

107

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΝ ΚΑΙ ΠΡΟΦΗΤΕΥΣΑΝ

ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΝ
ΑΥΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΝ ΚΑΙ ΠΡΟΦΗΤΕΥΣΑΝ

Академия Наук Армянской ССР
Государственный Исторический Музей Армении

ТОРОС ТОРАМАНЯН

МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ
АРМЯНСКОЙ
АРХИТЕКТУРЫ

ВТОРОЙ
СБОРНИК
ТРУДОВ

СОСТАВИЛ И РЕДАКТИРОВАЛ К. КАФАДАРЯН
ПРИ СОТРУДНИЧЕСТВЕ Н. ТОРАМАНЯН

Издательство Академии Наук Армянской ССР
ЕРЕВАН - 1948

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Յ Յ Ո Ւ Ն

Խմբագրության կողմից	էջ VII	
ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ		
Հայկական ճարտարապետության ծագման, զարգացման և փոխազդեցությունների հարցի շուրջը	1—57	
II. Խեղճություն	3	
ա. Ճարտարապետության ծագումը	3	
բ. Նախնադարյան մասնակիներ	5	
գ. Կրոնական տաճարներու զանազանությունները սկզբնի մինչև բրիտանիկություն	9	
դ. Արևելքի մեջ ճարտարապետական ոճերու ծագման և բաժանման վրա	23	
III. Հայկական ճարտարապետության փոխազդեցություն հարցերի շուրջը	24	
ա. Հայկական ճարտարապետություն	24	
բ. [Հայկական ճարտարապետության կրած ազդեցությունները]	26	
գ. Բաղրուշայտիսի գիրքը	36	
դ. Կոստանդիանոս և Հուստինիանոս	41	
ե. Տրդատ ճարտարապետի մահարձանը և Պոլսում	42	
զ. [Բրդատ ճարտարապետի մասին]	43	
է. Կրիզոստոմոսի երգերը	44	
զ. Համառոտ անեռություն հայ ճարտարապետության մասին	45	
IV. Հայոց գեղեցիկական ճարտարապետությունը	50	
ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ		
Հայկական ճարտարապետության հուշարձանները	59—143	
II. Էջմիածնի տաճարը	61	
ա. Էջմիածին	61	
բ. Տեղեկագիր Էջմիածնի տաճարի հարավային արևելյան վրա հետնապույն կառուցված զանդակատան հսկարած փլեյլուն պատճառով դրանով արտադրի և սերիչ փոքր մասերու վերանորոգման	63	
III. Տեկուրի տաճարը	66	
ա. Տեկուր	66	
բ. Տեկուրի տաճարը	68	
գ. Մի տասը անխնայած հայ զինարկետի հորդանից	69	
IV. Խեղճի տաճարը	72	
Մանթոթություններ Խեղճի քաղաքի մասին	72	
V. Հոփսիմի տաճարը	74	
VI. Ալաբերդ	77	
ա. Չվարթուցը գեղարվեստի պատմության մեջ	77	
բ. Չվարթուց	80	

գ. Չվարթուց	83
դ. Չվարթուցի հարավային կողմի շինությունները	92
ե. Հովի Եկեղեցին	106
զ. Անվո պարիսպների մասին	106
ը. Յուդայի պատմական ճարտարապետական հուշարձանները	108

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Հուշագրեր, տեղեկագրեր և նամակներ հնագիտական ուղևորությունների մասին	145—254
II. Ճամբորդական տոպոգիկ ծոցատետր	147
Ալամ	147
Տեկուրի տաճարը	148
Դարձյալ Տեկուրի տաճարի մասին	156
Նզվարդ	156
Դվին	159
Դասնի	159
Ալան	161
Կարմիր վանք	161
Հուստոսի վանք	161
Սեղյուքի	162
Աղբաբան	162
Թալին	163
Լմպատա ս. Ստեփանոս	171
Շիրվանձուր	174
Մազարձուր	174
Ջարնձայի եկեղեցին	175
Մարմաշեն	175
Արարիկի բերդ	176
III. Ճամբորդական երկրորդ ծոցատետր	176
Անի	176
Մրենի տաճարը	187
Քաղաքան	190
Բաղնայր	195
IV. Ճամբորդական երկրորդ ծոցատետր	197
Որթարիկա	197
Հուլիան	197
Արիվախ	198
Ապարան	198
Վարանլուղ	199
Մուղղապատ	198
Մաջիկու	200
Արթիկ	200
Բաղնայր	200
Չրփրուրի կամուրջը	201
Տալար	201
Հոստոսի սք. Դևորդ	201
Սեղյուք	201
Տամբու	201
Աստվածընկալ	202

հղվարդ	203
Գ. Կոմիտեի պրոֆ. Ն. Մասին	203
Ե. Հնուրյանց Պանպանոսյան Կոմիտեի նախագահին	214
Զ. Ճանապարհորդական տեղեկագիր: Տասնօրյա հետազոտական շրջագայության Աղեղապա, ՂզնաՎույ, Աղավնատուն, Ֆրանկանոց և այլ մոտակա գյուղերում 1924 թ. ապրիլ ամսի մեջ	215
Է. Էքմիաձեից դեպի Արագածի լանջերը	220
ա. Արդար Դավիթ	220
բ. Օշական	220
գ. Ղրղըլ Թամիր (այժմ Ասկևազ)	224
դ. Աղթամիր	225
ե. Բաթրինձ	225
զ. Ազարակ	226
է. Ուրարտական պատերի հիմքեր և նախաբրտտունեական ուխտատեղի	226
թ. Փարպի	226
ժ. Քերսի	229
ժ. Տիրմա Տաշ	229
ժա. Մհնաբարի երկրորդ օրինակ	229
ժբ. Անրբրդ կամ Ամբրդ	230
ժգ. Տեղեր կամ Դրղըր	231
ժդ. Գոյթու կամ Ղոյթու	231
ժե. Ալան	233
ժզ. Կուաշ կամ Կոշ	233
Ը. Ճանապարհորդական տեղեկագիր 1924 թ. սեպտեմբեր 4-ից դեպի Շիրակ և Արագած լեռան նյութա-արևմտյան լանջերում կատարած շրջագայությանն	235
ա. Մարմաշեն	235
բ. Ղափրլի	239
գ. Առնգուրլու	241
դ. Հոսոմ	241
ե. Սրմուտլու	243
զ. Մահմուտճուր	243
է. Շիրվանճուր	245
ը. Բաշղյուղ	246
թ. Ղրրիս Դակիրման	246
ժ. Հաճի Խալիլ	248
ժա. Ենկեր, Ղոնդախուսազ, Ճարճարիս, Ղուրի Բողաղ	249
ժբ. Միրաբ	250
ժգ. Հաճի Ղարա	250
Թ. Ճանապարհորդություն դեպի Քալին ՀՀԿ Կոմիտեի հանձնարարությամբ	251

ՄՍՍՆ ՉՈՐՐՈՐԳ

Տեղեկագրեր և նամակներ պեղումների ու քանգութունների մասին	255—290
Ա. Անիի պեղումները (համակներ ԱՆԻԿ)	257
Բ. Մամոնտի մնացորդների գյուտեր ԱՆԻՆԱԿԱՆԻ մոտ	268
ա. ՀԱՆՀ Հնությանց Պահպանության Կոմիտեի նախագահին	268
բ. ՊՀՊ Կոմիտեի կարգադրության համաձայն Լենինականում հայտնաբերված մամոնտի ոսկորները երևան տեղափոխելու համար պարծուղմանս տեղեկագիրը	268
Գ. Կամրաբանների պեղումներ Ջվարբնոցի շրջակայքում	269
ա. Հնությունների Պահպանության Կոմիտեին (Ջվարթնոցի մոտ բացված հնությունների մասին)	269
բ. ՊՀՊ Կոմիտեին	270
գ. ՊՀՊ Կոմիտեին	270
դ. Տեղեկագիր Այգեգործական ընկերության հնագիտական վաշրի վրա կատարած փորումների մասին	271
ե. ՊՀՊ Կոմիտեի որոշումով 1928 թվի սեպտեմբեր 23-ից էինչև հոկտեմբերի 9-ը Ջվարթնոցի սահմաններում կատարած պեղումների տեղեկագիրը	272
զ. Ջվարթնոցի սահմանին մեջ 1929 թվին երևան եկած նախնադարյան մի հնագույն գերեզմանի մասին	276
Դ. Հանի-Ղարայի նախնադարյան գերեզմանների մասին	276
Ե. Գեղարդաձորի մեջ կատարած պեղումների տեղեկագիրը	276
Զ. (Ջվարթնոցում քանգութուն կառուցելու մասին) գեկուցում	280
Է. ՀՍԽՀ Լուսմողկում ըՑկ. Մոսվյանին, Զեկուցում քանգութունում հայ ճարտարապետության բաժնի կազմելու մասին	281
Ը. Բաց նամակ արժ. Մևրուպ վարդապետին	283
Թ. Խաչիկ վարդապետի պեղումների գիտական արժեքը, Հավելվածներ	288
Պուցակներ և դանկեր	

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Նախապես մենք մտադիր էինք թ. Թորամանյանի բոլոր գիտական աշխատությունները հրատարակել միայն երկու հատորով, որոնցից մեկը պետք է ընդգրկեր նրա զբաղման տեսական ուսումնասիրությունները, իսկ երկրորդը՝ ճարտարագիտական չափազրույթությունների ժողովածուն, հատուկ այրովի ձևով:

Այդ մտայնություններ էլ կաղմեցինք հեղինակի աշխատությունների առաջին ժողովածուն, որը լույս տեսավ 1942 թվին, ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի հրատարակչությանը՝ շնչուրեր հայկական հարտարարագիտության պատմության մեջ վերնագրի տակ: Այդ առաջին ժողովածուն մենք կազմել էինք այն հաշվով, որպեսզի նրա ընթերցողը համեմատաբար լրիվ դադարից ստանար հայկական պատմական ճարտարագիտության շրջանների մասին, և միևնույն ժամանակ նույնպես ունենար ժողովածուի մեջ ի մի հավաքել Թորամանյանի կարևոր բոլոր գործերը:

Սակայն առաջին ժողովածուի բացառիկ ջերմ ընդունելիությունը սովետական ընթերցող հասարակության կողմից, ինչպես նաև նրա գիտական արժանիքները թիւղաբեկի մեջ կազմել մի երկրորդ ժողովածու ևս՝ բոլորովին նոր նյութերի հիման վրա, և դրանով իսկ սպասել ընդհանուր հեղինակի բոլոր զբաղվող գործերը, իսկ չափազրույթությունների ժողովածուն, որ պահանջում է զրեթե հիմնովին մաքրափորձություն, հետագայում հրատարակել իբրև այդ երկու ժողովածուների այրով:

Այդ պատճառով էլ ներկա ժողովածուն ոչ թե անմիջական շարունակություն է առաջինի, այլ մի ինքնուրույն և անկախ հատոր է, որն իր պարունակած բազմաթիվ նոր նյութերով գալիս է հարստացնելու մեր ճարտարագիտության պատմությունը վերաբերող զբաղմունքները: Կարևորն այն է, որ այստեղ հրատարակում ենք այն ամբողջ հում նյութեր, որի հիման վրա հեղինակը կառուցել է իր գիտական տեսությունները: Անու թե ինչու մենք մեծ կարևորություն ենք տալիս ներկա ժողովածուի մեջ հրատարակվող օրագրերին, ղեկուցագրերին և ճամփորդական տեղեկագրերին:

Ինչպես առաջին հատորի մեջ, այնպես էլ այստեղ, թեև հրատարակվում են միանշանակապես առանձին և միմյանց հետ չկապվող աշխատություններ, բայց մենք, այնուամենայնիվ, զրանք խմբավորել և որոշ սխեմամի ենք վերածել իրենց բովանդակությունների համաձայն, ուստի և ժողովածուն ամբողջությամբ բաժանել ենք չորս բաժինների:

Առաջին բաժնում գետնից ենք այն ուսումնասիրությունները, որոնք վերաբերում են ճարտարագիտության ծագմանը, դարգացմանը և փոխազդեցություններին:

Հատկապես փոխազդեցությունների խնդրում հեղինակը միանգամայն գիտական ճիշտ տեսակետի վրա է կանգնած: Նա մի կողմից քննադատության է ենթարկում Արևմուտքի առաջ գլուխ խոնարհողներին, որոնք հայկական ճարտարապետությանը վերագրում են միայն պասսիվ դեր, և մյուս կողմից էլ քննադատում է նրանց, ովքեր ազգային մտապարծությունը ամենուրեք հայտարարում են, թե հայկական ճարտարապետությունը ազդել է մեր հայեան ժողովուրդներին և այլ երկրներին ճարտարապետության վրա և ինքը մնացել է միանգամայն անսղուրտ վիճակում: Թորամանյանն ընդունում է, որ հայկական ոճի զարգացումը սերտորեն կապված է հարատև փոխազդեցությունների հետ, երբ հարևան ժողովուրդների համատեղ գործունեությունը առաջ է ընթանում ոճերի զարգացումը:

Առաջին բաժնում ենք տեղավորել նաև մինչև այժմ աչքաթող արված գերեզմանական ճարտարապետությանը վերաբերող միանգամայն ուշագրավ մի հոդվածը: Ժողովածուի երկրորդ բաժինը նվիրված է ճարտարապետական առանձին հուշարձանների մեծ մասամբ համառոտ բնութագրմանը: Այստեղ կան նյութեր, որոնք վերաբերում են Էլմիաձնի և Տեկորի տաճարներին, ինչպես նաև Զվարթնոցին, սասկայն նրանք իբրև նոր նյութեր այս կամ այն չափով լրացնում են Թորամանյանի աշխատությունների առաջին հատրի մեջ հրատարակված ուսումնասիրությունները: Նույն բաժնի վերջում զրև ենք այբբենական կարգով դասավորված հուշարձանների համառոտ մի ցուցակ, որն աշխատել ենք ըստ հնարավորին պատկերադրողի, որպեսզի մինչև այժմ չուսումնասիրված մի շարք ճարտարապետական կոթողներ այս կամ այն չափով հայտնի դառնան մեր գիտական զբաղակցությանը, թեև ցուցակն ըստինքյան խիստ լիքեր է և բովանդակության տեսակետից միանգամայն անմշակ:

Երրորդ բաժինն ընդգրկում է հեղինակի հնագիտական ուղևորություններին վերաբերող բոլոր հուշատետրերը, տեղեկագրերը և գիտական նշանակություն ունեցող նամակները, որոնք բոլորն էլ ունեն գիտական նշանակություն այն իմաստով, որ պարունակում են ուսումնասիրական և չափազանցակա ընդամենի մանրամասնություններ: զրանք հիմք են ծառայել հեղինակին հանգելու այս կամ այն եզրակացությանը: Բայց, ցավոք սրտի պետք է նշենք, որ Թորամանյանը սովորություն չի ունեցել կանոնավոր կերպով ծոցատետրեր և կամ օրագրեր պահելու, իսկ նրա ունեցած ծոցատետրերի մի մասն էլ ոչնչացել է առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Ահա թե ինչու այստեղ տպագրում ենք միայն երև ծոցատետր, որոնցից երկուսը վերաբերում են 1909 թվին, իսկ երրորդը՝ 1914 թվին: Այդ թերին կարողացանք մասամբ լրացնել հեղինակի տառեր, շնորհիվ Պապանյանի կոմիտեի և այլ հիմնարկների արխիվներում պահպանված զեկուցագրերով ու տեղեկագրերով, որոնք բոլորն էլ հրատարակվում են առաջին անգամ և պարունակում են որոշ գիտական նյութ:

Ժողովածուի չորրորդ բաժնում տեղավորել ենք Թորամանյանի կատարած հնագիտական պեղումների տեղեկագրերը և թանգարանային շինարարության վերաբերող նյութեր, իսկ բաժնի սկզբում զետեղել ենք նրա այն թղթակցությունները, որոնք վերաբերում են Անիում: Մտաի կատարած պեղումներին:

Այս հատրի վերջում դրել ենք երկու հոդվածներ, որոնցից մեկը վերաբերում է Զվարթնոցի վերակազմության շուրջը եղած վեճերին, իսկ մյուսը՝ Ուալիկ վարդապետի պեղումներին, որտեղ հեղինակը սպանիչ քննադատության է ենթարկում նրան՝ պեղումներին սխալ մեթոդիկ կերպով և գիտական պատրաստությունից զուրկ լինելու համար:

Ներկա ժողովածուի մեջ Թորամանյանի լիզուհ սղխատել ենք պահպանել նույնությամբ, միայն իրիստ արխայիկ և այժմ անհասկանալի ոճերը որոշ չափով մեղմելու փոփոխել ենք: Մակայն ստիպված ենք եղիլ ծոցատետրերի լեզվի մեջ մի քիչ ավելի փոփոխություններ մտցնել, որովհետև այդ ծոցատետրերը Թորամանյանը գրել է միայն իր համար, իրիստ հակիրճ և շատ դեպքերում անկապ նախադասություններով, երբեք չմտածելով, որ մի օր կարող են դրանք հրատարակվել: Մենք նախադասությունները որոշ չափով հարթել ենք և բոլորովին անհասկանալի տեղերը հանել՝ տեքստի ընթերցողին հասկանալի դարձնելու համար: Բացի այդ՝ հատորի համար նախատեսված նյութերից կրճատել ենք այն հատվածները, որոնք անձնական բնույթ են կրում և գիտության հետ առնչություն չունեն:

Ժողովածուի մեջ եղած բոլոր չափազրույթությունները (բացի ծոցատետրերի մեջ հղածներից) և լուսանկարները ընտրելու հարմարեցրել ենք մենք, որի համար օգտագործել ենք մեր թանգարանի սևանկար ապակիների ստվար ժողովածուները, իսկ գծագրերը, բացի 12 և 62 համարների տակ եղածներից, բոլորը մաքրագծվել են հատկապես այս հատորի համար: Ըստ որում № 65-ը (Աղցի դամբարանը) մաքրագծել է ճարտ. Գրիգոր Գոչոյանը, № 132-ը (Դվինի խոյակները)՝ ճարտ. Լիպարիտ Սաղոյանը, իսկ մնացած, 40-ից ավելի գծագրերը՝ ճարտարապետ Լիա Գասպարյանը, որի ձեռքով են կատարվել նաև Զվարթնոցի ճակատի վերակազմությունը Թորամանյանի կատարած կտրվածքի համաձայն և քանդակագարդ զոտու մանրամասները: Հեղինակը տեղադրությունների մեջ երբեմն միօրինակություն չի պահպանել: Մենք այդ անունները թողինք նույնությունով, միայն նրանց մոտ դրել ենք վայրերի այժմ ընդունված նոր անունները, որպեսզի նոր սերնդին հասկանալի լինեն նրանք: Ժողովածուն կազմելու և հրատարակության պատրաստելու գործում ինձ մշտապես աշխատակցել է հեղինակի դուստր և մեր թանգարանի ավագ լաբորանտ Նազելի Թորամանյանը¹:

Ինչպես առաջին ժողովածուի մեջ, այնպես էլ այստեղ հեղինակի մի քանի հնացած և անընդունելի տեսակետները պատմական մի շարք իրադարձությունների մասին թողել ենք անփոփոխ, որպեսզի ընթերցողը ճիշտ գաղափար կազմի հանդուդյալ հեղինակի մասին:

4. ՂԱՖԱՂԱՐՅԱՆ

¹ 1941 թվին Պատմություն Ինստիտուտում կազմվեց մի հանձնաժողով, որը քննեց Թորամանյանի աշխատությունների առաջին ժողովածուն և որոշ փոփոխություններ մտցրեց նրա մեջ: Հանձնաժողովի աշխատանքների առաջին հատորի առաջաբանում նշված չլինելու պատճառով, այժմ հարմար սովորեց օգտագործում եմ իմ շնորհակալությունը հայտնել նրա կազմին, որի մեջ էին, բացի ինձանից, պրոֆ. Մ. Դեբսիսյանը (նախագահ), արվեստի վաստակավոր դործիչ **Գ. Լևոնյանը**, ՍՍՍՄ ճարտարապետական Ակադեմիայի թղթակից-անդամ Ս. Սաֆարյանը, ճարտարապետության թեկնածու Վ. Հարությունյանը, ճարտարապետ Կ. Հովհաննիսյանը և ճարտարապետ Գ. Մուշեղյանը:

ОТ РЕДАКТОРА

Первоначально нами было намечено издание научных трудов Т. Тораманяна только в двух томах, в одном из которых предполагалось поместить его литературно-теоретические исследования, а в другом специальный альбом архитектурных обмеров.

Согласно этому плану и был составлен первый сборник трудов Т. Тораманяна, изданный в 1942 году Армянским Филиалом Академии Наук СССР под заглавием „Материалы по истории армянской архитектуры“. Цель этого сборника заключалась в том, чтобы дать читателю более или менее полное понятие об истории армянской архитектуры. Одновременно мы имели в виду привести в полном объеме работы Тораманяна.

Исключительно теплый прием, который встретил изданный 1942 г. сборник со стороны читателей, как и его научные достоинства, явились стимулом для издания второго сборника на основе совершенно новых материалов. Этим вторым сборником исчерпываются все рукописные работы плодovitого автора. Альбом обмеров и чертежей, для которого потребуются изготовить новые чертежи, намечено издать в виде отдельного приложения.

По своему содержанию настоящий сборник не является непосредственным продолжением первого, а представляет собой самостоятельный том с многочисленными материалами, дополняющими литературу по истории армянской архитектуры. Особое значение имеет то обстоятельство, что мы здесь публикуем весь сырой материал, послуживший основанием для научных выводов автора. Поэтому мы придаем большое значение печатаемым в сборнике дневникам, отчетам и путевым записям.

Хотя работы, помещенные как в первом так и во втором сборнике не имеют между собой связи, мы тем не менее сгруппировали и систематизировали их по содержанию, разбив весь сборник на четыре раздела.

В первый раздел вошли исследования, касающиеся вопросов возникновения, развития и взаимного влияния архитектур. Взгляд автора о взаимовлияниях мы находим вполне правильным. Автор с одной стороны критикует тех, которые преклоняясь перед Западом, приписывают армянской архитектуре лишь пассивную роль, и с другой стороны он осуждает тех, кто утверждает, что армянская архитектура, влияя на архитектуру соседних народов и стран, сама была не тронута чужими влияниями. Тораманян признавал, что армян-

ский стиль развивался в тесной связи с развитием стилей соседних народов. В первый же раздел мы включили интересную статью об архитектуре надмогильных памятников.

Второй раздел сборника посвящен в большей своей части краткой характеристике отдельных архитектурных памятников. Им приводятся материалы, касающиеся Эчмиадзинского, Текорского храмов, а также Звартноца. Эти материалы в той или иной степени дополняют исследования, данные нами в первом сборнике работ Тораманяна. В конце раздела помещен алфавитный перечень памятников с соответствующими характеристиками. Помещение этого перечня имеет целью познакомить научный мир с рядом до сих пор еще не исследованных памятников. Однако надо признать, что этот перечень является далеко не полным. Перечень частично снабжен иллюстрациями.

Третий раздел сборника состоит из памятных книжек автора, относящихся к его археологическим странствованиям, кратких сообщений и писем научного характера. Все эти материалы имеют важное научное значение в том отношении, что они освещают многие частные вопросы, связанные с исследованиями и обмерами автора. С сожалением приходится отметить, что Тораманян не имел обыкновения вести систематических записей и дневников, а также, что часть его записных книжек погибла в годы первой мировой войны. Поэтому мы публикуем здесь только три записные книжки, из коих две относятся к 1909 году, а третья к 1914 г. Нам удалось частично пополнить этот пробел имеющимися у родных автора, в Комитете Исторических Памятников Армении и в других учреждениях отчетами и сообщениями, которые здесь публикуются впервые и представляют собой известный научный интерес.

В четвертом разделе сборника помещены сообщения об археологических раскопках Тораманяна и материалы, касающиеся музейного строительства. В начале раздела приводится корреспонденция автора, относящаяся к раскопкам Н. Я. Марра в Ани.

В конце сборника имеются две статьи, из коих одна относится к спорам по вопросу о реконструкции Звартноца, а другая посвящена раскопкам архим. Хачика. В ней автор подвергает уничтожающей критике метод раскопок Хачика и указывает на отсутствие у него необходимой научной подготовки.

* * *

Мы постарались в настоящем сборнике сохранить язык Тораманяна, только архаические и не понятные для современного читателя выражения несколько изменены и слажены. В большей мере пришлось редактировать текст записных книжек Тораманяна, так как они писались им для себя и отличаются чрезмерной лаконичностью языка. Публикуя записки, мы опустили места, не имеющие отношения к научным вопросам и носящие личный характер.

Отбор фотографии и обмеров (кроме имеющихся в записных книжках) произведен нами. С этой целью использованы богатые коллекции негативов Исторического Музея Армении. Чертежи, кроме №№ 12 и 62 перечерчены набело специально для настоящего сборника. Чертеж № 65 (гробница в Ахце) архитектора Григория Кочояна, черт. 132 (Двинский капитель) архитектора Липарита Садояна, остальные чертежи в количестве более 40 чертила архит. Лия Гаспарян, которой воспроизведен второй вариант фасада Звартноца по разрезу Тораманяна и детали орнаментированного пояса первого яруса того же храма.

При составлении и подготовке сборника к печати со мною постоянно сотрудничала дочь автора— старший лаборант нашего музея Назели Тораманян.¹

Как в первом, так и в данном сборнике автором высказаны некоторые взгляды на ряд исторических событий, каковые взгляды в настоящее время являются устаревшими, а подчас и вовсе неприемлимыми. Дабы не исказить содержание работ автора, мы оставляем их без изменения.

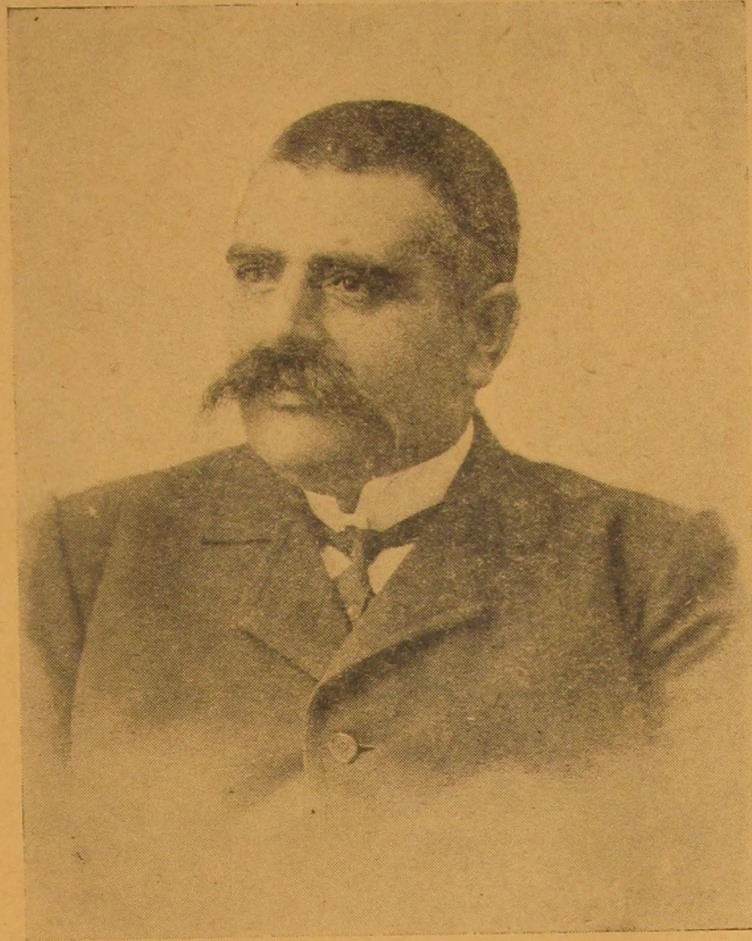
К. КАФАДАРЯН

¹ В 1941 г. при Институте Истории была создана комиссия, которая рассмотрела первый сборник работ Тораманяна и внесла в него некоторые изменения. Ввиду того, что в предисловии к первому сборнику работ об указанной комиссии не упоминается, я пользуюсь случаем принести свою благодарность лицам, входящим помимо меня в состав этой комиссии: проф. М. Нерсисяну (председателю), засл. деят. искусств Г. Левоняну, чл.-кор. Академии Архитектуры СССР С. Сафаряну, канд. архитектуры В. Арутюняну, архит. К. Оганесяну и архит. Г. Мушегяну (членам).

ՅՈՐՈՍ ՅՈՐԱՄԱՆՅԱՆԸ 1914 ՅՎԻՆ

ԻՄՍԻՆ ԱՌԱՅԻՆ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ.
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ,
ԾԱԳՄԱՆ, ՉԱՐԳԱՅՄԱՆ
ԵՎ
ՓՈԽԱԶԴԵՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՐՅԵՐԻ ԸՈՒՐՋԸ

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ց Ո Ւ Ն

III. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ՝

Իտական բազմաթիվ լուրջ հետազոտություններ ապացուցեցին, որ մարդկային ցեղը ունեցել է իր նախնական վիճակը, երբ միայն պարզևած առավելություններն:

Նախնադարյան մարդկային համայնքն իր ֆիզիկական բացառիկ առավելություններու շնորհիվ սկսավ բայլ առ բայլ առաջ երթալ, անզգալի կերպով առաջ տարավ իր տնտեսական զարգացումը, համարաբար քակվեցան լեզվի կապերը՝ սուր ճիշդը, բացականչությունները հետզհետե բառերու և խոսքերու փոխվեցան, և այսպես դարե ի դար լեզուն զարգանալով, ճոխանալով հասավ մինչև մեր օրերու ամենակատարյալ ներբույրումներուն:

Մարդկային ցեղի նախնական ներկայացուցիչները ոչ միայն լեզվով ու բառերով աղքատ էին, այլև թվով ալ շատ քիչ: Անսահման ժամանակը գոյություն տվավ այսօրվան բազմամիլիոն մարդկություն: Քանի բազմացան մարդիկ, այնքան տարածվեցան երկրագունդի զանազան կողմերը և յուրաքանչյուր աշխարհամասի տեղական պայմաններու համեմատ, անոնց ստացան իրարմե տարբեր նկարագիր, բարք, սովորություն և լեզու:

Մարդկային լեզուները դարուս գիտականներուն ուսումնասիրության այնպիսի անսպառ նյութ մատակարարեցին, որոնք այսօր խորախուզված գրքերու, արձանագրություններու և այլ հիշատակարաններու անհունության մեջ, անզգալար կիփնտրեն յուրաքանչյուր բառի ծագման պատճառը, ծննդավայրը և գաղթավայրերը:

Թե որչափ հաղորդեցան գտնել այսօրվան բազմազան լեզուներու նախատիպը, այդ մասին իհարկե ղեռվճառական ոչինչ չկա. ճշմարտութենե շատ ավելի են

ենթադրությունները, որովհետև շատ դժվար է մեկնել ի մեկ թափանցել մարդկային ցեղի հետավոր անցյալի աղբամուղբային խավարի մեջ, երբ ոչ գիտություն կար, ոչ գրականություն, ոչ բաղաբանություն և ոչ ալ ապագա սերունդներին որևէ հիշատակություն թողնելու գաղափարը: Ուստի գիտությունը հասավ մինչև այն որոշ սահմանը, ուր մարդիկ գեթ դիպվածական կերպով թողել էին իրենց գոյության և կյանքի շոշափելի հետքերը: Այդ սահմանը քաղաքակրթության խանձարուրն էր: Այդ շրջանին ապրող մարդկային ցեղի թողած իր գոյության ապացույցներուն վրա, խելքի, իմացականության, դատողության և գործնական կյանքի հազիվ աղոտ նմուշներ միայն կերևային, ուստի բնականորեն պիտի հետևեր, որ ավելի հնագույն ժամանակներու մեջ մարդկային ցեղը կատարյալ վայրենության շրջան մը անցնելու հետո կամաց կամաց մտավ քաղաքակրթության սահմանին մեջ, և հասավ այսօրվան նախանձելի բարձրության:

Ճիշտ այսպես ալ սկսավ արվեստներու ծագումն ու զարգացումը: Երբ մարդկային ցեղի անասնական բնազդները թուլանալով, խմբովին, ընկերական կյանքով ապրելու տրամադրություն տեղեփեցավ անոնց մեջ, երբ իրենց նախնական օրրանը, վանսական անհրաժեշտ պիտույքներու համար նեղ զգալով, արգավանդ ու բերրի տեղեր փոխադրվեցան, պետք զգացին նաև ցեղական արյունուշտ կոփմներ և վայրի գազաններու հարձակումներն ինքզինքնին պաշտպանելու համար ապահով ու անմատչելի բնակարաններու:

Այն ցեղերը, որ իրենց գաղթավայրը էին ընտրել մշտադարար լինալանքեր և պատպարվել էին լեռանց խորշերու և բնական քարայրներու մեջ, ստիպվեցան ապրել որսորդությունով և անասնապահությամբ. իսկ այն ցեղերը, որոնք իրենց գաղթավայրը էին ընտրել ընդարձակ, ջրառատ դաշտավայրեր, անտառոտ տեղեր, պարապեցան արմտիքներ հավաքելով և հողի կամավորապես պարզևած պտուղներով սնանալու. և փոփոխական կլիմայի ազդեցություններն օւ վայրի գաղտաններու անակնկալ հարձակումներն ինքզինքնին պաշտպանելու համար եղբոսներն ու ծառի ճյուղերն խուղեր հյուսեցին, խրճիթներ շինեցին և անոնց մեջ բնակություն հաստատեցին:

Շատ անգամ դաշտավայր տեղերու մեջ իբրև ապահով ամրոց, գործածեցին փոքր լիճերը, որոնց մեջ

1 Այս հատվածը տպագրված ենք Նեղինայի անտիկ աշխատությունների, որին կցել ենք նաև այլ անավարտ աշխատություններ ի մասերու: Լուզմոս

յիցելու լյա իննգին իրենց բնակարանները՝ ցամաքի հետ շարժական կամուրջներով կապելով, Գիշերները կվերցնեին այդ շարժական կամուրջները, և բոլորովին կզգիացած կանցընեին մինչև առափուտ:

Անոնք, որ հարմարավոր լճակներ չգտան, մեծամեծ ծառերու վրա շինեցին խրճիթներ, ու կարծարանային շարժական սանդղակներով, և գիշերները սանդղակներն ալ կբաշեին վերև ապահովությամբ գիշերելու համար:

Կիսավայրենի մարդկային ցեղերը անհամեմատ ավելի շատ և շուտ անճեցան, այս արագ անճան հետ նաև բազմացան բնական պետքերը, այլևս բավական չդաճ բնության կամավորապես տված պտուղներն ու արտփերը, կիսամաշ-կամաց ծնավ մշակությամբ ձեռք բերելու գաղափարը և վարիճեցավ մշակությունը բեղմնավորելու հանճարը:

Բնակարաններ կառուցելու, հողը մշակելու և ուրիշ առօրյա բազմազան պետքերը արվեստական միջոցներով ձեռք բերելու համար պետք զգացին գործիքներու, ուստի դիմեցին քարերու և փայտերու օգնության բուսի չես մետաղները ծանոթ չէին:

Կարծիք քարերի շինեցին ամեն տեսակ գործիքները, ուրագ, կացին, դանակ, քրիչ, նույնիսկ խոփեր՝ հողը հերկելու համար: Մարդկային աշխատանքներու օժանդակության կոչեցին նաև անասունները, նախապես հասնելով զանոնք իրենց վարձինքն վիճակեն: Կենդանիները ընտելացնելով, ո՛չ միայն օգտվեցան անոնց կաթին, ձնեն ու մորթեն, այլև ուտին:

Փոփոխական կլիմայի տակ մարդկային ցեղը քաղաքակրթութեան առաջին քայլն, սնունդի անհրաժեշտ պետքերուն հետ զուգընթացաբար կարիք զգաց նաև հագնվելու: Սկզբում պարզ մորթով մը ծածկվելու սովորութիւնը աստիճանաբար փոխվեցավ շափված, ձևված ու կարված հագուստներու, որոնց համար նաև մարդկային հանճարը շուշացավ բուրդն ու բամբակը արհեստական միջոցներով մանելու և հյուսելու հնարները ստեղծելու:

Բարեկեցության և հարստության սերը ստիպեցին մարդուն որոնել այնպիսի աշխարհամասեր, ուր հողը և կլիման ընդունակ լինէր առատ արդյունաբերության: Հողագնդին վրա պակաս չէին այսօրինակ արգավանդ տեղեր, թեև հեռու. այնուամենայնիվ մարդիկ դադար չառին, համայնական կամ ցեղային մեծամեծ խումբերով զարթեցին ու տարածվեցան երկրագնդի ամեն կողմը, և երբ գտան այնպիսի տեղեր, ուր ջրառատ և քարեխառն կլիմայով օժտված, արվեստական մշակութեան կույս հողը լիովին բավականութիւն կուտար համայնքին, այնտեղ հիմնավորապես մնացին բաժանելով հողը և սահմանելով վարդական ու տնտեսական կարգեր ու օրենքներ:

Մարդկային ցեղի վայրենութենն ինչպի քաղաքակրթութիւնը թեև կոխած առաջին շրջանին մեջ իսկ քակվեցավ ճարտարագիտական արվեստի խանճարուրը:

Երբ գաղթական խումբերն իրենց հարմար բնակավայրեր գտնելով, հիմնախան բնակիչներ դարձան և երբ բավականին ապահովեցին իրենց կյանքն ու ապրուստը, բնականաբար այդ ապահովութիւնը պիտի ծներ նաև քարեկեցութեան և վայելչութեան տենչը. ցուրտն ու տաքին մարմինը պատշաճանելու համար ստեղծված

նախնական կաշին հագուստները անհաճօ երևեցան հետզհետե զարգացող վայելչափրկական ճաշակին, ականահճ կերպով պնդագարդվելու տենչը մողջ մարդկութիւնը դեպի ճարտարագիտութիւն և դեպի արվեստներու անոնշարժութիւնը, միայն բուրդը չէր, որ մանելով կտավ դործեցին, այլև բնության ուրիշ արտադրութիւններն ալ շահագործելով պատրաստեցին բազմատեսակ դիպակներ, կերպասներ և այլն և այլն, որոնց մեր օրերուն բնական պետք ավելի պնդամոտութեան անդիմադրելի պահանջներ դարձան:

Մարդկային ճաշակի զարգացման այս բուռն հոսանքն բնականաբար ազատ չլիտի մնար նաև բնակարաններու բարեձևութեան և վայելչութեան զարգացումը: Ինչպես հագուստի և սնունդի, նույնպես ալ բնակարաններու հարմար շինանքին, բնութեան արտադրութիւններն օգտվի, ընդարձակ, լուսավոր, վայելուչ և ժամանակի պահանջներու համապատասխան գործածութեան հարմար բնակարաններ ունենալու համար: Տարակույս չկա, որ մեկ կողմն ալ մարդիկ հետզհետե սկսեցին ճաննել բնութիւնը և անոր մարդկային ցեղի վրա ունեցած ազդեցութիւնը, թե ի՞նչպես լույսը, օդը, ջուրը քարերու արգեցութիւնը կարող են ունենալ մարդու ֆիզիկական կազմութեան վրա, եթե անոնք լինեն մարտը, առատ և ախորժովի:

Իր մարմինը պնդագարդել սովորող մարդուն հետզհետե անախորժ թվեցավ իր բնակարանի պարզութիւնը, զուգընթացաբար անճեցավ նաև ականահճ և փարթամ տեսարաններով շրջապատվելու մարմալը, ուղեց իր հագուստի և մարմնական զարդարանքներու համապատասխան ներդաշնակութեամբ զարդարված տեսնելի բնակարաններու ներքև և դուրսը:

Ապրուստի համար և բնութեան քահահաճութեան ինչ մ որոշ չափով կուվելու գիտութիւնը ձեռք բերած մարդկային ցեղին համար կմնար այժմ ականահճ ներդաշնակութեամբ և մեծափարթամ ու հոյակապ բնակարաններ անխառն մշտնջենական մրցումը: Հասարակական ու անհատական շենքերը, ներքուստ ու արտաքուստ շարժական ու անշարժ զարդաքանդակներով պրճնելու մեջ մեկզմեկու գերազանցելու ձգտումը այնքան առաջ դնաց, որ շատ քիչերում հաջողեցավ վառ երևակայութեամբ, ընդհանուրի աչքին ու ճաշակին հաճելի շինարարական դեղեցկութիւններն ու մեծագործութիւններ ստեղծելու թրիչը ունենալ, որոնց արդուներ եղան աշխարհի վրա արտօրվան ճարտարագիտական հրաշալիքներ համարվող շքեղ հանճարներու կերտած հավիտենական կոթողները: Ուստի նախնական խոլերու և խրճիթներու հետ դեմ դիմաց հոգեզմայլ վնճմ ներդաշնակութեամբ շենքեր կանգնեցնելու արվեստը գեղարվեստի կարգը դասվելով ճարտարագիտութիւն անունը և ստեղծագործող հազվագյուտ հանճարի տերը հարտաբալեն արտողող ստացավ:

Բայց շատ մը պատճառներով, մարդկային ցեղը քաղաքակրթութեան մեջ հավասարապես շարգացավ երկրագնդի ամեն մասերուն վրա, այդ պատճառով ալ մենք այսօր քաղաքակրթութեան զգալիանկետին հասած ազգերի հետ թով թովի կտեսնենք նախամարդու իսկական ներկայացուցիչ ցեղեր:

Անշուշտ ստորդիակ է, որ բյուրեղյա պայտներ ստեղծելու կարող ցեղին, հետ և անոնց անմիջապես

թովիկը կգտնվեն եւույն ցեղին պատկանող հասարակութիւններ, որոնք ոչ նվազ կհիշեցնեն ու կպատկերացնեն նախամարդու հոգեկան ու բարոյական իսկական նկարագիրը: Մենք շատ ունենք այսօր արտաքուկարգի շքեղութիւններ փայլող մեծ մայրաքաղաքներու անմիջապէս կողքին, ստորեկնարկայայտեցող ու ողորմելի իրենքիններու մեջ ապրող բնակչութիւնն էր:

Այստեղ, տնտեսական պայմաններու անհավասար պարագայուն է պատճառ, որ միևնույն շրջանակի մեջ ծաղկող քաղաքակրթութիւններ քարիքներ հավասարապէս չեն կարող վայելել համորեն բնակչութիւնը: Թեև մյուս կողման, ճշմարտութիւնն է, որ ռազմական ճամբարներու դասակարգի մը մեջ ալ պահման են վարկունի հակուներու զորքի գծեր, որուն պատճառով, առանց իրապէս ազնվանալու սեփականութիւններ ու առատութիւն մեջ լիովին հղիացած դասակարգը չի քաշվեր զրկելէ, հարստահարելէ, և անասական անտարբերութիւններ կրկին թշուառութիւն զոհերու աղեկտուլ պալարումները:

Իսկապէս կրթման ու ճշմարտասեր ազնվացած մարդկային որոշ խմբավորումներ, բնականաբար չէին կարող անտարբեր հանդիսատես լինել այս հակամարդկային երևույթներուն և շտեղծել թշուառութիւնները վնասելու միջոցներ: Ուստի այդ ճշմարտասէս ազնվացած և արտի մտքի կատարալա դաստիարակութիւններ օժտված խմբավորումներու ձեռքով հիմնվեցան քաղաքական, կրթական և քարեզործական հաստատութիւններ և անխոչ աշխատանքով մեկ կողման կէտնան քաղաքակրթութեան ետ մնացող դասակարգի կենցաղը բարելավել և դասակարգային նկարագիրը բարձրացնել, մյուս կողման նորահաս սերունդին հոգովուն մեղեն շքանքներով տիրող խալի ստրկացնող դաստիարակութիւնն արմատները, ազնիվ դաստիարակութիւններ օժտված քաղաքացիներ պատրաստել:

Սուրբ նախնական մարդկութեան դեպի քաղաքակրթութիւնն ունեցած աստիճանական զարգացումը չի կարելի այս երևույթով բացատրել և համեմատել ներկա ժամանակի զարգացման ուղղութիւնն հետ: Մեր ժամանակակից կրտսերների ցեղերը կրթվելու ու կազմակերպելու գործնական օրինակներու առջև և կամ թէ կակամ կմղվին առաջ ընդհանուր հոսանքին ետ շնալու: Դամար, և կամ քաղաքակրթ աշխարհը բռնի կխառնել յոր քաղաքակրթութիւնն հոսանքին և կտանի դեպի իրական մարդկային կյանք:

Նախամարդը լուծեր իր առջև իրական օրինակներ կամ փորձված առաջնորդներ, օրեր իրեն առջև պարզվող կյանքի և զգացումներու անդիմադրելի պահանջներն էին անոր առաջնորդները, որոնք գոհացում տալու համար, ամբողջ դարաշրջաններու մեջ բազմաթիվ սերունդներ մաշվեցան, մինչև որ բազմաթիվ շատով ստեղծվեցավ մարդկային թշուառութիւնները մեղմելու, կյանքի ու ապրելու միջոցները դուրսացնելու շափ գիտութիւն և արվեստներ: Սակայն այդ մաշվող ու տառապող սերունդը մեզմե տասնյակ դարեր առաջ այնպիսի փայլուն քաղաքակրթութիւն մը ստեղծեց և հետագա սերունդներուն ժառանգութիւնն թողեց, որ մեր այժմյան սերունդը, առհասարակ ընդօրինակողն և կամ հինը մշակողն դերն ունեցավ: Մեր դարերն այ ունեն իրենց սեփական ստեղծագործութիւնները, ս-

րոնք ալ նախապէս սերունդն սերունդ մշակված ու պատրաստված ուղեղներու շնորհիվ էր որ առանց քաղաքակրթված նախնիքներու սերունդ լինելու, անհնար էր ստեղծագործել վերջին դարերու գիտութիւնն ու արվեստների նորութիւնները:

Բայց թե գիտութեան և արվեստներու ստեղծագործութիւնից մինչև բազմաբար ստեղծանք մը հասնելը, մարդիկ ինչ պարբերական ազդեցութիւններն ունեցան, ինչ հոգեբանական տրամադրութիւններ զիրենք մշեցին դեպի ստեղծագործութիւն, աշխարհագրական ինչ դիրքեր, պատմական ինչ հեղաշրջումներ ներգործեցին մարդկային հասնարի վրա, քանի՞ հազարավոր սերունդներ մաշվեցան, և յուրաքանչյուր դարաշրջանի մեջ քանի՞ բալ մտտեցան մեզ պատմութիւն մը և հնագույն հիշատակարաններով ծանոթ բարձրագույն զարգացման հետևող շրջանին, որ մեզմե հազարավոր տարիներ առաջ փայլեցավ երկարգունդի քանի՞ մը կենտրոն վրա:

Ահա այս հարցերն են, որոնք տակալին իրենց մեջ կրթական կեն մեծամեծ գաղտնիքներ: Ներկա գիտութիւնը կձգտի ճշտութիւն մը գծել այն ուղին, որով մարդկութիւնը առաջացավ մինչև մեր օրերը: Պետք է հավատալ սակայն, որ օր մը ապագա սերունդին առջև պարզված պիտի լինին այժմ անլուծելի համարված գաղտնիքները՝ գիտութեան անխոչ աշխատավորներու ջանքերով:

Զեռգհետե կմտնեն անոնք երկրի ամթափանցելի խավարին մեջ, կրանան անհիշատակ ժամանակներուն մեջ ապրող քաղաքակրթութեան կերպմանները և քաղաքացի լավաներու մեջ են դուրս կբերեն նախնադարի մարդուն թողած հիշատակութիւնները և ձեռարկեցնեն իմուռները մինչև հետին դարերը:

Հին հիշատակարանները զիրենք կերտող ժողովուրդի արժանավորութեանց իսկական պատկերներն են: Սնունց յուրաքանչյուր բնկորին վրա ներկա գիտութիւնը ճշտութիւններ կկարգէ նույն ժամանակի հասարակական և անհատական արժանավորութիւններն ու թեթրութիւնները: Հիշատակարաններով կազմվեցան շատ մը ծանոթ ու անծանոթ ազգերու անցյալի ստույգ պատմութիւնը:

Նույնպէս հիշատակարաններով պիտի կազմվի մեր «ժողովրդի» հայութեան ալ իսկական պատմութիւնը:

Ի. ՆԱԽՆԱԿԱՐԳԱՆ ԻՄԱՄՆԱԿԱՆԵՐ

Դեռաբայց ճարտարագիտութեան հիշատակարանները մեզ դիտել կուտան, իրենց ավելի պարզ արտահայտութիւններ, այն անխուսափելի կայքերը, որք շինելու կկերպուր կհասնէ մարդկութեան հաջորդաբար փոփոխվող վիճակին հետ և կկազմեն արվեստի պատմութեան ամփոփում մը, ինչպէս նաև ընկերական պատմութիւնը: Կտեսներն բնակչութեան հաստատվելու, կլինալական փոփոխութիւններու և կյանքի պահանջներու համեմատ ձևափոխվելը, տեղական միջոցներով և գործիքներու առաջադիմութիւններ շինելակերպերու բարձրախելիքը, դամբանակար և կրտսեկան ճարտարագիտութեան նախնայն պիտոյից արվեստին կանխելը, նրմանահանութեան արվեստին ճարտարագիտութեան նախակարպետ լինելը, նմանապէս կճարչանաք սովորու-

Յիւան այն եկագի ազնեցութիւնը, որ ձեւերը կապրէցնէ մշտապէս իրենցմե բխող պատճառներով: Ամեն ժողովրդի մեջ պիտի փոխանցվեր միևնույն հաջորդակալութիւնով, սխտի հնազանգներ միևնույն օրենքին. նախապատմական արվեստին մեջ բովանդակված կերպի ուրիշ բոլոր արվեստներու ծիլը:

Վիխավոր շրջաններ.— Նախնադարյան ժամանակը պարզապէս երբեք կրճատնվի, որ կհամապատասխանէ նախնական մարդկութեան երբք տեսակ սպրելակերպին, և հետևաբար կրքք ուղղութեամբ խիտտ ուրիշ դրոշմված ճաշակ, որկե պիտի ծագեր շինելու արվեստը, այսինքն, նախաառցային մեծ երևութիւն ժամանակը, սառցային երևելքին հաջորդող ժամանակը, և սառցային երևելքին հաջորդող ժամանակը:

1. Առաջին շրջանի մեջ մեր երկրին կլիման մեղմ և հովասար է. մարդը այդ շրջանին չի փորձած ինքզինքը պաշտպանել ցորտի դեմ, ոչ բնակարանով և ոչ հարուստով, ընկերական կյանքը նստակայց չէր, իրրև գործիք միայն գալլախազ ուներ՝ բախումով և կամ կրակով պայթեցուցած:

2. Եկավ սառցային շրջանը, մարդուն հարկադրեց միանգամայն բնակարան և հագուստ ունենալ. տակալին անծանոթ էր անասնաբուծութիւնը և հովվական կյանքը, մարդիկ իսկական որսորդներ և արմտիք հավաքողներ էին, կտեղափոխվին միշտ ըստ եղանակի, հետևելով իրենց որսին, մանավանդ հյուսիսային ելջերուին, որն իրենց պիտավոր սնունդը կկազմեր: Բնակարանը անհրաժեշտ դարձավ և նախապէս շարժական եղավ: Աշխատութիւնը հնարավոր դարձնող դուրծիքները նախնական ժամանակի նման գալլախազայ էին, բայց արդեն կոթի վրա առնված և ուշադրով իրենց ձեւերու ալլազանութեամբ, գործածութեան նշանակելի առանձնահատկութեամբ, ինչպէս տապար, գզիք, թերթ և այլն: Սկզբին շինել պարաններ և առաջ եկավ ոստայնանկութիւնը:

3. Սառցային շրջանը վերջանալու հետ մեկտեղ, որչափ սառուցի սահմանները հեռացան, այնչափ ելջերունները քաղվեցան դեպի հյուսիս. որսորդ ժողովուրդը եղջերուններուն հետևելով, իր տեղն ազատ թողեց նոր արշավողներուն, որոնք տեղում ծանոթացան անասնաբուծութեան, նույնպէս նաև երկրագործութեան: Անոցմով սկսեց անասնապահութիւնը և երկրագործական կյանքը: Գալլախազի գործածութիւնը թեև կը շարունակվեր, բայց ոչ առաջվան նման միայն պայթած վիճակին մեջ, այլ հովված: Անոնք կրակը գործածեցին ոչ միայն կերակուրի, այլ և կավը կարծրացնելու և ամանեղեններ թրծելու համար: Անոնց ժամանակը ամենազարմանալի գործունեութեամբ ստեղծագործող շրջանն էր: Այս միևնույն մարդիկ քավական գործը մեթոնականութեան մը ստեղծագործողները կթվին վիթխարի քարերու զանգվածներ տեղափոխելու համար, որոնք ճարտարապետութեան առաջին հիշատակարանները պիտի լինէին:

Այսպէս են ապրելակերպի և գործիքներու հաջորդական փոփոխութիւնները, անցնիք աշխատութեան տեսութիւն, որոնցմով գործիքները պատշաճութեան մտան:

Փայտի գործածութիւնը.— Փայտի գործածութիւնը, դալլախազայ տապարով և սղոցով իրագործելու հնարավորութեան համեմատութեամբ, շատ սահմանափակ է, իսկական առաջադարձութեան ժամանակը կարելի է ենթադրել առնվազն բրոնզայ գործիքներու ժամանակը: Եվ նույնպէս անոնցմով գծվար էր միացման գործողութեան համար տաշուններ կատարել, այս տեսակետով է, որ կտեսնիք թե շինողներ իրենց նավակներն ավելի ծառերու բուններ փորելով են շինած. քան թե կտորներով նարմարացուցած: Երբ հարկ եղած է խրճիթներ շինել, միացումներու փոխարինած են ընդհանրապէս կապուկները, ավելի կամ նվազ նըման այն կապուկուն, ինչպէս որ կապված էին գործիքները իրենց կոթիքուն վրա: Սկանեղենները, որ գործիքներու օգնութեամբ պետք չունէին, պետք է որ ավելի կանուխ լինէին, քան ատուղծագործութիւնը: Հողին մեջ տնկել գերաններ, և չկաններով այս գերաններուն կապել գտնեկներ, առաստաղներ կամ տանիքներ, ահա այս շախտով կարելի է ամփոփել նախապատմական առաջադարձութիւնը:

Քարագործութիւնը.— Քարի գործածութիւնը տակալին դժվար էր, գալլախազով տաշելու ատեն կը փշրվեր: Բրոնզն իսկ լավ ընդունակ չէր ժալոր տաշելու, որ հաճախ հարվածեն կճաթեր, սակայն հնարավորութիւն կուտար աշխատանքին: Քարի ճարտարապետութիւնը մետաղներու գլուխը հետո միայն գործարելի էր, այս է պատճառը յուր ուշ երևան գալուն:

Սկզբնական շրջանին հատկանշական երևելք մը կներկայացնէ հակադարձութիւնը, մեծամեծ զանգվածներով կշիռներն շենքերը ամեն կողմ եղող զանգվածներն: Եվ ինչպէս կտեսնիք այդ երևելքը գործիքներու անկատար վիճակին հետևանքն է: Մեզ համար շատ դուրին է թարբեր կանոնավոր և մանր պահեցվածներու վերածել հեշտին միջոցներով. հարստադարյան ժամանակի մեջ ավելի դուրին էր անտաշ վիճակի մեջ գործածել մեծ զանգվածներ: Քարահանքի մեջ կճեղքեին և լծակով կտուտափոխէին թարբ: Աշխատութեան պահանջը հակապահան էր, բայց անոնց նյութական օգտակարութեան այս հիշատակարաններուն շինվելը, իշխանական ահավոր կազմակերպութեան մը վկայութիւնն է: Զակազգործութիւնը, որտեղ աշխատութեան մեծութիւնը կփոխարինէ գործիքին, հետևանք է գործիքներու պակասութեան և բնորոշ հատկանիշ մի նորածին ընկերակալութեան:

Քարն օգտագործելու մի ուրիշ կերպն ալ վայն խորափորեց իր. խորը կամ այրեր կփորեին ապառաժներու ժայրերուն մեջ՝ ապառաժները շարդելու համար գործիքներ ունենալն սկսյալ. երբ առաստաղի խավթարբեր վար թափելու վտանգ սպառնար, ապահովելու ամենահարմար միջոցն էր վերամբարձ հատվածը (Profil surhaussé): Այս տեղն է սկիզբն առնում ձվաձև հատվածը, առավել կամ նվազ կանոնավոր, որոնք մեծ թվով կերպին ձեռագործ քարայրերուն մեջ:

Շաղախով շինութիւնը.— Քարը, ինչպէս ըսինք, ընդվզող էր գալլախազայ գործիքի դեմ, փայտը անոր անհնազանդ, շաղախը զայն շաղվող ձեւերին գատ ոչինչ չի պահանջեր, շաղախով կարելի էր ոչ միայն

պատեւր շինել չէր ասիական կամարները՝ սրվափէն փայտով շինել չէր կարելի։ Չալախը պիտի լիներ մարտն բնակութեան համար գործածված առաջին շինվածանյութը։ Ամենահին ժամանակներու մեջ կարելի է գտնել աղյուսը, սակայն անթուծ գործածված։ Բրոնզոված աղյուսի գործածութիւնը ծագում առած կ՛մզի ասիական այն երկիրներուն, մեզ. ուր ծագում առին նաև կրակով եղած ուրիշ արվեստագործութիւնները, և ամբողջ պատմական շրջանին մեջ տեղակայնացած և Ասիո մեջ Եփրատի արևելյան կողմը։ Տրովադայի առաջին գիտնական արշավախումբերը պարզ շաղախով շինված պատերը շփոթեցին թրծած կավի։ Եւտ. որոնք Տրոյեմով եփած էին։ Նմանապես անթուծ կավով էին շինված Սանթրոնի այն տունները, որոնք մեզ հասան, ինչպես Պոմպեի մնացորդները՝ հարուստի մը մոխիրներուն պատշապանողական խավին ներքև ծածկված։ Այս տուններն մանրամասնութիւն մը հիշատակութեան արժանի է. անոնց կավեղեն պատերը՝ ավելի կամ նվազ կանոնավորութեամբ՝ իրտ սքարն շինված խարսխի մը վրա հանգած էին, որոնց միջոցները (քարերու կարերը) կավն շաղախով լեցված էին. մենք այնտեղ կը գտնիք ծանոթ շինելակերպի մը առաջին օրինակը, որ հետո պիտի դառնար որմնաշինութեան արվեստի տիրուպետող կերպը։

Զարգացմանը. — Զեակերպայլ արվեստի (art figure) առաջիմութեան և անկման շրջանները ոչ մի կերպ չեն համապատասխաներ շինողական ձեռարկեստի շրջաններուն (industrie constructive)։

Սառցային շրջանին մեջ, երբ հազիվ կարող էին շենքեր շինել, պարագայ ժամերուն կզբաղվին իրենց գեներելուն վրա կենդանիներու պատկերները ընդօրինակելով, և տարօրինակ վտարումով՝ հրքեք օրինակ չէին վերցնել րուսական ձևերն։

Մետաղներին ծանոթ գեղերը կարճ կտրեցին այս իտիշը, անտնցմով նմանողական արվեստը հանկարծի կերպով անհետացավ։ Հղկայալ քարի. հսկայագործութեան և մետաղներու շրջանի մարդիկ, միանգամայն օտարացան նմանողական արվեստին։ Մետաղները հրեւումն ի վեր ընթացավ վերացական գեղեցիկի գողափարը։ Արվեստը փոխարինեց արհեստին, աշխատանքի կատարելութիւնը բունց զարգարանքի տեղը։ Նախկին շրջանին մեջ գեներելու վրա կփորագրեին, այնուհետև կհղկեին երեսները հղկիչ գործիքներով, և ուշադրութեան արժանի հարատեւութեան զարմանալի երևույթով մը, մենք կտեսնիք առաջին քրոնշնագործիքները, ավանդական գայլասազայ գործիքներուն ճշտ ընդօրինակութեամբ շինված։ Այսպես կզտնիք նաև հունական ճարտարապետութիւնը, որուն մեջ կը տեսնվի նախնական ավանդական փայտյալ շինութեանց ձևերը։

Այն օրն սկսյալ, երբ մետաղները երևան եկան, և ձեռարկեստը սկսավ, զարգացմանը միանգամայն պայմանականի վերածվեցավ հղացման ծայրահեղ աղթատութեամբ, ինչպես Գալլիսիի զղմնի ծածկաստիւթի վրայի ավերածն գծերը։

Ժայռերը կոփելու զժարութիւնը երկար ժամանակ ազգելը եղավ ճարտարապետութեան զարգացման Գալլիսիի մեջ զարգաբարձրու մյս շինված խաչա-

նշանները շատ վատ են, գայլասազայ կամ յրունկայ գործիքներով փորագրել կարող էին, բայց ոչ Էրոնք հղկել, և երբ զանգվածը խիստ կարծր էր, գործավորը կհրաժարեր զայն զարդարելի, թողնելով զայն անտաշ վիճակի մեջ։ Գալլիսիի մնացալ զարդարանդակները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ անբավարար միջոցներով եղած ճիւղ մը։

Այս պարզ փորձիւնը հաջողիցին հյուսիսային կիլոպայի մեջ ԴՈՍԵ-ները (սքանդնավյան հին դերը), որոնք տակավին նշանագրեր են, արտահայտիչ գծերով փորագրված նավային տեսարաններ, և շրջանակաձև քանդակներ Սքանդնավյան ժայռերու վրա։

Իզմեններու ծանրաուսիսի ճարտարապետութեան Եւտ զուլեթիցացաբար, մի հեռավոր երկրի մեջ պետք էր որ գոլեթիւն ունենար մի ճարտարապետութիւն, որուն մեջ կենդանի բնութեան արտահայտութիւնները իրենց դիւր խաղային, որոնք օր մը թերևս արվեստի ծագման պատմութեան մեջ իրենց տեղը պիտի ունենան։

Նիւտոնականներ. — Ծնեթերը, մարդկային ցեղի պարելակերպի և բարդական վիճակի որպես վկայ, յուրացանչուրը իր զարգացմանին համամաստ կդաստարովին։

Ինչպես ըսինք, նախաստացային շրջանը չէր պահանջեր վրանաբնակ կայան կամ շինված ապաստարան։ Նախաստացային երկիրներու մեջ միակ հայտնի հետքերը մնացած են, սովորաբար դարևանող հողի վրա վերն վար վառարաններ, որոնց մեջ կուտակված են ածուխ, մոխիր և վայրենի կենդանիներու ոսկորներ, որոնք մէրտացին նախնիքներու սնունդը կկազմէին։

Սառցային շրջանի մեջ էր պայտարանի պետքը անհրաժեշտ դարձաւ, տակավին քացառական որտող մարդկութիւնն իր գաղթավայրերուն մեջ պայտարան դտավ դուրս ցցված քարածայրերու ներքև կամ ավելի բնական քարայրերու մուտքերուն մեջ։ Բարձրաբեժ ժայռերու կողմերու վրա ձեռագործ քարայրեր գտնելու համար, պետք էր հասնել միջին այժմյան մետաղներու շրջանը. երբ հնարավոր էր հզորապես փշրել ժայռերը, Երևված շենքեր և հսկայագործութիւններ նախնադրալան շրջանի վերջին արվեստը պիտի լինէին։

Բնակատան և պաշտպանութիւն. — Մետաղյալ առաջին գործիքներու ժամանակի քարայրը մի նեղ ելքը բանցքի ձև ունի, ընդարձակ քարայրն մը ավելի հաստատուն և պաշտպանվելու ավելի հարմար։ Վարսացիցերու վրա շինված խողերը, լճային բնակատանները, որոնք համախ կպատահին Ալպյաններու մեջ, այսօրվան Եվրոպայի մեջ բնակող ժողովրդների համար գրեթե անբնական են. պետք է ընդունել, որ այլտեղ բնակել է ճահիճների ազդեցութեամբ տոկալու ընդունակ մի ցեղ. որպիսիք են այժմյան սևամորթները։

Ցիցերը խիստ սքածայր են և հասուն գործիքով տաշված Բնակարաններու ձևի մանրամասնութիւնը անհայտ է ըստ երևույթին, ինչպես դաշտավայրերու վրա եղող բնակարանները խիստ նման էին այժմյան հարդախողերուն, կամ ավելի ճիշտը ցցապատ պատերով շինված գմբեթաձև, կամ հակառակ կողմի դարձված դիստի ձևով տակիսավոր խրճիթներու, որպիսին

մեղ կեկարագրել Ստորաբոն բնօրհացիներու քնակարանները:

Այս ջրերն և հնչեղներն պաշտպանված քնակարաններուն, առնչուտ պետք է ավելացնել նաև կախյալ քնակարանները, որոնց ավանդությունը պահված է, լեհերի լճային քնակարաններուն զուգահեռաբար: Անջրպետի մեջ առանձնացմանը, այստեղ կփոխարինեն չրուր, սա ավելի տեղական պատշաճություն հետևանք էր. քան դարաշրջանի: Մարդիկ պարագաններուն հետևել, իրենց դեմ գտնված պահանջին՝ լուծում տվեր են հանդարտ ջրերու մեջ ցցապատենքներով քնակարաններ, անտառների մեջ կախյալ քնակարաններ, կակուղ քարածայրերու երկարություն վրա քարայրեր շինելով, մինչև վերջապես հասնելը այն կանոնավոր քնակարաններուն, որպիսիք են Սանթրոնի և Տրովաբայի քնակարանները, որոնց կապաշտպանի պատեծող և հողահարդար տանիքներով ձևերը շարունակված են ասիական տուներու մեջ:

Դամբանական և կրոնական շենքեր, հուշարձաններ.— Նախաստացային շրջանը գերեզմանական հետքերով չէ թողած. մեռյալները կթողնեին նույնիսկ իրենց ապրած քնակարանի մոտ: Մեռելներու պաշտամունքը երկրագործության և մետաղների օպերթ ցեղերի մեջ առաջ եկավ և առաջին անգամ այդ ցեղերի օրոք մեռելային պաշտամունքի, նվիրվեցան շինողական արվեստի շանքերը:

Գերեզմանական հիշատակարաններու ամենապարզ ձևը հողադամբարանն է. կոնաձև հողալից արվեստական բլուր մը: Կան գայլախազյա խառնուրդով հողադամբաներ անբրաթափանց շաղախով ծծիված և քարով պատված. երբեմն կրովելի մը կզարգարեն հողային ծիրը կազմող կողերը:

Սովորաբար հողադամբան մը կը շրջապատեն կամ կպատսպարեն դամբանական սենյակ մը կամ դուրմն մը:

Դուրմներ, որ ընդհանուր առմամբ շինծու մի քարայր է, կբաղդանա մեծ սալաքար առատառը մը կրող երկու հանդիպակաց կանգուն քարե զանգվածներն, մի տափակ քար դրված կանգնած երկու քարերու վրա: Ահավասիկ մարդոց իրազորած առաջին հուշարձանի շինության առաջին ձևը:

Դուրմներու շրջանին կպատկանին կոթողի ձևով կանգնված անտաշ քարերը, որոնք կկողվին մենհիրներ-մենիաքարերու շառխար քարի զանգվածը վերի կողմն փոխանակ բարակելու, կթանձրանա առաջակարկատ մակերևույթի մը երևույթով: Երբեմն այս քարերը կզգիացած են, երբեմն հավաքաբար ծառուղիի մը կամ պահակ ձևով շարված, որոնց թիվը հարյուրներու կը հասնի (Բրիտանական, Գարնակ, Գալլիո երկրները):

Այս քարերու շարքերուն մեջ նկատված են նվիրական շրջանակներ՝ առ ի շոգո գրություն կամ նշաններ որևէ մեծ անցքի մը հիշատակը հավերժացնելու համար: Այս գայլախազի նման ձևոված քարերը նախնական զենքերու վրա եղող հսկայից օրագրերուն նման են: Տեոթրոնոս մեղ ցույց կուտա բրիտանական հսկայություններու նման, անտաշ քարեր կանգնեցնող եքրայնցիներն ի հիշատակ հաղթության: Կմնա գտնել, թե, սուրհ հուշարձանական հատկանիշը պետք էր որ

տարածվեր խորհրդավոր հիշատակարաններու ամբողջ ընտանիքին վրա:

Ուրիշ կարծիքներ ունեցողներ կան հողադամբաններու նպատակի մասին. ոմանց րեկեղարդություն եղանակը պահ մը մտածել տվավ թե աստեղագիտական խորհրդաշնաններն լինեն անոնք:

Համենայն դեպս նկատված են հաճախ, որ մեկ հողադամբանեն տեսարանը կը տարածվի ուրիշ շատերու վրա, որով առաջ եկավ այն ենթադրությունը, թե նշանական քուրները եղած լինին:

Բացօթյա դուրմները երբեմն զօհի սեղաններ կարծվեցան, բայց ինչ հաստատություն կա որ ժամանակով զանոնք ծածկող հողը անհետացած չի:

Բոլոր այս ենթադրությունաց մեջ կարող է ճշմարտության մասեր գտնվին և բոլորովին չի կարելի մերժել հիշատակարանի գաղափարով մը, որուն նպատակն էր հիշատակ մը հավերժացնել:

Բայց ինչ որ դժվար է բացատրել, այն ալ անոնց տեղերու գեղագիտական ընտրությունն է, հողադամբաններու մեծ մասը տեսանելի կերպով կբարձրանան բլուրներու գագաթներու վրա, ուրկից կպարզվի ընդարձակ հորիզոնը:

Այս նախնական հիշատակարաններուն հեղինակները ոչ նվազ ծանոթ էին բնությունը իրենց գործին հետ ընկերակցելու արվեստին:

Տարածում և վերապում նախնաշարչան արվեստին.— Կանգնած քարերը, դուրմները, այս միանգամայն ահեղ և ժմատեսիլ հիշատակարանները խիստ տարբեր ժամանակներու մեջ շինված են: Մի երկիր պատշաճապես զարգացած ճարտարապետություն ունեցած պահուն, մի ուրիշ երկիր տակավին փորձական վիճակի մեջ էր, նման մարդկային այն խումբերուն, որոնց մեջ միևնույն ժամանակ անհատները կբարձրանան զարգացման տարրեր աստիճաններուն:

Գալլիո երկրի մենաքարերուն նմանող բրիտանական մենաքարերը կպատկանին այնպիսի թվականի մը, որում Մանչի մեկ եզրերն մյուսը մշտապես հարաբերության մեջ դնելու չափ նավագնացությունը բավական զարգացած էր: Անոնք իրենց տրամադրության ներքև նավային մեքենականություն ունեցող ծովային ժողովրդի գործեր են և հավանական է, որ քրիստոնեությունեն թիչ դարեր այն կողմը կանցնեն:

Ամենահին դուրմներն իրենց մեջ պարփակող գայլախազյա զենքերն և գործիքներն դատելով, կը պատկանին հղկած քարի առաջին շրջանին. ավելի հետևագույնները ժամանակակից են պատմական քաղաքակրթության: Ամբողջ միջին դարուն, Սբանդինավիայի մեջ դուրմները կկանգնվին: Ժերմներն իրենց հոռոմնական կայսրության վերջ դնող արշավանքի ժամանակ, տակավին գայլախազյա զենքեր կգործածեին: Ծցապատենքի ավանդությունը Օվկիանիայի մեջ տակավին կշարունակե մինչև մեր օրերը, ուրեմն, շինվածակերպի նմանությունն հետևեցնելով, որևէ շրջանի հասարակության վերագրելու մասին պետք է զգուշ լինել: Նույնպես պետք է զգուշանալ մարդկային ցեղի պատմության վրա շատ դուրավ հետևություններ հանելու: Որևէ շինվածակերպ, շինվածանյութի անհամապատասխան երկրի մը մեջ, չի կարող շարունակվել, և շինվա-

ծակերպի տարբերությունը հասնի ենթադրել կոտա տեղական արդյունքնու զանազանությունը: Մակայն, ինչ որ կարելի է կասկած չդրու համարել, այն է, թե եղավ մի ժամանակ, երբ աշխարհի մեկ ծայրին մինչև որոտ ծայրը ախրպետեց միևնույն տեսակ գործիքը, որ կցորդված է շինելակերպի անխուսափելի նմանությանց հետ: Ամերիկայի հղկած գայլախազի տեսքը բավական նմանություն ունի ճապոնականի հետ, որով թե՛րևս անհետացած երկրի մը վրայում մշտնջենական հարաբերության մը միջոցով՝ փոխանցում մը կատարված կկարծվի, որ որսորդներու թափառաշրջիկ կյանքը կհաստատեր հետավոր երկիրներու հետ:

Պատմական ճարտարապետության սկզբնական օրաբանքը — նախնադարի հողի վրա, կամայք կամայք անաչ եկան երկու մեծ ճարտարապետություն, սունոց մեկը ծնավ Եգիպտոսի մեջ, իսկ մյուսը՝ Բաղդաճայի միջև այս երկուփոխ միմյանց հանդիպումով, որ իսկայան պատահական չէր, զարգացավ այն երկիրներու մեջ, ուր շինանյութերու առաջին շինվածանյութը կավիշաղախը եղավ: Եգիպտոսին վերապահված էր հսկայագործության արվեստը մինչև վերջը տանել: Բայց միշտ շաղախի գործունեությանց շինելակերպը պահելով, և հավանականություն կա, որ շինելու այս պարզ կերպը իր առաջին շրջանն սկսավ: Եգիպտոսը, յուր ուրիշ պետություններն ավելի առաջադիմությունը պարտական է այն դուրսության, որ կցտնվեր Նույնիակ անհեթեթ գործիքներու ստեղծագործութենեն առաջ:

Մյուս կենտրոնը Բաղդաճան է, և այնտեղ ալ լինելով հողային երկիր, մարդը կարողացավ շինող դասնալ նախքան գործիքներու գոյությունը:

Առաջին առթիվ մեք պիտի քննենք այս երկու մեծ կենտրոններու արվեստը և անոնցմե բխող շառավիղները:

Գ. ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐՆԵՐՈՒ ԶԱՆԱԶԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՂՁԲԵՆ ՄԻՆԵՎԷ ԳՐՈՍՈՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայ ճարտարապետության ծագումը և զարբերու հոսանքին մեջ անոր կրած փոփոխություններն ու զարգացումը հետազոտելն առաջ, կարելի է ընդհանուր ակնարկ մը նետել բոլոր կրոնական հաստատություններու հատակագծային բաժանումներու վրա, սկսյալ պատմական ամենահին ժամանակներ մինչև մեր օրերը: Աստուք թե՛ն ճարտարապետության հետ զուգընթաց, սակայն անկեց բոլորովին անկախ ենթարկվեցան այլազանություններու և ուրույն զարգացման:

Ամեն տեսակ հասարակական և անհատական մեծ ու փոքր շինանյութերու մեջ ճարտարապետին սեփական ճաշակով դասավորվեցան հատակագծային բաժանումները՝ ձևվելով տեղին, դիրքին և պետքերուն վրա: Կրոնական հաստատությունաց հատակագծերու մեջ, ճարտարապետներ միշտ ենթարկված մնացին ծեսերու և ավանդությանց պահանջներուն: Կղերն էր անոր հեղի-

նակը, ճարտարապետը առ առավել, կարողացավ այլ տրված ծրագրին ներդաշնակ իրագործումը տալ:

Բայց որովհետև ի սկզբանե անտի կրոնական հաստատություններն եղան գեղարվեստի զարգացման և ճոխացման գլխավոր աղբյուրները, անոր համար ալ անոնք միշտ կապված մնացին գեղարվեստի հետ: Հատակագծերը թե՛ն կրոնական, սակայն նրան ծածկող շինությունը լիովին արվեստի կպատկաներ: Այլևս ճարտարապետին կմնար ատմվածային փառաց արժանի շքեղագարը կոթողներ կանգնեցնել ժողովուրդի այդ անմահության խարխիսներուն վրա, մինչև պետական և հասարակական զանազաններ լիովին տրամադրված էին վատնելու իր հանճարի արտացոլման համար:

Անհետացող և մնացող բոլոր ազգերը համեմատաբար ավելի մեծ հետքեր թողնել են կրոնական հսկա ու մեծածախս տաճարներու, քան պալատներու և ուրիշ քաղաքային շինությունաց: Որովհետև լիովին ենթարկված կրոնի ազդեցության, հրաժարելով աշխարհային վայելչություններն, իրենց ամբողջ կյանքը զոհաբերել են միմիայն հավիտենական փրկության, թաղավորներ, իշխաններ իրենց ճոխ գանձարաններով, հասարակ ժողովուրդն իր ֆիզիկական տանջանքներու գերազույն համբերատարությամբ գերին եղած էին առաքալական նախապաշարմաներու:

Հանդերձալ կյանքի երանալիտ վայելչությանց տեսնով հափշտակված ժողովուրդի մը համար աշխարհային կյանքի պետքերը շատ ավելի անխուսափելի էր փառազող տաճարներու գոյությունը, տաճարներ՝ որոնք պիտի ըլլային այս ունայն աշխարհն ղեպի հանդերձայի հեշտայն դրախտը տանող կամուրջները:

Որչափ էր անոնց համոզված էին, թե այս աշխարհը նախագալիթն էր հավիտենականին, նրաք աներևակայելի վայելչությանց, և որչափ՝ ատեն հավատացած էին, թե այս անմահության դրախտի դռները պիտի բացվեին իրենց խնկրով ու աղոթքով, այնչափ կավելանար հետզհետե շքեղությամբ՝ զիրար գերազանցող տաճարներ ու դամբարաններ ունենալու մարմաջը:

Ազգեր կային, որոնց համար նույնքան կարևոր էին դամբարանները, որչափ տաճարները: Երանելի և միակ դուռն էր հավիտենականին, ուրիկ կանցնվելը դժպի անմահություն, իսկ դամբարանը հանդերձայի րնակարանը, պալատն էր, ուր պիտի ապրեին և անվերջ վայելին աշխարհային կյանքի մեջ իրենց սիրտն ու հոգին հափշտակող հրաշակության հետևակարի իրականությունը: Ուստի դամբարանները ոչ միայն արտաքինով, այլ և ներքինով ալ կկարողանեին թանկագին կահկարասիներով և սպասներով:

Հայերն ալ ոչ նվազ հափշտակվեցան երկնային արքայության անդիմադրելի հրապուրեն. քանի-քանի թագավորներ, թագուհիներ, իշխանազուներ, թողած իրենց երբեմնի աշխարհասասան գահն ու վայելչությունները, մենաստաններու խոնարհ ստորվները դարձան: Տասն և վեց դարու երկար շրջանի մը մեջ հազիվ թողին քանի մը աննշան պալատներու ու բերդերու հետքեր, մինչդեռ ամբողջ հայ աշխարհը ողողվեցին իրենց գեղարվեստի անվիճելի տաղանդով պնդազորված տաճարներով:

Հազիվ կարելի ըլլա ըսել, թե վերջին երեք դարու ժողովուրդն է, որ ազատված կրոնի և նախապաշարմանց

1 Այս հոդվածը արտատպում ենք «Հուլիս» արտատպարանի 1907 թվականի: 8-րդ և 6-րդ համարներից — էջեր 39—42 և 80—83. Խաղվող

նշող ազդեցությունն, սկսել է փոխափայտորեն մտածել ներկա ու ապագա կյանքի վրա, և այս հայացքի փոփոխության անմիջական ազդեցության տակ ընկալում որոշ աշխարհի գեղարվեստները և կամաց կամաց մոռացվեցան տաճարներն ու դամբարանները, Հասարակական ու հանրագուտ շինությունները իրենց հաղթական հպարտ պնդումները բարձրացրին անոնց առջև և լուկ վայելչության համար պնձազարդվեցան այն սրբազան տարազներով, որոնք մի ժամանակ հասարակ մահկանացուի մը համար ոչ միայն անհպելի էին, այլ և աչքով տեսնելն ալ սրբապղծություն էր:

Պատրանք մը ըլլալու վրա է այլևս անցյալը. ներկան հանրային և անհատական բնակարաններու արտակարգ ճոխությունաց մրցման շրջանն է: Անցյալը մեզի հսկա տաճարներ և շքեղ դամբարաններ տվա՛վ, իսկ ներկան պիտի տա ապագային՝ այս աշխարհի մեջ իրագործված դրախտի մանրանկարը— հասարակական և անհատական բնակարաններ:

Եգիպտացիք ինչպես արվեստներու, նույնպես ալ կրոնի և տաճարներու նախահայրեր եղած ըլլալ կը կարծիքիս:

Եգիպտոսի ժողովուրդին ծագումը և անոր գործունե կյանքի սկիզբը ժամանակի անհունության մեջ կորած է: Գիտականները հազիվ կարողացան անոնց կյանքի հորիզոնի վրա երևնալն ասոյն մինչև օտար տիրապետությունների վերջնականապես ենթարկվիլը՝ սոսմային հարստությունների կամ տիրապետությունների զանազան շրջաններու բաժանելու: Այդ շրջաններու սկզբնն մինչև 18-րդ հարստության շրջանը, բնավ որոշ թվական չկա: 18-են սկսյալ, կարողացան ճշտել պատմական դեպքերու ժամանակներն ու թվականները:

Ա՜յս այդ շրջանին մեջ, մեր թվականնն տասն և հինգ դար առաջ, երբ ուրիշ ազդեր քաղաքակրթության հազիվ նախօրյակին մեջ էին, Գրքաբալ մեզի կուտա աստվածային պաշտոնաց հատկացալ տաճարի հատակագծային բաժանման այնպիսի ծրագիր մը, որ մինչև մեր օրերու տաճարներուն նախատիպը եղավ, և ժամանակը չկարողացավ այդ ծրագիրը գգալի փոփոխության ենթարկել:

Ինչ է այդ ծրագիրը. շատ պարզ բան. շենքը մը, որ պիտի ծառայէր իբրև երկնավոր բնակարան իրենց աստծուն, ուր ժողովուրդին խուճկն ու աղոթքը պիտի մատուցվէր անոնց սրբազան գահին:

Աստվածները նյութական կարիքներու չունեին, անոնց միակ կարիքն էր հավատացեցող երկրպագությունը, ուստի հարկ չէր որ աստվածային բնակարանը մանրաքրեմովը զանազան տեսակ բաժանումներով, բավական էր անոր համար միմիայն երեք զլուսավոր բաժանում: 1) սրբաբանը, որ պիտի զետեղվիր պաշտօնույցի գահը կամ անոր տարածը, 2) ժողովուրդի ու աստուծո միջնորդը՝ նվիրյալ քահանայից դասը, 3) յսդթի սրահը:

Այս երեք բաժանումներն զուրս եղած բոլոր բաժանումներ, ավելի քան նվազ չափով եթէ կային, անոնց ալ կամ առանձին տաճարներ էին կամ ուրիշ ուկրոնական պետքերու հատուկ էին:

Գարնաբնն առաջ, 12-րդ հարստության ժամանակ, բոլորովին պարզ էին մեջնաները. գրեթե չըրս պատի մեջ պարփակված էին այս երեք բաժանումներն առանց

միջնորումներու և նադրակցությունից դուներու: Նարթեքսն իրա զծված սահմանով մը կորոշվեր լուրաթանչյուր բաժինը: Հնողհետեռ որչափ բաղմացան ծխական օրենքներ, այնքան ավելի որոշ դիրքեր տրվեցան այս բաժանումներուն, ստանց անոնց խորհրդավոր սահմանը փոխելու:

Երկուսն ինչուր սրբարանին տեղն էր, անոր անմիջապես կհետեռն քահանայից բաժինը, և հետո հավատացեցող բազմության հատկացած սրահը:

18-րդ հարստության ժամանակ երբվեցավ աստծո բնակարանը վերածված առանձին մի սենյակի՝ արձանին համեմատական մեծությամբ: Այս աստվածային սենյակին երկու քովերը, մինչև նանդիպակաց աչ ու ձախ պատերը, կամ բաց թողուցին և կամ սրբազան սենյակի ճակատին ուղղությամբ ծածկեցին, ներքը այլ և այլ կրոնական պիտոյից գործածության հատկացնելով:

Նույնպես քահանայից բաժինը պատով մը ծածկվեցավ տաճարի ամբողջ լայնությամբ, թողվելով միայն հաղորդակցության դուռ մը հավատացեցող բաժնին վրա, ինչպես արձանին սենյակեն ալ դուռ մը քահանայից բաժնին վրա:

Հավատացեցող բաժինը միշտ ամենեն ընդարձակ բաժինը կգրավեր շինության մեջ, և սյունազարք, երբեմն այս ու ձախ կողմերն երկու կարգ, և երբեմն ամբողջ սրահը սյունազարդված էր: (Տես նկ. № 1, հատակագիծ Ա):

Ահավասիկ հատակագիծ մը, որ մեր թվականն տասն և հինգ դար առաջ նվիրված էր աստվածային պաշտաման:

ա. Սրբարան, ուր կորվեր արձանը, և բոլորովին անմատչելի հասարակության:

բ. Քահանայից կամ քրմաց բաժին, նույնպես անմատչելի էր հասարակության:

գ. Հավատացեցող բաժին:

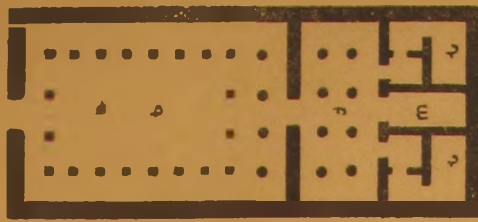
դ. Սրբազան անոթներու և սպասարկությանց հատուկ խցիկներ:

Այսօրվան Եգիպտոսի մեջ երբվեցած բաղամթիվ բաժանումներով հին մեջնանական հատակագծերը ոչ ալ ինչ են, եթե ոչ շատ մը մեծ ու փոքր տաճարներու, դամբարաններու, գավիթներու և կրոնի պաշտոնեցի բնակարաններու հավաքական խումբեր զանազան ժամանակ իրարու վրա ավելացված, որոնց մեկ օրինակը մենք ունինք այսօր, ի միջի այլոց, Հոռոմոսի վանքի մեջ, ուր մոտավորապես շորս դաս շարունակ իրարմեն անկախ շինություններ շինված են մի փոքր սահմանի մեջ իրարու կցված:

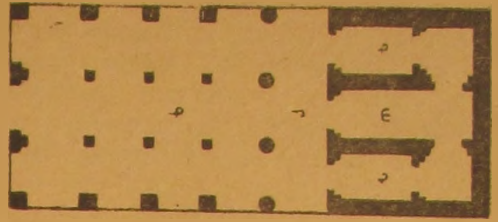
Մինչև վերջն առանց բացառության չմնաց այս Անը. պարեքբարք եղան փոփոխություններ առանց բաժանումներու խորհրդավոր ձևն ավելոյու: Երբեմն սրբարանը մեծցուցին, երբեմն փոքրացուցին, հրբեմն քահանայից բաժինը երկու մասի վերածեցին, կամ սյունազարդեցին, բայց ասոնք զգալի փոփոխություններ չէին. եղավ մի գլխավոր փոփոխություն, որ ոչ միայն Եգիպտոսի մեջ տեղեց մինչև վերջը, այլև անցավ ուրիշ ազգերու ալ:

Հավատացեցող սրահը, որ որմնափակ էր ամեն կողմնն և ուներ միմիայն մտից դուռ մը, Թեբեի շրջանին վերջին մոմանակները փոփոխեցավ պարզ սյունա-

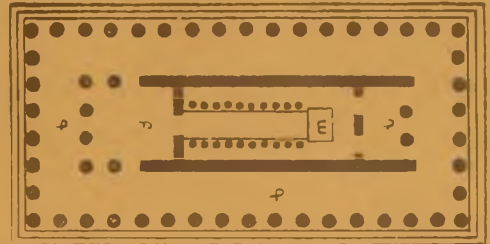
ԿԱՏԱԿԱԳԻԾ Ա.

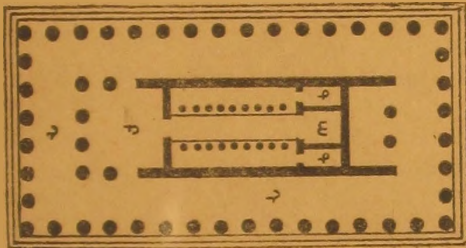
ԿԱՏԱԿԱԳԻԾ Բ.

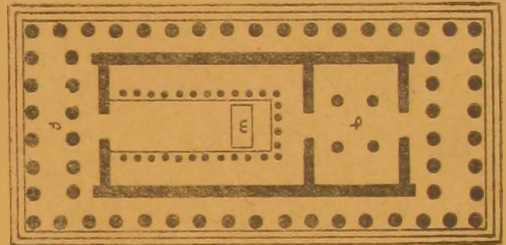
ԿԱՏԱԿԱԳԻԾ Դ.

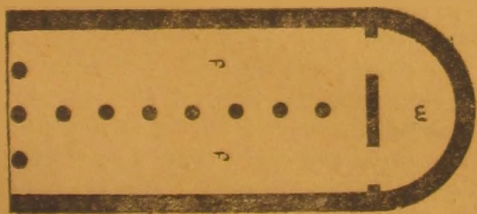
ԿԱՏԱԿԱԳԻԾ Ե.

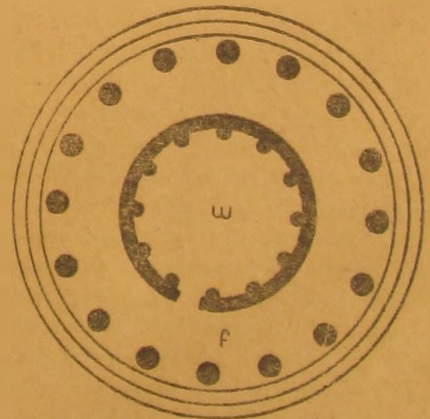
ԿԱՏԱԿԱԳԻԾ Զ.

ԿԱՏԱԿԱԳԻԾ Ը.

ԿԱՏԱԿԱԳԻԾ Ի.

ԿԱՏԱԿԱԳԻԾ Լ.

գարդի մը առանց շրջորմի, պատերուն փոխարինեցին սյուններու շարքեր, որոնց վրա կար միմիայն ծածկույթի մը տանիքը: Այս փոփոխութիւն պատճառը Եգիպտոսի կլիման հղավ գոցել: Այդ երկրին արտակարգ ջերմութեան մեջ անտանելի պիտի ըլլար խուռն բազմութեամբ հալածելով հարկի մը տակ, որ դռնն զատ գրեթե տեղ չունէր: Երբ փոխվելու Եգիպտոսի մեջ, բանի որ անձրևի և ցորաի երկրորդ շարք, այլևս ավելորդ էին արտաքին պատերը, բավական միայն տանիքի հովանին՝ արեգական կիզիչ ազդեցությունն ժողովուրդը պահպանելու համար: Ըստ ամենայնի հաճելի էր այս ձևը. միակ անտեղությունը, որ կար, այն ալ տաճարին դուրսի հետ այժմ հաղորդակցած ըլլալն էր, որ հաճախ առիթ կուտար սրբապղծութիւնաց. այդ անտեղությունն ալ վեցցնելու համար տաճարը շրջապատեցին ամուր և բարձր պատերով՝ թողելով անոր շուրջն ընդարձակ բացօթյա բակ. նաև ժամանակ-ժամանակ այս պատերուն կցեցին զանազան շինություններ և ընդարձակ գաղտնիքներ:

Այստեղ դրված նկ. № 1 A հատակագիծը (էջ 11) ցույց կուտար արտաքին պատերը սյունազարդի փոխված օրինակը:

- ա. Սրբաբանք:
- բ. Քահանայից սրահ:
- գ. Ժողովրդի սրահ:
- դ. Սրբազան սպասներու և անոթներու պահարաններու:

Ահա գրեթե այս ձևն էր, որ անփոփոխ սնցավ՛րեցից, ինչպես նաև հունաց:

Հունաստանն ալ ունեցավ իր նախապատմական շրջանը. այս այն ժամանակ է, երբ պելագոնները գաղթելով Փոքր-Ասիայուն անցան Եգիպտոս ծովը և տիրեցին այդ երկրին:

Հունաստանի նախապատմական շրջանը թեև Եգիպտոսինն պես բոլորովին անստուգ չէ, սակայն շատ առասպելախառն է. այդ շրջանին մեջ երկիրը կկառավարվեր դյուցազունների ձեռքով, ինչպես Եգիպտոս իր նախապատմական շրջանին մեջ կկատարվեր աստվածներու ձեռքով: Ստույգ պատմությունը կսկսի հազիվ 12 դար ք. ա.:

Թե՛ պատմական աղբյուրներու և թե՛ գիտական խուզարկություններու շնորհիվ ի լույս հանված փաստեր ցույց կուտան, որ Փոքր Ասիային համարաբար անցնող այս ժողովուրդը որդի չափով քաղաքակրթված վիճակի մեջ գրաված էր այդ երկիրը: Անցնելով այնտեղ տրեկեց ապագա հունական քաղաքակրթության կորիզը և մշակեց. և երբ հունական զանազան ցեղեր լիովին տիրապետեցին, արդեն պատրաստ վիճակի մեջ էր ծաղկելու և բարեպաշտելու:

Այս բարեպաշտմանը ոչ նվազ նպաստեցին փյունիկեցիք, որպես թափառաշրջիկ վաճառական ժողովուրդ, մշտական հարաբերության մեջ զրին Արևելքն Արևմուտքի հետ, հաստատեցին նավագնացություններ, գաղթականություններ, անընդհատ փոխադրեցին նոր բարք ու սովորություններ, կրոն, գիտություն և արվեստ՝ մասնավորապես Եգիպտոսն, որ այն ժամանակ միակ երկիրն էր քաղաքակրթության ամենաբարձր աստիճանի վրա կանգնած. այնպես որ ք. ա. 7-րդ դա-

րուն Հունաստան իր որոշ տեղն ունէր մեծ ազգերուն շարքին մեջ:

Ի՞նչ պելագոնների ժամանակի հիշատակարաններու վրա, որոնք դուրս եկան հրաբխային լավաներու տակ կատարված խուզարկության շնորհիվ, պարզ կերպով փյունիկեցիներու միջոցով փոխարկած եգիպտական, արվեստագործությանց նմուշներ: Եգիպտական ոճով և ձևերով նույն բաները կատարվեցին Փոքր-Ասիայի մասնավորապես Փյունիկեի շրջանին մեջ կատարված պելուսներու:

Պատմությունը կավանդե նաև, որ շատ հին ժամանակ փյունիկեցիներու գաղթականության մեջ խառնված էին հունական ցեղեր Եգիպտոսի դելտային վրա. ծանոթ իբրև նավարկող ժողովուրդ, որոնք հետզհետե բազմանալով ստվար թիվ կկազմեին պտղովմեական շրջանին մեջ:

Հունական ամենահին աստվածը Ալսը Եգիպտոսցոց հետև էր: Եգիպտական Ամօնը երկար ատեն պաշտվեցավ Հունաստանի մեջ իր իսկական անունով: Նմանապես կային ուրիշ շատ աստվածություններ, որոնք թե՛ հատկությամբ և թե՛ գործերով նույնն էին եգիպտականներու հետ: Ուստի անվիճելի կմնա, որ Հունաստանի քաղաքակրթության գլխավոր աղբյուրն էր Եգիպտոս. հետեվաբար արվեստով, գիտությունով, նաև կրոնով անկից օգտվող ժողովուրդը մը բնականաբար պիտի ազդվեր նաև կրոնական տաճարներու ձևերն ալ:

Պելագոնների ժամանակի մեհենիկներ կան, որոնք մեծ նմանություն կընեն եգիպտականներու: Կրետո կղզիին մեջ կար ստորերկրյա մեհյան մը, որ ճշգրիտ ընդօրինակությունն էր եգիպտական տաճարի մը: Հունաստանի ամենահին մեհյանը կհամարվի Տրոյադայի մեջ՝ Պոսիդոնի նվիրված տաճար մը որուն ճակատը քանդակված էին եգիպտական, ասորական սֆինքսներ և հուշկապարիկներ:

Էին շրջանի հիշատակարաններ պարզ ու ծանր երկվույթ ունեին. տաճարներ հիմնված էին ընդհանրապես փոքր տարածության վրա և գրեթե միշտ ստորերկրյա. կթաղկանային քառակուսի սրահն մը և նրբանցք մը, Ասոնք թեև տաճարներ էին, ունեին իրենց աստվածները, տոներն ու պաշտամունքները, բայց կկրեին սլուսնառան կամ զանձառան անունը, որովհետև այնտեղ կպահվեին բացի կրոնական խորհրդանշաններն, անոթներն նաև դյուցազնություն մը անմահացողներու հիշատակով նվիրագործված իրեղեններ, ինչպես զենքեր, զրահներ. ասոնցմե գատ՝ ժողովուրդն ալ այնտեղ կբերեր պահելու իր թանկագին առարկաները տաճարին աստծու հովանավորության տակ:

Այս փոքրիկ տաճարներուն մեջ, բացի քառակուսին, կային բոլորովին բոլորակ ձևով շինված տաճարներ առջևին քառակուսի նախադավիթով կամ նրբանցքով մը: Ասոնք ընդօրինակությունն ըլլալ կկարծվին ավելի կանուխ Փոքր-Ասիայի մեջ ընդհանրացած բոլորակ դամբարաններու, որոնց հետնագույն օրինակներն մեկը դեռ մասամբ գոյություն ունի իր վիթխարի երկվույթով. ատիկա Կրեսոսի հոր՝ Ալայաթի դամբարանն է 400 մետր տրամագծով:

Ք. ա. 4-րդ դարուն Հունիայի մեջ և 6-րդ դարուն Դորիայի մեջ ծաղկող արվեստները վերջ զրին այս նախնական պարզ ու անշուք ստորերկրյա տաճարներ

Այս տաճարներու մեկ սրինակը մեծ մասամբ գոյու-
թյուն ունի մինչև այսօր Գարնարի* միջ:

Ոլիմպիայի մեջ բանի մը տաճարներ բոլորովին
բոլորակ ձևով շինվեցան, որոնք նախատիպ տեսնվե-
ցավ պելասգայնց մեջ, Այս տաճարներն մեկը Տելուսի
մեջ, որ Ֆիլիբիում անունը կկրեր, կբաղկանար ա. սրբա-
րանն մը և բ. բաճանալից սյունազարդ սրահն մը:
Տես նկ. № 1, հատակագիծ Ը): Այս բոլորակ ձևը ա.
մեկնն ավելի հաճելի եղավ հողմեացոց, որոնք ոչ մի-
այն անօրինակ վայելչությամբ ճոխացուցին տաճար-
ներու վրա և տվին մեզի ճարտարապետական մի հրա-
շալիք՝ Պանթեոնը, այլ և ընդհանրացուցին և պատշա-
ճեցուցին հասարակաց ու անհատական շինություններու
վրա ալ:

Ավելորդ է առանձնապես զբաղվիլ հողմեական
տաճարներու հատակագծերով, որոնք հունական տա-
ճարներ բնավ տարբերություն չունեցան: Հողմեացիք
ինչպես իրենց աստվածները, նույնպես ալ տաճարնե-
րու շենքը առին Հունաստանն, և որովհետև հողմեացի-
քը հունաց նման զուտ կրոնական ժողովուրդ չեղան,
ասոր համար ալ հողմեացիք շրջանը եղավ դիտու-
թյունների և գեղարվեստի կատարյալ զարգացման շրջ-
բան:

Այս ժողովուրդն ինչպես կրոնը, նույնպես ալ ար-
վեստը հուններն փոխ առավ. միայն տարբերությունն
այս եղավ, որ հողմեացիք ավելի շատ հասարակական
շինություններ տվին և ունեցան դեղարվեստի անկման
ու զարգացման շրջաններ: Այս զարգացման շրջանի
արդյունքն է Պանթեոնը:

Որևու խոսք ալ զոհարաններու մասին:

Ինչպես կհրևի, բացի հերայական տաճարներն,
որիչ ազգաց մեջ զոհարանները որոշ տեղ չունեցան:
Հունական և հողմեական շատ մը տաճարներու մեջ
զոհարանի հետքեր չերկվեցան: Չոհարան տաճարող
անհրաժեշտ մասը չէր կազմեր, և անոր պատշաճ տեղը
որոշելը կղերին բացարձակ կամքն կախված էր. եր-
բեմն տաճարին կից էին, երբեմն հեռու Պոմպեի ա-
վերակներուն մեջ, տաճարի մը պատին վրա երեկցավ
նկարված զոհի սեղան մը՝ տաճարին շատ հեռու հրա-
պարակի մը վրա, շուրջը խոնված ամբոխը, իսկ քահա-
նաները կեցած էին տաճարին դռան առջև սյունազարդ
սրահի ծածկույթին տակ:

Նույնպես ավելորդ է զբաղիլ ասորական, քաղաքա-
կան և փյունիկական տաճարներու ձևերով, որոնք նույնն
են գրեթե եգիպտական և հունական տաճարներու հիտ
աննշան տարբերություններով: Բացառություն են քաղ-
ղական աստղագիտական դիտարանները, որոնք երկ-
նարկանի և երբեմն ալ բազմահարկ էին և միևնույն
առանձին ղիտարաններ և թե՛ մեջաններ էին:

Պարսկական կրակապաշտական մեջաններն ալ
քառակուսի ձևով սրահներ էին, որոնք կենտրոնը կզբ-
վեր սրբազան հուրի սեղանը (աթաշկիա) և շուրջա-
նակի կերկրապագեր ժողովուրդը:

Նախարան քրիստոնեական եկեղեցիները, կարևոր է
հիտագոտել եբրայական տաճարները, որոնք համեմա-

տաբար ավելի մեծ ներգործություն ունեցան քրիստո-
նեական եկեղեցիներու հատակաձևին վրա ս. գրոց մեջ
ավանդված ծեսերու և պաշտամունքներու միջոցավ:

* * *

Եբրայական կրոնի հիմնադիրը, Մովսես, հրեա
ընտանիքի զավակ, ծնած է Եգիպտոսի մեջ և ստացած
զուտ եգիպտական կրթություն: Պողոս առաքյալ գով-
չով անոր բարձր կրթությունը մասամբ կբացատրե ա-
նոր նոր կրոնը քարոզելու պատճառները:

Հրեաները, Մովսեսի ծնունդն շատ առաջ, մեծ
զաղթականություն մը կազմած էին եգիպտոսի մեջ.
բայց անոնք, հակառակ եգիպտոսի բարգաւաճ վիճա-
կին, քաղաքական կյանքի մեջ միանգամայն իրավա-
տյուն և իրենց սեմական ցեղի զարգացման ցածր մա-
կարգակի պատճառով ստորին ծառայություններով մի-
այն կպարագեցին: Գլխավոր արհեստներն էր առհաս-
րակ աղյուսաշինությունը: Չնայելով իրենց ստորին
դրություն, եգիպտական կառավարության առջև ալ, իր-
քև անհանգիստ ժողովուրդ կասկածելի դարձած էին,
նաև զղվելի՝ իրենց մեջ մեծ շափով տարածված բորո-
տության ախտին պատճառով: Ուստի բշված հանկույս
Նեղոսի՝ ենթարկված էին թե՛ հսկողության և թե՛ խիստ
ճնշումներու:

Այս հալածանքներն ու ճնշումները կամաց կամաց
ապստամբության մոտեցող խլրտումներու ճնշող
տվին Եգիպտական կրոնին հակառակ, միաստվածու-
թյան կամ էհնովայի աստվածություն նոր վարդապե-
տություն մը երևան եկավ, որուն քարոզին էր Մով-
սես:

Եբրայացոց խլրտումներուն ուժ կուտային նույն
ժամանակ ստորին Եգիպտոսի մեկ մասին տիրապետող
հեքստները, որոնք նույնպես սեմական ցեղին կպատ-
կանեին, որոնք երկար ժամանակն ի վեր կազմած մի
մեծ զաղթականություն՝ կերպարին օր մը տիրանալ ա-
բողջ Եգիպտոսին:

Եգիպտական կառավարությունը երկրին խաղաղու-
թյան լուրջ վտանգ սպառնացող այս շարժումը միան-
դամայն արմատախիլ ընելու համար, ամենակարճ և
կտրուկ միջոցի դիմեց, որոշելով զանոնք բոլորովին
երկրին սահմաններն դուրս արտաքսել: Բայց այս
արտաքսումը շատ դյուրավ չհաջողեցավ, երկար տարի-
ներ տեևց անոր իրագործվելը. վերջապես Եգիպտոսի
թագավորներեն մեկը, որ ըստ Մովսեսի և Պողոսի չէր
ճանչար Հովսեփը, այդ ծանր գործը պուխ հանեց, ոչ
միայն նորոգանող հրեաների իրենց պարազուխ Մով-
սեսով միասին վերջնականապես երկրին սահմաններին
դուրս քշեց այլ և հեքստներն ալ:

Այս համայնական արտաքսումը հրեաներու ծալ-
րահեղ թշվառության պատճառ դարձավ, որուն անմի-
ջական հետևանքն, եղավ լուրջ երկպառակություններ
և սպառնալից գանգատներ Մովսեսի դեմ: Բայց զաղթա-
կանության պատճառած ֆիզիկական և տնտեսական

* Պետք է չփոխել եգիպտոսի Գարնարին Տես. այս Գարնարը
կցուցվե՝ էին իլրոպոսի մեջ՝ այժմյան Տրախիսի սահմաններուն
վրա:

տապանակ ուխտիով նմանությունը կատարյալ ճշով կոսպաշտական մեհյանի, և ծառայեց իբրև նախադաշափար ապագա Սողոմոնի տաճարին:

Մովսեսի տապանակը խորանարդ սեղուկ մը էր վրան ոսկեզօծ շրջանակավոր կափարիչով: Կափարիչին վրա հաստատված էին երկու թևատարած ձուլածո քերովբեներ: Սեղուկին երկու կողմին վրա ամրացած են օղակներ: Ըողեր անցնելու հատուկ, որպեսզի փոխադրության ժամանակ այդ ձողերու միջոցով վերցվի տապանակը: Նույն ձևը կոտեսվի եգիպտական սրբազան նավակին վրա, միմիայն նավակը քերովբեներու է փոխված Մովսեսի շինած տապանակին վրա:

Սուտ հինգ դար, երբայցիք Մովսեսի շինած տապանակով և անոր կազմած շարժական տաղավարով բավականացան: Անրնդհատ կրոնափոխության և պառակտումներու ենթակա եղած, երբեք փուլթ շունեցան հաստատուն տաճար մը ունենալու:

Դավիթ առաջին անգամ հղացավ շքեղ տաճար մը շինելու գաղափարը, սակայն արգելեցավ նախան մարգարեի կողմից, իր բազմաթիվ պատերազմներու և արյունահեղությունաց պատճառով, որպես անարժան մարդ Տիրոջ անվան սրբության տաճար կանգնելու համար, ուստի կտակեց իր որդուն՝ Սողոմոնին, որը հիմնարկության ձեռնարկեց 1011—12 թվականին (Ք. ա.):

Սողոմոն ճարտարագետ, արհեստավոր և մեծ քանակությամբ զործավորներ Տյուրոսէն բերել տալեն զատ, տաճարի համար պետք եղած բոլոր շինվածանյութերը նույնպես բերել տվավ այնտեղնէ: Լիբանանի անտառներեն կտրվեցան փայտեր և նույն տեղի քարահանքերուն մեջ տաշվելով քարերը, բերվեցան Նոտաղեմ:

Սողոմոնի տաճարին օրինակը մեզի չէ հասած, որովհետև մինչև քրիստոնեության ժամանակ երեք անգամ ավերվելով վերաշինված է, բայց ամեն անգամ նորոգության մեջ, ըստ ս. գրոց ավանդության, Սողոմոնի տաճարին հատակագծի ձևը նույնությանմբ պահված է, միայն թե հետագայները կրկնապատիկ և ավելի ընդարձակ էին քան նախորդները:

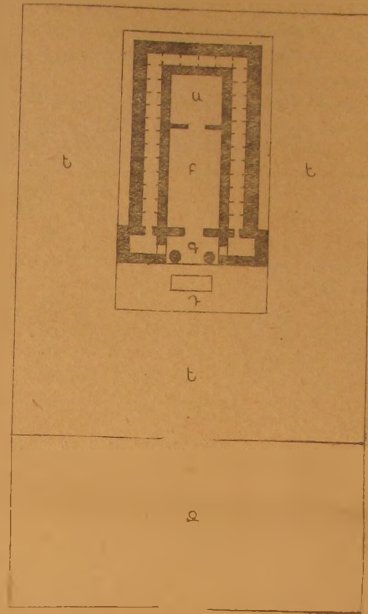
Գիտական խուզարկուներն, լի հետաքրքրությամբ վերակազմեցին այս համբավվոր տաճարը, հիմնվելով ս. գրոց նկարագրությանց վրա, որոնց մեջ կոտեսվի, որ բուն սրբարանի մասերը լիովին նման են միմյանց, սակայն սրբարանն զուրս գալիթներու և սրահներու բաժանմունքներով բավականաչափ կզանազանի՛, իրարմե, որովհետև այդ մասերուն նկարագրություններ ս. սրոց մեջ չափ թերի են:

Կներկայացնենք ըստ ս. գրոց, Սողոմոնի տաճարին հատակագիծը, որ սրբարանի մասերով ըստ ամենայնի համապատասխան և ուղիղ է ս. գրոց նկարագրության: Նետ, սակայն գաղիթներու մասերը ամենին հավանական ենթադրվածն է:

Տաճարին հատակագիծը կբաղկանար հետևյալ զրխավոր բաժանումներեն.

Ա. Սրբություն և սրբոց. շինության խորը էղող բաժանումը. ուր պահվեցավ Մովսեսի տապանակ ուխտին:

Բ. Սրբարան. Սրբություն սրբոցի անմիջապես հաջորդող բաժինը, ուր սրբազան անոթներու, կրոնական սպասարկությանց հատուկ էր և քահանայից միայն մատչելի էր:

Նկ. 2. Սողոմոնի տաճարի հատակաձևն քսուրբ զրոց

Գ. Քահանայից գավիթ. Սրբարանին հաջորդող փոքր սրահը, ուր քահանայք կկենային պաշտաման ժամանակ:

Դ. Զոհի սեղանը. Բացօթյա սահմանավորյալ բաժին մը քահանայից սրահին անմիջապես հաջորդող: Ժողովրդյան մատչելի այն առնեն միայն, երբ հարկ էր զոհի վրա ձեռք դնել:

Ե. Ե. Ե. Ի սրայելի գավիթ. Բացօթյա ընդարձակ գավիթ, ուր կկենար ժողովուրդը աղոթքի ժամանակ:

Զ. Կանանց գավիթ. Նույնպես րացօթյա և որմնափակ, անջատ Իսրայելի գավիթեն, հատկապես կանանց իբրև աղոթատեղի սահմանված:

Այս տաճարին մեջ, բաղդատմամբ հունական և եգիպտական տաճարներու զարտուղություն կկաղմն աս. զոհի սեղանը, որուն տեղը որոշ է քահանայի գավիթին հիշտ առևը: Մինչդեռ մյուսներուն մեջ որոշ տեղ չունենր զոհարանը, քահանայից կամքեն կախված էր որոշել անոր պատշաճ տեղը: Բ. Կանանց գավիթը, որ տաճարին մեջ երկու սեռին անջատման առաջին օրինակը կներկայացնեն, ուրիշ հեթանոսական տաճարներու մեջ որոշված չէ կանանց տեղը և դիրքը: Գ. Հեթանոսաց գավիթը, ուր կկենային օտարականներ, հեթանոսներ, մեկ խոսքով էհովվայի տաճարը մտնելու անարժան համարվողներ:

Մինչև այստեղ մենք տեսանք և փոքրի շատե գաղափար կազմեցինք նախաքրիստոնեական տաճարներու հատակագծային խորհրդավոր բաժանմանց վրա, այժմ

անցնենք քրիստոնեական տաճարներուն և քննենք թե ի՞նչ կերպով սկսեցին անոնք և ի՞նչ փոփոխութիւններու ենթարկվեցան մինչև մեզի հասնելը:

Քրիստոսի քարոզած նոր կրոնն ալ անշուշտ պետք պիտի ունենար տաճարներու, սակայն ի սկզբան, երբ վարդապետութիւնը նոր էր, և հետևողներ շատ քիչ էին, բնականաբար չէր կարելի մտածել ո՛չ տաճարներու շինութեան և ո՛չ ալ անոնց ձևերուն վրա: Առաքելոց ժամանակ Նրոսաղեմի մեջ, ուր սկիզբն առավ քրիստոնեութիւնը, տաճարներ կանգնել անհնար էր, ոչ միայն հավատացյալներու քիչութեան համար, այլ և ուրիշ քանի մը գործող պատճառներով ալ:

Նախ՝ սաստիկ հալածանքը, որ անգաղար կողմեր նոր աղանդին դեմ, երկրորդ՝ անոր զիսկաւոր քարոզիչ-ղեկավարները հավատացելուց թիւը բազմացնելու վրա կմտածեին: Անոնց գործունեութեան միակ նպատակն էր ամբողջ հրեա ժողովուրդին հոգեվուն տիրապետել. երբ կհաջողին իրենց այս նպատակին մեջ, այն ատեն փոխանակ իր տաճար շինելու, արդեն պատրաստ կու-նենային նոնք տրամադրութեան տակ Սողոմոնի հռչակավոր տաճարը և ուրիշ երրայական ժողովարաններու նոր վարդապետութեան ոգուն հակառակ հակասութեան մեջ պիտի ընկնէին առաքյալներ, եթէ տաճարի նոր ձև ստեղծուի հետամտեին և կամ նոր կրոնին հերձվածի մը երևույթը տային, քանի որ նոր վարդապետութիւնը հին շարունակութիւնը և կամ անոր բարեկարգութիւնը էր: Հին դարերու մեջ մարգարեից բերնով Իսրայելի ժողովուրդին հատկապէս խոստացված փրկիչն էր նոր վարդապետը և հրապարակավ կհայտարարեր թե թող եկի լուծանել այլ լնուր: Ուստի կմնար միայն քննել ժողովուրդները, մարքել տաճարը ապականութիւններով և դարձնել իսկական սոսն սաստուծո, որ վերջը եղած էր թայր առաջակացո: Այս ասկ սկզբներով ալ էհովվայի կողմանն իր սիրելի ժողովուրդին փրկութեան համար ուղարկված մեծ բարեկարգիչը— իր հոր տունը երրայական տաճարը ընտրեց բարոգելու և սովորեցնելու համար:

Առաքյալներ ալ շնորհեցան իրենց վարդապետին ուղղութենն. հակառակ հաճախ տաճարեն նախատես-րով դուրս վնասվելու, միշտ շարունակեցին տաճարին մեջ բարոգելու երթալը. շատ մը պարագաներու մեջ հարգանք ու ակնածանք ցուց տվին երրայական հե-վանդ ծեսերուն. մասնավորապէս Պողոս վերին աստի-ճան հեռատես նրքամտութեամբ տոնի օրերուն անծված, անբրբւած և ըստ ամենայնի հրեից սովորութեան հա-մեմատ պատրաստված կմտնէր տաճար ապացուցանե-լու համար, թե իրենք ճշմարիտ հավատացողներ և եր-կրթագուծներ էին էհովվային և անոր առաջին մար-յարն Մովսէսի բոլոր ավանդութեանց:

Այս հեռատես քաղաքագիտութեամբ Պողոս ոչ մի-այն հրեից մեջ բորբոքված մոլեռանդութեան բոցը կը-մեղմացներ, այլ և Հունաստանի մեջ իսկ հաջողեցավ իրեն դեմ մոլեզնած ամբողջ հանդարտեցնել և լի ակ-նածանոթ խորին ուշադրութիւն հրավիրել իր վրա թծեր անծանոթ աստվածը պիտի սովորեցնենա ըսելով: Ուստի այս ուղղութեամբ առաքյալներ ոչ միայն հույս պիտի

ունենային երրայական տաճարները քրիստոնեական սրբարաններու վերածելու, այլ և հեթանոսական տա-ճարներն ալ, որք թեև իսկապէս իրականացավ, սակայն առաքյալներ իրենք չվայնկեցին այդ սուր հեռատեսու-թեան պտուղը:

Առաքյալներ եթէ իրենց կենդանութեան ժամանակ, ծանոթ և անծանոթ աստվածներու տաճարներ չկրցան քրիստոնեից տրամադրութեան տակ ունենալ, սակայն շնորհիվ իրենց ճարտար զեկավարութեան ունեցան բազմաթիվ հետևողներ և անընկճելի կազմակերպված ուժ ոչ միայն հրեից դեմ, այլ և տիրապետող հռոմեա-կան ահեղ կայսրութեան դեմ, որուն հալածանքներն ու տանջանքները քրիստոնեութեան ծավալումը արգելել չկարողանալն գտա, ինքն ալ ամբողջութեամբ ընկնե-ցավ կայսրութեան ամեն կողմը ճարպկորեն հյուսվող ցանցին մեջ:

Քրիստոնեութիւնը իր վնաս ծրարով այնպիսի հարմար ժամանակ հայտնվել էր, որ բնականաբար ոչ մի ուժ բավական պիտի չլըլար անոր համաճարակ ըն-թացը կասեցնելու: Մեկ կողմանն Մովսէսի կրկա-վոր վարձատրութեան խոստումներու հետևանք ընչա-բաղոցութեամբ ապականած, հրեա ազնվականութեան ձեռք գերի եղած էր ստորին հասարակութիւնը Պաղես-տինի մեջ, մյուս կողմանն հեշտամոլութեան և գաղա-նային կիրքերու ու հաճութեան գերի հողմեական կայսրներու ճնշող, հարստահարող կառավարութիւնը պատրաստ հող էր ստեղծած նորածին վարդապետու-թեան սերմերն արագապիս ւանեցնելու համարեն կայս-րութեան մեջ:

Քրիստոնեութիւնը ոչ միայն դեռ իր խանձարտրին մեջ, սեր, խաղաղութիւն, հավասարութիւն ու եղբայ-րութիւն կբարոգեր, այլ և երկնային անվասնան երա-նութեան դուները կբանար հավատացյալին առջև: Լոկ խոսք չէին անոնց քարոզները, գործնականապէս կա-պացուցանեին: Սեփականութիւնը գոյութիւն չունէր անոնց մեջ, ամեն բան հասարակաց էր և ամեն որ հա-վասար: Հարուստը աղքատին, զորավորը տկարին, խն-լացին տղետին պարտական էր միշտ այս նորքարոզը: Հասարակութեան մեջ, և ով որ այս օրենքին դեմ կմե-լանչեր, կպատժեր... Տիրոջ կողմանն:

Ասկեց ավելի ինչ կարող էր գտնել տառայած և ստրկութեան ամբակուռ շղթաներու տակ շնչասպառ ա-հագին ամբոխ մը, որուն զլիւտն ոչ միայն անմասնութեան պսակ կհյուսվեր երկնից արքայութեան մեջ, այլ և այս աշխարհի մեջ ալ կմեղմանային իր թշվառութեան ցա-վերը և կլեցվին կարտութիւնները: Ուստի բնական էր, որ զրկվածներու, ճնշվածներու ահագին հեղեղ մը պիտի ստեղծվեր, որոնք պիտի գային աննյատ ա-պատարան և կյանք փնտրելու այս սփոփարար երկ-նային վարդապետութեան հովանավորութեան տակ:

Դեռ քրիստոնեութեան առաջին դարուն, հովմեական կայսրութեան մեջ, քրիստոնյաներ այնքան պատկառելի թիվ կազմեցին, որ տակավ առ տակավ պետութեան իսկ մտահոգութիւնը պատճառել սկսավ: Բացի հասա-րակ ամբոխն, ազնվականներ, գիտուններ ալ սկսեց լին վարակվի: Միևայիլ Ատորիի Պատմութեան մի հատվածը շատ պարզ ցուց կուտա այս համաճարակի որոշ աստիճանը: Ծայսմ ժամանակի յաւուրս Գոմե-տիանոսի (81—96 թ. թ.) անեաց քրիստոնեութիւնն և

Կարդ

ASSIGNMENT

7863

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԱՍՏՎԱԾԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

եհարց Պատուրբուրս ղվարդպետան խլր Բոսինոս, թլ ինչ նշանակէ այլքան բազմութեան հաստալ ի խաչե-
ալ այլ մի, որ և Թէոդորոս իմաստապետն Աթենացոց
և Ափրիկանոս Աղեքանդրացի և Մարտինոս Իրաթու
(Հիպատոս) հաստապետն ի նա, թողեալ զվանչուութիւն
աշխարհիս: Ետ պատասխանի և ասէ. «Ո՛ր զարմանար
ընդ այդ, զի կարծեմ թէ և աստուածք հնազանդին նը-
մառ: Եւ նա ասէ. «Երբայք» և ասէ ջնա. «Զի անաս-
տութիւն և անմեղութիւն և անբնութիւն է քարոզութիւն
նորա. յայտ է զի ի վեր է քան զամենեցուն քարոզ
այդ»¹

Հաղորդության ճանապարհը ուղիղ էր և հունձքը ան-
սպառելի կերպով առատ: Առաքյալները ցրված արևելք
և արևմուտք, եռանդուն կերպով կգործեին, բաղաժի
բալաք, դուղն զուղ կբարոզեին, թղթակցություններ
կգրեին հավատացելոց քաջալերութեան համար:

Առհասարակ նորահավատները գոհ էին նոր կրո-
նին մատակարարած բարիքներեն, միայն տրտունջներ
կլսեին վարչական ձևերու մասին, լավ չէին բաշխվեր
նյութական օժանդակությունները, զրկվողներ և մո-
ուացվողներ շատ կային անոնց մեջ, հարկ էր այլևս ո-
րոշ կանոններ և հաստատուն կազմակերպություն, ո-
րոնց միջոցով կարելի ըլլար առատությունք և հավա-
սարությունք միխթարիլ բոլոր կարողությունքը, և վերջ
տալ լուրջ հետևանքներ սպանացող տրտունջներուն:
Ուստի անհայտեղ, առաքյալներ ժողով գումարեցին,
պաշտոնյաներ ձեռնադրեցին և անոնց յուրաքանչյուրին
գործն ու պաշտոնը որոշեցին, և հիմը դրին այն մեծ
կազմակերպության, որուն վրա թեև ի սկզբան անտար-
բեր հեգնությունք վերաբերվեցան տիրող պետությունն
ու ժողովուրդը, սակայն կողմած էր նա մեկ երկու դար
հետո իրական սպանալիք մը դառնալու երկար դարեր
ի վեր նվիրաբերված հեթանոսական անասան հաս-
տատություններուն:

Որ ըստ օրե բազմացող և հեթանոսության մեջ ծե-
սերու և արարողություններու սովոր նորադարձ ժողո-
վուրդին անսխորժ երեցավ քրիստոնեական կրոնի
բոլորովին պարզությունը, բնական հակում զգաց դեպի
տաճարները և անոնց մեջ կատարվող բազմամորտի տո-
ները, բավական շեղավ իրենց կենդանի տաճար աս-
տուծո ըլլալը: Նյութական տաճարի կարիքն անխուսա-
լիելի դարձավ նույնիսկ առաքելոց ժամանակեն մեկե
ավելի պատճառներով. տաճարը պիտի ըլլար այն շըր-
ջանակը, որուն մեջ պիտի հավաքվեր նորահավատ
ժողովուրդը. տաճարը պիտի միացներ համորեն քրիս-
տոնեից սիրտն ու հոգին. տաճարին մեջ պիտի լսեին
փրկարար վարդապետության քարոզները, մեկնություն-
ները: Մանավանդ, ամենակարևոր ծես մը կար կատար-
վելիք նոր կրոնի մեծ վարդապետի վերջին կտակով
նվիրագործված, որուն համար տեղ և քնակարան հարկա-
վոր էր, պետք էր հայ կտրել և գինի խմել, և հավերժաց-
նել ռարաբէք զայս առ իմոյ յիշատակի՞ն պատվերը, որուն
գործադրությունը պիտի ըլլար թե՛ սպապա բազմա-
տեսակ ծեսերու և թե՛ քրիստոնեական տաճարներու
հաստակագծալին բաժանման ոճին:

Եվ և կողմանե արքայտ հասարակությունը կերակրելու

¹ Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայիլ Ասորոյ: Պատուր-
բուրի. Կրտսագիմ. 1871 թ. էջ 113—114.

համար մեծաքանակ դումարներու անհրաժեշտ պետքը,
մյուս կողմանն քրիստոնեից դեմ հարուցված խլխտ
հալածանքները, առաջին դարու մեջ մեծ արգելք էին
տաճարներու շինութեան, ուստի առաքյալներ բավական
համարեցին ունի բնդարձակ որահի մը մեջ և այնտեղ
բարոզել, աղոթել, հաց կտրել ըստ փրկչականք կտա-
կի և խոսել ու խորհրդակցել հասարակաց բարորու-
թեան ու վարչական կանոններու վրա:

Ինչպես կերևի առաքելոց թուղթերեն, քրիստոնեա-
կան այս նախնական աղոթատեղիները և անոնց հաց
կտրելու արարողությունը ավելի ընտանեկան ժողով-
մը երևույթը տներ, քան թե կրոնական պաշտաման
սրբավայրի, որովհետև հաց կտրելու սեղանին շուրջը
հավաքվողներու հրեմնի անպատշաճ վարմունքը ա-
ռաքելոց դժգոհության առիթ տվին և խոստով հանդի-
մանվեցան. փոխանակ համեստությամբ պատառ մը
հացով և քաժակ մը պինով սիրո և եղբայրակցության
ուխտը կատարելու, սկսեր էին զվարճություն սեղանի
մը նման յուտել, խմել, հարբել ու անվայել արարքներու
մեջ գտնվիլ. այս պատճառով ալ հարկ եղավ միջոցներ
ձեռք առնել սուլն անպատշաճությունները չըրկնվելու
համար:

Անշուշտ պաշտաման ժամանակ հավատացյալներու
վարքի մասին հետզհետե կանոններ սահմանվեցան,
սակայն աղոթասրահներու ձևերուն մասին ոչ մի կանոն
կամ օրենք չեն երկիր առաջին դարուն մեջ: Աղոթասրա-
հին տեղը, դիրքը, ձևը ոչինչ նշանակություն չուներ,
բավական էր որ հավատացյալներու երկսեռ բազմու-
թյունը պարունակելու լավ բնդարձակ ըլլար, ուր կա-
րելի ըլլար հանգստություն կատարել այն ժամանակ-
վան կարճ ու պարզ ծեսերը: Կանանց անշատ կամ խա-
ռըն աղոթելուն մասին ոչինչ օրենք չի նշմարվեր, նա-
յելով եբրայական օրենքի տրամադրությունք պետք էր
որ կանայք առանձին տեղ գրաված ըլլային. կանանց
համար բացառիկ օրենք միմիայն գուլխնին ծածկված
աղոթքի ներկայանալն է: Իսկ երբ ի նկատի ունենանք
Պողոս առաքյալի բողբոջ առաքելոց՝ կիներու հետ շըր-
ջագայելը բաժանողներու դեմ, կարելի է ենթադրել որ
ի սկզբանե այդ խտրությունն ալ չէ եղած:

Երուսաղեմեն դուրս գալ, Փոքր Ասիո և Հունաստանի
զանազան կողմերը հետզհետե բազմացող քրիստոնյա-
ներն ալ ի սկզբան ասկեց տարբեր սովորություններ
չէին կարող ունենալ, սակայն բնական էր, որ ըստ
միջավայրի և ճաշակի, հետզհետե հասարակ բնակա-
րանե մը տարբեր, պատկանելի սրբավայրի մը երևույ-
թը տալու պիտի ջանային, տակավ առ տակավ կահա-
վորելով, ճոխացնելով և գիշերային ժողովներու ժամա-
նակ սովորականեն ավելի լուսավորությամբ պայծա-
ռացնելով:

Առաջին դարուն մեջ, առաքյալներ եկեղեցվո ձևի
մասին, եթե ոչ մի օրենք չավանդեցին, հայտնի կերևի
որ ժողովուրդն ալ ըբաղվեցավ այդ խնդրով. քանի որ
բազմապիսի սովորություններ և ծեսեր չկային, որպես
վի ըստ ծիսական պահանջմանց որոշ հատակագիծ
հարկ ըլլար: Բացի հաց կտրելու արարողությունը, ո-
րուն համար սրահ մը և սեղան մը անհրաժեշտ էր, կա-
րելի էր ամեն տեղ աղոթել, քարոզել, քարոզել, ուր բազ-
մություն կար մեկտեղ, ուր որ չուր կար, իսկ ձեռնարկը

այնտեղ, ուր կարելի ըլլար երկու-երեք ձեռք դնելու իրավասուններ գտնել:

Առաքելոց հայացքով քրիստոնեական եկեղեցին զայր վամ վայելչություն չէր պահանջեր: Քրիստոսի եկեղեցվույն զարդ ժողովրդյան առաքինությունը, սերն բարեպաշտությունն էր, սակայն հակառակ առաքելոց անընդհատ սիրո և համերաշխության քարոզներուն, իրենց ձեռքով ձեռնադրված զանազան երկիրներու մեջ քարոզող եպիսկոպոսներ ղեռ առաջին դարու մեջ սկսեցին դավանաբանական սուր վեճերու և ծնունդ տվին կուսակցություններու, այնպես որ շատ անգամ հարկ եղավ առաքելոց զորքը միջամտության: Ահա այն ժամանակ սկսած կուսակցություններն էին, որ ոչ միայն բազմաթիվ ծեսերու, արարողություններու և քրիստոնեական տաճարներու զանազանություններ պիտի ստեղծէին, այլ և պատճառ պիտի դառնային օր մը եղբայրացույն սոսկալի արյունահեղությունը:

Երկրորդ դարուն մեջ քրիստոնեից թիվը թեև անլամանա ստվարացավ քան առաջին դարը, սակայն պարբերաբար հայածանքներու դադարումը հակառակ ենթադրություն կունենար քրիստոնեից բարոյական կազմակերպության վրա. երթալով կուվելանային ոչ միայն կուսակցություններ և կուսակցական խոշոր կոիվները, այլև զանազան տեղերու մեջ համայն քրիստոնեից վրա ինքնազույն տիրապետելու կամ հովվապետելու տենչը կազմանար առաջնորդներու կամ եպիսկոպոսներու սրտին մեջ: Այս դարուն մեջ սկսեցին եկեղեցական օրենքներ, մեկնություններ, աստվածաբանական խոշոր վիճաբանություններ, ժողովներ և նշովքներ: Այս դարուն մեջ եղավ առաջին ժողով մը Նիկիոյ մեջ, ուր նշովվեցան Վաղենտինոսս և Մաքել Լիբիսոյի:

Հետզհետե անուր և երկրին խաղաղության սպառնացող այս վեճեր տիրող պետության ալ անհանգրստություն և մտահոգություն պատճառել սկսեցին: Տրալանոս կայսրը այս նոր աղանդները կուսակրօության մեջ կազմված նոր կուսակրօություն մը համարելով, խիստ օրենքներ հրատարակելու անոց դեմ, իսկ Տրալանոսն հետո Ալրիանոս և Մարկոս Ավերիանոս լուրջ հայածանքներ սկսեցին, նույնիսկ պետական կազմին համար վտանգավոր համարելով Սակայն արդեն ժամանակն անցած էր, մեկ կողման քրիստոնյաներ նայտնի կամ զաղտնի անընկճելի ուժ կազմող քանակության հասած էին, մյուս կողման գտնվելով այդ կազմին մեջ, աշխարհական կամ կղերական հեղինակավոր անձինք, որոնք մեծամեծ շահերու միջոց դարձուցած էին կրօնը իրենց ձեռքին մեջ, ոչ մի միջոցի առջև կանգ չէին առնել այլևս իրենց նյութական շահերը պաշտպանելու համար. շատ անգամ անոնք կարողացան պետական շահերու վրա ալ ազդել. որով կայսերը ստիպված հաճախ տեղի կուսույն այս կրօնն մեծ աշխույժներ ունեցողներու առջև:

Երրորդ դարու մի պատմադիր Կիրիլանոս, իր դարուն մեջ քրիստոնեության անվան տակ տեղի ունեցող զգվելի շահապաշտություններու մասին հետևյալ վճիտ կարաբաղը կուսա հայաթանքը սպառնությունն ավելի նախապատիվ համարելով.

«Եվրոպի տարիներու փորձությունները ցույց տվին որ — կրսեր — համաշխարհային բարոյը ապականու

թյունները հավասարապես բաշ կուսույն բրիստոնեաներն ալ. որովհետև հասարակության և անոր զխավորներու այլասերումը այնպիսի կետի մը հասած էր, որ ամենախիստ միջոցները կարող էին ամբողջական բարոյական անկում մը հետ կասեցնել. Ամեն ոք իր անձնական հարստությունը ավելցնելու վրա կ'ուսածն: Միահամուռ մոռցած առաքելոց ժամանակի հավատացելոց գործերը, կամ ինչ որ կ'պարտավորեին ընել միշտ, անհոգ, անտարբեր են: Ընդհակառակը կ'ջանան անհագ ընչաբաղցրությունը իրենց հարստությունը ավելցնելու: Ոչ մի կղեր ցույց չէր տար վաճառական խոսարհությունը և ոչ մի պաշտոնյա կատարյալ հավատք, գթությունը այլևս գոյություն չունեար, համեստությունը անհետացած էր, մարդիկ իրենց մորտաբերուն հետ կ'խաղային, վնասյալ կ'չպարվեին և կ'նրբանային իրենց պճնասիրության մեջ, մազզներին և հոնքներին արվեստով կ'ներկեին: Պարզամիտներուն սիրտը խաթելու համար՝ հնարեցին ամենահաղոց խաթեբայություններ, և իրենց եղբայրներուն սիրտը մոլորեցնելու համար նենգավոր խրատներ շեկնեցանց հետ ամուսնությունը կկապվեին և անհավատներուն հետ զոհ կ'մատուցանեին քրիստոնյա հասարակության անդամներ: Անգեղյ հայհոյություններով չէին բավականանար, այլև երբեմնազանց ալ կ'ըլլային: Առաջնորդաց մեծագույն մասը որ պարտավոր էր որպիսուս և որպիսուս կ'մատուցանեին հիստորիա, կարճամարտեր իրեն պարտականությունները. հոգվով ապականված աշխարհային գործերու միջոցով դարձավ նա. թափուր կ'թողներ իրեն աթոռ, ժողովուրդը լքված կ'թողներ իրեն ճակատագրին և կ'մատուցանուր: Իւրիչ դավաճանը շահաբեր գործեր լինտրելով. երբեք օգնության չէր հասներ իրեն կարոսս եղբայր, միայն կ'բաղձար ոսկիի դեզեր ունենալ, կուզեր ստուցվածքներ շորթել կեղծավորյալ խաբարավարներով և հարստանալ ծայրահեղ հափշտակությունը»:

Իրաց այս վիճակին մեջ ստույգ է, որ քրիստոնյաներ 3-րդ դարուն շրջանին մեջ, թեև տակավին անհաստատ և պարբերաբար հայավայրի, ունեցան եկեղեցական ներքին տրոշ կազմակերպություններ, ունեցան տաճարներ, թեև ոչ շքեղ և ամբարկուռ, բայց որոշ ձևի տակ, ուր կկատարվեին միջնա այն ատեն սահմանվող ծեսեր, աղոթքներ և երգեցողություններ: Քահանան և ժողովուրդը իրենց պատշաճ տեղը գրաված էին աղութատեղիին մեջ, կրօնի նվիրված պատուսյայք զգեստավոր էին զիրենք հասարակ ժողովրդեն զանազանող տարազով: Հիմա արդեն սրբավայրի մը պատկանելի կրեվույթը ստացեր էին եկեղեցիները: Բայց տակավին ճշտով ծրագրված չէին հատակագծային բաժանումները. թեև նախնական բողոքույն անորոշ և կամայական դրուվներն անցած մի կերպ սահմանի տակ դրված էին. սակայն այնպես չէին ինչպես 6—8-րդ դարերուն մեջ եղած վերջնական տիպարները:

Առաքելոց վերնատունն և կամ անոնց օրով եղած նման սրահներն հետո, առաջին և երկրորդ դարերուն մեջ ամենախիստ հայածանքներու ժամանակ, երբ անհնար էր արտոնություն ստանալ եկեղեցիներ կանգնելու, արևմտյան քրիստոնեից առաջին եկեղեցիները կամ աղոթարաններ ստորերկրյա բարայրները կուս երկար ժամանակ: Այս քարայրներն շատերը բախտի բերմամբ իրենց ձեռքը կանցնեին. որովհետև անոնք

նախաքրիստոնեական շրջանի մեջ այլ գյուղություն ունե-
ին Հուսիս և իր շրջակայից մեջ, կկարծվի թե Կոսթանթնու-
համար փորձածներն էին, ուրվեց հայածված քրիս-
տոնյաները օգտվել գիտանալով թե՛ ժողովներու և աղոթք-
ներու համար և թե՛ ննջեցելոց թաղման համար՝ որպես
դամբարան: Բրիտանական եկեղեցիներու հատակա-
ձևի այս նախագծին մեջ է՝ "ի որոշ հատկություն կա,
որ բուն իսկ քրիստոնեից ձեռքով հավելվածներն են,
այն ալ այրին խորը բոլորակ ձևով առանձին փորված
փորը սենյակներն են, որոնք հատկացված էին մասնա-
վորապես մարտիրոսներու մարմինները ամփոփելու,
որ քահանան՝ աղոթքի ժողովն հետո, կմտնեի այնտեղ
և առանձին հոգեհանգիստի սաղմոսը կկարդար հան-
պուցելույն վրա:

Արևելյան քրիստոնեից համար այս մասին կար-
ծիքներ կտարբերեին, առհասարակ սկսյալ Կեսարիայի
շրջանեն, Փոքր Ասիայի հարավային կողմերը, Ասորիք,
Հայաստան, Պարսկաստան տարածվող քրիստոնեից
վրա համեմատաբար հարածանքը թիչ ըլլալուն համար,
անոք ունեցան թիչ թե՛ շատ բաց օդին մեջ կանգնված
եկեղեցիներ, սակայն այդ շինություններն այնքան
խեղճ ու հասարակ էին, որ ոչ մեկը Հասաով գոնե
պատմություն ծանոթ չըրանին, մեկ մասը ինքնին փլավ
կարճ ժամանակի մեջ և ոչնչացավ, մնացյալներն ալ
քրիստոնեության պետական կրոն հռչակվելեն հետո,
վար առվվեցան և անոց տեղին վրա նորք շինվեցան.
այս շրջանին մեջ է, որ կհիշատակվի եկեղեցի մը, որ
իբր անհաստատության պատճառով հեղեղեն թշվեցավ:
Երբորդ կարուն վերջըր, էրբ քրիստոնյայք շուրջանդա-
կան կայսրության թագը խաչին առչև խոնարհեցնելու
չափ ուժ ու ազդեցություն ձեռք բերած և թվական գե-
րակշռություն ունեցած էին, այլևս կասկած չէր մնար
ոյ թե բավականին ազատ շուշը քաշելով քրիստոնյա-
ներ տաճարներ շինած էին և թե անոր ձևերուն վրա
որոշ կանոններ և օրենքներ հաստատած էին: Այս դա-
րուն մեջ բոտ ծիսական պահանջման եկեղեցիի մեջ,
սեղանը իր տեղը ուներ, քահանայք և դպիրք իրենց
տեղը և երկսեռ հովատացյալք իրենց հատուկ բաժի-
նը, միայն այս բաժանումներուն մասին գանազան տե-
ղիքուն վրա տարբեր համոզումներ և հակառակ ուղղու-
թյուններ կային: Առայժմ գլխավորաբար երկու կերպ
բաժանում հայտնի է, որ իբրևուր դեմ մրցեի են մինչև
7-րդ դարու Առաջինը այն է, որ սրահին խորը կգտնվեր
պատարագի սեղանը, անոր առջև քահանայից դասը,
որուն ամբիջապես կհաջորդեր ժողովրդին բաժինը և
կրկի ավելի ընդհանրացած և ընդունված ձևն այս էր.
որ երբ Կոստանդիանոս քրիստոնեություն ընդունեց,
իր շինած բոլոր եկեղեցիներուն հատակագծերն այս
ձևին պատշաճեցուց: Երկրորդ ձևն այն էր, որ փոխա-
նակ սեղանը խորը դրվելու կանտիվեր կեղծոնին վրա,
սեղանին շուրջը կկենային քահանայք և դպիրք և մնա-
ցյալ տարածությունը կզբաղվեր ժողովուրդը Այս տիպի
եկեղեցիներ առ հասարակ բոլորակ կամ անկուռնավոր
բոլորչի ձև ունեցած են:

Անշուշտ այս գանազանությունները առաջ կուպ-
չին ալլ և ալլ տեղերու մեջ դավանաբանական վարդա-
պետություններու և ս. գրոց տարբեր մեկնություններու
պատճառավ: Միլիոններու հասնող ժողովրդյան մը
վրա միահեծան իշխելու տենչն բռնված քարոզիչներ,

հպիսկսույուններ այնքան չափազանցության տարին
քրիստոնեական վարդապետության պատրվակին տակ
իրենց կուռակցական վեճերը, որ քայքայման վտանգ
կսուպանար քրիստոնեության ամբողջական կազմին:

Թերևս քաղաքագիտական հետաետետությամբ Կոս-
տանդիանոս ևս քրիստոնեից հոգվույն վրա տիրապե-
տելու տենչն բռնված, նախքան իր դավանափոխ
ըլլալը մեծամեծ պաշտպանություն և ապահովություն
ցույց տվավ քրիստոնեից, իսկ իր քրիստոնեություն
ընդունելեն հետո ալ, անմիջապես ձեռնարկեց իր հո-
վանավորության տակ տեղեկական ժողով գումարելու,
որպեսզի վեջը տա անխորժ երկպառակությունց և
տարբեր տարբեր հատվածներ յ մի ձուլելով, անոնց
վրա թե՛ հոգևոր և թե՛ մարմնավոր գերիշխանություն
ձեռք բերե:

Քրիստոնեությունը ընդունելով, Կոստանդիանոս, ոչ
միայն իր նոր հիմնարկած մայրաքաղաքը կշենցներ ու
կհարստացներ, որը հին Հռոմվը պիտի զերանցներ,
այլև արևմտյան կայսրության և համայն Եվրոպային
սպանաջող բարբարոսաց արշավանքներուն դեմ կա-
պահովեր ամբողջ երկիրը: Երեք դար անընդհատ հա-
վատ պաշտպանություն անունով աներևակայելի հաս-
տատմատություն և քաղաքամբ հռովմեական անհղ
կայսրության ներքին ուժերը շատերու չափ կազող
քրիստոնյա հասարակությունը, երբ տեսավ իրեն զուրկ
կանգնած քրիստոնյա թագակիրներ, ոչ միայն ավելի
եռանդով և ոգևորությամբ պաշտպանեց Երկիրը արտա-
քին հարձակումներու դեմ և ապահովեց կայսրության
գոյությունը մինչև տասը դար ևս, այլև նյութական
առասպելական հարստությամբ ողողեց թե՛ եկեղեցին և
թե՛ կայսրեաց պալատներն ու գանձարանները:

Ինչ որ ալ ըլլա Կոստանդիանոսի դավանափոխու-
թյան նպատակը, վերջապես վերջնականապես դադար
առավ քրիստոնեության դեմ եղած հայածանքը և փո-
խաբարձ բուռն թափով անդարդաբաժավ հեթանոսներու
դեմ:

Այս ժամանակը ոչ այնքան քրիստոնեական բարե-
կարգություն, այլև զեղարվեստի վերածնության դարա
կըավ: Արվեստ և գիտություն նոր կոնսիդե հեռու ձեռք
ձեռքի տված հանկարծական փայլով մը զարգացուցին
երկիրը, նոր կյանքի և նոր գործունեության շրջան մը
սկսվեցավ. անթիվ եկեղեցիներ հիմնարկվեցան թե՛
մայրաքաղաքը և թե՛ կայսրության բոլոր նահանգներու:
մեջ. կսվի թե՛ Կոստանդիանոսի օրով ավելի քան
300 ճարտարապետներ զբաղված էին երկրին ամեն
կողմը եկեղեցիներ, մատուռներ և վանքեր շինելով:
Պատմական ավանդություն կա, որ Կոստանդիանոսն
մինչև Հուստինիանոս 190 տարվան մեջ 18000 եկեղեցի-
ներ հիմնարկեցին միայն Արևելյան կայսրության մեջ:

Քրիստոնեություն պաշտոնապես ազատության
սկզբնական շրջանին մեջ երբ բավարար իվով եկեղեցի-
ներ չկային և անմիջական պահանջ կար մեծ քանակու-
թյամբ եկեղեցիներու, և նոր եկեղեցիներ կառուցելը
երկար ժամանակի կարտու էր, այդ անխուսափելի պա-
հանջին շուտով բավարարություն տալու համար, Կոս-
տանդիանոսի հրամանով քրիստոնեից տրամադրու-
թյան տակ դրվեցան բոլոր հեթանոսական տաճարներն
ու քաղաքային շինություններն մեծ մասը. գլխավորա-
բար քաղիքի ուսումյա շինությունները. որոնք անխոր

եկեղեցիներու փոխարկվեցան թիֆլսի փոփոխություններով և նորգույություններով Արևելահայրության սկզբունքը տակավին քրիստոնեից մեջ վերջնականապես մուտ գտած ըլլալը մեծապես օգնեց հեթանոսական շինությունները քրիստոնեական եկեղեցիներու փոխարկվելուն: Ղեկ 6-րդ դարու Այա-Սոֆիան ուղիղ արևելադրված չէ, իսկ ներքին բաժանման մեջ կուսպաշտական տաճարներն ունեցած տարբերությունն այն էր, որ Ահաի գաղտնի վրա պիտի բազմեր հայթափական էհովվան, և միաժին Մինեթի տեղը պիտի զբաղեր էհովվայի միաձին Քրիստոսը: Շատ քիչ ժամանակ էր հարկավոր, որ հեթանոսական բազմաթիվ երկրորդական աստվածներու թափուր մնացած քրիստոնեական վրա և զայն բազմելու քրիստոնեից բազմաթիվ սուրբերը միևնույն ավանդական և առասպելական նվիրագործումներով, իսկ մնացյալ մասերը, որոնք աստվածային պաշտոններուց և ջերմունակ հասարակության կվերաբերին, գրեթե անփոփոխ մնացին:

Քրիստոնեության պետական կրոն հայտարարվելուն առաջ, քրիստոնեության դարձող հեթանոսներ բթե կամավ կամ համոզումով հրաժարած էին կուսպաշտական առասպելական ավանդություններն, քրիստոնյա պետության մը հալածանքներու տակ բռնի դավանափոխի եղողներն բնականաբար դյուրավ շարժարձ հրաժարվելին իրենց սրտին մեջ արմատացած դարավոր հավատարիքներն և ավանդություններն, պայքարը նույնքան երկար և ահեղ պիտի ըլլար, ինչպես քրիստոնեության պայքարը հեթանոսության ղեմ, եթե 4-րդ դարու եկեղեցվոր քրիստոնյա բարոզիչներ հետևելով իրենց նախորդներու, Մովսեսի և Պողոսի խորագետ քաղաքագիտության, ղվերանորոգելն հին ավանդությունները և սովորությունները, քրիստոնեական ծեսերու տակ միկերպ սրբազործելով: Ուստի այդ սկզբունքով ալ ոչ մի-

այն խոտելի շեղան կուց տաճարներու հատկագծային բաժանումները քրիստոնեից համար, այլև անոնց վերազրույթ սրբազան անուններն ալ օծումով և պաշտամունքով սրբազործվեցան, գրեթե միևնույն անուններով: Հեթանոսական կույս Մինեթի մեհյանը քրիստոնեական ս. կույսի տաճար եղավ, Արևի մեհյանը ս. Հնչիի և բոլոր աստվածներու տաճար՝ Բանյինը— ամենայն սրբոց տաճարներու փոխվեցան: Նույն բանը եղավ նաև հայոց մեջ, որուն մասին հետո պիտի տեսնինք:

Այժմ քննենք, թե ինչ խորհրդավոր և և բաժանում էր հարկավոր քրիստոնեական տաճարներու, որոնք պահելով իրենց մեջ երրայական հին ուխտի տաճարներուն բոլոր բնորոշ գծերը, նաև պատշաճություն տրված ըլլար նոր ուխտի տաճարներու վիճակը վարդապետությանց պահանջներուն, միևնույն ատեն հնարավորություն լիներ հեթանոսական տաճարներու և բազմիչքներու քրիստոնեական եկեղեցիներ փոխանակելուն:

Նոր կտակարանի տեսակետով հին ուխտը նորին ստվերն էր, կամ ավելի պարզ հին կտակարանի հին մոխսեանվանդ ծեսերը, ավանդությունները. ապագա քրիստոնեության նախագիծ պատկերներն էին, որոնք ժամանակավորապես ծածկված պիտի մնային խորհրդավոր քոթի տակ մինչև Մեսիային հայտնագործությունը. և անկեց հետո՝ հին սովորությունները նորին մեջ պիտի ունենային դարձյալ իրենց հատուկ պատշաճ տեղը, ավելի պարզված, մեկնված, և իրականության փոխված այն ամենը, որոնք ի հնումն լուկ մարգարեություններ էին միայն:

Այստեղ համեմատենք եբրայական տաճարի պաշտաման և սպասարկությանց հատուկ մանրամասնությունները քրիստոնեական տաճարի մանրամասնությանց հետ և տեսնենք թե ինչով տարբերվեցավ վերջինը առաջինն:

Եբրայական տաճարի մանրամասնությունները

- 1) Սրբարան . . . . .
- 2) Սրբություն սրբոց . . . . .
- 3) Տապանակ ուխտի . . . . .
- 4) Տապանակին մեջ դրված քարե տախտակ տասն պատվիրանաց, օրինաց թուղթ և մանանա . . . . .
- 5) Զոհի սեղան . . . . .
- 6) Աշտանակ յոթը թևով . . . . .
- 7) Բուրվառ կամ խնկաման . . . . .
- 8) Վարագույր սրբարանի . . . . .
- 9) Քահանայից և դպրաց դաս . . . . .
- 10) Հավատացելոց դաս կամ Իսրայելի գավիթ . . . . .
- 11) Հեթանոսաց գավիթ . . . . .

Քրիստոնեական տաճարի մանրամասնությունները

- խորան
- հալը, սրբատուփը
- հաշկալ
- Ավետարան և հաղորդություն
- Պատարագի սեղան
- Աշտանակ յոթը թևով (հունաց մեջ մինչև այսօր գործածական)
- Բուրվառ և խնկաման
- Վարագույր խորանի
- Քահանայից և դպրաց դաս
- Հավատացելոց և կամ մկրտված քրիստոնյաներու աղոթքի դաս
- Երեմիայից կամ ապաշխարողաց գավիթ

Ինչպես կերևի այս համեմատությունն, հինին և նորին հատկությունները գրեթե միևնույնն են, շատ մասնավոր փոփոխություններով և կամ ավելումներով, հետևաբար նախկին երեք դարերու քրիստոնեության վարդապետները պիտի մշակեին այս ձևը լիովին ծիսական պետքերու մեջ բավարարություն գտնելու համար և այդպես ալ եղավ արդեն: Թեև բացի եբրայական տաճարի մանրամասնությունն մտավ նաև քրիս-

տոնական եկեղեցիներու մեջ հեթանոսական տաճարներն ալ բաժիններ նույն հատկություններով և նույն անուններով, սակայն այդ մասերը թե՛ քիչ ուշ մտան և թե՛ այնքան ալ պարտավորիչ շեղան երկար ժամանակ. պարբերաբար միայն պահանջ զպացվեցավ անոնց:

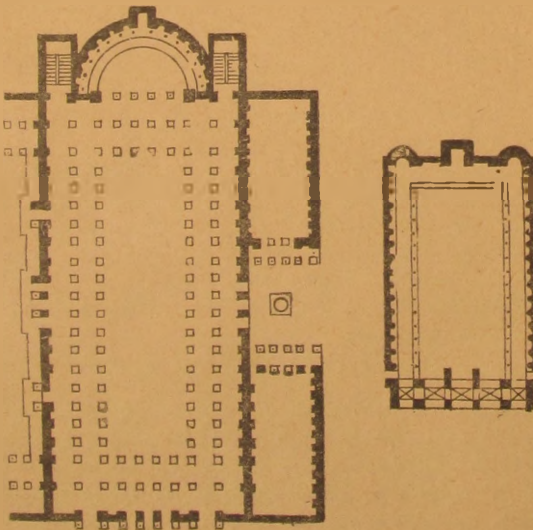
Եզրիպտացոց, հունաց և այլ հին ազգաց տաճարները քննելով մենք տեսնենք, անոնք եբրայական տա-

արևերն տարբերություն չունենալն վատ. եթե այս կան տաճարը կետ առ կետ ձևված էր անոնց վրա, արդ, երբ հեթանոսական տաճարը կպատշաճի հրաշակալն տաճարին, բնական էր, որ դուրսով պիտի պատշաճեր նաև քրիստոնեական տաճարին, բացի հետզհետե ավելացած մեկ-երկու հերձվածական պահանջներն և արևելարդյուխան սկզբունքներն:

Կմնա քննել բազիլիկը ըսված շինությունները, թե ի՞նչ էին անոնք և ի՞նչ հատկություններով պատշաճություն տվին եկեղեցիներուն և իբրև նախատիպ ծառայեցին ապագա բազիլիկի եկեղեցիներու, մասնավորապես Արևմուտքի մեջ:

Բազիլիկները, քառակուսի և իրենց լայնության կրկնապատիկը և երբեմն մինչև եռապատիկը երկարությունը շինություններ էին, արտաքուստ բոլորովին պարզ, իսկ ներքուստ դեպի երկարությունը շարված կորեմն երկու, երբեմն չորս կարգ սյունաշարերով երեք կամ հինգ մասերու կրճատվեին. միշտ մեջտեղի սյունաձախըները համեմատաբար լայն՝ քան կողմնակիները. երկարության խորը կվերջանար կիսաբոլորակ արհիզով մը: Արսիդին մոտ երկու կողմերուն վրա անոնք հաճախ կունենային երկու փոքր սենյակներ, որոնք Chaicidique կանվանվեին: Այս ձևին հոսովեացիք ծանոթացան Հունաստանի մեջ մակեդոնական պատերազմի ժամանակ նախքան 231 թվականը Քրիստոսն առաջ: Հռոմի մեջ 204 թվին Ք. ա. առաջին օրինակը շինեց Porcius Caton, որը Porcia կոչվեցավ. երկրորդ օրինակը Marcus fulvius Nobillus և այսպես հաջորդաբար շարունակվեցան մինչև քրիստոնեություն օրերը, որոնց մեջ գտնվեցան երբեմն մեծամեծ ու նշանավոր բազիլիկներ ինչպես Տրայանոսի, Յուլիանի և այլն և այլն, և անոնցմե շատերն ալ քրիստոնեական եկեղեցիներու փոխարկվելով պահվեցան մինչև 7—8-րդ դար:

Բազիլիկներու ձևերուն և հատկություններուն վրա կատարյալ գաղափար կազմելու համար ընտրանոք

Նկ. 3. Նախաքրիստոնեական բազիլիկներու հատկաձևներ

կրնեմ այստեղ կատարելագործյալ շրջանի երկու բազիլիկներու հատակագծեր, որոնցմե առաջինը կվերաբերի Տրայանոս իրայսիլ Basilique Trajan անվամբ և երկրորդը basilique d'Herculanum:

Այս շինությունները հատուկ էին մեծամեծ ժողովներու, ուր կհավաքվեին երբեմն կայսեր նախագահությունը կրկին մեծամեծ լիցիանները, դատավորնիսը և օրենսգետները, ժողովրդյան ներկայությամբ հասարակական և ազգային մեծամեծ խնդիրներու վրա խորհրդակցելու համար: Կիսաբոլորակ արսիզը հատուկ էր թագավորին, ուրկեց առած է լուր բազիլիկ անունը հունարեն վասիլիոս բառն առնելով, իսկ ի բացակայության թագավորին փոխանորդող նախագահը պիտի նստեր այնտեղ: Երբ արսիզը մեծ էր, ամբողջ կիսաբոլորակ շրջանակին հավասար կարգով կնստեին մյուս պաշտոնյաները կամ խորհրդակցականները. սյունաշարը ընդարձակ սրահը հատուկ էր ունկնդիր ժողովրդյան բազմության. կողմնակի փոքր սենյակները հատուկ էին խորհրդակցության, արխիվի և այլ զանազան երկրորդական պետքերու:

Այս ձևը ոչ միայն էր ընդարձակությամբ և խորը գտնված կիսաբոլորակով վերին աստիճան պատշաճ էր քրիստոնեական հանդիսավոր թափոններու և արարողություններու, այլև ոմանց երկու կողմին վրա եղած փոքր սենյակներուն պատճառով խաչաձևի մոտեցող հատկությունը իբրև նախագաղափար պիտի ծառայեր ապագա քրիստոնեական եկեղեցիներու խաչաձև հատակագծերուն.¹ Ուստի խորը գտնված կիսաբոլորակ արսիզը սրբարանի վերածելով՝ պատարագի սեղանը զետեղեցին անոր կենտրոնական մասին վրա բոլորովին անջատ կերպով, ճշտությամբ իրագործելու համար թե մովսեսական զոհի սեղանի դիրքը և թե՛ Դավթի զլուս-

¹ Այստեղ պատշաճ կհամարեմ ասել, որ իմ կարծիքով սխալ է այն ըմբռնումը, երբ երկար քառակուսի շինություն մը, որը սյունաշարերու միջոցով թևերու բաժանված է, զանց բազիլիկը անվանել կամ բազիլիկի առանձնահատկությունը այս ձևին մեջ տեսնել: Այս ձևով շինություններ բազիլիկ անունը ստանալն շատ առաջ գոյություն ունին Հունաստանի ամեն կողմը, Եգիպտոսի մեջ: Ինչպես Հունաստանի և Եգիպտոսի մեծյանները ամեն ալ երկար քառակուսիներ են, հաճախ սյունաշարերով թևերու բաժանված: Բազիլիկի միակ հատկությունը, որով կզանազանվի ուրիշ ռազմատեսակ շինություններ, խորը գտնված կիսաբոլորակ արսիզն է, այդ արսիզավոր շինություններն էին միայն, որոնք բազիլիկ անունը ստացան սկսյալ այն թվականն, երբ երեցան անոնք (արսիզը): Բազիլիկ անունը, որ հունարեն վասիլիոս բառն կուգա, պարզապես ցույց կուտա, որ այդ շինությունները եթե ոչ թագավորաշեն, զոնն անպայման իր մեջ թագավորի հատուկ բաժին մը ունեն, և այդ բաժինը արսիզն է: Երեցան շատ զանազան տեսակ բազիլիկներ արսիզներ չափով և ձևով զգալի կերպով իրարմե զանազանվող: Ոմանց արսիզը այնքան փոքր էր, որ թագավորին հատուկ աթոռը միայն կտեղավորվեր, իսկ խորհրդականաց աթոռները կդրվեին նույն տեղի մեջ: Հատկացված բաժինի մը վրա, որուն հատակը կամ բարձր էր հասարակության հատկացուցած տեղի հատակին և կամ վանդակապատով կամ սյունաշարերով անջատված էր: Երբեմն պատահեցան մեկի ավելի արսիզներով միևնույն պատին վրա բնականաբար փոքր չափով, իսկ անոնցմե ոմանց ալ փոխանակ կիսաբոլորակի քառակուսի ձևով շինվեցան, թեև այս վերջինս համեմատաբար շատ հազվադեպ էր: Արսիզին հաջորդող խորհրդականաց այդ բաժինն է, որ այսօր Արևմտյան եկեղեցիներու մեջ transept անունը ստացավ:

ցից զձեռն իմ սրբութեամբ և շուրջ եղից զսեղանով
քովս խոսքս:

Սեզանին դրված տեղը, աշխիքն ա ք ս ի դ ի ն հա-
տակը ավելի բարձր շինեցին հասարակության տեղին-
զանազանելու համար, ըստ որում սա սրբարանին իր-
խանցումն էր: Խաչկալը, որ եբրայական Տապանակ ուխ-
տին տեղը բռնեց, պատշաճապես հորինվելին հետո,
վրան զետեղեցին խալը, որը Քրիստոսի աներևույթ
ներկայությունը կհիշեցնե ինչպես Տապանակին մեջ
էհովվախի աներևույթ ներկայությունը կհիշեցնե սրբ-
ություն սրբոցը. Տապանակին մեջ դրված տասն պատ-
վիրանաց քարե տախտակին և օրինաց գրքին փոխարի-
նեց ս. գիրքը, մանանային տեղը հաղորդությունը՝ դո-
յափոխյալ Մարմին տյառն սրբատուփով կամ սկիհով:
Եբրայական տաճարի սրբարանին վարագույրը նույնու-
պայմար ընդունվեցավ քրիստոնեից մեջ նույնպես նաև
պաշտաման հատուկ շատ մը սպասներ. ինչպես լոթը
ճյուղերով աշտանակ, բուրվառ, խնկաման: Միտակա-
տար կղերականներու հագուստներ և անփոփոխ նույնն
են քրիստոնեից մեջ. ինչ ձևով որ Մովսես շինել տվավ
դեռ անապատին մեջ, շատ թեթև քրիստոնեական խոր-
հրդանշաններու հավիտումներով: Գլխավոր տարբերու-
թյուն մը էթն կար եբրայականին և քրիստոնեականին
սկզբնական շրջանին մեջ, այն ալ եպիսկոպոսական ա-
թոռը արսիդի խորը դրսեկով մնայյալ առգուրականե-
րու արսիդին համահավասար ուղղությամբ շարվելն էր:
այս կերպ զետեղման պատճառ տվին բաղիլիքները,
եպիսկոպոսը իբրև կեղեցիկ պետ այնտեղ պատշաճ
համարեց, ուր որ բաղիլիքի մեջ թագավորը կնստեր իբ-
րև աշխարհական պետ, սակայն այս կերպ կարգադրու-
թյունն ալ բոլորովին կամայական կերպով չեղավ, կղե-
րը հիմք գտավ այս ձևին պատշաճության չովկուննու
Հայտնության Ծ զուգահեռ մեջ, ինչպես նաև ուրիշ քանի
մը արարողություններու: Ինչպես կերևի, եպիսկոպոսա-
կան աթոռին և քահանայից ու զորաց դասին արսիդին
մեջ տեղ բռնելու ստորնությունը ընդհանրապես չընդուն-
վեցավ, զիսկավորաբար հունաց կեղեցիցին էր, որ երկար
ատեն պահեց այդ ձևը. մինչդեռ արևելյան կեղեցիցիներեն
մեկ քանին կամ շատ շուտով փոխեցին այդ ձևը և կամ
քնավ շրջանեցիցին և քահանայից դասուն հատկացու-
ցին խորանին անմիջապես հաջորդող մասին վրա, որ
կգտնվեր ժողովուրդյան բաժնին և սեղանին մեջ տեղ-
ատով թե՛ նմանություն տվին հին ուխտի ծխական
ձևին և թե՛ խորհրդավորություն մը քահանայից պաշ-
տոնին որպես միջնորդ աստծու և ժողովուրդյան մեջ:

Բաղիլիքներու մեջ եղած արմատաշարերը պլուրացու-
ցին հին օրենքեն քրիստոնեության անփոփոխ կերպով
անցնող կանանց գավթի բաժանման խնդիրը, մեկ սյու-
նեն մյուսը ձգված երկաթե ձողերու միջոցով կախված
վարագույրներով զատեցին արասին մեկ թևը և հատկա-
ցուցին կանանց, իսկ մյուս թևը մինչև առանձին հե-
թանոսաց գավթի շինվելը կծառայեին իբր հեթանոսաց
գավթի, կամ երեսնայից և ապաշխարողաց բաժին, կեղ-
րոնական մեծ թևին մեջ բռնեցին ճշմարիտ քրիստոնյա-
նիքը հանդպ խորանին, ուրկից համարձակ կտեսնեին
կեղեցեական բոլոր արարողությունները և կսեին ըն-
թերջմունք կամ սաղմունքաբովություններ:

Ուրեմն այս կարգադրության Քրիստոսի կեղեցիցին

ալ ունեցավ հետևյալ պլանավոր հատակագծային բա-
ժանումները, գրեթե նման նախընթաց դարերու զանա-
զան դավանությանց պատկանող ազգերու կրոնական
տաճարներուն.

1. Աստվածային աներևույթ ներկայության գահը.
2. Քահանայից բաժինը.
3. Ժողովուրդյան սրահ.
4. Հեթանոսաց գավթի:

Պ. ԱԿՆԱՐԿ ՄՐ ՀԱՐՏՈՐԱԳԵՏԱԿԱՆ ՈՃԵՐՈՒ
ԾԱԿՄԱՆ ԵՎ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՎՐԱ՝

1

Պետքը ստեղծեց բնակարանները, իսկ ճաշակը ա-
նոնց զանազան զարդարանքները:

Նախնադարյան ժամանակներու մեջ բնակարաննե-
րը սկսվեցան ստորերկրյա նկուղներ և քարայրներ. ու
մարդկության զարգացման համընթաց զարգանալով
փոխվեցան մեր օրերու մարմարյա և բյուրեղյա հրա-
շագեղ պատնեներուն:

Այս շինություններու արվեստը եղավ ճարտա-
րապետության և անոնց ձևերը եղան օճ:

Շենք մը իր ընդհանուր ձևին մեջ ունեցավ ոճերու
իրեք դիվիզիոն ստորաբաժանումներ, որոնք են ներքին
բաժանում, շինության կերպ և զարդարանքներ, ասոնք
ալ եղան ոճեր և գործածվեցան շատ անգամ իրարմե
անկախ:

Այս ոճերը, ամեն երկրի մեջ, ըստ միջավայրի
տարրական պահանջներու, իրարմե տարբեր ուղղություն
ստացան, որով ծագումեն մինչև մեր օրերը անհամար
ճյուղերու բաժանվեցան, այնպես որ ոչ միայն երկրե
երկիր, այլ նաև քաղաքե քաղաք նորանոր ոճերու
ծնունդ տվին:

Ներքին բաժանումները ծնվեցան յուրաքանչյուր
երկրի ընտանեկան և տնտեսական պահանջներու հա-
մաձայն. շինության կերպը զանազանվեցավ նույն եր-
կրներու արտադրած շինվածանյութերու տեսակին և
կլիմային համեմատ, իսկ զարդարանքներու մեջ դեր
խաղացին միջավայրի բնական դիրքերը, զիրենք շրջա-
պատող բնությունը և անոնց ազդեցությունն տակ զար-
գացող ժողովուրդին ստեղծագործական ոգին ու նրբա-
ցած ճաշակը:

Մի քանի երկրներու մեջ կրոնքը ոչ նվազ նշանա-
կություն ունեցավ գեղարվեստի ծաղկման և անհամե-
մատ արագ զարգացման վրա:

Ըստ ամենայնի ճոխ ու հսկա շինություն մը շինե-
լու համար, նախաքրիստոնեական դարերու մեջ այնքան
յուրահատուկ ձևեր և հարմարանքներ ստեղծվեցան,
որ հետագա սերունդներու մեջ, նախապես պատրաստ-
ված բազմաթիվ նյութերու տարբեր-տարբեր դասավոր-
ությունները եղան ոճեր:

Հետագա սերունդներն ալ անպտուղ շինացին, ա-
նոնք ալ ըստ իրենց միջավայրի և ճաշակի զարգացման
աստիճանի, բազմաթիվ ճյուղեր պատվաստեցին այն
բազմադարյան ուժեղացած հաստ բունի վրա: Հին ձևե-
րը կոկեցին, նրբացուցին և խառնելով ճաշակի ու

1 Սրբատուփում 1. Հուլիոսարարի 1907 թ. Մ. 1-ից (էջ 9-10) Կազմող

անճարի սորանոր պատրիսներուն հետ, ավելի վաշիտ, յեղեցկութեամբ դասավորեցին:

Ճարտարապետական արվեստի նախնական ավագանը կը ղար ճին Սեփակոսը և ճին Ասորեստանը, ուրկեց հոտող հորպահոն հեղեղը երբ կողողեր ամբողջ երկրատունը, այդ հոտանքին առջև ընկավ նաև հայոց աշխարհը իր աշխարհադարական դիրքին պատճառով:

Հայրուն համար անհնար էր շարզովել այդ խուն հոտանքեն, և լիովին օգտվեցան իրենց շուրջը ծովացող թագմակողմանի արվեստներեն և գիտություններեն: Ամեն կողմն հավարեցին գեղարվեստի նյութեր և խառնելով իրենց սեփական ստեղծագործությանց հետ, կազմեցին իրենց ուրույն ճարտարապետությունն ու ոճերը:

Քրիստոնեության շրջանին մեջ— ավելի քան տասը դար— հայերը պաշտեցին իրենց արվեստներու թագուհին, հետզհետե գարդարեցին ու պնեցին զայն իրենց սիրած ու համակրած և իրենց սեփական հանճարի ծրուումը մանվածո ժապավենազարդ հրապուրիչ տարազներով, որուն անդամադրելի հրապուրեն ազդված դրացի ժամանակակից ժողովուրդներ, կամաց-կամաց ընդօրինակեցին անոնցմե շատ բան: Զարդարանքի զգալի բաժին ունեցան 12—13-րդ դարուն արևմուտքի ամենաշքեղ ոճին մեջ:

Հին օրերն մեզ հասած պատկանելի փյտակներու առջև կանգնող մը, լիովին հափշտակված անոնց դրութիլ երևոյթեն, ակամա հարց կտա ինքնիրեն,—արդյոք ի՞նչ ոճ է:

Հարցում մը՝ որուն բավարար պատասխան գտնելու համար ճին դարերու բարդբարդ կուտակումներու մեջ պետք է խորատուզվել, պետք է պատռել երկրին ծոցին մեջ ժամանակի թանձրացուցած փավերը, այնտեղ պիտի գտնենք այսօր այլանդակված, բայց երբեմնի գեղեցիկ մարմին զանազան անդամներ ու անոնց ծագումն ու զարգացման շավիղը, ծնունդն ու մահը, վերջապես անոր կայանքի ամբողջ պատմությունը:

Պարբերաբար եղան գիտական խուզարկություններ մասնագետներու և բանասերներու կողմանն, միայն մի քանի օրերով. բայց այդ հապճեպ և թուզիկ արշա-

վանքերու արդյունքը այնքան մակերևութային եղան որոնց հետևանքն է այսօրվան մեր ձեռքը ունեցած ու առմաստիբյուրեղներու զիրար հակասող եզրակացություններ:

Հաճախ կտեսնվի անոնց մեջ շփոթված եկեղեցական ոճը ճարտարապետական կամ գեղարվեստական ոճի հետ (քրիստոնեութենն հետո ավելացավ տաճարներու հատակագծային ոճ մը, որուն ծնունդ տվավ դավանությունն ու ձեռքը): Մեկը տեսնել է տաճար մը, որը որոշ չափով հատակագծի նմանություն կրերեր հունականի կամ բյուզանդականի, արձանագրել է զայն նույն ոճերու ենթակված լիովին, առանց ուշադրության առնելու անոր կազմությունն ու տարազը, որ բոլորովին անկապատելի մը կեներկայացնե հատակագծին: Ուրիշ մը կտեսնե փյառակի մը մեջ արարիկ կամ պարսիկ ուճի զարդարանքներու բեկորներ, այլևս չի վարանիր զայն հեթանոսական կամ այլաբանական տաճար մը անվանելու, առանց քննելու անոր պարբերաբար կրած այլափոխումները:

Ուրեմն առանց բազմակողմանի ուսումնասիրության դեռևս չի կարելի ճանչնալ հայոց ճարտարապետությունն խորումներու զանազան աստիճանները և վճիռ կայացնել անոր ոճերուն վրա:

Ե՛րբ կունենանք մենք այս հետաքրքրական և ցանկալի լուծումը, այն ատեն՝ երբ հայ ժողովուրդն ալ օտարներու նման խորապես կզգա անոր անհրաժեշտությունը պատմության և առաջադիմության համար, գիտնական ժողովաբարներու մեջ խոսված ոգևորյալ ճառերն հետո խոսքերը լուրջ գործի կփոխվեն, կկազմվի կարող մասնագետների հավաքական արշավանք մը, միևնույն ժամանակ ուժ կտրվին բահի ու բրդի գիտնական մշակներուն, մանրակրկիտ կուտումնասիրվին ամբողջ կույտան ու Արարատյան աշխարհը յուր ընդարձակ շրջանին մեջ ոչ մի բեկոր կամ փլուզված անկառուր չհամարելով, այն ատեն մեր աչքին առջև պայծառ գույներով կպատկերանա ոչ միայն հայոց ճարտարապետական ոճը, այլ և մեր բնկյած ամբողջ միջավայրի գիտությանց և արվեստների ճշգրիտ պատմությունը՝ սկսյալ անհիշատակ ժամանակներէ:

✦

ԱՆՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐԻ ՇՈՒՐԸ

III. ԱՆՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ժամանակի մը ի վեր գիտնականներ աշխուրջ յննություններով կզբաղին բյուզանդական ճարտարապետության ոճով: Ոճ մը սակայն, որ հակառակ իր սեփական անվան՝ ինքնուրույն և բնածին ծագում մը ունեցած շրջալուծ, հարկ եղած է գիտնականներու լույս բերել այն հարակից ճարտարապետական ազդակները՝ որոնցմով բյուզանդականը շինած է իր անունը գեղարվեստի պատմության մեջ:

Ինչպես սույն ճարտարապետությունը, նույնպես և իրեն պատմությունը 10 դարերի ավելի հնություն մը կրած ըլլալով, կարծվածին չափ դյուրին չէ եղած պար-

զել այն գաղտնիքները, որոնց մեջ թաղված են եղել ազգերու ժամանակագրական պատմությունները:

Ենորճիվ պեղումներու և հետազոտություններու, այս գաղտնիքները շարունակաբար պարզվու, նվիրած են հայ անունին այնպիսի թանկագին նկարագիր մը, որու էջերը պատմավոր տեղ մը գրաված են այսօր ազգերու գեղարվեստական պատմության մեջ:

Բյուզանդիոսի Այա-Սոֆիան հետազոտող գիտնականները՝ պահ մը կանգ առած են նաև Անիի ավերակ եկեղեցիներուն առջև, և այդ վուր եկած ճարտարապետական կմախքներուն վրա իսկ հիացած ու բյուզանդական և հայկական ոճերու մեջ եղած նմանությանց վրա զարմացած՝ կարծիք հայտնած են թե մին մյուսին փո-

խանցումն է: Կամար ուրմնն որոշել թե ո՞րն էր նախա-
տիպը:

Գիտնականները՝ ինչպես կայարդ իր Ninive and
Babylon (1853) գործին մեջ, հայկական ոճին ի նպաստ
կիսուսի. Տեքսիե ևս իր Description de l'Asie Mineure
և Architecture Byzantine-ի վերջին գլուխներուն մեջ
կարծիք կհայտնե, թե հայկական ճարտարապետական
ոճը փոխանցվում է գոթական ոճին և այս վերջինիս
նախատիպն է հանդիսանում:

Ուրիշ գիտնականներ՝ ինչպես Շուազի և Սորշի-
գովակի, կհաստատեն այս բոլորը: Փարիզի Սորբոնի
ճամալարանի մեջ բյուզանդական ճարտարապետու-
թյան դասախոս պրն. Դիել (Diehl) գիտնականին
խոսքերը, մարտ 6, 1907 թիվն դարձյալ նույնը կհաս-
տատեն.

«Աշխարհի արևելյան կողմը, Փոքր-Ասիոյ այժ-
մյան թրքաց և ուսաց և պարսից մեջ բաժանված
հայկական երկիրները ժամանակին մի գորշի, մի
գահի և մի կրոնի տակ կկազմեին պետություն մը,
որ զարգացած պետություններու պես իր օրենքներն
ունենր»:

«Ի բնն ուշիմ, խնկացի ու շինող ժողովուրդ մը ե-
ղած է հայ ազգը, շնայելով իր քաղաքական ան-
նպաստ դիրքին, որ ամեն ատեն և ամեն անգամ հար-
ձակումներ կրած է դրացի թշնամի և ոչ քրիստոնյա
ազգերն, որոնք ավերած, քանդած և փլուցցած են իր
կատուցվածները: Չնայելով իր այս անխաղաղ վիճա-
կին, այս ազգը միշտ պահած է իր ինքնուրույնու-
թյունը, մինչև որ բաժանված է երեք մեծ պետու-
թյուններու միջև»:

«Իր ավերակներու մեջ նշմարված կիսափոլ շեն-
քերը, կամ իր հին ճարտարապետական և վերջերը
նորոգված նմուշները, իրենց բյուզանդական ոճի
նմանությամբ, արժանի կընեն մեր բյուզանդական
ճարտարապետության դասերուն մեջ ուսումնասիրե-
լու ինչպես սույն ազգը, այնպես և իրեն ճարտարա-
պետական արվեստի ոճը»:

«Այդ շենքերը, տարածված Հայաստանի այս և
այն կողմերը, որքան որ բյուզանդական ճարտարա-
պետության ոճին կնմանին, սակայն իրենց առանձ-
նահատուկ սեփական նիշերով բոլորովին կտարբերին
անոնցիցինն. և այսպես ճարտարապետական ոճերու
շարքին վրա կավելացնեն նաև խիստ հետաքրքրա-
կան ոճ մը «Հայկական արվեստ» (L'Art armenien)
տնտնով:

«Հայկական ոճի ընդհանուր հատկություններն են.

Ա. Եկեղեցիները ամբողջովին քարեղեն են:

Բ. Հատակագիծը խաչաձև (տարբեր բյուզանդա-
կան խաչան):

Գ. Գմբեթը զրոսն բրգաձև է:

Դ. Կամարներու վրա հանգչած գմբեթ մը դրված
է շենքին տանիքին վերև:

Ե. Պատերու վրա կանոնավոր եռանկյունաձև
խորշեր շինված են:

Զ. Հայկական ղեկորատիվ քանդակները շատ
անգամ բնածին են և ինքնուրույն հեղինակություն,
ոչ թե ընդօրինակություն»:

«Ահա ատնք են ընդհանուր հատկանիշները հայ-
կական ճարտարապետության, որ մենք պիտի ուսում-

նասիրենք այժմ՝ տեղվույն վրա իսկ անված մեր
քննական լուսանկարներով:

«Նախ՝ Վանա ծովակին վրա կատուցված Աղջա-
մարի եկեղեցին և էջմիածնի վանքը, որ քանի մը
անգամներ նորոգված ըլլալով հանրած, պահած են
իրենց նախկին ոճը, սակայն այս եկեղեցիներուն
հատակագիծը կամ խաչաձևը՝ ավելի նման է հու-
նական խաչին: Իրենց գմբեթը հաստատված է շորս
զորավոր կամարներու վրա, որոնք ավելի հաստա-
տություն և զեղեցկություն կուտան շենքին»:

«Երկրորդ—Հոփսիմյանց վանք կոչված եկեղե-
ցին, Վաղարշապատի մեջ, որ հայկական ճարտարա-
պետության զուխ գործողը կրնա համարվի իր իս-
կական նշանակետերով, իր հատակագիծի խաչը եր-
կար է և նեղ և շորս թևերու ծայրերն ալ կլոր են:
Շենքը պարզ և հաստատուն է պատերու դրսի կողմը
գտնված մի-մի զուլգ նեղ եռանկյունաձև խորշե-
րով:

Երրորդ—Գանձասարի եկեղեցիներու:

Չորրորդ—Հախպատի և Գառնո վանքերը:

«Հինգերորդ—Անիի Մայր եկեղեցին, որ այժմ
թեև ավերակ, այլ իր կրած արձանագրության համե-
մատ 900 տարվան հնություն մը կկրն. հատակագիծը
ս. Հոփսիմեի վանքին հետ նույնն է, սակայն շենքը
անկե ավելի ճոխ քանդակներով զարդարված և ավե-
լի մեծ է: Դրսի տեսքը վեհ է, իսկ ներքինը՝ փառա-
վոր, նեղ ու երկար սյուններով զարդարված: Շենքը
գունավոր քարերով հյուսված է:

«Ուրեմն Հայկական եկեղեցիներու սույն ճարտա-
րապետական ձևերն իրենց բնածին, հատկանշական
և առանձնահատուկ նկարագիրներովն իսկ, շատ
կնմանին բյուզանդական ճարտարապետության քան
ուրիշ ազգերու ճարտարապետական ոճերուն: Թե ար-
դյոք սույն նմանությունը պատահական է թե փո-
խանցում. այս հարց մ'է, որը լուծելու համար գիտ-
նականները բավական ջրաղված են:

«Ոմանք կարծած են թե հայկականը նախատիպ
եղած է գոթական ոճին. այս հավանական է, զի հայ
ազգի սույն ճարտարապետական նմուշները հաստա-
տապես կհամոզեն մեզ, թե հայ ժողովուրդը ավելի
շինող, ստեղծող է եղած և իր քանդակները, իր զըմ-
բեթներու այնքան քնականորեն մուլթերու վրա հաս-
տատվելը, և ուրիշ իր սեփական հատկանիշները օ-
րինակ և փաստեր են իր ուշիմության ինքնաստեղ-
ծությունն»:

Ինչ որ ըլլա սակայն հայկական ճարտարապետու-
թյան ոճը, նախատիպ կամ փոխանցում, մեզ
համար այն մեծ նշանակություն ունի, որ արժանի
ըրած է հայ անունին քով կցել նաև զեղարվետական
զեղեցիկ ճաշակը և հատկությունը:

Մեր եկեղեցիները, մեր ավերակները մեզ համար
նվիրական են և մեր ամբողջ անցյալին զեղեցիկ կոթո-
ղը, որու վրա դժբախտաբար եվրոպացիներ ավելի շատ
բան կկարդա քան մենք հայերս: Ինչպես հայկական
ճարտարապետությունը նույնպես և հայկական մյուս
զեղարվեստի ճյուղերը թեթեւեթ լուրջ ուսումնասիրու-
թյան անվիյն, այն ժամանակ թերևս հայ անունն ավե-
լի փառավորվի իր անցյալով, որ այնքան պատերազ-
մական և արյունահեղ դիրքերու մեջ իսկ ժամանակ է,

զուտ խորհելու ըստ կարելիության իր ներքին պարզացման համար այլ

Հայկական ճարտարապետական հետաքրքիր ոճը խորգմանն է հայ ազգովթյան, եվրոպացիներու համար 24-րդ դարվեստի միջազգային հավաքածու մը, որու մեջ փոփոխված շրջա հայ ճարտարապետությունը:

Ի. [ԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՆՍԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԱԾ ԱՁԿԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ]¹

I

Նախաքրիստոնեական կիկլոպյան շինություններ, կրաշաղախով կամ առանց կրաշաղախի, շարունակվել են նույնիսկ քրիստոնեական թվականի սկզբնական մի քանի դարեր: Սակայն հավաքված այդ բոլոր նախաքրիստոնեական ճարտարապետական նմուշների մեջ, գոյություն չունեին փոքր ի շատե ակնապարար և գնահատելի ճարտարապետական հանճարի արդյունք շինություններ, բացի Ֆրանսացի գիտնական ուղևոր Պուլեյը Կուզի (Ալիշան, Այբարատ, էջ 202) 1647-ին Ղըզնավուզ գյուղի սահմաններում տեսած և գծագրած նախաքրիստոնեական իշխանական դղյակից, որը թեև նախնական երևույթ ունի, սակայն նախաքրիստոնեական

կան վերջին դարերու, ուստի սակայն թամանակների ճարտարապետության առաջադիմությունը և ուրարտացիների ճաշակը կբնորոշեն: մնացյալները պեղարվեստական երևույթի զուրկ, բոլորովին նախնական բնույթ ունին. մասնավորապես ինչպես և քաղաքատեղերու պարիսպներ ու պատեր են, որոնց ես անվաներ եմ «հայկական ժայռերով քարակույտ արգելավիակեր» փոխանակ պատերի:

Բայց մի կողմից պատմական տեղեկությունները, մյուս կողմից հնագույն հուշարձանների մնացորդները ապացույցներ տալիս են, որ եթե մի գծով նախաքրիստոնեական ճարտարապետության ոճը և շինելակերպը մտել են Հայաստան և երկու կամ երեք դար առաջացել են քրիստոնեական թվականի սկզբին, մյուս կողման պատմական հուշարձանների մնացորդների ապացույցներով պարզվում է, որ քրիստոնեական թվականի մեջ մի քանի անգամ վերածնված ճարտարապետական մեծ և զարգացած արվեստի սկիզբը հասնում է նախաքրիստոնեական վերջին դարերուն, այնպես որ քրիստոնեությունը շրջանի մեջ մի քանի անգամ վերածնվույ և բարձր կատարելություն հասնող ճարտարապետական արվեստի առաջին վերածնությունը ամենայն հավանականությամբ նախաքրիստոնեական դարերուն տեղի են ունե-

Նկ. 4. Վանա բերդի ընդհանուր տեսարան

ցել և բավականին զարգացած վիճակում մտել են քրիստոնեական թվականները: Այս կարծիքին ուլժ են տալիս անվրեպ նախաքրիստոնեական շրջանի քանդակագործությունները, ինչպես Աղիամանում, Դարբանդում, նույնպես ուրիշ տեղեր, որոնց մասին կխոսեմ հետո: Որովհետև արվեստի զարգացման բնական օրենքով ևս դատելով 4-րդ և 5-րդ դարերուն մեջ ըստ ամենայնի կատարելության հասնող ճարտարապետական և շինարարական արվեստների բավականաչափ մշակված դրույթունը ապացուցում է, որ նույն արվեստների

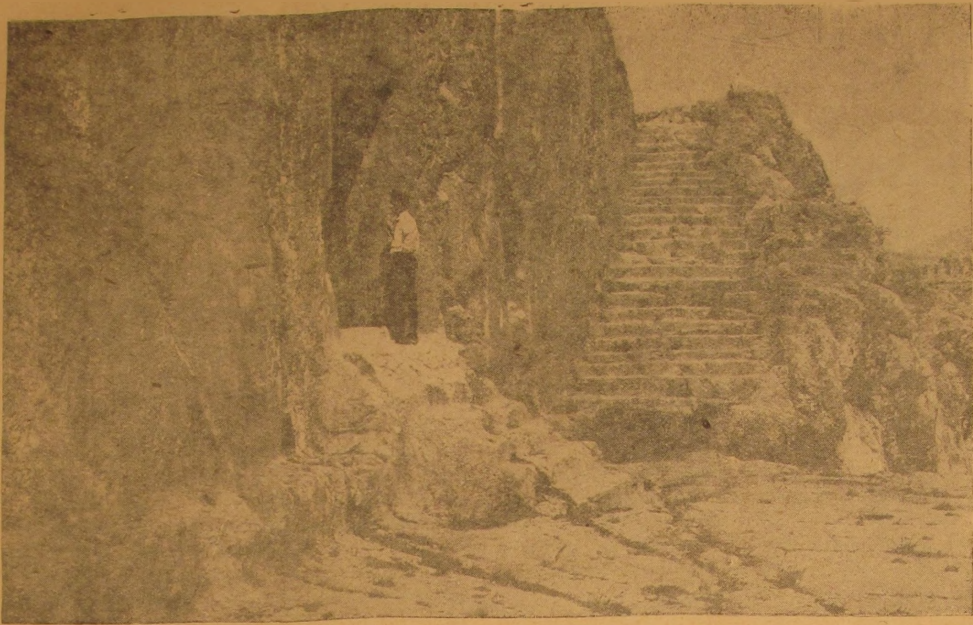
սկիզբը մի քանի դար առաջ պետք է լինի, որ աստիճանաբար մշակվելուց և զարգանալուց հետո հասեր է 4-րդ և 5-րդ դարերը այնքան կատարելությամբ, ինչպես որ ապացուցում են այն դարերեն մեր օրերուն հանող շենքերի մնացորդները:

Այժմ մի քանի խոսքով բնորոշենք նախաքրիստոնեական Հայաստանի քաղաքակրթության դրույթունը, որուն մասին տեղեկություններ կան պատմագրությանց մեջ, թե՛ քաղաքակրթության զարգացման և թե՛ ճարտարապետական շինությունների կատարելության մասին: Այնուհետև կներկայացնենք այն շենքերը, ամբողջական կամ կիսավեր, որոնց ծագումը նախաքրիստո-

1 Այս հատվածը տպագրում ենք առայն անգամ, փոքրիկ կրճատումներով և փոփոխություններով՝ հիմք ունենալով հեղինակի այս նյութի վրա ավելի ուշ գրած հոդվածները:

2 Նկարը գեծողված է առաջին ժողովածուի մեջ՝ 33 էջում:

Նկ. 5. Վանա ընդերև ուրարտական աստիճանները և վեմախոր շենքի մուտքը

սեական լինելու մեծ հավանականություն կա, թեև հետազային, ըստ ժամանակի պահանջմանց դանազան փոփոխությունների և նորոգությունների են ենթարկված:

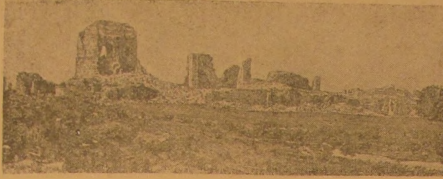
Դեռ Հայաստանի նախաքննակ ուրարտացիների ժամանակ հիմնվում է Վանը, Սարսուր Ա-ի ձեռքով (835—820 Ք. ա.): Քիչ հետո ոչ միայն քարեղարդության, այլև մի շարք կուլտուրական հաստատություններ շինվում են Մենուա Ա-ի ձեռքով (800—780), որոնց կարևորները և զարմանալիները մինչև այսօր գոյություն ունեն: Մովսես Խորենացին, Վանի մեջ շինված սկզբի և հետագա ուրարտական մեծագործությունները վերագրում է ինչ որ առասպելական թագուհի Շամիսամի: Իր գրքի Ա. մասի ԺԶ գլխի մեջ մանրամասն պատմում է Վանի բերդի, պարիսպների, քարայրերի, շքեղ քաղաքամասերի և զլխավորապես հռչակավոր քրանցքի և այլ և այլ շինությունների մասին, որ այսօր իսկ գիտնական ճանաչարհորդներ վկայում են որ մեծ մասամբ տակավին մնում են ուրարտական այդ մեծ և զարմանքի արժանի շինությունները և հաստատում զյուրթյուն ունեցել են, թե՛ քաղաքով միայն Հայաստանի միակններ և թե՛ քաղաքակրթված ժողովուրդ: Մասնավորապես քաղաքի շինության նկարագրությունը, որ ուղղակի կապվում է այնտեղ բնակվող ժողովրդի հետ, ապացույց է ըստ ամենայնի երկրի առատության, բնակիչների բարեկեցության ու հանգստության: Գուցեզույն քարերով շինված երկու կամ երեք հարկանի շենքեր, բնակիչների հարստության և ճաշակի զարգացման ապացույց են: Իսկ շենքերի ծակատները դեպի արևելք

շինելը, հօգուտ աուղղապահական գիտակցության կը վկայեն:

Նախաքրիստոնեական վերջին դարերում, քննադատության բովեն անցած, Հայաստանի վրա թագավորող մի քանի մեծ աշխարհակալ թագավորների պատմության մեջ արձանագրված ուշադրության արժանի գործերը, որոնց մասին մեզ լրացուցիչ և ստույգ տեղեկություններ են տալիս օտար պատմագիրներ, պարտավորեցնում են հավատալ Հայաստանում գոյություն ունեցող լուրջ քաղաքակրթության, մեր թվականից դեռ երկու-երեք հարյուր տարիներ առաջ: Երբ ի նկատի ունենանք այն ժամանակվան հունա-հռոմեական քարձրագույն քաղաքակրթությունը և մեր երկրի տիրապետողների ջանքն ու ձգտումը, այդ քարձրագույն քաղաքակրթությունը Հայաստան տեղափոխելու համար, պիտի տեսնենք, որ որոշ չափով իրենց նպատակին հասել են հունա-հռոմեական քաղաքակրթությունը Հայաստանում տարածելու համար:

Նախաքրիստոնեական վերջին շրջանում Հայաստանի մեջ եղել են երկու մեծ թագավորներ, որոնք ընդհանրապես տիրապետող պարսկական ազդեցության դեմ կռվելով հռոմեական քաղաքակրթությունը տարածելու նպատակի հաջողության համար, նաև աշխատել են Հայաստանի մեջ մտցնել հունական դիցապատկերություններ, որոնք ակամա համակերպվում էր ժողովրդյան մեծազույն մասը: Լիովին հաջողի են թե ոչ, այդ մասին վճռական բան չի կարելի ըսել, որովհետև պարսկական քաղաքակրթության ազդեցությունների ընտելացած ժողովուրդը, դարձր հարկավոր էին փոխելու և հունական քաղաքակրթության բնտելացնելու համար: Սահմանա-

կից երկու մեծ պետությունների մեջ, Հայաստանի վրա ազդեցություն գործելու մրցումը երկար պիտի տևեր, առաջ սակայն լիակատար հաջողության: Մասնավանդ որ Հայաստանի ժողովուրդը արտաքին ազդեցություններ,

Նկ. 6. Տիգրանակերտի պարիսպների մնացորդներն ըստ Լեման Հաուպփի

ընդունելով և յուրացնելով հանդերձ, քաղաքակրթական տեսակետով բոլորովին ինքնուրույն բնույթ ունեին:

Գալով մասնավորապես ճարտարապետության ազդեցությանց տեսակետով, որ մեր իսկական նպատակն է հետազոտել, բնավ չեն համարժեք հունահռոմեական ոճին և մինչև վերջին անկում միևնույն արևելյան ինքնուրույն ոճով շարունակել են իրենց ճարտարապետությունը և շինարարությունը:

Նախաքրիստոնեական թագավորներեն մեկը, Արտաշես Ա. (թ. ա. 160 թ. ?) վանի լճի ափին շինեց Արտամետ քաղաքը, յուր կնոջ Սաթենիկի զվարճության համար (Թովմա Արծրունի) և զարդարեց գեղեցիկ շինություններով, պարտեզներով, ճեմվիթներով, ծաղկատաններով և այլ դեղեցիկ ճարմարություններով: Իսկ մյուս թագավորը, Մեծն Տիգրան, շինեց Տիգրանակերտ քաղաքը: Այս քաղաքին համար ևս օտար պատմագիրների կողմից վկայություններ կան, որ շատ շքեղ էր և շինարարական օրենքներով ըստ ամենայնի կատարյալ: Շրջակա քաղաքակիրթ ազգերից խիտ բնակչություն ունեին իր մեջ, բացի հայ ժողովրդից, որ համեմատաբար պատկանելի թիվ կկազմեր: Այս քաղաքը Տիգրան Մեծի կենդանության ժամանակ պատկանելի համարվ ստացել էր իր գեղեցկության համար:

Բայց այս երկու քաղաքների շինությանց ոճի մասին ոչ մի խոսք չկա: Կարող է նորաշեն քաղաքները շատ շքեղ և ակնհաս լինելին, բայց մեզ պետք եղածը ոճերի ազդեցության խնդիրն է, որ անհայտ է: Սակայն այստեղ դարձյալ իմ կարծիքս պիտի կրկնեմ, որ նկատի ունենալով ժողովրդի ճաշակը, պետք էր որ ժողովրդին շինածը լիներ ընդհանրապես արևելյան, այնտեղ պետք է որ գտնվեին ասորա-քաղդեական, պարսկական ոճեր և շինակերպերը (ինչպես որ տևեր է մինչև 15-րդ դար, շատ քիչ արևմտյան խառնուրդներով): Սակայն հունահռոմեական ոճը, ամենայն հավանականությամբ, պետական շենքերու հատուկ պետք է որ լիներ, ի նկատի ունենալով տիրապետողների ճաշակը և արևմտյան քաղաքակրթությունը Հայաստանի մեջ ընդհանրացնելու ձգտումը: Վերջպես պետք էր որ արևելյան և արևմտյան ոճերու խառնուրդ լինեին, իհարկե մեծազույն տեղը արևելյան ինքնուրույն ոճին տրված:

երկարատև հետազոտությունները մեզ նկատել են, որ մինչև 15-րդ դար, հազիվ մի քանի շենքերի մեջ, արևմտյան ճարտարապետության գծեր պատվաստված են Հայաստանի հին ճարտարապետության մեջ: Վերջապես հունահռոմեական և բյուզանդական ճարտարապետությունները շատ թեթև ազդեցություն են ունեցել Հայաստանի ճարտարապետության վրա, իրենց պետական գոյության տևողության մեջ: Հայաստանի ժողովուրդը և մասնավորապես ճարտարապետները պիտի են արևելյան լուրջ և անակակ ոճը քան հունահռոմեական նրբին և շքեղ ոճը:

Գրանիի մեջ հունահռոմեական ոճով կառուցված Տրդատա թախտի գոյությունը բնավ ընդհանուր ազդեցություն չպիտի համարել Հայաստանի ճարտարապետության վրա, վասնզի այդ շենքը միայն է, որ մեզ հասած է, և տեսնում ենք, որ բովանդակ Հայաստանի մեջ այլևս չկան նույն հռոմեական ոճով շինված շենքեր, եթե լինեին իսկ, այնքան սակավաթիվ եղած են, որ անմիջապես անհետացել են: Գուցև օրինակներ գտնվին, եթե հին Արտաշատը պեղվի և խուզարկվի:

Շատ զարմանալի կերպով Տրդատա թախտին հետ, մինչև 5-րդ դար շինված են մի քանի շենքեր, նույնիսկ Գրանիի մեջ գոյություննին պահել են մինչև այսօր, որոնք հազիվ նշմարելի մի քանի հունահռոմեական գծեր ունին իրենց մեջ, ինչպես Տեկոր, Շիրվան-ճուր, Իրիակաք, էքմիաձին և այլն և այլն, որոնց մասին իր տեղում կհայտնեմ մանրամասն: Այժմ միայն ընդհանուր հատկություննին բնորոշելու համար պիտի մատնանշեմ, որ այս բոլոր հիշածս շինությունները, որ հասել են մեր օրերուն և հաստատուն տվյալներ ունեն նախքան 5-րդ դար, կամ 5-րդ դարում կանգնված լինելուն, բնակամասքար մտածել կուտան քննող ճարտարապետին կամ հետաքրքրվող ուսումնասերին թե, դեռ 5-րդ դարում այնքան ճարտարապետական ճաշակ և շինարարական կատարելություն ունեցող շինվածքներ են այսքան մշակվեցին և կատարելության հասան, որ և քանի՞ դար առաջ կարող էր տեղի ունենալ անոր ծրագրումը կամ սկիզբը:

Արդ, ի նկատի ունենալով, որ ճարտարապետություն և շինարարություն միշտ համբարաբ առաջ են ընթանում, և դարերի ընթացքում աստիճանաբար են կատարելագործվում, հետևաբար անոր սկիզբը կամ վերածնությունը ծրագրումը տեսնելու համար, պետք է նո գնալ դեպի նախաքրիստոնեական դարերը: Մասնավանդ, երբ պատմական տեղեկություններ մեզ կավանդին ոչ միայն քաղաքների շինության, այլև անոնց գեղարվեստական բարեզարկության 2-րդ և 3-րդ դարերուն, բնականաբար քրիստոնեական շրջանի կատարելագործված արվեստի սկիզբը պետք է տեսնել մեր թվականեն առաջ քան 3-րդ դար:

Գուցե գտնվին մարդիկ, և իսկապես այնպիսիներ կան, որոնք Հայաստանում զարգացող ճարտարապետության մասին հոռտես են և արհամարհանքով են վերաբերվում, սակայն պետք է ըսել, որ այդօրինակ մարդոց բնավ ծանոթ չեն, սկսած քրիստոնեական թվականից մինչև 15-րդ դար Հայաստանում անթիվ հուշարձանների գոյությունը, որքան մինչև մեր օրերուն հասած են: Բացի անոնց անծանոթ լինելուց, եթե այդ-

պիսիներին ներկայացնենք Հայաստանի մեջ իրադրու-
ված խողոր գեղարվեստական մնացորդները, կրքեր
չեն ուզում հավատալ Հայաստանի բնիկ սողովորդին ի
հետևն ունեցած տաղանդին և շնորհքներին, անպատ-
ճառ օտարի մատն են ուզում տեսնել այլ գեղակերտ
աշխատանքի մեջ:

Ես իհարկեմ, աշխատությունս մեջ այդպիսի հոռո-
տեաների գոյությունը ի նկատի չունեմ՝ ի տես բովան-
դակ Հայաստանում համատարած գեղակերտ հուշար-
ձանների. բնականաբար պիտի համոզված լինիմ, որ
տեղական ժողովրդի ճնշող մեծամասնությունը հայեր
լին, նաև հայեր էին շինարար արհեստավորներ (ինչ-
պես սուր ժամանակին ևս), որոնք ոչ միայն իրենց երկ-
րին մեջ իրագործել են այդ գեղարվեստական հիշատա-
կարանները, այլև գաղթականությունը տարել են հեռու
և մոտ օտար երկրներ: Այս մասին ոչ միայն հայ, այլև
օտար արվեստագետների վկայություններն են, որոնց
մասին պիտի խոսենք առաջիկային ի պահանջել հարկին:

* * *

Ոմանց կարծիքով հայ-ճարտարպետության ոճը
պետք է որ լինի զուտ հունական և կամ բյուզանդական
և այս կարծիքին իբրև փաստ կներկայացնեն հայ լեզ-
վի և գրականության հունական և բյուզանդական դո-
րեղ ազդեցության ենթարկված լինելը:

Ինչ հայտնի չէ թե որչափ մեծ ճշմարտություն է
այս կարծիքը հայ լեզվի ու գրականության համար,
սակայն հայ ճարտարպետության համար միանգա-
մայն անընդունելի տրամաբանություն է, կապելով լեզ-
վի ու գրականության հետ ինքնուրույնությունն զուրկ
համարելը:

Հայ ճարտարպետությունը գրեթե ամենակին չէ ու-
սումնասիրված, ճշմարիտ է որ հիսուսն ավելի նվեր-
պացի գիտական ճանապարհորդներ չըջած են Հայաս-
տանը, որոնցման շատերն իրենց հիացման տպավորու-
թյունները բանաստեղծական ներբողներով են արտա-
հայտած, սակայն շատ քչերն են, որ բանի մը տող
քննադատորեն դրած են հայոց ոճերու մասին: Իմը-
պացի գիտնականը պարտական այ չէր զուտ հայ գե-
ղարվեստի նվիրելու իր ժամանակը, քանի որ նա ունի
յուր առանձին գործն ու նպատակը յուր ուղեորության
ժամանակ: Այդ մեր գործը պիտի լինի, իբրև ուսում-
նասիրության համար պատրաստ նյութ գիտնոց սեղա-
նին վրա դնել այն անհուն ու անպատ նյութերը, որոնք
դրված են Հայաստանի ամեն կողմը:

Կարծողներ կան, որ շատ բան կլաճ է արդեն թի
օտարներու և թե հայ բանասերների կողման, հա-
վաքված են նկարներ, գրված են նկարաբնություններ,
բայց ցավ ի սիրտ են պիտի ըսեմ, որ այդ ամենը ոչ մի
արժեք չունին, քանի որ հատկապես ծրարված դիտա-
կան ուղղությամբ չեն կատարված և ոչ մի գիտնական
անոնցմե չէ կարող նպատակահարմար արդյունք ար-
տագրել գիտավորաբար այն պարզ պատճառով, որ ե-
ղած նկարները և նկարաբնությունները մեծ մասամբ
անհարգատ և սխալ են: Մեծաճարչ գիտնական պր-
ոֆ. Մառ Անիի պեղումներու ժամանակ հուսանատ չե՛լ:

1 Այս հավաքը բաղել ենք Գեղարվեստի 1904 թվականի
թ. 6-ի մեջ տպագրված «Կաթիլ» մը համար գեղարվեստի նպաստ
հոդվածից:

տով մը հաճախ կկրկնել թե Անիի մասին առաջ աս-
վական բան գիտեինք, այժմ ոչինչ չգիտենք, վասն զի
որ ըստ օրե կտեսներ, որ գրվածներու նման ոչինչ չը-
կար, նորագույն հետազոտություններ և պեղումները բու-
լղորդին տարբեր և նոր բաներ երևան կըրերին:

Բնական էր, որ մենք չէինք կարող Հայաստանի
մեջ ունենալ նեպատական բուրգեր, հունական ակրո-
րոլներ, բյուզանդական ս. սովիաններ, սակայն ինչ որ
կարելի էր սպասել դարուց ի դարս արյան ճապարիթ-
ներու մեջ լողացող և իր աշխարհագրական աննպաստ
դիրքի պատճառով ոտնատակ կոխկրտվելու դատա-
պարտվող նահատակ այն մը ժողովուրդը, անվից բազ
մապատիկ ավելի ունինք:

Գեղարվեստի բացարձակ ընթացի մրրիկ մը
քրիստոնեական նախնական դարերուն, ինչպես արև-
մուտքի մեջ, նույնպես արևելքի մեջ, եթե ամեն բան
քարուքանդ չընեն, այսօր Հայաստանը պիտի ունենար
ոչ միայն Գ և Դ դարերին սկսյալ գեղարվեստական
հիշատակարաններ, այլ և նախաքրիստոնեական շրջա-
նի և հավական բարձրագույն քաղաքակրթության ա-
պացույցներ:

Բայց ինչ որ ալ լինի այդ ավերման հետևանքը,
անվիճելի ճշմարտություն է, որ առաջին դարուն (Ք.
ա.) Հռոմի մեջ, հռոմեական արվեստի պերեզմանին
վրա, իբրև վերջին կոթող Պանթեոնը կանգնվել են հետո,
երբ անընդհատ Գ-ն դար գեղարվեստական կյանքը
բողոքովին մեռած էր, երբ դեռ Բյուզանդիոնի աշխար-
հահույակ Սուրիան իր երկնակամար ոսկեղոծ գմբեթը
դեպի երկինք չէր բարձրացուցած Չ դարուն մեջ, Հա-
յաստանի գեղարվեստի կանխեղը մշտավառ կալվար,
և սահմանված էր որ մը արևմուտքի մարած քահերուն
ալ լույս մատակարարելու:

Գտնելի մեջ Ա դարու սկզբին շինված Տրլատա
թախտ անվանված աննման կոթողը, եթե Հռոմի ծաղ-
լիսը դարերուն Հռոմի մեջ կանգնեին՝ անկեց ավելի
վայելչություն և շքեղություն չէին կարող տալ, ու դա-
րուն մեջ կանգնված հայկական եկեղեցիներ՝ որոնց
գլխավորներն են Տեկորի և Երբրուլքի տաճարները, ի-
րենց վրա պայծառ կցույցնեն հայ ճարտարպետու-
թյան դարավոր մշակման և զարգացման արդյունք: Եթե
մի Տեքսիե շքտնվեր ժժ դարու սկզբին՝ Տեկորի տա-
ճարը հետազոտող, զուցե հայկության պիտի սրբագործ-
վեր պայտածև կամարներու արաբական ստեղծագոր-
ծություն լինելուն ընդհանուր համոզումը, վասն զի
Տեկորի տաճարը արդեն՝ օրհասական վիճակի մեջ է, և
սահ վաղը, ոչ միայն ի դարու պայտածև կամարներ՝
այլ ևս հայ ինքնուրույն ճաշակի ասպարույց յիսնալի
խոյակներ, խարխուլներ և ուրիշ զարդաքանդակներ
ընդմիջտ պիտի թաղե յուր փլատակներուն տակ:

Եթե Արտաշատ, Վաղարշապատ, Արմավիր, Գլին
և ուրիշ մեծամեծ մաշքաքաղաքներ անհետ կորան, բա-
րեբախտաբար, հայ գեղարվեստը փառաբանող Անի
յեռ կենդանի է յուր պատկանելի հիշատակարաններով
ու անխաքանդակ բեկորներով:

Անի շտեմարան է հին դարերու հայկական դե-
ղարվեստի ոճերուն և բանալին իրմե առաջ կորած գի-
տությանց և պատմությանց առեղծվածները լուծելու
Անեցիք չեն արհամարհած իրենց պատկանական սր-
վեստները. այլ հետզհետե նույնը դարգադուցելու են:

լայտուցն, են առանց նախնականին տիպն ու հատկությունները կորսնցնելու: Եթե երբեմն ժամանակի ու պին կպահանջներ օգտվել զիրենք շրջապատող մեծ ազգերին, շեն վարանած փոխ առնել ոճնր, սակայն այդ ոճերը չեն պատվաստված հայ արվեստի բունին վրա՝ առանց դանոնք նախապես հայացնելու:

Հայ ճարտարապետությունը մեղ ծանոթ նախնական շրջանն մինչև վերջին անկումը (ԺԴ կամ ԺԵ դար) շորս զանազան վերածնություններ ունեցեր է միշտ մեկզմեկն ամբողջ տպավորիչ և շքեղ ձևերու տակ: Յուրաքանչյուր վերածնության մեջ յստա աննշան գծերով վճարման օտար ազդեցությանց հետքերը:

Վերջին վերածնության մեջ ԺԲ—ԺԳ դարերուն, եյն ոչ բոլորովին արաբականություն՝ զոնե արաբական գրեղն աղբյուրություն տեսնել կուզեն ոմանք: Սակայն իմ կողմանե դժգոհ է համաձայնել այդ կարծիքին, և դարեն ի վեր Հայաստանը որողող արաբ ժողովուրդը ինչու պիտի սպասեր մինչ ԺԲ—ԺԳ դարերը իր արվեստով Հայաստանի վրա ներգործելու համար:

Նոր գիտությունը արժեք արաբներու ստեղծական տաղանդը՝ Արաբներ չէին, որ արվեստ ստեղծեցին իրենց գրաված երկիրներուն մեջ, այլ իրենց գրաված յուրաքանչյուր երկիրներուն բնիկ ժողովուրդները ստեղծեցին տիրող տարրին համար, և այդ պատճառով ալ Ապանիա, Բունիս, Ալժիր, Սյուրիս, Պարսկաստան և Հայաստան, յուրաքանչյուրը ըստ տեղական պայմաններու և սեփական ճաշակի, իրարմե մեծապես զանազանող արաբական ոճեր ստեղծեցին:

Հայաստանի մեջ ԺԲ—ԺԳ դարերու ծաղկող արաբական ոճը եյն բաղդատենք հայոց հնագույն ոճերու հետ, շատ կգտնենք նոր արաբականի կորիզներ՝ որոնք հայ գերիներու հետ թափառելով երկրե երկիր արաբական տիրապետության սահմաններուն մեջ և հետըզհետև զարգանալով հետագրած ներգործություն միայն ունեցեր են:

Գոնիայի մեջ ախալթի մի դավանափոխ հայ ԺԱ դարուն կշիներ Ալայնդղի մզկիթին ամպիոնը, որուն վրա Հայաստանե տարված գեղեցիկ մանվածներով՝ շորդարելն հետո՝ վրան ալ կյանք հայկական ութանկյունի թմբուկավոր կաթողիկե. նույնպիսի կաթողիկեի ձևով շինված է նաև մզկիթին գմբեթը:

Սրբ հայ արվեստագետին ճակատագիրը տնօրինույր և անոր հայրենիքը որսողը՝ բռնակալ տիրապետույին բմահամարն էր, այլևս ինչո՞ւ զարմանալ, որ Ե դարու Տեկորի պայտածև կամարները Ժ դարուն Ապանիայի մեջ կերնան:

Հայկական պատմական շրջանի յուրաքանչյուր դար լեզարվեստական պատկառելի մեծադործություններ արտադրել է, որոնցմե շատերը կանգուն կամ կիսականգուն մեղ հասած՝ պիբախոս վկաներ են հայ ժողովուրդի զեղարվեստական բնյամավոր տաղանդին, որոնց մեկ բանի նմուր ներկայացնել հաճույք է ինձ նամար:

Բագրատունիներու օրով Շիրակի մեջ, հազիվ մեկ

ու կես միլիոնի հասնող մի փոքրիկ ժողովուրդ, բավական չէր որ այլևելյան արտակարգ ճոխությանը արթալական պայտաններ պիտի կանգուներ, թագավորներու թագվոր թանկագին պահանջներով ու մարգարտներով պիտի զարթարեր, թագուհիներու համար ոսկեթել բահեղներ ու ծիրանիներ պիտի պատրաստեր, բազմաթիվ թագավորության համար առատ հարկեր ու նվերներ պիտի վճարեր, այս ամենն զատ, այդ փոքրիկ ժողովուրդը քրտինքի կաթիլներեն գոյացել են այն բաղամիլիոն գումարները, որոնցմով կանգնվել են բացի Անիի ահավոր պարիսպներեն, ուրիշ բազմաթիվ բերդեր, հազարավոր հոյակապ մեծ ու փոքր տաճարներ, կամուրջներ, քարափոր հասարակաց ճանապարհներ, զեղարվեստական վերին աստիճան նուրբ ու շնորհավոր տեսքով և ո՞րչափ ժամանակի մեջ, առասպելական է, եթե ըսեմ՝ հարյուր քսան տարվան փոքր ժամանակամիջոցի մը մեջ: Հիրավի Անիի շինությունը թեև տեղեյ Ժ դարեն մինչև ԺԴ դարը, բայց երբ դուրս հանենք պարսկական բնականությունը շրջանը, երբ գեղարվեստական պարագաման ոչ մի շարժում չլինելն զատ նույնիսկ անցու ամենն սիրելի թագուհի կաթողիկեի պագաթը մահմետական մահիկեի փայլիլը անմխիթար ստղի էր մատնած ժողովուրդը, այլևս հազիվ մեկ ու կես դար կմնա իբրև շինարարության շրջան:

Ով որ տեսած է Բյուզանդիոնի պարիսպները և բաղդատած Անիի պարիսպներուն հետ, նա կտեսնե թե զժբախտ Անիի գեղապարույր բուրգերը ո՞րչափ թանկ ստվեր կձգեն Բյուզանդիոնի պարիսպներու կոչոտ ահավորության վրա:

Գագիկ Ա, երբ է դարուն մեջ կանգնված հուշակավոր Զվարթնոց եկեղեցիի տխուր հիշատակը կվերականգնե Անիի մեջ յուր մեծագործ ս. Գրիգորով, անոր բարեպաշտ թագուհի Սմբատի հիմնադրած կաթողիկեն շքեղապես կամբողջացներ, Եթե կաթողիկեի ներքին ծիրանեծաղիկ և ոսկեթել զարդարանքներու մասին Աստղիկի վկայությունը հաստատող փաստերեն մերկացած է տաճարը, անոր արտաքին պատերուն վրա գտնված բանդակազարդերն մեկը, արեւելյան խորշերու մեկ հատի կամարը թող պատմե թագուհիին ճաշակը:

* * *

Բագիլիքներ՝ իբրև աշխարհիկ շեքեր, նախնի հուսաց մեջ ևս իրագործված էին, բացի այն որ մեհնաական ձևերն շատերը միանգամայն նման են բագիլիքների՝ բացառությամբ արսիդի, այլև հնագիտական ուսումնասիրությունները հայտնագործել են, որ ընտանեկան բնակարանների մեջ մեծամեծ սրահներ շինված էին նույն ձևով, երբ փայտով ծածկվելու հնարավորություն կար, որովհետև երբ հին հուսաց մեջ դեռ անձանդ չէին կամար կապուր գործնական միջոցները սրահներուն որոշ լայնություն տալու համար, հանդիպակաց պատերեն պահանջված շափով հետո սյուներ

1 A. Choisy.— Histoire de l'architecture, second, p. 20 (Paris).

2 Daniel Ramee.— Histoire générale de l'architecture, tome deuxième, Paris, MDCCC LXII, p. 1143.

3 Manuel d'art musulman. Gaston Migeon III, Paris, p. 120, fig. 101.

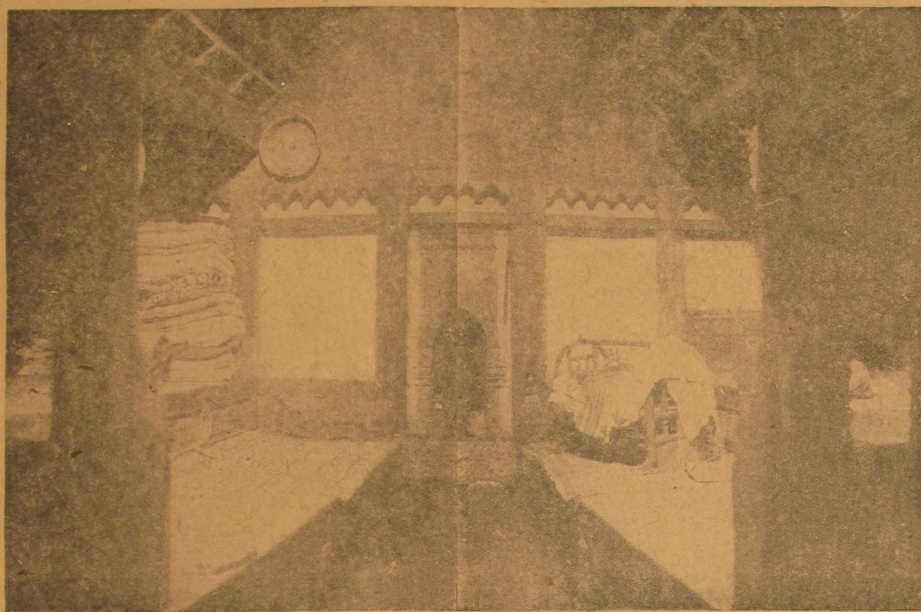
1 Այս հատվածը տպագրում ենք հեղինակի սեպտիբր 1898 թվականի 11-րդ համարի համար: Կրկնություններին խոսք տալու համար:

կտնկերն, այնչափ, որչափ որ միջին թիւը ծածկելու համար գերաններու երկարութիւնները կրավականացնելին, միջին լայն թևին գերանների երկարության չափով սյունները շարելն հետո, կողմնակի թևերը ծածկելու գործողութիւնը արդեն ինքնին հեշտանում էր: Կերկար կյանքի մեջ իսկ, մեծ քաղաքներում պակաս չեն բազիլիք ձևի հասարակական շինութիւններ, որոնք իբրև հանդիսատեղի, ժողովատեղի, կամ իբրև իսպասրահներ և պարասրահներ ծառայում են և նրանց ծայրին հաճախ գտնվում են հատկապես շինված բնօրէն դասախոսութիւնների կամ ներկայացումների համար, և որ

ավելին է, մեկ բանասերներից մեկը հայ գյուղացւոյ սյունաշար երկար գոմերը համարում էր բազիլիքների նախատիպ Հայաստանի համար: Թեև քաղական միամիտ է այս քաղաքատիւնը, սակայն ճշմարտութիւն է, որ չափազանց նման են բազիլիքի հայկական գյուղերի մեծ գոմերը, որոնց կողմնակի թևերին մեջ կապվում են անասունները, իսկ միջին թևերը աղաւտ են անցուղարձի համար, եթե արտիդի փոխարեն ընդունենք մեկ ծայրին վրա գյուղական ձմերային գոմի օղան, այն ժամանակ նմանութիւնը կատարյալ կլինի:

Մասնավորապես հայոց եկեղեցիները, որ ի սկզբ

Նկ. 7. Գոմի օղա գյուղական տան մեջ

բան հունական մեհյանների կամ բազիլիքների ձևով սկսեցին, սյունամեհյանիվ միևնույն ձևերի մեջ շարատեկեցին, կարծեք հետդհետե հաճելի շերտացվ հայերին նույն արևմտյան ձևերը, ուստի դեռ օրպա դարուց սկսեցին փոխել, և հանելով բազիլիքների հատկանիշներին՝ սովին բոլորակ, քստակուսի ու այլ ձևեր և շքեղութեան համար նաև գմբեթավորեցին հայկական ոճի հատուկ գմբեթներով:

Գմբեթը զուտ արեւելյան ոճ է, ծաղկումը կհասնի մինչև քաղաքական շրջանը, թեև դեռ անկատար վիճակի մեջ, այնուամենայնիվ գոյություն ունեցան հին Քաղաքայում շինված փոքր ծավալով դամբարանների վրա և ասորաքարեղական շրջանում մի բիշ ավելի կատարելագործութեամբ՝ հորսասլուտի սլաւտի նախասրահի վրա: Հին պարսկական սլետութեան մեջ գրմբեթիաշինութեանը այնքան կատարելագործութեան հասած էր, որ հսկայական մեծութեամբ և բարձրութեամբ գմբեթներ շինվեցան պարսկական պալատների վրա, աղ շրջանում ոչ միայն արքայական պալատների վրա:

այլ և անհատական մեծ շէնքերի մեջ իսկ սովորական էր դարձած ցածր կամ միջակ գմբեթ շինել փոքր ի շատե ընդարձակ սրահների վրա: Պարսկաստանի հսկայական գմբեթների ուղղակի ազդեցությունն էր, որ անցավ դեպի արևմուտք և Հռոմի մեջ ն. ք. մ. թ. Ա դարուն շինվեց Պանթեոնը՝ հսկա գմբեթով՝ հանուն բոլոր աստվածների: Այժմ նույն շէնքի նմանութեամբ շինված գոյություն ունի մի այլ Պանթեոն՝ Փարիզի մեջ, որ ծառայում է իբրև տապանատուն հասարակական մեծամեծ ծառայութիւններ կատարող հանգուցայների գմբեթանների համար:

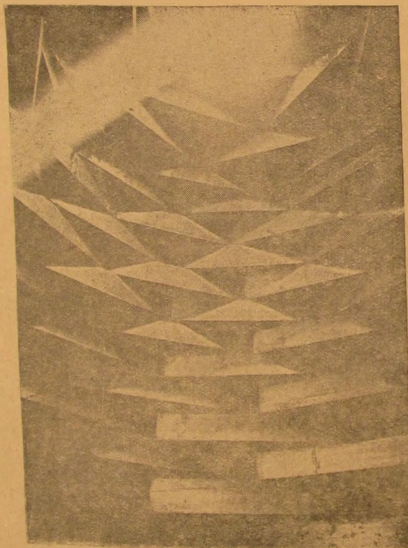
Պարսկաստանին անմիջապես հարևան Հայաստանը ետ լմնաց ճարտարապետական այդ շքեղ մեծագործութեանն: Հայկական ոճի հատուկ գմբեթի ձևը ինչպես հայտնի է բոլորակ թմբուկի վրա կոնաձև ծածկն է, ըստ ժողովրդական ավանդութեան, սոյա ձևը իբր խորհրդանշան վերցրին հայերն Արարատ լեռան կոնաձևից, որ հեթանոսութեան ժամանակ խորհրդավոր պատիւի սարն էր Հարատանի: Ինչպես աստվածարան

Այսպիսով Հունաստանի համար, ինչ քրիստոնեությունը չնչն քստ երևույթին Արարատի սուղտամուկը, այնուամենայնիվ Հայաստանի կենդրոնին վրա գտնվող և հին ավանդություններով հարուստ այլ սարն իր հմայքը չկորցրից ժողովրդի աչքին, եղան ժամանակներ որ Հայաստանի թագավորներ փրենց գրչակներին վրա իբր հայկական սիմբոլ Արարատի պատկերը դրին Նոյան տապանով:

Այստեղ հարկ է գիտենալ մի կարևոր հանգամանք. ինչ հուշարձանների քանակությունը պարզված է, որ Հայաստանում գմբեթաշինությունը երկու ուղղությամբ վարգացավ, մեկը այն է, որ մինչև մեր օրերը գոյություն ունի եկեղեցիների վրա՝ թմբուկավոր և կոնաձև ծածկով, իսկ մյուսը՝ թեև արտաքուստ միանգամայն անփառունակ, սակայն ի ներքուստ խիստ շքեղ կազմվածք ունին շենքի իրագործման ժամանակի ճաշակին համաձայն քանդակագործություններով: Այս երկրորդ ուղղությունը իրագործված է դարձյալ քարով եկեղեցիների նախագավիթների, տոհմային դամբարանների և այլ հարակից շենքերի վրա, որոնք անկախ են եկեղեցիներից: Սակայն երևում է, որ քարյա այս ոճով շինված գմբեթներն առջ են եկել առհասարակ փայտաշեն տների մեջ գերասներով իրագործված գմբեթներից, որոնց գրական լեզվով սողմամաշ են անվանում, իսկ հասարակ ուսմական բարբառով զանախում: Գմբեթների այս դեղիցիկ ձևը հայոց մեջ պահպանված է եղել մեր

կան և դիմացկունության տեսակետով: 1913 թ թվականին հայտնի գիտնական Ստրիգովսկի առանձին խնամքով լուսանկարել տվավ այս սողմաբաշ գմբեթներից մեկը Մարմաշենի մոտ Զանլիճա դյուղի մեջ: Դեռ 19-րդ դարում, արևմտյան ժամանակներում, որ ես առիթ եմ ունեցել շրջելու, այնքան սովորական եղած էր մեծ տներու մեջ գմբեթարդներով մի ընդարձակ սրահ կամ սենյակ շինել, որ գրեթե պահանջ էր դարձել թե՛ տանտիրոջ կողմից և թե՛ տունը շինող ճարտարապետի կամ վարպետի կողմից, սրանով թե՛ տանտիրոջ ճաշակն էր գնահատվում և թե՛ շինող վարպետին արվեստին մեջ ունեցած հմտությունը գովաբանվում: Մեծ տների մեջ այսօրինակ գմբեթարդ ունեցող սրահներին սովորական լեզվով ըստպալի կամ կուպպա անունն էր տրվում: Արտաքուստ գմբեթավոր մասնավոր շենք, այն մտքով ինչպես որ էր ի հնումն, գրեթե ինձ չէ հաջողվել տեսնել մասնավոր շինությունների վրա, սակայն հաճախ երևում էին գմբեթանման թմբուկավոր մասեր մեծ տների կատարին անկյունավոր կամ քառակուսի, որոնց առհասարակ լայտեր (ֆանար) անունն են տալիս: Բաց սրահ հակառակ գրեթե բոլոր նվիրպայում մասնավոր մեծ շենքերի, թատրոնների և այլ պետական հասարակական շինությունների վրա բազմաթիվ են գմբեթները, որոնք առանձին շուր և վեհություն են տալիս շենքի ընդհանուր տեսքին:

Մինչև ցարը համառոտակի բացատրություններին ց. կարծում եմ, որ բավական է հասկանալու համար, թե Արևելքում կրոնական հարկածածուկ շինություններ չեն եղել, իսկ Արևմուտքում որ հունական գեղեցիկ ճարտարապետությամբ, բացի մեհյաններից, նույնիսկ աշխարհիկ շինությունները ևս մեհյանական ձև ունին, այդ իհարկե ժամանակի ոգու պահանջն էր (ճարտարապետության, գեղարվեստականության պահանջն էր և ընդհանուր տիպ շենքերի) այնուամենայնիվ այդ մեհյաններն ալ աշխարհիկ ծագում ունեին, թագավորական ունկնդրության սրահների ձևերն էին, որ մեհյաններու համար ընդունելի եղան, նաև բազիլիկները, որ քրիստոնեական եկեղեցիների անունով սրբագործվեցին. դարձյալ զուտ աշխարհիկ ծագում ունեին և պետական կարիքների համար ստեղծված: 4-րդ դարուն, նորագարծ քրիստոնեության ժամանակ հավատացողների թիվը այնքան մեծ էր և եկեղեցվո պահանջը շատ, որուն պատճառով ճարտարապետներ չէին կարողանում նոր հավատի համար տաճարների շինություն հասցնել. յազիլիկները դրվեցին քրիստոնեից տրամադրության տակ, որ նույնությամբ ընդունվեց և հետագա նորոգ շինությունների ևս անփոփոխ օրինակ դարձավ: Խիստ աննշան հավելումներով: Այլ սակայն, մարդկային ճաշակը մի բանի զարեք անցնելուց հետո երևում է որ նույնը շմնաց, մասնավորապես Արևելքում, շատ վաղ ժամանակ սկսեցին բազիլիկներից անկախ տարբեր ձևեր տալ եկեղեցիներին, որոնք կթե խոր ուսումնասիրվին, պիտի տեսնենք որ այդ նորաձևությունների նախատիպերը գոյություն ունեցան Արեմեյան շրջաններում Պարսկաստանի մեջ, ուր մեհյաններ կանգնելու սովորություն բնավ գոյություն չունեցավ բացի փոքրիկ արտուշաններից և գոլի սեղաններից: Հայաստան, որ մի փոքր ժամանակ ընդունելու բազիլիկ ձևերն, բնորոգ

Նկ. 8. Գլխատան ծածկը գյուղական տան մեջ

Ժամանակի բաղաբերի և գյուղերի մեջ շինված փայտաշեն տների մեջ և կամաց կամաց անհատանալու վրա է. տեղի տալով նորաձևությունների, այսինքն հարկ հորդուսական, առաստաղների: Այս սողմաբաշ գմբեթների մեջ երբեմն այնքան դեղնուցիկ և խնամքով շինվածներ կան. որոնք անհատ է որ ընկող հետաքրքիր ճարտարապետի ստեղծությունը: Չգրավեն (տեստեսա-

տումներով, պատճառն այն էր, որ քրիստոնեությունը գալիս էր Հայաստան արևմուտքից և հարավից, ուր միահամուռ ենթարկված էին արդիվ քրիստոնեական ամբողջախի կրոնքին: Հայաստան ընդհանրապես ոչ միայն չհավերժացուց արևմտյան քրիստոնեից ընդունած բազիլիկ ձևը, այլև շտաբից դավանության պահանջած ա.ն մանրամասնությունները, որոնք կրոնական ֆանատիկոսության հետ էին կապված: Որչափ ժամանակ որ հայոց քրիստոնեությունը անկախ մնա օտարներից, այնքան ժամանակ մենք չենք գտնում հայոց եկեղեցիների մեջ հեթանոսական գավիթ, ողբացողաց կայան, կանանց բաժին և այլ հարամատուներ: Նույնիսկ այն ժամանակները, որ կարծվում էր, թե հայերը վերին աստիճան եկեղեցասեր են եղած, պատմադրական ավանդություններ ցույց են տալիս, որ այդ մոլեռանդությունը կղերականների մեջ էր և հողվոփրկության և հավիտենական կյանքի հեռակարներ ցույց տալով հպատակեցնում էին ժողովուրդին: Այս մասին եթե ուզենք տեսնել օրինակներ, բազմաթիվ են հայ մատենագրությանց մեջ՝ սկսած 5-րդ դարուց մինչև վերջին ժամանակներս: Մեր միակ դյուցազնեղբայր և բանաստեղծ Նիզիսն իր միանձանց ճառին մեջ, ողբագին ցավ է հայտնում, որ հայ մեծամեծներ, նայելով իրենց աշխարհիկ կյանքին, տեղ պիտի չունենան երկնքում: Մի հոգեբանական պրծնախոս օրինակ է 10—11-րդ դարերու քրիստոնեական ամբոխի նկատմամբ, Պուզ Հովհաննես վարդապետի ավանդությունը: Այս ավանդությունը դալիս է մեզ ապացուցանելու որ հայ ժողովուրդը միշտ էլ այն մոլեռանդ ավելորդապաշտությունները չէ ունեցեր, ինչպես որ կարծում ենք մենք և կղերն այնպես չէ աստվածացուցնել ինչպես ժամանակակից արևմտյան քրիստոնեականները: Ամենայն հավանականությամբ այս անտարբեր վերաբերմունքից է բխում կղերական մատենագիրների արև ողբերգական ցավներ, որոնք աշխարհային բոլոր դժբախտություններ, ընտության արհավիրքներ, պատերազմներ և այլն և այլն վերագրում էին ժողովրդի զեպի կրոնը և հոգեվորականությունն ունեցած անտարբեր և թույլ վերաբերմունքին: (Ավելացնել կղերների դարավոր պաթարը թագավորների և իշխանների հետ՝ տիրապետելու ձրդտումով): 1031 (?) թվականի աճից երկրաշարժի ժամանակ Հովհաննես Կոզերն մեծ վարդապետը գրեթե նույն պատճառներին էր վերագրում քեական այս ստակայի պատուհասու Քերան հարցվի, թե այդքան մականերևութին հավատ ունեցող ժողովուրդը ինչու համար չինում էր անօրինակ վայելչությամբ մեծամեծ տաճարները: Դրա պատճառը հավանաբար ավելի փաստաբանությունն էր, երբ ի նկատի ունենանք, որ մինչև 15-րդ դար ոչ մի ժողովրդական եկեղեցի չունինք, բոլոր եկեղեցիների շինությունները կապված են թագավորների, բարձրաստիճան նախարարների և այլ իշխանների հետ, որոնց փաստաբանությունը պահանջում էր ոչ միայն քեիկ Հայաստանի ժողովրդին կողմեն հարգանք ու պատկասանք վայելել, այլև միջազգային եկեղեցաշինության մրցումներից ետ չմնալ, որ նույն ժամանակներում բյուզանդական սահմաններով սուկկի նման բուսում էին տաճարներ ժամանակի ռգու պահանջմամբ: Մասնավորապես Հայաստանի համար անհաստատ անկախության մեջ եկեղեցիներ էր մի ամուր շրջանակ Ժողո-

վրդին պահելու համար, և հոգևորական դասն էր ընդհանրապես հայոց ազգի և պետությունների միջև միջևերդի զեր կատարողը: Պետական իշխանությունները երբեմն քաջալովում էին, սակայն ժողովրդի ամբողջությունը պահպանվում էր եկեղեցիով շուրջը համարված: Իրաց այս վիճակին մեջ դժվար է հին հայերին մեղադրել կրոնական մոլեռանդության մեջ, սակայն ինչ որ առավելապես զնահատել է, արվեստի և գեղարվեստասեր ժողովրդի համար այն է, որ ընդհանուր գեղարվեստը զարգացնելու մեծ ասպարեզներից մենկ էր կրոնական կոթողը, որ 5-րդ դարեն մինչև 15-րդ դար չափազանց շեղել և հետզհետե վերածնվող ոճերով կանգնվեցին և այսօր մեծ պատիվ են բերում ստեղծագործող ժողովրդին: համաշխարհային գեղարվեստի պատմության մեջ Նյուտոնյան իրադրվածք մինչև դարյան մի քանի շնաշխարհիկ ոճերի ծննդավայրը Հայաստանն է համարվում վճռականապես: Միայն եկեղեցիները չեն, որ հայ ժողովրդի գեղարվեստափրական ճաշակն էր ապացուցանում: շիրմներ և դամբարաններ և, ինչպես ուրիշ ամեն ազգաց մեջ, նույնպես հայոց մեջ, մեծամեծ շքերդյամբ են կանգնված՝ սկսած ասմենահին դարերից մինչև մեզ մտնիկ վերջին դարերը: Դժբախտաբար այս վերջիններն իրր ոչ բոլորովին կրոնական շինություն, ավելի են ավերվել քան եկեղեցիները, առհասարակ փատակները և շենքերի գեղարվեստական բեկորները միայն մնացած են տեղերի վրա: Աշխարհիկ շինությունների կորուստը կամ ավերումը թույլ չի տա լիովին ապացուցանելու նույն շքերդյությունները, այնուամենայնիվ կան փաստեր այդ մասին:

Շատերի համոզումն է եղած այսօր, որ հայերը Հայաստանում միմիայն եկեղեցիներ են շինած, քաղաքակրթական ուրիշ ասպարեզներում քեակ են առաջ գնացել թացի ճարտարապետականից: Այս թյուր կարծիքն առաջ է գալիս գլխավորաբար գուցե այն պատճառով, որ այսօր մեծ մասամբ եկեղեցիների ավերակներ են մնացել կանգուն անցյալի իբրև վիճակը՝ նախ՝ պետք է լավ իմանալ, որ առանց քաղաքակրթական ընդհանուր զարգացման ճարտարապետությունը երբեք չէր կարող առաջադիմել Հայաստանի մեջ, իսկ ճարտարապետության և գեղարվեստի զարգացման լավի իմանալու համար, խտրուրդ եմ տալիս դիմել եվրոպացի գիտնական ճանապարհորդների որած այն հարտարավոր հատորներին, որոնք ամբողջապես կամ մասնակի կերպով հետազոտած, ուսումնասիրած են և առանձին հիացումով են խոսում Հայաստանի ժողովրդի կենսունակության շրջապատում ծաղկող գեղարվեստներից օգտվելու ընդունակության և ստեղծագործական տաղանդի մասին: Անուամենայնիվ, եթե Հայաստանում բացի եկեղեցիներից, ուրիշ շենքեր չեն տեսնում, այդ չի նշանակում գոտ ճշմարտություն լինելը, քնականաբար չեն տեսած ուրիշ քաղմաթիվ աշխարհիկ կուլտուրական մնացորդներ:

Բովանդակ աշխարհի ճարտարապետության պատմությունը եթե թղթատեսք, կգտնենք միմիայն եկեղեցիներ, որոնց վրա հիմնված, գիտնականներ իրենց ուսումնասիրություններն ու եզրակացությունները հասում են զանազան երկրների ճարտարապետության զարգացման մասին: Արևմուտքում միայն հռոմեական

և մասամբ բյուզանդական կայսրությունն է, որ թողել են աշխարհիկ կամ բազաբային շինություններ, որոնց ավերակները միայն կան գիտնական խուզարկումներու առջև կրոնական շինություններ միայն պահված լինելու մասին, ենթադրություններ անել կամ կարծիք հայտնել առայժմ տեղը չէ, յուրաքանչյուր ժամանակակից պատմաբան կարող է գոհացում տալ այդ առեղծվածային կարծած հարցին, սակայն ես առայժմ խուսրուս մասնավորեցնելով Հայաստանի վրա, հաստատապես կարող եմ ասել, որ այնքան կուլտուրական և բազաբային շինություններ են շինված Հայաստանում, որ եթե բոլորին հաճաքենք գուցե ավելի մեծ թիվ կազմեն քան եկեղեցիները: Իմ մոտավորապես 20 տարվան հետախուզություններս ինձ տվել են բազմաթիվ նյութեր, որոնք մինչև այսօր հնար չէ եղել հրատարակել, սակայն ավելորդ չեմ համարում այստեղ դնել մի քանի կարևոր նմուշներ, որոնք կարծեմ բավական կլինին ապացուցանելու, թե հայեր դարձրով ինքնուրույն պետություն կազմելու մեջ, զուրկ չէին պետականության արժանավորություններից (Գր. Մամիկոնյանի պալատը Արուճում, Սահմատինի պալատը Մրենում, Սահմատինի պալատը Անիում):

* * *

Նախաքրիստոնեական 2-րդ դարում, հունարձանական երկիրների նման, թատրոնները գոյություն ունեցել են Հայաստանի մեջ, որուն մասին վկայում են օտարազգի պատմագիրները: Հայոց արքունիքները մասնավորապես Մեծն Տիգրանի ժամանակ: ոչ միայն պահանջ էր դրում թատրոններ շինելու, այլև նրա հաշորդ Արտավազդը գրում էր նաև պիեսներ թատրոնների մեջ ներկայացնելու համար: Թե որչափ խորությամբ էին գիտությունն ու արվեստները թող ամեն մի հետաքրքրվող դիմն պատմագրությանց, իմ նյութիս սահմանը շատ նեղ է այդ հարցերով զբաղվելու համար: Իսկ քրիստոնեական թվականի սկզբնավորությունից հետո մինչև 15—16-րդ դարեր, մեզ խիստ շատ նմուշներ են մնացել այդ ժողովրդական և կուլտուրական հիմնարկություններն կամ հուշարձաններն քացառապես ենթարկված միմիայն հայկական ուժին, որոնց պիսավորներն են հետևյալ հուշարձանները:

Թովմա Արծրունին, 10-րդ դարում, Վասպուրականի սահմաններում այնպիսի բազմակողմանի շինարարական աշխատանքներ է նկարագրում, որոնց շինելակերպերին և ճաշակի մասին այսօրվան գեղարվեստագետներին և շինարարական մասնագետներին իսկ հիացում է պատճառում: Իմ հոգիվածիս սահմանը շատ նեղ է, այդ բոլորը մի առ մի գրել. սակայն այդ շինարարական աշխատանքներից ամենից ուշագրավը և կուլտուրը կուզեմ այստեղ հիշատակել: Գագիկ Ա. ուղևորվածի մեջ մի խաղաղ նավահանուղիստ շինել, շորս ձիարշավ երկարությամբ (ավելի քան երկու կմ.) ծովը լեցուցներ է մեծամեծ ժայռերով և վրաները շինել և շատառուն պարիսպներ նավահանագիստը շրջապատող: Այս պարիսպները այժմ ևս երևում են ջրի մեջ, որովհետև վերևի մասերը լիել են, նաև ջրի մակարդակը քարձրացել է դարձերի ընթացքում և պարիսպի ստորին մասերը մնացել են ջրի մեջ: Թովմայի՝ այս նավա-

հանուղիստի շինության մասին չափազանց ուշագրավ է նկարագրությունը: Այնպես մանրամասնությամբ և ճշգրիտ նկարագրում է քարերի տեղափոխումը, ծովի մեջ հոսեցման եղանակները և այլ մանրամասնություններ, որ այսօրվան միևնույն նպատակով աշխատանքներից ոչ մի տարբերություն չի երևում, միայն եթե կա մի տարբերություն, որ մեզ հայտնի չէ, այն ժամանակվան ջրի մեջ քարեր ամրացնելու համար կործանված կրաշաղախի տեսակը և բնույթն է: Այս մասին ոչ որ հետամուտ չէ եղիր, կարգացել են նկարագրությունը, նկատել են նավահանուղիստ պատերը ջրի տակ և այլ-քանով բավականացել են: Վասպուրականի մասին այս-քանը հայտնելուց հետո ես կանցնեմ Շիրակ գավառին, որը ես անձամբ շրջեր և ամեն մի մնացորդ տեղի վրա տեսել ու արձանագրել եմ:

Կ. Ս. Անիի կատարված ավերակների Անուրյան գետի վրա

Ախուրյան գետը որ ամբողջությամբ Շիրակի թաղավորության է պատկանում, բնակչության հարաբերությանց դարձուրդից համար այդ գետին վրա. սկսած Մարմաշենից մինչև Արարի խառնուրդը շինել են ինք հակայական միակամար կամուրջներ, որոնց կամարները 23 մետրից մինչև 30 մետր բացվածք ունին, կամուրջների կառուցվածքը եղել է սրբատաշ քարերով և այնպիսի շինարարական մտքությամբ, որ այսօրվան

մեր ամենն խնամքով կառուցված շենքերու կգերազան-
ցեն, եվ ոչ ոքի թող տարօրինակ չմկի, որ ասենք թե
31 մետր լայնություն ունեցող միակամար մի կամուրջի
կամարալագաթը 105 սանտիմետր միայն թանձրու-
թյուն ունի:

Ջրփրլու գյուղի առջև շինված կամուրջը ավելի
գերազանց հատկություններով օժտված է, որը ոչ միայն
այսօրվա ավերակ վիճակի մեջ իսկ հպարտ է յուր
ասեղ կառուցվածքով այլև իր վրա ունի անցյալումն
բարձր տեղերը ոռոգելու համար ջրուղի եղած լինելու
նշաններու Այս կամուրջը թե՛ ավելի լայն է և թե՛ ավելի
բարձր քան Անիի կամուրջը: Այս երկու կամուրջները
քանդվել են թուրք-պարսկական կովի ժամանակ պար-
սիկների ձեռքով՝ թուրքերի արշավանքը ղփարացնելու
համար: Մնացյալ յոթ կամուրջները թեև ավելի քանդ-
ված և ավերակ, սակայն ցույց են տալիս միևնույն
մեծությունը և արվեստագործական վեհությունը: Այս
կամուրջների շինության ոճը եթե քննենք, պիտի տես-
նենք, որ իրենց պարզությամբ, ոճի հատկություններով
իրենց կամարների ձևով, տեղ տեղ քաշված moulure
ների պարզությամբ ու գեղեցկությամբ կպատկանին
տեղական հայկական ոճին (այստեղ կարելի է հիշա-
տակել Գեբեղի կամուրջը): Շիրակի ամեն կողմի վրա
կարելի է տեսնել ձեռագործ ճանապարհների մնացորդ-
ները, որոնք մի քանի վերստ երկարություն են ունե-
ցել և այն տեղերը ուր ժայռերի և խութերի են պատա-
հել, ճեղքել են քաղալտի ժայռերը պետք եղած լայնու-
թյամբ և երկարությամբ և շարունակել են ճանապարհը
(Բագարան, Անի, Աղջաղալ, Ղրղալայի հյուսիսային

կողմը և այլն և այլն): Ուռզման համար ջրանցքների
սխտեմով և բազմազանությամբ հետաքրքրվողներին
խորհուրդ կուտայի տեսնել ամենաուշը Բագրատունիե-
րի օրով շինված Ամբերդի ջրանցքները, որոնք խորածոր
լանջերի վրա շինված են անջրդի հողերը մշակելու
համար: Ամբերդի գետի միայն աջ լանջին վրա սկսած
ցածից մինչև վերին ձորեզրը 13 հատ ջրատար առու-
ներ են շինված, որոնց մեկ քանիսը դեռ մինչև այսօր
օգտագործում են շրջակա գյուղացիք մինչև Տեղեր կամ
Կոշ գյուղերը: Ամբերդի ձախ ձորայանջին նույնպես
հինգ հատ ջրատար առուներ են եղել, որոնք լուծն Ամ-
բերդի բերդաշրջանը ոռոգելով, անցնում էին շրջակա
արևելյան և հյուսիսային գյուղերը, որոնք այժմ ան-
բերրի են առուների խանգարման պատճառով: Նույն
դրույթունը կարելի է տեսնել նաև Անիի շրջանում, որ
մեծ քանակությամբ ջուր բերված էր Ալաքա լեռան և
Գետիկների աղբյուրներից, որոնք ոչ միայն ոռոգում
էին շրջակա ամբողջ այգիներն ու պարտեզները, այլև
լեցնում էին քաղաքի հյուսիսային պարիսպի առջև
փորված լայն խրամատները, և անցնելով այս խրա-
մատներից քաղաքի արևելյան և արևմտյան լանջերում
եղած այգիներն ու պարտեզները, ոռոգելուց զատ
դարձնում էին շատ ջրաղացներ և ձիթհանքի քարեր:
Այս ջրատար առուների հայտնի հետքերը այսօր ևս
կարելի է տեսնել Եղվարդում: Գր. Մամիկոնյանի շի-
նած քաղմանկունի եկեղեցիի մոտերը Սոգյուլիի ձո-
րայանջերի վրա և այլ տեղեր, Մենակ Անի քաղաքում
շինված են հինգ հատ քաղնիքներ, քաջի պալատական
քաղնիքից, որոնց շուրջ պարիսպի մեջ են, իսկ մեկը

Նկ. 10. Թայինի ինկանատան ներքին մասերից

պարհապից գուրու Բաղնիքների ձևերը հիշեցնում են արևելյան ձևերը, յուրաքանչյուր բաժանումները զրմբեթավորված և սաք ու պալլ շրթերի խողովակները դուր մնում են ամեն մի գուրու առջև: Այս ուղղովյալ միջուկը բնական նախքան Անին փայտեղան ունեցող շակական հին քաղաքները: Ինչպես Մրեն, Բազարան, Արգինա և Ծրագգավորա, որոնց մեջ անհնար է որ լսգրտնփն: Նասարակաց առողջության սգտակար այս կարևոր հիմնարկությունները, Հայոց վանքերը, բացի իրենց կշռական և կրթական նպատակներից, ծառայել են նաև իրր ասիականացուց կամ իջևան ճանապարհորդ կարավանների համար, սակայն անկախ վանքերից, Երևանում շինված են մեծամեծ իջևաններ, որոնց ավերակները հիացում են պատճառում հանդիսանալին: Թալինի և Թալիշի մուսերը կան այնպիսի ճակարական իջևաններ, որոնց մեջ կարող էին պատասպարվել հարյուրավոր մարտիկ և հարյուրավոր անասուններ, ալյուր և ալյու և ալյու: Այս իջևանները ևս շինված են այնպիսի ինամթով և սրբատալ բարերով ինչպես շինված են արքայական իշխանական պալատներ:

Հայ հասարակության քաղաքակրթության և աշխարհաշինական աշխատանքներից կարելի է հարյուրավոր օրինակներ բերել և նվն նրանց ժամանակի պահանջն է եղել տեղ տեղ կրոնական շենքեր: հիմնելով այնուամենայնիվ այնպիսի մեծ և բազմաձև շատա-

յով տրտախոյովել և կրկի մեջ, այլ նաև հայ-չինտարական արվեստը և ոճերը ազդեցությունները գնացել են մոտավոր և հեռավոր երկրներ:

Չկա մի երկիր, Հայաստանը շրջապատող երկրների մեջ, ուր պատմական ավանդությունները շատապես հայ մասնագետներին— բոլիշների, նկարիչների, հարտարականների փայտեղանը: Մասնավորապես ճարտարապետներ իրենց երկրի սեփական ոճով շինել են շենքեր Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Փոքր Ասիայի դանազան մասերում և իրենց անունները փորագրել են իրենց կանգնած շենքերի վրա: Ծարտարապետության հուշակավոր պատմաբան փիլիսոփա Ա. Choisy յուրյ է սոված մի գիտական քարտեսի միջոցով այն հոսանքները, որ հայոց շինարարական արվեստը տարածվել է, նվրոպայի գանազան մասերուն վրա: Հոսանքներից մին և ամենեն բնորոշը անցնելով Դունի և Վուգալի ափերով, իրենց հետքերը Ռուսաստանում թողնել են հետ, հասել են Սկանդինավիա, հետո Ռուսդիա և այնտեղից դեպի հյուս. արևմտյան եվրոպա: Մի ուրիշ հոսանք Աս ծովի ափերով անցնելով Եվրոպա և Գանուրի եզերքները, հայ-ճարտարապետական գաղթավայրի մը մեծաժնով, հասել է նույնպես հյուսիս արևմտյան Ֆրանսիա և մեծ օժանդակ է հանդիսացել ուսմանական ոճի կազմակերպման՝ 11-րդ դարու սկզբներին: Պակաս դեր չէ ունեցել նաև ղոթական ճյուղի կազմության մեջ 13-րդ դարում: Նաև Oglive անվանված շնաշխարհիկ ոճին ամենահին օրինակներն եվրոպացի գիտնականները Հայաստանում են գտնում: Նույն հեղինակը (Choisy) նույնպես յուրյ է տալիս բարապործության արվեստի հետ միասին ուրիշ հայկական արվեստների ուղիղ ազդեցությունների փոխադրությունը թաթարների արավանքների միջոցով մինչև Նիկոմեդիա (Մարմարա ծովի եզերքը):

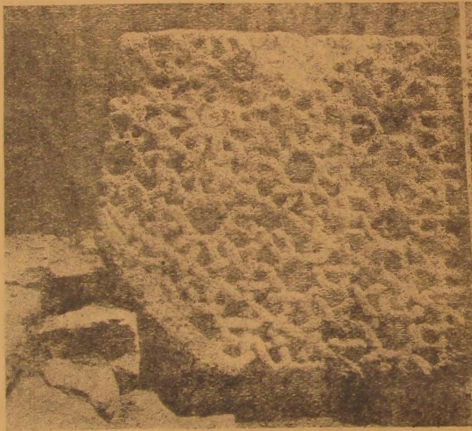
Վ. ԲԱԼՏՐՈՒՇԱՅՏԻՍԻ ԳԻՐՔՐԸ

Եվրոպական հայազիտական մատենադարանը հարստացավ հայոց ճարտարապետության մասին, ուսումնասիրական մի նոր հատորով: Գիրքը մեծազոր և շքեղ նրատարակություն է գեղատիպ պատկերներով:

Գրքի անունն է «E. ludes sur l'art medievale en Georgie et en Armenie» ռուսումնասիրություն միջնադարյան վրացական և հայկական արվեստի:

Հեղինակն է Սոթրոնի համալսարանավարու Ստրլիս Балтрушайլիս— Ժյուռեփ Բալտրուշայտիս երիտասարդ գիտնականը: Տպված է Փարիզ 1929 թ.:

Այս գիրքը միջնադարյան Հայաստանի արվեստագետ աշխատավորության պատիվն ու պարծանքն է, որ ոչ միայն գիտցել են, հին դարերի մեջ, իրենց շրջապատում զարդացող արվեստներից օգտվել, այլ և գիտցել են այդ ուրիշներից փոխառյալ արվեստները յուրացնել, զարգացնել և կատարելագործել, այսօրվա եվրոպական գիտնականների ուշադրությունը իրենց թողած հուշարձանների վրա բևեռելու շարի:

Նկ. 11. Թալինի իջևանատան մուտքի ճակատակալ ջարի մի մասը

րական աշխատանքներ և շինարարություններ են կատարել նրանք, որ յուրաքանչյուրը 10-նյակ եկեղեցիների արժեքն ունի: Մենակ Թալինի իջևանի ծախրով կարելի էր շուր հատ եկեղեցի շինել: Եթե Թալինում 7-րդ դարում կանգնել են հակայական գեղարվեստական կրոնական 2—3 կոթողներ, նրա հետ միաժամանակ շինել են ճանապարհներ, իջևանատներ, տնկել են անտառներ, փորել են ոռոգման առուներ և այլն և այլն: Այս բոլոր թափով շինարարությունը Հայաստանում մինչև 14-րդ դարը առաջ է գնացել, որ ոչ միայն պարե ի պար լիբրածնություններով և ձևափոխություններով

1 Այս հողվածը մի դրամական է, որ դարը անտեղ է մտնողի:

Հեղինակը միջնադարյան հայ արվեստի մի ճյուղը, այսինքն հայկական մանվածոները մոտից ուսումնասիրելու համար, երկու անգամ այցելել է Հայաստան. շրշել է հուշարձանների մի մասը՝ ուր կային հեղինակին հետաքրքրող նյութերը:

Հեղինակի համար խիստ դժվարին և կրկար մամանակի կարոտ պիտի լիներ այս յուրջ ուսումնասիրությունը գտնաբերելը, եթե Հայաստանի կառավարությունը, և մանավորապես Լուսավորության Ժողովրդական կոմիտեի ատերը, ըստ ամենայնի չդրուցանեին հեղինակի ճանապարհորդությունները, տալով ամեն տեսակի հանձնարարություններ, փոխադրական միջոցներ. և այլն և այլն. որով, հեշտությամբ կարողացավ իր նպատակին հասնելու Ուստի առ իսկ իր զբոյ ատաշաբանին մեջ պարտք համարեց հրապարակավ անհուն շնորհակալություններ հայտնել Հայաստանում գտած մեծ պետական աշակերտությունների համար և թե մասնապետների տված խորհուրդների և օգնությունների համար:

Գրքի առաջաբանը գրել է Սորբոնի համալսարանի թագաճամուտ պրոֆեսոր Ֆոսելլոնը, (Henri Focillon,) որ մի հակիրճ, բայց հմտալից տեսություն է կատարել հայոց հին պատմության մասին. խոսացնելով նախաքրիստոնեական շրջանից մինչև մեր թվականի թաղարական անցքերը, որում մեջ ցույց է տալիս ընդհանրապես Հայաստանի թաղարական և շինարարական զարգացման աստիճանները, որում պարբերաբար, լատինահանուր բարեկարգության և տնտեսական բարեկեցիկ վիճակի, ստեղծել են ճարտարապետական և գեղարվեստական ոճեր, թե արտաքին և ներքին փոխադարձ ազդեցություններով և թե՛ ստեղծագործություններով:

Ընդունելով, որ, համեմատական ուսումնասիրությամբ կրեղորովի յուրաքանչյուր ոճի կամ ձևի քննադալառը կամ գաղթաձայրը, այնուամենայնիվ, նույն կերպով մանրազնին թնտթյան ենթարկելով՝ կորշովի նաև տեղական ստեղծագործությունները, Հայաստանը թեև խոշոր ազդեցություններ կրած է շրջակա մեծ ազգերի ճարտարապետությունից. սակայն անվիճելի է դառնում այժմ նաև ինքնուրույն ստեղծագործությունները: Քանի խորանում են գիտնական արվեստագետներ պատմական հայ ճարտարապետության ուսումնասիրության մեջ, այնքան մեծ նյութ են գտնում ուսումնասիրելու թե՛ օտարամուտ ոճերը, և թե՛ տեղական ստեղծագործությունները:

Վերջին անգամ, որ հայ ճարտարապետության մասին խոր ուսումնասիրություն կատարել է Հ. Ստրոնգիովսկին և տվել է առատ նյութ հայ ճարտարապետության հուշարձաններից, անշուշտ պրոֆեսոր Ֆոսելլոն համաձայն Ուորթինգտոնի. կրկնում է անոր Հայաստանի ճարտարապետության մասին կարծիքը: Թե՛ ռեկլարաժանակ քյուլանդական գավառական ճարտարապետ համարվելուց հետո, հետզհետե հանգեցին այն համոզման, որ Հայաստանը, ճարտարապետի կական տարրերի՝ եթե ոչ տարածողը, գոնե յուրատեսակ մի օջախ է, որ ուժոված է մեծ զորություն տարածելու: Հայկական ճարտարապետի կառուցողներին մենք հանդիպում ենք ոչ միայն Պոլսում, ավելի հին ժամանակներում. այլ և Ենտպա շրջանում՝ Կեստրի և Սիրիի երկիրներում (առաջաբան, էջ 7):

Գիտնականներից ընդունված հետություն է. որ պատմություն և արվեստներ երկրե երկիր փոխանցվում են առևտրական հարաբերություններով, գաղթականություններով և պատերազմներով: Հետևաբար թե՛ արտարժեքի չէ, որ Հայաստանի մեջ ճարտարապետություն և գեղարվեստ զարմանալի կերպով զարգացել են, քանի որ Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով, վերահիշյալ երեք տեսակ երևույթների թատարարման ղեղած է, ընդմիջում:

Գրքի առաջաբանի հեղինակն ասում է. ոճեղինակ ումանական ճարտարապետի մի մասնագետ է. որ արտատ հողի վրա շարունակելու է իր հետազոտումները և գործադրելու իր մեթոդները: Հետազոտություններ և թաղարտություններ անելու պահուն, հեղինակը կարծում է. որ, անոր (հայ ճարտարապետության) ամենափայլուն ծաղկման շրջանը գրեթե զուգահեյպում է ումանական կուլտուրայի ծաղկման հետ (էջ VII):

Հեղինակը, իր տեսած սահմանափակ հուշարձաններով, քննական էր. որ այս տեսակ մի կարծիք ունենար: Սակայն, եթե նա հնարավորություն ունենար տեսնելու 5-րդ դարին մինչև 7-րդ դարու վերջը կանգնած մեծ ու հոյակապ հուշարձաններ, անպայման պիտի համոզված լիներ, որ հայ ճարտարապետության գիտավոր օրրանը Արևելքն էր. տեղական ճաշակի և շինանյութերի ինքնուրույն հատկությանց համեմատ, յուր արևելքից ատած դասերը անհունապես զարգացող նույնիսկ հին աղբյուրներ անհնալից դառնալու չափ: Այս ամենը կատարված էր ղեռ այլ ժամանակ. երբ ումանական ճարտարապետություն գոյություն չուներ և առնվազն ավելի քան երեք հարյուր տարի անցնել էր հարկավ, որ ումանական արվեստը ծրագրվեր:

Հիրավի, եղել է ժամանակ. որ արևմուտքը մեծ ազդեցություն է ունեցել Հայաստանի թաղարակրություն վրա, նախաքրիստոնեական շրջանում, մասնավորապես Արշակունիների ժամանակ, բայց այդ ազդեցությունը մեզ տալիս են հայ և օտար պատմագիրները. ոչ թե կանգուն կամ կիսականգուն հուշարձանական վավերական վկայություններ:

Քրիստոնեական առաջին գարուց մինչև երրորդ դար, մենք ոչ մի հուշարձան չունենք. բացի Գառնիի մեջ Տրդատ առաջինի կանգնած հովանոցն, որպեսզի մենք հիմնավորենք պատմագրաց տված տեղեկությունները նաև ճարտարապետական տեսակետով: Մարտը հոռոմական ոճով կանգնված Տրդատ հովանոցը իր շքով գեղարվեստական ոճով. քնավ ազդեցություն չլ ունեցր Հայաստանի շինարարության և ճարտարապետական ոճի վրա և ինքը մենակ մնացել է Հայաստանի արտին վրա. մինչդեռ անվիճելի կերպով 5-րդ դարուն նույնիսկ Գառնիի մեջ կատուցված մեծ կաթողիկեն, որը այժմ կիսավեր վիճակի մեջ է, քնավ չունի արևմտյան հատկանիշը: Երկու կամ երեք հին հուշարձանների մեջ, թեև երևում են մի քան արևմտյան գծեր, ինչպես էջմիածին. Տեղոր, Շիրվանձուր, բայց ընդհանրապես անոնց կատուցումը և ճաշակը միշտ արվելքն է հիշեցնում: Արևմտյան ճարտարապետության մի քանի մասնավոր ձևեր, որոնք հետագային ևս պարթերարար երևում են Հայաստանի հուշարձանների վրա,

մինչև 11—12-րդ դարը, հաստատապես մեկ ենթադրելու տալիս, որ զարդեցությունը եղած է Միրիայի ճանապարհով, որովհետև 5-րդ դարուն կանգնված Քաջ Ապարանի և ուրիշ ժամանակակից շինքերը զուտ սիրիական զարդաքանդակներով զարդարված են: Իսկ 7-րդ դարուն կանգնված Զվարթնոց հոյակապ տաճարը, հողմնակալների շատ ավելի սիրիական ոճի և ճաշակի հատկանիշներ ունի: Այնուհետև մինչև 12-րդ դարը, թե՛ Անիում և թե՛ Հայաստանի ուրիշ մասերում, հունա-հռոմեական աննշան մանրամասնություններ երևում են դռների և այլ դարդաքանդակների մեջ պատշաճեցուցված:

«Նրը 429 թ. Սասանյանների տուպալեցին Արշակունիների քաղաք մնացորդները Հայաստանում, անոնք իրենց հետ բերին ոչ միայն քաղաքական սխտեմ, այլ նաև տարբեր կրոնական հաստատություններ և իրենց փնաստիական դրամատիկական ֆունստիկությունը» (էջ IX): Այսպես է բնորոշում առաջաբանի հեղինակը նույն դարերուն Հայաստանի քաղաքական կացությունը: Ըստ չեմ կարող որևէ առաքելություն անել այս կարծիքին դեմ, սասանյանների ժամանակ Հայաստանի քաղաքական կացության մասին, այդ կարող պատմաբանների լուծելու խնդիրն է, սակայն միայն մի բան ինձ չափազանց հետաքրքրել է, այն է, գտնել Հայաստանում սասանյան կրոնական տիպի հաստատությունների մնացորդներ, բայց այդ տեսակ հետքեր գտնել ոչ միայն ինձ համար անհնար է եղել, այլև մի քանի խուզարկու մարդկանց ենթադրությունները ևս միանգամայն անհիմն են: Պարզապես երևում է, որ սասանական կրոնը Հայաստանի մեջ ընդհանուր տիրապետող չէ եղած, հետևուներ խիստ սահմանափակ եղել են առանց կրոնական նշանակելի հաստատությունների:

Գալով Քաղաքապետի աշխատության, արվեստագիտական չափազանց լուրջ հետաքրքրություն է: Նա ղույց է տալիս, ոչ միայն ուսմանական արվեստի մեջ իր կատարյալ հմտությունը, այլև հայկական ճարտարապետության մեջ էլ: Ընտրած ճյուղի, մասնագիտության ուսումնասիրությունը կատարում է ամենայն քառնիջճուրջամբ: Քննություն է ենթարկում քուր ձևերը, անոնց հյուսվածքների եղանակը, բազմազանությունը և միանգամայն բարդ ձևերը, որոնց տարրալուծելով, պարզելով ցույց է տալիս ընթացիկորեն քանդակող արվեստագետներին չափազանց հմտությունը և քանդակելու մեջ ունեցած ճարտարությունը:

Չեղիակը, ինչպես ասացինք, ուսումնասիրության նյութը ընտրել է հայ-վրացական մասնագիտ քանդակները և հարթաքանդակ պատկերադրույթները, որոնք առհասարակ գտնվում են հուշարձանների պատերի վրա փորագրված: Ըստ այստեղ չափոր զբաղվիմ ամբողջ դրժի բովանդակությունով, այլ պիտի զբաղվիմ Հայաստանի մասնագիտների մասին զբաղմունքով, որոնք հաճախ իր խոսքերով պիտի ներկայացնեն ընթացիկի և պիտի գրեմ իմ պիտողությունները, եթե կարիք լինի դիտողության:

Շատ քիչ է զբաղվում մասնագիտների պատմականով, այնուամենայնիվ հետաքրքրական են տված տղեկությունները և իր տպավորությունը հնագույն արվեստի մի ճյուղի մասին, որին սահման է գծում արևելքում Սև ծովից մինչև Կասպից ծով տարածված երկիրները: սյսինքն բովանդակ Անդրկովկասը:

«Մասնագիտները ամենահին ձևերի խումբին զպատկանին, որը մարդիկ գործածել են իրեղեններ և հուշարձաններ զարդարելու համար: Ոչ որ չպետք է համարի որպես բարբարոսական ոգու արդյունք կամ զբալե Ասիայի հատուկ մի տարր: Իր տարածված երկիրները և կթվի ընդարձակ ինչպես իր հնագույն ծագումը: Միջին դարու քուրը նախնական ժամանակներում, հենց առժամանակապես շրջանում, և արևելքի մեջ և զարդաքանդակների այս արվեստը, Իրկար ժամանակ շատ սիրելի թեմա եղած է»:

«Արևմտյան Ասիան, քրիստոնեական հուշարձանների զարդաքանդակների մեջ, արտակարգ կարևորություն տվավ մասնագիտներին, մասնավորապես Հայաստանի և Վրաստանի մեջ»:

«Անագույն չէ ստորագծել, որ քրիստոնեական թվականներին, մեր տեսած նույն երկիրներին մեջ, շատ հին ժամանակներում այսօրինակ մի զարգացման ոճ գործածել էին քաղղեացի և հիթիթ քանդակագործներ և կարելի է նույնիսկ ավելի հին ժամանակներում ևս: Մեր ծրագրի մեջ չի մտնում պատմական հաջորդության մի կապ փնտրել և հաստատել այս սխտեմների մեջ: որ կրոնա տեսականապես վերլուծվել մի միության և կգտնվին նաև իրենց քաղղեացիության մեջ ավելի հին ձևերը, որոնք այժմ խիստ հեղաշրջված են»:

«Մասնագիտների թիվը, բազմազանությունը և երկարատև գործողությունը, ի սկզբան միօրինակության տպավորությունը կթողուն Այս օժապտույտ հնագույններով համատարած հյուսվածանկար քարերը, առաջին հայացքով միմյանց նման են և ստեղծագործելու անընդունակ մի ժողովուրդից ստրկաբար դրոյված: քայց ավելի մոտիկից տարրալուծելով, պիտի տեսնենք, որ կազմական ոճը չափազանց բարդ է և այս այլազան զուգախառնումները, մեծ ճշտությամբ մեկը մյուսից կրինեն, որ ունին իրենց մեջ չափագիտական մի բան: Բասին բուն իմաստով, զարդական ձևերն անկե կանչատվին այնպիսի պայմանների մեջ, որ կպարտավորվին ճշտել, և թերևս պիտի օգնենք ըմբռնելու ոչ միայն այս արվեստի ոգին, այլ և բաղդատական ճանապարհով իրզարկությունները լույս պիտի սփռեն ուրիշ հրկիրների քրիստոնեական արվեստների վրա»:

Այս հոյակապ հրատարակությունը մի լուռ մեղադրանք է Հայաստանում ապրող բազմաթիվ ճարտարապետների հասցեին, որոնք բնավ չեն հետաքրքրված իրենց անմիջապես շուրջը համատարած սփռված արվեստագիտական անգնահատելի գանձերով: Ըվ ահա ինչպես ընդմիջտ, այս անգամ դարձյալ գիտական մի մեծ հաստատության կողմից, Սվրտպայից է գալիս մի մասնագետ, Հայաստանի հուշարձանները ուսումնասիրելու համար, նաև կատարելապես լրացնում է հայ արվեստի գեթ մի մասին վրա, նախորդ գիտնական արվեստագետների մակերևութային և թուղեյի ուսումնասիրությունները:

Հիրավի, զարմանալ միայն կարելի է հեղինակին թե՛ դեպի հուշարձաններն ունեցած արտակարգ սիրուն վրա և թե՛ մասնագիտների մասնագիտական և չափագիտական ճշգրիտ ձևակերպումները խորապես ուսումնասիրելու, կատարյալ համբերատարությամբ տարրալուծելու մասին:

Մանվածու քանդակները, ինչպես նկատել է գրքի հեղինակը, ուրիշ շատ օրինակների հետ ժառանգել ենք հետադուր հիմնիքներից և Ասորա-Քաղզղանցից, սակայն արևներն է, որ այս հին ցեղերի մեզ թողած պարզ և նախնական ժառանգությունը, անօրինակ բազմաբնույն կատարելությունը են հասցրել Անդրկովկասի ժողովուրդները և մասնավորապես Հայաստանը, որոնց արտադրությունները համեմատելով նախկին պարզությունների հետ, կտեսնենք, թե որչափ սիրելի են Հայաստանում այս մանվածուները և մի խորհրդավոր անհրաժեշտություն են համարել այդ էյուդիզմի զարգացումը: Դեռ հոր դարերն սկսած, հայ հուշարձանների վրա երևում են մանվածուներ, սակայն ավելի պարզ և թեթև հյուսվածներով: Ավելի բարդ և գեղարվեստ կատարելություն հասած շրջանը 10-րդ դարին մինչև 12-րդ դարն է, որ միանգամայն հավատարիմ նախկին ավանդություններին ավելի խիտ են հյուսվածները և շատ անգամ սովորական երկու ժապավենի, մինչև երեք ժապավենով հյուսված են: Սկսած 13-րդ դարին է, որ երևան են գալիս ուսերով և տերևներով խառն մանվածուները և գունազանակերպ հյուսվածներով բազմախյուսի աստղերը: Գրքից թեև չունի նախկին շրջանի հյուսվածքի խտությունը, այնուամենայնիվ, չափազանց հոխարած և ծանրաբեռնված մի երևույթ ունի և հաճախ անհերքաչանակ, թե՛ իր ամբողջության մեջ և թե՛ իր շրջապատին հետ: Անտարակույս այս շրջանի մանվածուների մեջ, հեղինակը համարում է ռաբրազական հանճարը այս ձևակերպումների մեջ առաջին կարգի մի դեր խաղացած: Ինչ որ այ լինի արաբական ազդեցության խնդիրը, պետք է որ այն ազդեցությունը համարվի 13-րդ դարին ոչ շուտ հավանական է համարվում, որ թաթարների մասնագրականությունը ընդունելուց հետո միայն, մանվածուների մեջ այդ կական փոփոխությունը կատարվել է, այդ շրջանը առհասարակ, ոչ միայն մանվածուների, այլ և հայոց ճարտարագիտության անկման սկզբն է համարվում:

Այս գրքին մեջ ցանկալի էր, որ ուսումնասիրված լինեին մանվածուների, գոնե քրիստոնեական շրջանի հաջորդական կապերը որով մեզ որոշ չափով հայտնի պիտի լիներ, թե ո՞ր երկիրը նախաժառանգել է հիններից մանվածուների ավանդությունը, շարունակ պահել և զարգացրել է, և ո՞ր երկիրները եղած են հետևողները կամ ազդողները: Մանվածուց երբ նկատվում է, որ որոշ դարաշրջանների մեջ, մանվածուների քնույթը զգալի փոփոխությունների է ենթարկվում: Թերևս այդ ուսումնասիրությամբ պիտի պարզվեր նաև արաբական կամ իսլամական ազդեցության ժամանակաշրջանը:

Երկրի առաջինային դարձյալ նույն հեղինակից պիտի սպասենք այդ ուղղությամբ մի ուսումնասիրություն:

Թեև սկզբից մինչև վերջը ժամանակագրական համեմատություն չէ կատարած հեղինակը, այնուամենայնիվ, որոշ երկիրների մեջ, մանվածուների արվեստագիտական տարբերությունը նշանակել է, որ մեզ համար խիստ շահեկան է: Արդ, այս մասին հեղինակը գրում է՝ «Քաղավ թեմային Անդրկովկասին մեջ քաժանվելուն, միշտ հավասար և համեմատական չէ, վրաստանը նվազ

խորացած է վերլուծական ոգիով, նորա հյուսվածքները հաճախ գործածում են շղթայուններով ձևացած և ընծալում են անոր մի ընդարձակ աղյուսակ: Իրենց բազմախյուսիների ձևակերպումը ավելի սեղմ է, մասերի շղթայունը, մանվածքը և հյուսվածքն ավելի միատուրը և ավելի անձկորեն կապված լինելը կհաստատեն»:

Ուսյաստանն ընդհակառակը, ամբողջովին սողորված է վերլուծական ոգով, յուր անթիվ խաչաքերը տարբեր քաղաղրյալ հյուսվածքներով կենրկայացնեն բոլոր հնարավոր այլազանությունները, այնտեղ շղթայունը խիստ քիչ անգամ կիրարկված է: Ասոր հակառակը, ընդհերևարս խաչաձևումը, որ կընթե ձևի միությունը, կատանա մի մանավոր զարկացում. բազմախյուսիները կատարյալ երկրաչափական են և հյուսվածքը միանգամայն պարզ է, յուրաքանչյուր տարր դյուրահասկանալի, հաշիվների խորությամբ այնտեղ խիստ յորության կհասնեն և մարդ կզգա որ, ո՞՞ մի հրամույսական պահանջի հատկանիշ կատանան:

Սիևնույն ոգին երևան կուզա նաև բարձրաքանակ հորինածի մեջ, սա միտքնակ կանոնավորություն ունի, ձևակերպությունը իրույս կուտա այլազանություններից, հաշված է նաև քանդակով ու կարգինով: գծագրության ստվերագծի շուրջը եղող դատարկությունները խորացնելով է, որ դուրս կընթան ուղղակի հասարակ եղանակ թերահարթ քանդակագործության: Հատակը կմնա խորության մեջ ծածկված և կտարածվի ստվերավոր մի սփռոցի նման: Պատկերագրական այս նշանագծերը ճշտորոշված են նաև փոքրիկ հորվածքներով, որը կընթան հյուսվածքին զուգընթաց, կկրկեն յուր գծագրությունը և կուրվագծեն մի ստվերի շուրջը:

Վրաստանի մեջ աստիճանաչափը ավելի ընդլայնված է, փորվածքները ավելի շեշտված: հորինվածքը նվազ մանրամասնությունների մեջ կմտնեն: Մինչ դեռ Հայաստանի մեջ քաղաղրության աստիճանաչափը շատ ավելի փոքր է. հատակի փորվածքները նվազ շեշտված, ամբողջության մեջ ավելի խտացած, ուրվագծեր ավելի նուրբ են, քանդակագործական դուրի ճարտարությունը ոսկերչական ուշխատանքն են հիշեցնում:

Սկսյ կերպով մենք կարողացանք հետևել Անդրկովկասյան մանվածուների շղթայունության մեջ, մի չափաբերական ձգտումի, Սա փակագրի և չափագրության ճշմարիտ պաշտամունք է, որ անհրաժեշտ է պատշաճապես տալ արևելյան ոճին: Այսօրինակ հնագիտական արվեստի մի գործ, իսաչի արդյունք չէ, արվեստագետի ճաշակը կամ քմահաճույթը չէ, որ առաջ վարել է գրիչը: Հանպատրաստից մի հորինված չէ, որ ինքնաբերաբար գտել է ձևերը այս բազմապիտուրները. նա մի գերագույն գիտության տեր արվեստագետի հաշիվն ունի իր թուրք եղանակների մեջ: Փանդակագործը մի չափագետ է, և փնտրում է չափագրական կարգով խնդիրների լուծումը և իր հրահանգները դրոշմում է քարի վրա»:

Նս չեմ ավելացնելու իմ կողմից ավելի բացատրություն հայկական մանվածուների մասին և որչափ հրժարություններ և ճարտարագիտությամբ քանդակված են անոնք, այս հորվածքին մեջ քավական եմ համարելու հեղինակի սուլավորությունները և տեսությունները,

միայն ցանկալի կգտնեմ, որ ժամանակակից արվեստագետներ հետաքրքրվեին և սեփական աչքով տեսնեին այն ամենը, որ միջնադարյան հայ աշխատավոր արհեստավորը թողել է մեզ իբր ժառանգություն, որով մենք կարող ենք պարծենալ համաշխարհային արվեստագետների առջև:

Կարողավո՞ւմ այս գրքի առաջաբանը և առաջաբանի հեղինակի պատմական եզրակացությունները, թե ինչպես Արշակունիների ժամանակ արևմտյան քաղաքակրթությունը տիրապետող եղած էր Հայաստանի մեջ, և հետո որ 429 թվին տիրապետեցին Սասանյանները, գրեթե միանգամայն փոխվեց քաղաքակրթական պատկերը Հայաստանի մեջ, ձուլվելով Սասանյանների քաղաքական և կրոնական սխառեմները հայոց ներքին կյանքի մեջ: Ըստ իս, այս պարագան ավելի խորն ուսումնասիրության կարող է: Գուցե քաղաքակրթական զանազան ճյուղերի մեջ առաջադիմություն կատարեց ըստ պատմագրական վկայությունների և ժամանակակից պատմաբանների ենթադրության, սակայն ճարտարապետական տեսակետով, կարծեմ համաձայնել ղեկավար պիտի լինի ինձ համար, քանի որ Հայաստանի մեջ ունե հուշարձան չէ գտնված փաստացի կերպով նախաքրիստոնեական վերջին դարերը հիշեցնող: Այստեղ շատ կան նախապատմական ուրարտական կամ խալդական շենքերի հետաքրքրական կիրկության ամրոցների և պարիսպների մնացորդներ, որոնք ճարտարապետության նախնական պատկերը միայն հիշեցնում են մեզ, բայց ոչ թե հունական կամ հռոմեական բարձր քաղաքակրթություն տիրապետող Հայաստանին: Իսկ մնացորդներն անմիջապես հետո, թողելով մի քանի դար անորոշ դատարկություն, 4-րդ դարուց սկսվում է քրիստոնեական շրջանի ճարտարապետությունը, որը դարձե ի դար թե զարգանում է և թե նոր վերածնություններով կերպարանափոխվում է մինչև 15-րդ դար: Սակայն 6-թե ուշի ուշով քննենք, գրեթե առանց բացատրության, բոլոր դարաշրջաններում, հայոց ճարտարապետության մեջ կգտնենք ոչ միայն Աբամիլյան և Սասանյան, այլ և հեռավոր ասորա-քաղցեական ճարտարապետության տարրերն:

Ինչպես վերև ասել եմ, եղել են դարաշրջաններ 5-րդ դարեն մինչև 12-րդ դար, որ արևմուտքը մասնակի ազդեցություն ունեցել է հայոց ճարտարապետության վրա, բայց հրեքը ընդհանուր տիրապետող չէ ելած: Ընդհանրապես, Տեղաբնի, Տեղաբնի, Միլիանոսի, և այլն շենքերի վրա կան հունա-հռոմեական գծեր, սակայն անոթ շատ աննշան են և հազիվ ճանաչելի տեղ բնած են, իսկ ամբողջ շինարարական ոճը և ճաշակը միանգամայն արևելյան է: Այստեղ հարկ է որ կրկնեմ, թե Պատմի մեջ Տրդատի հոյակապ հովանոց անվանված շենքը, իր հունա-հռոմեական ոճի արտակարգ ճոխությունը հաճելի է ոչ զած տեղական ճարտարապետներին և ժողովրդին եւ քնավ հետևողներ չէ ունեցած: Երկրիս Պատմի մեջ 5-րդ դարուն կանգնված մի շենք, հռոմեական ճարտարապետությունը հիշեցնող մի գիծ իսկ չունի: Ուստի իմ կարծիքով, կանխահաս եզրակացություն է Հայաստանի նախաքրիստոնեական ճարտարապետության մեջ հունական և հռոմեական ազդեցություն փնտրելու նախորդ թվածա ազդեցություն-

ները և անվիճելի են այն պատճառով, որ Սիրիայի ճանապարհով եկած են, որովհետև փաստացի գիտնենք, որ Սելևկյան տիրապետության ժամանակ շատ շենքեր կառուցվեցին Սիրիայում հռոմեական ոճով, որոնցմե փոխարկվեցան Հայաստան, քրիստոնեության միջոցով, խառն սիրիական ոճի հետ:

Գալով հեղինակ Բաղրուշայտի հայկական մանվածների մեջ Արարական կամ իսլամական հանճար, տեսնելուն, կարծում եմ, որ այդ եղրակացությունը առաջ է գալիս ժամանակագրական մանրակրկիտ ուսումնասիրություն կատարած լինելուն համար: Այս հայեճակ հայտարարությունը, մի քանի զիտնական ճանապարհորդներ ևս արել են, որ իբր թե հայ ճարտարապետության մեջ տիրող դեր է կատարել արաբական ոճը:

Արաբները Հայաստանի մեծ մասամբ տեղ դարձած օրից (7-րդ դար) պետք էր, որ իրենց ճաշակը դրոշմած լինելը եթե ոչ 7-րդ դարու, գեթ 10-ից 11-րդ դարու ճարտարապետության վրա: Մինչև 13-րդ դար, այդ կարծեցյալ ճաշակը քնավ գոյություն չունենալն ըստ, անոնց տիրապետության շրջանում չենք գտնում մի շենք կանգնված: Ի՞նչ նույնիսկ ուշադրություն չը դարձնենք հայ մատենագիրների ողբերգություններին, Հայաստանի տառապանքների մասին, և սա ոչինչ համարենք, Վոգրուհի, Շուազիի և այլ եվրոպական գիտնականների, արաբների արշավանքը քաղաքակրթության պատուհաս համարելուն, գոնե իրենց տիրապետած սահմանին մեջ. լատնվեցան հուշարձաններ, որոնք այս ընդհանրացած կարծիքների հակառակը ապացուցեն:

Արվեստը հանկարծական թափով երևան է գալիս Հայաստանի մեջ 13-րդ դարուն, թաթարական տիրապետության ժամանակամիջոցին, և երկիրը ծածկվում է թեև փոքր, բայց հաճույատեխիլ շինանյութերով: Ահա այս շրջանին է, որ հայկական մանվածները, որոնք արդեն գոյություն ունեին 5-րդ—7-րդ և 10-րդ—11-րդ դարերուն մեջ, ստանում են միանգամայն նոր տեսք և նոր զուգախառնում: Այս շրջանին է, որ տերևալից ուստի մեջ խառն կենդանիների և թռչունների քանդակներով մանվածներ երևում են, որոնք գրեթե օտարանում են հին մանվածների ակնապարար երևույթին և մեր կարծիքով մոտենում են անկման, ինչպես որ այդ շրջանում է, որ սկսվում է հայ ճարտարապետության անկումը, որովհետև ոչ միայն մանվածներն այդ դարուն նոր ձև ստացան, այլ և շենքերի ամբողջության մեջ և հեղաշրջում առաջ եկավ, հին ավանդությունները պահելով հանդերձ: Թաթարական շրջանի մանվածների և քանդակագործներու ալլաներված նմուշներն են Ջուղայի քաղաքի վ խաչքարերը, որոնք թեև նախնական հայացքով չափազանց շքեղ և զարդարուն երևույթ ունին, այնուամենայնիվ, նախկին մանվածների ակնապարար և հաճույալի երևույթը չունի: Այստեղ արդեն նկատելի է ոչ միայն թաթարական ճաշակը, ինչպես Անիի հետին ճարտուր շինությունաց մեջ, այլ և նոր պարսկական ճաշակը խառնված հին մանվածների հետ, որոնք ցույց են տալիս նախորդ մեծ արվեստի անկման ենթարկումը:

(Ժամանակի դատաստանը)

Վաղուց անցիր էին եզրկատական մեծագործ Ռամզաններու, փարավոններու և ասորա-քաղղեական Սենի-րեթիմներու մարգոններու աշխարհադրող շրջանները:

Փիլիպյան Աղեքսանդրի վաղահաս մահովնք հռովմայնցի կայսեր տիեզերակալի մեծ փառքը ընդմիշտ ազոտեցավ և աշխարհասասան կայսրությունը՝ բախտախնդիրներու մեջ բաժան բաժան եղած անվերջ կոփվներու ասպարեզ դարձավ, մինչև որ միջին դարուն համաշխարհային մեծ հեղաշրջում մը փոխեց երկրին ճակատագիրը:

Միջին դարուն առջ եկավ բյուզանդական օհնջ կայսրությունը մը, որ մոտավորապես երեք դար միահեծան տիրապետեց Եվրոպայի և Առաջավոր Ասիայի մեծ մասին, ավելի քան, Ալեքսանդր աշխարհակալի տիրապետած սահմանները: Թեև արաբական աշխարհավիրքը արշավանքը վրա չի հասներ, թերևս բյուզանդական կայսրության բախտը մինչև համաշխարհային տիրապետության հասնելու:

Սկսած Բյուզանդիոնի մայրաքաղաք դառնալուն (326—330) մինչև Յաթիմ սուլթան Մահմեդի տիրապետությունը (1453) Բյուզանդիոնի փառապանծ գահուն վրա նստող կայսրներուն ամենուն շլիճակվեցավ պատմական, քաղաքական և գիտական մեծագործության հավիտենական անուն թողելու, անոնցմ որմանց համար այդ փառաշուք գահը թեև փուշ ու տատակ եղավ և զիրենք ավելի թվաառացուց, քան սողորական մարդկանց ամենին թվաառականը, սակայն ուրիշներու համար երջանկության և վայելչության այնպիսի հեշտավառ դրախտ դարձավ, որ երբեմն փորձվեցան ինքզինքնին սովորական մահկանացուներին շատ բարձր՝ աստվածներ կարծելու:

Ժամանակը անկալուն է և անոր դատաստանը անողորք և իրեն հետ միասին անևության անդունդը կզորե ինչպես ցավ ու տառապանք, այնպես ալ փառք ու վայելչություն:

Եսպայն անէացավ և սովերի մը նման եկավ անցավ ավելի քան տասն և հինգ դարեր ապրող, իշխող և հզոր առյուծի նման մոնղոլ բյուզանդական երբեմնի աշխարհահռչակ կայսրությունը:

Պատմությունը հաղով կարողացավ ժամանակի անէացնող հոսանքին առջևն փրկել քանի մը արժանահիշատակ անցքեր, այս երկար ու մեծանուն անցյալն, և կայսրության աստվածային գահը բազմողներու լին անունները միայն պահել, խիստ նսեմ և անփառունակ:

Սակայն այս տասն և հինգ դարերու մեջ Բյուզանդիոնի աստվածային գահուն վրա նստողներին երկուքին իսկապես վիճակվեցավ աստվածանայու շափ համաշխարհային փառքի և հավիտենական երախտագիտության արժանանալու նախանձելի բախտը:

Այս երկուքը՝ Կոստանդինոս և Հուստինիանոս՝ իրենց անվան այնպիսի մահարձաններ կանգնեցին, որոնց

րոնց առաջիններն պիտի մնա կանգուն այնքան ժամանակ, որչափ ժամանակ գոյություն ունենա քրիստոնեությունը, իսկ երկրորդինը՝ պիտի մնա քանի գոյություն ունենա աշխարհի մեջ գիտություն և գեղարվեստի պաշտամունքը:

Ուայց արդյոք քաղաքացի կերպով տիրացան այս երկու կայսրներ իրենց վիճակված հավիտենական փառաց պսակին: Ժամանակը պիտի պարզե այդ ճշմարտությունը, անոր դատաստանն արդար է և վճիռն անողորք, Կուցն գա օր մը, որ անոնց պատվանդաններուն քով կանգնե ավելի բարձրը և բազմացնե անոնց վրա այն ճշմարտ աստվածները, որոնց ավելի արդար իրավունքն էր հավիտենական համաշխարհային երախտագիտությունը:

Կոստանդինոս, հակառակ իր նախորդներու հակածող քաղաքականության, քրիստոնեությունը ազատ և պետական կրոն հայտարարեց, որը փոխարեմ, քրիստոնյա աշխարհը, ի վարձատրություն կայսերական այս բարյացակամության, զինքը պաշտելի սրբոց կարգը դասեց:

Մինչև վերջին օրն առանց մկրտված լինելու քրիստոնյա և հավիտենական պաշտաման արժանի սրբը հռչակավոր Կոստանդինոս համոզված էր արդյոք հանուն քրիստոնեության մարտիրոսացող հարյուր հազարավորներու դատին ճշմարտությանը որոնք կպահահանջեին ընդհանուր մարդկության համար ազատություն, հավասարություն և իրարարություն, թե՛ երեք հարյուր տարիներ ի վեր մարտիրոսներու արյամբ ոռոգված ու բեղմնավորված քրիստոնյա աշխարհի ասհավոր ուժին առջև կկամա տեղի տալով արքայական վեհաշուք գահն ու աշխարհային փառքն ու վայելչությունն ապահովեց:

Անուշտ չէր մոռցած քանի մը տարիներ առաջ Դիոկղետիանոս սարսափի ամբողջ բանակին զինաթափ տեսնելու վտանդին առջև, երբ կոոց զահելու կրթունադատեր իր քրիստոնյա զինվորներուն:

«Սուվա յաղթեցիս» ի ճշմարտության տեսիլին մեջ արդյոք իս չն էր տեսած, թե՛ ալքը բացող տեսավ իր գահին ու թագին սպանացող քրիստոնյա բանակին անպարտելի ուժը:

Արժանահավատ պատմությունը կհավաստե, թե խաչանիշ սաղավարդակիր և վահանակիր բանակի միահամուռ զորությունը փրկեց կայսրության ամբողջությունը մոտալուտ կորստյան վտանգեն, կհավաստե նաև, թե բովանդակ բանակի զինվորները հաճությամբ զրին իրենց կուրծքի վրա իրենց վսեմ գաղափարի հաղթանակի պաշտելի խորհրդանշանը:

Ուրեմն բախտը գեթ առ ժամանակ ուզեց երեք հարյուր տարվան մարտիրոսներու արյամբ հյուսված՝ «ազատության, հավասարության և եղբայրության» գաղափարի փառաց պսակը ժառանգե Կոստանդինոս կայսրը:

Հուստինիանոս ուզեց որ, իր օրով քաղաքական խառնակության մը ժամանակ մոխիր դարձող Կոստանդինաշեն եկեղեցին այնպես մը վերաշինե, որուն նմանը աշխարհի մեջ տեսնված չի լինի:

Հասավ իր նպատակին, կանգնեց հանուն ս. Սոփիայի գերահռչակ տաճար մը, որուն վրա տասն և չորս դար հիացավ բովանդակ աշխարհը:

Ն Այս միջև այժմ անտիկ հաղածն ուներ երկու տարբեր ձևեր: Երբեք իրապես փակագծի մեջ:

Ի՛նչ զգացմունքներն մղված Հուստինիանոս ձեռնարկեց այդպիսի աշխարհահայտ մեծագործություն:

Ոմանք կլիրագրին անոր չերմեռաց հավատքին, ոմանք ալ ծայրահեղ գեղարվեստախորություն: Սակայն հավատացողներն ալ կան, որ այդ միջոցին ամբողջացած ժողովուրդին առջև անհրաժեշտ էր թափել, հեղեղել իր պետության գանձարանին մեջ կուտակված ոսկիները, և այդ ոսկիներու շողողուն փայլով ստեղծել տատանվել սկսող զահիս նեցուկները: Իսկ ոսկիին հետ երբ կմիանար աստվածաուրաբ հրեշտակներու պատգամը տաճարի շինություն մասին, այն ժամանակ կայսրը նվիրակյան կղանար ոսմկին աչքում և անձեռնմխելի կդռնուր անոր դահր:

Անչ՛ր ի՛նչ հրեշտակներու պատգամները աստվածախոս այս նոր Սողոմոնին:

Հրեշտակները բերին տաճարը շինելու աստվածային անրանաբարելի կամքը, տաճարին շափը, ձևը և ամբողջ հորինվածի ծրագիրը:

Կայսրն առանձին հպարտությամբ հայտարարեց, որ եթև աստված Հրամայիր տաճարի շինությունը, եթև հրեշտակը շրջանար անհայտ քարայրի մը մեջ ծածկված անհամար ոսկիի շտեմարանը, ինքը ընավ չէր կարող հանդգնել այդ մեծագործության ձեռնարկելու: Նաև եթև աստված չի տար այդ զարմանահրաշ տաճարի վեղարվեստական գամլելի ծրագիրը և իր հրեշտակներու միջոցով չի ղեկավարեր անոր շինությունը, ինքը անգոր էր քան Սողոմոն գերագանցելու:

Ուրեմն, ի՛նչ կասկած կարող է լինել, որ աստված, Սողոմոնեն շատ ավելի սիրեց Հուստինիանոսին:

Ի՛նչ Կոստանդիանոս խոստովանեցավ, որ առանց խաչի կամ իսաչակիր բանակի ինքը անգոր էր վերահաս վտանգեն կայսրությունը փրկելու: և ուրև խոստովանությունը վե՛սնձնաբար կատարեց Հուստինիանոս իր անզորության մասին, առանց աստվածաուրաբ հրեշտակներու օժանդակության:

Կայսրության գանձարանին անպատմ միլիոններ մատակարարող ճարտարամիտ ելեմտագետ պաշտոնյաներ և երկու մեծահանճար ճարտարապետներ եթև դժգոհ էին այս աստվածային պատգամներին և հրեշտակային օժանդակության հավաստիացումներեն, սակայն լուրջությունը իմաստությունը համարեցին, վստահ լինելով, որ ժամանակը ոչ կամ կանուխ պիտի վերցնեն իրենց վրա ծածկված հրեշտակային շողողուն հանդերձները և պիտի ցույց տա աշխարհին Հուստինիանոսի վայելած փառացի դափնիներուն իսկական Թառանգորդները:

Հուստինիանոս բողոքովին սխալ չէր իր հարտարարության մեջ, մի՞թև սովորական մարդոցմե բարձր հանճարները պաշտվելու արժանի չեն:

Ժամանակը թերևս օր մը Կոստանդիանոսի փառացի պատվանդանին քով ավելի բարձր պիտի կանգնե համամարդկային իրավանց պաշտպան նահատակներու փառապանծ արձանը, որուն առջև հավիտյան պիտի երկրպագեն իրավազրկության կապանքներեն ազատված մարդկությունը, իսկ Հուստինիանոսի պատվանդանին

մոտ պիտի կանգնե Անթեմիոսի և Իվիտորի հոյակապ արձանները, որոնց առջև հավիտյան պիտի խոնարհվին գիտության և գեղարվեստի բոլոր երկրպագուները:

Գուցե մնան Կոստանդիանոսն ու Հուստինիանոսն ալ իրենց խոնարհ պատվանդաններուն վրա՝ առաջինը իրեն համեստ զիջողության, իսկ երկրորդն իրեն գեղեցիկին ու վսեմին մարմնացումը պեղարվեստը պնահատորի օրինակ:

Ե. ՏՐԿՍԱ ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏԻ ՄՈՒՀԱՐԱՉՈՒՆԸ Կ. ՊՈՒՍՏՈՒՄ

Կոստանդնուպոլսո Ս. Սուփա եկեղեցին միջին դարու ճարտարապետական ամենամեծ հրաշալիքն է:

Այս հրաշալիքը 6-րդ դարու սկզբին կանգնել տվավ Հուստինիանոս կայսրը, փոքր ասիացի երկու հույն ճարտարապետներու ձեռքով, որոնց մեկն էր Թրալլացի Անթեմիոս և մյուսը՝ Միլեետացի Իսիդոր:

Այս եկեղեցին մինչև այսօր աշխարհի բոլոր գիտնականների ուխտատեղինն է, որը Կոստանդնուպոլսո առումեն հետո մզկիթի փոխարկեցին թուրքերը:

Անկարելի է առանց զարհուրելու դեպի վեր՝ անոր գմբեթին նայել, որ երկնքի մը պես կախված է դիտողի գլխին վրա, որուն մեջ բլուզանդական կայսրության օրով ոսկեղեն ու արծաթեղեն անթիվ ջահեր ու կանթեղներ կփողփողային աստեղազարդ երկիւրթի մլն նման:

Գմբեթի տրամագիծը 31 մետրեն ավելի է, տրամագիծ մը, որ քիչ պակաս է Զվարթնոց եկեղեցիի կամ Անիի Գազկաշեն ս. Գրիգոր եկեղեցիի ամբողջ շենթին տրամագծեն:

Շենքը վերահայելն, Հուստինիանոս քառաձի կառքով գնաց օծման հանդեսին ներկա գտնվելու: Երբ ներս մտավ ու տեսավ այս հրաշալի շենքը զարդարված ոսկեղեն և արծաթեղեն զարդերով, բյուրավոր շահերով ու կանթեղներով, հպարտ շեշտով մը գուշեց.—

«Ղաղթեցի քեզ, Սողոմոն...»

Օծման թվականեն քսան տարի հետո, այս մեծագործ գմբեթը փլավ: Հուստինիանոս առանց հուահաստվելու, վերստին նորոգեց ավելի հաստատուն կերպով: Այս նորոգությունեն հետո միշտ անվնաս մնաց մինչև 989 թվականը: Այս թվականին աճեղ երկրաշարժ ժը վերստին փլցուց գմբեթը և շենթն ալ մեծ ճեղքվածք ըստացավ:

Ժամանակակից հայագի վասիլ կայսրը ուզելով անմիջապես վերանորոգել այս շնաշխարհիկ հիշատակարանը, բազմաթիվ տեղացի ճարտարապետներ հավաքեց անոր շուրջը:

Այս ղեպքին նույնպես ժամանակակից հայ պատմագիր Ստեփաննոս Ասողիկ կպատմե, թե տեղացի ճարտարապետներին ոչ ոք չհամարձակվեցավ հանձն առնել անոր վերաշինությունը:

Պատահաբար այնտեղ գտնվեցավ Շիրակի թագավոր Սմբատ Բագրատունիի անձնական ճարտարապետը՝ Տրդատ, որ հիմնարկել էր Անիի Մայր եկեղեցին, լայց Սմբատը մահվամբ շինությունը ընդհատվել էր, մինչև Գաղիկ Շահնշահի զուգակից կատրանիոթ թագուհիի վերսկզբը:

Այս հանճարեղ ճարտարապետը հրավիրվեցավ

և որոգելու: և Գամարակ մոտեցավ այդ մեծ ու հանդուգն զործին և հանձն առավ վերաշինել ավելի հաստատուն, քան իր նախորդները: Անձամբ պատրաստեց բոլոր կաղապարները, անկյուններու շորս առագաստները և որոգեց իր ուղած ձևով, հետո բարձրացուց շուրջը քանակի ցած թմբուկ մը, որ այն ժամանակ միմիայն Հայաստանի հատուկ ոճ էր, և այս թմբուկին վրա կազմեց 31 մետրեր ավելի տրամագծով կիսագունդը:

Այն օրն ի վեր անցեր են ինը հարյուրեն ավելի տարիներ, բազմաթիվ երկրաշարժներ և ուրիշ քննական արկածներ Կոստանդնուպոլիսը դրոշմը են, սակայն Տրդատաշեն գմբեթը անասան կմնա ս. Սոփիայի զբոսիս:

Ահավասիկ գեղեցիկ փաստ մը պատմական հայ ճարտարագետության հոռետես քննադատներուն համար:

Շիրակի նման փոքրիկ թագավորության մեջ ծներ ու զարգացեր է այնպիսի հայ արվեստագետ մը, որ ոչ միայն մրցակից հանդիսացավ Հուստինիանոսի զույգ ճարտարագետներուն, Անթեմիոսին և Իսիդորին, այլև իր հավիտենական մասնաճյուղ կանգնեց Բյուզանդիոսի ս. Սոփիա եկեղեցւոյ վրա, — պատիվ ու պարծանք իր հայրենիքին, իր ցեղին:

Երբ որ գաղթականության բուռն հոսանքներ 5-րդ դարն սկսյալ Բյուզանդական կայսրության երկիրները Կողոզին, արդյոք քանի՞ մեծագործ արվեստագետներ խառնված այդ հոսանքներուն Տրդատի նման սքանչելիքներ կանգնեցին բյուզանդական երկիրներու մեջ, որոնք անհշուշտ կորան և անոնց հանճարի արտաբերություններն արձանագրեցան երկրին և տիրապետող տարրին անունով:

Բայց ի՞նչ հարկ կա ուրիշ փաստեր փնտրելու հնադարյան Հայաստանի բարձրագույն քաղաքակրթության և հայ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարի մասին: Այսօրվան ս. Սոփիայի զվիսն բազմած աճեղատեսիլ գմբեթը Հայաստանի բազմադարյան քաղաքակրթության պերճախոս պատմությունն է:

2. [ՏՐԴԱՏ ԶԱՐԱՐԱԳԵՏԻ ՄԱՍԻՆ]

Ամբատ Բագրատունու Տիեզերակալ մականվանյալ թագավորը, երբ իր հոր Աշոտ Ողորմածի գահը բաժնաբաժնեցավ 927 թվականին, առաջին զործը եղավ Անի քաղաքն ավելի ընդարձակ պարիսպով մը շրջապատել, այնուհետև զրեթե 8—10 տարի և հանդիստ ու դադար լուծեցավ իր երկիրն ասպատակող թշնամիներն մաքրելու համար:

Ամբատի ասրափը հյուսիս և հարավ տարածված ու որ այլևս չհամարձակվեցավ անոր երկրներուն և հարթությունաց աչք տնկելու: Դրացի բոլոր թագավորնյու ակամա խոնարհած անոր ասպետական քաղցրության առև զինքը Շահնշահ և Տիեզերակալ տիտղոսներով պատվեցին:

Երբ ամեն բարեք ու առատություն խաղաղություն

տիրեց Շիրակի մեջ, Ամբատը հիշեց, որ Երասխադը տական պարտք մը ևս ունի իրեն սրտին արտօթյուն, բազուկներին ուժ և ձեռնարկներուն հաշտություն տվող աստուծուն, բերդեր, կամուրջներ, ճանապարհներ և շքեղ ապարանքներ մեծ քանակությամբ շիններ էր կարճ ժամանակի մեջ, սակայն անտես ըրեր էր աստվածային փառաց տաճար մը կանգնելու:

Հրամայեց կանչել իրեն մոտ Շիրակի անվանի ճարտարագետներն մեկուն՝ Տրդատը, և հայտնեց անոր իր մտազրույթունը, և ըսավ.

«Զիս ու իմ երկիրս անհուն բարիքներով ողորմի Աստծու անվան սրբազան խորան մը կանգնել թեզ վի՛հ հակված է, ուստի բոլոր ուժը հավաքած պետք է այնպիսի տաճար մը կանգնես այս քաղաքին մեջ, որ ոչ միայն իմ նախորդներու շինածները գերազանցեց, այլև մինչև այսօր քու բոլոր շինած շենքերուդ մեջ ամենէն շքեղը լինի: Արթայական գանձարանս բաց է, մինչև այսօր ձեռք բերած համարվիս փառաց պսակը այդ տաճարով բոլորելու համար. ես վստահ եմ քո հանճարիդ և զեղարվեստական ճաշակիդ, դու պիտի կարողանաս ամեն կերպ գոհացում տալ իմ քաղձանքներուս. ես ալ քու շինած հրաշագեղ տաճարից թե իմ թագավորական թագիս և թե քու արվեստագիտական հազվագյուտ տաղանդիդ արժանի վայելչությամբ պիտի զարդարեմ ներսով ու զրսով: Արդեն Հնդկաստան մարդ ուղարկեցի մինչև ուրբ բյուր արժողությամբ շահ մը բերելու համար, որպեսզի որպես արեգակ տաճարիս երկնամասն կախձեռն լուսավորեմ տաճարիս մեջ արեղծ հավատարիմ ու անձնվեր ժողովուրդս և շուրջը հազարավոր ոսկի և արծաթ կանխեղներ մշտապես աստղերու պես փողփողեն: Պատվիրեցի նույնպես քաղաքիս ամենէն արվեստագետ ոսկերիչներու պատրաստել համակ արծաթաձուլ մարդայափ խաչ մը, որուն վրա մարգարտիս ու աշամանդին, զմրուխտին ու հակինթին շողշողուն լույսը ոսկեգոծեմ մեր դիմաց վեհափառորեն բազմող ծերունի Արագածի ճակատը և հեռվն ամբողջ Հայաստանի վրա արթուն աչքերով հսկող վշտակոծ Մասիսի գագաթը: Գնեցի 500 տարվան մշտամորմոք սուրբն:

Անմիջապես պիտի կանչեմ մնացած բոլոր արվեստագետներ, որոնք ևս սկսին պատրաստել բոլոր այն ոսկեթել թանկածքներ, պարագույրներ և մետաքսեղեն կորզեր, սկսած աստվածաբնակ խորանն մինչև գալիքի դուռը, դատարկ տեղ չմնա զարդարելու համար. իսկ քու վարձատրությունդ, անշուշտ, դիտես որ արթայական վարձատրություն պիտի լինի»:

Տրդատն այս վերջին խոսքը լսեց անգամ, ևս որպեսպես սլացած էր երկակալությամբ անապարգելի հորիզոնները և սկսեր էր մտքին մեջ ամփոփել մինչև այն ժամանակ ծրագրած հազար ու մեկ հրաշալիքներ, որոնց իրագործման ժամանակը հասեր էր: Հանճարը հրաբուխի մը նման սրտին ու մտքին մեջ կրորորեք, ու իր ամբողջ էությունը կիսանձրու Հասեր էր այս հրաբուխը պայթելու ժամանակը և անոր բոցով լուսավորելու համար հայ գեղարվեստագետի աշխարհը:

Ինն քիչ մը սրտաբեկ էր իր շինելիք տաճարին մեծությունը, քան Կ. Պոլսու ս. Սոփիան մեծ, և Ամբատի դանձր Հուստինիանոսին յափ առատ լինելուն, սակայն իստ որոշել էր այնպիսի բան չինել. որ լիքն ծավալով

1 Թորամանյան Տրդատ ճարտարագետին ուղեցել է դարձնել Կեղարվեստական երկի կոթ, որի սեպորի միայն սկզբի մի երկու թերթերն են պահվել: Երա դիվանում, Այստեղ տեղին ենք համարում ներկայացնել մեզ հասած այդ հատվածը:

Կապույտ

փոքր, սակայն ընդհիշա՛ շիանար նորանով ապագան։
Տրդատի ուրախությունը երկար լուսեց։ Մմբատի
անակնկալ մահվամբ, բոլոր հույսերը ցնդեցան։ Իր ե-
րևակայությունները մնացին լուր հրեակայություն։ Ո՞վ
պիտի կանչը զինքը անկեց ետք մեծագործություն-
ներ առաջարկելու։ Թագավորներ սովորություն շունհին
իրենց նախորդներուն պաշտոնյաներով և արվեստա-
գետներով ղեկավարվելու։ Անոնք իրենց համար նոր պաշ-
տոնեություն և նոր արվեստագիտաց խումբ կկազմեն։

Այս հուսահատ տխրությունը Տրդատի վրա հազիվ
մեկ երկու ամիս տևեր էր, երբ Բյուզանդական կայս-
րության մեջ պատահած սոսկալի երկրաշարժի մը լուրը
հասավ, որը շատ մեծ ու փոքր շենքեր, բերդեր ու ար-
արանքներ կործանելեն պատ փլուզեցր էր ս. Սոփիայի
գմբեթն ալ և շենքը ճեղքել էր վերին մինչև վար։

Տրդատի հուսահատ աչքերը վերստին փայլեցան,
ուրախության և հույսի արևը լուսավորեց համակ էու-
թյունը։ Ոչ ոքի հետ բան չխոսեցավ, լուրկ ու մնջիլ
ճանապարհ՝ ընկավ ղեպի Բյուզանդիոնի մայրաքաղաքը։

Տրդատ չէս սխալած, որ Բյուզանդիոնի մեջ ինքը
պիտի փայլեր ու պիտի փայլեցներ հայ արվեստագետ-
ներու անունն ու պատիվը։ Բազմաթիվ արվեստագետ-
ներ ժողոված էին Վասիլ կայսեր հրամանով, որ ամեն
հնարք ի գործ դնեն ս. Սոփիայի գմբեթը վերստին շու-
տով շինելու համար, սակայն ոչ ոք չէր համարձակեր
նախաձեռնարկ լինել այդ սարսափելի կերպով պատաս-
խանատու գործին։

Տրդատ առանց կողմնակի մարդոց դիմելու, դի՛վեց
ուղղակի կայսեր, և ցանկություն հայտնեց, որ էրեն
հանձնվի այս անգամ ս. Սոփիայի գմբեթի վերաշինու-
թյունը, ներկայացնելով ամեն հավաստիք իր կարողու-
թյան և արժանավորության վրա։

Կայսեր անձանոթ չէր հայն ու Հայաստանը.
ինքն ալ հայ մը էր Բյուզանդիոնի գահուն վրա, շատ
մոտեն գիտեր Շիրակի թագավորության մեջ կանգնվող
գեղարվեստական շինություններու համբավը։ Ուրախու-
թյամբ հավանություն տվավ Տրդատի առաջարկին, մի-
անգամայն ձանձրացած տեղական ճարտարապետներու
հրկար խորհրդակցություններին և ապաբոլոն ժողով-
ներեն։ Ուստի ըսավ Տրդատին.

— Ես արդեն լսած եմ քո անունն ու համբավը,
վստահ եմ, թե ըստ ամենայնի զիս կգոհացնես, ուստի
այս ռոպեին քեզ բացարձակ լիազոր կկարգեմ այդ
գործին։ Քու հրամաննդ կախված պետք է լինին տե-
ղական բոլոր ճարտարապետները, արքունի գանձարա-
նքս ալ բաց, որչափ որ ծախես։ Ի՞նչ որ քու կամքիդ ու
ուղղությանդ հակառակ կգործեմ, մահվամբ կփոխարի-
նեմ այդպիսիներուն վարժունքը, գնա՛, ուրեմն, հաջո-
ղություն քեզ։

Այդ հանձնարել ճարտարապետը համարձակ մոտե-
ցավ գործին առանց որևէ պատասխանատվութեն վա-
խենալու։ Առանց ժամանակ կորցնելու Տրդատ ոգևոր-
ված ձեռնարկեց կաղապարներու պատրաստության և
սկզբնավորեց շինության գլխուն ժողոված վարժ ու փորձ-
ված արվեստավորներու խումբ մը։ Ամենայն հաջողու-
թյամբ առաջ գնաց, և ահա վերջապես եկավ օր մը, որ
գմբեթը ամբողջովին կանգնած էր, ավելի հաստատուն
և ավելի սիրուն ձևով մը։

Տրդատի մեծագործության համբավը արդևն հասեր
էր Անի, ամեն կողմ կխոսեին անոր վրա։

Բարեպաշտուհի Կատոսեղի թագուհին առ ժամա-
յար հանձնեցր էր Մմբատի պակաս թոշած կաթողիկեին
շինության շարունակությունը մի այլ ճարտարապետի
հակորդությանը։ Բայց սրտանց կցանկանար, որ Տրդատ
ինքը վերջացնէ իր սկսած գործը, ուստի շուտով պատ-
գամ հանեց Պոլիս և հրավիրեց Տրդատին վերստին
Անի մայրաքաղաքը, որ ձեռքով սկսած գործը իրձով ալ
վերջացնելու համար։

Տրդատը հազիվ վերջացուցեր էր ս. Սոփիայի զլմ-
բեթի գործը, երբ այս հրավերը ստացավ։ Հայրենասեր
արվեստագետին սիրտն ու հոգին զղրջաց։ առանց վա-
րանելու և սպասելու կայսեր իրեն խոստացած վարձա-
տրություններուն, ցնաց ներկայացավ անոր հրճեցնող
ողջույնը տալու։

Կայսրը զարմացած հարցուց. — Տրդատ, մի՞թե քե-
զի իմ հզոր պետության մեջ փառք, պատիվ ու մեծու-
թյուն կպակասեր, որ որոշել ես գնալ այնպիսի փոքրիկ
երկրի մը մեջ, որ հազիվ իմ հետին նահանգներնս մե-
կուն հավասար է և շատ անբավական քու ստեղծա-
գործական տաղանդը բեղմնավորելու համար. քեզ նը-
ման արվեստագետ մը իմ երկրիս պատիվ կբերե։ Մնա
այստեղ։

— Ոչ, արքա, հայրենիքս ինձի կկանչե... պատաս-
խանեց Տրդատը հպարտությամբ, — Հայաստանն է իմ
հայրենիքս, Հայաստան պիտի երթամ (Ջեռագիրն այս-
տեղ ընդհատվում է)։

Է. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՍՏԱՎՈՐՁԻ ԵՐԱԶԷԼ

«Ն։ տեսանէի ի մեջ քաղաքիս, մոտ յապարանս
այլոցնի, խարխիսիս, ճախարակաձև խարխիսիս ոսկի,
մեծութեամբ իբրև զմեծ մի բուր, և ի վերայ նորա սիւն
մի հրեղին, բարձր մինչև յոյժ, և ի վերայ նորա թա-
կաղաղ մի ամպեայ և խաշն լուսաւոր ի վերայ նորա։

Հիմնվելով սյունի նկարագրության խառնա-
ձև և, ճախարակաձև և բառերուն վրա, կարծողներ
կան, որ Զվարթնոց եկեղեցին բոլորակ ձևը լուսավոր-
չավանդ ծրագիր էր, երազի միջոցավ և երազի մեջ
մատնանշված տեղը, նույնիսկ Զվարթնոցի շինված
տեղն էր։ Հետևաբար ներսես Շինող իր ժամանակին
նախնայց սխալ արագորդ և երազի միջոցավ լուսա-
վորչավանդ ձևի եկեղեցու ճշտությամբ իրագործողն
եղավ։

Ծրագի մեջ մատնանշված տեղը՝ Վաղարշապատ
էր թե՛ Քաղաքաղաշտի առապարը, այդ մասին վճիռ
տալ կթողում ճոտու պատմաբաններուն, իսկ ինչ կվե-
րաբերի զուտ ճարտարապետական նկարագրության
իմաստին, ավելորդ է միանգամայն այլ ընդ այլո մեկ-
նություններ տալ, այլ պետք է բացատրել Ազաթնազե-
ղուսի ժամանակները ընդհանրացած մի քանի ավան-
դական սովորություններով, որոնք ճարտարապետու-
թյան միջոցավ կարտահայտվին։¹

¹ Այս հոդվածը տպագրվում է հեղինակի անավարտ սևագիր
ձևագրից, որն, ինչպես հեղինակն է վերջում նշում, քննել և
քննադատորեն մշակելի նյութ է։
Կազմող

² Ինչպես կերևի զՅո 7-րդ դարուն ներսես Շինողի գերեզմա-
նին վրա միևնույն ձևով կանգնված էր կոթող մը. յուսև խա-
րխիսիերով և խոյալով

Հունահռոմեական շրջաններում, քաղաքական մեծամեծ անցքերու և մեծագործ մարդկանց հիշատակի հավերժացման համար սովորութիւն կար առանձնահատուկ հիշատակահաներ կանգնելու Այս հիշատակահաններուն մեջ ամենէն քնորոշներն էին հաղթական կամարները և սյունաձև կոթողները:

Սյուն կոթողներու մեջ, ամենէն նշանավորը յիշեալ կանանին Հռովմի մեջ Տրայանոս կայսեր 44 մետր բարձրութեամբ և 3,57 մետր տրամագծով կանգնած սյունը, որուն բունին վրա մազաղթեցաւ փաթու թիւն ձեռով քանդակված էին իր օրով տեղի ունեցած նշանավոր քաղաքական անցքերը պատկերներու լեզվով:

Ոչ միայն Տրայանոսի հիշատակին կանգնված սյունը և միևնույն նպատակով կանգնվածները, այլև բոլոր հունահռոմեական ճարտարապետական ոճի սյուններն առ հասարակ բոլորակ են և կրակականան երեք գլխավոր մասերն, 1. խորխոս, 2. բուն, 3. խոյակ:

Խորխոսներն առանց բացառութեան բոլորակ են և ճախարակաձև ինչպէս ցոյց կուտա երազատեալ, իսկ խոյակները որոնք զանազան դարաշրջաններու մեջ լինէ տարբեր ձևեր ստացել են, սակայն անոյ վերևի մասը, որ քառակուսի տախտակի վր ձև ունի, նույնութեամբ անփոփոխ պահված է ամեն ոճի մեջ, գրեթէ մինչև մեր օրերը և այլ մասին զուտ հայերեն քսոն է թակարաղ աղ (Abaque կամ tailloir):

Ազաթանդոտ, իրեն ճշնելով «ի քաղաք մեծը Հռովմայ և վարժեալ հայրենի արուեստի, հռովմայերի, և յունարէն ուսեալ դպրութիւն» անպալման տեսած էր ոչ միայն Տրայանոսի հիշատակին կանգնված հուկա սյունը Հռովմի մեջ, այլ և ուրիշ նմանները շրջակայիս մեջ:

Արդ, քանի որ թագավորական հրամանով Հռովմին կանգնված էր (Ազաթ., էջ՝ 9) քրիստոնեութեան և խաչի հաղթանակի մատենագրական հիշատակարանը կազմելու, անշուշտ հիշելով իր ծնած ու սնած երկրի մեջ սովորութիւն եղած ճարտարապետական հիշատակարանի վեհադոյն ձևը— սյուն կոթողը, թերև ցանկացաւ վաղաքապատի մեջ ալ կանգնված տեսնել Տրայանոսի կոթողին նման սյուն մը, որուն թակաղաղին վրա, փոխանակ Տրայանոսի, Տրդատի կամ ևս առաւել ու Իրիգորի արձանը կանգնած լիներ:

Մակայն ժամանակի ոգին փոխված էր, նորստին քրիստոնեութիւնը անողոր կերպով կհայածեր այն ամենը, ինչ որ հեթանոսական ճաշակ ու սովորութիւն կարտահայտէին. հետևաբար նյութապէս անկարելի էր իրապօրժն զուտ քրիստոնեական մեծ հեղաշրջման հիշատակին հեթանոսական ձևով հաղթանակի կոթող կանգնելու Ուստի երազատեալ իր երևակայած ոչան գլխին կզանգնէ լուսաշող խաչը, որ հարթական քրիստոնեութեան միակ խորհրդանշանն է: Գրիգոր Լուսավորիչ՝ զխավոր սյունն էր քրիստոնեական հավատի և լուսավորութեան, որուն բարձրութիւնն ավելի էր քան ուրիշ սյուներ նույն երազի մեջ տեսնված:

Որովհետև քրիստոնեութեան հաղթանակի համար տածանելի տանջանքներով մարտիրոսանալու մեջ, Գրիգոր մենյալ չէր իր ժամանակին, ուստի, երազի հեղինակը հրակայեց ուրիշ երեք սյուներ ևս՝ ի հիշատակ Հռիփսիմեի և իր ընկերներուն, որոնք ոչ նվազ արժանացել էին հավերժական հիշատակութեան՝ իբրև զուտ:

Վիգ քրիստոնեութեան հաղթանակի և իբրև հավատ սյուններ, որոնց համար Ազաթանդոտ Գրիգորի բերանով կըրտէ: Ահա սինք հատատուն կանգնեցան ձեռում խարխուլ շինուածոյն Այս այն սինք են, ապէ, որ ունին դրեն ծանրութեան ձեռքով շինուածոյն փրկութեան. ահա հրեք սինք և շորորոգ սինք կենդանութեան՝ որ զձեզ առ Աստուած վերացուցէ... և այլն (Ազաթ., էջ 400): Գրիգոր թեև քաղաքագիտորեն ինք զինքը ինձ հավատ սյուն շանվաներ, սակայն Հռիփսիմայնց նահատակներու անունով կանգնված մատուռները երբ սյուն կանվանեն, շատ պարզ է, որ շորորոգ սյունը ինքն է երազին մեջ առաջինը և ամենաբարձրը:

Այս երազի այլաբանական նկարագրութեանն եթէ ուզենք եկեղեցիի մը շինութեան ճարտարապետական ձրագիր մը հանել, Չվարթոցն ավելի կպատշաճի այժմայն էջմիածնի կաթողիկէին, որովհետև նկարագրութիւնը շատ աղեղնակապ սյուններու վրա գմբեթավորչալ եկեղեցիի մը պատկերը կուտա, առանց բոլորակի մասին ակնարկ մը ունենալու, քացի այսնց խորխոսներու ճախարակաձևութեանն: Հետևաբար միանգամայն անտեղի է երազը Չվարթոցի հետ կապելը:

Ինչպէս հաճախ առիթ եմ ունեցել խոսելու այն մասին, թե հայոց եկեղեցապետական ճարտարապետական սկզբնական ձևերը ուղղակի ազդված են մեհնեական ձևերին, նույնպէս այս երազին մեջ տրված ճարտարապետական ծրագրին մեջ, ես կտեսնիմ դիցապաշտութեան հետաձր մի ազդեցութիւն, խառնած քրիստոնեական սկզբնական դարերուն, երևան եկող շոր սյուններու վրա, գմբեթավորված եկեղեցիներ կանգնելու սովորութեան հետ:

Դեռ հռովմեացիներն առաջ, Հունաստանի մեջ, սովորութիւն կար, սյունազարդ մեհնաներու յուրաքանչյուր սյունը նվիրել մի առանձին աստվածութեան, և կառուցված տաճարն այդ բոլոր աստվածութիւններու անունը կատար սյուններով թվում ճետևաբար հեղինակը երևակայութեամբ սլացել էր դեպի հեթանոսական դարեր և այնտեղ գտնված օրինակներին ուղեր է օգտը վել նորագործ քրիստոնեութեան հավատ շոր սյուններու անվամբ եկեղեցի մը կանգնել՝ շոր սյուններու վրա գմբեթավորված որպէս երկնային աստվածային հովանավորութեան, և շոր սյուններուն յուրաքանչյուրը նվիրված լինելի հավատ շոր սյուններու անվան:

(Քննելի և քննադատորեն մշակելի նյութ հասցնելով դրված):

Ը. ԸԱՄԱՌՈՏ ՅՍՈՒԹՅՈՒՆ ՆԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ:

(Զեկուցում Պետերբուրգի Իրուպիանց կայսերական հարգելի կանադին):

Թե որչափ հին է հայոց ճարտարապետութեան յագումը, ժամանակի թանկ մթութեան մեջ կորած է: Նախաքրիստոնեական շրջանի մեջ, հայոց միահեծան կայսրութիւններու աշխարհակալութեանց և զարգացման մասին քանի մը պատմագրաց տված պերճաբան վկայութիւններ միշտ պիտի մնան իբր ստասպիներ:

1 Գիտութեան ճեմարանի կերիթ թիւը 1417, թվական 1914, էջ 107:

բակի որ այդ զարգացման, ապացույցներ, եթե կան, հրկրի ձողին մեջ հողի թանձր շերտի տակ ծածկված են:

Արտաշատ, Արմավիր, Դվին նույնպես և Վապուրականի և այլ հայաբնակ գավառներու հետազոտութիւնն կույս մնացած հողաբուրներու թերևս տան մեզի դրական փաստեր այն տեսնվազ զարգացման մասին, սակայն քանի որ այժմ ոչինչ չունինք ի ձեռքին, միջ կմնա դատել աշխ առջև եղած իրական ապացույցներու վրայ:

Ինչևհայտնի, բարձրագոյն կրթութեան հասած ազգերով շրջապատված՝ իրենց աշխարհագրական դիրքով չէին կարող չազդել անոնց քաղաքակրթութենէն, սակայն դեղարվեստի պատմութեան համար, տրամաբանական հետազոտութիւններ, այնքան ալ վորեղ ապացույցներ չեն կարող համարվի, երկրի մը ընդհանուր դարգացման մասին: Միայն կա մի դրական ապացույց, որով կարող ենք հայ գեղարվեստի ծագումը, անոր պոլութեան գործնականապես ապացուցված թվականներէն քանի մը դար կա՝ ավելի հետու. դեպի հեթանոսական շրջանը տանելու:

Հայկական ոճի ամենահին նմուշ, մեզի հասած 4-րդ և 5-րդ դարու հիշատակարանները՝ դատելով հորենց բարձրագոյն կատարելութեան հասած հրեւովիէն և վանտնք կառուցողներու կիրթ ու հմտագոյն ճաշակէն, բնականորեն պետք է հետևեցնել, որ անոնք երկար դարեր առաջ սկսված և անընդհատ ստեղծանական զարգացման ենթարկված գեղարվեստի մը արդունք են:

Ինչ որ ալ ըլլա հետավոր անցյալը, մեզ հասած տարբերու վրա չափելով, կմնա հետաքրքրվի թե ո՞ր էր հայոց գեղարվեստի աղբյուրը, ի՞նչ ճանապարհով մտավ Հայաստան, և ի՞նչ պարբերական ազդեցութիւններէն անցնելով, հասավ յուր վերջին անկման շրջանին:

Այս հարցը դժբախտաբար դեռ անլուծելի կմնա: Մինչև ցարձք փոխական ուղեւորներու եզրակացութիւնները, միշտ գիրար հակասեր են, հայոց ընդհանուր հիշատակարաններու վրա հավաքական ուսումնասիրութիւն կատարած լրջալուր համար: Մի փոքր շրջանի մեջ թուցիկ արշավանքներ կազմակերպեց ընդհանուր արվեստին վրա գաղափար բազմելու, վասնզի, հայկական զանազան նահանգներու մեջ ճարտարապետական արվեստը՝ իրարմե զգալի չափով տարբեր ազդեցութիւններու ենթարկված այլազանութիւն մը կենդանացնեն: Հետևաբար յուրաքանչյուր գիտնական հետազոտող, տեսած նմուշներուն վրա պիտի ձևեր յուր կարծիքներն ու ենթադրութիւնները, ընդհանուրի վերաբերմամբ:

Հետազոտութեանցս համառոտ ամփոփումը գրի առնելով, նոր կարծիք մը, կամ նոր ճշմարտութիւն մը հայտնած ըլլալու հավանականութիւնը երբեք չունիմ, գուցե ես պարզ արձագանքն եմ քան զիս կուստիոյ բազմահմուտ ուսումնասիրողներու, սակայն իրի գեղարվեստի խոնարհ մշակ, ես ալ պարտական զգացի ինքզինքս, հաղորդիլ թղթին, գուցե և ապագային, այն ամենը, որուն ինձի նորութիւն և հետազոտութենէն գուրը թվեցան:

Հայ ճարտարապետութեան ոճը և կազմութիւնը

ընտրուով թեև շատ քան զրկած չի, սակայն եղածներն ալ ընդհանրապէս, անոր՝ բյուզանդական ազդեցութեան տակ կազմված ըլլալուն համարժեք են: Ոմանք ալ հակված են այս կամ այն մասերուն մեջ տեսնել արևելեան ոճերու ազդեցութիւնը, բայց իր ինքնուրույն ստեղծագործական ճոխ մասերն:

Այս հակասութիւնը բանալու համար էր, որ վերջերս գիտնական ճարտարապետ մը Փարիզի Մորթնի մեջ, հատկապէս հայոց ճարտարապետութեան մասին կարողացած դասախոսութեան մը ժամանակ, ուշադրութիւնը կհրապարակ մասնագետներու, նորագոյն հետազոտութիւններու և հայտնութիւններու համեմատ՝ քննել թե, այսուհետև որչա՞փ հավանական կարելի է համարել հայոց ճարտարապետութեան ուղղակի բյուզանդական հետազոտութիւնը ըլլալու կարծիքը: Միևնույն ատեն հարկ կհամարեք քննել թե ինչ չափով բյուզանդիա օգտված էր հայ ոճէն:

Ես հակվելով բոլորովին այս վերջիններու կողմը, առավելագոյն համոզումս եղած է, թե հայ ոճը քննել չենթարկված արևմտեան ոճերու, մինչև 11-րդ դարու սկիզբը: Այս դարին սկսյալ, հազիվ կես դար, արևմտեան ոճերը հայ արվեստին մեջ թեթև հետքեր թողեցին հետո, իսպառ անհայտացած են, միանգամայն տեսչի տալով հանկարծական անկման մը՝ որը տեսած է սովելի քան մի դար, մինչև նորագոյն վերածնութիւնը:

Պատմական տեսակետով ալ դատելով, փոքր ինչ անբնական կթվի ինձ բյուզանդական ճարտարապետութեան ազդեցութիւնը հայոց վրա, քանի որ գիտութիւնը պարզաբանած է բյուզանդականին կատարելապէս Փոքր Ասիոյ բազմազան ոճերու խառնուրդը մը կազմված ըլլալը, որոնց մեկ երկուքին փոխանցման ուղիղ ճանապարհը Հայաստանի էր յուր անընդհատ և խոտնեղամ գաղթականութիւններու միջոցով:

Բյուզանդիայի գահի վրա տասնյակ կայսրներ բարձրացնելու չափ դիրք և ազդեցութիւն գրավող գաղթականութեան մը համար, տարօրինակ բան չէ հավաստուի, որ անոնք իրենց հետ փոխադրած քաղաքակրթութեան արժանավորութիւններու շնորհիվ կարողացած էին շահել իրենց ձայնը քաղաքական գործերու մեջ իսկ: Բյուզանդական, կայսրութեան անմիջական դրացի կրկններու մեջ, որոնք հաճախ մնացած են անոր կրկնարտև թնայութեան տակ, գուցե գտնվին անոր ուղիղ ազդեցութիւնը կրող արվեստագործութիւններ: այս կողմերը որ Ասորիքի և Պարսկաստանի մշտնջենական բաժինը եղած է կրթիւն, անոնց արվեստներուն ալ խոր նետքերը հետևող կերպով նշմարելի են մինչև վերջը:

Արևելեան ոճերու ենթարկման այս ընդհանուր հասանքին մեջ կա սակայն մի ուշադրով, բայց անհետևանք բացառութիւն՝ Գառնիի մեջ, սողորդակական փանդութեամբ Տրդատա թախտ անունով:

Տրդատա թախտը զուտ հունա-հռոմեական ոճ ունի և միայն արդունք է այն կառուցողին ի մանկութիւնն և Հռոմի մեջ ստացած դաստիարակութեանը:

1 - Բանասեր Կեղեկ, Տրատ. 4. 3. Բանասեր. Ժող. 1906, հատ. 8, Մ 4:

2 Թորամանյանի դիվանում գտնվող մի ատանի թղթի վրա այս հարցի մասին գրած տեղին համարելով դեռևս ենք այստեղ իր Ժանթութիւնը:

ճարտարապետութեան պատմութեան գրադրող Գրեյս

Գեղարվեստի նարեհիին մեջ, անունը Դրաշուկերտներու նիւսման թայտ տպավորութիւն տակ, Տրդատ յոր վերագործին շուտով չի կարող հաշովի արեւելյան ցուրտ և ծանր ոճերու հետ: Այս շնորհիբն մեծ ապացոյց է ժողովրդական ավանդութիւն ստուգութիւնը:

Սիւն իբր անխախտ ընդունենք անոր վերակազմութիւնը և դետալներու ընդօրինակութիւնը, այն ատեն անմիջապէս աչքի կ'զարնի արեւելքի ճարտարապետներու իրենց համար բոլորովին օտար այս նոր ոճին իրագործման մեջ ցույց տված ինքնուրույն տարրերի ներմուծման ընդորոշ դժբեր:

Տրիզի անհամեմատ ներդրութիւնը թեև զգալի է, սակայն 2-րդ դարուն, հռոմեական գեղարվեստի անկման տեղափոխութիւն մեջ, անոր նման և երբեմն ատենաֆրիզի entablement-ներ երկցած ըլլալուն պատճառով, կարելի է մասամբ քննադատութիւնն ազատ համարել: Բայց ուրիշ մասերու մեջ հռոմեական և արեւելյան գծերու ներդրանակ դասավորումը ակնհաս լինելով չեղած է:

Տրիզի միջի բանդակները հռոմեական acanthenներու փեղեցիկ ու ճկուն ուրուրմներ կ'ներկայացնեն արեւելյան ոճի տերմիններով:

Կաննելու մէջ, գրեթէ ընդհանուր համառում է որ, արեւելյան արվեստների նկատմամբ փոխանցելու ճանապարհը կամ կամուրջը եղել է Հայաստանը, ժամանակագրապես փաստացի պատուցված 1-րդ և 5-րդ դարուն կանգնված հուշարձաններ կան Հայաստանի մեջ, որոնց քննութիւնը ցույց կուտայ թե, հայ-ճարտարապետութիւնը վրա ներդրութիւն հասնելների աղբյուրները արեւելում և հարավում կգտնվեն, ոչ թե արեւմուտում, ինչպէս կարծում էին ոմանք, հայոց ճարտարապետութիւնը դեռ հիմնովին լուստեստիւրված: Թեև անվիճելի է մինչև 7-րդ դարու վերջը, ինչպէս նաև 10-11-րդ դարերուն, հայ-ճարտարապետութիւնը վերածնութիւն լրանելի կանգնված շէնքերի մեջ հունահռոմեական թեթիւ գծերի դրոշմութիւնը (բացառութեամբ Գառնիի Տրդատա հովանոցի, որ իրիստ գործի կեղծով հռոմեական ոճի ազդեցութիւն տակ է), այնուամենայնիվ այդ արեւելյան ոճի ազդեցութիւնը շողջածու, ուղիղ գնով Հայաստան մտած ինչևէ չափազանց տարաբնույթի է: Միակամայն պարզ է որ, արեւելյան ոճերը Հայաստան մտել են Սերիւսի ճանապարհով, իրենց հետ բերելով նաև սիրիական ոճի մի շարք մտիւլներ, որոնք ձուլված ու հայացած են տեղական արվեստագետների քանահուշքին համեմատ, այնպէս որ, ինչև 14-15-րդ դարերը Հայաստանի ճարտարապետութիւնը մեջ քաղաքացիութիւն ստացած արեւելյան ոճի գծերը հազիվ նկատելի են հայ ճարտարապետութիւնը ընդհանուր ներդրանակութիւնը: Ի նկատի ունենալով, հայոց ճարտարապետութիւնը վրա սկիզբն միևն զմեք արեւելյան ճարտարապետութիւնների ազդեցութիւնը, քննադատելու հարց կնայի թե, թեք արեւելյան կրունները յարապակէ ազդել են հին հայոց կրակի վրա, և երբ ազդել են, ինչ հետքեր մնացել են այդ խոր ազդեցութիւնը ապացուցանող, այս մասին պատմական վկայութիւններ իրիստ հաստատու են և մի վճռական երազացութիւն հանելու անբավարար: Ուստի, ըստ իս, մասնաբաժան տվալների մասին գիտնական ուսումնասիրութիւններին ղուպանաբար պետք է ուսուցիչ թեքել նաև նախկին հուշարձանների մնացորդները և անոնց մեջ փնտրել թե, որոշոր Հայաստանում ևս կգտնվին Հայաստանը լրացապատող հին ազգերի մեջնաներին կամ կրակապաշտական տաճաններին համանման շէնքերի մնացորդներ, որոնք մեջ պայտվեցան հին ասովածներ՝ սկսած նախապատմական ժամանակներից գծի մինչև նոր կրունների ձայնումով հիւներին ասպարեզից քան: իր կամ վտարելու:

1 Այս վերակազմութիւնը տեսք են Ալիշանի «Այրարատի մեջ երես 304-305» սակայն ընդհանուրապէս անհարազատութիւն և սեղագրական սխալներ արեւան շատ են անտեղ. որ ակամատիւնք և կ'ստանան:

Իրաց այս վիճակին մեջ, պետք է խոստովանել, որ այս շնորհիբն հայ հիշատակարաններու շարքին մեջ շքեղ գլուխ գործոց մը կ'ներկայացնեն:

Բայց և այնպէս այս գեղեցիկ ոճը, լզտնելով ոչ մի համակրող և հետևող, միայնակ մի երևույթ մնացիր և ամբողջ հայ գեղարվեստի պատմութիւն մեջ:

Գեթ ինձի չէ հաջողված տեսնել հայոց մեջ ուրիշ շինութիւն մը, որ ունենար Տրդատի թխտին լսփ գոտարեւմտյան տարազ:

Բագրատունի Գագիկ Ա. նրապարված Ջվարթ-նոցի անօրինակ վայելազարդութիւնը համարված 1000 թվականին, Անիի մեջ կանգնել կուտայ անոր ընդօրինակութիւնը, սակայն Անեցի ճարտարապետներ, պահելով անոր հայոց մեջ վարույց ընդունված բոլորի և քրիստոնեական խորհրդանշան խաչաձև հատակագիծը, բոլորովին կ'ներկայացնեն յուր զարդերեն և կ'հաղփեցնեն իրենց սեփական տարազով:

Ահա այս 1000 թվականին, կես դար տևողությամբ մտած կերպին հայոց մեջ արեւմտյան ոճի հետ ունեցած ընդհանուր մանրամասները: Այս խառնուրդները շինարարին Գագիկին ս. Դրդարի իրանը շրջապատող գոտիին վրա և դրանց շրջանակներու մեջ. կաթողիկէի հարավային ճակատի արեւելակողման նիշի կամարին վրա. Հոռոմոսի ս. Հովհաննէսի տաճարին գավաթի առաստաղին զարդաքանդակներու մեջ և այս շրջանի ոճին ենթակից ուրուր եկեղեցիներու ղուների շրջանակներու վրա:

Այստեղ ի դեպ է ըսել թե, այս թվականին և կամ ավելի ճիշտ՝ 11-րդ դարուն, ավելի շնորհված կերպին հայոց եկեղեցական հատակագծաին ձևերը արեւմտյան ըրիտունեցիկ եկեղեցիներու վրա, հավանականաբար վրականաբանական ձևերու ընդհանրութիւն միջոցով: Այս մասին ունիմ առանձին հետազոտութիւն, քսուց կանխահաս կ'համարիմ գրել, դեռ վերջնական երգակցութիւնը հանգած չըլլալու համար: Միայն ստույգ է, որ այս թվականներն սկսուց, հայ եկեղեցաց խորաններու երկու կողմը գտնված պարզ պահարանի պաշտոնով շինված քառակուսի սենյակները արտիղավոր ավանդատներու և կամ մատուռներու փոխվել են և ավելցվել են ապաշխարողաց գավաթի: Նույնը կտեսնենք նաև արեւմտյան ըրիտունեական տաճարներու մեջ՝ մտից ղուներու տարբեր:

Նախնական կերպին կվերաբերին, էքմիաձնի Արզրու Աշալի, Տեկորի, Մրենի, Հոփիսիմի, Գայանի, Առշակաքի ս. Միխայիլ և ուրիշ շատ մը եկեղեցիներ: որոնց շինութիւնը թվականայն այս դարին տառչ է, աստեղ ոչ արտիղավոր ավանդատներ ունին և ոչ ալ ապաշխարողաց գավաթի: 11-րդ դարն սկսուց, այնպիսի ստիպողական պահանջ դարձր են ավանդատները և գավաթները, մասնավոր Անիի մեջ, ուր նախապէս շինված շատ մը եկեղեցիներու արեւելյան կողմը քանդուով, մեծ ղծվարութեամբ սեղաններու երկու կողմը ավելցուցեր են փոքրիկ ավանդութիւններ, ստանց նույնիսկ նկատի ունենալու նույն եկեղեցիներու արասքին տեսարարի աստիճանաղբի ինչպէս Ապուլամբնց ս. Գրիգոր և միջնաբերդի երկու ութանկյունի եկեղեցիները:

1 Էքմիաձնի երկու թեքերն միեկ սեղաններ չեղան ևս ավելցուցած:

որոնք նետ վերածվել են անկանոն բաղձանկյունիներու իսկ գավիթներ անխտիր ավելացված են ամեն եկեղեցիներու առջև, նույնիսկ շինարարելով անոնց նախկին գեղարվեստական ներդաշնակ հրևույթին: Մայր եկեղեցվո շինված ժամանակ այդ գավիթի սովորութունը դեռ մտած չերևիր Անիի մեջ, որովհետև Մայր եկեղեցվո գավիթն այ ոչ ժամանակ ավելցված է: Ըստ հրևույթին այս գավիթները շուտով փոխելով իրենց նշանակությունը, գերեզմաններու և դամբարաններու վերածվեր են:

Հայոց և հունական ոճի փոխադրությունը ենթադրել տվող զլխավոր մանրամասներն մեկը խոյոզն է (volute). այս ենթադրությունը կարող էր արդարանալ այն ժամանակ երբ խոյոզի ծննդավայրը Հոնիտու, կրկարծվեր, ինչպես որ Պերսեպոլիսի ավերածակներուն մեջն գտնված սյունի մը խոյոզին վրա վերեն վար ուղղահայաց դիրքով՝ քանդակված խոյոզները Քսերքսեսի գերի վարած հույն վարպետներու գործ համարվեցավ: Բայց երբ ճգապտոսի և Ասորեստանի պեղումները ճշտեցին անոր իսկական հայրենիքը և գծեցին անոր փոխանցման ուղին, այն ատեն այս ենթադրությունը իր ուժը կորսնցուց: Կարելի կըլլար հետադարձ ազդեցություն համարել Հայոց վրա, եթե, նախ անոք հայոց մեջ արևելքի նախնական գծերով մնացած ըլլայային, երկրորդ, եթե խոյոզեն զած հունական ոճը շոշափող գեթ աննշան չափով ուրիշ մանրամասներ ալ գտնվին. երրորդ, եթե, պրոֆ. Մառի Անիի գլուղի մեջ պեղած հեթանոսական գերեզմաններն դուրս եկող կավի ամանի մը կողի վրա բարձրաքանդակ նկարված խոյոզը անոր, նույնիսկ հեթանոսական դարերու մեջ գործածված ըլլալը չապացուցաներ:

Ուրեմն ասկեց կհետևի, որ Առաքելոց եկեղեցվո և Գազկաշեն ս. Գրիգորի վրա եղած խոյոզները վերջին շարավիղներն էին, որովհետև անոնց թվականներեն հետո շինված հիշատակարաններու վրա այլևս չեն երևեր, մինչև ինչ անկեց առաջ հասնալ գործածված են մինչև Զվարթնոց եկեղեցին, թերևս ավելի հիններն ալ ունին, բայց դժբախտաբար ես ահիթ չեմ ունեցած հետազոտելու:

Եթե ընդունեն խոյոզին արևելքեն ուղիղ փոխանցումը դեպի Հայաստան, այնուհետև ամեն մանրամասնություն հայոց ճարտարագիտության մեջ, միմիայն ստորական և պարսկական մանրամասներու զուգընթաց նախատիպեր կման, որոնցմի ոմանք գործածված իրենց քնավարի իսկական ձևով, իսկ ոմանք սլլսփոխված և ճոխազարդված սեփական հայ ճաշակով:

Այժմ կհամեմատեմ քանի մը զլխավոր մանրամասներ, տեսնելու համար անոնց հարազատությունը ասորական և պարսկական նախատիպերու հետ:

Առհասարակ քիվերը սկզբն մինչև վերջ շրտ տեսակ ձևափոխության ենթարկված կերևին, որոնցմի մեկը ամենին հին շրջանին մեջ գործածված է, այսինքն 5-րդ դարն մինչև 7-րդ դար, և կտեսնվի Պտյունիի, Մրենի, Թալինի և Մաստարալի եկեղեցիներու վրա, որոնք կներկայացնեն հյւրեմն մեկ և երբեմն քանի մը ճարտարագիտական գծերով խոտնված ատամնաշարեր (dentelle) Պերսեպոլիսի համաշարական, ստամներու հրբեմն կխաբուրդի և երբեմն քառակուսի և եր-

բեմն ալ ստարկաներու պատկերների վերածված (Պտյունի):

Մյուս երկու տեսակները միաժամանակ հավասարապես գործածված են 7-րդ դարն մինչև 11-րդ դար: Առաջին օրինակը կներկայացնեն նեղ ճակատի մը հաջորդող քառորդ բուրակի խողովակ մը երբեմն վերացած պատին կից listele-ով մը: Այս օրինակները զանազան համաշարական կտեսնվին Թալինի ս. Աստվածածնի, Տեկորի, Ալամի, Անիի Առաքելոց եկեղեցիի և Հովվի եկեղեցիի վրա. իսկ երկրորդը՝ առհասարակ ամեն եկեղեցիներու վրա, զլխավորաբար Անիի մեջ: Սա ևս կներկայացնեն առաջակարկառ մը բաղկացած նեղ ճակատ մը և պատին մոտիկ գավազան մը, ճակատին և գավազանին մեջտեղ մնացած լայն պարսպությունը քանդակված է ամեն տեղ միօրինակ մանվածներով: Ասոնց մեջ կան նաև նեղ ճակատին տակ գավազանը (listel) կրկնված և երբեմն ալ լայն պարսպությունը շքանդակված օրինակներ:

Առաջին օրինակին Հայաստան մտնելու ճանապարհը խիստ պարզ է Եգիպտոսն սկսած մինչև այն տեղ հասնելը:

Երկրորդ օրինակը եթե նախկին խողովակաձևին բարեփոխությունը չէ, կարելի է տեղական ստեղծագործություն համարել, որովհետև ինձի տակավին չէ հայտնի տեսնել այս ձևի նախատիպը:

Վերջին շրջանը օրինակը պարզ բարեփոխումն է նախկին մանվածո քանդակազարդ առաջակարկառին, երբեմն երկու և երբեմն երեք գավազանով, միայն պարսպություններու մեջ փոխանակ միօրինակ մանվածոներու ուրիշ նոր շրջանի բազմաթիվ տեսակ քանդակներով զարդարված են: Այս ձևը անխտիր ամեն շինությունաց վրա գործածված է 13-րդ դարն սկսելու մինչև վերջնական անկումը:

Նեղ ու երկար բունով և գնդաձև (bulbe) խոյազով ու խարիսխով արտաքին որմնասյուններու հին նախատիպը դուրս եկավ նորասպատի պեղումներեն. ուրկեց անցըր էր այս ձևը Պարսկաստան և անկեց ալ Հայաստան լիովին անփոփոխ մամուլով: նորասպատի մեջ կբացակայեր անոր խորանարդաձև ձեռքեր, իսկ Պերսեպոլիսի մեջ՝ երկու մասերը առանձին գործածելի էին: Հայեր այդ երկուքը իրարու միացուցեր են իրենց մեջ, բայց տարօրինակ է, որ այս բարակ բունով արտաքին որմնասյուններ 9-րդ դարն առաջ ոչ մի տեղ գործածված չկա. թեև Զվարթնոցի ներքին որմնասյուններ իրենց երկարությունով կհամապատասխանին, բայց խոյակներով և խարիսխներով շատ տարբեր են: Զվարթնոցի մեջ գնդաձևը գործածված է միայն ներքին սյունաշարի մեծ խոյակներուն վրա իբրև կողով:

Գալով մանվածո քանդակներուն՝ նույնպես մի թեթև օրինակը նորասպատի մեջ աշուղաի վրա նկարված գտնվեցավ, որուն բացի բազմաթիվ տեսակ խառնուրդները (composition). որ իրենց հորինեցին իրենց ճաշակով, ճիշտ նման ալ գործածեցին հայեր մինչև վերջը:

Ամփոփելով տեսությունս, վերջնականապես հասած եմ այն եզրակացության, որ հայոց ճարտարագիտության ամբողջ կմախքը՝ առարկական և պարսկական արվեստների մասերով կազմված է ինչ մար որ վերջները հայոց ճարտարագիտության մեջն են. նույնին օրինակ-

ները կառնենք ասորովց ու պարսից մեջ, ոչ միայն գծապարզան ձևերով, այլ և շինարարական օրինակներով:

Բայց և այնպես, հայեր, եթե փոխ առան այս մասեր, անոնց իստ իրենց սեփական ստեղծագործությունները խառնեցին զանոնք անձանաշարի դարձնելու շափ օտարացնելով: Հովվի եկեղեցիին ներքին կողմի վեց գրեթե ամբողջ կիսարուլու բարաշեն աղջկներու առանց այլուի դեպի կեղծոն հավաքումը, միշտ պիտի մնա հայ ստեղծագործության պատկեր, թեև կորոշվալի հոգապարտ մզկիթին մեծուսար կ'հիշեցնի այս մէջը, սակայն նախ որ նա կազմված էր փայտով, կրկրորդ անոր մեջ աղջկները խառնված են ամենն բարձր կետը կեղծոնի վերածելով: Միշտու շովվի եկեղեցիին մեջ կեղծոնը գրեթե մոտ է չափասարկելու, աղջկներու, որմասայնց գիտուն վրա չանգաղ մասի բարձրության: Կորոշվալի մեծուսար աղջկներուն ուղիղ նմանություններ կտեսնվին Հասպատի և Ղոշավանքի խառնված կամարներու վրա. որոնք շինված են 13-րդ դարուն մեջ:

Առ այժմ փոխանակ մի առ մի իվելու այն ամենը, զորս հայոց սեփական ոճերու արդյունք համարուած են, ամփոփ կերպով պիտի ընդգրկեմ զայն:

Հայոց ճարտարագիտության անհանաճատկությունը կկայանա արտաքուստ մասերի յոնորաշնակ դասավորության և գեղեցիկ ու վայելուլ բաղադրության (composition) անվերջանալի կերպերուն մեջ: Ենթի կմարտններու մեջ պահելով ընդհանուր ձևը, ըստ մասանակի պահանջներ, զարգանալններու բաղադրության և դասավորության մեջ հազվադեպ է տեսնել մեկը մյուսին նմանող օրինակ մը: Առանց հաստակելու համաշխարհային օրինակներու, անվերջ արժեք են մեկըզմեկն տարբեր բաներ արտադրելու և մեկզմեկն գծազանցելու համար, և հիրավի, մասնավորապես, վերջին շրջաններու մեջ, անթիվ քանակությամբ իրագործելու են միշտ սիրուն ու վայելազարդ իշխանական կոթակներ:

Վասնակործեմ խոսք Անիի վրա, ուր եղիք է իմ աշխատությանս գլխավոր կենտրոնը: Անիի մեջ, Կամարակներու ժամանակէն չազիվ կմնան մի եկեղեցի, պալատին կից և քանի մը հիմքեր, պատերու մնացորդներ անոր շուրջը: Այս մնացորդներն ալ բավական են պարզելու անոնց գեղարվեստական և շինարարական ճաշակը:

Այս առաջին նմուշները բաղադրելով ամենավերջին նմուշներու հետ, Անիի մեջ կտեսնվին երկը զանազան զարգացման և ձեւավորության շրջաններ, որոնց առաջինին կպատկանի պալատի եկեղեցիին: Թեև արտաքուստ մասամբ նորոգված, զույգ և վրայի կամարն ալ, սակայն ներքին պատկերը, 5-րդէն 7-րդ դարու արվեստագիտական դրոշմը կկրկ իր սյուներով, խոյակներով և այլ զանազան զուտ սրբելվուան քանդակներով: Այս շրջանին կպատկանին. եթե չեմ սխալիր, Ղոշավանքի ձորի մեջ ս. Մինաս անվանված եկեղեցին և բլրին վրա ս. Հովհաննէս տաճարի հարավային կողմը անանուն մի փոքր մատուռ: Ապուլամբնեց ս. Գրիգորը շատ հեռու լի մնար այս ոճերեն իր միջին տարազով. սա կկրկ իր վրա հին արվեստի վերջին շառավիղները և նոր շրջանի արշալույս:

Շուրբը: Արձանագրության մեջ հիշատակված պատմական անվանք մը կհաստատուի, որ այս եկեղեցին շինված է 10-րդ դարու կեսէն հետո, հետևաբար սկիզբը Անիի ճարտարագիտական երկրորդ շրջանին:

Երկրորդ շրջանին մեջ, նախկին յուրջ ու ծանր կրկույթները սկսած են անձնատանալ շինությունաց վրային, գողտրիկ վայելչություն մը սկսած է զգալի դառնալ անոնց ընդհանուր կրկույթին վրա. սկսած են բուրակ որմնասյուները զարդարուն կամարներով միասակ պնել, դատարկ պատերը, երկրաշափական գծերով բաղաճայուն մանվածոներ իրենց վայելուլ տեղերը զբրայված են այլ ընդհանուր ներդաշնակության մեջ և տեղ տեղ մանվածոներին մեջ չյուրեղակված են արասական և պարսկական տերևներու փոքրիկ շառնուղներու Հազիվ մի դար ապրած է այս շրջանը և զնու շինված յուր վերջին կատարելագործության պտուղները, ենթարկվոր է վաղահաս ճակատագրական անկման մը 11-րդ դարու կեսին մոտ:

Ալեքսանի տիրապետութենէն անմիջապէս հետո, ավելի քան մի դար, գեղարվեստական կյանքը բոլորովին մեծեր է այս քաղաքին մեջ: Մինչև 13-րդ դարու սկիզբը, ոչ միայն Անիի մեջ, այլ և շրջակայաներու մեջ իսկ քար քարի վրա դրված շէրկի, ոչ պատմական հիշատակություն կա, և ոչ ալ շինության մի արժանագրություն, որ այդ շրջանին պատահի, բացի Բագնայրի մեջ մի փոքրիկ մատուռ: Բացի նորքի շինվելը, եղածներն ալ մեծ մասամբ քանդակ ու շինչացվոր են:

Կուտուրյայի բացարձակ թշնամի տարր մը տիրապետելով միջնաբերդի Բաղաստանյաց պալատին, ոչ միայն դայն ճշտված ու այլանրակված դիակ մը դարձուցիր է, այլև չափանելով պալատի անմիջական մոտիկ միջափայրի վրա համացեղներու մի ոճմակ, սկսալ պալատին մինչև Առտի պարիսպը, ամեն քան իճացուցելու են անխնայ Նշատական վաղնդությամբ ծանոթ յազմաթիվ եկեղեցիներեն հազիվ չորս հատի հետքերը մնացել են, որոնց մին իր վիթխարի փայտակով և բոլորքի հասակազոյով, պատմության ծանոթ երկրաշարժե կործանված Ամենափրկիչը ըլլալ կկարծեմ, հին ոճով քանդակներ թափած են մեջը, մասնավոր ուղադրության արժանի են զմերթիվ կոնաճե մասին քանդակազարդ ծածկի թեկոները, որոն միակ օրինակ եղած էր Աուսբլոց եկեղեցին: Մնացալ երթ ավերակներեն մեկը միայն ծանոթ է հիշատակարանով և մյուսները անհայտ են:

Ամբողջ այս ընդարձակ միջափայրին մեջ, հակառակ ամեն տեղե ավելի իր դիրքի գեղեցկութիւն և պալատի մոտավորության, այլևս ոչ մի կարևոր շինություն, հետքը չկա, ամեն տեղ ցեխով շաղախված խոզն ու ողորմելի պատերու փլասականներ միայն կտեսնուվին: Հայտնի բան է, որ տիրապետող ստորին տարրի այնտեղ բազմանալով, հարստահարված հայերը հետըզհետ քվեր են ներքին, պարիսպին դուրս, եղեր է ժամանակ մը, որ այդ մասը զուտ մահմեդական քաղաքամար կազմեր է. մեկ կողմէն իրեն սահման ունենալով խաներու ապարանքը և մյուս կողմէն մզկիթը կամ Առտի պարիսպը: Հետզհետե այնքան հաստատուն դիրք գրաված կերկին այնտեղ մահմեդականները, որ 13-րդ դարուն Ջաբրիլ տիրապետության օրով իսկ, որուն հետ կսկսի նաև Անիի ճարտարագիտության

վերածնության կրողը չլրանա. հնար չէ եղած հեռուց-
նել զանոսը այդ տնջին, և այդ մասն ալ շնեցնել ինչ-
պես դրսի ընդարձակ տարածությունը:

Բնութիւն կապանքներն ազատված գեղարվես-
տասեր ժողովուրդը, կարճ ժամանակամիջոցի մը մեջ,
անհավատալի արագությամբ, Աշոտի պարիսպեն դուրս
ծածկեր է մինչև այն նմանը շտեմնված անթիվ շքեղ
տաճարներով, ապարանքներով և անհատական բնա-
կարաններով:

Առաքելոց եկեղեցիի արևմտյան կողմի ձորեզրեն
սկսյալ մինչև լուսավորչը եկեղեցի և Գլխձորի եզերը-
ները, երրորդ վերածնության շքեղ արվեստագործու-
թյամբ կանգնված քանդակազարդ տաճարներու և ա-
պարանքներու համախումով մը կներկայացնեն, հարու-
րեն շատ ավելի կարելի է համարել այս տարածության
վրա եկեղեցիներու և մատուռներու մնացորդներ, որոնց
շուրջը թափված գեղաքանդակ բեկորների մեծ մասը
գեղարվեստի վերջին երրորդ շրջանի դրոշմը կկրեն,
մինչդեռ Աշոտի պարիսպեն ներս, մինչև այսօր ոչ մի
քար և քանդակ չէ տեսնված, որ գունն քանդակված ըլ-
լա, բացի հիշածս եկեղեցիներու բեկորներեն Ջաքա-
բյան շրջանի հատուկ ոճով:

Երրորդ շրջանին մեջ բոլորովին այլափոխված է
հայ ճարտարագիտությունը: Իբր ավանդական սրբու-
թյուն, պահելով միայն եկեղեցիներու հատակաձևերը և
արտաքին երեսներու կամարակապ սյունազարդերը.

սրտադրեր են նորօրինակ քանդակներու անհուն քաղ-
մազանութիւն: Զափական գծերով մասնաձևերը հազիվ
կտեսնվին, ոստեր, ցողուններ և տերևներ են, որ այլ-
ևս գողտրիկ ճկունութեամբ կհշտավին՝ իրենց ոլորում-
ներու մեջ տեղ տալով նրաքանդակ թուղուններու և կնի-
յանիներու:

Արաքական արվեստը գործը գծերով ներդաշնակ-
րեն պատվաստված տեղականին հետ, հիանալի վերա-
ծնութեան ակնախտիչ պատկեր մը կներկայացնեն: Այս
շրջանի գործեր են. ս. Գրիգոր լուսավորիչ (Ոսիշլի).
Որդիշայի ս. Աստվածածին, Բեխնց վանք, Փրկիչի
դմբեթը, Առաքելոց եկեղեցիի գավիթը և այն ամեն
մնացորդները, որոնց մեջ առանց կարկիտի և քանոնի
օգնութեան ձեռքի ճարտարութիւնն այն կփայլի:

Անիի ճարտարագիտութեան վերածնութեան այս
մեծ թվականը կարծեք Ջաքարեի գոյութեան հետ միայն
կապված էր: Անոր մահվանն հետո, կրկին զգալի է.
շինութիւններու աստիճանական նվազման հետ, մեծ
փայլով սկսված գեղարվեստի ևս տակալ առ տակալ
նսնմացումը, հազիվ կհիշատակվին կարևոր շինութիւն-
ներ, մինչև կես դար, այնուհետև վերստին կսկսի մարն
նուն կյանքը և հալ ու մաշ կհնակի մեջ կհասնի մինչև
այն դժբախտ թվականին, երբ այլևս տխուր փլատակ-
ներու տակ վերջնականապէս կծածկվի այս ռազմադա-
րբան կուլտուրան:

Արքայադրագուր. 26 հոյ. 1907:

9.

(ՀԱՅՈՑ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ)

Նախամարդու մերկութենն մինչև այսօրվան մեր
ճոխ ու վայելուչ զգեստավորումը, հագուստներու ան-
թիվ, անհամար ձևեր ընդունվեցան և լրվեցան: Ոչ միայն
ամեն ազգ, ամեն ցեղ պարբերաբար իր հագուստի ձևն
ու ոճն ունեցավ, այլ և յուրաքանչյուր դարաշրջան
յուր սեփական դրոշմը դրավ մարդկանց հագվելու հա-
շակին վրա: Հին դարերն սկսած, բազմաթիվ այլազա-
նութիւններն անցած մարդկանց տարազներու ուսում-
նասիրութեան նյութը այնքան շատ և բազմակողմանի
է, որ այսօր առանձին մի գիտություն է դարձել. հազ-
վազուտ տաղանդներ կբաշխվին այս բոլոր անցած
ձևերու հավաքման, ամբողջացման և անոնց ըստ դա-
րաշրջաններու դասավորման համար: Շնորհիվ անխոնջ
և մշտապես ուսումնասիրութեան, մեծ առաջադիմություն
արավ այս հետազոտական գիտությունը, այնպես որ
միտում մի բազազարգեցտի համար այսօր շատ դժվար չէ
որոշել կերպասներ, հագուստների ձևերի, հագուս-
տների վերաբերյալ բազմազան ասեղնագործությունների
որ դարաշրջաններում. ո՞ր ազգերի մեջ գործածական
լինելու:

Մարդիկ միայն հագուստներու ձևը չէր, որ դարն
ի դար փոփոխութեան ենթարկելով հետզհետե ավելի
վայելուչ և նպատակահարմար ձևեր կստեղծեին, այլ և
անդադար ձևափոխութեան և կանոնավորման կենթար-
կին այն բոլոր իրերն ու առարկաները, որոնք անհրա-
ժեշտ էին կյանքի մեջ մշտական կամ սլարբերական
դրոժութեան համար. ինչպես տնական կարասիներ.

եկրագործական կամ արձեստագործական գործիքներ
և այլն:

Ճիշտ այս կերպով սկսավ ճարտարապետական
արվեստի զարգացումը. բնական քարալուրիք հասարակ
ծառի ճյուղերի և եղգներէ կազմված սկզբնական
բնակարանները աստիճանական զարգացումով հասան
այսօրվան գեղակերտ և հսկայական շենքերին: Քանի
մարդկային ցեղը դեպի բարաբարթութիւն առաջա-
ցավ, քանի անոր պետքերը բազմացան, զուգահեռա-
բար զարգացավ նաև անոր ստեղծագործելու հանճարը
բարեկեցութեան վայելչութեան և ճոխութեան համար:

Ինչպես ցրտեն և տաքեն պաշտպանվելու համար
նախապէս պարզ հպտաւտներ միայն ստեղծեցին, բայց
հետո քաղցան համարելով անոր պարզութիւնը,
զուլեզուլն երիզներով, ասեղնագործ և ուլիթնը բան-
վածքներով զարդարելու և մեկզմեկ գերազանցելու միջ-
մրցեցին մարդիկ մամապաես նվավ ժամանակ, որ
մարդիկ բավականութիւն չզգացին հասարակ, պարզ
պատերով կանգնված բնակարաններին: Հետզհետե
ձգտեցին իրենց բնակարանները ներսն և դրսն զար-
դարել գեղակերտ քանդակագործութիւններով, ներդա-
շնակ գունազեղ պատկերներով և ճոխ փարթամ կա-
կարասիներով:

Հետզհետե զարգացող և կատարելագործութեան
հասնող արվեստներու շարքին մեջ, մարդիկ շինարա-
րական արվեստը մասնավորապէս այնքան բարձրա-
դուրս կատարելութեան և շքեղ գեղարվեստականութեան:

Տասուցին, այնչափ մեծագործություններ կանգնեցին և կանգնված շենքերին հրաշատեսիլ կերպարանք տվին, որ այդ մեծ արվեստն անվանվեցավ ճարտարագիտությունը և զանոնք հղացող և իրագործող չափագրուտ տաղանդները վարձատրվեցան ճարտարագիտության պատմականով:

Եվ հերավի, շատ ծանր և պատասխանատու էր ճարտարագետի կրոնը. ճարտարագետը ոչ միայն գիտակ պետք է լիներ բազմաթիվ կողմնակի գիտություններին և այրենտներին, այլ և պետք է որ շնորհք ունենար բազմաթիվ արճեստավորներու վայելչության և գեղեցկության ճաշակը ներշնչելու, որպեսզի անոնք մղվին դեպի բարձրագույն կատարելություն և ստեղծագործություն իրենց ապարիղում:

Ոչ մի արվեստի մեջ այնքան բազմատեսակ արճեստավորներու չափաքանակներ գործակցության պետք չգալի չէ, որչափ ճարտարագետություն մեջ. նետևորսը ճարտարագետի տաղանդն ու ղեղադրականը նուրբ ճաշակն կախված է այդ յուզմաթիվ արճեստավորները նպաստակահարմար կերպով աշխատցնել և անոնց արտադրությունները գեղեցիկ պատշաճությամբ դասավորել տալով անոնց նաև սնաստան ճաստատություն:

Մի ուրիշ տեսակետով, ճարտարագետն իր կանգնած շենքի ճաստատությունն և գեղարվեստականությունն դատ, պարտադիր էր մտածել նաև անոր ատուղապահական պայմաններու ճամպուտասխանումը, և կոտուցման նպատակի ճամաձայն գործածության բոլոր ճարձարությունները:

Եվ անչ, այս բազմաթիվ պահանջներու պատասխանատու ճարտարագետները, դարուց ի դարս, միշտ ներք սրբագրելով, նորերը ավելացնելով կամ ավելորդները սակասեցնելով, ժամանակի ուրույն ճամիմատ, իրենց ձեռքին ունեցած նյութերը դասավորելով, այսօր մեզ թողր են իրենց ճանճարի յնաշխարհիկ կոթողները:

Ճարտարագետության ծագումն մինչև այսօր կրած փոփոխությունները և ստացած կատարելությունները ուսումնասիրելու գործը նույնպես մի մեծ գիտություն է, որուն ճամար սմին տարի պետական դանձարաններ մեծամեծ գումարներ կտրամադրեն. չափադրուտ գիտնականների ուղեղներ կշարժվեն այս կատարելպես ստեղծագործությանց մեջ, յուզաքանչյուր ազգի ու ճեղի կատարած դերը և պարբերական զարգացման ժամանակաշրջանները և միտայրերը որոշելու ճամար: Եվ պետք է ըսել, որ այս գիտությունն ու շնորհիվ պետական օժանդակություններու զուգահեռ մասնագետ մեծ գիտնականներու շոգնաքան աշխատությանց այնքան առաջ գնաց, որ այժմ բազմաթիվ սխալներ սրբագրված, շատ անստուգություններ պարզված են, և կարելի է ըսել, թե անոր շատ նյութերու նկատմամբ, գիտությունը կարողացավ իր վճռական վերջին խոսքը ըսել:

Բայց նյութն այնքան ընդարձակ է, անճետացող դարերու խավարը այնքան թանճար, ավերումներն այնքան բազմաթիվ, ապող, գործող և անհիշատակ ունենետացող ազգեր ու ջեղեր այնքան, շատ են, որ դեռ պարբերու աշխատանք տեղտը է հին այգերու ճարտարագետությունը լիովին ուսումնասիրած լինելու: ճամար:

Ազգեր ու ցեղեր կան, որոնք ոչ ուժալ պեր ունեցել են երկրագնդի զանազան մասերի վրա այս վեճն ու շարճալ արվեստի կազմակերպության մեջ, որոնց ճաստությունները քննելու և ստուգելու ճամար կամ բնավ ձեռնարկված չեն ճարտարագետության պատմաբանների կողմից և կամ անոնց գիտությունը չափ ճաստատելու շափ վերճելու եղած են:

Այս այս ճանով մուսայածները կարելի մեջ էր նաև չալուց պատմական անյուշի ճարտարագետությունը, որուն գոյությունը մոտավորապես մի դար առաջ, գրեթե ատասպելական էր. սակայն շնորհիվ 19-րդ դարու մի քանի հմրուպացի գիտնական ճարտարագետներու քննության և ուսումնասիրության, ոչ միայն անոր գոյությունը սպացույցվեց, այլև ճեռզնեստ կատարված լուրջ նետադրություններով այսօր, գիտնականների սեղանին վրա իր պատկառելի տեղը բունց, անոնք թեև երբեմն ճակասական, աշխուճենալնիվ որոշ շափով պեցին ծագման ու կարգացման ուղին և բոս կարելվույն պանազանեցին օտարն ու սեփական ստեղծագործությունները:

Թեև չալ ղեղարվեստի ճուշակալ ճուշարճաններ ճամատարած են բովանդակ շալաստանի մեջ և անոնցմն շատ թիչ քան մատակարարված է գիտնականներին՝ գիտականորեն մշակելու ճամար, սակայն միեևնույն ժամանակ միտիարական է տեսնել, որ վերջերս այդ գործը յով ապագա կեսուսանա, շնորհիվ մի քանի արվեստագիտների և գիտնականների անխոնջ քանթրին, որոնք տարիներ ի վեր սկսել են չալ գեղարվեստի պանազան նյութերի վերաբերյալ մեծ քանակությունը նյութեր չավաթել՝ լուրջ ուսումնասիրության ճամար:

Եթե իշխողին կամ սիրտպետող նյութապես ապավովման դասի վայելչությունն ու փառասիրությունը կմղեր դեպի ճուշակալ ճարտարագետություն, դեպի շքեղ ղեղարվեստ, այս բարճը դասի ձգտումներին վայելչասիրության օժանդակ կիրեն ճամայնական մի ուրիշ ավելի մեծ զգացում, մի ավելի սրբազան պանանց և ճակայական յուշերով կմտեցնելու դեպի գնյուգույն կատարելություն: Այդ զգացումը ճամատի զգացումն էր, այդ պահանջը, ասու և ճանղերճյալի մեջ մայրուուն կրջանկության աղբյուր և ճակատագրին տել: ամենագուր աստվածների անվան կուտուցվելիք տաճարներն էին, որոնք իբրև աստվածությանց բնակատեղն ավելի ղերպանց պետք էր լինելին, բուն մարդկանց բնակարանները: Այն տաճարների մեջ, մարդ արարածը, թաղավորն սկսած մինչև ճեռին ստրուկը՝ նարթեքություն պիտի մտներ կղերների միջնորդությամբ, ղերենք ստեղծող աներուչթ ղեթանց նա, ուր աստուուն պիտի բաշխվեր ճասուցումն և շնորհ: այնտեղ պիտի փառավորվեր թագավորը քաղություն և իմաստություն աստալուով աստվածներեն, որոնց մարմնավորը ներկայացուցիչն էր աշխարհի վրա: Այնտեղ պիտի բողբոջեր ու ամեր կարոտյալներու և տառապալներու սրտին մեջ ներկա կլաներ ճաղուղիանց և ճանղերճյալ ճավիտենական կյանքի ունապառ կրթանկության գեղաթիծաղ ճուշար: Այնտեղ պիտի միտիարվեր ճակատագրապես ղերախոտության մաստանով վտարել ճուշարու վերջապես աստվածային տաճարների ճամայնական կրթանկության ամենամեծ ողաններն էին, ու

րոնց շրջի ու փառավոր կատարյալն համար, համայնը պարավոր էր զոհաբերել իր բոլոր նյութական, քարայրական և ֆիզիկական կարողությունները առանց ինչ-չելու:

Այս համայնական զոհաբերողների կարգին մեջ արվեստագետին բաժին կամար հանճարի ավելի մեծ թոփքներով սլանալ անհունին, հավիտենականին և անծայրածիր երջանկությանց շնորհաբաշխ աստվածությունաց անվան արժանի կոթողներ կանգնել: Այսպես կպահանջեին աստվածությանց և մարդկանց մեջ միջնորդ կղերականությունը, այսպես կպահանջեին միամիտ հավատով տարված համայնքը. ուստի աստվածներին հաճելի լինելու բուռն ցանկությունը, հարուստից ոսկի, արվեստագետից հանճար և հասարակությունից աշխատանք ու քրտինք զոհաբերել կտրամադրեր:

Տնտեսական, քաղաքական և կրոնական անդիմադրելի ուժով ծնած ու հետզհետե զարգացած ճարտարապետական արվեստի զանազան ճյուղերը իրենց ծնունդ տվող պատճառների հատուկ զանազան ուղղություններ ստացան: Այս զանազան ուղղությունները բնորոշելու համար սովոր ենք ասել տնտեսական, քաղաքացիական, կրոնական և այլն և այլն ճարտարապետություն:

Այս ուղղություններին յուրաքանչյուրը ունեցյալն նաև իրենց այլազանությունները կամ ճյուղերը, որոնց մեկուն, կրոնական ճարտարապետության մի ստորաբաժանումին մասնակի ուսումնասիրությունը պիտի լինի ներկա աշխատությանս նպատակը:

Գրեթե աշխարհի բոլոր կրոնները մարդուն սովորեցրին հոգով անմահությունը և հավիտենական կյանքի գոյությունը: Աշխարհի կյանքը հավիտենական անմահ կյանքի նախազավիթն էին համարում, ուստի այս աշխարհի վաղաճեցիկ կյանքից հետո էր, որ պիտի սկսվեր բուն կյանքը, որ հավիտենական էր:

Մեռնելեն հետո ապրելու համոզումը ծնունդ տրված մեղեցից համար հավիտենական քնակարաններ շինելու գործարարին նույնիսկ այս աշխարհի վրաս: Այս համոզման հետևանքն են երբեմնի այն հոյակապ արքայական դամբարանները, որոնց մեջ հաճախ կղտնվին բացի սրահների և մեծամեծ սենյակներից, որոնք արքայավայել կերպով կահավորված էին, նույնիսկ բոլոր պիտույքներով և կահավորություններով դասավորված խոհանոցներ: Եթե հասարակ ժողովուրդը չէր կարող դամբարաններ շինել, այնուամենայնիվ յուր մի փոքրիկ գերեզմանի մեջ անզամ տեղավորված էին ապրիուկ հատուկ պիտույքներ և իրեղեններ, ինչպես զենքեր, զարդ ու զարդարանք: Գտնվել են նաև զերեզմաններ, որոնց մեջ թաղված էին մեռելի հետ, մեջերը կերակուրներով լիքը զանազանակերպ ամաններ: Հին ազգերի թողած հուշարձանների պեղումները բազմաթիվ օրինակներ տվին մեզ, յուրաքանչյուրին հավիտենական կյանքի մասին ունեցած համոզումները բացատրող և այդ ըմբռնումների համաձայն կառուցված դամբարաններ ու մեծ ու փոքր գերեզմաններ:

Կրոնական ճարտարապետության այս ճյուղը կամ ստորաբաժանումը այնքան կտարբերի պաշտաման հատուկ տաճարներու ձևերեն, որ այս ճյուղին առանձնու-

պես դամբարան կամ գերեզմանական ճարտարապետություն (Architecture funéraire) անունը տվին ճարտարապետության գիտնական պատմաբաններ:

Այս ճյուղն ալ ունեցավ իր բոլորովին նախնական ձևը, բայց հետզհետե դարերի ընթացքում այնքան զարգացավ, որ գեղարվեստական գլուխ գործոցներ կանգնվեցին այս ճյուղին հատուկ, Իհարկե, դարե դար զանազան ազգերի մեջ հանդերձյալ կամ հավիտենական կյանքի մասին համոզումներ փոխվեցան, սակայն մեռելոց համար հիշատակարաններ կանգնելու պահանջը մինչև այսօր մնաց անխուսափելի:

Իմ նպատակս չէ այստեղ խոսել ընդհանուր գերեզմանական ճարտարապետության մասին, թե ինչպես սկսեց և ինչպես զարգացավ մինչև այսօր յուրաքանչյուր ազգի և ցեղի մեջ, և ի՞նչ հաջորդական ձևեր ու ոճեր ստացան իրենց դավանանքների և հավատալիքների պատշաճությամբ: Այդ մասին հետաքրքրվողներ կարող են դտնել եվրոպական լեզվով գրված հոյակապ հատորներ: Ես կուզեմ այստեղ, եթե ոչ լիակատար ուսումնասիրություն, գեթ հնար եղածին չափ նյութ մատակարարել հայոց գերեզմանական ճարտարապետության՝ առաջիկայի ուսումնասիրություններին դյուրություն տալու համար:

Հայկական ճարտարապետության և գեղարվեստի զանազան մասեր փոր ի շատ ուսումնասիրության և քննության առարկա եղել են հայ և օտար գիտնականների և բանասերների ձեռքում, իսկ մասնավորապես ուսումնասիրել հայոց գերեզմանական ճարտարապետությունը, դեռ ոչ որի մտքից անզամ չէ անցել: Եթե երբեք պատահաբար հատուկոր նյութեր էլ կան հրատարակված, նրանք էլ արվեստի, ոճի և դարաշրջանների տեսակետով քնորոշելու փորձ չեն եղած:

Նախաքրիստոնեական հայության գերեզմանական ճարտարապետության մասին խոսել, իմ կարծիքով գրեթե անկարելի է, որովհետև այսօր ձեռքերինս ոչ մի շուշափելի կամ փաստացի ապացուցված աշխատություն չունենք հայ ժողովրդի կազմավորման մասին, սակայն ի նկատի ունենալով, որ Հայաստանի հողին վրա խիստ բազմաթիվ են նախաքրիստոնեական շրջանի գերեզմաններ, կարելի է նախապես անոնց այլազանություններն նկարագրություններ և մի քանի օրինակներ դնել այստեղ, որոնց մեջ գրեթե գտնվին նաև նախաքրիստոնեական հայկական գերեզմաններ. գոնե ինձ համար հավանական երևցածները կմատնանջմ վերապահությունամբ, սակայն ընդհանրապես վերջին եզրակացությունները կթողնեմ ավելի հմուտ մասնագետներին:

Բացի հայ և օտար մասնագետների ձեռքով, Սևանա ծովի ափերում, Լոռիի շրջանում հայտնագործված հին դամբարաններից և գերեզմաններից, որոնք ըստ ինքան չափազանց հետաքրքրական բովանդակություն ունեցած են, ինձ հայտնի են Միրակում և Այրարատի այլ գավառներում բազմաթիվ նախաքրիստոնեական բազմաուեսակ շիրիմներ և գերեզմաններ, բայց նրանց մեջ դժվար է որոշել, թե ո՞րն է հայկական և ո՞րն է Հայաստանի նախաքրիստոնեական մինչև հայ ժողովրդի կազմավորումը: Կան իհարկե դամբարաններ և գերեզմաններ, որոնք ձևը և հատկությունները կառված չեն թողող որ շատ հին են և նախահայկական բնիկների գերեզմաններն են, սակայն կան այնպիսիներ կա. որոնք

առանձին ուսումնասիրություն կարող են, որովհետև չափազանց հավանականություն ցույց կուտան քրիստոնեությունն մի քանի դար առաջ երևանալու և նույնպես քրիստոնեությունն մի քանի դար առաջ լինելու:

Պատմական իրողությունն է, որ Հայաստանում Հայ մոլորվորդը գոյություն ուներ քրիստոնեությունից մի քանի դար առաջ և նա կազմավորվել էր առաջին հազարամյակի կեսերին տեղական ցեղերից: Բայց մինչև ուշ ժամանակ հայերի հետ կողք կողք ապրում էին նաև այլ ցեղեր: Անպայման հայերի և մյուս ցեղերի գերեզմանական ոճերի կամ պարզապես մեռելը թաղելու սովորությունների մեջ տարբերություն պետք էր ունենալ լինելու նրանց լիակատար միաձուլումը: Իմ կարծիքով այս հարցերը այնքան էլ ղժվար լուծելու հանելույթներ չպիտի լինեն, և ինչ վաղուց հետաքրքրված լինենք և ընդարձակ շահով պեղումներ կատարվեն, բուն Հայաստանի հողին վրա և արդյունքները լրջորեն ուսումնասիրվեն: Անվիճելի փաստ է նաև, որ հայոց քրիստոնեությունը ընդունելն հետո իսկ մի քանի դար դեռ կային թե՛ նախնայաց դավանության հայտնի կամ զարդանի հետևող հայեր և թե՛ զուտ օտարազգայն ուրիշ ցեղեր: Մենք մինչև իսկ այս քրիստոնեական շրջանի, մինչև 5-րդ դարու հայ և օտար գերեզմանների զանազանության մասին ոչինչ չգիտենք: Չեմ կարծում, որ հայեր քրիստոնեությունը ընդունելու հետ կազմահեռաբար անմիջապես փոխեցին նաև իրենց գերեզմանների ձևը. անշուշտ երկար ժամանակի կարող էր սրունց լիակատար փոփոխությունը, սակայն նախքան ամբողջական փոփոխությունը պետք է կապ ունենար իրենց դավանության և հավատալիքների հետ և որոշ աստիճանի կապ ունենար նաև զիրենց շրջապատող մեծ ազգերի սովորությունց հետ, որոնց ազդեցությունն ամեն ինչով էին հանձնի թե՛ քաղաքականապես և թե՛ կրոնապես:

Ուրեմն այստեղ ի նկատի ունենալով նախաքրիստոնեական շրջանի բազմազան դամբարանների որ ազգին և ցեղին պատկանելու որոշելու ղժվարությունները և իրկար ու բազմակողմանի ուսումնասիրության կարող լինելը, բավականապես ցույց տալով անոց վերաբերյալ ձևերը և նկարագրությունները ապագային վերաբերյալով անոց գիտականորեն լիակատար լուծումը:

(Այստեղ ցույց տալ նախաքրիստոնեական շրջանի դամբարանների և գերեզմանների օրինակներ, տալով անոց նկարագրությունը ըստ կարելույն համեմատելով, թե Հայաստանի մեջ գտնվածները միմյանց հետ և թե շրջապատող մեծ ազգերի սովորության հետ):

Բավական համարելով հայոց հեթանոսական շրջանի գերեզմանական ճարտարապետության մասին խոսելը, ձեռք առնեմ հետազոտել քրիստոնեական շրջանի մահաբանները, դամբարանները և գերեզմանները, որոնց մի շարք այլազանություններին ծանոթացնել եմ երկար տարիներ իմ ճարտարապետական ուսումնասիրությունների նպատակով: Տունապարհորդություններս ժամանակ:

Քրիստոնեական առաջին շրջանն մինչև հետին 14—15-րդ դարերը հայոց գերեզմանական կամ դամբարանական ձևերը խիստ բազմաթիվ են և բազմատեսակ: Ոչ միայն որոշ դարաշրջանների մեջ զգալի փոփո-

խություններ և տարբերություններ կան, այլ և միևնույն երկրին մեջ գավառ գավառ տարբերությունները ակնբախ են:

Հայոց՝ զլխավորաբար հին գրականության մեջ, բազմաթիվ բառեր ունենք, որոնք ամենն ալ պարզապես գերեզմանի նշանակություն ունեն, սակայն այդ տարբեր բառերը ի հնումն իբրև տեղի առանց պատճառի չեն ստեղծվեր, անպայման նրանց յուրաքանչյուրը մի ձևի կամ կերպի, մի ցեղի տված բնորոշող հատկանշական անունն էր:

Այս բառերի մի մասը պարզված են մեզ համար և դեռ կան ուրիշներ, որոնց հատկությունները տակավին չեն պարզված, ըստ ոճանք մի քանիսը հոմանիշ են միմյանց, բայց այս հոմանիշ լինելը որչափ համոզվել և ճշտ է, իմ կարծիքով դեռ վերջնականորեն պարզված չի կարելի համարել. պետք է, որ մեր հայ լեզվաբաններ ուշադրություն դարձնեն այս կետին վրա, քննելով անոց ծագումը և առումը զանազան դարաշրջանների մեջ: Բացի գերեզմանների տարբեր անուններից, նշանակությունը կորած և առումները զանազան դարերի մեջ շփոթած ուրիշ շատ բառեր ունենք, որոնց վրա գրեթե բնավ ուշադրություն չեն դարձուցել մեր լեզվին զարգացման նախնաձախնդիր գիտնականներ և քանասերներ: Այս կետը շատ կարևոր է և շատ կենսական կրթածարվանտի պատմության մեջ, եթե աշխատվի ճշտել մեր հին գրականության մեջ գտնված բազմաթիվ նշանակությունները կորած և ներկայիս տարբեր առումով գործածվող բառերուն:

Առայժմ ինձ հայտնի են գերեզման նշանակող հետևյալ բառերը՝ դամբարան, դամբան, շիրիմ, վկայաբան, հանգիստարան, հանգիստ, դիր, տապան, տապանատուն, նշխարատուն, ևնարան, գերեզման, գերեզմանոց և այլն և այլն:

Առանց վերջնական համարելու իմ բացատրություններս, և սպասելով ավելի հմտագունց գիտականորեն ճշտված բացատրության, առայժմ կգրեմ փոքր ի շատի նշանակությունները ինձ համար պարզված համարածներս և համառոտիվ կբացատրեմ, թե ի՞նչ հիման վրա կրողորոշման անոց և նրա իրենց ստացած անվան համեմատ:

1. Վկայաբան: Մատուռի կամ փոքր եկեղեցիի նշանակության շինված մի շենք էր վկայաբանը, ուր կը թաղվեին մարտիրոսների կամ հանուն քրիստոնեության նահատակվողների մարմինները: Արտաբարտ ուժանկյունի, բոլորակ կամ բառակույտի ձև ունեին, ըստ Փավստոսի և Ռազար Փարպեցու թե՛ եկեղեցական զարդերով կաճեցվեին, սակայն պատարագ չէր կարելի անել անոց մեջ: 7-րդ դարուն էր, որ առաջին անգամ փոխվեց անոց ձևը, վերածվեցին եկեղեցիների, հետագաներով այնտեղից մարտիրոսների նշխարները և եկեղեցվո մի կողմում ստորերկրյա կամարակապ մի տեղում գետեղելով այդ նշխարները:

2. Տապան:՝ որ իմ ըմբռնումով պետք է լինին քաղաքի գերեզմանները, որոնք շարժական անդուլի ձև ունին մարդու հասակին չափով շինված և վրան կափարիչով փակված:

* Այստեղից սկսած գետեղել ենք մի այլ սեպագիր հատվածի մի մասն իրեն շարունակություն նախորդ հոդվածի:

Կազմող

3. Գիր, Բնարան. հանգիստ նկատեր եմ իբրև նոմանիշ բուսեր տապանի: Թեև այս բուսերը մեկ մարդու թաղված սեղր կնշանակեն տապանին նման, սակայն տարբեր տեսակ նշանակությունք բուսեր հասկացվելը կվերագրեմ դարձյալ Հայաստանի տարբեր ցեղերից ծագած կրոնական սրոշ վարդապետությունց՝ աշխարհի և հավիտենական կենաց նկատմամբ:

4. Հանգստարան պետք է ուղղակի հոմանիշ լինի գերեզմանոց բառին (ոչ գերեզմանատան), ուր պետք է թաղված լինին մեկի ավելի հանդուցյալներ. կամ ամբողջ քաղաքի կամ գյուղի մը հասարակության հանդուցյալները:

5. Դամբարան ըստ իս, պետք է լինին այն հուսկապ շինվածքները, որոնց մեջ թաղված են ամբողջ տոհմեր, և մասնավոր ցեղերու միայն հատուկ են: Մասամբ դամբարանի նոմանիշ կդրսեն գերեզմանատուն բառը. իմնվելով Անիի մեջ նկատված հետաքրքրական երեսույթի վրա, որ բացի հասարակաց ընդհանուր գե-

րեզմանոցներեն, յուրարանչուր տան մոտ (ի հարկե իշխանական կամ հարուստ դասերու) կան առանձին բուժանումներ տան նետ կից, որոնք կբաղկանան մի փոքրիկ մասուտե և մի սոհմային գերեզմանատեն. մեքս թաղված նույն ընտանիքին պատկանող հանգուցյալներ:

6. Երբիմ* լսելով պետք է հասկանամ մի որևէ պիտի, հանգիստի տապանի կամ գերեզմանի վրա կանգնեցված դանազան գեղարվեստական կերտվածքներու, ինչպես շթեղ տապանաբար, քանդակագորղ կոթողներ, խաչքարեր, արձաններ և այլն և այլն:

Ես շունիմ հավակնություն ըսելու որ անպայման իմ ըմբռնումներս ճիշտ են, բառազնությունն իմ մասնագիտությունը չէ, կարելի է որ սխալված լինիմ. սակայն իմ այս ուսումնասիրությունս ընթացքին մեջ, որ հաճախ պետք պիտի ունենամ զանազան ձևեր բացատրելու համար որոշ անուններուն, հետևաբար նույն անունները պիտի տամ այն ձևերուն, ինչ կերպով որ ես ըմբռնեմ և բացատրեմ եմ, եթե ոչ՝ թե՛ ես ինքս կշփոթեմ անպատճառ և թե՛ ընթերցողը:

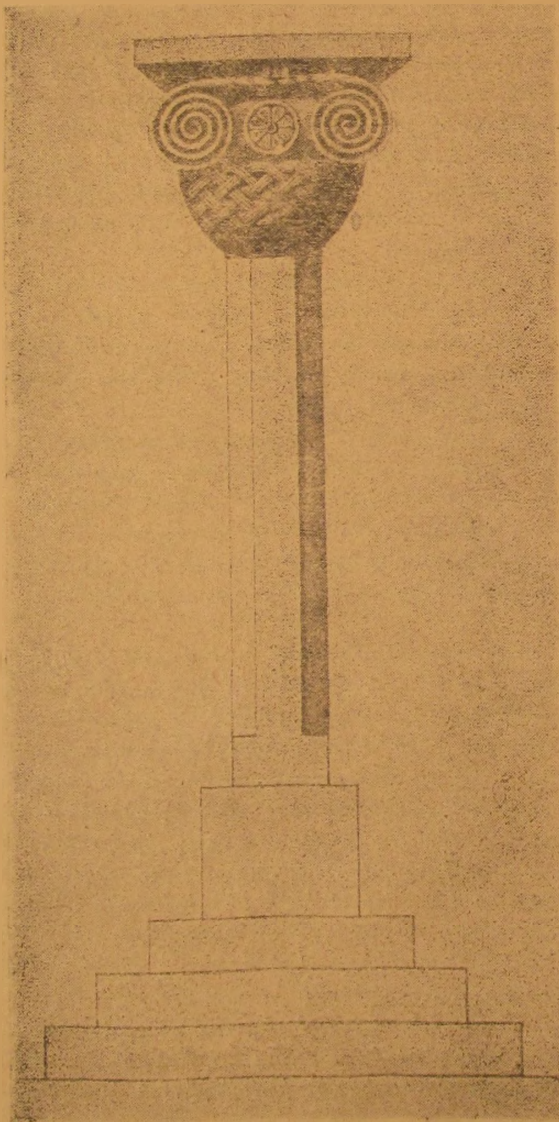
Նախքան բուն նյութին սկսելս մեջ պիտի բերեմ բուրրովին քացառիկ մեկ հատիկ հիշատակարան զոնե իմ տեսածներուս մեջ, որը եթե շիրիմ լինելը Հաստատովի, այնուամենայնիվ հերթելն ալ դժվար է:

Այդ հիշատակարանը Ոչականի մեջ հնագույն ժամանակներե կանգնված մի սյուն է, որուն տակը կա մատիճանավոր մի պատվանդան, պատվանդանին վրա սյունին բունը. իսկ բունին վրա մի խոյակ: Հավանորեն խոյակին վրա ի հնումն եղեր է մի արձան, սակայն այժմ արձանին փոխարինած է մի արագիլ, ուր ամեն տարի կուգա և խոյակի դատարկությունը կլեցնեն իբրև ավելի հաճելի մի զարդարանք:

Խոյակի ձևը և վրայի քանդակագործությունը ցույց կուտա որ այդ սյունը կանգնված կարող էր լինել ամենուրեք 7-րդ դարուն: Որովհետև նույն ձևի խոյակներ կան Ավարթնոց և կեղեցվո ներքին կողմի կիսաբոլոր սյունաշարերու պոխը, և բայի Ավարթնոցեն հատ-հաս որտեղ որ ալ կան, անոնք փաստացի կերպով հայտնի են որ 7-րդ դարին այս կողմ չեն:

Ինչո՞ւ համար կանգնվեր է այս կոթողը Ոչականի մեջ, արդուր գերեզման էր, թե՛ մի ուրիշ հաղթության հիշատակարան: Թեև գլուղացոց մեջ ընդհանուր համոզում կամ ավանդություն է թե Մորիկ կայսեր մոր գերեզմանն է: Անշուշտ հետևյալով մեր պատմագիրներն մեկուն ավանդությունն թե Մորիկ կայսրը հայ էր և Ոչականցի:

Համենայն դեպս այս երևույթը եղակի է և Հայաստանի մեջ և շատ տարօրինակ: Եթե հին ժամանակ հոմեական կայսրության մեկ հաղթանակի հիշատակարանը չէ և գերեզման է, պիտի ըսեմ որ դարձյալ պետք է լինի մի մեծ հոմեացի գերեզմանը, հոմեական ոճով շինված: Երբ և իցե ևս չգիտեմ ալ թե Օշականը եղած է մինչև 7-րդ դար մի կարևոր կենսաբան ուր հարկ լլլար թողել ուն մի հոմեացի դորավար կամ

Նկ. 12 Մորիկ կայսեր մոր վերադրվող սյունն Ոչականում

* Երբիմ և դամբարան հաճախ շփոթված են մեր հին պատմագրաց մեծ և անխտիր շատ անգամ իրարու տեղ ցործածված, այնպես որ թիչ կմեա հոմանիշ համարելու, սակայն իմ ընդունած ձևով ավելի շատ լինելուն համար այս ձևն ընդունեցի:

արքայազունը Հետևաբար, եթե հիշտ է որ Մորիկը յայտն էր և նույնիսկ Օշականցի, այն ատեն ավելի հավանական ենթադրություն կլինի այդ հիշատակարանը Մորիկի անվան հետ կապելու քան ուրիշներու:

Ինքզմանական ճարտարապետության բոլոր ստորաբաժանումները իր բոլոր մանրամասնությամբ ուսումնասիրել այս հողվածիս մեջ առայժմ անհնար է. նույն կարծիքովն շատ ավելի ընդարձակ ու բազմա-

Նկ 13. Գլխուս գտնված 7-րդ դարի խոյակների

կողմանի է նյութը. երկրորդ լիակատար ուսումնասիրության համար դեռ կպակսին ինձի կարևոր նյութեր: Ներկա հողվածով պիտի ջանամ ուսումնասիրության մի ուրվագիծ տալ հայոց մեջ իրագործված դամբարաններու, շիրիմներու և տապաններու ճարտարապետության և անոնց դարձի դար ոճերու փոփոխության վրա:

Նախ ձեռք առնենք տապանը և իր նշանակութենն և նետնց դարձի դար ոճերու փոփոխության վրա:

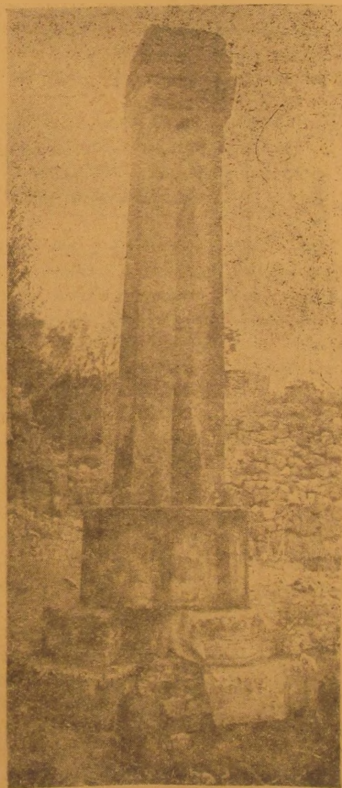
Տապան բառը հայերենի մեջ կնշանակե սնտուկ, բայց ավելի ճիշտը սնտուկի նմանությամբ նազ, որով Գրասևրենն է arche: Ըստ Մովսեսի հնգամատյանի առաջին տեսքով նույն շինեց տապանը մի վերուստ շրջանից շինեց արտավելու համար: Նույն շինեց այնպիսի տապան մի. որ ինքը իր ամբողջ սերունդով պատուպարվեցավ անոր մեջ, և տապանը քառասուն օր լողաց ջրերուն վրա, մինչև որ ջրերը քայվեցան և նստավ Ալարատ լեռան գագաթին:

Երկրորդ տապանը կամ տապանակը շինեց Մովսես՝ տանարին մեջ դնելու համար, և այդ տապանը մի տեսակ փրկական խորհրդավորություն ուներ իր մեջ:

Գիտական հետազոտությունները քավականին պարզեցին, որ նույն և Մովսեսի տապանները ոչ այլ ինչ էին, բայց եթե եգիպտական սրբազան հավակի (haque sacré) մի ուրիշ ձևով սրբազործումը:

Եգիպտական դիցաբանության մեջ սրբազան նավակի պաշտոնն է մեռելոց հոգիները փոխադրել դեպի ճավիտենական աշխարհը:

Դիցաբանական այս ավանդության զանազան այլաբանությունները ոչ նվազ ընդունված էին ասորեստանացոց և քաղցածոց մեջ, նույնպես պարսիկներու:

Նկ 14. Գոթոց Հովհաննավանքի քարուս

* Օշականի առանձնակի կանգնած սյան խոյակի ճիշտ նմաները գտնվեցին Գլխուս շրջառում, հավանաբար գարձալու առանձնակի սյուներու վրայից (տես Նկ. 13). Մի այլպիսի սյուն էր կա Հովհաննավանքի քարուս (Նկ. 14):

մեջ. Ըստ իս. չափանական է, որ Նայոց հեթանոսութեանն բնորոշված և սրբազործված բառ է մեռելոց անուսում և թերևս նույն նշանակությունն ունեն ինչպես Սփրիտոսի մեջ. որ սև 5-րդ դարու մատենագրությանց մեջ գործածական է:

Տապանները առնասարակ քայն շինված էին, և իմ կարծիքով ամենաշատը հայոց մեջ գործածական եղեր է 6—7-րդ դարերը, իսկ անկեց հետո բացառիկ դեպքերու մեջ միայն գործածած:

Իմ տեսած տապաններուն մեջ մեկ տեսակ մը կար. որ պարզ երկար քառակուսի սնտուկ է, բոլորովին պարզ և արտաքուստ չափի կոկված, ինչ որ սպացույց է թե հողին մեջ պետք է թաղված, ոչ թե հողին դուրս երևնալու հորոսվույնը մոտավորապես 50—80 սմ. վրան կափարիչ շուներ, հավանաբար կորած կամ փճացած էր:

Մի ուրիշ տեսակը արտաքուստ կատարյալ երկար քառակուսի է, իսկ մեջը փորած 40—50 սմ. խորությամբ մեկ կողմը լայն և մեկ կողմը համեմատաբար նեղ, անշուշտ լայն կողմը պետք է դիտուն կողմը լինեն, իսկ նեղ կողմը ուղղորտ և ուղղորտ, կողմը փորվածքը անկյունավոր, իսկ գլխի կողմը՝ ուղղորտ կիսաբոլորակ և հաստակն ալ աստիճանաբար բարձր, այնպես որ, այդ սնտուկին մեջ դիակը փոխանակ ուղիղ շորիզանակալի, փորո ինչ պիտի և թիկունքներու կողմի նիսի վեր թեքված պիտի պատկեր: Այս տապանն ալ կափարիչ շուներ, որ գաղափար կազմելու տուր ձևին վրա:

Ինչպես կերևի այս տապանները անպայման հեթանոսական էին, սրտովնտև ասոնց մեջն գտնված են խեցեղեն ամաններ, զույնզգույն ուլունքներ և այլ ուրիշ առարկաներ, որոնք քրիստոնեական շրջանին դեմքի անտուրը են:

Այս տարի Արթիկ գյուղի մոտ գրեթե երկու կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող միջատապանք ըսված հնագույն եկեղեցի արևելյան կողմը ցույց տվին ինձի քարե տապաններ, որոնք կարելի է, լռել գեո տեղերեն չեն չանված: Տեղի գտարիվել լինելուն պատճառավ անշուշտ վրայեն բավականին հողը վաղելով շուրջը մի քիչ բազիլը է նմանապես այս տապաններուն ալ կափարիչները անհայտացած են: Անոնցմե մեկը, որ համեմատաբար սվելի անապարտ միացած է, բավականին կտարբերի մյուս տեսածներեն: Տապանին արտաքին ձևը հավասարակողմ երկար քառանկյունի է, իսկ մեջի փորվածքը բոլորովին տարբեր է նախապես նկարագրածու կերպ տեսակ տապաններին: Իսկական մարդու ձևով փորված է մեջը. այնպես որ, զուտը իրեն համար առանձին բոլորակ մի տեղ ունի, գլխի բոլորակին կհարթե փորվածքի լայնություն մը ուսերուն տեղավորելու շափ և անկեց վար երթալով հետզհետե անգլախի կերպով կնկնան և ուղիղ մարմնին ձևը կբուսանալ հորոսվույնը շատ քիչ է, հազիվ հաս տեղավորվի դիակը, այնպես որ, և թի կափարիչը ծածկվեր. մարդուն մարմնին թիրևս 1—2 սանտիմ բարձր կմնար կափարիչը:

Արդյոք այս տապանները հեթանոսական են թե՛ քրիստոնեական, ոչինչ հայտնի չէ, շուրջը կան շատ ուրիշ գերեզմաններ, որոնք ոչ միայն իրենց ձևերով 10—15-րդ դարու գերեզմաններ լինելը հայտնի են,

այլև ունին նայրեն արձանագրություններ, որոնցմե կհասկնալ թե մեծ մասամբ բարձրաստիճան կղերներ են և դառ և կամ վանքի միաբան հոգևորականներ: Ըրճպատապանքը յուր ոճով և ձևով չի կարելի 7-րդ դարեն աչ կողմը բերել, անպայման շատ հին ձև ունի, նույնիսկ իր վրա կան 5-րդ և 6-րդ դարերու եկեղեցիներու հատուկ ավանդական ձևերը: Այս տապանները եկեղեցու սրբեկան հարավային անկյունեն հազիվ 2,5—3 մետր հեռու են, եկեղեցուն այնքան մոտիկ այսպիսի ձևով տապաններ, այն ալ ոչ այնքան հողին ներքև, ինձի ենթադրել կուտա, թե պետք է որ քրիստոնեական գերեզման լինին. այս ենթադրության պատճառով էր, որ քիչ առաջ ըսի թե հեթանոսական ձևով քարյա տապանները թերևս շարունակվեր են մինչև 7-րդ դար: Մնացած գերեզմանները թեև բավականին չեմ հետազոտած, սյնքան քնորոշ ձև չունին, բացի չորս հինգ օրորոցաձև տապանաքարեր, որոնք շատ պարզ են 12—13-րդ դարեր հետո կամ նույն դարերուն լինելնին:

Այստեղ գտա նաև մի շիրմաքար կամ կոթող, որը անպայման 6—7-րդ դարերուն կպատկանի, այս մասին կխոսեմ քիչ հետո, ուստի նկատելի է, որ վանքի շինության հետ մեկտեղ գերեզմանոցը գոյություն ունեցեր է այստեղ և միշտ պահվել է մինչև վանքի ամայնալը:

Գյուղացոց ոճանց պատմվում, վանքի հարավային կողմի յանջերուն վրային համար գտնված են հին հեթանոսական գերեզմաններ, որոնց մեջն էլած են կճուճներ, ուլունքներ և ուրիշ շատ հեթանոսական շերտերի հատկություններ ունեցող իրեղեններ: Առտի, կասկած չկա, որ հեթանոսական դարերուն Արթիկը և այս վանքի շրջապարզը բնակել էին հեթանոս ժողովուրդ, դույն այս տապաններն ալ հեթանոսական մնացող են, թեև պատճառապես ակնարկներ ալ կան 5—6-րդ դարերուն, որ հայոց մեջ եղած են բարախոր տապաններու մեջ թաղվածներն:

Մասնատեսուկ գյուղի արևելյան կողմը հնագույն մի գերեզմանոց կա, որ այժմ ալ գյուղացիք իրենց մեղիները կթաղեն. այս գերեզմանոցն իր վրա ցույց կուտա շատ խոր հնության նշաններ, բացի այն, որ կան հին իււղարբեր և 13—14-րդ դարերու արձանագրությամբ գերեզմանաքարեր, նաև անմոխրպես այս գերեզմանոցին կից կա ընդարձակ մի տարածություն, որ բոլորովին հող չկա գետին վրա, քնական հրաբխային կարծիք տպատախներ են: Այս քնական տպատախներ վրա տեղի ու տեղը փորված են բազմաթիվ տապաններ, երբեմն անջատ անջատ իրարմե մեկնե մինչև երկու մետր հեռավորություն վրա, իսկ հրբեմն՝ խումբ խումբ երբեմն մինչև վեց ութը հաս անհավասար շափերով: Ասոնց մեջ կան, որ պարզ երկար քառակուսի փորված են միայն ուղղորտ կողմը քիչ ավելի նեղ, իսկ մեծավ մասամբ կտեսնինք ճիշտ այնպես մարմնի ձևով փորված, ինչպես նկարագրեցի միջատապանի մոտիկ տապաններու: Պահ մը կուզեի հավատալ որ այս գերեզմանները լինին քրիստոնեական, սակայն այդ փորվածքներու տեկատն ուղղությունները կամ արևելադարձությունները զիս ավելի կհամոզեն հեթանոսական լինելուն: Անոնց մեջ արևելքն արևմուտք ուղղվածներ ալ կան և եթե ոչ բոլորովին, գոնե զգալի շափով հյուսիսն հարավ ուղղվածներ ալ կան:

Այն տապանների վրա ոչ միայն կափարիչներ չկան, այլև դարձի դար արևքան մաշվեք են, որ շատերուն չազիվ հազ ձևը մնացել է:

Վերին աստիճան հետաքրքրական էր, ըստ իս. գիտնալ թե այս ձևի տապանները ի՞նչ ձևով կծածկվին: Եստ պարզ է, որ աղքատ ու անկարող դասակարգի համար բավական պիտի լիներ տապանին հարմար շափով քարե պարզ կափարիչ մը, սակայն ազնվական դասակարգը անշուշտ չէր բավականանալ այդ շափով և պիտի շինեին որոշ շափով գեղեցիկ շիրիմներ ալ: Սակայն դժբախտաբար ոչինչ հետք չեմ գտած մինչև այսօր, թերևս ապագային հաջողվի ճշտել այդ քարե տապաններու ամբողջական ձևը:

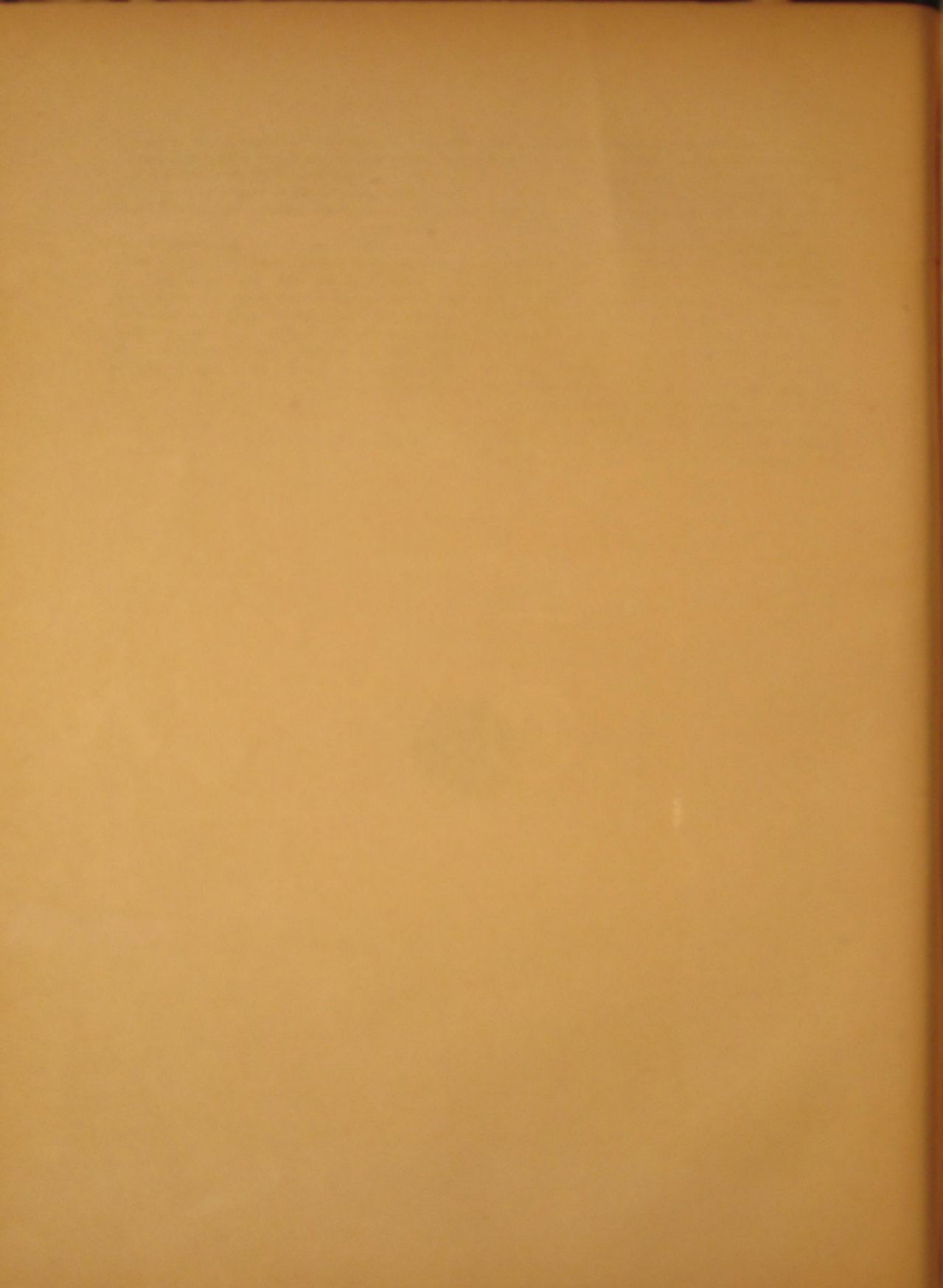
Մի ուրիշ երևույթ ևս, որուն մասին թի՛ պատմական վկայութիւններ կան և թե՛ իրական օրինակներ կուզան մեզ համոզելու, որ քրիստոնեական նախնական դարերուն անպայման վերացած կլինեիր քարոյս տապաններու գործածութիւնը, որովհետև բացի պատմական վկայութիւններէ թե՛ կալի տապանի կամ կարասի

մեզ դրած կի՞նք չեն. այլև զանազան տեղեր գտնված են ժողովրդայն ձևերով մեզը մարդու կմախքներով կարասներ և թողը գտնված իրեղենները քրիստոնեական դարերու լինելը կապացուցանեն: Ինչպես շատ գտնվեք է Անիի մեջ, որուն մոտեն գտնվեք են քուլանդական պղնձե դրամներ:

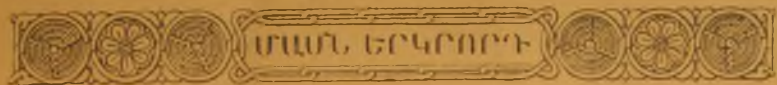
Տապաններեն հետո անցնինք շիրիմներու: Ես կը կարծեմ որ շիրիմ ըսելով պետք չէ հասկնալ հողին տակը եղած մասը, այլ հողին վեր, տապանին վրա իբրև հիշատակարան շինված մասը, որն ամեն ազգի մեջ զանազան ձևերով արտահայտված են: Տապան մը կարող էր առանց շիրիմի լինել, բայց առանց տապանի շիրիմ պետք չէր որ լինի: Կարող է այդ շիրիմը շատ պարզ ձևով լինի, և կարող է խիստ շատ փարթամ ու հուսկապ գործ լինի:

* Ձեռագիրն այստեղ ընդհատված է:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԸ

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏԱԶԱՐԸ

ա. ԷԶՄԻԱԾԻՆ

րիստոնեական ծագում ունեցող շենքերից գրեթե ամենահինն է Էջմիածնի տաճարը, որն ըստ պատմական ավանդության հիմնված է 303 թվականին, սակայն մատենագրությանց մեջ գտնված հատ ու կտոր տեղեկություններից կիմանանք նաև, որ այս տաճարի սկզբնական շենքը մասամբ փայտաշեն էր, որով հեշտությամբ ենթարկվեց քնական և քաղաքական փոթորիկների պատճառած ավերումներին, որոնց հետևանքըն նշավ հաճախակի նորոգություններ նախկին հատակագծի վրա:

Այժմյան գոյություն ունեցող շենքի մանրամասն մասնագիտական քննությունից պարզ նրևում է, որ նախկին 303 թվականին հիմնարկված շենքը միանգամայն գոյություն չունի, Հին շենքը ամբողջովին քանդելով հիմն ի վեր վերաշինել է Վահան Մամիկոնյանը 458 թվականին: Հայաստանի մարզպան նշանակվելուց հետո:

Հատակագծային քաղաքական ուսումնասիրությունից ապացուցվում է, որ Վահան Մամիկոնյանը նախկին եկեղեցական հատակագծային ձևերից տարբեր մի նոր ոճով կառուցել է այս շենքը, որ բացի մի քանի աննշան արևմտյան ճաշակի մանրամասնություններից, ինչպես ֆրոնտոններ, պսակի ձևերը, տաճարի ընդհանուր երևույթը և շինարարական կերպերը, զուտ արևելյան հատկանիշ ունեն:

Սակայն, որչափ որ, Վահան Մամիկոնյանը ժամանակի պահանջած հատակագծով շինեց, այնուամենայնիվ թե՛ շինարարական արվեստի որոշ թերություններ կային այն ժամանակ և թե՛ շատ շուտ փոփոխությունների էին ենթարկվում հատակագծային ձևերը: Կոմիտաս կաթողիկոս (612—621) 7-րդ դարում, իր ժամանակին մաշված ու հնացած փայտյա զմբեթի տեղ, շինել է քարե զմբեթ անշուշտ, նաև հարակից նորոգություններ ևս անելով: Իսկ ներսես Շինող կաթողիկոս (642—662) նույն դարում, թերևս տաճարը ընդարձակելու դիտավորությամբ, չորս կողմից քառակուսի պատերի մեջ ամփոփված արտիկները արտաքին պատերից դուրս հանեց, ինչպես որ այժմ կոնսնվի: Ուրեմն հատակագծի վերջին ձևը տրվեցավ 7-րդ դարում:

Թե ինչ ճակատագիր ունեցավ այս շենքը 7-րդ դարուց մինչև 15 դարը, այս մասին հաստատ մի բան չէ

Ղ. 10 Էջմիածնի տաճարի շենքերը և յուրի արևմտաքի

կարծի տեսլ, որովհետև գրեթե պատմական սովորելու շունենք: Արդեն 5-րդ դարում կաթողիկոսական աթոռը փոխադրված էր Դվին, Նետո ղանազան տեղերը մինչև 1441 թվականը, երբ վերստին էջմիածնի տաճարում իստատավեց կաթողիկոսական աթոռը: Այդման, մոտ տասը դար (ի բաց առջալ կոմիտասի և Ներսես 2-րդի կատարած շինությունները 7-րդ դարում), այս շենքը միանգամայն անտեսը և անխնամ մնաց, մինչև կաթողիկոսական աթոռի էջմիածին փոխադրվելը: Ընդ միայն այս կրկար մամանակամիջոցին մեջ պատմա-դրական մի հիշատակություն չենք գտնում էջմիածնի տաճարի նորոգության կամ շինության մասին, այլ վերջին անգամ կաթողիկոսական աթոռ ճաստատվելուց հետո իսկ, մինչև 1627 թվականը, դարձյալ շինարարական ոչ մի գիտյան ձեռնարկ չի եղել: 1627 թվականին է. որ Մովսես վարդապետ, որ Նետո կաթողիկոս դարձավ 1629 թ., ձեռնարկել է տաճարի վերանորոգության, որի մասին Առաքել Դավրիժեցի պատմագիրը Նեոկլավ Եկարագիրը կուտա — որտեղ ամենայնից պատարկված է տաճարը, և կողոպտված չուր դարձրոր. ոչ գիրք կար և ոչ զգեստներ, այդ պատճառով ոչ մի ժամաստացություն չէր լինում. պատանական անոյալոր ճանապարհորդները իսմար մի մահմանական ձևի ճրագ վառելով բեմի վրա կղենք, որպեսզի իրեն որդյունություն տան: Հատակի սալերը ամբողջովին քանդված էին և մեծամեծ լուսամուտները բաց էին մնում առանց վանդակի և փեղկի, որով թռչունները մտնում էին, և երես և սպորտություններով լցնում: Իսկ դրան կողմից կաթողիկոսի պուխը, տանիքը և պատերի հրեսները ամբողջովին քարաքանդ եղած և քարերը թափված էին գետին՝ գետնի սալերը ևս ջարդելով և փլացնելով: Մի մամանակ տաճարին կից շինություններ էին շինված ու հետո քանդված, որով փլատակների կույտը մինչև յոթը կանդոն բարձրացած էր տաճարի շուրջը:

Նախնական վիճակի նկարագրությունը մի բին մանրամասն գրեցի, որպեսզի այժմյան շենքի վրա եղող նետնագույն փոփոխությունները և ստացած վիճակը աճվելի պարզ և հիշատելամբ համեմատելի լինի: Ինչպես տեսանք, Առաքել պատմագիրը տեսում է, թե նախքան Մովսեսի վերանորոգությունը, կաթողիկոսի պուխը քանդված էր, տարակույս չկա, որ գմբեթի վերին մասը այնքան քանդված էր, որ նույնիսկ Ներքին կողմից գմբեթին վրա դեպի տաճարը նայող մի կտոր ծակ էր բացված: Այս պատճառով է, որ Պարսկաստանի դերմանական ուղեկից Տեկուանդյուր 1664 թ. առանց ուշադրություն դարձնելու կաթողիկոսի վիճակին, ևսուրուտ ամբեթի մեջ բոլորչի պատուհան էր տեսնում կամ տեսնել կարծում: մինչդեռ այդպիսի բան չկա և չէր էլ կարող լինել: Այժմ արտաքուստ շատ պարզ երևում է, որ մինչև կաթողիկոսի շուրջը եղած որսնապույտների ճավասարովյանք քանդված էր ամբեթը և առաջի անգամ նորոգության ենթարկվեց Մովսես վարդապետի նախա-նկունովյանք: Բայց նախառակ հայկական շին ոճին, որ թե՛ թմբակները և թե՛ վերին կոնածե մասը բարձր չէին (հին օրինակ մնում է Զովիսիմեթի գմբեթը), անսպասելի բարձրություն և սրովություն տված են արտաքուստ, որով աճելի ծանրություն են պատճառած ներքին ամբեթակիր շուրս մույթներին:

Ու միայն տաճարի արձանագրություններից երևում

Նկ. 16. Էջմիածնի տաճարի գմբեթը

է, որ ներքին գմբեթակիր մույթները վերևի ճնշող ծանրության տակ վնասվելով քանդվել են և հաստացել, այլ և ներկայիս ևս ճարավարեմտյան գմբեթակիր կամարները ճաքած են վերևի թմբակի ծանրության տակ այնպես, որ առաջիկայում այդ ձևերը վտանգ են սպառնում շենքի ամբողջության: Ոչ նվազ վտանգ է սպառնում եղիաղար կաթողիկոսի (1680—1691 թ. թ.) շինած գմբեթներից մեկը՝ Նյուսիսային կողմի արսիդի վրա, որուն ծանրության տակ ճաքել է արսիդի պատը մինչև պատուհանը: Ահա այս անգույն ծանրաբեռնման պատճառով է, որ մի քանի տարի անուշ ճարավային կողմի փոքր վանակատունը ամբողջովին փլավ:

Ի՞նչ ուղի ուշով քննելը շենքի ճակատները՝ յուրաքանչյուր դարաշրջանի շինության և նորոգության հետքեր կզտեններ: Հյուսիսային ճակատի վրա տակավին մնացել են 5-րդ դարու մնացորդներ. վերևի երեք ֆրոնտոններ, որոնք ճոխազարդված են պեղակներով 5-րդ դարից են մեզ հասնում, մնացած մասերի վրա վերևից մինչև ներքև, 7-րդ դարից մինչև մեր օրերը կլից Նորոգությունները և կարկաստանները շատ որոշ կերևի: Ինչպես կերևի ճաճառակի նորոգության ենթարկվել են

հարավային և արևմտյան ճակատները, որովհետև այդ ճակատների վրա 5-րդ դարու ոչ մի հետք չի մնացել. սակայն 7-րդ դարուց սկսած 11-12-րդ դարերի նորոգության նմուշները գոյություն ունենալուց հետո, խիստ ակնբախ են 17-րդ դարուց սկսած մինչև մեր օրերը ելած նորոգությունները, մասնավորապես ստորին մասերի վրա:

Այս ավելի բան 12 դար անտերությունից բանդման և ավերման ենթարկված շենքը, իրեն մայր աթոռ

այն հարգանքը չէր վայելում ինչպես այժմ: Քչ միայն զանազան անգամափոխություն հասարակ էր կարծի էր, այլ և, ըստ հազար Փարսեցու, Վահան Մամիկոնյան վերաշինում է տաճարը իրեն «գործ նախնայ իրոց» (անշուշտ մոտ զժող ինքեհեր Պահլավունի էր տաճարում) ոչ իրեն մայր աթոռ, նաև հարյուր և 400 5-րդ դարու վերջերը աթոռը հվին փոխադրեցին, այլևս ուշադրություն դարձրին Վաղարշապատի վրա: 7-րդ դարում կամ հուսար ընդգրկնակում է Վահանի տաճարի մեջ Լորփոստեն

Նկ. 17. Էջմիածնի գանդակատան հարավային երեսը

Տաճար և նորոգություններ է կատարում կաթողիկոսի վրա. Իսկ ներսես Շինող իր կանգնած Զվարթնոցի մեջ մարմնացնում էր Վահանի եկեղեցիին ձևը թիչ ավելի ընդարձակելով: Իսկ ներսես 3-րդից հետո մինչև 17-րդ դարը այլևս ուշադրություն չդարձնելով, Առաքել պատմագրի նկարագրած վիճակին հասավ:

Ք. ՏԵՂԵԿԱԿԻՐ ԷՋՄԻՄՆԻՆԻ ՏԱՃԱՐԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԱՐԽԻՂԻ ՎՐԱ ՀԵՏԵՂԱԳՈՒԹՅՈՒՆ ԿՈՌՈՒՅՎԱԾ ՉՋԵՂԱԿԱՍՏԱՆ, ՀԱՆԿԱԿԻՐ ՓԼՁԻՈՒՆ, ՊԱՏՃԱՌՈՎ ՎՆԱՍՎԱԾ ԱՐԽԻՂԻ ԵՎ ՈՒՐԻՃ ՓՈՓՐ ՄԱՍԵՐՈՒ ՎԵՐԱՆՈՐՈՎՈՒՄ

Էջմիածնի տաճարի վրա, 1682 թվականին ելիսդար կաթողիկոսի ձեռքով կանոնված երեք փոքր շանդակատներին մեկը՝ հարավային արքիղի վրայից, տնակեկալ կերպով փլուզ է 1921 թ. մարտի 27-ի առավոտյան ժամը 4-ին, և փլուզման ցնցումով ու քարերու միմյանց բախումով, մեծապես լրացվել էր ներքևի նաղարյան արքիղը:

Վանքի միաբանությունը նետաձել էր փլուզ և լնասված մասերի վերանորոգումը, միայն բավականաչինք էր նույն տարրին փլատակը մասամբ մաքրելով և արքիղի վրան մի թեթև փայտյա ծածկ դնելով, Այս սարի, միաբանությունը թե կանգնատան և

թե ուրիշ նարկ եղած մասերի նորոգության համար կազմել էր մի շինության հանձնաժողով, նախագահությունը Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի և անդամակազմությամբ նորին, և Բագրատ արքեպիսկոպոսների:

Հանձնաժողովը ի նկատի ունենալով տաճարի թի պատմական և թե ղեղարվեստական նշանակությունը, մանավանդ նրա բազմադարյան շուրջները, որոշեց իրավիճակը Հայաստանի դիվանի ճարտարապետ, ակադեմիկոս Ալեքսանդր Ռուստամյանին՝ նախնական խորհրդակցություն և տաճարի մանրամասն բնութագրան համար, որից հետո կազմել ըստ պատշաճի վերանորոգության ծրագիրը:

Ակադեմիկոս Ռուստամյանի ուղաչին այցելություն ժամանակ, կարգադրեց որ նախապես բոլոր խախտված և վտանգավոր դարձած մասերը՝ լուսանկարել և մանրամասն շափազրել նետո, քանդակի և խնամքով մաքրվին, որպեսզի նաղարվոր լինի լուրջ բնություն և ենթարկել տաճարն իր բոլոր մասերով:

Այս կարգադրությունը հիման վրա, անմիջապես գործի ձեռնարկվեցավ ներկա 1923 թ. սպետեմբեր 2-ին, և ակադեմիկոս Ռուստամյանի կողմից արվեստագիտության աշխատանքներին ղեկավար նշանակվեցի նա:

Ջախագրելու, բանդելու և մաքրելու աշխատանքները սեղին մոտավորապես երկու շաբաթ, ղեց ձառ

կրկին հյուսիսից ելող ակաղ. Թամանյանը նախ քան նրանց անց մասերը, որոնք ընդունակ էին դարձել զարնան և աշնան անձրևներն իրենց մեջ ծծելու և մինչև տաճարին ներքո Քաֆանցելու, որով փչանում էին բոլոր պատերն ու ներքին կամարները. Հետո քան նրա փլած վանճակատան և արսիդի մասերը, որոնք անմիջական նորոգության պիտի ենթարկվեին:

Այսուամայն է և անձրևների խոնավությունից մըշտապես փճացման ենթարկված մասերի համար, ակաղեմիկոս ճարտարապետը գտավ, որ տաճարի տանիքի ամբողջ քար ծածկերը, նախապես արվեստի պահանջած կանոնների համաձայն շինված շինելուն զատ, նաև չափազանց հնացած էին, ուստի հարկ համարեց լուրջ վերանորոգության ենթարկել ծածկի սալաքարերը՝ առանց ալյափոխելու տանիքի նախնական հին ձևը: Բացի ծածկի սալաքարերի անարվեստ շարվածքը և հնացած լինելը, ակաղ. ճարտարապետը ամենամեծ շարիքի աղբյուր համարեց արտաքին պատերի կատարին, հետևազույն ժամանակ բոլորված շուրջանակի պարապետները և Գևորգ կաթողիկոսի տաճարի արևելյան կողմի կցած ամբողջ շենքը՝ վրայի սգեղ ու անհնաշակ զույգ գմբեթներով, որոնք պատճառ են դառնում ձյունալքի և անձրևի ջրերին տանիքի վրա լճանալուն և պատերի ու կամարների մեջ ծծվելուն: Ուստի այս մասին կարգադրեց, որ քանի որ այժմ հնարավոր չէ Գևորգ կաթողիկոսի տաճարի արևելյան կողմի կցած շենքը միանգամայն վերացնել, զեթ այժմ անհրաժեշտ է միանգամայն վերացնել նույն շենքի վրայի զույգ գմբեթները և շուրջանակի կտորի մակարդակից վերև բարձրացված պարապետները և տեղերը հավասարեցնել տանիքի սալահատակի հարթ մակարդակին. նաև տանիքի մակարդակին հավասար պատերի վրա շարված սալաքարերը պատերից դուրս հանել շուրջանակի առնվազն 0,05 սաժ. պատերի արտաքին երեսները անձրևի կաթիլներից ազատ պահելու համար:

Փլած զանգակատան կազմությունը մանրամասն քննելով և հյուսիսային արսիդի վրայի նույնամե կանգուն զանգակատան հետ համեմատելով, ակաղեմիկոս ճարտարապետը պարզեց, որ զանգակատների շինողները, նույնիսկ սկզբից, առանց ի նկատի առնելու շինարարական նպակ կանոնները և մասնավորապես՝ տարողությունաց օրենքները, հանդուգն կերպով ծանրաբեռնել էին, բազմադարյան հնությունից արդեն հյուսիսի սկսող արսիդի պատերը: Բացի այս, մի ուրիշ աննկատի մասն էր գործված էր, որ նախքան զանգակատան շինվելը, արսիդի կատարին, շուրջանակի բարձր պատեր էին բոլորած իբրև պատերազմական ամրոց՝ առանց վրանաշված ապարով հաստատության և ույս պատերու վրա էին իրված զանգակատու, գմբեթի զանգվածի ամբողջ ծանրությունը իրենց վրա կրող շորս սյուներից երկուսին կես մասի, որով իբրև ամրոցի պատ արսիդի հյուսիսից պատի վրա շինված Ծառայաձ էր նաև իբրև սյուն, Հետևաբար, զանգակատան ծանրությունը հետզհետե ճնշելով արսիդի ուժասպառ պատերը և դեպի դուրս մղելով թե ամրոցին և թե արսիդի պատերը, գմբեթի հանգիստը կազմող շրջագծի և պատերու մեջտեղ շուրջանակի ճեղքվածք էր գոյացել 0,04 սաժ լայնությամբ՝ անկան եկու տեղից ևս վերև վար

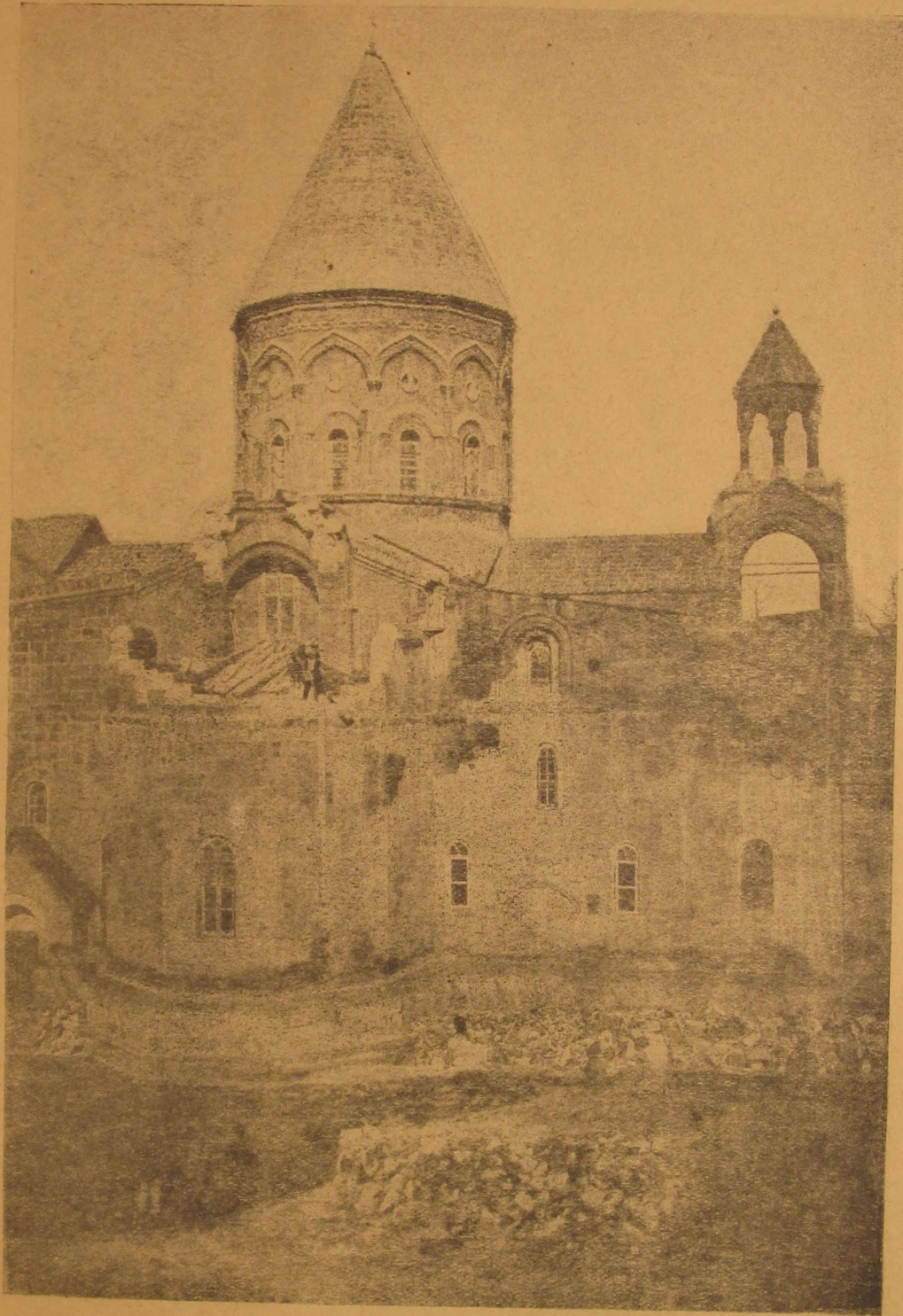
դույացած ճեղքվածքներից և դուրս պոծած բարերից: Այսպիսով հետզհետե զանգակատան հավասարակշռությունը կորչելով և հակվելով դեպի դուրս գերովել էր դեպի ցած:

Արդ, ըստ ակաղեմիկոս ճարտարապետի, փլած զանգակատունը նախկին ձևով վերականգնելու համար, հարկ պիտի լիներ հնացած արսիդը քանդել կեսից և վերին և նորը շինել հաստատուն կերպով իբրև ապահով խարխիս նորոգ կառուցվելիք զանգակատան: Բայց որովհետև արսիդի կեսից ավելին քանդվելով և բոլորովին նոր շինելով, անշուշտ պիտի կորեր նախկին հնությունը զրոշմը, որ հակառակ էր հին հուշարձանների նորոգության համար անհրաժեշտ, ընդունված օրենքի, այն է ամեն հնար գործ դնել հնագույն տիպը պահպանելու առանց բաժանի ալյափոխումներու, և որովհետև զանգակատունը նորոգույն ժամանակի գործ էր և չէր կարելի նրա վերականգնման զոհել ավելի քան տասն և երեք պարու հնություն ունեցող շենքը, որը առանց զանգակատան կարելի էր սպասելով երկար դարերու համար, հետևաբար որոշեց որ արսիդի դուսի երեսից, պահվով միասին քանդվին միմիայն շորս շարք քար և իր սեփական քարերով վերստին շարել քանդվածը՝ պահասած մասերի համար միայն նոր քար տաշելով և զետեղելով շարքի մեջ, ընթ նույնիսկ հնար լիներ առանց արսիդը քանդելու վերաշինել փլած զանգակատան և վրանց շտպանար արսիդին լուր արտապարզ ծանրությունը, դարձյալ պետք էր վերականգնել հնագիտական օրենքներով և ըստ կարելիության շինել իր քարերով, այդ ևս անկարելի էր, որովհետև սյուներ, խարխիսներ, խոյակներ, զարդաքանդակված կամարներ ու աղղղներ այնպես էին փշրված, որոնցմե ոչ մի հատ գործածել հնար չէր: Հետևաբար արսիդի վրան փոխանակ զանգակատան, որոշեց ճարտարապետը ըստ հայկական վաղեմի ոճի, ծածկել կոնսաձե շտեկով անձամբ որոշելով կոնի բարձրության չափը:

Ակաղեմիկոս ճարտարապետի վերահիշյալ կարգադրությունները իրագործվեցան հետզհետե. բազմակուսի արսիդի երեք ճակատների քարերը պսակի շարքերով միասին, նախապես վրանները թվանշաններ դրվելուց հետո զգուշությամբ քանդվեցին, և մարմելով նույն կարգով վերստին իրենց տեղերը շարվեցին, իսկ պակասած մասերի համար նոր քարեր տաշվեցին իբրև լրացուցիչ շորս շարքերին: Պսակի ոճը նույնը պահվեց. ինչպես որ կար առաջ հին շարքի մեջ: Բայց որպեսզի այս նոր շարված քարերը սերտիվ միանան հին պատի հետ, և անխախտ ձուլվին, ճակատի շարված յուրաքանչյուր քարերը երկաթյա ձողերով կապվեցին հետևի շարքերի հետ՝ ձողերի ծայրերը հալած արձեճեով ամրացվելով: Արսիդի վրան ծածկվեց կոնսաձե՝ հեղբները առուցիկ տաշված սալաքարերով:

Արևելյան կողմին Գևորգ կաթողիկոսի կցած շենքին վրային զույգ գմբեթները վերացվեց հետո քաջ մնացած տեղը նախապես ծածկվեց երկաթի ձողերի վրա ձուլված բետոնով և վրան հավասարվեց աղուցիկ հեղբներով տաշված սալաքարերով՝ հավասար տանիքի մակարդակին, իսկ նույն մակարդակով, վերջված սալաքարերի տեղերը սալաքար շարվեցին 0,05 սաժ. պատերից դուրս առաջացնելով:

Նկ. 18. Էջմիածնի տաճարի հարավային արտիղը, որի վրա փլված է զանգակատունը

Բայց որովհետև աշխանային, ցրտերը վրա հասան և աշխատանքներ կատարելը դժվարացավ, որոշվեց հետաձգել առաջիկա դարձան ամբողջ կտորի սալահատակների նորոգությունը, և ժամանակավորապես մաքուր դած ու կրով ձեփվեցին սալաքարերի միմյանց միացման տեղի բաց մնացած ճեղքերը և կոտորված մասերը:

Ակադեմիկոս Թամանյանի կործիքով, էջմիածնի հնադարյան տաճարը, հետնագույն տեղը հավելումներից և անճաշակ կարկատաններից ազատելով նախկին պարզության վերածելու և մոտալուտ կործանման վրտանգից փրկելու համար, մոտ ապագայում անհրաժեշտ են հետևյալ աշխատանքները:

1. Վերացնել հյուսիսային արսիդի վրայի փոքր զանգակատունը, որուն ծանրության ներքև վտանգավոր կերպով ճեղքատված է արսիդը և մոտալուտ կործանման վտանգ է սպառնում:

2. Վերացնել տաճարի արևմտյան կողմի տանիքի շրջապատ պարսպետները:

3. Անմիջական վերանորոգության ենթարկել արևմտյան ճակատի հյուսիսային և հարավային անկյունների ճեղքված և քսեղվելու վտանգ սպառնացող մասերը:

4. Խիանգամայն վերացնել արևելյան կողմին կից Կեորգ կաթողիկոսի շինությունը:

Որովհետև այս տարվա համար ձրագրված աշխատանքը մասամբ վերջացած է և առաջիկային կա ուրիշ անհետաձգելի աշխատանք, որոշվեց մինչև այժմ կատարված և հետո կատարվելիք աշխատանքների համար կազմել սույն տեղեկագիրը:

էջմիայն
23 դեկտեմբեր
1928 թ.

Տ Ե Կ Ո Ր Ի Տ Ա Ճ Ա Ր Ը

ա. Տ Ե Կ Ո Ր Ի

Պատմական և ճարտարապետական մեծ արժեք ունեցող հուշարձաններից մեկն է Տեկորի հնաբույս տաճարը, որ մերթ վկայարան սրբույն Սարգսի և մերթ ս. Երրորդություն անունն է ունեցել:

Ըստ իմ հետազոտության Հայաստանի մեջ, նախաքրիստոնեական դարերից մինչև քրիստոնեության 15-րդ դար, տեղի է ունեցել ճարտարապետական արվեստի շորս վերածնություն, որոնց առաջինը, կիկլոպյան պատերից հետո 4-րդ և 5-րդ դարերուն մեջ կազմակերպված է, որուն կատարյալ մի օրինակն է Տեկորի հուշարձանը 5-րդ դարուն կանգնված: Թեև ապացույցներ կան, որ նախքան 5-րդ դար գոյություն ուներ այդ շինքը, 5-րդ դարու մեջ, հավանորեն քրիստոնեական տաճարի վերածվելիս ստացավ ներկա ձևի գլխավոր մասը (ինչպես նույնը պատահել է Երեզուրի տաճարում): Ծենքի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին ճակատների վրա կան անվիճելի ապացույցներ, որ 10—11-րդ դարերուն մի նոր նորոգության հետևանքով, այդ դարերի ճարտարապետական արվեստի կնիքը դրվել է նոր կատարված նորոգությունների մեջ, որոնց մասին կանգրադանումը շատ համառոտ կերպով:

Հայաստանի պատմական ճարտարապետության անձանոթ մասնագետների համար, գուցե անհավատալի թվի 5-րդ դարու մեջ Տեկորի տաճարի նման մի շենքի գոյությունը, որուն թե՛ գեղարվեստական ճաշակը և թե՛ շինարարական օրենքները նվազ տարբերություն ունեն ներկա դարգացած արվեստին: Նայելով կառուցման դարաշրջանի հնության և գեղարվեստական ճաշակի նախիտանություն, պատկաստք կազդին դիտողին:

Ծիսության որոշ թվական չկա շենքի վրա, միայն շինող Սահակ կամարականի և ընդ նմին հիշատակված անունները. 2. Այլ շանի քննությունը 5-րդ դարուն

կհասնին: Բացի արձանագրություն մեջ հիշված 5-րդ դարի անուններին, ճարտարապետական և շինարարական ոճերի քննությունը ևս այս շինքը տանում է մինչև 5-րդ դար:

Այս առաջին վերածնության մեջ իրագործված են թե՛ գեղարվեստական և թե՛ շինարարական ձևեր՝ ինչպես պսակ, լայն սյուսուհան, սյուսածև տղեղներ, սյուններ, խարիսխներ, խուլակներ, շրջապատ սյունապարզ բացօթյա սրահ հետագա դարերում այլևս գոյություն չունեն: Հետզհետե ջանքեր են լինում նոր ոճ և ճաշակ ստեղծելու, որը բավական երկար ժամանակ Հայաստանի արվեստագետներին խորթափումների մեջ թողնելից հետո, 7-րդ դարուն միայն մի նոր ոճ է երևան դալիս:

Որպեսզի պարզ լինի Տեկորի տաճարի նախնական ձևը և հետնագույն փոփոխությունները յուրաքանչյուրի համար, այստեղ թե՛ մասնակի կրուցատրեմ և կենդանապատկերներ շենքից վերցված ձևեր ու քանդակներ նախնական շինքի վրա և թե՛ հետագային հավելվածներին կամ նորոգություններին առաջ կկամ:

10—11-րդ դարերուն, որ Բաղրամունի թագուհիները նորոգել են այս շենքը, դիտվող աշխատանքը կատարել են հյուսիսային պատի վրա արտաքուստ րոշտովին նոր քարեր շարելով: Առաջ, որ տանիքը պարզ էր, արևելյան և արևմտյան կողմի ֆրոնտոններ ունի, և ֆրոնտոնների լիցքումի համեմատ երկու կողմից վայրահակ տանիք ուներ, այժմ շինել են ֆրոնտոններ թև հյուսիսային և թև հարավային կողմը, և դրանից առաջ են եկած անհամաչափություններ, սակայն հանուն սկզբուների այդ անհամաչափություններին հանդուրժիլ են՝ կոտորին իրենց ուզած ձևը տալու համար:

Կարծիք առաջին անգամ գրեթե շինվում է Հայաստանում այս շենքի վրա, որը չափազանց տարբերակ կերպով կազմվում է գմբեթին, ներսը վայրահակ պատե-

1 Այս հատվածը քաղում ենք «Գրականություն»

Կազմող

Նկ. 28. Տեկորի տաճարի հյուսիսային պատի արևելյան կեսը

րով ձեռնարկած, վրան մի գտնակով ծածկված, իսկ տրուտրուտս բոլորովին քստակուտի:

Յունի պահանջված գմբեթի վրան հարմարեցնելու համար նորի եղեր և ներքին փոփոխություններ փափաքելով, սյուներից տաշելով և կամ ավելացնելով ներքին սյուների հաստությունները, նախալոր և եզած գմբեթի նախապատասխան խարիսխներ պատրաստելու նաև, նախքան 10-րդ դարը, որ շենքերը ծածկված են կրդ-մինչդրով, այս տաճարի 10—11 դարերու քարյա ծածկույթներուն, ներքև շաղախի մեջ երևում են կրմիրգրի բեկորներ, որոնք ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ այս շենքը, ինչպես երևիում է, հետագած և վնասված էր, փերջին, նորոգության ժամանակ ազդող նորոգել են:

Բ. ՏԵՄՈՒԻ ՏԱՃԱՐԻ՝

Հազար չինգ հարյուր տարվան մի պատկանելի դառած ձեռունի, հայ հարտարագետության տասն և հինգ երկար դարերու միակ ներկայացուցիչ Տեկորի տաճարը, ինն անտրու ու անպաշտպան, սակայն շնորհիվ յուր չլապինդ կազմածքի զեռ կապրի և հույս կուտա այսուհետև ալ երկար պարելու, հի՛ն խնամող ձեռքեր մի քիչ օգնության հասնեն իրեն: Կապրի իբրև կենդանի վկա մեզ պատմելու համար յուր ծնունդն ու սրկածալից կյանքը և ներբողելու զինքը կանգնողներու հանձարն ու մեծագործությունները:

Երբեմն իր հովանուլն տակ սխոփանք և մխիթարումըն մյուսրով բարեպաշտ ժողովուրդին այսօր իր մե հեռացած օտարացած և զինքը լքած թողնելուն վրա ինն մշտալիր պրտով դարեկ ու պար հաստելով կործարդ ուսած ու պատահապատահ եղած, ժամանակի ծանր ընթան տակ մեջքը կորացած, տխուր ու հուսահատ դուրսը ծած, սակայն օրհնասական շունչով իսկ զեռ շատ բան կպատմեն հարցասեր այցելուին: զինքը խոնկեցնել պիտոյողին համար ամեն քար լեզու կզանա, սմեն խորջ արտասուքի աղբյուրներ, և դառնակակիթ ողբով կնկարագրեն յուր անցյալի վայելչությունն ու զինքը կանգնող մեծագործ իշխաններու բարոյական և նյութական նայանձնելի արծառնալորությունները:

Հայկական եկեղեցիներու առաջին տիպարը և հայ հարտարագետության ինքնուրույն ոճի անխառն մարմնացումը կենդակայանս այս երբեմնի վեհաշուք տաճարը, և իսկական դպրոց կարգ մը ակնաստիպ ոճերու, որոնք ծննդավայրը գտնելու համար, գիտնականներեք կար մտղորդեցան ուրիշ հեռավոր տեղերու մեջ փրտուտելով: Թայց որչափ ատեն կանգուն է Տեկորի տաճարը, շուտով պիտի հեղաշրջվին մինչ այժմ կղած թյուր կարծիքներ ու նեթաղություններ, 5-րդ դարու մեջ ստեղծագործական տալանդով օժտված հայ հարտարա-

պետներ պիտի ստանան իրենց պատվավոր մրցանակը զեղյալվեստի պատմության մեջ, որոնց մեկուն ձեռակերտն և այս հուշակապ տաճարը:

Ոչ միայն հետագա դարերու հայ հարտարագետության համար իբր արվեստի աղբյուր ծառայած է, ու միայն արևմուտքի փառքով պննագարդելու ձգտող 7-րդ դարու Ղվարթնոց եկեղեցուն սիրուն ու վայելուց դարպաքանդակներու օրինակներ մատակարարած է, այլ և շատ հետու, օտար աշխարհներու արվեստի զարգացման ալ մեծ օժանդակ հանդիսացեր է: Այս մասին թեև շատ հարևանցի կերպով, սակայն իրավամբ հայտարարեց պիտական աշխարհին առաջին անգամ Տեքսիև իրանասցի հարտարագետը 1839 թվականի ճանապարհորդության ժամանակ:

Կամսարականներեն մինչև Բագրատունիներու տիրապետելը, տաճարին պայծառություն համար խնամք ու ջանք չէ խնայված, դեռ նոր վազմված հայ եկեղեցիի փոխանցման շրջանին ազգած հեթանոսական ձևերու նետրեկ կոսուցնելու համար եղած փոփոխությունները դեռ կնշմարվին:

Բագրատունիներու օրով ալ ինն չէ լքված բոլորովին, սակայն պարզ է, որ նախկին վայելչության մեջ ալ չէ պահված, այդ շրջանին մեջ եղեր են նորոգություններ, բայց այդ նորոգությունները ավելի անշքայուցեր են անոր պայծառ ու գրավիչ երկվույթը:

Թեք տանիքներու վրա երկնել են ուրիշ տանիքներ առանց պսակի, առատ լույսով տաճարին ներսը լուսավորող լայն պատուհանները բոլորովին փոքրացուցեր են և այլ պատուհաններուն գլուխները երբեմն քանդակեր են Բագրատունի շրջանի քանդակներով, բայց բոլորովին անարվեստ կերպով: Շուրջանակի, տաճարին կեսին վեր, ճակատի քարերը վերստին նորոգեր են բոլորովին՝ առանց հավասարելու ներքևի մասին շինարարական արհեստի նրբություններուն ու հարտարություններուն:

Գմբեթի ծածկը և պսակը կասկածելի են միայն, անոնք ոչ կամսարականներու գործ են և ոչ ալ Բագրատունիներու, այլ երկու շրջանի մեջ միջանկյալ նորոգության մը արդյունք են: Երբ տր ալ լինի անոնց փոփոխության և նորոգման ժամանակը, պարզ է, որ նախատիպն են տասներորդ դարեն սկսած գործածված պսակներու և նույն ձևով ծածկված կոնաձև գմբեթներու, որպիսիներն են նմկոնքի ս. Ստեփաննոս և ու. Մարգիս եկեղեցիները, Մարմաշենի եկեղեցին և յուր նմանները:

Ինչպես կերևի, արքայական տան ձեռնարկի արդյունք չլր այս նորոգությունը, որ այսօրինակ անշուք կերպով կատարված է, և կկարծեմ, որ այս նորոգությունեն հետո ալ բոլորովին թողված է քախտի բմահատուքին, այնուհետև ոչ մի կարեոր նորոգության հետք չերևիր և ոչ ալ նմուշը 13—14-րդ դարերու շքեղ արվեստագործություններն, եղածները ամենն այ հասարակ կարկատաններ են միայն:

Ոչ նվազ հետաքրքրական և տաճարի հարավային կողմը արևելքեն արևմուտքը երկնցող բարձր բլուրին վրա ժողովրդին բերող անվանածը:

Իսկապես մի բերդ կա այնտեղ, որուն կրկնակ պարիսպներուն հուտերը միայն մնացեր են, բայց ինչ որ մնացել է, տե՛ն ալ բավական է զարմանք ու ապշու-

1 Այս հոդվածն արտատպում ենք «Ախալցխա» լրատվամթերքի 1909 թվականի № 39-ից (մայիսի 29), փոքրիկ կրճատմանով: Ետևը տպագրված է «Հայաստան» ամսագրի 1912 թ. № 2-ի մեջ 50—22 էջերի վրա տասնյակ ամբողջ փոքրերոգ հատվածի: Կապուզ

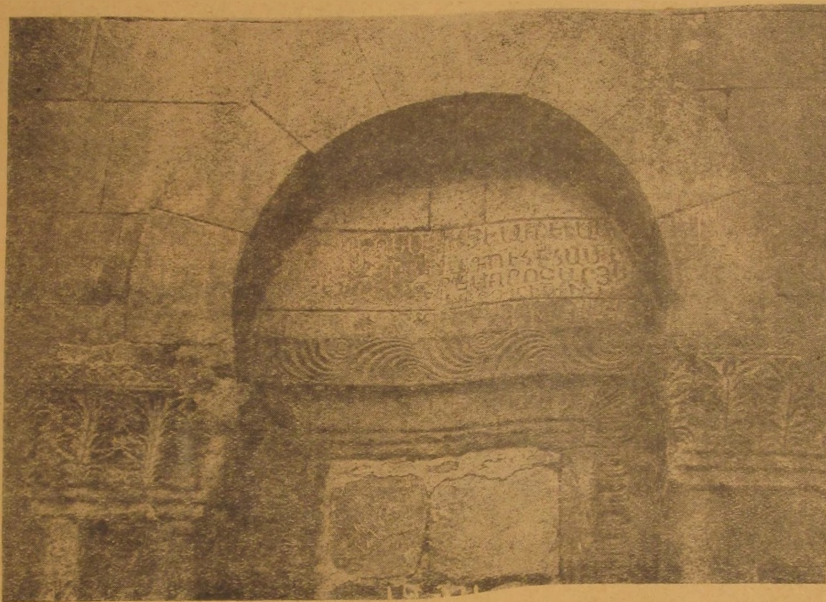

Սյուն պատճառելու նետարքերը խուզարկուին: Այս բեր-
դին մեջ ամենևին չկան կրաշաղախի և սրբատաշ քա-
ւորի, այլ միմիայն երկաթի նման կարծր որձաքարերու:
Սեկա կտորներ իրարու վրա չոր շոր շարված են: Մու-
ղըս պատճառ ինքզինքը ծգիպտոսի բուրգերու առջև կը-
կարծե. տեսնելով իրարու վրա բարձրացած որձաքարի
անոնի զանգվածներ, որոնց մեջ կան երեքն շորս
մետր խորանարդ ծավալի նասնող միակտուր բեկորներ:
Աղբայիսի դարու մեջ երբ դեռ շողին ու մեքենաներ
պաշտոնի չէին կողմած, մարդկային ակար ուժը ինչ-
պես կարողացավ այս կոշտ գանգվածները նաղուն-
դեցնել իր կամքին, դու մի առևիժված է:

Հազիվ 500 մետր երկարավիտուն ունի ամրուցը և
երկու հարյուր՝ լայնություն. հարավային կողմը կրկին
պարիսպ ունի: Արևմտյան կողմեն, ուր եղեր է իմ կար-

ծիրով մտից պիտավոր դուրս, երկու ձեռագործ ճանա-
պարհներ բացված են ժայռի լանջերուն վրա, որոնց
մինը կտանի զկպի արևմուտք՝ Ադրակի կողմը, իսկ
մյուսը՝ դառնալով ամբողջ ամրացի շարժ կուլս կհաս-
նի ուղղակի տաճարի արևմտյան դռան առաջ: Հինդ
մետրեն ավելի կամ քիչ պակաս լայնավիտուն ունին ճա-
նապարհները, որոնց հարթ մակերևույթ տրվելու հա-
մար տեղ-տեղ պինդ մայրի կտրծքը պատուեր են, տեղ-
տեղ ալ ըստ սյատշածի նույնպես սեկա որձաքարի պա-
տեր են շինել՝ ճանապարհի լեք կողմին վրա և այս-
պես, ճանապարհը հասած է մինչև տաճարի առջև:

Հավանաբար այս պողպատյա ամրոցը կպատկա-
նենր համաարական իշխաններուն, ինչպես անոր ստո-
րալը կանդնված փտտավոր տաճարը, և այդ պատ-
ճառով ալ ամենեն լայն և կանոնավոր ճանապարհը

Նկ. 21. Տեկորի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելակողմի ամրոցը և ճանապարհը: Մասնակցությունը իմնադրված է:

կանցնի տաճարի առջևով:

Ամրոցին մեջը շինուվյան հետքեր չեն մնացած և
տարակույս չկա, որ զեռ Բագրատունիների օրով իսկ
ոկսած էր անշքանալ, որովհետև տաճարին հարավա-
յին կողմը դռնված գերեզմանատունը, որուն մեջ մինչ-
չև (ՆՄԻՔ) 1010 թվականի խաչքար և ուրիշ ժամանա-
կակից թվականներով տապանաքարեր կան, գրված է
ճանապարհի մի կարևոր մասը, որով ճանապարհը ան-
գործածելի դարձած է:

Զարմանալի է որ ինչպես տաճարին վրա, նույն-
պես ալ այս գերեզմանատան մեջ 10—14-րդ դարերու
ճաշակով խաչքարեր և տապանաքարեր տեսնելիս չկան.
եղածները այս դարերեն կամ ավելի հին են և կամ
ունհամեմատ նոր: Կարծեք երկու ամբողջ դար կյանքը
դարձրած եղած է այս հույսովսպ տաճարին շուրջը:

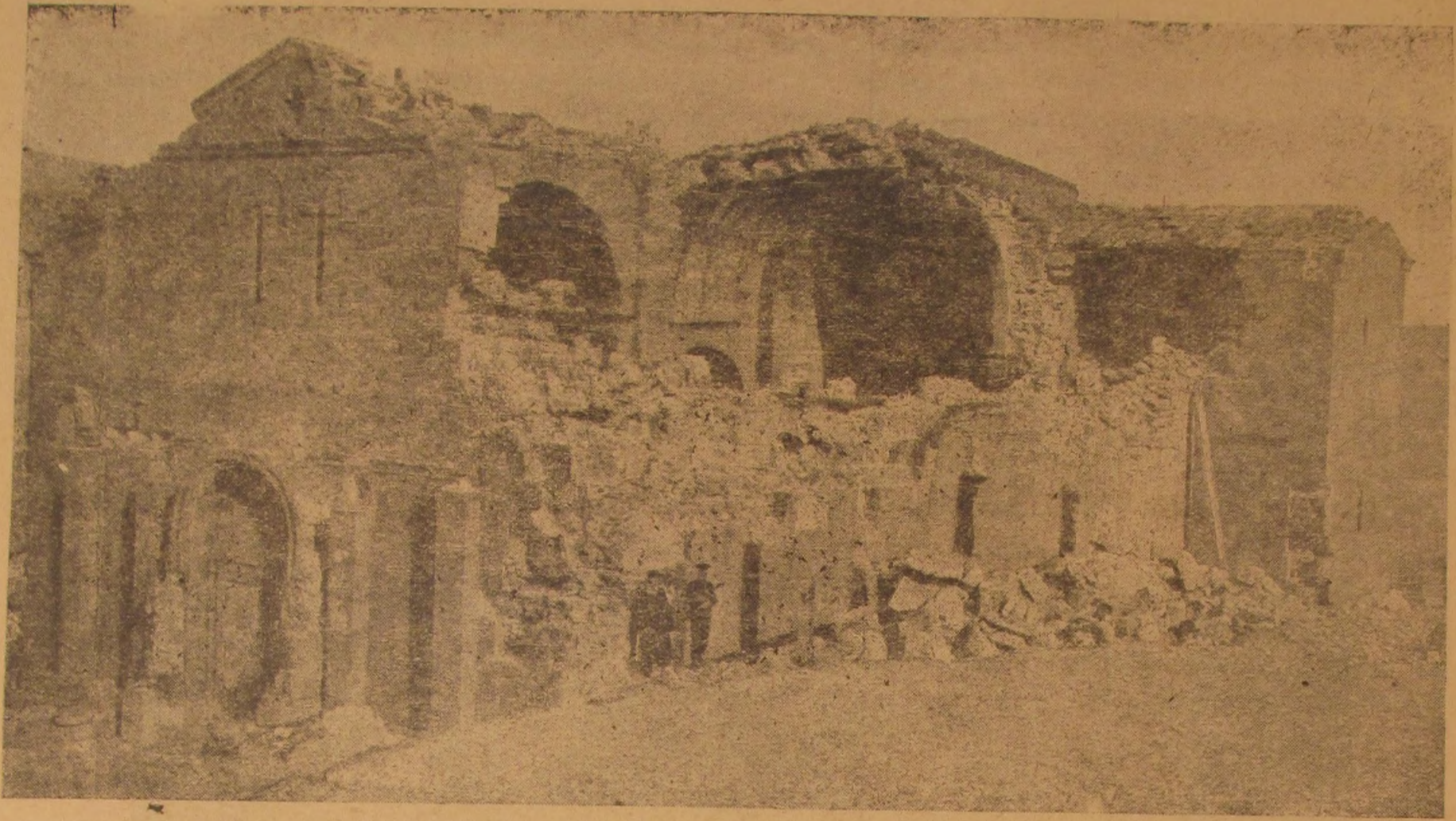
Վ. ԻՒ ՍՏՂԱՆ ԲՆԵՏԱԳԻՆԻ ՉԻՔ ԳԵՂԱՎԵՐՈՒՄԻ ՀՈՐԳՅՈՒՅՑԻ

Հայ գեղարվեստի նախադասն ներկայացուցիչնե-
րեն ամենեն հույակապը ու ամենեն պատկառելին, որ
ապրած է ավելի քան տասն է հինգ դար ու հասած զա-
ռամ ծերություն, վերջապես տեղի տվավ ճակատագրի
ունդառնալի վճռին առջև, և ընդմիջտ խոնարհեցուց իր
սիգսպանծ զուվար թաղելով հույստենական լեռնակու-
տակի վիպատուկներու տակ:

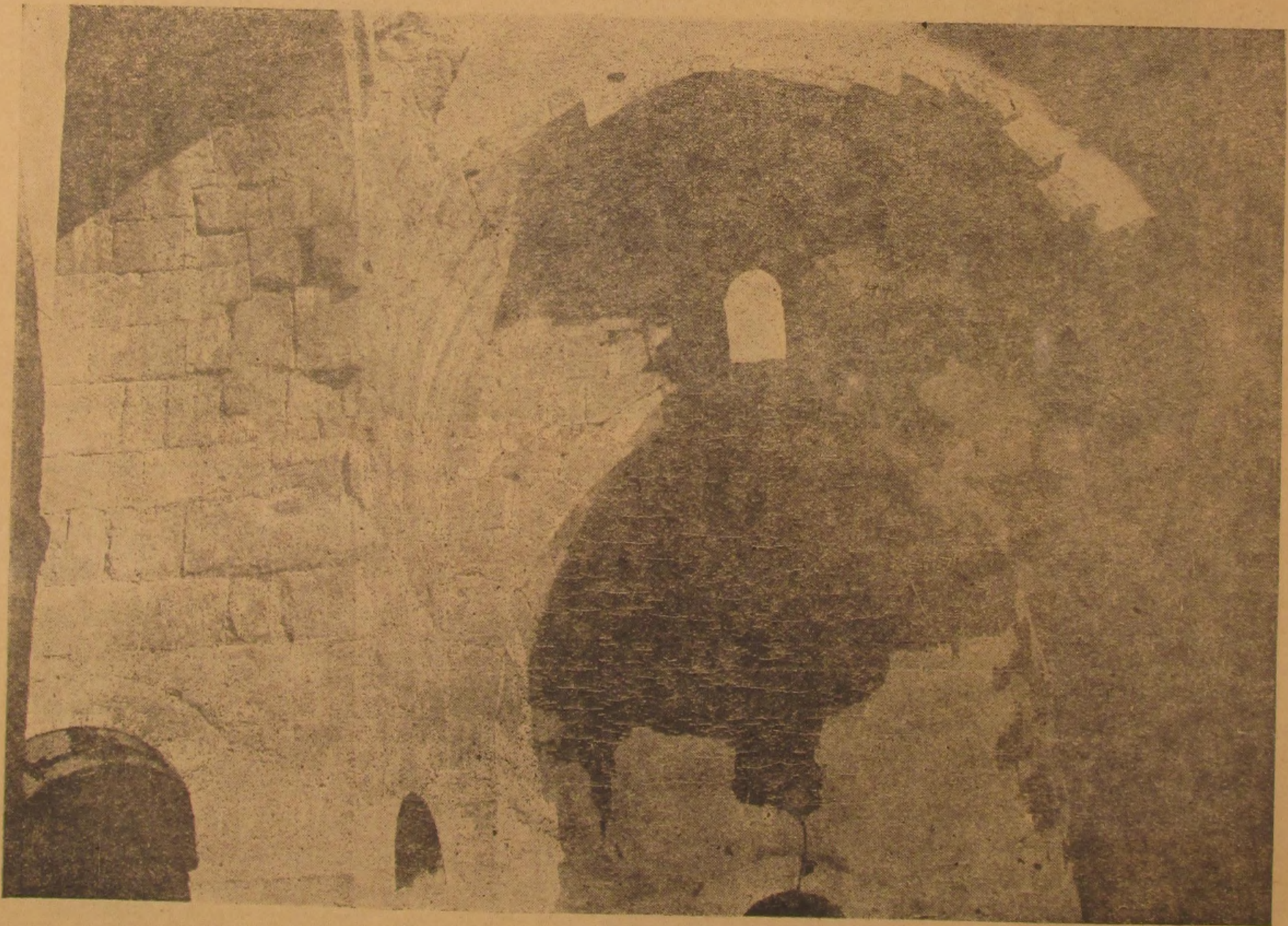
10-րդ հարյուրամյակի Խորանարան տպագրել է «Չուրարու ամսա-
թի» 1912 թվականի N 2-ի, էջը՝ 22—25, Տեկորի տաճարի ծածկի
փուլ գրույտ առթիվ, որից և արտատպույն ենք փորրկ կրճատու-
նելով:

Կողմող

Նկ. 21. Տեկորի առճարի բնօրինակը տեսքը հարստ արևմուտքից ծածկի կործանումից հետո

Նկ. 22. Տեկորի առճարի արևելյան արսիղի ներքին տեսքը ծածկի կործանումից հետո

Այս ուղղալի կորուստը կանխահետ չէր, մենք վաղուց պետք էր հաշտված լինեինք մոտավոր սպագայի մեջ այդ կորստյան հետ, և նեռևարար պետք է որ շտապեինք օրհասական օրերուն մեջ գոնե քաղել իրմե պատմական մեծամեծ անցքերու նրժանաձևավատ վկայություններ՝ որոնց մեծ մասամբ ժամանակակից վկան էր եղած:

Տեկորի գլուզի հարավային լեռնայանքին վրա աղետը նահապետի մը նման դարբնու բնական արկածներն ու պարտասած այս ծերունի հիշատակարանը, շատ տարիներն ի վեր լուխի հրավեր կկարգար դարուս գիտնական արվեստագետներուն ու բանասերներուն, որ գանձուղվին իր շղթքը, և ինքը պատմել ու լուսաբանե հայ դեղարվեստի պատմական կյանքի մեջ մոլմ մնացած շատ մը առնչվածները:

Տեկորի տաճարը ոչ միայն էկեղանի ականատես էր իրմե հետո տասնյակ դարեր վերածնող ու մենուղ արվեստներու, և իր որոշ դերը ունեցիր էր անոնց կազմակերպության և զարգացման մեջ, այլ և բաց տեղյակ էր իրմե շատ դարեր առջև սպրտող հայ և օտար արվեստներու՝ որոնց հետավոր կամ մոտավոր աղղեցություններն ևրքե կազմակերպվիր էին իր կմայրն ու ակնուպարար տարազը:

Տեկորի տաճարին ավերակաց կույտի մը փոխվելը, պարզուպես ազետ պետք է համարել, վասնզի հնադարյան հայ գեղարվեստի պատմության համար շատ մը դաղտնիքներ և դերագույն կարևորություն ունեցող լուսաբանություններ թաղեց իր փլատակներուն տակ:

Սակայն այս ցավալի կորուստն մեջ եթև կա փոքր ի շատև մխիթարական պարագա մը, այն է թե, բոլորովին բախտակից չեղավ իրմե առաջ անհետացող բազմաթիվ մեծագործ և դեղակերտ հուշարձաններու՝ որոնք մի անգամ ընդմիշտ կորեր են պատմության մեջ՝ հաղիվ աղուտ հետք մը միայն թողնելով:

Բախտի բերմամբ Տեկորի տաճարը անցյալ դարու ոտաչին քառորդն սկսած ունեցավ իր հետաքրքրվող այցելուները, որոնք բավականին քաղեցին և արձանագրեցին հատ ու կտոր հատվածներ անոր կյանքի պատմությանն: Բայց այս ամենը՝ հայ գեղարվեստի պատմության համար Տեկորի տաճարին ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը զգացնող հատվածներ էին՝ քան իսկական ուսումնասիրություն, ցնցող ու շահագրգռող կոչեր՝ որոնց անյսելի մնալուն վրա ոչ ոք չէր կասկածեր: Այնուամենայնիվ եզրակացությունը տխուր և արդյունքը ցավալի է, որովհետև, քանի առիթ կար և կարելի էր օգտվել անոր գոյութենեն, ոչ ոք չկարողուցավ իրակատար օգտվել անոր ընձենելիք բաղմակողմանի օգուտներն:

Տեկորի տաճարին անակնկալ կորուստը ցանկալի է որ փորձառական մեծ դաս մը լինի մեզ համար, և մենք այսուհետև գոնև անուշադիր լիողուներ այն բազմաթիվ հայկալու հուշարձանները՝ որոնք Տեկորի տաճարին նման կալ հայտնություններու շտապեինք օրհասական օրերուն մեջ գոնե քաղել իրմե պատմական մեծամեծ անցքերու նրժանաձևավատ վկայություններ՝ որոնց մեծ մասամբ ժամանակակից վկան էր եղած:

Տառ երկար կլինի մի առ մի թվել այն բոլոր տակավին գոյությունը շարունակող պատմական հուշակապ հիշատակարանները, որոնք անգլուտ գանձեր են և հայկական աշխարհի մեջ ծաղկող գեղարվեստի պսակին վրա հազվագյուտ զարդեր:

Անտեսել հայ աշխարհի մեջ համատարած անխնամ ցրված այս անթիվ հարստությունները և անհոգությամբ

Նկ. 38. Տեկորի տաճարի արևմտյան պատի վերին մասերը

լիողու ու ունություն բաժին դառնան, կնշանակե կամ ուրանալ պատմության կարևորությունը և կամ անզգա լինել:

Պատմության կարևորությունը գիտակցաբար ուլանալու համար անօրինակ քաղություն ունենալու է, վասնզի հերքել հանգրեցի՝ վնշանակե համայն քաղաքակիրթ մարդկության երեսին մեծամտորեն անարգանք չպարտել:

[Ե Ր Ե Ր Ո Ւ Յ Ք Ի Տ Ա Ճ Ա Ր Ը]

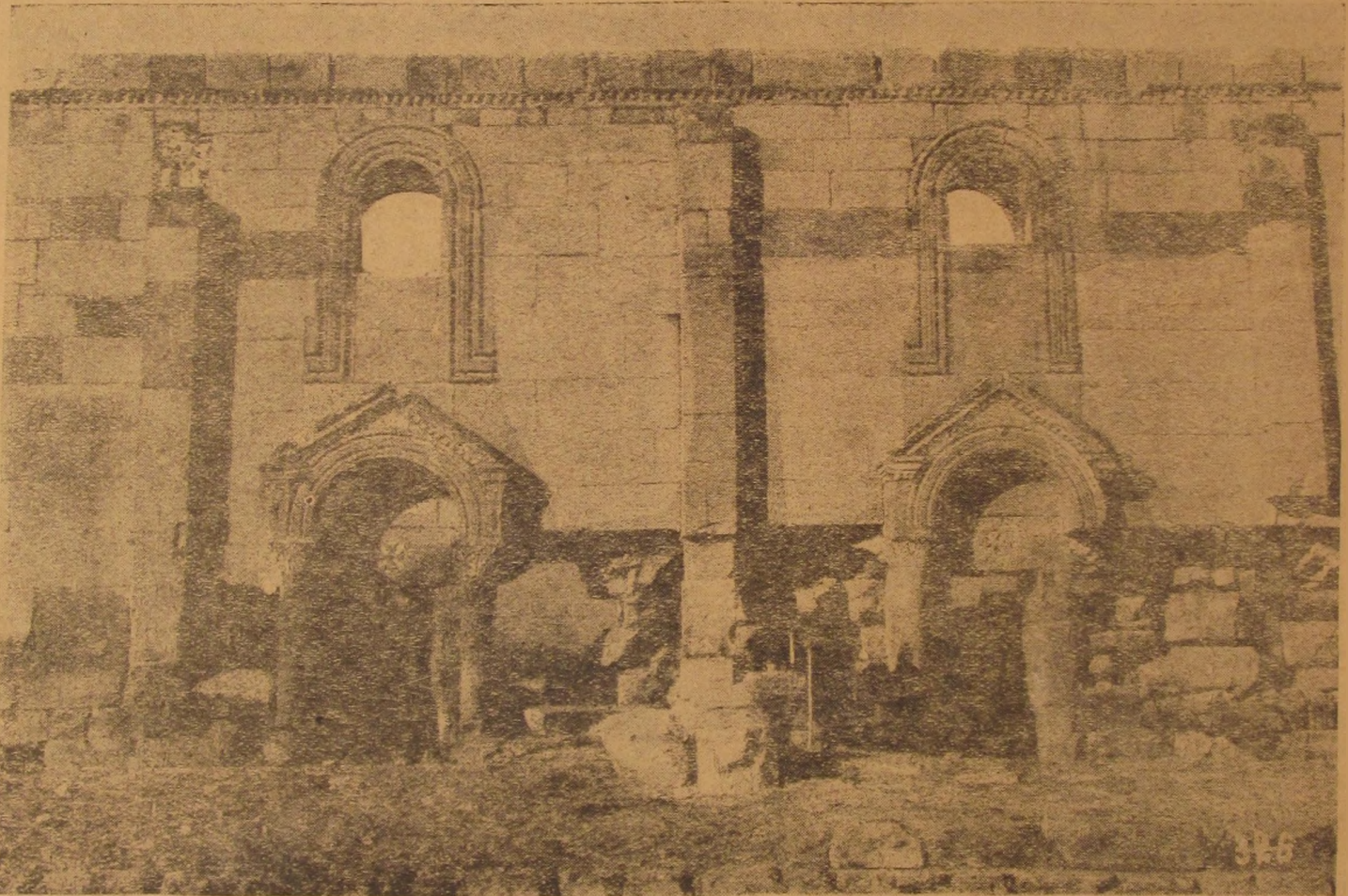
ՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՐԵՐՈՅԻՒՆ ԲԱԶՆԻԿԻ ՄԱՍԻՆ

Ինչ ինչ վիճակի մեջ մեզ հասել է երբեմնի աչք նշակալի շենքը, որոշ շափով ցույց կտան նորոգման տարիքով հանված յուսանկարները և կատարված շափագրական գծագրությունները, այնուամենայնիվ հարկ է մանրամասնորար նկարագրել ավելի հասկանալի լինելու համար. պատկերների մեջ համարյա ծածկված են այն մասերը, որոնք շենքի ամբողջական փլուզման և մի նսկայական ավերակի կույտ ձևացնելու մոտալուտ սարսափելի վտանգն են ցույց տալիս:

Տարակալ չկա, որ եթե բարբարոս ձեռքեր բռնած կերպով այս շենքից բարեր շղթկեն, օգտվելով

բարերի անհամեմատ խոշորությունից և սրբատաշ վիճակից իրենց բնակարաններ, գոմեր և մարազներ շինելու համար. այս շենքը մինչև այժմ էլ կանգուն պիտի մնար զեռ երեկ շինվածի նման, ինչպես երևում են այդ նորակառույց վիճակը շենքի պատերի ձեռք շտված մասերի վրա:

Շենքը կանգնված է մի սուտիճանավոր սլաղանի վրա աստիճանները ամբողջովին շրջապատած էին շենքը սեղի բնական դիրքին համեմատ՝ 5-ից մինչև 7 աստիճանով: Աստիճանները վերջացնելուց հետո կմանվեր երեք կողմեն ևս սլունազարդ սրահների տակ, հարավային կողմից երկու, իսկ արևմտյան կողմից մեկ շրկի դռներից կմանվեր տաճարի մեջ:

Նկ. 21. Երբբույրի տաճարի հարավային սրահի կենտրոնական մասը

զեռ այսօր ևս ներքին շրկի սլաղանությունը և ներդաշնակ համաչափությունները խոր ապավորություն կգործեն ներս մտնողի վրա:

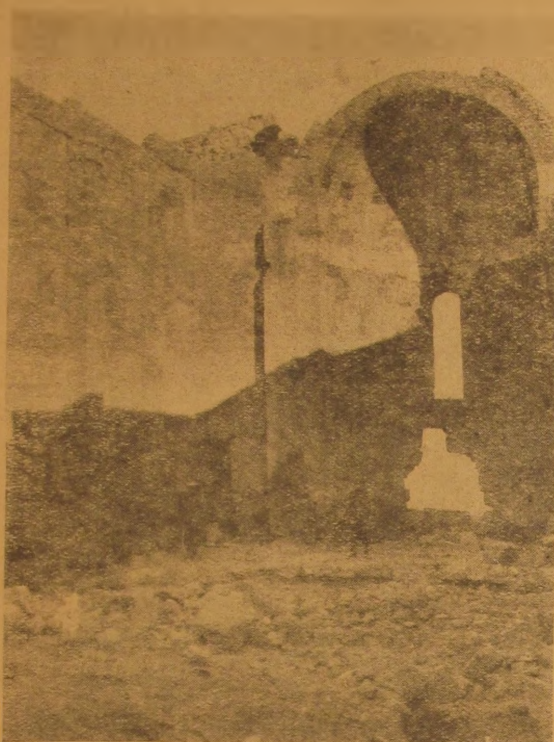
Ինչպես երևում է, շենքը կանգնված էր ընդարձակ բնական ժայռատ տեղի վրա և տեղի անկանոնությունները ուղղված և հարթ մակարդակի վերածված է աստիճանավոր սլաղանից: Այդ սլաղանից հեղափերտ աստիճանները, որոնք մեծամեծ քարերով շինված էին, այժմ մի ողբալի տեսարան են ներկայացնում. մեծ մասամբ քարերը տեղից հանված և տարված, իսկ մնացածները ևս գրեթե ամբողջովին կտրված ու փլ-

շրջված վիճակի մեջ են: Սլունազարդ սրահներն իրենց ծածկությունով միասին բանդված են. մնացել են տեղին վրա իբր նրանց գոյության ապացույց հաստահանույց կլոր սլունների բեկորները և ալյանդակված խարխուլներ ու խոչակներ՝ 5-րդ դարու և նրանից առաջ սովորական եղող ինքնուրույն բանդակներով: Նույնիսկ պատերի վրա եղող սրահների քսակալուսի որմասյունները տգատ չեն մնացել ավերող ձեռքերի շարագործությունից. խարխուլները ալյանդակված, բանդակազարդ խոչակները թափված ու անհայտացած են:

Արևելյան կողմի խորանը բանդված է թև ներսից և թև

դրանց և քարերը տարված, իսկ նարավ արևելյան դուրս
ցցված թևի անկյունը նմանապես դիտափորչալ կերպով
քարերը նանված են ներսից և ցրտից: Ներքևի երնք
կարգ քարերը նանված լինելու պատճառով վերևի շաբ-
րերի մեծամեծ քարերի ճնշումից շենքը ձարել է ևրկու

Նկ. 25. Երևույթի տաճարի հյուսիս արևելյան մասի
ներքին տեսարանը

տեղից: Նույն վիճակին է մասնավոր նորավայրն այս
դարս ցցված մասի արևմտա-նարավային անկյունը, ոչ
միայն նանել են սրբատաշ մեծամեծ քարերը, այլև
բանդիկ են պատին միջի լիցքը, խոր խոռոչներ ձևաց-
նելով, որով միանգամայն թուլացել է պատերի տարու-
յությունը:

Նարավային ճակատը, սր բոլոր կողմերի համեմա-
տությամբ, ամենից զերազանց զեղարվեստականն էր
իր լսեմ պարզությամբ, ամբողջ երկարության վրա
բանդված են քարերը, թև՝ ներսից և թև՝ դրսից, մինչև
այնքան բարձրության վրա, որ մարդկային ձեռքերը
կարող էին հասնել, ֆրոնտոնավոր երկու զեղեցիկ
դռներ նախիկ կանգնած են մտնելու և թուլացած ոտ-
ների վրա:

Արևմտյան կողմը, որ նույնպես ունեցել է դուրս
ցցված թևեր, որոնց մեջ շափավոր մեծությամբ սենյակ-
ներ էին, այս նարավային կողմինը միանգամայն կոր-
ծանվել է, թողելով կանգուն արևմտյան կողմի վրա
մի պատի կտոր միայն, իսկ մեջը փոխվել է սրբատաշ
քարերի մի ողբալի կույտի: Այս կողմի վրա ևս շատ
մասերի մեջ պատերի արտաքին երևույթի քարերի ա-
րանում եղած լիցքերը բանդած են և միայն ճարպկու-

րեն շարված և միմյանց ազդեցված քարի շնորհիվ էին,
որ կանգուն կմնան պատերը մինչև այսօր:

Չեպի նարավ դուրս ցցված արևելյան մասին նրկու
անկյունները ևս բանդված և քարերը նանված են որոշ
բարձրությամբ, այդ պատճառով էլ պատի երկու երև-
սից նանված քարերի շնորհիվ միջուկը ևս քայքայվել է
և պատի ստորին մասերը ծակվել, որով երկու տեղից
վտանգավոր ձեղրեր են առաջացել վերևից զեպի ցած:
Չեղրին մեկը մեջտեղիցն է, զեպի արևմտյան անկյունը
առաջացած, իսկ մյուսը՝ ուղիղ նարավ-արևելյան ան-
կյունին վրա, որ բավականին առաջացել է և 3—4 սան-
տիմետր բացվել է: Ամենից վերև զրված է սև, կարծր,
երկար մի քար, որն իբրև կտավ է ծառայել բացված
ձեղրին և պահել է նրան փլուզումից, այնուամենայնիվ
ուղի ձեղրը դարձյալ մոտալուր բանդման վտանգ է
սպառնում և կարող է շուտամուտքով ամրացման:

Ամենից ավելի անմխիթար, նույնիսկ սոսկում
պատճառող վիճակի մեջ է սոնմտյան կողմը՝ ներքևի
մասում, ոչ միայն մեծածավալ էրեսի քարերը իրենց
ուղիղաճայ ցիլքը կորցնելով ներս ու դուրս են հակ-
ված, և քարերը մեծամասնությամբ փտած ու հալված
են, այլև սյուտի միջի շաղարի ամբողջովին դատարկ-
ված է և միայն շոր քարերն են միմյանց վրա շարված
կանդուն մնում: Սակայն այս վիճակին մեջ, նախիկ թև
մեկ տարի ևս կյանք ունենալ, վերջապես մի հորդ
անձրևի տակ և կամ մի թևի կրկնաշարժի հնցումով
ամբողջական փլատակի պիտի վերածվեր: Այս վերջին
նորոգումն էր, որ որոշ չափով ապահովեց շինքը ամեն
կողմից:

Արևմտյան կողմի հավելյալ սենյակների հարավա-
կողմինը արդեն մի քարակույտի փոխված է, իսկ հյու-
սիսային կողմի պատերը, թեև կան տեղի վրա, այնու-
ամենայնիվ չափազանց վտանգավոր կերպով ծաված են
զեպի դուրս:

Նկ. 26. Երևույթի տաճարի բանդակապարզ խոյակ

Հյուսիսային պատն է, որ ավելի անվնաս մնացած
է և ուղղաճայ կանգնած է: Քարերը իրենց հիանալի
շարքով կմնան և վրան պարզ նկատելի են զանազան
դարաշրջանների նորոգությունները: Աստիճաններից
վերև գրեթե մինչև կեսը նախնական շարքն է, անկեղ
վերին է, որ նորոգության ենթարկվել է 6—7-րդ դարի-

րուն: Անշուշտ նորոգութիւնները եղիւր ինչ այն ժամանակ, երբ սյունազարդ սրահը, արտաքին խորանները և արևմտյան սենյակները շինվել ինչ Սաղայն դժբախտաբար այս կողմին վրա ևս առանց խոր ցալ գգաշուշներ կարող կանգնել: Ներսի մասում նեֆերը կամարով ծածկված լինելուն իրեն անվիճելի ապացույց մնում է տեղում արևելյան հյուսիսային զուտի վրա մի կամարաքար, որ սկզբի քարն է կամարածածկի դրսի պատին վրա: Բացի այդ տեղին վրա մնացած կամարաքարից, գետնին ընկածների մեջ կան երկու քարեր, որ կըսպատկանին Թեի կամարածածկին: Գտնվեցին նաև երկու

խիստ մաշված աղեղնաքարեր, որոնք հասուկ էին ինքնին անջատ սյուները իրար միացնող կամարներին: Բարբարոս ձեռքեր պատի մեջտեղից ծածկեր են և գեղեցիկ մեծածափալ սրբատաշ քարերը տարել են, ինչպես հարավային կողմը ոչ ունեցել է շենքը արտաքին ծածկույթավոր սյունազարդ սրահ, նույնը եղել է նաև հյուսիսային կողմում, սակայն ամբողջովին քանդած և իրեն զույլեթյան վկա թողել է հկեղեցվո պատերի վրա բարձր քառակուսի որմասյուններ և գետնին վրա թափված հսկայական սյանց բեկորներ, նաև այս սյուններին ոմանց գեղաքանդակ խարխուները և խոյակները:

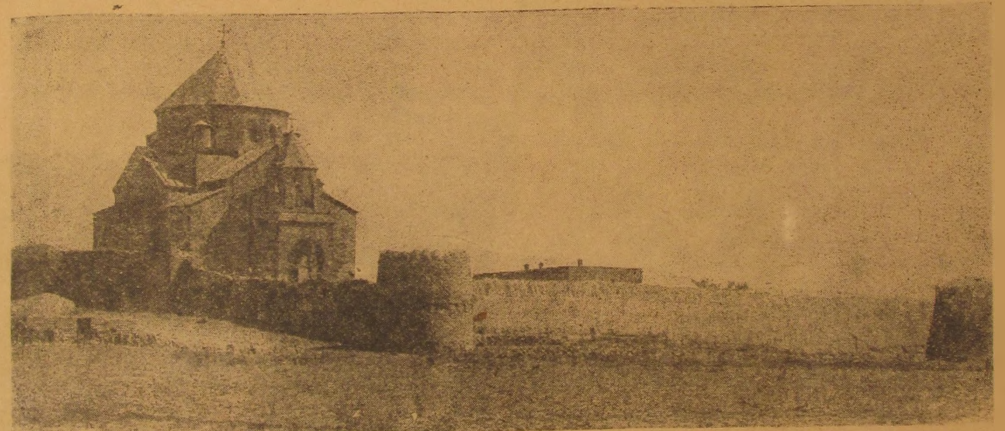
Գ

Հ Ո Ւ Փ Ս Ի Մ Ե Ի Տ Ա Ճ Ա Ր Ը

Վաղաքաշուրպատի մեջ 618 թվականին կանգնված Հոփսիմեի տաճարը տակավին կանգուն է, որը կարող է իրեն ապացույց ծառայել 7-րդ դարու հայոց շինարարական արվեստի մեջ ունեցած հմտութեան և հայ ճարտարապետների գեղարվեստական նուրբ ճաշակին: Դնձ շատ հեռու կտաններ այստեղ արձանագրել ուսու և եվրոպացի ակնաձոր ճարտարապետների և գիտնական արվեստագետների հիացմամբ յի ներքողական

վկայութիւնները. ցանկացողներ հնչուութեամբ կարող են գտնել բազմաթիվ հատորների մեջ ոչ միայն դրվատիքներ, այլև հմտալից ուսումնասիրութիւններ այս շենքին նվիրված:

Ինչի՞ համար այսքան դրվատիք և հիացական բացազանչութիւններ Հոփսիմեի նման բոլորովին պարզ և միանգամայն անզարդ շենքի համար: Ի տես այս կոթողին հիացում ազդողը և հանդիսատեսին հափշտակո-

Նկ. 27. Հոփսիմեի տաճարի ընդհանուր տեսարանը հյուսիս-արևմուտքից

ղը արտաբնատ միմյանց հակառակ ուղղութեամբ, հոփսիմեական և ուղղահայաց ուղիղ գծերի երթման աղեղներով խառն վսեմ ներդաշնակութեամբ օժտված գծերն են. որոնք իրենց բարձրության և լայնության մեջ այնպիսի շքեղ դասավորութիւն ունին, որ ամեն տեսակ քննադատութիւնից բարձր են մնում: Ներքին տեսքը լինելու ավելի շքեղ երևույթ ունի իր անօրինակ պարզութեամբ ինչպես արտաքինը: Այստեղ, կառուցող հը-

մուտ ճարտարապետի մի գիտական ակնբախ այնպիսի մի արժանիքն է գրավում ակնատեսին, որ մեր այսօրվան թատրոնական ճարտարապետների նախանձը կշարժն իր երկարատև և բարձրաձայն արձագանքներով:

Եստեօրին առասպել պիտի թվեր գտցն այս շենքին հազար երեք հարյուր տարի առաջ շինված լինելը, եթե չլինեին երկու տեղով պատին մեջ հագցված արձանագրութիւնները, որոնց վրա փորագրված են շինողի անունը:

1 Այս հողվածը բազում էր Գ. Գ. Բունդարսի ճարտ. քառ. նի հակահնչական ցուցակից:

Աի՛թն մեր ժամանակակից արվեստագետների նե-
տաքրքրութեան նշույթ պիտի ըլինեն և խորապէս շքըն-
նելն թե գուտ տեղական սուֆ քարով և պարզ կիր ու
ավագով շաղախված մի շէնքի ավելի քան տասն և հրեք
դար հասնողուն մնալուն գաղտնիքը ինչումն էր. և շի
կարելի սցտագործել այս տեղական շինվածանյութերը
այնպէս, ինչպէս դործածել են ի նսումն, սրով գուցե

կարողանանք թե՛ խնայողութիւնն անել և թե՛ հրկար
կտար տալ մեր շէնքերին:

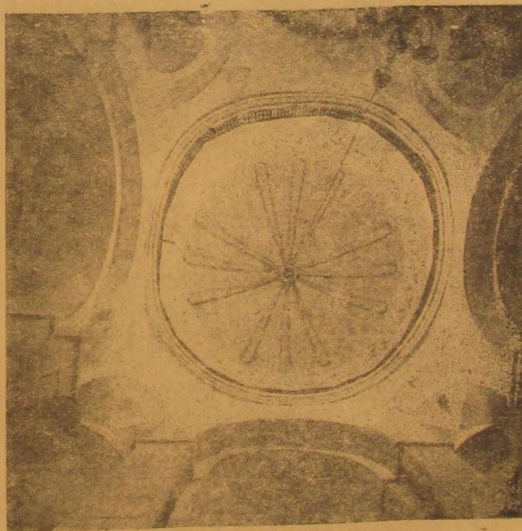
Այս նազվագյուտ կոթողը, որ իրեն նախատիպ ու-
նեցեր է 5-րդ դարուն էջմիածնի տաճարը (նախկին
տաճարը ձեւափոխութիւնից առաջ) և 6-րդ դարուն Ա-
վանի եկեղեցին, գերազանցեց բոլոր իր նախորդներին,
և իր նրբաճաշակ նամաշափական ձեւերով ու վաշելչու-

Նկ. 28. Հռիփտիմեի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավից

թիւններով, նետագային մոտավորապէս հրկու քար,
իրբի օրինակ ծառայեց նորոգ կանգնված շինութիւն-
ների՝ առավել կամ նվազ հաջողութեամբ. թե՛ Հայաս-
տանի սահմաններում և թե՛ նույնիսկ սահմանից դուրս
այլ երկրներում: Հռիփտիմեի տիպի և նրա նարագատ
ընդօրինակութիւններն են Քարղմանշաց, Կարսի, Ադիա-
մանի, Երասխաձորի և 7-րդ դարու այլ յազմաթիվ հու-
շարձանները և Անիի Առաքելոց եկեղեցին՝ 10-րդ դա-
րում: Եւ դարձանալի կերպով բոլոր այս շէնքերը
մինչև այսօր կանդուն են, բայցի մեկից՝ Քարղմանշաց
տաճարից, որուն մնացորդ զմբեթի մասը դեռ հրկու
տարի առաջ ընկավ:

Բայցի բնութիւն արկածներից, քաղաքական փո-
թորկալի անցքերն ևս պակաս աղետներ չեն պատճառել
Հռիփտիմեի շէնքին, սակայն նամառ կերպով կոպտը
տալով վեհորեն կանգնել է այսօր, ի պատճառս կանգ-
նող արվեստագետների տաղանդին և քնքուշ ճաշակին:
16-րդ դարի կեսից մինչև 17-րդ դարի առաջին կեսը,
ժամանակակից մատենագիրները ողբում են նրա ան-
տեք ու քայքայման վիճակի մատնված լինելը: 1652—
53 թվականներին էր, որ մի լուրջ նորոգութիւն կատար-
վեց արտաքին երեսին. կտարին և դմբեթի ծածկին

Նկ. 29. Հռիփտիմեի տաճարի գմբեթը ներսից

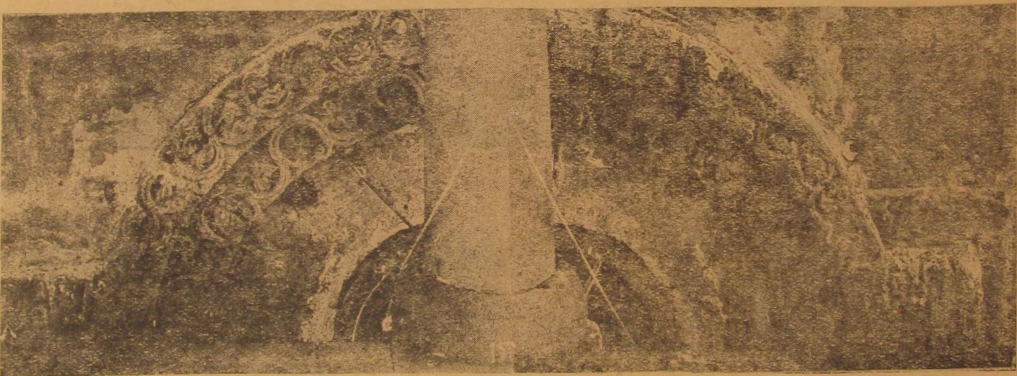
վրա: Այս իրականացնելու, որպես թե վանահայրերը նախաձեռնեին, սակայն շատ քիչ բացառությամբ միայն ոգտակար եղան շենքի ապահովություն, վերջին անգամ նրբությունն էր, որ (1893-1907) հոգածու գտնվեց անկեղծորեն, և մի մասնակի նորոգություն կատարեց. այս նորոգություն ականատեսներ վկայում են, որ վերին սուտիճանի խղճամիտ նազդիտական նորոգություն կատարեց, պահելով շենքի մեջ այն ամենը, ինչ որ պատմական և գեղարվեստական արժեք ունենին: Վերջին ժամանակներս, թեև որոշ չափով գիտնական միաբաններ նշանակվեցին իրրև վանահայր, սակայն նրանք ևս ոչ մի սուպրուցից չկողմն աչնտեղ իրենց երկարամյա գոյություն, և շենքը մնացել էր բախտի բժաճածություն:

Բնդհանրապես, բոլոր նազդիտական հուշարձանների, ի շարքս որոշ նաև Հռիփսիմի վանքի ճակատամասերը փոխվեց ղեպի լաճը 1921 թվի փետրվարի 5-ի դեկրետով, որով պետականացվում էին պատմական և դեղարվեստական նշանակություն ունեցող էջմիածնի շուրջը գտնված նազդիտական հուշարձանները՝ Հռիփսիմին, Ջվարթնոցը գրվեցին էջմիածնի Կուլտուր-պուստական Ինստիտուտի նազդիտության տակ, սակայն քիչ նետ 1923 թվի դեկտեմբերի 18-ի դեկրետով, Լուսաբանական հիմնադրության ներքո, կազմվեց մի Հնությունաց Պահպանության Կոմիտե, որով պետականացվում էին ամբողջ Հայաստանի սահմաններում գտնվող

պատմական և գեղարվեստական նշանակություն ունեցող շենք, կիսավեր և ավերակ հուշարձանները և նրանց պահպանությունը նախաձեռնում էր նորակազմ Հնությունաց Պահպանության Կոմիտեն: Կոմիտեն, որչափ որ կենդին իր միջոցները, խղճի մտքը սկսեց կատարել ի վրա դրված պարտականությունները՝ նախադասական արչամասերը կազմակերպելով, ցուցակագրելով և փրկված վտանգ սպառնացող մասեր ըստ նախադասությունների նորոգելով:

Տաճարի արևմտյան ճակատի երկու պատուհաններուն, տակ կտեսնվին անսովոր երկարությամբ քարեր: Այս այս երկար քարերը եղբր են մուսթի վերնասյամները, այլապես ուրիշ պատճառ չկար այդ արտակարգ երկարությամբ քարերը կատարյալ համաչափորեն զետեղելու պատուհաններեն ցած:

Ճշմարիտ է, որ նախնական շինություն մեջ դործածված են երկար քարեր, բայց ոչ երբք նույն անսովոր չափերով: Սույն քարերուն ներքև, սրղեն պարզ ակնարկով կտեսնվի, թե ի նշպես վերին, մինչև վար, դրեթն դասն իր բարավորներով հանդերձ գրաված տարածություն չափով շարքերը խառնված և տղել կարկանատի վերածված են: Նույնպես նաև քարերու տեսակը կհամապատասխանե նետագույն նորոգությանց ժամանակ դործածված կարմրագույն քարերուն, մինչև

Նկ. 30. Հռիփսիմի տաճարի արևմտյան ճակատի բարձրագույն պատուհանի քարե սկզբնական պատկեր

չառ իրները բոլորովին ան քարերով են շինված: Հյուսիս արևմտյան ճակատին վրա բոլորովին պարզ է դասն լայնություն չափն ալ բարավորներով միասին: Հախանականբար մաշված բարավորներն, երբ վերցուցիք են անոր հաջորդող քարերը, անվնաս գտնելով շարքեր են միմիայն դասն գրաված տարածության վրա, որով շատ պարզ մնացեր են դասն երկու կողմի բարավորներուն պատի քարերուն նետ միացման գիծը վերեն մինչև վար մեկ ուղղության վրա:

Արևելյան ճակատի հյուսիսային կողմի պատուհանին տակ մնացեր է մի քար, որ ցույց կուտա թե այս կողմի դուռը կիսաբողբակ կամարակապ եղած է. անշուշտ ունեցեր է moulture-ով կամ պարզ կամար, որուն աղեղի կորուսության վրա հանգող որմաքարի ծայրերն է ալժմյան երկցած աղեղը որմաքարին վրա:

Այս պատուհանին նախդպակամ կողմին, վրա

դասն հայտնի նշան չիկա, որով նետ բոլորովին փոխված են քարերը, սակայն հարավային ճակատին վրա բավականին կատկածելի նշաններ ցույց կուտան, թե այստեղ ալ եղած լինի երբմի մի դուռ, ինչպես Բագարանի եկեղեցին:

Բագարանի եկեղեցիին արևելյան հարավային անկյունը, որ ի նետն աննյակ է եղել, երկու դուռ ունի, մին՝ արևելյան կողմեն, մյուսը՝ հարավային կողմեն, որոնք մինչև այսօր պահված են, ինչպես արևելյան ճակատի հյուսիսային կողման դուռը: Դեռ Բագարանի հետադուռությունն դարձին ևս տպեցի մի հողված այս մասին, բայց հողվածին կեսը զանազան պատճառներով անտիպ մնաց. որի մեջ կհայտնեի կարծիքներ և որոշ ապացույցներ այն մասին, որ Բագարանի եկեղեցին ալ ընդորինակություն էր էջմիածնի նազդույն ձևին:

Հ Վ Ա Ր Թ Ն Ո Ց

111. ԶՎԱՐԹՆՈՅԸ ԳԵՂԱՐՎԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՐԵՂ

Հյուսիսային բարբարոս ազգերու արշավների պատճառով հունա-հռոմեական արվեստի անկման վերջին կնիքը եղավ pantheon-ը արևմուտքի մեջ: Իսկ արևելքի մեջ, սկսած Սելևկյանց շրջանին մինչև արաբական արշավանքը, թեև կշարունակվեին գեղարվեստական կոթողներու կանգնումը Սյուրիո և Փոքր Ասիո մեջ, սակայն քրիստոնեական անձեռագործ տաճարի վարդապետությունը մեկ կողմեն, քրիստոնեության և հեթանոսության մեջ գոյություն ունեցող երկարատև պայքարները մյուս կողմեն ոչ նվազ հյուսելեցին գեղարվեստական և ճարտարապետական աշխարհը՝ մշտապես տատանման և վարանման մեջ թողնելով գեղարվեստասեր տարրերին կայսրության հարավային սահմաններուն մեջ:

Քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուն շետ մեկտեղ սկսվեցավ հռոմեական արվեստի ավերակներեն վերածնվել մի նոր արվեստ՝ արևելյան և արևմտյան խառն տարազով, որուն դիտությունը բյուզանդական արվեստ անունը տվավ:

Այս արվեստը իր զարգացման գագաթնակետին հասավ 6-րդ դարուն Կ. Պոլսո աշխարհահռչակ ս. Սոփիայով:

Սակայն անկեց հետո ոչ բյուզանդական կայսրությունը մի նոր Հուստինիանոս ունեցավ և ոչ այ բյուզանդական արվեստը մի նոր ս. Սոփիա:

Թեև Հուստինիանոսն հետո սովել քան մեկ դար շարունակվեց և շինարարական գործունեությունը արևելյան կայսրության սահմաններուն մեջ, սակայն այդ մեկ դարու շինարարական աշխատությունները մի նորություն չբերին՝ նույնիսկ հետագա դարերուն իմի, յուրով 6-րդ դարը ընդմիջող մնաց բյուզանդական ճարտարապետության ոսկեդարը: Արաբիոյի անսպասելի 7-րդ դարուն խուժող բարբարոսական արշավանքը միանգամայն խամրեցուց հեթանոսական դարերեն սկսած պարբերական ելևէջներով անընդհատ շարունակվող ճարտարապետական արվեստի այլազան պտուղները Սյուրիո, Պարսկաստանի և Հայաստանի մեջ, այս երկիրներու արաբական նվաճումով:

Մասամբ աննվաճ մնացած Բյուզանդիան անգամ իր նախկին թափը կորսցուցեր էր և ս. Սոփիայով փառաց գաղթյալների հասած բյուզանդական արվեստը իր օրհասականին մոտեցեր էր մեկ կողման՝ րիպարական արտաքին և ներքին տաքսանակներ, մյուս կողման՝ պատկերամարտությունեն, եթե Քարսեղ կայսրը շղար մի նոր սյուն ավելացնելու ահեղ կայսրության խարխլած թաղաքական կյանքին և վերջնական անկման մոտեցած բյուզանդական արվեստին: Պատկերամարտությունը Հուստինիանոսի ժամանակին ըսկրած է Բարսեղ կայսեր կանցնած ս. Ջորավոր եկեղեցին (որուն պատմական նկարագիրը միայն մտացած է) բյուզանդական արվեստի նոր վերածությունը համարեցին մեր ժամանակի դիտնական արվեստագիտները:

Թե ո՞րչափ տեեց այս նոր վերածությունը և թե ի՞նչ նախանձելի բարձրության հասավ, այդ մասին խոսելն իսկ ավելորդ է, որովհետև, ինչպես նկատեցի, 6-րդ դարը բյուզանդական արվեստի մեջ այլևս չկրկրեցվեցավ, միայն թե պարբերական վերածություններով շարունակվեցավ քանի մը դար ևս, առանց սակայն իր ոսկեդարը գերազանցող բարձրության հասնելու: Բանի դեռ հյուսիսային բարբարոսներու արշավանքով արևմտյան կայսրությունը բաժան-բաժան լինելով, քայքայման հեռանկարի առջև սարսափած՝ գոյություն կռիվ կմղեր, իսկ արևելյան կայսրությունը զորացած Պարսկաստանի հետ կշակվեին, հաճախ ոտքի տակ կոխկորտելով Հայաստանը, Հայաստանն այդ ժամանակ մերթ մեկին և մեղք մյուսին հպատակ կամ ավելի ճիշտը գերի, ոչ միայն լուկ-մնջիկ կշարունակեր զարդացնել մի ինքնուրույն ճարտարապետություն, այլև ունեցավ Երեբունի, Թալինի, Արուսի, Մրենի և այլ բազմաթիվ հոյակապ տաճարներով իր ճարտարապետության և գեղարվեստի կոթողները 7-րդ դարուն, որոնց ճարտարապետական բազմաստեղյան երկնակամարին վրա փայլուն աստղ մը եղավ անմասն վանությունը կանգնված Զվարթնոց տաճարը:

Ինչ համեմատություն Բյուզանդիայի և Հայաստանի միջև: Հուստինիանոս երբ բյուզանդական արվեստի գլուխ դործոց ս. Սոփիան կանգնեց, ինքնակալն էր 64 նահանգներու, որոնց մեկին—Եգիպտոսի մեկ տարվան տուրքով զարդարվեցան տաճարի ներքին շարժական զարդերը:

Իսկ Հայաստանը, հազիվ հավասարվույ Բյուզանդիո մեկ նահանգին, կանգնեց հայ ճարտարապետության գլուխ գործոց Զվարթնոց մը, որը թեև շատ հեռու կմնա ս. Սոփիայի համար թափված ոսկիի կույտերեն յուր նյութական արժանիքով, այնուամենայնիվ, իբրև հանճարի անօրինակ հղացում, ճարտարապետության մեջ իբրև շնաշխարհիկ նմուշ միշտ պիտի մըցի ս. Սոփիայի հետ՝ յուր արվեստագիտական բարձր արժանիքներով:

Ս. Սոփիայի ամենամեծ արժանիքը կկանան յուր անօրինակ լայն 31—35 մետր տրամագծով գմբեթին մեջ, որ ահավոր կերպով դրված է հսկայական շևնքի գլխին: Սակայն ոչ նվազ պատասխանատուն և զարմացման արժանի է Զվարթնոցի ութ տկար կետերու վրա բարձրված 24 մետրեն ավելի տրամագծով կանգնված միջնագմբեթը կամ երկրորդ հարկը, որուն ծանրության շափր գալիորեն կբազմապատկեն իր շուրջնակի galerie-ին յլյա ծածկված կամարի կեսին ծանրությունը:

Երբ Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի սենզավոր րազարակությունը մշտապես զոհ դարձած բուռ մը հայ ժողովուրդը ծանր հարկերի և տուրքերի տակ ճնշված կկանգնե Զվարթնոցի նման մի գլուխ գործոց և զուգընթացաբար մեծագործություններ համարվելու շափր ուրիշ թաղամիջով գեղարվեստական կոթողներ, եթե բյուզանդական կայսրության գանձարանն ունենար յուր Լեոքին մեջ, շատ ս. Սոփիաներ կարող էր կանգնել, որով-

հետև մեծագործ Զվարթնոցը մենակ չէ մնացած Հայաստանի մեջ, ինչպես միայնակ է մնացել ս. Ստփիլիան բուզանդական բովանդակ կալսարության մեջ: 10-րդ դարուն կան երկու Զվարթնոցներ ևս կանգնած ոչնչված մեծագործ, քան Ներսեսաշենը, և դու չդիտենք թե ապագան քանի՞ հատ ալ պիտի տա մեզ՝ երբ հառաջիկային խուղարկություններ չինեն մեր հնազիտական սուսումնասիրություններե գրեթե կույս երկիրը:

Արվեստագետներ, էթե լրջորեն քննեն և համեմա-

տեն, պարզ կտեսնեն, որ բացի ս. Ստփիլիան բուզանդական կալսարության սահմաններուն մեջ մինչև 7-րդ դարու վերջը կանգնված կոթողներուն համահավասար և երբեմն ավելի արժանավորություններով կմրցեն փոքրիկ Հայաստանի մեջ կանգնված հիշատակարանները և համեմատական թվարկությամբ դուրս նաև դերադանցեն իսկ:

Ենթ աններելի կերպով մեղանշել ենք մինչև այսօր, որ մեր ունեցած ազգային ղեղարվեստի և ճար-

Նկ. 31. Զվարթնոցի տաճարի վերակառուցված հակառակ երկրորդ մեն ըստ Թորամանյանի կատարած կտրվածքի

տարապետության անսպառ դանձարանը չենք բացեր դիտության առջև, որպեսզի ավելի կանուխ ստանալինք քաղաքակիրթ ազգերու շարքին մեջ ստեղծագործող ազդ լինելու պատմավոր վկայականը:

Մինչև այսօր գիտության ինչքան որ հայտնի և ընդ է հայ պատմական ճարտարապետության գեթ աղոտ ուրվագիծը, այն ալ նուրբիսկ նվրդայայի դիտնականներու ուսումնասիրական ձեռներեցության մեր պարտական: Անոնք միշտ ինքնաբերաբար կամ պատահաբար անցնելով Հայաստանեն, տեսեր և հետադուրե են, ո-

րով փոքր ինչ ընդարձակվեր է հայ արվեստի մասին դիտական աշխարհի ծանոթությունը: Իսկ վերջերս բույլի մեծունուն դիտնական սր. Ն. Մատի բաղմաբեղուն աշխատություններեն, որուն արդյունքը, թերևս ի մտու մամուլի և հասարակության սեփականություն դառնալու Սրտանց հայ արվեստի ուսումնասիրության նվիրվող եվրոպացի դիտնականներուն մեկը՝ Շ. Ստրովակովի: որ վիեննայի համալսարանի ուսուցչապետներեն է, ոչ միայն առաջին անգամ հայտարարեց, թե առանց պատմական հայ արվեստի ուսումնասիրության արևելյան

10-րդ դարն մինչև 14-րդ դար անթիվ գողտրիկ շինություններով ծածկեց Հայաստանը, որոնք թեև դարձյալ ենթարկվեցան միևնույն ավերիչ և քանդիչ բարբարոսներու նարվածներուն, այնուամենայնիվ այլաբար ավերու բանգումն հետո էլ թշնամին չկարողացավ ճնշել այդ ուժեղ քաղաքակրթության և մեծ գեղարվեստի հետքերը:

Ահա այս 10-րդ դարու վերածնությունն հետո եղած իշատակարաններն են մեծ մասամբ, որ նախնի են եվրոպական գիտնականներուն, որոնցմե ոմանք այս վերածնության մեջ տեսնել կարծեցին սրբաբական քաղաքակրթության ազդեցությունը Հայաստանի վրա, շատ անգամ նույնիսկ ճակատելով ինքն իրենց: Բրովինսն մեկ կողմանե խոստովաներ են արաբներու քաղաքակրթութենե զուրկ լինելը, մյուս կողմն Հայաստանի մեջ այնքան փայլուն կերպով ծաղկող արվեստի օջախը Բաղտատի մեջ տեսնել ուղեցին:

Բաղտատը եթե ունեցեր է բանաստեղծություններու և գրականության փայլուն շրջան մը, որը ամենայն նավանականությամբ ավելի բնիկ ժողովուրդին տաղանդի արդյունքն է, քան արաբներու, այնուամենայնիվ, Հայաստանի ճարտարապետության զարգացման մեջ ազդեցություն ունենալը երբեք ընդունելի չէ:

Ճարտարապետական մեծ պատմաբաններն մեկը կըսեն թե «եթե Բաղտատի մեջ արաբական ճարտարապետության հետքեր չեն մնացեր, անոր շարունակությունը պետք է Հայաստանի մեջ փնտրել»: Շատ ստորինակ կարծիք: Բաղտատի արվեստի արտագրությունները եթե մինչև այսօր Հայաստանի մեջ կ'մնան, ինչ պատճառ կա, որ ավելի մեծ շափով Բաղտատի մեջ պիտի չմնային, եթե եղել են: Ավելի շուտ պետք է հավատանք, որ ջնջվելու և անհետանալու վտանգը Հայաստանին էր նախկին, որովհետե Բաղտատը և իր շրջանը երբեք այնքան քաղաքական փոթորիկներու և կործանարար արշավանքներու չեն ենթարկված, ինչպես Հայաստանը: Բաղտատի արարական տիրապետության ժամանակ ամենամեծ արկածը Հուլիսիոս իսանի երկարատև պաշարումով գրավելն էր, որը երբեք ավերումի և բանդումի չենթարկեց:

Թաթարները նույնիսկ Հայաստանի մեջ թուլատու և ներողամիտ էին հայ գեղարվեստի զարգացման և հայ ժողովրդի բարեկեցության, քանի զեռ մահմեդականությունը չէին ընդունած: Հայաստանը քորթարանդ լինելուն ամենամեծ պատճառներն մեկը նախքան քրիստոնեյա լինելն էր, սրբաները կրանդեին, կավիրելն իրեն պղծություններ, ինչ որ քրիստոնյաներուն կպատկաներ, ինչպես եկեղեցի, տաճար, վանք ու մենաստան: Իսկ նա իշխանական ցեղը և հասարակ ժողովուրդը միշտ խոշտանգանաց տակ կ'ենեկը մահմեդականությունը ընդունելու համար:

Բնականաբար եթե մահմեդականություն այդ պահանջին գոհացում տալին, ոչ մի ավերում տեղի չէր ունենար: Բաղտատի և շրջակայից մեջ հայեր գրեթե չկային և մահմեդականությունը վաղուց ծավալված էր այն տեղերը, հետևարար պատճառ բնավ չկար, որ մեծամեծ իշատակարաններ ավերվեին ու քանդվեին, ընդհակառակը ավելի շուտ պիտի պահվեին իբրև դավանակից ժողովուրդի կրոնական սրբություններ, որոնք ավելի երկարատև կ'այնք ունեին ժամանակի ընթացքին

մեջ, քան քաղաքային ուրիշ շենքեր և սլախաներ:

Ես այստեղ կրկին պիտի անդրադառնամ գիտական աչք մեծ վեդին, թե համայնքի արժանիքին շարք ճշտով որոշուր իր հետևը թողած գեղարվեստական հիշատակարաններն են, սրբաբար բարձր արժանիքներով օժտված են գեղարվեստական հիշատակարանները, այնքան բարձր են պատեր կանգնողներու ստեղծագործական արժանիքը իրենց ապրած դարաշրջանին մեջ:

Շարք մը անաշու գիտնականներ, որոնք բնավ չեն առաջնորդված քաղաքական թաքուն հաշիվներով, գրեթե միահամուռ հիացմամբ կ'ըրվատեն հայն ալ, հայուն ստեղծագործական հանճարն ալ:

Ինչպես կարելի է արեգակի նման ճառագայթով ճշմարտությունը քողարկելու ջանալ, քանի որ հայտնություն կանգուն են բարեբախտաբար մինչև այսօր այնպիսի մեծամեծ գեղարվեստական հիշատակարաններ, այնպիսի դարաշրջաններու մեջ իրագործված, երբ դեռ քաղաքակրթիք քայքայուն միություն մեջ կ'ստիպարվեր և արևմտյան հին ճարտարապետության երկարատև անկումն հետո, նոր պիտի տաներ արևելքից մի նոր արվեստի վերածնության տարիքը:

Բ. Չ. Վ. Ա. Ռ. Թ. Ն. Ո. Յ¹

Հայաստանի ճարտարապետության պատմության ամենագեղեցիկ էջերից մեկը կկազմե Չվարթնոյ եկեղեցին, որ կանգնված է 7-րդ դարում Արարատյան դաշտի վրա էջմիածնի մոտ:

Հայոց եկեղեցական ճարտարապետության մեջ բուրյուրակը կամ բազմակյունին գրեթե սկսվում է 7-րդ դարում: Ավելի առաջ քրիստոնեական ճարտարապետության սկզբնավորությունն է մինչև 7-րդ դար, եկեղեցական հատակագծային ոճը խառն էր հին հունա-հռոմեական սելլաների և բազիլիկների հետևողությամբ շինվածներով: Սակայն Հայաստանի ժողովուրդը որ իր առանձին ճաշակն ունի, և երկարատև միօրինակություն չէր սիրում, դեռ 5-րդ դարում սկսեց շեղվել սելլաների և բազիլիկների հետևողությամբ եկեղեցական հատակագծից և սկսեց կառուցել առանձին ձևվերով, որոնք ավելի արեելյան հատկանիշ ունեին. թեև զուգահեռաբար հատուկն ստատուցում են նաև հին ավանդությամբ շինվածներ, այնուամենայնիվ ընդհանուր քրիստոնեական ուղղություն չեղվելու շրջանին. Հայաստանում սելլաներն ու բազիլիկները ևս այլափոխման ենթարկվեցին. այնպես որ բազիլիկների միայն հիշողությունը մնաց:

Այժմ մեր նյութից դուրս է քննել, թե ինչ արտաքին ազդեցությունների հետևանքով Հայաստանը հեռացավ արևմտյան ոճերից. այդ մասին կգրվի և առանձին ուսումնասիրության կենթարկվի հայոց հնագործական ճարտարապետության մեջ: Ուստի, ինչպես որ նախքան 7-րդ դարը Հայաստանը շեղումներ ունեցավ ընդհանուր քրիստոնեական ճարտարապետության ոճերից, նմանապես 7-րդ դարից սկսած ընդգրկեց նաև բուրբակ կամ բազմակյունի շինությունաց ոճը:

Բոլորակ հատակագիծ ունեցող եկեղեցական շեն-

¹ Հանված է ցուցակից, անտիպ է:

րերից գրեթե առաջինն է Ղվարթնոց եկեղեցին. սրբականգնել տվեց Տայոց պատմության մեջ մեծ շինարարի համբավ ունեցող Ներսես 3-րդ կաթողիկոսը. Հայաստանի հորի վրա այս ընաշարհիկ հիշատակարանը ոչ միայն շինարարական տեսակետով մեծ տեղ պիտի բռնի արվեստի պատմության մեջ, այլ և գեղարվեստի տեսակետով և նշանավոր է թե՛ իր կանգնման և թե՛ ճետագագ դարերու ճարտարապետության պատմության մեջ: Իր արտաքին տեսքին մեջ ևոսհարկ երևույթը գրեթե եզակի է եկեղեցական ճարտարապետության մեջ, որ ակնահաճու լինելուց գատ, շինարարական տեսակետով և խիստ մեծածախ և առանձին թռիչքներ են հարկավոր շինության ակներև զվարտություններին հաղթելու համար:

Տարակույս չկա, որ շինարարական տեսակետով այս լուրջ զվարտություններն են պատճառը, որ դարերի ընթացքում հազիվ հետևողներ և իր գործը կրկնողներ ունեցել է Ղվարթնոցի ճարտարապետը: Առայժմ բուխանդակ արվեստի պատմության մեջ նույն ոճը չըկըրկրնվելին դատ, միայն 10—12 դարերի մեջուէլ Հայաստանում շինվել են նույնօրինակ ճարտարապետությանը Անիում և Բանայում, եթե չհաշվեն Շուվի հեղեղիցին Անիի պարիսպից դուրս, որ թեև փոքր. բայց ունի իր մեջ թե՛ գեղարվեստական և թե՛ շինարարական ամեն արժանավորություններ:

Ղվարթնոցի շինարարական օրհներկը անշուշտ տեսական են, որովհետև նախքան Ղվարթնոց կառուցվելու մեծ թվով նշանավոր ճշդարձաններ անվիճելի կրպով ցուց կուտան, որ տեղական ժողովուրդը միանգամայն զարգացած էր շինարարական արվեստի մեջ, իսկ զարդարանքների ոճերից երևում է, որ արտուր ճարտարապետությանը եղել են Տայոց 7-րդ դարու ճարտարապետությանը կանգնվող Ղվարթնոցի ղեղարվեստական մասին վրաս: Հունա-հռոմեական և սիրիական ոճերի մասնակի ներգործությունը ակներև է Ղվարթնոցի մեջ. անշուշտ ճաշակի այս նորությունը Հայաստան բերողը ինքը Ներսես Երևոնցի է, որուն կյանքը նախքան կաթողիկոսանալը, անցել է Կ. Պոլսում և կամ բյուզանդական երկրներում, ղիվարականի կարևոր սյուշտանում: Հայտնի բուն է, որ ինքը իբրև բարձրագույն կրթություն ստացած մարդ և արևմտյան ճաշակի կատարյալ զարգացումով, իր կաթողիկոսական գահը բարձրացավ. ուզեց անպատճառ նաև իր ճաշակի կնիքը դնել Տայոց ճարտարապետության վրա: Թե որչափ հաջողվեց իրեն այս մտածողությունը, այդ կտեսնենք հետագային իր ամբողջ գործը ուսումնասիրելիս:

Ղվարթնոցի շինության առանձին թվական չկա, սակայն, այդ շինությունը, ներսեի կաթողիկոսության գահակալության հետ կապ ունի, ուստի Ղվարթնոցի հիմնարկություն թվականը ճշտով պիտեմալու համար, պետք է սյազը լինի Ներսեսի գահակալության թվականը, որը պատմագրական բանասկանք և ընտելատնիք գանձազան թվականներն են մատնանշում՝ 640—642. ը: Բայց ես հավանական տվյալների վրա հենվելով, համարում եմ 644 թվականը և րստ այնմ հիմնում եմ իմ կարծիքը Ղվարթնոցի հիմնարկության և վերջավորության մասին:

Որովհետև հարկ չեմ տեսնում իմ ամբողջ ուսում-

նասիրությունս մանրամասնաբար կրկնել, ուստի առայժմ իմ տեսությանս և հետազոտությանս խոսքս արյունքները կտամ այսուրեք Ղվարթնոցի հիմնարկության և վերջավորության մասին:

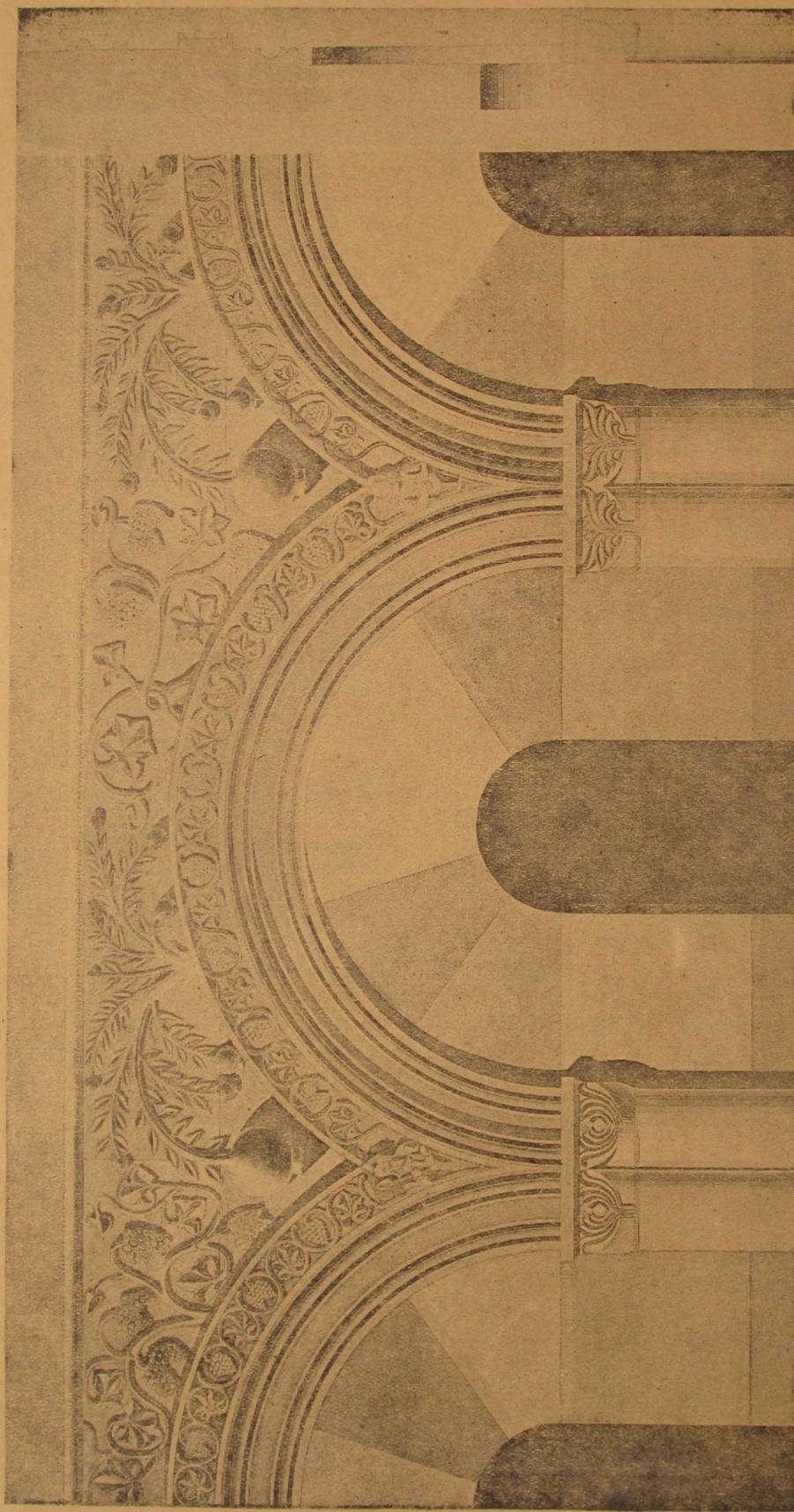
Եթե 641-ին Ներսես 3-րդ կաթողիկոսը եղած էր և րստ պատմագրաց տեղեկության նախապես զբաղված էր արաբներու կոտորածները պատճառով բազմաթիվ դիակներ դաշտերից, գյուղերից և քաղաքներից հազարքելու և այդ դիակների ամփոփման վայրերի վրա կամբարաններ շինելով, որպիսիքն են Դիլիսի ս. Սարգիսը և Նոր Վիրապը, ուստի հազիվ թե հիմնարկված լինի Ղվարթնոց եկեղեցին 643 թվականին: Որքան ամենահավանական թվականն է Ղվարթնոցի հիմնարկության 644 թվականը. Եվ որովհետև 651 թվականին Կոստանյ կայսրը Հայաստանը պատժելու համար եկած էր Հայաստան և Ներսես կաթողիկոսի խնդրանք հաջողվեցավ և մնաց Հայաստանում. այդ միջոցին րստ Մովսես Կաղանկատվացիի հրավիրվեցավ Ղվարթնոցի օծման հանդեսին, որուն ծախքը ևս Կոստանյ կայսրը տված էր յուր հայրազրի ներսեսին՝ րստ նույն պատմագրի Հետևաբար, քանի որ 651 թվականին եկեղեցին այդչափ շինված էր, որ օծման հանդես կարելի էր կատարել, ուստի մեկ խոսքով վերջացած էր պրեթե եկեղեցու շինությունը, որքան սկսած իր հիմնարկության 644 թվականից մինչև 651 թվականը, եկեղեցի վերջավորությունը տեւած է ութ տարի. այսչափ տարին ևս հազիվ բավական է Ղվարթնոցի նման մի շենք կանգնեցնելուն: Թե որչափ գեղարվեստական և հափշտակիչ կրթված ուներ այս շենքը, կարելի է չափել պատմագրի նեսեյալ հայտարարությունից. «Կոստանյ կայսրը հավերժ հիացած հրամայեց ճարտարապետին իր հետ գնալ Պոլիս և նույնը շինել իր սլալատի մոտը: Սակայն ճարտարապետը ճանապարհին հիվանդացավ և մեռավ»:

Ներսես կաթողիկոսը հեռացավ Հայաստանից և իր սեղը Բողոց Անաստաս Ակոռեցիին, եկեղեցու մնացած մասերը և շրջակա շինությունները գործը շարունակելու համար: Ոյովհետև ուղիղ վեց տարի հետո վերադարձավ Ներսես 3-րդ, այսինքն ուր 651 թվից մինչև նրա վերադարձը դեռ վերջացած չէր ամբողջությամբ և կամ Անաստաս Ակոռեցիին չէր կարողացած ներսեսի նման արողությունը առաջ տանել գործը: Ուստի եկավ մնացած գործերն ալ անձամբ շարունակեց, որոնք րստ հովհաննես կաթողիկոսի շրջակա բնակարանները և եկեղեցու շրջապատի պարիսպներն էլն:

Ենթերի համար բոլորի ևս նորություն չէր, նախարխատնությունը շրջանում իր նախորդներն ունեցել էր թե՛ հունա-հռոմեական երկրներում, թե՛ Ասորա-Բաղդադում: Բրիտանեական շրջանում եկեղեցիի համար նորություն էր բոլորակ ևս Հայաստանում, որ առաջին անգամ իրականացավ Ներսես 3-րդի ձեռքով Ղվարթնոցի շինությամբ:

Ղվարթնոցը Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական վիճակին հետ համեմատելով, փոքր շենք չէր ստանվաղն 35 մետր տրամագիծ ուներ, ուստի այսքան մի փոքր երկրի համար, իրոք մի մեծագործություն էր 35 մետր տրամագիծով եղածը մի շինություն կանգնել: Ենթերի արտաքին սյառը, որ 95 մմ. թանձրություն ուներ, ներքուստ ամրադեղին բոլորակ էր, գալարափած

Ն. 4. 33. Չիլդրի բնակարանի քանդակագործի դասի (ըստ Քարամանյանի քանդակագործի վերականգնյալ նախ. Ն. Գրասյանի)

որմնասյուններով և որմնասյունները միացնող կիսաբո-
լորակ կամ եռանկյունի պսակներով:

Իսկ արտաքուստ թեթևակի անկյունավոր էր 32
նակատների բաժանված և յուրաքանչյուր ճակատի մեջ-
տեղ, անկյունների վրա, կալին հոյակապ գույզ որմնա-
սյուններ միմյանց կապված և յուրաքանչյուր որմնասյան
մեջտեղ նուս, խաղողի ընտիր քանչակներով զարդար-
ված: Չափազանց ճոխ քանդակազարդ մի պսակ շր-
ջապատում է շենքի երեք հարկերը. շենքի հատակը ու-
ներ երեք աստիճաններ: Բացի շենքի երեք աստիճան-
ներից, շենքը շրջապատված էր մի պլատֆորմով, որը
հատակված էր մեծամեծ սալերով և այս մասը շրջա-
նակի բարձրացած էր ընդհանուր գետնից: Գետնից
մինչև պլատֆորմը բարձրանալու համար 7—8 աստի-
ճաններով շրջապատված էր:

Նկ. 31. Չվարթնոցի տաճարի առաջին հարկաբաժնի
քանդակազարդ գոտու բեկար

Տաճարի հարավային և մեծ մասամբ արևելյան
կողմը, 20—25 մետր հեռավորության վրա, շրջապատ-
ված էր մասնավոր շենքերով և այս շենքերը բաժան-
վում էին երեք մասի. արևմտյան կողմը ամբողջովին
պատկանում էր կաթնաղիկոսին, որոնց մեջ էր մեծ ըն-
դունելության դահլիճը, որուն տանալ անուն են տա-
լիս պատմագիրները: Հարավային կողման երկրորդ և
միջին մասը ամբողջությամբ պատկանում էր համար
միաբանության, իսկ երրորդ, դեպի արևելք եղած մասը,
պատկանում էր ուրիշ զանազան կարիքների համար:

Կար նաև հնազույն խորան, որ մնացորդն էր մի
հնազույն եկեղեցիի, որ դժոխություն ուներ նախքան 7-րդ
դարը: Այս եկեղեցին որևէ արկածով փլած և կամ
Չվարթնոցի շինության առթիվ քանդված էր. միայն,
իբրև նախկին սրբավայր, թերևս արևելյան խորանը
պահած էին:

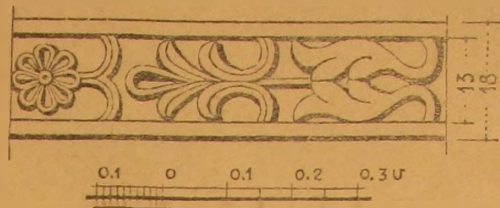
Գ. Չ. Վ. Ա. Ր. Թ. Ն. Ո. Յ.

Հայ հնագիտության համար վերին աստիճանի հե-
տաքրքրական Չվարթնոց եկեղեցվո ավերակները բաց-
վելեն ի վեր, ամեն դասակարգի մտադկանց մեջ բնու-
թյան առարկա է դարձած, թե ինչո՞ւ համար ներսես Գ.
այդ հոյակապ եկեղեցին և կաթնաղիկոսական աթոռը

1 Այս հոդվածը համառոտոր գրված է 1930 թվին Ղին վա-
ղարապատի սխոլոստոսիկ պեղումների անհրաժեշտության առթիվ
Այդ պեղումները տեղի ունեցան 1931 թվականին:

Կազմող

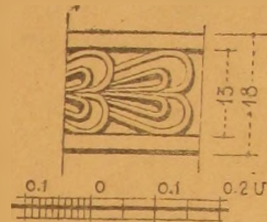
Վաղարշուպատից հեռու ամայնություն մեջ շինեց. ի
նկատի ունենալով, որ այն ժամանակ կաթնաղիկոսական
եկեղեցին և կաթնաղիկոսարանը գրեթե համահավասար
էր մի արքունիքի և պետք էր որ շեն քաղաքի մեջ լիներ,

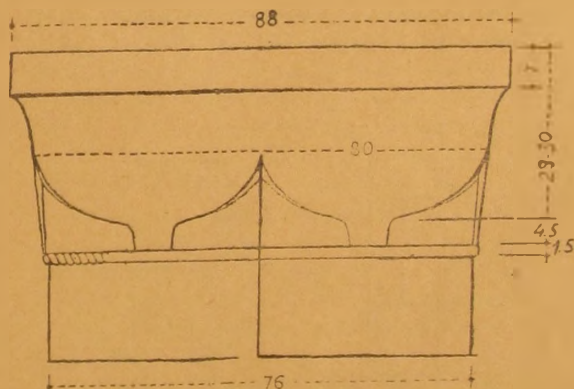
Նկ. 35. Չվարթնոցի տաճարի մուտքի ֆրոնտոնի
քանդակներից

ուշ թե վանքի կամ անապատի մը նման մտադկանց
ընակությունեն միանգամայն հեռու:

Այս սրբաբնակի հարցին պատասխանելու համար
հարկավոր է որոշ շափով ծանոթանալ 5-րդ-են մինչև
7-րդ դար Արարատյան դաշտին վրա տեղի ունե-
ցած քաղաքական անցքե-
րուն և հետո ալ կայես
ճանչնալ Ներսես Շինողի
անձնական նկարագրի րը:
Իայց այս մասին վրա ման-
րաման ծանոթանալ այս-
տեղ շենք կարող, այլ սի-
տի ուրվագծենք մի քանի
ընդրոշ կետեր, որոնց վրա
հիմնված լինի ընդհանուրին
հետաքրքրող պատաս-
խանքը:

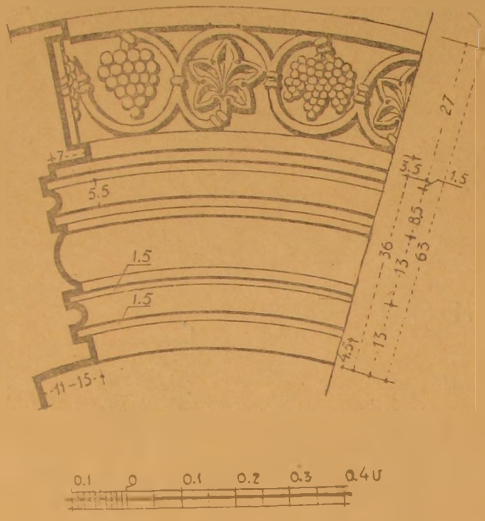
Նկ. 36. Չվարթնոցի տաճարի
մուտքի ֆրոնտոնի քանդակ-
ներից

Նկ. 37. Չվարթնոցի տաճարի արտաքին դուռը
որմնասյունների խոյակի շափերը

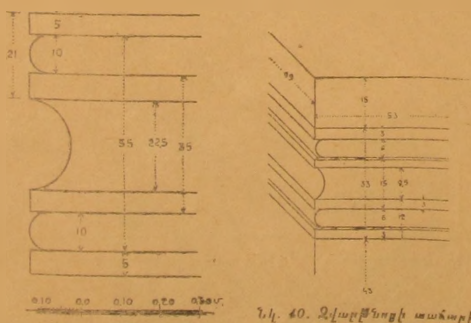
Մեր բոլոր մատենագիրներ միահամուտ վկայում
են, որ Ներսես՝ Չվարթնոց եկեղեցին շինեց Վաղարշա-
պատի մեջ: Մասնավորապես Սեբեոս, Չվարթնոցի շի-
նության ժամանակակից պատմագիրը, ավելի պարզ

կերպով առում է, որ «Արևի միտս իւր կարողկուն ճայոց ներսն շինել իւր բնակուրին մերձ առ տուրք եկեղեցեացն, որ ի Վաղարշապատ Բաղափին, ք վերայ Բանապարհին յորում ասն ընդ ատաք երև Տոլատ սրբոյն Գրիգորի»:

Նկ. 38. Վաղարշապատի սուրբ Ստեփանոսի տաճարի զմբեթի մույուրներ

Ուրեմն ժամանակակից պատմագրի «ի Վաղարշապատ Բաղափին» խոսքն պարզ կհետևի, որ Ջվարթնոց եկեղեցին կանգնվեցավ բուն իսկ Վաղարշաստի մեջ և ոչ թե Վաղարշապատից դուրս: «Ընթձ առ տուրք եկեղեցեացն» խոսքով ակնարկում է Ջվարթնոցի եկեղեցին:

Նկ. 39. Ջվարթնոցի տաճարի զմբեթի օղակը ներույց

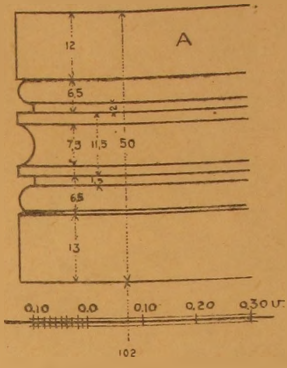
Նկ. 40. Ջվարթնոցի տաճարի հյուսիս-արևելյան մույուրի ստորին անկյան մույուրները

ատաք շինված մեծ բաղիլիքը, որուն սյուներն են մուսցել այժմ:

Բովմա Արծրունի 10-րդ դարուն Ջվարթնոցի շինության տեղը ճանաչում է Նոր Քաղաք անունով, փոխանակ Վաղարշապատի, և խոսելով Դիլինի երկրաշարժի

մասին գրում է. «Երանելի հայրապետն տէր Կեօղ..... բողնալ զբնակելն ի Դուրեճ,՝ եկեալ բնակեցաւ ի Նոր Քաղափին ի մեծ եկեղեցեացն որ յանուն սրբոյն Գրիգորի շինեալ էր Երանելոյ տեանն Ներսիսի Երկրորդի (իւնա՝ Երրորդի) հայոց կարողկոսի»: (Մ. Պետերբուրգ, 1887, էջ 231):

Այս անուններու տարբերութունը ոչ մի շփոթության տեղի չի կարող տալ, երբ նկատի ունենանք, որ

Նկ. 41. Ջվարթնոցի հարավ-արևելյան մույուրի ստորին մույուրները (պետեն 102 սմ բարձր)

դեռ հինգերորդ դարուն, Վաղարշապատ և Նոր Քաղաք միևնույնն էին և այդ ավանդական հին անունն է, որ հասել է մինչև Թովմա Արծրունին:

Այս մասին Ղազար Փարպեցին կարծեք հատկապես շփոթության տեղի շտալու համար միշտ շեշտում է երկու անուններու նույնությունը մի քանի անգամներ իր Պատմության ընթացքում, ինչպես օրինակ՝ ս. Մեսրոպի մահվան առիթով խոսելիս առում է. «Յետ վեց ամսոյ կատարման ըտրին տարոյց հանգստեան սրբոյն Սահակայ վախճանեցաւ Երանելին Մաշտոց ի Վաղարշապատ Բաղափի, զոր և Նոր Քաղաք անուանեն»: (Ղազար Փարպ., Տիգրիս, 1904, էջ 38: Տես նաև նույն, էջ 176, 186 և այլն):

Կասկած չի կարող լինել, որ Ղազար Փարպեցու Նոր Քաղաքը օտար պատմիչներու կայննպոլիսն է, ուր հռովմեացիք զորք էին պահում, ինչպես կվկայի նաև այժմ էջմիածին գտնված հունարեն արձանագրությունը:

Այժմ կարող ենք հարցնել թե բազմադարյան այնքան մեծ անցյալ ունեցող քաղաքի տեղը ներկա Վաղարշապատին տեղին վրա՞ է, թե՞ մի ուրիշ տեղ:

Այս առիթով հնագետներ և պատմագիրներ շատ են խոսել և թելու ու դեմ կարծիքներ հայտնել առանց որոշ եզրակացություն հասնելու, և իզուր են փնտրել այժմյան Վաղարշապատի մեջ, երբ և իցե մէ հին քաղաք եղած լինելուն ապացույցներ, Վաղարշապատի մեջ և անմիջական շուրջը միշտ տներ շինվելիս և բազմատեսակ մշակույթի աշխատանքներ կատարելիս, զրեթի բնավ չէ լսված հին քաղաքի մը գոյությունը հաստատող քար, պատ կամ մի շինություն բեկոր, բացառու-

թյամբ մի լատիններին արձանագրութեան, որը դուրս է եկել ճեմարանի արտաքին պարսպի հիմերը փորելիս և հաստատված է, որ այդ քարն ալ ուրիշ տեղից բերված չէր այդտեղի:

Հոգիփոխի վանքից սկսած դեպի արևմուտք և հարավ, ներկա Վաղարշապատն ալ մեջ առնելով, պարզ աշտով իսկ տեսնվի, որ այդ ընդարձակ տարածությունը վրա բացի վարուցանքն ուրիշ ոչ մի աշխատանք չէ այլափոխած հողի հարթածավալ մակերևույթի:

Ուրեմն մտնւմ է մեզ դիմել Սեբեոսի մատնանշած տեղին և Զվարթնոցի շուրջը փնտրել Վաղարշապատի կամ Նոր Քաղաքի (Կայնեոպոլիս) իսկական տեղը, ուր համախ գտնվեր են դրական ապացույցներ այնտեղ ընդարձակ տարածութեամբ քաղաքատեղի մը գտնվելուն:

Եթե բուրդովին չհամոզվինք տեսնելով Զվարթնոցի շուրջը ընդարձակ տարածության վրա որոշ սահմանի մեջ անհավասար շափով բլուրներն ու թումբերը, որոնք պատմահնագիտական մեծամեծ գանձերու պահարան լինելուն մեծ հավաստիք կներկայացնեն, թվենք մի քանի իրական ապացույցներ, որոնք վերջին մի քանի տարվան մեջ երևցել են:

1. Այժմ [Պետական Պատմական] թանգարանում գտնվող հունարեն արձանագրությունը, որ Զվարթնոցից մեկ կիլոմետր դեպի արևմուտք դուրս է եկած Զանգուի առուն փորելիս:

2. Խաչիկ Զվարթնոցի՝ և Ե. Կալայանի ընկերակցութեամբ, Զվարթնոցից մեկ կամ մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության մի քանի բլուրներու վրա կատարած փորձնական պեղումները, որոնք դրական արդյունք տվին, դուրս բերելով հեթանոսական շրջանի առարկաներ:

3. 1904 թվականի ժանդարտի կոտորվող անասնոց դիակները թաղելու համար Հոգիփոխի վանքի առջևից դեպի Վարմազիար տանող ճանապարհի կողքին փորված փոսերից մեկուն մեջ երևաց մի մեծ պարսպամաս, որուն արտաքին բուրգը ներկա Վաղարշապատի կողմն էր, ինչ որ ապացույց էր հակառակ կողմին վրա քաղաքի մը գոյութեան: Այն ժամանակեւ լուր տվի Նաչիկ Զվարթնոցին և Մեսրոպ վարդապետին² (այժմ եպիսկոպոս), որոնք ականատես լինելուց հետո ոչ մի միջոց ձեռք չառին այդ պարսպի հետքը չկորցնելու համար, որն ընդմիջու կրկին ծածկվեց հողի տակ: Մեսրոպ վարդ. այն ժամանակ քաղականացավ Ռեզ. Հանգուսի մեջ մի հակիրճ ծանոթությունով:

4. Այս տարի վերոհիշյալ պարսպը վերստին քայ անելու փորձ արվեց, սակայն միջոցներն այնքան թիչ էին, որ պեղումները նպատակին չհասած դադար տրվեց: Սակայն պարսպի փոխարեն 4 արշին խորութեան վրա դուրս եկավ մի հեթանոսական գերեզման, որը դարձաւ ծածկվեց առանց գերեզմանը քցա անելու:

Այս բոլոր պատահական գոյութեքը միացած Զվարթնոցի և պատմագրական վկայություններու հետ, կարծեմ բավական են հաստատելու, որ հին Վաղարշա-

պատը, կամ Նոր Քաղաքը (Կայնեոպոլիս) ծածկված է Զվարթնոցը շրջապատող մեծ ու փոքր բլուրներու ներքև և փորձնական պեղումներն անհետաձգելի պետք է լինին հայկական Պոմպեյ մը հայտնագործելու համար:

Այս հակիրճ տեսությունից հետո, կարծեմ կարելի կլինի բացատրել պատճառը, թե ինչու՞ և ներսերը հատկապես այս տեղը ընտրեց իր կաթողիկոսական սնտու և կանգնեց Զվարթնոցի նման հուսակալ մի եկեղեցի:

Ներսեսի մասին ժամանակակից պատմագիրները ավանդում են, որ սնված ու կրթված էր բյուզանդական արքունիքում, հասած էր դիսկլորական բարձր աստիճանի և զինվորական կարգով շատ տեղեր մասնակցած էր բյուզանդական կայսրությունից սահմաններում:

Ահա այսպիսի բարձր արժեքներով օժտված մի մարդ, հանկարծ կաթողիկոսանում է Հայաստանում այնպիսի ժամանակ, երբ արարական արշավանքը սկսեր էր քանգել ու ավերել Հայաստանը:

Իր կաթողիկոսության առաջին տարին իսկ Դիլիթ բարոքանդ եղավ արարներու ձեռքով և բազմահազար մարդկանց կոտորածից հետո, երեսուն և հինգ հազար հոգի գերի տարվեցան: (Սեբեոս, էջ 176: Ալեքո, էջ 10—11):

Ահա այս սյարագային էր, որ ցայտուն կերպով կրկան կուգա ներսեսի հզոր նկարագիրը և ձեռներեց ոգին, որ առանց լքելու և հուսահատելու այս մեծ աղետին հանգեպ, ոչ միայն միջոցներ ձեռք առավ վշտահար ժողովրդին սփոփելու, այլ և ձեռնարկեց շատ մը շինարարական աշխատանքներու, ի միջի այլոց Զվարթնոցի և կաթողիկոսական տան կառուցման՝ Նոր Քաղաքի մեջ, ինչպես կընդորոշու պատմագիրը՝ «ոչ ամենալ զմտաւ զկրթական արշաւան հինիցն թշնամեաց, գեղեցիկ իմն մուրկեամբ զնն ապա հիմն մեծ և հրաշալի բազմապսոժառ յարկի տանն Աստուծոյ»:

Ներսեսի նման բարձր կրթություն ունեցող մի մարդ, որուն քաղաքացիական առաջնությունները կրոնականն շատ ավելի գերակշիռ լինելը անվիճելի է, միթե՞ կարող էր գալ Վաղարշապատի ամառ տեղերում քնակություն հաստատել, առանց մի խոշոր ծրագիր կամ մի մեծ նպատակ ունենալու: Իհարկո՞ւ:

Մտտ երկու-դար էր, որ հին Վաղարշապատը անշքացել էր և համարյա հավասարվել էր մի գյուղի (այստեղ ս. Գրիգոր անուն գյուղ կար ըստ Կաղանկատվացու): Ներսեսի օրով Դիլիթն ալ ավերակ դարձավ. շատ քնական էր, որ ներսես չէր կարող հոգեպես և ֆիզիկապես ապրել Հայաստանի ավերակներու մեջ, անկասած անոր մտքին մեջ ծագեց մի հանդուգն խորհուրդ, որով պիտի անմահանար դարուց ի դարս և արդյունքը պիտի լիներ իրապես իր արժանավորություններու համապատասխան, և այդ խորհուրդը կամ ծրագիրն է՝ վերականգնել երկու հարյուր տարին ի վնաս ավերված Վաղարշապատը և կամ Նոր Քաղաքը:

Հովհաննես կաթողիկոսի մեկ համառոտ ակնարկը կհաստատեն այս ենթադրությունը, որ եկեղեցին, կաթողիկոսարանը և շրջապատող պարսպները ավար-

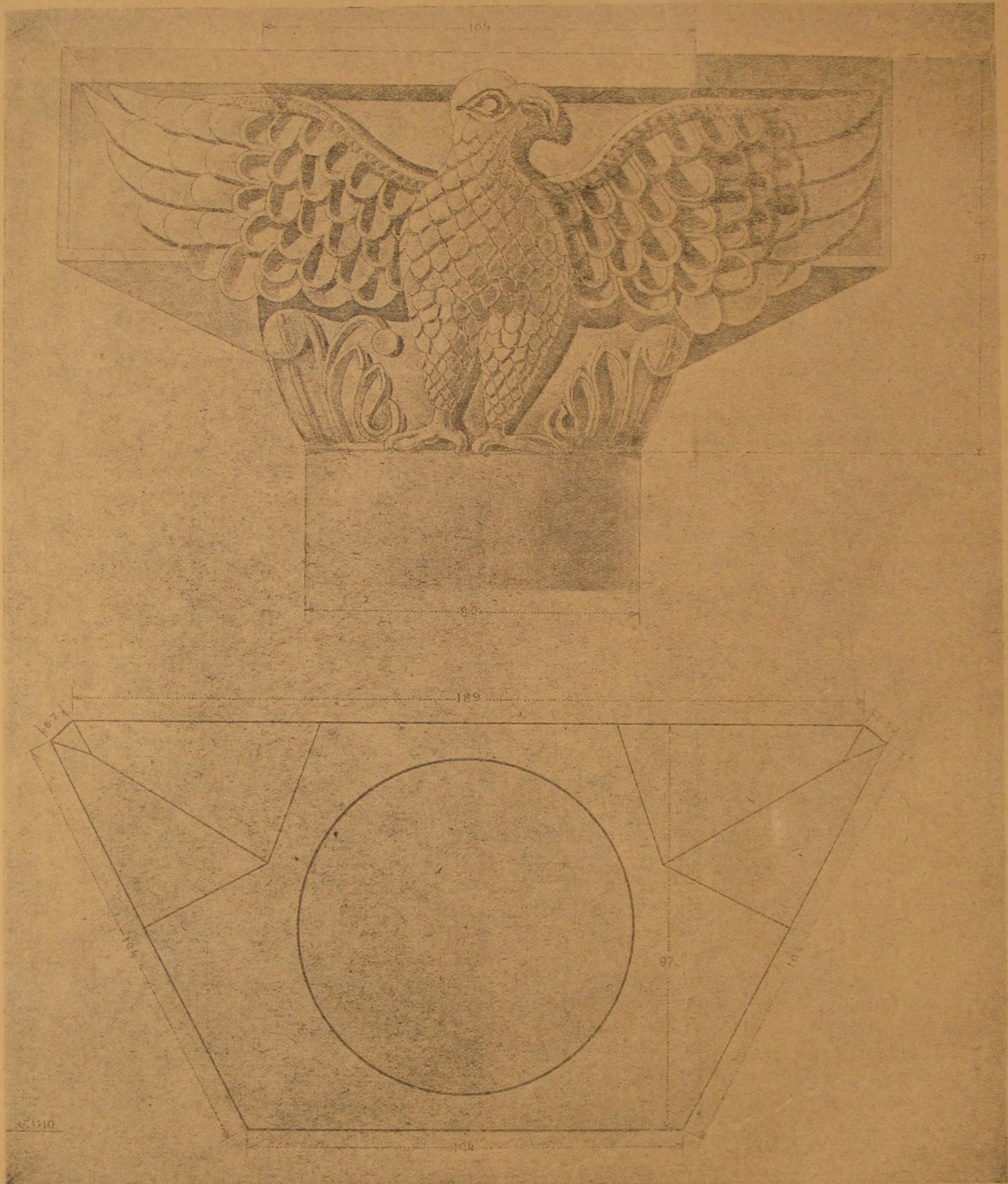
¹ Այսպես էր Իրեն անվանում Զվարթնոցը պեղող Նաչիկ վարդապետ Դայանու:

կազմող

² Մեսրոպ Տեր Մովսեսյանն է:

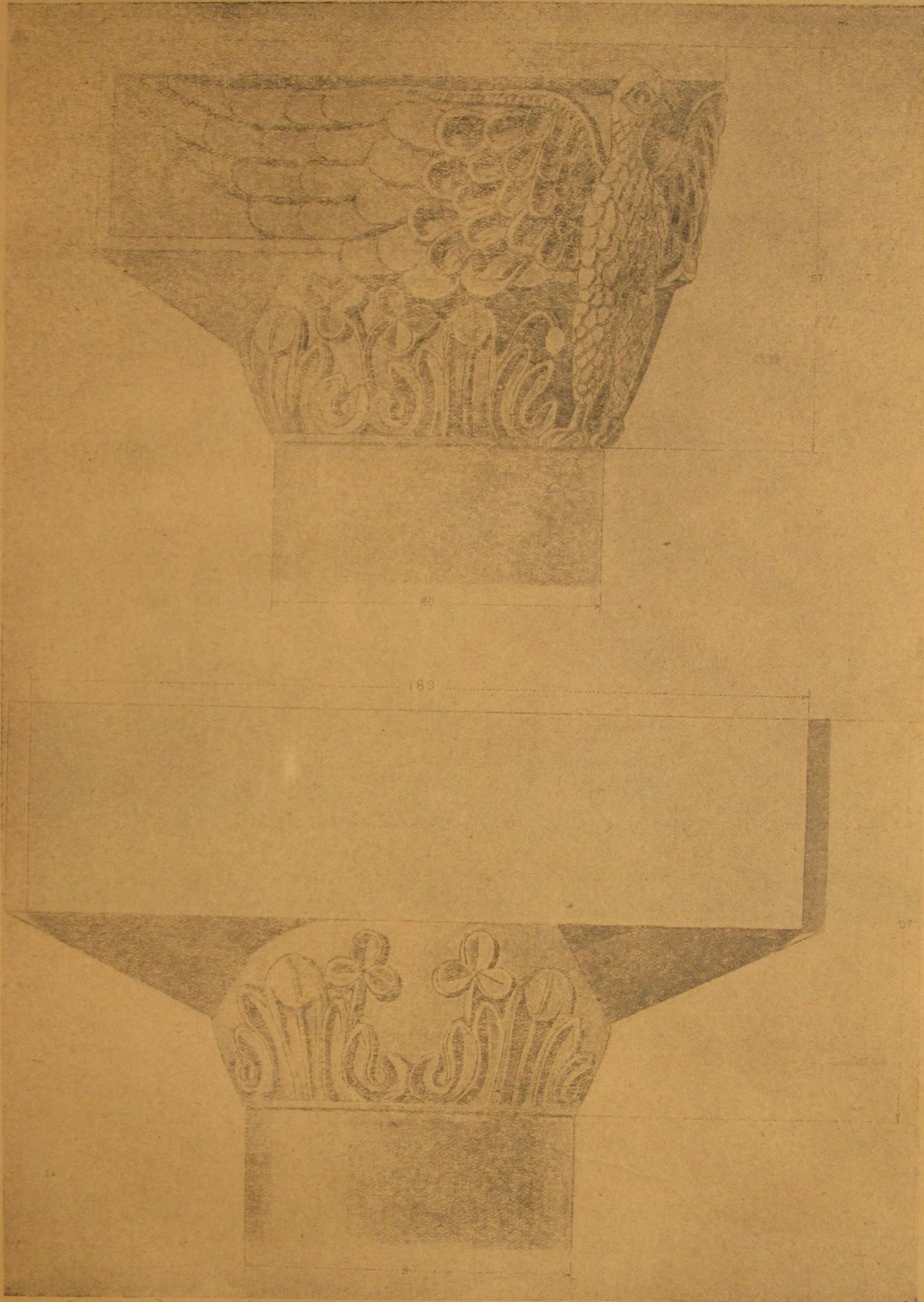
¹ Յովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցու Պատմութիւն հայոց. Թիֆլիս, 1912, էջ՝ 83

Նկ. 426 Զվարթնոցի տաճարի սեղանի արձանի իտալի ճախող և մակերևակը

Նկ. 42 և 43 Ձվաբժնացի տանարի ներքին արձվանից խոյակը կողքից և հետևից

տեղն հետ, «այլ կարգի կացուցանեւ ի նմա ամբխութիւնս երդումարդաց քստ պայմանի Բաղամկանաց, և անկա ջուր ի Քասաղ գետոյ, զամենայն տազախիտ առապար զաշտավայրն ի գործ արկանեւ. որնկեր այգիս և բուրաստանս ճալկոցաց»:¹

Անշուշտ ներսես պիտի հասներ իր նպատակին, և թե քաղաքական մշտական փոթորիկներ, ներքին կռիվներ և կոմսովոր արքայր անոր թախքներուն արգելք չլինեին. այնուամենայնիվ իր ժամանակին «Շիրնոզ» մտկանունը ստացավ:

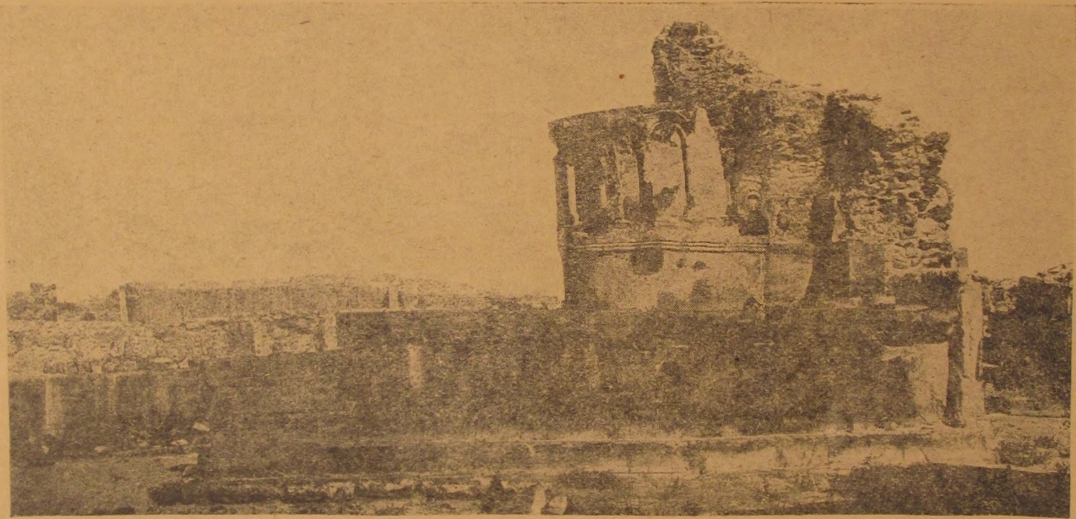
Գվինի երկրաշարժից հետո, Գևորգ կաթողիկոսին Զվարթնոց գալը ցույց կուտա, որ որոշ շափով շենացած էր Զվարթնոցի շուրջը և թերևս Թովմա Արծրունի այս նոր ներսեսաշեն քաղաքը կակնարկե «ի նոր Քաղաքին» րանելով: Արդ հատաչիկա պեղումները պիտի հաստատեն ոչ միայն հիները, այլ և ներսեսի օրով կատարված գործերը: Ուստի այժմ պետք է միտնդամայն անձեռնմխելի պահվին Զվարթնոցի շուրջը բոլոր հնագիտական տարածությունը հօգուտ պատմագրության և պեղումներու, այլ և փորձնական պեղումները պետք է սկսվին նույնիսկ պարիսպներին, որոնց ուղղությունը և սահմանը բավականին որոշ են:

* * *

1. Արժվեխոյակ¹ շորս անշատ սյուներու տակի բարձրությունը նորոգվել է և եզերքներն լայնացուցնելն հավանականաբար ճնշում նկատելով:

2. Այժմյան երևցած գլուխը շի կարող ներսես Շիրնոչին պատկանել, որովհետև սա շինված է հետնադուր շինված բեմին վրա, այն ալ, հին սեղանին սահմանն շատ դուրս՝ բեմին կարնիզին եզերքին հավասար: Ներսեսի շինածն ալ ունե՞ր թե ոչ, հարց է: Գլուխի միաժամանակ շինված լինելուն վկայությունը տվողը Հովհաննես կաթողիկոսն է, որ երկու դար հետո է: Գուցե բեմի ընդարձակումը Հովհ. կաթողիկոսն առաջ էր եղած, և ինքը ժամանակին կամ նորոգության անստեղծակ, կարծե՞ր է, որ նույնիսկ ներսեսի շինածն է. այնուամենայնիվ հարց կմնար պիտե՞նալու, թե հ՞որ է ընդարձակված բեմը, բեմի ընդարձակումն առաջ գրգռոց կա՞ր թե ոչ: Որս՞ է կվերաբերի պրոցի ծրագիրը, եթե ներսեսի շինածը շունքի գլուխը, կամ հ՞նչ ապացույց կա ներսեսի շինած լինելուն:

3. Հետաքրքրական է վնտրել պատճառները մըլերտությունից ավաղանք եկեղեցիի կինտրոնին վրա փոս

Նկ. 41. Զվարթնոցի տաճարի սեղանի և գլուխի ավերակները

շինվելուն և գտնել ժամանակը, մկրտությունը եկեղեցիի մեջ կատարելու սովորության սկիզբը: Բաղդատել նաև մյուս եկեղեցիներու մկրտարաններուն հետ, ի նրկատի առնելով ժողովոց կանոնները, արդյո՞ք այս ձևը օտար չէ՞ր և կապ չունե՞ր ներսեսի քաղկեդոնիկության հետ: Հավանաբար փակվեցավ այս ավազանը, բեմի ընդարձակումն ժամանակ և տեղը շինվեցավ խաշաձև բարե ավազանը, եթե հնար լինի գտնել ժամանակը և փոփոխության, պատճառները թե՛ բեմին և թե՛ ավազանին:

4. Վերնահարկ սրահի սանդղակներուն տեղը ըստ

¹ Յովհաննես կաթողիկոսի Գրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 88:

ամենայնի գտնելու ջանալ: Պետք է գտնել նաև մուլթերու մեջ հղած սենյակներու դռների տեղը: Սանդղակներու տեսակետով ի նկատի ունենալ Քասախի եկեղեցիին սանդղակը, նմանապես Հովվի եկեղեցիին համար ալ միևնույն հիտազոտությունը անհրաժեշտ է, քանի որ վերջինս մանրանկարն է Զվարթնոցին:

5. Քահանայից դասին բեմին վրա կենտրոնու ակնարկները հավաքել պատմագիրներին:

6. Պատկերները Զվարթնոցի մեջ պետք է բացա-

¹ Այս խորրիկ հատվածը Թորամանյանը գրել է Զվարթնոցի մոնոգրաֆիայի համար իբրև գիտություններ և հարցեր, որ և սուգորում են համարյա անփոփոխ կերպով:

Խազմող

դիկ երևում է համարել բաղկացուցիկ կաթողկոսներու համար և այս մասին օպորժել սկեսահիտին» տված հողվածն: Նույնպես խոսել մողայիկ պատկերներու մասին օտար ճանապարհորդներու Հայաստանի (Մուշ²) մեջ տեսած պատկերներուն հին կարծելուն մասին դիտողությունները:

7. Ch. Diehl-ի և Ստրիժիգովսկիի գրածներին անպայման բաղվածքներ կատարել և ուղղումներ լինել անոնց սխալ տեղեկություններուն վրա:

8. Զվարթնոցի բոլորակ գալերեան երկհարկանի լինելուն վրա տեսություններ և վկայություններ թե որտեղեք կարող էր ազդվել և այդ սովորության պետքը գեղցվել Հայաստանի մեջ բուցատապես բաղկերչին կեղեցիներու համար:

9. Զվարթնոցի ներքին մեծ աղեղներ Ogive-ին թե plein de cintre. քննել այս հարցը, նկատելով որ դրսի պատին երեսի աղեղները plain de cintre-են:

10. «Եւ կատարեալ զնա մեծածախ գանձիւք կանգնեցին ճեմարան իմն երկնաման հրաշքարտար շինուածովք, երկազմբն և եռախորան և երկուց կողմանէ զաւիթն և սրահակս, վերնատունս սիամբք և սրանելի յօրինուածովք շինեալս»:

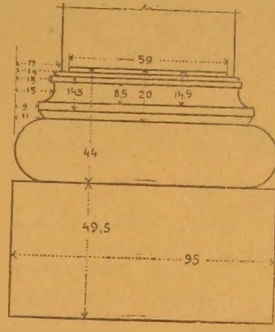
Օրբելյանի այս նկարագրությունը այստեղ պարզապես ցույց կուտա հայոց հնագույն եկեղեցիներու ձևը, երկու կողմանց գավիթներով և սրահակներով, և ճշտիվ կպատշաճեն Երբուլոյթի, Օձունի, և այլ նման տաճարներուն: Անշուշտ «երկուց կողմանէ գավիթս» ռսածն պետք է հասկանա՞ք՝ երկու կողմի սյունազարդ գավիթները և սրահակները նույնպես սենյակները երկու կողմին վրա, որ այժմ պահված կա Երբուլոյթի տաճարին վրա: Սակայն ամենն հետաքրքրականը և կարևորը՝ այս նկարագրության մեջ Զվարթնոցի տեսակներով՝ երկազմբն բանն է՝ Ուրիշ ոչ մեկ. կերպով չի սրատշաճեր երկու գմբեթ հայոց եկեղեցիներու վրա, կամ պետք է հինգ գմբեթանի լինելը, ինչպես հին էջմիածինը, Ավանի եկեղեցին, Անիի Առաքելոց եկեղեցին և կամ մեկ գմբեթանի, ուստի այս նկարագրության մեջ պետք է պարզ տեսնելի Զվարթնոցի երկու գմբեթը միմյանց վրա:

11. Զվարթնոցի գմբեթը բանասնթիվ ունե՞ր թե ոչ — Եթե Զվարթնոցի մեջ գտնվի շորս մուլթերու և բոլորակ սյունաշարերու հպումն ձևացած անկյուններուն վրա դրված բան տան թիվն երբ ու հետքեր, ինչպես՝ կան Գագիկի շինած ս. Գրիգորի ավիրակներուն մեջ, այն ժամանակ անպայման պետք է հակառակ, որ Զվարթնոցի գմբեթը և շինված էր բան տան թիվն երով, և այս տեսությամբ գոնե ավելի հին կլինի Հայաստանի մեջ քանտանթիվ շինելու սովորությունը, բայց այս հաստատությունով անպայման կհետնե՞ն արդյոք թե այս սովորությունը Բյուզանդիոնեն քերված է, կամ տեղական ստեղծագործությունը: Համենայն դեպս 6-րդ դարուն 4. Պոլսի ս. Սոփիայի այժմյան գմբեթի բան տան թիվն երբ Տրդատ ճարտարագետին շինածն է և նախկինը միշտ կմնա անորոշ, քանի որ երկուսը արժիվ վերջին կործանումն ենուտ, Տրդատ ամբողջովին նորոգեց ս. Սոփիայի գմբեթը:

12. Զվարթնոցի մեջ դործածված ծածկի կլմինդրները համեմատել Մրենի, Բագարանի, Մալու-Ղասուժի և այլ տեղերու կլմինդրներու հետ, և որ ավելին է Զվարթնոցի կլմինդրներու մեջ երեցած հատուկ դմբելի կոնի համար շինած կլմինդրներու վրա որոշ ուշադրություն դարձնել, թե ինչպես մեկ կողմը նեղ և մյուս կողմը լայն շինված են մասնավորապես մ ո ս ն ո ս ն ո ս:

* * *
Սյունիք

Ներքին խաչաձևի բոլոր խորխուսները կոփված են մի տեսակ սև քարերի, որոնց մեջն ընկած են մանր գալախազի փշրանքներ, բնականաբար սկզբում կաուուցման ժամանակ ունեին նաև փայլ, որին ընդունակ է այս քարը: Որտեղ էր հանքը: Բայց կերևի թե քա-

Նկ. 16. Զվարթնոցի տաճարի ներքին խաչաձևի սյունաշարերի խորխուս

վարար քանակությամբ շին գտած այս քարերեն, որոն պատճառով մի քանի խորխուսներ և առանց քացառության բոլոր խոյակներ, արծվի խոյակներն ալ միասին առնելով, մի ուրիշ տեսակ սև քար կոփված են, որոնք մեկ պարունակում են իրենց մեջ գալախազի մանր փշրանքներ, սակայն շունին նախորդներուն ոչ փայլը, ոչ ալ կարծրությունը:

Այս սյունելու բուններն մնացած է միայն մեկ բեկոր հարավ արևմտյան որմնամուկի թեև, նույն տեղի արծվեսյունին պատկանող: Այս մնացորդն կհետնե, որ բոլոր բունները շիկագույն հրաքիսային քար շինված էին:

Այս ընկերը գրեթե ցույց կուտա արծվի սյունին բունին ամբողջական մեծությունը, որովհետև երկու ծայրին վրա ալ կգտնվին երկաթե գամի համար քաղած ծակը՝ 11 սմ. երկարությամբ և 4,5 սմ. լայնությամբ, նույն շարքով և փորված է արծվեսյունի խորխուսին վրա: Բունի երկարությունն է մոտավորապես 225—230 սմ: Մայրերու հստակածակողմին վրա կան խաչաձև փորվածքներ մոտավորապես մեկ սանտիմետր կամ քիչ ավելի լայնությունով, կապար հալեցնելով միջը վազցնելու համար, որպեսզի ամրացնե գամը: Բոլոր սյունախառխուսները ունին թե՛ երկաթի տեղ և թե՛ արծիճ լեցնելու, տաճարի մյուս բոլոր սյունները թե՛ ներսին

1 Պատմութիւն նահազին Միսական, արարեալ Սահմանուի Որբիկան Արքեպիսկոպոսի Միւնեսց. Թիֆլիս, 1910 թ., էջ 71:

որմնասյուների մoulure-ներով աղեղները մինչև 1 մ 5 սմ. երկարությամբ և ամբողջ moulure-ները վրան տեղա-
վորող լայնությամբ կտրված են: Այս աղեղներուն մեջ

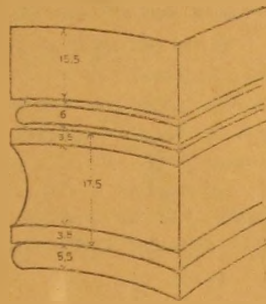
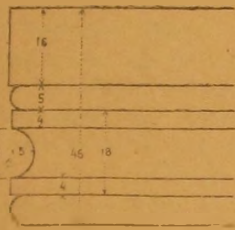
հազվագյուտ են և բարեկամ շինվածներ. սրանք ընդ-
հանրապես կարմիր և շիկագույն բարեկամ են կազ-
մում:

Նկ. 49. Ջվարթնոցի տաճարի վերին հարկի արտաքին սքեմալիզների բեկորներ

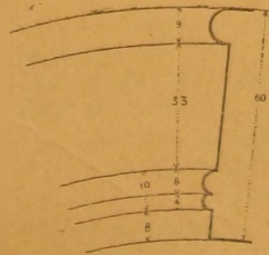
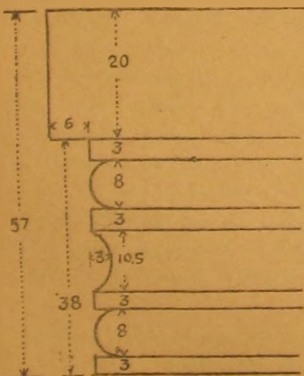
Քաղաղակ պատուհաններ

Առհասարակ բոլորակ պատուհանները կազմած են երկու բարեկամ հատ հատ, պատահեցի, որ շորս բարե-
կամ են և կամ մեկ կողմը ամբողջ բար, իսկ մյուս կող-
մը երկու կտորով կազմված են:

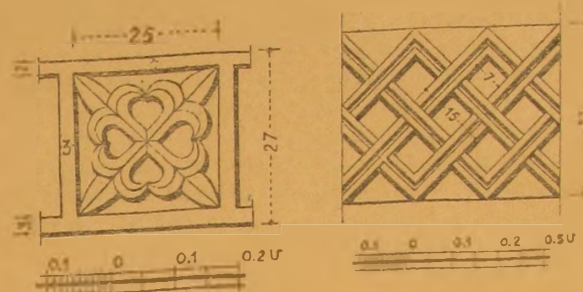
Նկ. 50. Ջվարթնոցի տաճարի սրմնագեղի մույուրներ (հա-
վանքներն վերին հարկին պատկանող)

Նկ. 51. Ջվարթնոցի տաճարի ներքին խաչածնի սյունաղաբղի ներքին ճակատի սյունակա-
մարների մույուրները

Նկ. 52. Ջվարթնոցի տաճարի վերին հարկաբաժնին պատկա-
նող արտաքին սրմնագեղ

Նկ. 53. Ջվարթնոցի տաճարի խաչածնի միջին տաճար նայող պատուհանի շրջանակի մու-
յուրները

Նկ. 54. Ջվարթնոցի տաճարի պսակի ճակատի քանդակ

Նկ. 55. Ջվարթնոցի տաճարի պսակի ստոր-
նահայաց մասի կողմ-
վաքանդակը

Քիվ (պսակ)

Քիվերն անհամեմատ դուրս յցված են քան
կայական ոճի սովորական պսակները: Ունին նաև

Նկ. 56. Ջվարթնոցի տաճարի հարվային մուտքի կողմի
վարպետի ըտրուսքանդակը

շատ կանոնավոր larmier-ներ շուրջանակի. նույնպես
անհամեմատ երկար մաս ունին պատին վրա հանգչած
մինչև 50—90 սմ. երկարությամբ:

Ներքին արևի պատճառներու շարք որչէ՛ սյու- նարու դասավորութեամբ մըք անցուցած է հըրեր երկաթ վանդակ ուղղահայացը երեք երկաթներով, չորհրդակալու ալ նույն համեմատութեամբ:

«Կրակատուն»

«Կրակատուն» պատերուն մեջ առանձին յայտու- թյուն չկա շինվածքով, բացի քանի մը մասերեն:

Նախ պատի միջի վտարանաձև կամարը, որուն տակ շինված է որձաքարով մի խողովակ արևելքեն արևմուտք, շարվող որձաքարը են՝ 80 սմ. քարձրութիւնով, այնուհետև սովորական քարերով շարունակած են պատերը, որոնց մեջ զրված են հողի խողովակներ, հատակագծին մեջ ցույց տված դասավորութեամբ, վերեն վար, իսկ ներքևը socle-ին վրա պատուհանի նման քացվածքներ ունին 28 սմ. լայնութեամբ.— Ի՞նչ են ասոնք: Քառակուսի սյուններու բաժնին մեջ ալ կան հողի խողովակներ սյուններուն մեջ, իսկ մեկ հատ ալ հյուսիսային կողմի սենյակին հյուսիսային և արևմտյան պատի անկյունին վրա, այս բոլոր տեղերու քարերու շարվածքները 7-րդ դարուն կապականին իրենց Interlice-ներու տաշվածքով: Երբեմն կան քարտաշ վարպետներու նշաններ տաճարի վարպետներուն հետ համեմատ- վող: Այս սենյակի մեջ կան մինչև 125 սմ. երկարու- թեամբ քարեր:

Գ. [ԶՎԱՐԹՆՈՅԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿԱԳՄԻ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ]

ա. Աշխատութեան նպատակը: Ներկա աշխատու- թյունս, որ գրեթե Զվարթնոցի ավերակների մասին ու- նեցած ուսումնասիրութեանս մի գլուխը կկաղմն, պետք է նախապես հայտնեմ, որ լիովին ճարտարապետական ուսումնասիրութեան բնույթ չունի, այլ նպատակ ունի մի մեծ և աններելի թյուրիմացութիւն և կամ միտում- նավոր ինքնաթիւրում ուղղելու, որը մասնավոր մի ան- հատի կողմից կապվում է Զվարթնոցի պատմական անցյալին հետ: Կարծեմ որ անհրաժեշտ է այդ ինքա- թյուրումը միանգամայն ուղղել և թելլլ շտալ, ուր ընդ- ձանուր համոզում դառնա, վասնզի այս միտումնավոր խնդարթութիւնը ոչ միայն վնասում է Զվարթնոցի նը- ման մի հոյակապ հուշարձանի ճանաչելուն, այլև աղա- վաղում է Հայաստանի քաղաքական և սոցալային պատ- մութիւնը:

Իրականին միանգամայն հակասող այս աղավա- ղումներն և քամաթին մեկնութիւնները տարիներն ի վեր աչքբան համառութեամբ քարոզվեր են ոչ միայն հայնե- րի, այլ և օտար այցելուների, գիտնական ճանապար- հորդների, որ սկսել է ընդհանուրին սեփականութիւնը դառնալ որպէս մի ճշմարտութիւն և մի պատմական նշանավոր գոյուտ, որուն կրթաձայնի հին պատմութեամբ հետաքրքրվող գիտնականներ երկար տարիներ ի վեր: Թեև հայ գիտնականների և քանասերների համար ծի-

ծաղելի ուսուցիչներ են խոսվածներն ու քարտուղած- ները այս պատմական «պատի» մասին, որովհետև ա- նոնք, լիովին ուսումնասիրած լինելով Հայաստանի սնցյալի կրոնական և քաղաքական պատմութիւնը, միշտ հեգնանքով և արհամարհանքով են վերաբերվել: Սակայն սակավաթիվ հայ գիտնականներ բնավ չեն կա- ռող արդարանալ իրենց հեգնանքով և անտարբերու- թիւնով, քանի որ անդին ահագին թվով պատմութեան անհմուտ մի հասարակութիւն ունենք, որն իբր մեծ ճշմարտութիւն, պատկառանքով լսում է սույն քամաթին և խեղաթյուրված պատմական քայտարութիւնները: Հայ գիտնականին նվիրական պարտականութիւնն էր մինչև հիմա փոխանակ հեգնանքով լսել անցնելու, ճըշ- մարտութիւնը մամուլի միջոցով տարածելու ընդհա- նուր ժողովրդայն մեջ և վերջ դնելու այդ գուտ շահա- խնդրական առասպելներին: Այս հարցում ոչ միայն հայ հասարակութիւնը պետք էր ի նկատի ունենալ, այլ և այն մեծ թվով օտարազգի գիտնականներ և բարձրաս- տիճան անձնավորութիւններ, որոնք ծանոթ չեն մեծ մասամբ հայոց պատմութեան և հին գրականութեան, անոնք հիացմամբ արձանագրում են միամտաբար ի- րենց հուշատետրին մեջ այս ցանկալի գյուտը և բազ- մակողմանի կերպով վարձատրում են գյուտարարին և մամուլի սեփականութիւնը դարձնում թե՛ պատմական անպատկառ և կեղծիքը և թե՛ այդ կեղծիքը ստեղծողի շունեցած արժանավորութիւնները:

Ուստի, Զվարթնոցի հոյակապ ավերակների մի մա- սին մեջ կրակապաշտական տաճար տեսնող ինքնակոչ պատմաբանի քարոզութիւնները սահմանափակելու և առեղծվածային կարծված հարցի լուծումը ուղիղ ճա- նապարհի վրա դնելու նպատակով, հարկ համարեցի ա- վելի ընդարձակ և մանրամասն գրել այս աշխատու- թիւնս, քան Զվարթնոցի ամբողջական ուսումնասիրու- թեան նվիրված աշխատութեանս մեջ:

Էջմիածնից դեպի արևելք 3—4 կիլոմետր հեռավո- րութեան վրա կգտնվի Ներսես Գ. կաթողիկոսի ի հնումն առապար անվանած տեղի վրա կանգնած Զվարթնոց եկեղեցիի ավերակները: Այս ավերակները որ ի սկզբան բոլորովին հողով ծածկված էին և արտա- քուստ հողից վեր հաղիվ նկատելի էին շուրս գմբեթա- կիր սյուններու ծալրերը:

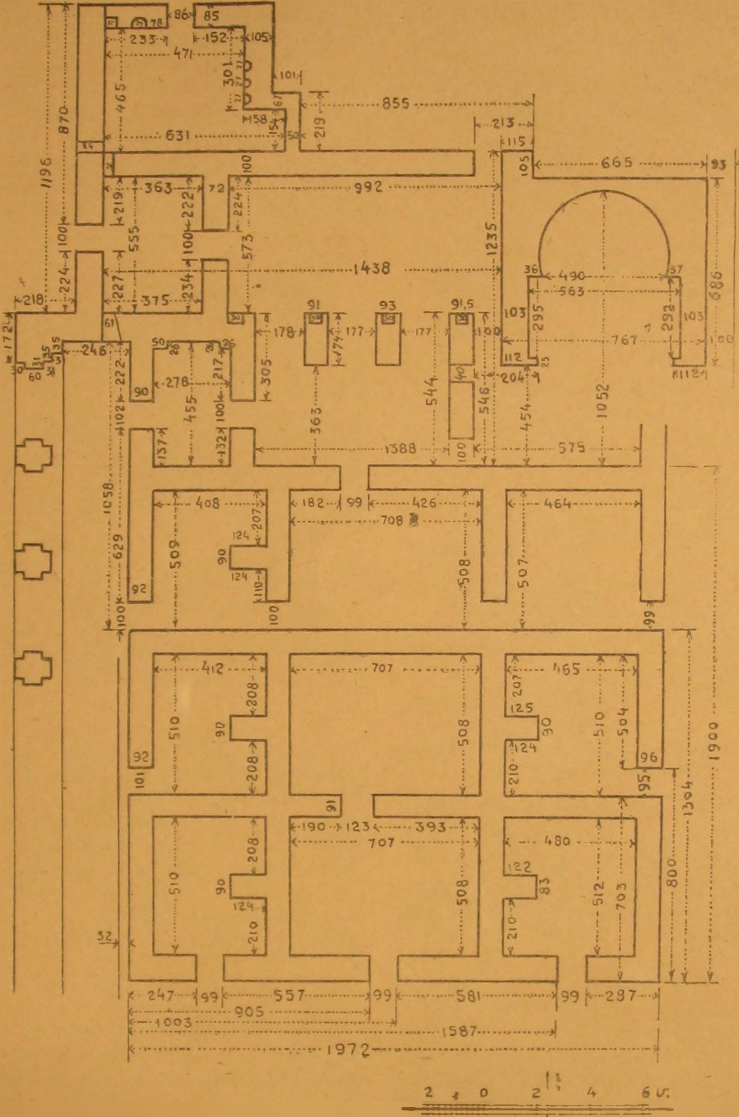
[1900] Թվականին էջմիածնի միաբան հայիկ ծ. վարդապետ սկսել է պեղել այս հուշակավոր ավերակը: Պեղումներով հայտնագործվել է ոչ միայն Ներսես Գ-ի կանգնած հոյակապ եկեղեցին, որ ի հնումն բոլոր հայ մատենագիրներու մեծամեծ գովեստներով հիշատակ- ված է և մեծ տեղ գրաված է գեղարվեստի պատմու- թեան մեջ: Բացի տաճարեն, հայտնագործվել են տա- ճարի հարավային կողմը ընդարձակ շինութիւնների մնացորդներ, որոնք ոչ նվազ հետաքրքրական են Զվարթնոցի կառուցման ժամանակի պատմութեան հա- մար:

Զվարթնոց եկեղեցին, գրեթե եզակի մի շինութիւնն է, ի նկատի ունենալով անոր շինութեան ժամանակը, միջավայրը և երկրի քաղաքական ու տնտեսական վի- ճակը: Անոր հատակագծային ձևը, ճարտարապետական ոճը սյնքան ինքնուրույն և Հայաստանին միայն հա-

տուկ է, որ առայժմ միայլ եմ տալիս ինձ այդ ոճը հայկական համարելու, բանի շեն գտնված դեռ անոր նրամանները Հայաստանից դուրս և ավելի հնագույն բան Ջվարթնոցը: Հայաստանի մեջ այդ ինքնուրույն հուշակով շինված հուշարձանը միակը չէ, գոյություն ունին ուրիշ շորս մեծ և փոքր հուշարձաններ ևս Հայաստանի

տաճաններում: Ջվարթնոցի նմանությամբ շինված, որոնք են — 1. Ջվարթնոց, ս. Գրիգոր եկեղեցին 2. Անիի Գազկաշեն ս. Գրիգորը, 3. Թավուզքյարի եկեղեցին՝ որն ըստ տեղեկատուի, շինությունը վերագրում է ներսեմ Շինողին, իսկ 4-րդն է Անիի հյուսիսային պարիսպներից դուրս կանգնված գոգորիկ Հովվի եկեղե-

Նկ. 57 Ջվարթնոցի հարավային կողմի շինությանց խմբի հասակաձևը

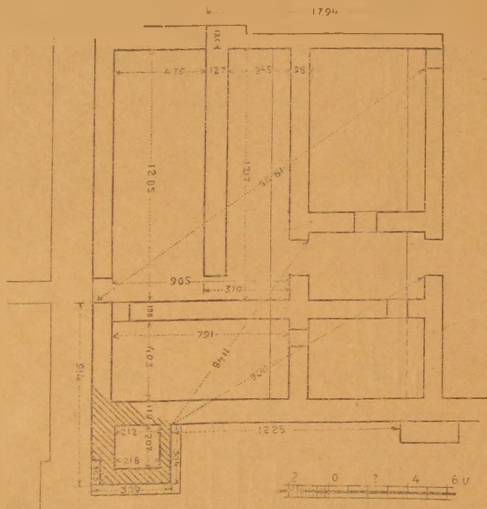
ցին: Ջվարթնոցի տաճարի շուրջը բացված շինությունաց մնացորդները գտնվում են հարավային և մասամբ հյուսիսային կողմերը, որոնք անշուշտ հատուկ էին կաթողիկոսական տան և միաբան կղերական պաշտո-

նեից քնակություն: Ընդհանուր ավերակները կարելի է բաժանել շորս զանազան մասերու, որոնցից մեկը միայն առարկա է նշած քմաթին ենթադրությունսիսի և մեկնություններու:

ինդճանուր ավերակների բաժանումները հետևյալ-ներն են.—

1. Զվարթնոց բրուրակ տաճարը:
  2. Կաթողիկոսական դահլիճը և կաթողիկոսական բնակության հատուկ բաժանումների տաճարի հարավ արևմտյան կողմը:
  3. Կաթողիկոսական շքախումբի և միաբան հոգևորականների բնակարաններ տաճարի հարավային կողմը:
  4. Անկախ մյուս մասերից մի քանի ուրիշ բաժանումներ տաճարի հարավակողման ավերակների տրևելյան ծայրին:
- Ահա այս շորրորդ մասն է, որուն միմյանցից անկախ մի քանի բաժանումների փոքր ինչ տարօրինակու-

կառուցական տաճար կամ արտուշան, քանի որ մեր հին պատմության մեջ գտնվում են հատուկ կոտոր տն-վեկույթյուններ, որ մեծամեծ անպատու ջանքեր և զոհողություններ եղել են սասանյան արքայից արքաների կողմն հայերի կրակապաշտ դարձնելու համար, սա-կայն հախուռն և առանց դրական փաստի վճռել և քա-րոզել, միանգամայն աններիչի էլ Հիրավի, Հայաստա-նում պարբերաբար իրիստ նեղ սահմանների մեջ և շատ կարճ տևողությամբ ոչ միայն սասանական կրակա-պաշտություն, այլ և Հայաստանը շրջապատող բոլոր մեծ ազգերու կրոնքներն իրենց դրոշմը դրեր են հայոց սեփական կրոնին վրա. այդ խիստ բնական էր, իմ կարծիքով, բայց պետք է գիտնենալ, թե այդ ազգեցու-թյունը ինչ շահով եղել է, ինչպես ժամանակ տևել է և Հայաստանի ուրիշ կրթամասին վրա է եղած:

Նկ. 58. Զվարթնոցի արևմտյան կողմի աջակողմյան շինությունների մի մասի հատակագիծը

թյունը առիթ է տված պնդումները կատարող [նաշիկ] վարդապետին մի կրակապաշտական տաճար գտած լի-նելու հավակնոտ և համարոն շարունակող բարոզ-ներին: Չկա մի այցելու, մանավանդ երբ այցելու, օ-տարական է, որին առանձին ոգևորությամբ, իբրև թան-կագին գյուտ շնկարագրի և բացատրե մեր պատմա-բան վարդապետը:

Որպեսզի ընթերցողները կարողանան ինձ հետ նամեմատություն կատարել և լիովին ըմբռնել այս ա-ռեղծվածային մասի հատկանիշը, հարկ անհրաժեշտ կհամարեմ կրակապաշտության ծագումն մինչև մեր օ-րերը դրույթուն ունեցող կրակապաշտական տաճար-ների ձևերը և կատարված ձիսական արարողություն-ները հավաքել գիտնականների ուսումնասիրությունի-րից և ցույց տալ ընթերցողին, որպեսզի յուրաքանչյուր ոք ինքը վճռե թե, իբրև կրակապաշտական տաճար ցույց տրված մասը հեռավոր նմանություն իսկ ընդ-կրակապաշտական տաճարի: Թեև տարօրինակ չէր լի-նի, որ Հայաստանում ևս պատասխար գտնվեր կրա-

Հաստատված մի իրողություն է, որ քաղաքակըր-թական ամեն մի տարբեր՝ դիտություն, արվեստներ, ի շարս որոնց գեղարվեստ և ճարտարապետություն, երկ-րն երկիր փոխանցվել են քաղաքական և տնտեսական շփումներու, պատերազմներու, գաղթականություններու և առևտրական հարաբերություններու միջոցով: Այս-պես է պատահել նաև կրոնների և հավատալիքների փոխանցումը մեկ ազգեն մյուսը, մեկ երկրեն դեպի մյուսը: Հաճախ պատահել է, որ պատերազմով հալ-թական կամ կուլտուրային բարձր մի ազգ, երբ քաղա-քականպես նվաճեր կամ իր ազդեցությունը տարածեր է, յրացի փոքր ազգերու վրա, տիրողին նշանաբան է ե-ղեր այդ փոքր ազգերը ձուլել իր մեջ կրոնի միջոցով, որպեսզի ապագային անշատողական խրտումներ սի-ռաչ չգան և իր տիրապետությունը երկարատև լինի, այդ համաձուլման ամենն ուժեղ միջոցը համարել են իրենց կրոնի վարդապետությունը տարածել նվաճված ազգի մեջ: Անմիջապես կանգներ են կրոնական տա-ճարներ, կատարել են հանդիսավոր արարողություններ, եռանդուն կերպով անվերջ բարոզել են տիրողի կրոնի վարդապետությունները՝ նոր կրոնին ընտելացնելու հա-մար: Շատ անգամ պատահել է, որ նույնիսկ ընդ միջոցների են դիմել կրոնական սկզբունքներ ընդունել տալու համար: Այս բանի միջոցները, պետք է ըսել որ, երբեմն օգուտ են, սակայն ոչ միշտ: Պատահել են դեպ-քեր, որ այդ բանի միջոցները առաջ են բերել համա-նական կատարի ընդլիզումներ, որով անփոխարինելի վնասների է ենթարկվել տիրապետելու ձգտողը:

Հայաստանը շատ կարճ ժամանակ միայն, պետա-կան բացարձակ անկախություն է ունեցել, իսկ մնա-ցայլ ժամանակներում, թե քաղաքականապես և թե կուլտուրապես, առավել կամ նվազ չափով ենթարկված է եղել շրջապատող մեծ ազգերի, բացի քաղաքական և կուլտուրական ազդեցությունից նաև որոշ չափով կրո-նական հավատալիքների տեսակետով: Այսօրվան գիտնականի կողմից մասնակրկիտ ուսում-նասիրությունները ապացուցանում են, որ հին հայոց նախաքրիստոնեական կրոնը ենթարկված էր Հայաս-

տանին տիրող կամ Հայաստանի վրա զերիշխանություն ունեցող մեծ պետությունացի կրոններուն, ինչպես հունահռոմեական, ասորա-քաղցեական, պարթևական, պարսկական և այլն և այլն: Միայն թի՛ ոչ մի ազգի կրոն Հայաստանում նույնությամբ չէ ընդունված, այլ տեղական ճաշակի և դատողության համաձայն, ընտրանք մասեր պատվաստել են իրենց սեփական հիմնական կրոնին, որով հետզհետե, պարերի ընթացքով, կազմվեր է գրեթե շրջապատից անկախ մի կրոն, ծիսական առանձնատեսակ կանոններով և մեհյանուկան առանձին ձևերով:

Որովհետև այստեղ մեզ զբաղենուցող պիտի լինի առանձնապես կրակապաշտական կրոնը և անոր հատուկ տաճարների ձևերը, որոնք իբր թե երկար դարերի Հայաստանի մեջ պաշտաման առարկա եղան, պիտի սկսեմ համատարակի արձանագրել կրակապաշտության ծագումը, հաջորդական փոխանցումները և անոր զարգացման շրջանները, Հայաստանը շրջապատող հին ազգերու մեջ, քաղելով գիտնականների կատարած ուսումնասիրություններն և վերջնական եզրակացություններն, որպեսզի կարողանանք բննել, համեմատել Հայաստանի մասին պատմական տվյալները և ունոնց հետ կապ ունենալ կարծող հայ հուշարձանների մնացորդները:

Աշխատությանս ընթացքում, բնականաբար, պիտի համեմատության դնեմ, քաջի կրակապաշտական սուճարներից նաև Հայաստանից դուրս ելող ուրիշ ազգերի տաճարները, որոնց կապը ակներև է հեթանոս Հայաստանի սուճարների ձևերի հետ: Կարծում եմ, որ այս աշխատության ընթացքում, ես պիտի կարողանամ դույց տալ, թե Հայաստան, ո՞ր կրոնքներից, ի՞նչ շուփնելով օգտվել է հավատալիքների և ղիցապաշտության տեսակետով և ո՞ր ազգերի կրոնական տաճարների ձևերը եղել են իրենց ճաշակին և դավանանքին հարմար և կանգնել են տաճարներ նույն իրենց քնդունած ձևերով:

Բ. Կրակապաշտություն և կրակապաշտների տաճարներ: Ինչպես իերևի, կրակի պաշտամունքը շարիազանց հին է, ավելի վաղ, քան ասորա-քաղցեական հզոր պետության կազմվիլը, ինչպես կրես ճարտարապետության սյամաբան Կանինիլ Բամն իր ճարտարապետության ընդհանուր պատմության մեջ. թե թպատմական արշավույսին զոյություն ստացավ կրակի պաշտամունքը հին տոմատիրական ցեղախմբերի մասնախի: Առոնց կանխադատելու, վերլուծելով հունական ավանդությունները, և անշատելով անոնք հերոսական ղիցաբանություններն. Ասիո մեջ պիտի գտնենք ակյութական ցեղերի մի տիրուպետության և հավատալիքների հետքեր պատմական համանակի արշավույսին: Այդ տիրապետությունը պացնուցված է մի մասնավոր կրոնի գոյությունը, որ հավանորեն կիլայսուար երկնային մարմիններու և կրակի պաշտաման մեջ: Այս կրոնը մարդկային մի ուրիշ ցեղի հաստատած կրակապաշտության հակադիր էր:

Մի հատուկ անուն ձորոստորինը, մասնավորապես կապված էր այս կրոնին, անուն մը, որ հուններ թարգմանեցին ռաստեղաց պաշտամունք՝ անունով: Ամեն ունգում, սր պատմության մեջ կուպտահի, սեմական

կրակապաշտությունն առաջ նախնական սկզբների կողմից հաստատված տարերաց պաշտաման վերաբերող անցք մը, այնտեղ ուղղակի մի նմանություն կտեսնենք նախնական ձորոստորի վարդապետության հետ: Այն շփոթությունը, որ Ձրադատի գրաշարքների մասին գերակշիռ եղավ հունաց մեջ, հավանաբար կրոնական դավափարներու կրկնակի շրջանի զերակշիռությամբ կըրաքացատրվի, այսինքն՝ սեմական տիրապետության հիմնարկությունն առաջ տարերաց մի պաշտաման գոյություն մը և այս պաշտաման կրկին վերանորոգմամբ, սր երևան եկավ արեմենյանների օրով, սեմական վարդապետությունների տասն և յոթը դար տիրապետող լինելուց հետոս: (Daniel Ramée Hist. générale de l'Architecture, t. 1, p. 48—49):

Այս տողերից հետո, հեղինակը զանազան հին մատենագիրներից և նոր գիտնականների տեսություններից վկայություններ կբերե, հաստատելու համար այն տեսությունը, թե ձորոստորի պաշտամունքը շատ հին է և ձրադատի ձևերով վերանորոգված է Արեմենյանների տաճարում:

Այս ամենահին շրջանի կրակի պաշտամունքն է, որ հետո փոխանցվել է Ասորա-Քաղցեային Թեևր և ինչպես է փոխանցվել, այդ պարագայում մանրամասն գրել իմ նպատակնս դուրս է միայն թե ես այստեղ պիտի ընդգծեմ նախքան Արեմենյանները և Մասանյանները, կրակի պաշտման գոյությունը Ասորա-Քաղցեայի մեջ, հիմնվելով զանազան արժանահավատ վկայությանց վրա՝ համարուստակի կարգեմ այն տեսությունները, որ այս մասին ունեցեր են մեր ժամանակի գիտնականները:

Նախպես պետք է գիտնալ, որ հին ժամանակներու բազմաստվածություն մեջ, աստվածությունները երկու դասակարգի կբաժանվին. առաջինները բարձրագույն ստեղծող աստվածություններն էին, որոնք բովանդակ տիեզերքի կազմակերպության և կառավարության մեջ իրենց առանձին զերն ունեին, երկրորդները բարձրագույն աստվածներու ձևերով ստեղծված էին և անոնց ստորադրյալ սրբություններ կամ ոգիներ էին, որոնք բարձրագույն աստվածներից լիազորված էին անկախ կերպով գործել բարձրագույն աստվածների կողմից՝ իրենց հանձնված որոշ պաշտոնը կատարելու համար:

Տիեզերքի կառավարության համար բարձրագույն աստվածների ձևերով ստեղծված երկրորդական աստվածությունների կամ պաշտելի ոգիների շարքին մեջ էր կրակի աստվածությունը, որը պաշտաման ստարկա էր և կհամարվեր երկնից արեգական ներկայացուցիչ՝ բովանդակ երկրի վրա:

Քաղցեական երկրորդական աստվածությունները բաժանված էին երկու դասակարգի, դասակարգերն ինկյր, իրրև օգնական և գործակալոր մեծ ուստվածներն, բարի ոգիներ էին, իսկ մյուս դասակարգը՝ շար ոգիներ էին, որոնք ոչ միայն մարդկանց մուրոբյանելու և վնասելու համար անդադար կգործեին, այլ և այս երկու դասակարգերը իրար դեմ անդադար կուղում էին:

Մեծ աստվածներ, շար ոգիներու պատճառով փնասներ շեղոքացնելու համար, բարի ոգիներուն օգնության կկանչին, որոնք անդադար կկուղեն շար ոգիների հետ և անոնց կհամարեն: Բարի ոգիներին մեկն

Լր Gibi կամ Gibir կրակի աստվածությունը, որ յիշերից և իրավարամած ջրերից առաջ եկող Anouneki կոչված շար ոգիների ամենագործող թշնամի աստվածությունն էր (G. Maspero. Hist. ancienne des peuples de l'Orient classique. Paris, 1895, p. 634—635):

Տների վառարանների մեջ զոհի սեղանների վրա վառված կրակի բոցերի երևումը կփախցնեն շար ոգիները և կցրեն անոնց զորությունը: Կրակը երկնքի արեղական ներկայացուցիչ կամ զերագույն քրմապետ էր երկրի վրա, իր բոցեղեն լեզուներով կհայթնէր հակառակորդին և պատգամաբերն էր Mardouk կամ Asari-ի (G. Maspero. Hist. ancienne des peuples de l'Orient. Paris, 1904 թ., 164):

Շարդեն, քննելով Ասորպատական բառի ծագումը և ստուգաբանությունը, կհետևեցնե, որ այս երկիրը պատկանելով հին Ասորեստանին և Ասորի միջոցավ կրակի պաշտամունքը ընդհանրանալուն պատճառով այս երկիրը կոչվեցավ Asurpalcen այսինքն՝ pays d'Assour = ասորի երկիր, որ նշանակում է նաև կրակի երկիր (Voyages du chevalier Chardin en Perse, t. II, p. 308—312, Paris, 1811 .

Թեև ձեռքի տակ շունիմ ասորա-բաղդակական կրոնի մասին ընդարձակ աղբյուրներ, սակայն կարծում եմ, որ ավելիին իսկ կարիք չկա, քանի որ անոնց կրոնական տաճարների ձևերը ընդհանրապես միօրինակ են և ունիմ ձեռքի տակ անոնց մի քանի օրինակները աշխատության մեջ զետեղելու համար, այստեղ էականն այն է, որ հնագույն կրակապաշտություն էր, որ ընդունված էր ասորա-բաղդակական կրոնի մեջ և շարունակվում էր բուցե նախորդեն քիչ տարբեր վերադրումներով և երկրորդական մի աստվածություն կամ պաշտելի ոգի էր:

Ասորա-Քաղդեայի մեջ զարգացող բազմաստվածյան կրոնը այնպիսի յարգությունների հասեր էր և այնպիսի խառնափնթոր մի վեճակ էր ստացել, որ քաղաքը քաղաք, երկրի երկրի միևնույն աստծուն տարբեր վերագրումներ էին հատկացնում, բացի այս, նաև երկրի զանազան մասերում այնպիսի տեղական նոր աստվածություններ էին երևան գալիս, որը երկրի ուրիշ մասերում անձանթ էր: Ահա այս անկերպարան վեճակին էր հասած Ասորա-Քաղդեայի բազմաստվածյան կրոնը իր անկման վերջին շրջաններում, երբ սուղի տվավ ուրիշ նորագույն աշխարհակալների Գրեթե միևնույն հոդի վրա, միևնույն երկրին տիրապետող իրանական ցեղին անցավ հին բազմաստվածությունը՝ իբրև պետական կրոն և նստավ մի անտանելի բոստային դրուսթյան:

«Երսվի Սե ժամանակի պահանջն էր Ջրադաշտի երևելանը, ինչպես նաև տիրապետել մի զուգարկապետությանը Ջրադաշտի հետ միասին երևան են գալիս Չիևստանի մեջ Կոնֆուցիուս և Չնգիաստանի մեջ Բուդդա 6-րդ դարում Ք. ա. ա. (D. Ramée. Hist. générale de l'Architecture, t. I, p. 46):

Տարակույս չկա, որ կրոնական այսպիսի բայով և մարդկային ընկերակամություն ինչդեռ ու սրտին վրա ծանրացող մի ընդհանրական դրություն, առիթ սլիտի տար բարեկարգիչներ երևյալուն: Միայն Պարսկաստանում, Չինաստանում և Չնգիաստանում չէն որ նախա-

տացյալները մի կոշմարային դրությունից սուստելու համար երեվան են եկել բարեկարգիչներ, կրոնը պարզելու և ավելի բարոյական սկզբունքների վրա հիմնելու համար: Այս իսկ պատճառներով է եղել, որ հետագայում ևս երևացել են ուրիշ բարեկարգիչներ ամեն ազգի և կրոնների մեջ, սակայն այս մասին խոսել իմ նպատակիցս դուրս է:

* *

Որովհետև այժմ զբաղվելու ենք հին բազմաստվածյան ազգերի տաճարներու ձևերով, որոնք հետզհետե փոխանցվեր են հաջորդող ազգերուն, ուստի գիտնականների տված տեղեկություններեն հաջորդաբար կրաղեմ այն պիտավոր մասերը, որոնք տաճարների ձևերին կվերաբերին, ծիսական արարողություններից կլինեմ միայն այն հատվածները, որոնք անմիջական կապ ունին տաճարի ձևին հետ և տաճարի ձևը ավելի լավ ընդորոշելու հատկանիշն ունին: Ուստի նախապես բնորոշենք այն տաճարներու ձևերը, որոնք կգտնվեն նախքան քաղդեացիները՝ հին ցեղերի գաղթականության ժամանակ:

Քիչ առաջ գրիցի, որ հին սկուլպացիների մեջ երևցավ քնապաշտական կամ երկնային մարմինների մի պաշտամունք, ի շարս որոնց կգտնվեր նաև կրակի պաշտամունքը, այս մասին հետևյալը կգրե Շարդեն.— «Այս հին ազգերի պաշտաման արարողությանց համար, ինչպես կգրեն, հատուկ շինություններ չեն եղած իբր տաճար, ինչպես երևում է այս հին ազգերի կրոնական արարողությունները կատարվել են բացօթյա որոշ տեղերի վրա, որոնք թե՛ աղթատեղիներ էին և թե՛ կրոնական հանդիսավայրեր»:

Այս մասին Շարդեն կգրե հետևյալ տողերը. «Կային նաև ազգեր, որոնց կրոնական պաշտամունքները կկատարվեին բարձր բլուրներու և սարերու վրա, այս մասին կան բազմաթիվ վկայություններ...» (Voyages du chevalier Chardin en Perse t. II, p. 76):

Ասորա-Քաղդեական կրոնի իր նախնական պարզ վիճակին մեջ ըստ էության բնության և երկնային աստեղաց պաշտամունք էր և քնակառաբար մի տեսակ շարունակություն հին սկուլպական կրոնին, սակայն ասորաքաղդեացիք, իրենց նախորդներու նման չվարվեցին. փոխանակ քաղաքներ և մարդկային բնակություններ հետո զնալով կրոնական հանդիսավոր պաշտամունքներ կտարներու, որովետևական կերպով այդ բարձունքները կամ սարերը մոտեցրել են քաղաքներին և մարդկային աբերտին հակապական ձեռագործ սարեր և բլուրներ կազմել, որոնց մասին ընդարձակ նկարագրություններ ունին ներկայիս պատմաբան-գիտնականները:

Ասորեստանյան վիթխարի տաճարներն էին Zighourat անվանված շենքերը, որոնք փլատակները միայն կան տեղին վրա, սակայն հիլրոպացի գիտնականներ ոչ միայն անոնց նկարագիրը տվել են մեզ, այլ և այլ վիթխարի տաճարների վերակազմությունները: Ճարտարապետության պատմաբան A. CHOISY-ն հետևյալը կգրե այդ մասին. «Այն հսկայական բլուրներու իմաստով աշտարակները, որոնք Բաբելոնի գլխավոր հուշարձանները եղան, մեհյաններ և միևնույն ժամանակ

աստղադիտարաններ էին, աստեղաց պաշտաման մի հրկրի մեջ երկու գաղափարները կմխախտանքին: (A. Choisy. Hist. de l'Architect. t. I, p. 101—102):

Այսամ ասորա-քաղցեական ամենահին շրջանն է մինչև արեմիայան պետության կազմակերպման նախօրյակին, պաշտաման հատուկ տաճարների մասին թեև պատմական տեղեկություններ շատ հազվագյուտ են և եղածներն այս խոսում են հօգուտ Ziggourat-ի, սակայն այսօր պատմագիտության սեփականությունն են դարձած այն մեծազանգված շինությունաց փլատակները, որոնք անվիճելի կերպով քաղցեական մեհյաններ և միևնույն ժամանակ աստղադիտարաններ էին: Այս Ziggourat-ները շինելակերպերու կամ փոքր հարամատունքներու մեջ, թեև փոքրիկ տարբերություններ ունեն միմյանցից, սակայն ընդհանուր ձևերով միատեսակ են ամբողջ ասորա-քաղցեական երկրին մեջ: Ուրեմն այլևս Ասորա-Քաղցեայի համար կրոնական տաճարի ուրիշ ձև փնտրելը ավելորդ կլինի և սկզբից մինչև վերջ միայն Ziggourat-ը կմնա իբրև պաշտաման տաճար: Ziggourat-ի յեկոնանման վիթխարի զանգվածին գլուխը միայն կցտնվեր մի փոքր հարկածածուկ շենք, որուն մեջ կըրվեին ըստ ոմանց մի մեծ աստուծու արձան, և ըստ այլոց՝ դիշերները անքուն կանցներ այդ սենյակին մեջ մի քուժ, որուն պաշտոններին մեկն էր հսկել և դիտել մինչև առավոտ երկնից աստղերի ընթացքը: Այս հսկայական շենքերի մասին ես կդնեմ այստեղ գիտնականների և պատմաբանների տված նկարագրություններն ու բացատրությունները:

Ziggourat-ի այլազանություններն մեկը և պետք է ըսել ավելի մեծն ու ճոխը, որ ըստ Maspero-ի ընդհանրացած էր, այս այլազանություններն մեկ օրինակին Belus-ի նվիրված մեհյան Ziggourat-ն է, որուն մանրամասն նկարագրություն կուտա ճարտարագետության պատմաբան Դ. Թամոն, հետևյալ կերպով.

«Բարելոնի հարավ-արևմտյան անկյունին վրա Մեծվիտի պիրամիդներն հետո ամենահին հշուտուսկարանը Belus-ի մեհյանն էր հիմնված: Այս հսկայական շենքը գտնվեցավ Birs Nemrod ըսված ավերակներուն մեջ, եփրատեն ինը կիլոմետր հեռավորության վրա: Այս ավերակներուն ծագումը երկար ժամանակ անորոշ էր, կարծում էին, որ Բարելոնի ավերակներն այս շափ հեռու ընկած տեղ, չէր կարող քաղաքի (Բարելոնի) մասը կազմել: Բիլի կամ Բաադի մեհյանը, ի սկզբան ունեցավ մի քառակուսի պարիսպ ամեն կողմն երկու ստաղ երկարությամբ, որուն մտից դռները անապապլնձն էին, և գոյություն ունեին տակավին շերտողտի ժամանակ (484—425 Ն. Ք.):»

Կերտնի վրա, կանգնված էր մեծազանգված մի քառակուսի շինություն, ամեն կողմն մեկ ստաղ (184 m 94) (Herodote, II, CCLXXXI):

Առաջին շինություն վրա կանգնված էր մի ուրիշը (նեբիհիժ ավելի փոքր տարածությամբ), երկրորդին վրա մի երրորդ և այսպես շարունակաբար մինչև յոթը: Սա ութ աստիճանով մի բուրգ էր խարխուլի շափով մի ստաղ բարձրությունով, արտաբուստ շինված էին աստիճաններ, որոնցմով կբարձրանային յուրաքանչյուր հարկի վրա: Այս սանդուղներու կեդրոնին վրա կգտնվեին մի խոց և թաղանթ, որոնց վրա կհանգստանային բարձրացողները: Թեև պատմական տեղեկություններ չը-

կան այս հարկերու բարձրության մասին, սակայն անոնց յուրաքանչյուրը պետք էր որ 23 մետր բարձրություն ունենար: Վերջին հարկի հարթավայրին (տանիքին) վրա կցտնվեր մի մեծ մատուռ, մատուռին մեջ մեծ շքեղ անկողնին մոտ մի ոսկեղեն սեղան: Այս մեհյանին մեջ բնավ արձաններ չկային: Քաղցեացի կղերականները պատմեցին շերտողտին որ, երկրն մի կին դիշերը կանցներ այնտեղ, ինչպես եգիպտոսում Թեբեի Ամմոնի տաճարին մեջ, ինչպես նաև Լիսիում Պատարի (patare) մեջ: «Այս ութ աստիճանավոր բուրգի ստորոտը կտեսնվեր մի մատուռ, ուր Բելը նստած ներկայացնող ոսկեղեն մի մեծ արձան, արձանին մոտ ոսկեղեն մի մեծ սեղան, պատվանդանը և աստիճանները նույնպես ոսկեղեն էին, քաղցեացիները շերտողտին ասացին, որ այն ամենը արժեն ութ հարյուր ոսկի տաղանդ (հիտուն և լից միմիայն ֆրանկ): Մատուռին դուրսը ևս կտեսնվեր մի ոսկեղեն (զոհի) սեղան և ուրիշ մի շատ մեծ սեղան, որուն վրա կզոհեին տարեկանից վեր զոհեր, որովհետև ոսկեղեն սեղանին վրա թուլլատելի է զոհել միմիայն կաթնախնամ մեջ կար ևս 12 արմկաչափ բարձրությամբ ոսկեծուլ մի արձան, որը Բսերսես գրավեց:»

«Հավանաբար այս բուրգն էր, որ քաղցեացիք իբրև աստեղագիտական դիտարան ծառայեցուցին, անշուշտ այնտեղ էր, որ նաբուզոդոնոսորեն առաջ գիտնականներ հաստատեցին իրենց դիտարանը:»

«Այլաբանող վճռած էր, որ իր Նեղկաստանն վերադարձին, նորոգեր Baa-ի տաճարը, իր վերջին օրերուն տասն հազար բանվոր աշխատեցուց այս ձեռնարկի համար երկու ամսվան մեջ, բայց հազիվ կարողացավ նախկին շինության փլատակները մաքրել: Մահը ընդհատեց այս աշխատությունները և իրմ հետո, ոչ ոք չի մտածեց այս աշխատությունները շարունակելու մասին:» (D. Ramee Hist. generale de l'Architect. t. I, p. 306—308):

Այս Ziggourat-ն ըսյն աստիճանավոր աշտարակն է, որ հույները հիացել էին, Բարելոնի մեջ..... անոր ավերակները կմնան, բայց դարերու ընթացքին մեջ՝ խորապես այնքան հաճախ խառնված էր, որ ուսօր այլևս չի դիտվել, թե, ի՞նչ կրովանդակը նախնական շինությունը: (G. Maspero. Hist. ancienne des peuples de l'Orient classique, Paris 1895, p. 628): Եվ որ ավելի հետաքրքրական է և կարևոր այս աշխատությանը համար, ռիինչև այժմ ներքին հարկաբաժիններու ոչ մի հետք չի գտնված:»

«Այլազանության երկրորդ տեսակը որուն ընդհանրապես ստորին Քաղցեայի մեջ ավելի նախապատվություն տրված էր, տարբերությունը այն էր, որ փոխանակ միմյանցից հետզհետև փոքրացող խորանարդ զանգվածները կեդրոնին վրա մեկմեկու վրա բարձրացնելու, չէին անցներ կեդրոնական ուղղահայացը և մեկ կողմին վրա՝ հետևը հանկարծակյան կբարձրանար հողին, ի-կ հակադիր կողմը կբացվեին ընդարձակ հարթավայրեր: Հարկերը ամբողջովին շինված էին արեգակի տակ չորացված կավի զանգվածներով: Ամենակա-

տարը եղած մատուցը միմիայն մի սենյակի շափ էր, մի զոհի սեղան կկանգնվեր դրան առջև: Վերև կբարձրացվեր բացօթյա ուլիղ սանդղակներով, միայն յուրաքանչյուր հարթավայրի վրա առավել կամ նվազ ընդարձակությամբ ընդհատված զավիթով մը: Այս երկրորդ «այլազանություն» Ziggourat հաճախ կգտնվեին ինչպես մեկը Ուտի, մյուսը Երզրուի, մի երրորդը Ուրուկի (Ourouk-ի) մեջ, առանց խոսելու անոնց մասին, որոնք չեն հետազոտված: (G. Maspero, անդ, էջ 627—628):

* * *

Որովհետև իմ նպատակս ասորաբաղդեական կրոնի աստվածաբանությունը ուսումնասիրելը չէ, կարծեմ թե բավական է ընդհանուր գծերով տված տեղեկությունները այդ հին կրոնի տաճարների մասին: Թեև կրոնը ժամանակի ընթացքում չափազանց բարդացել և մի բազմաստվածություն ստեղծվել էր: Եվ տեսանք միևնույն ժամանակ, թե ի՞նչպես աստվածություններ երկու դասակարգի էին բաժանվել, այսինքն՝ բարձրագույն աստվածություններ և երկրորդական աստվածություններ կամ պաշտելի սրբություններ:

Իմ նպատակիս համար անհրաժեշտ էր մի քիչ ավելի մանրամասն զբաղվել անոնց տաճարներու ձևերով, հետևաբար մեջ բերի օրինակներ և տաճարների ձևեր, որոնք բավական կլինեն ըմբռնելու համար թե ինչպես, նախապես բնապաշտ ժողովուրդը լեռներու և բարձունքներու վրա ծիսական արարողություններ կատարելի հետո, բնական բարձունքներուն վերջնական ձևը տվավ արվեստական բարձունքներով, այսինքն շինելով լեռնանման բարձր Ziggourat-ներ քաղաքներու և բնակություններու մոտիկ: Երով ժողովուրդը աշտվում էր մասսաբը աղոթքներու և հանդեսներու համար հեռավոր սարերու գագաթները բարձրանալու դժվարություններից: Որչափ որ անոնց հավատալիքներու մեջ խառնխուրուն բարդություններ առաջ եկել են, բարեխառնաբար իրենց տաճարներու ձևերը մինչև վերջը մնացել են անփոփոխ իրենց պարզություններ, մինչև այդ պետության և պետության հետ կրոնի անկումը և Ասորա-Քաղդեայի փոխարինող նոր ազգերի կրոնական վերածությունը:

* * *

Ասորա-Քաղդեայի կրոնը գրեթե սեփական կրոն դարձավ Ասորեստանին տիրապետող իրանական ցեղերին և երկրին հետ միասին ժառանգություն եղավ նաև անոնց կրոնը: Սակայն Ասորեստանին տիրապետող ցեղերն ունեին նաև իրենց սեփական հավատալիքները և կրոնական պաշտամունքները, որոնք խոսնվեցան հին քաղդեական և ասորեստանյան կրոնի վարդապետությունների հետ և առաջ բերին մի անհանդուրժելի կացություն:

Հին բազմաստվածություն վրա ավելանում էին միշտ նոր աստվածություններ և նորանոր սրբություններ, որոնց պաշտամունքը և մոգերու միշտ մեկըմեկ հակասող վարդապետությունները տաղտուկ ու դժգոհություններ էին պատճառում ժողովրդին: Ուստի այս ընդհանուր դժգոհությունը և խառնխուրուն վարդապե-

տությունը բնական էր, որ պիտի առաջ բերեր մի մեծ հեղափոխություն, որուն գլուխը պիտի կանգնված լիներ մի մեծ մարգարե կամ պատգամախոս, որուն հետևականքը կլիներ հեղաշրջում և կրոնի պարզություն, ինչպես միշտ պատահել է ուրիշ երկրների հին կրոնների վերածնության և ընդհանուր բարեկարգության ժամանակ:

Նախկին Ասորեստանին հետագայում տիրապետող շորս զանազան իրանական ցեղերու, Մեդիայի, Բակտրիայի, պարսիկների և պարթևների կրոնը եղել է ասորեստանյան նախկին բնապաշտությունն և միևնույն ժամանակ կրակի պաշտամունքը (Դ. Ռամոն, անդ, 346): Որ բակտրիական և պարսկական կրոնը ասորաբաղդեական կրոնի ազդեցություն տակ էր և կամ անոր մի տեսակ շարունակությունն էր, անժխտելի պացուցց են համարում, Ասւր աստծու խորհրդանշանին, պարսկական կրոնի մեջ ընդունվելը քիչ փոփոխությամբ, առանց ընդհանուր ձևը և վերագրումը փոխվելու, միայն Ասոր անունը փոխվեցավ Ահուրամազդայի:

Ասորեստանյան բազմաստվածության կրոնը մինչև իրանական ցեղերուն անցնելը նոր վերածնություն կամ բարեկարգություն չի հիշվում պատմության մեջ, բայց Ասորեստանի անկումից հետո Բակտրիայի մեջ երևան է գալիս մի բարեկարգելի ավանդություն այն է՝ Զրադաշտի վարդապետության և սկզբունքների բարոգությունը, որն անցնում է նաև արքմիսյան պարսիկներին:

Ահա այս Զրադաշտի բարոգած Ահուրամազդան է, որ Հայաստանում հայ ժողովուրդից պաշտվել է հայկական Արամազդ անունով: Զրադաշտի վարդապետության համաձայն Ահուրամազդան տիեզերքը ստեղծող զլխավոր աստվածն էր, և կներկայացներ արեգակի, լուսնի, հողի, ջրի և ուրիշ մարդկային ճակատագրի վրա բարերար ազդեցություն ունեցող մի քանի տարրերի պաշտամունքը: Թեև կրակի պաշտամունքը մազդեականության սկզբնավորության ժամանակ գոյություն ունեցավ, սակայն, ինչպես տեսանք նախապես այս պաշտամունքը շատ հին ժամանակներից է գալիս, բայց ոչ իբրև զլխավոր աստվածություն, այլ իբրև մեծ սրբություն, իբրև արեգակի երկրավոր ներկայացուցիչ: Շատ տարիներ հետո սասանական շրջանին է, որ կրակին վերագրված զորությունները բազմաանվով աստվածացավ, որուն շուրջ գրվեցան բազմաթիվ աղոթքներ և ստեղծվեցան երկար ծեսեր և արարողություններ:

Քանի որ իմ գիտավոր նպատակս է կրակապաշտական տաճարների մասին կատարել հետազոտություններ և բաղդատություններ, հետևաբար հարկ կհամարեմ մի քիչ ավելի երկար և մանրամասն գրել ոչ միայն տաճարների և անոնց ձևերի մասին, այլ և այդ տաճարների մեջ կատարված արարողությանց և ծեսերու այն մասերի վրա, որոնք բավականին տաճարների ձևերը բնորոշելու հատկություն ունին: Ուստի այս մասին աշխատությանս մեջ կրկին տեղ պիտի տամ սույն կրոնը ուսումնասիրող և նստատուն եզրակացություններու հասնող գիտնական պատմաբաններու: Կարևոր մի հանդամանք է գիտենալու համար, թե Զրադաշտի երևնալը որչափ որ ավանդություններ կվերագրեն Բակտրիայի կամ արքմիսյան առաջին ժամանակներին, սակայն գիտնականների ուսումնասիրությունները միմյանց հա-

կատող եզրակացությունն են հասնում անոր երևնալու ժամանակի մասին: Գիտականներից ոմանք միանշամայն առասպելական միայն կհամարին Զրադաշտը, ուրիշներ, որոնք հավատում են անոր գոյության, շատ հին ժամանակներու կտանին: Արդ, ինքս, որ պատմաբան կամ պատմագիր չեմ, հետևաբար ոչ մի սեփական կարծիք չեմ կարող ունենալ այս մասին, ուստի կբաղեմ հատվածներ հանրածանոթ գիտականներից:

* * *

Մեղացիների և պարսիկների կրոնը՝ իրենց իրապես և հաստատապես պատմության ասպարեզ իջնելու պահուն—Ջորոաստրի կրոնն էր, սակայն ենթարկված մի կերպ բարեփոխության կամ մի տեսակ վերածնության: Այն Զորոաստրը, որ ապրում էր Վշտասպի, այսինքն՝ Դարեհի ժամանակ, որը բարձրացավ 4յուրոսի և կամբիզի գահը և գլուխ եղավ պարսիկների արեմիայան ընտանիքի ճշուր բակտրիական տոհմի, վերահաստատեց մի կրոն Ատրեստանի այն մասի վրա, որ ձևակերպված է գործարարության մեջ էր ատորեստանյան պետության արիական տարրերի կողմից: Այս կրոնը կբաղկանար եգիպտացիներից փոխառյալ սկզբունքների մի խառնուրդ և սեմական երկասիրություններ: Զորոաստրի ծագումը Ատորպատանից էր, որ գոյություն ուներ Մայրոս կամ Ուրմիա մեծ լիճը, Վերին Մեդիայի գավառում: Այստեղ այս պաշտամունքը օտարականների հովանավորության ներքո ավելի անաղարտ պահված էր, քան թե դաշտային տեղերու մեջ: Այս կրակի պաշտամունքը շատ հին էր, ինչպես սակ էնք մեր ներածության մեջ, կվերաբերի Horma իմաստունին, որ ինք ևս աստվածացավ նա հույներից անվանվեցավ Omanos, որ ներկայացված է անմահացնող կենաց ծառով:

Բոլոր հեղինակներ համաձայն են այն կետի վրա, թե պարսիկներ աստվածներ ներկայացնող արձաններ լինեին Պողոսիան (աշխարհագիր II-րդ դարու) և Ստրաբոն (Տիբերիոս կայսեր (14—37) ժամանակակից) առաջինն են, որ ավաշկահի կամ կրակի սեղանի (aut 1) մասին կխոսին, ինչպես որ այսօր կտեսնվի աստվածուհին պետք էր որ մեհյաններ ունենային և թե կհաստատե, որ պարսիկներ, հետագույն ժամանակների մեջ իրենց աստվածներուն մարդկային կերպարանքով արձաններ են շինել: Օբյեկտի որդի Արտաքսերքսես, պետք է որ առաջին անգամ մտքած լինի այս պաշտամունքը, ինքը պետք է հրամայած լինի, որ Անահտի արձանները շինվեին Բաբելոնի, Շոշի, էկբատանի, Պերսեպոլիսի, Բակտրիայի, Դամասի և Սարգսի մեջ: Այսօր տակավին կտեսնվին Դարեհի կանգնած հուշարձանների վրա Ատորեստանի նմանությամբ աստվածությունների խորհրդավոր պատկերներ և Ստրաբոն կհաստատե, թե Omanos (Horma) աստվածը և Անահտ աստվածուհուն պետք էր որ մեհյաններ ունենային և թե On a os-ի պատկերները կտարվեին զանազան հանդեսներու վերջապես, զարմանալի չէ, որ արևմտյան իրանցիները, շրջապատված կրոնական արձաններ գործածող ժողովուրդներով, կամաց-կամաց չաղվեին և մուտ չգտներ իրենց մեջ արձանների գործածությունը (D. Ramée, Hist. generale de l'architecture, p. 346—349).

Ապահովապես նվազ ծանոթ են արևելքը կառավարողներ. դասական ժամանակի պատմագիրներ կարողացան միայն Պարսկաստանի նկատմամբ ընթացիկ ասվանդությունները հավաքել, տիրապետողները ոչ մի հիշատակարան չեն թողած իրենց պատմության:

Կրոնը ավելի արևելքում հաստատված էր իր խոշոր գծերուն մեջ, երբ ժողովուրդը ապստամբեցավ Ասուրբանիպալի դեմ և այն ժամանակվան տիրապետողի կրած խոստովանող անունը ապացույց է, որ կրոնը գործածության մեջ էր արթալական ընտանիքի մեջ: Գրեթե չպիտի կարողանան հասկանալ այն զանազան հեղաշրջումները, որ կատարվեց այս կրոնը իր ամենահին ձևը ստանալեն առաջ, որոնք սուրբ գրքերը պահեր են մեզ: Ըստ ոմանց մազդեականությունը ծագում առավ Arvanem Vaedo-ի մեջ, ըստ այլոց միայն Մեդիայի մեջ ծագում առավ՝ իրանական գաղթականության գրեթե վերջին ժամանակներուն մեջ:¹ Հուսկ հետո, ինչ որ դարերու գործ էր վերագրեցին միայն մի մարդու ազդեցության, ազգային ավանդությունները, ճշմարիտ կրոնը հաստատած լինելու պատիվը վերագրեցին Զրադաշտ (Ջորոաստր) մարգարեին: Գրեթե դասական ժամանակների բոլոր գրողներ համաձայն են այս անձնավորությանը առասպելական հնագույն ժամանակի մեջ դնել: Հեոմիպպոս և էուդոքս կպնդեն թե, նա կծաղկեր Ալեքսանդրից վեց կամ յոթը հազար տարի առաջ, բայց Պլինիոս կըսեր, թե հազար տարի առաջ էր քան Մովսես և Լուդացի Քսանթաս կհաստատե, որ իր մահվանեն վեց հարյուր տարի էր անցել,² երբ Քսերքսես արշավեց Աթենքի վրա: Ըստ ամենահին ասվանդության նա ծնած էր Ռաբալի մեջ Մեդիայում կամ Ատորպատականի մեջ և կապիր իրանական ցեղի առաջին դարուն, այն ժամանակներում, որ ժողովուրդը տակավին, բնակած էր Բակտրիայի մեջ: Նա արթալական սերունդից էր և նախքան իր ծնունդը աստծուց ընտրված էր աշխարհը բարեկարգելու համար: Իր մանկությունը և երիտասարդությունը մշտական պաշար եղավ հանդեպ դեվերու, միշտ հարձակող եղավ, միշտ հաղթող էր և ամեն մի փորձությունից ավելի կատարյալ դուրս կգար: Երբ երեսուն տարեկան եղավ գերագույն ոգի Վոհումանո Լեբվցավ անոր և առաջնորդից Ահուրամազդայի ներկայության: Աստված հարցաքննության հրավիրելով հարցուց անոր. «Պրոք եմ Երկրի վրա լավագույն ասարածները, աստապիսանց, որ սմարդկանց մեջ այն է լավագույնը, որուն սիրտը մաքուր է: Հետո ուղեց գիտնալ յուրաքանչյուր հրեշտակի անունն ու պաշտոնը, բնույթը և վերագրումները, վատ սկզբունքները: Ահուրամազդան անցավ բոցեղեն լեռան վրային, թույլ տվավ բանալ իր մարմինը և սրտին մեջ հալած մետաղ լեցնել տալ, առանց որևէ վնաս կրելու: Այս բաներն հետո, աստծու ձեռքից ընդունեց Ավես-

¹ G. Maspero. Hist. Ansienne des peuples de l'Orient. p. 601.

² Անագրության մեջ՝ քսան տարի է գրված փոխանակ վեց հարյուրի:

հաղված

տան՝ օրինաց գիրքը և վերստին զրկվեց երկրի վրա: Aourvatara որդի Վիշտասպի մոտ, որ կթագավորեր այն ժամանակ Բակտրիայի վրա և սպաարեց կարգաց պալատի գիտնականներուն, ըրեք օր երեսուն հոգի աչ կողմեն, երեսուն հոգի ձախ կողմեն փորձեցին վիճել և մուրեցնեց, երբ որ վիճողները խոստովանեցին իրենց պարտվելը, այն ժամանակ հայտարարվեց, որ ինքը կուզար աստուծո կողմեն և սկսեց կարգաւ Ավեստան վեհապետներու առջև: Իմաստուններից համովելով և իրը խաբեբա և անբարիշտ ամբաստանվելով, անոնց հաղթեց պերճախոսությամբ իր հրաշքներով: Վիշտասպը՝ իր կինը և զավակը հավատացին անոր և ժողովուրդյան մեծ մասը հետևեցին անոնց օրինակին: Ավանդությունը նաև կավելացնե թե տակավին երկար ապրեցավ ամենից մեծարված իր առաջնորդության սրբության պատճառով: Ըստ մտանց կայծակնահար մեռավ, ըստ ուրիշների Balikh-ի (Բակտրիա) մեջ թուրքայան մի զինվորի ձեռքով խոդխողվեց: Հաճախ խնդիր եղած է, որ նա մի պատմական անձնավորություն է, թե՛ մի դիցաբանական հերոս, այսպիսի մի հարց որոշ կերպով չի կարելի վճռել, բայց կարելի է ապահով լինել որ, եթե իսկապես ապրեցավ, սակայն իր անունից ջուկ անկեց ոչինչ հասավ մեզ:

Սկզբում, Իրանի զլխավոր աստված երկինքի ամբողջական բուրրակն էր, աստվածներից ամենեն զորավորը, որովհետև նա ճճագած ունեւր երկնքի հաստատուն կամարը, ավելի գեղեցիկը, ավելի իմացականը, որուն անդամները ունին ամենեն ավելի ներշնչանակ համաշխարհություն, իր մարմինը լույսն է, Վերագույն և անսահման արեթակը և լուսինը իր աչքերն են: Հետո առանց կորցնելու իր նախնական հատկանիշը, հետզհետե փոխվեցավ վերացականի և գրեթե ամբողջովին հեռացավ նյութականից: Սկզբում, Ահուրամազդան ներկայացնելու համար փոխ առին Աստուրի խորհրդանշանը և արձանագործները թեևավոր բուրրակի կամ պսակի մեջն զուրս եկող մի կիսաբարձի հույց տվին, ինչպես հարթաբանդակ կրողովներ նինվեի հուշարձաններու ճակատին: հետագային երևակայեցին պատկառելի հասակով մի թագավոր, որ կհայտնվեր երբեմն Իրանի գերիշխաններուն: Ահուրամազդա անունը կուտային անոր ամենագետ, բարության ոգի, գերազանցորեն իմաստուն, լուսավորը, շողողունը, ամենամեծը, ամենաբարին, ամենակատարյալ, ամենաիմաստունը և ամենագեղեցիկը: Ինք անստեղծ է, բայց ստեղծել է ամեն ինչ, իր գործերի վարչության մեջ, ներկա է իրեն ենթարկված ուրիշներու լեզոներուն իր աջակիցների կարողագույնները վեց հատ գերագույն ոգիներ են, որոնք Ameshaspentas (Amchaspands) քարեգործ անմահներո կկոչվին: Սկզբից բնության աստվածներն էին արեթակ, լուսինը, երկիրը, քամիները և ջրերը, բայց հետո անոնց նվազ նյութական պատշտներ վերագրվեցին, անոնցմե ընտրվեցին vahumano քարի ոգին՝ Ashavalsta ամենամաքուրը՝ kshathravairya քցանկալի թագավորություն՝ Çpenta Airmaili պատարալ իմաստությունը, Haourvatât առողջությունը, Ameretat անմահությունը: Իրենց տիրոջ նման լուսավոր այս յոթը միասին ունին միևնույն մտածությունը, միևնույն խոսքը, միևնույն գործը, միևնույն հայրը, միևնույն տները, այլ սակայն անոնցմե յուրաքանչյուրը իրեն հա-

տուկ տիրապետության սահմանն ունեւր, որով ինքը կզբաղվեր, առանց տար հսկողություն: Բարի ոգին կհսկեր տաճարներու վրա, ամենամաքուրը կհսկեր կրթակի վրա, ցանկալի թագավորությունը՝ մետաղների վրա, կատարյալ իմաստությունը՝ երկրի (հողերի) վրա, առողջությունը և անմահությունը բույսերի և օդի վրա: Ասոնցմե զատ, տիեզերքի մեջ տարածված են հազարավոր Yazatas (Yezds)-ներ, որ կհսկեն տիեզերքի մասերի և կազմվածքի պահպանության վրա: Աստվածային լույսի ոգին Միթրան կհսկե գեղեցիկ արտաքավորներուն, արթուն Միթրան երկնային Yazatas-ներին. առաջինը, արագաթիռը հեծյալ անմահ արեթակից առաջ, ոսկեղենիվ պերճությունը, առաջինը կուսուս, շեռտ լեռան զուխը, առաջինը կրուն գեղեցիկ գագաթները, և իր բարերար հայացքը կխնարհեցնե արիացիներու քնակարաններու վրա:¹

Ահուրամազդան և իր ընկերները ոչ տաճարներ ունեին և ոչ խորաններ, թեպետ երբեմն մարդու և կենդանիի նմանությամբ պատկերներ ձևակերպեցին հարթաբանդակներու մեջ, բայց ոչ որ չէր կարող համարձակել նույն կենդանական և մարգարեական պատկերները շինել իրենց սրբարաններու մեջ, որոնց մեծարում էին ասորեստանցիները և եգիպտացիները: Սակայն ըլլուրներու բարձունքին պալատներու մեջ, քաղաքներու կեդրոնին վրա, արուշտան, այսինքն պատասպարան կկանգնեին, ուր ի պատիվ անոնց՝ կրակը կվառվեր և չէր մարվեր զարե ի դար: Այն ատուրշտանները առհասարակ զույգ զույգ կշինվեին, և այսպես է, որ կհանդիպեք զանազան կողմերու ավերակների մեջ, ինչպես նաքչի Ռոստոմի մեջ: Ատուրշտանները խորանարդ ձև ունին և կնմանին կցված աշտարակներու շրտ անկյուններու վրա, կիսաբուրրակ աղեղներով պսակված սյուներով, եռանկյունի ատամնաշարերով շրջապատված է վերևից և տանիքի վրա խարույկը դրվելու հատուկ տեղը թեթևակի փորված է:

Ոճի արարողությունը երկարատև էր և կբարդանար ձեռնավորությամբ (manipulation) ու ծիսակատարության հատուկ դրույթական անվերջ երգեցողություններով, ուր որ կային մշտավառ կրակ պահելու համար շահմանված ատուրշտաններ, այնտեղ կրակը կվառեին նախապես կեղևը հանված և մաքրագործված ճյուղերով (ճիպոտ), հետո կպահեին ընտրի տեսակի փայտերի հետ, նախապատվություն էին տալիս նոճիին և սարդենիին: Բայց զգուշանում էին կրակը ուժեղացնելու համար բեռանով փշելել, մարդկային շունչը սրբապծում էր կրակը և ով որ կամավորապես այս ծանր հանցանքը կգործեր՝ մահուամբ կպատժվեր: Սովորական նվերները կբաղկանային հացե, պտուղների, անուշահոտությունների, ծաղիկների, բայց երբ առիթը պահանջում էր մի արյունալի զոհաբերություն, նախապատիվ համարված զոհը ձին էր, հետո եղը, կուրը, ոչխարը, ուղտը, ձիւն և եղջերուն: Ըրը մեկը կցանկանար մեղայններու աստծուն շնորհը ստանալ, մի մարդ կզոհեր: Ահուրամազդայի երկրային ներկայացուցիչ թագավորը երգեցողական արարողություններու կմասնակցեր, եթե ինք բարեհաճեր, բայց բացի իրենից, ոչ որի ներ-

¹ Masps., Hist., ancienne des peuples de l'Orient. Paris, 1909, p. 609-613.

լի շեր ազատ համարվել մոգերի միջնորդությունից: Համարացալները թափորով կերթային ծիսակատարության հատկացալ տեղը, ուր կղերը (քահանայն) խուլըը զելին դրած կոգեկոշեր ցած ու խորհրդավոր ձայնով, թազավորին և ազգին համար երկնային օրհնությունը խնդրելով: Հետո զոհը կսպաներ զելին մի հարված տալով, մաս մաս կկտրտեր և կբաժաներ ներկա եղողներուն, առանց մի մաս թողելու, մի քանի պարագաներու մեջ, զոհը ամբողջովին կայլվեր, բայց հաճախ մի կտոր ճարպից և փորտիթեթեից կծգին կրակի վրա, զոհարարը խուլիցը կախված ժապավեններով ընրանը կծածկեր, իր շնչի կրակին հպելը արգիւնելու համար, ձեռքը կբռներ մոշենի ճուղերու փոքր խուրձը բարեսման և կպատրաստեր նստմա-ի խորհրդավոր ըմպելիքը: (Maspero, Hist. ancienne des peuples de l'Orient, p. 620—622).

Հին պարսիկները քաղցածացիներու կրոնքը եղող աստղերու պաշտաման հետ կմիացնեին կրակի պաշտամունքը, որ կշարունակվի այսօր գեպուրեի մոտ: Բաղդեբայի և Ասորեստանի աստղերու պաշտաման նը-վիրված հարկավոր աշտարակներու նման մի հազվագույուտ օրինակներն մեկն է Ճսուտիին սասանական աշտարակը:

Աքեմենյան շրջանի կրոնական ճարտարապետութենէն մինչև մեր օրերը հասած մնացողները, Պերսեպոլիսի բարձրաշէնի գագաթին քանդակած քազիններն և կրակի սրբարանները, որոնց երկար ժամանակ կասկածելի մնացած գոյութիւնը լիովին լուսաբանեց M. Dieulafoy: Այնտեղ որոշ կտեսնվի վառարանի պարունակող մի cella, որ կրկնակի մի պարիսպով կբաշտպանվի ամեն տեսակ սրբապղծութիւններն, և այս հատակագիծը պետք է, որ ընդօրինակված լիներ հույների բնակարանների մեջ հոմերական դարերնն, ուր վառարանը կպահեր մի նվիրական սրբութիւն: Շիրիմները Շիրիմ եթէ Քաղցեայնի մեջ չնկած և ոչ մի հետք չէ թողած, Ասորեստանի մեջ կվիտարանայն մեծ կառնորութիւնը և ինչպես եգիպտոսի մեջ, երկրային բնակարանի ձևը կներկայացնեն, և աղտո նմանութիւնը կօգեն մեզ վերականգնել ձեռքը:

Պարսկական կրոնը, դամբարաններից անկախ, մարդկային մնացորդները զետեղելու համար մի տեղի կարիք կզգա, գեպուրեի Խախման է այս տեղը¹:

* * *

1754 թվականին² Անթիլի անունով մի ֆրանսացի գիտնական ղրկվեցավ Հնդկաստան, որը երկար ժամանակ մնալով այնտեղ և բարեկամանալով Հնդկաստանի մոգերուն հետ ծանոթեցալ այժմյան կրակապաշտութիւնը ձեռքում եղած Ավեստայի և անոր վարդապետութիւններուն հետ, նաև ծանոթեցալ անոնց կրակապաշտական տաճարներու և կրոնական արարողութիւնաց հետ: (Ի նկատի ունենալ Հնդկական կրակապաշտութիւնը ազգեցութիւնը գեպուրեու վրա և Աթաշկահի մասամբ հնդկական ձևի վերածվելը):

¹ Ձեռագիրն այստեղ ընդհատում է:

Կազմող

² Այս մասը մեջ ենք բերում նույն նյութին վերաբերող մի այլ սեպտի ձեռագրից՝ իրեն շարունակութիւն նախորդ հոդվածի:

Կազմող

Բայց նախքան Անթիլի ուսումնասիրութիւն վրա խոսելը, կարևոր եմ համարում մեջ բերել Բաբուլի Սուրբախանի ըսված մասի վրա՝ ներկայիս գոյութիւն ունեցող կրակապաշտական ասորւանայ, որ ըստ նմանութիւն շատ է հիշեցնում Dieulafoy-ի զույգ ասորւաններու ձևերը, թեև այս վերջինը զույգ չէ:

Բաբուլի մոտ, Սուրբախանի ըսված արվածանին մեջ, մինչև այսօր գոյութիւն ունի մի լքալա ասորւան, որը վկայ է երբեմն, նույնիսկ թիչ ժամանակ առաջ, Բաբուլի և շրջակայքի մեջ մի կրակապաշտ ժողովուրդի գոյութիւն, որը այժմ անհետացել է:

Թե ի՞նչ ձևով այնտեղ կրոնական պաշտամունքներ կկատարվեն, այդ մասին տեղեկութիւններ խիստ հատուկտոր են, որոքք իր կարգին կբաղմ գրակոս, ալբուրներն: Իսկ գալով անոր ձևին, թիչ կտարբերվի հին արեմիկյան շրջանից մնացած Պարսկաստանում նաքչե Ռուստեմի մեջ Dieulafoy-ի հայտնաբերած զույգ ասորւաններն:

Պարսկաստանի ասորւանները, որոնց մասին խոսեցի վերևում, ունին երկու կամ երեք զանազանութիւններ, որոնց մեկը՝ վրամական կրակի մշտավատ ասորւանը, ինչպես նաքչե Ռուստեմիին, խորանարդ էին և քարակտուր՝ քաղցածներն հետո ժայռերի և բլուրների վրա. ներքին շունին անոքք, արտաքուստ միայն կերկին ճակտի անկյուններու վրա աղեղնակապ որմնայուններ, իսկ կատարը վերջացած ատամնաշարերով: Սույն խորանարդի վերևի մասին, այսինքն տանիքին վրա կվառվեր վրամական մշտաբորբոք կրակը, կրակի թուրմերու ձեռքով, և շուրջը բացօթյա կկատարվեր կրոնական պաշտամունքը, զոհաբերութիւնը, են են քաղմամբոխ հավատացալներու ներկայութիւնը:

Բաբուլի ասորւանը, ընդհանուր տեսքով, մեծ զանազանութիւն շունի արիմենյան ասորւաններն: Բաբուլի մեջ ասորբերութիւնը այն է, որ ի հնումն սովորական եղող խորանարդի տեղ շինված է չորս սյուններու վրա կամարակապ և գմբեթավոր փոքրիկ մի շինութիւն, ըստ երևույթին նույն շափով ինչ շափով որ էր նաքչե Ռուստեմի ասորւանը: Մնջը դատարկ և վրան գմբեթավոր Միջի դատարկութիւնը, անշուշտ արդունք է երկար դարերն հետո, ծիսական ձևերի փոփոխութիւն, և անշուշտ ազգեցութիւն է հնդկական կրակապաշտական ազգեցութիւն, որուն մասին թիչ հետո պիտի խոսիմ, իսկ վրայի գմբեթը նույնպես ճարտարապետական մի ժամանակակից ազգեցութիւն արդունք է, որ փոխարինել է նաքչե Ռուստեմի երդիկին կամ տանիքին: Նաքչե Ռուստեմի մեջ ասորւանի վրա հարթ երդիկ լինելու անհրաժեշտութիւն կար, որովհետև այդ երդիկին վրա քաղցած պիտի զվեր և բորբոքվեր մշտավատ կրակը և բոցերը բարձրանալով տեսանելի պիտի լիներ շուրջը հավաքվող հավատացալ ժողովուրդի բազմութիւն: Բաբուլի ասորւանին վրա տառնձին արիաշահ գնելու կարիք չկար, անոր կրակը առաջ կուգար գետնի տակի նավթային գազերու բռնկումից, որը անցնելով չորս անկյուններու մեջ զրված խողովակներն բոցերը կբարձրանային օդի մեջ թերևս մի քանի կանգուն, հետևաբար, ասորւանի շենքին ավելի ճարտարապետական վախճանութիւն պիտի տար խորանարդի գմբեթը:

Գմբեթի տակ խորանարանաձև շենքի մեջը անպայ-

ման հատուկ էր մողերուն և մոզգպետներուն, իսկ ժողովրդի համար անմատչելի, իսկ հավատացյալ ժողովուրդը հեռվից պիտի տեսներ մշտաբորոք լուսավառումները բուրդաված ատրուշանին շուրջը որոշ հեռավորության վրա: Երևի այս նպատակով է որ թողված է Առաքյալին մեջ մի ընդարձակ լակ ատրուշանի շուրջը և հեռվից շրջապատված շենքերով, որոնք վանական տպավորություն են թողնում, ունին իրենց մեջ ոչ միայն բազմաթիվ բնակությունաց հատուկ սենյակներ, որոնց մտից դռներուն վրա արապերեն և մասնավորապես հնդկերեն արձանագրություններ կան, այլ և ծիսական արարողություններու և կարգերու հարմարեցված բաժանումներու ըստ պահանջության, հին ժամանակ այստեղ նստող մի կրակապաշտից մեծ մոզգպետը (ըստ Շարդենի), այլ և կատարում էին զոհի արարողություններ, ճգնություններ, ապաշխարություններ և այլ ծիսակատարություններ:

Առանձնապես ռուսմասիթության կարոտ է այս ընդարձակ շենքը իր բոլոր մանրամասնություններով, նախ մատչելի դարձնել ռուսումնասիրների և բանասերների գտնված արձանագրությանց բովանդակությունը, որոնք թերևս պիտի օգնեն իմանալու թե, ո՞ր մասի մեջ կհավաքվեր ժողովուրդը ծիսական պաշտաման ժամանակ, որ մասն էր զոհարանը և կամ ինչ ձևով կբաժանվեր հավատացյալ ժողովուրդը ատրուշանից, սրբություն սրբոցից ըստ նույն դավանության՝ պլծություններից ազատ պահելու համար:

Որովհետև, ըստ ճանապարհորդական և դրական տեղեկություններու, այս ատրուշանը վերանորոգել էն Հնդկաստանից եկող ռուստավորներ վաճառական կամ կրոնական. հետևաբար հավանական էր, որ օգնե Հրեղկաստան, հատկապես կրակապաշտական սովորությունները և պարսկական հին լեզուն ռուսումնասիրելու համար ճանապարհորդող Անթրեի նկարագրությունները այս մասին և անոր տված բացատրությունները. որովհետև այստեղ ոչ ժողովրդից մասը (որ անշուշտ շենքերով շրջապատված ընդարձակ բակին մեջ էր), ոչ զոհի սեղանին տեղը և ոչ ուրիշ պաշտաման հատուկ առանձին տեղերը հայտնի են:

Ինձ համար անհնար էր այստեղ Անթրեի հեղինակությունը գտնել, ուստի ես առայժմ պիտի բավակասանամ Փ. Միքայել փաշայի եղիշի քննադատության առաջաբանին մեջ առաջ բերած քաղվածքներեն և վկայություններեն. թեև անհամեմատ կարևոր էր և օգտակար կլիներ բուն իսկ հեղինակի գործը կարգալ մասնաբանությունը:

Ըստ Փորթուզալ Միքայել փաշայի «1754-ին Անթրեի Տյուբերուն անուն գաղղիացի ի Հնդկիս երթալով, և ետ բաղում դժուարութեանց մտերմանումով Տեթթուր Տարապ անուն մովպետի հետ, ստիկ ուժով ձեռք ձգից սրբազան մատենից զանազան օրինակներ, զորս բերանացի կթարգմաններ նմա Տարապ և նա ի գիր առնույր և բազում դարերն հետո վերագառնալով ի Գաղղիա կը-հրատարակեր (1771-ին)» (Քննադատություն եղիշի Փ. Մ. փաշայի, էջ 88):

«Ահ հայան մ ա զ զ ի զ յ ա ն ց. Շատ հին ժամանակաց մեջ պարսիկք (այսպես կսկսի Փ. Մ. փաշա կրակապաշտական ատրուշանների մասին խոսելիս) հորենց ատրուշանները լերանց գագաթնա վրա կկանգ-

նեին տերրկոր: Տակավ առ տակավ կփածո և մնայուն ատրուշանք սովորական էրան, հետո զնոսա հարկածածուկ շենքերով փակեցին, որպես պատմե մեզ Ստրապոն: Անցյալ դարուն մեջ Անթրեի տեսածներն ալ ի կյուճերաթ գմբեթահարկ էին»:

«Մաղղեական մեհենը երեք գլխավոր մասունս ունի, միջավայրն ընդարձակ պլիթ մի է՝ ուր կկենան հասարակ հաստացյալք հանդեսի ատեն. սորա ձախակողմն է կրակատուն (աթաշկահ) և աջ կողմն հաշտից տեղին (իզեշնեխանե): Աթաշկահին մեջ է սրբազան կրակի ատրուշանն կամ բագինը և անոր վերաբերյալ սպասքն: Ատրուշանը երեք ոտնաչափ բարձրությամբ կհյա անոթ մի է՝ մոխրով լցյալ, և հաստատյալ քառակուսի և կեն ոտնաչափ թանձրությունը խառխիսի մը վերա՝ զոր ատուղը կկոչեն: Ատրուշանին թուվը կգտնվի մովպետին կհյա բազմարանը և հանկյունս կրակատան դարաներ՝ որս կպահեն զվայտ և զծխանելիս: Աթաշկահը վաճառական կրական ունի՝ էթե մեհյանը անոր նվիրյալն է, և կամ զկրակն առաջան, էթե սովորական կրակատուն է: Անդ միմիայն քահանայից ներելի է մտնել և այն ալ ետ թողլո ի դուրս զկոչիկս և զկրկնոցս: Հասարակ ժողովուրդը վանդակյա դռներու կրկնկեն միայն կրնա դիտել անոր ներքնակողմը: Երկու կամ երեք մոգք գիշեր ցերեկ կպահեն զկրակն: Որվան յուրաքանչյուր պահուն (կահ) նոր փայտ կհավելուն՝ աղոթս առնելով, ու այդ գործողության ատեն պարտ են զգեմա ծածկել փոնդամավ և զձեռս տաշամոխ: Իզեշնեխանեին կամ զոհարանին մեջ կըլլան պատարագք և զոհողությունք: Սա երկայն քառակուսի սալահատակ սրահ մը է, որ փոքրիկ ջրանցյուք կբաժանի ի զանազան մասունս, որք ալվիս կհորջորջին: Որքան ալվիս ըլլա իզեշնեխանե՝ այնքան կրակարումը կրկան զատ զատ պատարագ մատուցանել միանգամայն: Յուրաքանչյուր արվիսո աջակողմն է նստարան մը զոհարար մոգին հատուկ. վիմատաշ սեղան մի՝ ալվիս՝ որովրա կը դնեն զսպասս զոհից և զգործիս, և բարե պատմանդան մը կկրե զԱվանտ՝ այս է սրբվելու ջրո կոնքը, ի ձախակողմն, ատրուշան մի փոքրիկ՝ հաշտից սեփականացյալ, որ արաշկախին կրակը կը ներկայացնե՝ առանց անոր հավասարազոր ըլլալու, և զոհագործություն առթիվ միայն կվառի: Առնթրե սմա՝ զոհարար մոգին և անոր սպասավորին համար մեկ մեկ նստարան, և այլ վեմք՝ որոնց վրա կզրվին պահեստի շերտերն և կնորուկ:

Աշխարհիկ փարսիները՝ էթե ազատ են ի պլծութենե կրկան մտնել իզեշնեխանե ի ժամ հաշտից: Եթե գիտությունը նվիրագործող քահանային պիղծ ոք ներկա կգտնվի, պաշտամունքն ոչինչ կըլլան և հարկ է վերստին սկսանել» (Փորթուզալ Միքայել փաշա. Քննադատություն եղիշի, էջ 164—166, վեցերորդ, 1903 թիվ):

Հնդկաստանում կյուճերաթի մեջ Անթրեի տեսած կրակատան նկարագրությունը բավական մանրամասն է, որով շափով պատկերանում է մեր առջև անոր ձևը. մասնավորապես կատարված արարողություններու կարգերը լրացնում են տաճարի ձևի մասին նկարագրության պակասները:

Թեև Հնդկաստանի ատրուշաններու չափերի մասին մի տեղեկություն չկա, սակայն, արարողությանց ձևե-

րն պարզապես կարելի է հետևել որ, Կյունքաբաժնի զմբեթաճանգ կամ հարկաճանձուկ աթաղակահները մեծ շինություններ չէին: Ինչպես կերևի, պարզ հավասարակողմ կամ երկար քառակուսի ձևով շենքեր էին, որոնց մեջտեղը դրված էր կրակի խարուկը կամ ստորուշանը. ատրուշանին քով դրված էր մովպետին բազմոցը, անկյուններում շինված էին դարաններ՝ որոնց մեջ կպահվեին մշտավառ կրակի համար ընտրված փայտեր և ուրիշ արարողության հատուկ սպասներ: Բարեբախտաբար այստեղ մասնավորապես շենքված է որ, սույն աթաղակահին մեջ միայն քահանայից ներելի էր մտնել (ինչպես երապյակախ խորանին սրբություն սրբոցին մեջ), իսկ հրատարակ ժողովուրդը աթաղակահին մեջ կատարված արարողությունը պիտի տեսներ վանդակապատ դռներու հետևեն: Այս պարագան ևս ապացույց է որ, իսկական վաճառական կրակի աթաղակահը կամ գրմբեթահարկ շենքը փոքր շենք էր և հավանաբար ժողովուրդը, այս սրբություն սրբոցին որոշ չափով հեռու բաց գավթի մեջ մնալով պիտի տեսներ արարողությունը՝ սրբություն սրբոցը ժողովուրդից առանձնացնող ուժը վանդակապատի հետևից: Այս աթաղակահին մեջ, սրբազան կրակը ինչպես կվառեին, այս մասին ոչինչ չէ գրված, սակայն պարզ է որ, շենքի կամ սենյակի մի մասում դրված կլինեին վառարանը և այն տեղին կրակը կերթեր մովպետին կողքը դրված ստորուշանին վրա:

Աթաղակահի նկարագրությունից նույնպես կտեսնվի, որ զոհարանը (իդեշնեխանը) բոլորովին անկախ էր աթաղակահից և կզույգեր գավթի աջ կողմը (որ նմանապես աթաղակահի ևս աջ կողմը կլինի) առանձին մուտքով: Այս շենքին ձևը ավելի որոշ նկարագրված է որ, երկար քառակուսի սրածամ է, գետնից սալահատակած և զանազան ջրանցքներով բաժանված է զանազան մասերու, որոնք արվյա կոչվին. յուրաքանչյուր արվյա-ներով բաժանված մասերու վրա առանձին զոհարանություններ կարելի էր կատարել և յուրաքանչյուր արվյաի աջ կողմին դրված էր զոհարար մտքի հատուկ նրստարանը, նաև մի սեղան զոհի հատուկ, որու վրա դրված են զոհաբերության հատուկ սպասները: Ձախակողմն մի փոքրիկ ստորուշան որուն մեջ վառված կրակը՝ նվազ սրբազան է քան վաճառական կրակը, որ կրվառվի իսկական ծածկովավոր շենքին մեջ և մշտավառ է: Այս ստորուշանին մոտ կգտնվին զոհարար մոգիս և անոր սպասավորին համար նստարաններ: Այս հարկի մեջ, նմանապես անձնույտարելի է մտնել հասարակ ժողովուրդին. ներելի է համարվում մտնել այն հավասարակալներու համար, որոնց պղծություններից ազատ լինելը պահանջված էր (Այս օրենքը շատ նման է քրիստոնեության մեջ գործարկված այն օրենքին, որ ապաշխարության ենթարկված մեղավորին ներելի չէր պատարագի արարողություն տեսնել):

(Ձվարթնոցի արտաքին աստիճաններու ընդհատման պատճառը գտնել խնդրի առաքյալ եղող բաժանման մոտ. առաջ էր շինված թե հետո):

Այսպես մանրամասնությունը բավական է մեզ, Բաքուի, Սուրախանի արվարձանին մեջ գտնված կրակի պաշտաման տաճարը, Կյունքաբաժնի կրակի պաշտաման տաճարներու հետ համեմատության դնելու համար:

Հնդկաստանի կրակի մեհյաններու նման, Սուրախանի աթաղակահը ևս ընդարձակ գավթի մեջ կգտնվի և գավթի աջ կողմը զմբեթահարկ աթաղակահը: Այս շենքը փոքր քառակուսի է՝ շորս անկյուններու վրա դրված շորս ամուր սյուներ կկրեն տանիքը և գմբեթը: շորս սյունամեջերը բոլորովին բաց են և սյուները սրակամար աղեղներով կապված են միմյանց՝ գրեթե շենքի բարձրության հավասար: Այսպես Կյունքաբաժնի աթաղակահներու համար նկարագրված կահավորումը միանգամայն բացակայելն զատ, հայտնի ևս չէ թե ի՞նչ ձևով կահավորվեր և ի՞նչ դիրքով անոր մեջ տեղ կրունեին մովպետը և մյուս մոգերը: (Ինչպես երևում է շենքկատարանի մեջ կրակապաշտարանի հին ձևերը ինկեր են հնդկական կրոնի զարգացման տակ և որոշ փոփոխություններ եղել են տաճարներու ձևին մեջ, իսկ Բաքուում երևում է որ գրեթե անփոփոխ մնացած է):

Սակայն այս կահավորման բացակայությունը և կղերականաց պաշտաման ժամանակ դիրքի անորոշությունը երկու զլխավոր պատճառներ ունի: Նախ որ վաղուց լքված մի աթաղակահ է և թերևս ավելի քան հարյուր տարի է ի վեր կբաղակապաշտարանը գոյություն չունի Բաքուի և շրջակայից մեջ, հետևաբար ոչ մի սրբարողություն չի կատարվում այնտեղ, և ընդհանուր շենքը գործածվում էր բոլորովին այլ նպատակի համար, հետևաբար շատ բնական է որ այնտեղ կրոնական նշանակություն ունեցող շարժական կամ անշարժ կարասի կամ սպասներ չէին կարող գտնվել: Երկրորդ ինչ կվերաբերի փայտի պահարաններուն, որոնք գոյություն ունին Կյունքաբաժնի աթաղակահներու մեջ, այս աթաղակահին մեջ արգեն կարիք չկար, որովհետև այստեղ վառվող կրակը փայտի կրակ չէր, այլ գետնի տակից նավթային գազի արտաշնչություն բռնկում էր, որ լորս անկյունի, շորս հաստ սյուներու մեջ դրված խողովակներու միջոցով կբարձրանար շենքի կտուրը, և կբացավառվեր շենքի շորս անկյուններու վերա թեղա գմբեթեն այ բարձր և ամեն տեղից տեսանելի նույնիսկ կարելի էր մովպետի կողքը դրված մեղալակահը ևս, ինչպես տեսանք Կյունքաբաժնի աթաղակահին իրեն մեջ, այստեղ հավանորեն դարձյալ գազային կրակով կվառվեր:

Գալով աթաղակահի աջակողմին վրա Հնդկաստանում երևցած իդեշնեխանեի կամ երկար քառակուսի ձևով զոհարան-սրահին, այստեղ իբր առանձին շենք գոյություն չունի. եթե ուներ իսկ, ժամանակի ընթացքում անհայտացել է՝ գուցե մարդկանց ձեռքով, սակայն աթաղակահի գտնված տեղի ընդարձակ գավթի շուրջը ամբողջովին շրջապատված է շենքերով, որոնք վանական մի հաստատության տպավորություն են թողնում. բնակության հատուկ բազմաթիվ սենյակների կան այդ շենքի մեջ՝ զանազան շափարված և ձևերով և առհասարակ այս սենյակներու դռներում վերևը քառակուսի սրբատաշ քարերու վրա փորագրված արաբերեն և հնդկերեն արձանագրություններ կան: Այս արձանագրություններեն, դժբախտաբար են օգտվելու հնարավորություն չունիմ. նախ այն պատճառով որ ինքս չուսնիմ և չեմ գտած այդ արձանագրություններու լուսանկար կամ ձեռագիր օրինակները. երկրորդ՝ չեմ տեսած ուժ պաշտարանի մեջ այդ արձանագրություններու ընդօրինակված կամ թարգմանված, կպարծեմ որ այդ արձանագրություններու բովանդակությունը, որոշ չափով բա-

յատրուկություններ կայունակեին շենքի նպատակի, տեղի պաշտաման և ծիսական արարողություններու մասին: Թերևս ապագային մեջ հմուտ դիտնականներ ընդհանուրի սեփականություն դարձնեն այլ արձանագրություններու բովանդակությունը: Այս սենյակներուն մեջ կան այնպիսի սրահներ, որոնք ըստ երևույթին, պարզ հայտնի է, որ բնակության հատուկ չեն, այլ ունեն ծիսակատարության հատկացված են, որովհետև ունեն մեջը այնպիսի հարամասունքներ, որոնք ցույց կուտան կրոնական ունի արարողության համար շինված:

Այս երկար քառակուսի սրահներեն մեկը որ ամենն ալվելի հավանականություն ցույց կուտա, ծիսակատարության հատուկ լինելու, թեև ավաշկահի հետ անմիջապես մի գծի վրա չէ. այնուամենայնիվ զավթի աջակողմն է (զավթի ձախ կողմին վրա դեպի կենտրոն կտանվի կրակի տաճարը կամ ավաշկահը), եթե զավթի մտնենք և դեպի կենտրոն զնալով երեսնիս դարձնենք, զավթին ձախ կողմին վրա կտեսնենք ավաշկահը, իսկ առանձին ձախակողմը շրջապատող շենքերու մեջ այն սրահը, որ գտնված սենյակներուն մեջ բոլորովին տարբեր ձևով է շինված և պարզ հայտնի է բնակության համար շինելու:

Հայտնի բան է, որ այս մեծ կրակատունը, որ ըստ Շարդենի տված բանավոր տեղեկություն, մովպետյան մովպետը անպարման պետք էր որ ունենար նաև իր զոհարանը, սակայն կարող էր պատահել որ անպարման պարտավորիչ չէր անմիջապես ավաշկահին ձախ կողմը՝ մի գծի վրա իզեղնելանե շինելը Պարսկաստանում կամ Բաբելոն շրջանում: Երկուսի կարող է պատահել, որ Ջնդկաստանում ևս դոնվին ավաշկահի այլ կողմերուն վրա շինված իզեղնելանեներ, այս մասին իմ ստացած տեղեկությունները բավարար չեն: Համենայն դեպի պետք է ի նկատի ունենալ որ, քանի որ այս տաճարի գոյությունը սասանյաններու, նույնիսկ արքայինններու ժամանակն լինելու կարծիքներ կան. (J. de Morgan) նաև անուրանայի և որ այժմյան շենքը հին, բազմադարյան տաճարը չէ, անշուշտ ի հնումն գոյություն ունեցող մի տաճարի տեղում վերաշինված է մոտ ժամանակ, հետևաբար կարող են դարե ի դար ավանդությունները փոխված լինին որոշ ազդեցություններու տակ և տեղափոխություններ կրեն կրոնական այս կամ այն հարամասունքները և կարգերը, մընալով նպատակը նույնը, ինչպես կտեսնենք քրիստոնեական կրոնին մեջ 4-րդ դարեն մինչև մեր օրերը: Աստի մի քանի խոսքով այդ ենթադրությունները պատմության և իրականության մեջ գտնված փաստերով և օրինակներով:

Բն երբ է Սուրխանի մեջ կրակապաշտական մի տաճարի գոյության սկզբը, այս մասին ըստ J. de Morgan-ի ենթադրության պետք է որ շատ հին, նույնիսկ արքայինն ժամանակից լինի: Ուստի նա դուրսուս է հետևյալ կերպով: Կյուրոսի աշխարհակալության ժամանակ մի կարևոր անցք տեղի ունեցավ՝ կովկասի համար: Կյուրոս, իսկապես կբարոզեր Ջրաղաշտական վարդապետությունը. կարելի է որ այս օրերեն իսկ երևեցավ Բաբելոն մեջ այս պաշտամունքը, որ մնացած յուր կատարյալ ուժի մեջ ավելի քան հազար հինգ հարյուր տարի:

J. de Morgan այս տողերին վերջը ավելացուցած

է մի ծանոթության շորս թիվ, որուն մեջ, կրսե թե, ստակավին կտեսնվի: Բաբելոն մեջ մի կրակի մեհյան, ուր մի քանի տարի առաջ կպարեր մի զրաղաշտական վարդապետ: Նավթի արտարություն սկզբնավորությունն ի վեր, մեհյանը կգտնվեր մի գործարանի պարսպի մեջ և վերջին վարդապետը խողովող մի թաթար գործավարի ձեռքով (J. de Morgan Mission scientifique au Caucase, t II, p. 132):

Ուրիշ զանազան տվյալներից ևս հայտնի է, որ Սուրխանիի կրակատունը գոյություն ունեցել է շատ ժամանակներ ի վեր, սակայն այսօրվան գոյություն ունեցող շենքը իր շինվածակերպով և ճարտարապետական ոճով միանգամայն հետին դարերու գործ է: Անշուշտ հին ժամանակյան տաճարը քայքայված ու անշքացած էր, վերջին անգամ նախկին տեղին վրա վերաշինել են վերաշինության ժամանակակից Բաբելոն և շրջակայից մեջ գոյություն ունեցող կրակապաշտներ կամ ամենայն հավանականությամբ Ջնդկաստանն եկող կղերներ կամ ուխտավորներ: Ուստի այժմ քննենք այն հարցը թե երբ վերաշինված կարող է լինել այս կրակապաշտական տաճարը կամ ավաշկահը:

Դժբախտաբար ես հնարավորություն չունեմ հին և նոր ճանապարհորդական ուսումնասիրություններից օգտվելու. միայն այնքան կարողանում եմ օգտվել որպես աղբյուրներ կարողանում եմ ձեռքի տակ ունենալ:

Ձեռքս եղած ճանապարհորդական աղբյուրներեն ամենահինը Chardin-ի ճանապարհորդությունն է, որուն մեջ հեղինակը ծանոթ չէ իր կատարած ճանապարհորդության միջոցին Բաբելոն և շրջապայից մեջ կրակի մեհյանի մը գոյությանը: (Ինչպես կերևի ինքը Բաբելոն էլ չէ գնացած): Միայն մի լրու տեղեկություն կուտա այն կողմերու վրա գոյություն ունեցող կրակապաշտական կրոնի և սովորությունների մասին:

Chardin դեպի Պարսկաստան ճանապարհորդության ժամանակ երբ Ջուղա հասավ, Ջուղան և շրջակաները պատմական և ազգագրական տեսակետով ուսումնասիրելու միջոցին հետևյալ տեղեկություններն է հավաքել, ավելացնելով նաև իր կարծիքները, այդ տեղեկությունները կզեն հետևյալ կերպով:

«Կսվի թե Արաքսը կբաժանե Հայաստանը Մեդեայից. այս թագավորությունը որ երբեք ևս ասիական կայսրությունը իր ձեռքին ուներ, այժմ պարսկական նահանգի մի մասն էր, որուն պարսիկները Azerbeyan կամ Asurpican կանվանեն. ասիական Պարսկաստանի ամենամեծ նահանգն է: Արևելյան կողմեն սահմանն է Կասպից ծովը և Hircanie. հարավային կողմեն Պարթևական նահանգը, արևմտյան կողմեն մինչև Արաքս գետը և Բարձր Հայք. հյուսիսային կողմեն Գաղղստան և այն լեռնոտ երկիրը որ կսահմանակցի Մուսկոլյան կղզյակների հետ, և ինչպես ըսի Տավրոս լեռան մի մասը կկազմեն նա կպարունակե իր մեջ արևելյան Մեդեան որուն նաև Atropatie կամ Atropatene կանվանեն: Ասորեստանը Բարձր Հայաստանի մեկ մասն է: Պարսիկներ կան թե այս նահանգը Azerbeyan կրկոչվեր, այսինքն Տեղ կրակի կամ երկիր կրակի այն պատճառով որ, ամենահնչակավոր կրակի մեհյանը այստեղ շինված էր: Կրակապաշտները այստեղ կպահեն իրակ մը, որուն մասին կհավատալին թե աստ-

ված է և թե այս կրոնքին մեծ մոզգպետին աթոռը այստեղ էր: Գյաբրենը, որ կրակապաշտների մնացորդն էն, այս կրակի տաճարին տեղը ցույց կուտան Շամախիեն երկու օրվան ճանապարհ հեռավորության վրա: Որպես հաստատուն ճշմարտություն կհավատացնեն որ այդ նվիրական կրակը տակավին այնտեղ է և նման է մի ստորերկրյա հանքային կրակի: ով որ այնտեղ ուխտի կերթա, բոցի կերպարանքով կտեսնե այդ կրակը: Ուրիշ մի հատկություն ևս կավելացնեն, որը բավականին ծիծաղելի է: Ուխտավորներ այնտեղ գետնի վրա ծակ մը փորելով վրան սան մը (պտուկ) կդնեն: Ենթեկի կրակը կեռացնեն և կեփեն սանին մեջի կերակուրը» (Chardin, vol. 2, p. 310—311):

Այս տողերեն հետո հեղինակը անցնում է Ազերպեյան անվան ծագման պատմության և ստուգաբանության և դրնում է որ Ազերպեյան անունը շատ հին է և կապ ունի Ասորական Ասուրը աստվածության հետ: Շարդեն, կես, Ասուրը կնշանակե կրակ: այս մասին վկայություններ է բերում թե հին կտակարանն է և թե ուրիշ հին ժամանակագիր պատմագիրներեն (Chardin, vol. 2, p. 311—312), բայց ինձ համար միևնույն է կես, ես կկարծեմ որ Assure անունը գալիս է as ur -ից այսինքն կրակից:

Ուրեմն Շարդեն իր ճանապարհորդության ժամանակ կրակի պաշտաման տաճարի չէ հանդիպած: Երևի Բաբու ևս չէ մտած, միայն տեղեկություն է ստացել որ Շամախիեն երկու օր հեռավորության վրա կա մշտավառ կրակի տեղ, ուր կգտնվեր մեծ մոզգպետի աթոռը: Անշուշտ այստեղ Բաբուն էր և այն ժամանակ ինձ թրվում է թե այժմյան ափաշկահը և շրջապատ շենքերը չկային, միայն ժողովրդին միտքին մեջ հիշողությունն էր մնացած:

* * *

Զվարթնոցի¹ հարավակողման շենքերու արևելյան ծայրին մասն է, որոնց հատկությունը առայժմ անորոշ է և այս անորոշությունն, ասիի կուտա խաչիկ վարդապետին, այլ ընդ այլո մեկնություններ տալ, այսինքն պարզապես այնտեղ տեսնել մի հին կրակապաշտական տաճար: Ենթակայիս իմ նյութն է այդ մասը, որ քմածին և դիտավորյալ մեկնություններին նյութ է դարձել: Կուտամ այստեղ խաչիկ վարդապետի բացատրությունները և հետո իմ տեսությունները այդ մասին վրա:

Եկեղեցին հայտնի է որ 5-րդ դարու գործ է կամ 5—6-րդ դարի մեջ, իսկ կրակատուն անվանվածն պարզ 7-րդ դարու, որ Հայաստանում ամենեկին չէր եղած կրակապաշտություն:

Այս մասը բաղկացած է հինգ բաժանմունքների՝ եթե հաշվի առնենք նաև արևելյան մասին վրա վերջին սենյակը, որուն մեծությունը անորոշ է քայքայման պատճառով:

Այս մասի հարավային արևելյան կողմը կա մի եկեղեցիի մնացորդ՝ արևելյան ծայրի խորան, որն անպայման գոյություն ուներ ավելի վաղ քան Զվարթնոցի

և հարակից շենքերու շինությունը: Ինչպես կերևի, այդ եկեղեցին բազիլիկ ձև ուներ, այս եկեղեցին, Զվարթնոցի շինության ժամանակ, ավելորդ համարվելով պահել են միայն արևելյան խորանը և արևմտյան մասին վրա շինել են Գ. մասը՝ միաբան հողերակալաներու բնակության համար սենյակներ՝ միանգամայն անկախ Գ. մասեն: Նույնպես միմյանցից անկախ են հարակից շենքերի մեջ Բ և Գ մասերը, որոնք ցույց են տալիս որ յուրաքանչյուրն ուներ իր հատուկ նպատակը:

Կիսով չափ միայն մնացած խորանի հյուսիսային պատին կից կա մի ընդարձակ բաժանում, որուն մեջ կան մեկ գծի վրա հարավից հյուսիս շարված երեք հատ բառակուսի սյուներ (Գ. 2) միջակ քարերով շինված, որոնց մեջ վարեն վեր շարված են թրծված կավե խողովակներ: Խողովակների ստորին մասերը հաղորդակցում են ընդարձակ բաժանման հետ մի քանակուսի ծակով: Ընդարձակ (Գ) բաժանման հյուսիսային կողմին կից են երկու վոթը նախագավթի նման բաժանումներ, որոնք հաղորդակցում են դռներով թե դրսի հետ և թե ընդարձակ (Գ) բաժանման հետ: Նույնպես մեծ բաժանումը ունի մի դուռ դրսի հետ հաղորդակցող արևելյան կողմին կիսատ եկեղեցվոց հյուսիսային պատին կից: Ընդարձակ (Գ) բաժանման հյուսիս արևելյան մասին կից կա մի բաժանում (4) որ ընդարձակ բաժանման հետ կհաղորդակցի ցածիկի (չափը գրել) աղեղնակապ մի անցքով (6) որը, հայտնի է թե իբրև դուռ շինված չէ, այլ մի ուրիշ կարևոր նպատակի համար: Սույն սենյակը, արևելյան կողմեն կհաղորդակցի մի ուրիշ սենյակի հետ որուն երկարությունը չափը (7) անհայտ է արևելյան պատին թուրովին քանդված լինելու պատճառով: Ընդարձակ բաժանման մեջի (2) սյուներու մեջ դրված թրծուն կավե խողովակներու նման այս (4) սենյակի պատերուն մեջ և դրված են թրծուն կավե խողովակներ շորս հատ հարավային պատին մեջ, երկու հատ (7) բաժանումը մտնելու դուռն երկու կողմերը, մի հատ հյուսիս արևմտյան անկյունը, այս խողովակներուն ևս ստորին մասերը կհաղորդակցի սենյակի հետ յուրաքանչյուրը մի քանակուսի ծակով այժմյան գետնեն... քարձրության վրա: Փոքր (4) բաժանման մեջ ցածիկի աղեղնակապ անցքի (6) անմիջապես կողքին մի փոքրիկ մաս կա դեպի հարավ առաջացած և մի ծակով կհաղորդակցի դրսի հետ հարավային կողմից: Փոքր առաջակարկառ մասին գետնին հատակված է անկիզելի որձաքարով, աղեղնակապ անցքը ևս ներառյալ, և շրջապատող պատերի ստորին մասերն ևս շինված են անկիզելի որձաքարերով: Գրուի հետ ունեցած հաղորդակցության ծակը (8) և գետնինները անկիզելի որձաքարով հատակված լինելը ապացույց է որ այստեղ ի հնումն մի վառարան էր և կվառարանը դեպի հարավ բացված ծակեն: այս է վառարանի դուռը:

Ահա այս խողովակները, որոնք հյուսված են պատի մեջ, վառարանի տեղը, աղեղնակապ անցքը, խաչիկ վարդապետի տեղին վրա գոյություն ունեցող զվարթնոցի ապացույցներն են, որ այնտեղ ի հնումն եղել է կրակապաշտական տաճար, իսկ գրական ապացույցներն են Անանիա Նարեկացու ներբողյանն մի հատված (Ժ դար) կաթողիկեի մասին գրված և Փորթուզալ Միքայել փառային, Եղիշեի քննադատության մեջ, շրջակատեսում գոյություն ունեցող կրակապաշտական

1 Այս վերին հատվածը լրացնում ենք հեղինակի նույն հոդվածի սևագիր օրինակից, որն արտագրելու և խմբագրելու ժամանակ որոշ էր մնացել: Այս հատվածը ձեռագրի սկզբն էր, որ մենք հարմար գտնեցինք զննել վերում: Կազմող

տաճարներու մասին Անքթիկի նկարագրութիւնը, նա-
չիկ վարչապետ ինքը անշուշտ համոզված է իր ըսած-
ների մասին, և բոլոր այցելուներուն աշխատում է հա-
մոզել իր այս շնաշխարհիկ գլուխի համար: Սակայն

ինչպէ՞ս նա թերում կ'ապում է Անանիա Նարեկացու
ներբողյանի հատվածը այս մասին հետ, և ի՞նչ համե-
մատութիւն է դնում շնորհաստանի կրակատուններու և
այս բաժանումներու մեջ:¹

Զ

[Ը Ո Վ Վ Ի Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ն]

Նախընտան ժամը

Անին այցելողները անպայման կ'տեսնեն, պա-
րիսպներեն դուրս մոտավորապես մեկ կիլոմետր հե-
ռավորութեան վրա, տափարակ դաշտին մեջ, մեն մե-
նակ ցցված, անգույն ու անկերպարանք զանգված մը:
Ոչինչ հրապույր չունի անցողիներու աչքեր իր վրա ձգե-
լու սէ՛հ պատի մը կտոր, չարժե տեսնելը կսեն և ան-
տարբեր կողքեն անցնելով կհեռանան առանց ակ-
նարկ մը իսկ նետելու անոր վրա: Ո՞մանք ալ անունը
լսած են անախրճուն ժամն է՞ս կըսեն, սոչինչ հետաքրք-
րիր չէ՞ս: Իհարկէ ամեն ոք եկած են թագավորաշէններ
տեսնելու, հպարտութեան ու փարթամութեան վրա հիա-
նալու, թագի, ս, գավազանի առջև խոնարհելու, ո՞վ է
նախրճին, որ իրենց այցելութեան արժանանաւ: Եվ ահա
այդպիսով կրկնակի սուգի մեջ դարբեր ի վեր անմխի-
թար կողքա գեղարվեստական թանկագին մարգարիտ
մը, որը հավասարապես արժանի է մեր հարգանքին ու
հոգածութեան՝ ինչպէս Անիի մեջ ուրիշ մեծամեծ հիշա-
տակարաններ:

Ոչ ոք թող չզարմանա, երբ այս խեղճ ու ողորմելի
մնացորդը մեր հիացումը գրավող Մայր եկեղեցիի,
Գազկաշեն մեծագործ ս. Գրիգորի և մեզ սպառնալու
պատճառող վիթխարի պարիսպներու հավասար կոչա-
սեմ:

Բագրատունիներու դրոշակին տակ ապրող փոքրա-
թիվ հայ հասարակութիւնը, յուր բոլոր նյութական և
բարոյական կարողութիւններ շտեմարան Անիի մեջ,
բազմակողմանի արժանավորութեանց անթիվ ապա-
ցույցներ թողեր է: Բազմամիլիոն արժողութեամբ իրա-
գործված բրգաշար հսկա պարիսպներ խրոխտ Բյու-
զանդիոնի հպարտութիւնը կխորտակեն: Գազկաշեն ս.
Գրիգորը այն հասարակութեան հանդուգն կողքա. Մայր
եկեղեցին անոնց առաքինութեան և երկյուղած բարե-
պաշտութեան մշտնջենական ներբողն է: Լուսավորիչ-
ներ, առաքելոցներ և այլ նույնանման բազմաթիվ նըր-
բաքանդակ պնդազարդված հիշատակարաններ, անոնց
փառասեր ու վայելչասեր հոգովոյն արտացոլումներն
են: Ախուրյան գետի վրա երեսուն մետր տրամագծով
միակամար եռահարկ հսկա կամուրջը, անոնց ճարտա-
րագիտական ձեռներեց ու ամենակարող ոգույն դարա-
վոր գրվատիքն է: Անթիվ անհամար հասարակական

մեծամեծ շինութիւններ, հազարավոր ընդարձակածա-
վալ քարայրներ, ստորերկրյա կամարակապ անցքեր՝ ա-
նոնց մեղովաջան աշխատանքի վճիտ հայելին են:

Բայց այս ամենուն մեջ բան մը միայն կ'ապակասեր
անոնց բոլոր առ. վեր. թիւումները պսակելու, ահա այդ
պսակը մեր ուշադրութիւնն է վրիպած և հաճախ ար-
համարված անախրճուն ժամն է՞ս. այդ փոքրիկ շինու-
թյունը անեցի ճարտարապետի պայծառ ու բեղմնավոր
ուղեղի մարմնացումն է: Հովվի եկեղեցին գեղարվես-
տական նուրբ ճաշակի և հանճարեղ ստեղծագործութեան
գողտրիկ պտուղն է: Առանց Հովվի եկեղեցիի Անիի
չբեղութեան մեջ ստովմը մը և պաճճուճանքին մեջ թերու-
թյուն մը պիտի մնար:

Մի արհամարհեք անոր տեղացած արտաքինը և
մի խորշիք անոր այլանդակված երևույթն, մենք անոր
մեջ, պահ մը գլուխնիդ վեր բարձրացուցեք և ուշադրու-
թեամբ դիտեցեք, թե ինչպէս վեց ամբողջ կիսարդրակ
քարաշեն աղեղներու մեկ ծայրը հանգչած որմասյունե-
րու վրա, մյուս ծայրերը հավաքված դեպի կեդրոն,
հրաշքով կախ եկած են ձեր գլխուն վերև:

Մի վախենցեք, ութ-ինը հարյուր տարին ի վեր
անոնք կախված են այնտեղ, իր միայն վտր շեն թիւ-
փիր, այլ և մի ժամանակ լուսաշող մեծ ջահն ալ կբռ-
նեին, զիրենք ստեղծագործող հանճարն քաջալերու-
թիւն և խրախուսիչ սովոր վառլիստեր բարեպաշտի գե-
րեզմանին վրա:

Այսուհետև պետք չկա անոր մեջ խոնկին և ա-
ղոթին, զինքը պահպանող, վերքերը դարմանող և
վերջնական կործանումն ազատող կարեկից ձեռքերու
միայն կարոտ է:

Է. ԸՆՎՈ ՊԱՐԻՍՊՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սմբատյան պարիսպներու վրայի ատամնաշարերից
այժմ տեղին վրա, ներսի կողմի պատին, մնացած է
Լուսավորչի մոտի փոքր դռան կից քառակուսի բուրգի
վրա, հետևյալ կերպ.— Գլխու դռան ներսի ճակատին
վրա՝ 2 հատ, դռան արևմտյան կողմն կից բուրգին
անմիջապէս հաջորդող պատին (դեպի արևմուտք)՝ չորս
ատամ, բայց ներսի քարերը պոկված են և միայն շա-
ղախով պահված է անոնց ձևը:

Գլխու դռնն դեպի արևմուտք բուրգին սյան անմի-
ջապէս կից ուղիղ պատին վրա մնացած են 5—6 ա-
տամներ բավականի որոշ վիճակի մեջ:

Ավագ դռան արևելյան կողմն անմիջապէս կից
բուրգին արևելյան կողմն միացած ուղիղ պատերու
վրա կան չորս ատամներու որոշ մնացորդ:

¹ Զեռագիրն այստեղ ընդհատու՞մ է:

Կազովո

² Արոտապով երբ ժխուրյան թերթի 1908 թվի № 76-ից, դուրս թողնելով հողվածի վերջին մասը, որտեղ խոսվում է սեռվ-
վի եկեղեցին: Նորոգելու անհրժեշտութեան և կատարված մաս-
նակի նորոգութիւնների մասին.

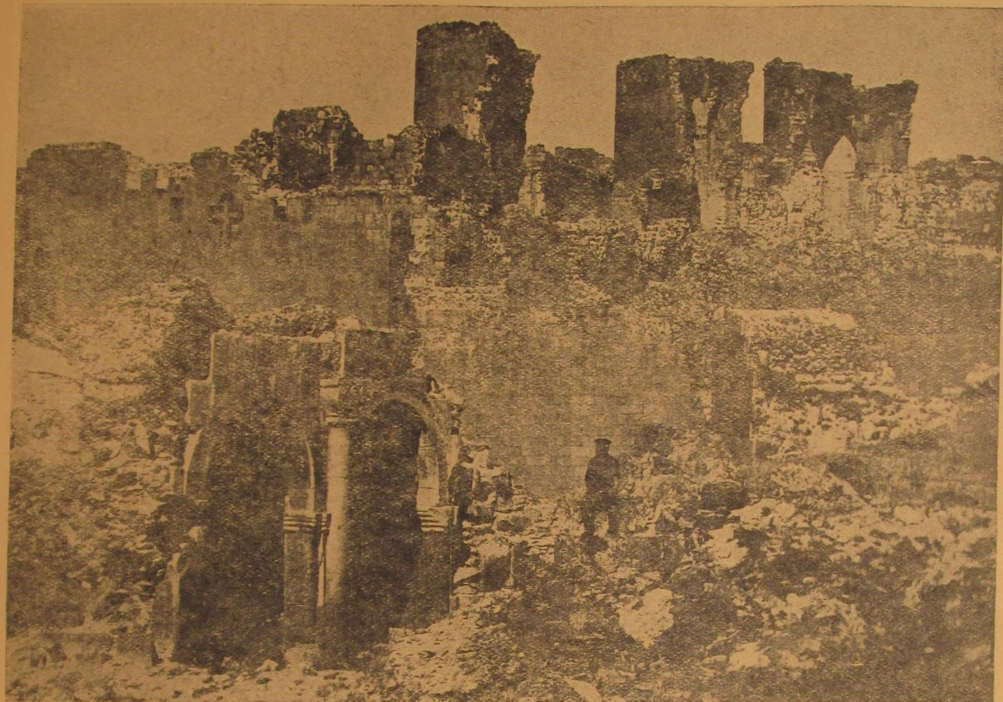
Կազովո

Ավագ դռնն ղեպի արևմուտք երրորդ բուրգին կիսաբլուրակին մեջ կերևի մի ատամի եզերքը, որը փակված է հետնագույն ներսն ավելացված շարքին հտևը:

Ավագ դռնն արևմուտք 7-րդ և 4արուց դռնն 3-րդ

բուրգին ներսն կիսաբլուրակին մեջ հայտնի է բուրգին ատամները թվով ութ հատ, որոնք ամենայն հավանականությամբ դարձյալ Բագրատունի կամ Մանուչեյան շրջանին մեջ ցածր համարվելով մշտեղերը լեցվելով վերստին վրան շինած են նույն ձևով և նույն թվով

Նկ 39. Անվո հյուսիսային պարիսպների արևմտյան մասը ներքից

ատամներ հիներուն անմիջուպես գագաթին հավասարությամբ:

Կարուց դռան վրա մնացած են երկու որոշ ատամներ, Կարուց դռնն ղեպի արևմուտք 5-րդ բուրգը, որ քառակուսի է և նրսն հետո պատ ավելցված չէ, կերևա հին ատամները միայն մշտեղերը հետո լեցված և հավանաբար վրան ավելցած ուրիշ ատամներ, որոնք այժմ չկան, երկու ատամ ունի ղեպի արևելք նայող ճակատը և ղեպի հյուսիս նայող ճակատը:

Այստեղ կվերջանա արևելքն արևմուտք երկնցող հյուսիսային պարիսպին շարքը և կդառնա ղեպի հարավ: Դրսի պատին վրա է լայն մեծ բուրգը, որուն ինչպես կերևի, այս անկյունին վրա կծածկեր ամբողջ անցքը:

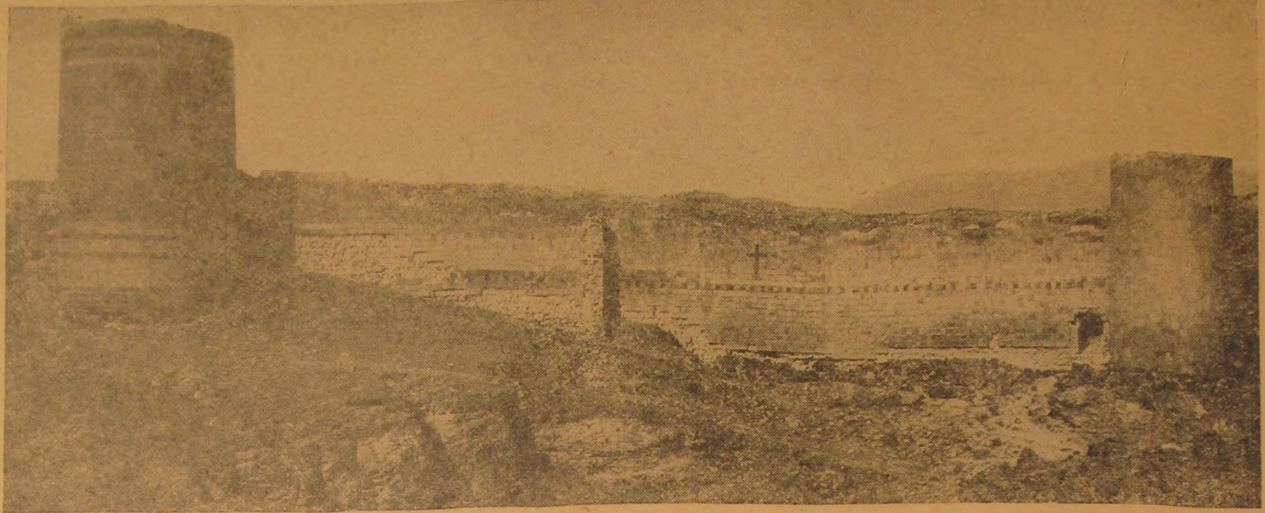
Մաղկոցածորի կրկնակի պարիսպի ներսի շարքն միայն մի բուրգ է մնացել՝ քովը մինչև հիմը թանդված մնացորդներով, Գագիկի բլուրակի եկեղեցիին հարավ արևմտյան կողմը կարմրագույն քարով շինված, իսկ արտաքին շարքին մնացորդները մնացած են սկսյալ քարափոր եկեղեցիին, որ կգտնվի կարծեցյալ

պլատնեն ղեպի հարավ և Գագիկի բլուրակի եկեղեցիին ղեպի արևմուտք և անընդհատ բեկբեկումներով շարունակված է մինչև Ապուղամբնց ս. Գրիգորի և Գագիկի եկեղեցիի միջև գտնված ղեպի Մաղկոցածոր իջևող ձորը, ուր քարայրներու վրա է եղած պարիսպին հիմքը, որոնք փլչելով պարիսպներն ալ միասին փլչեր են այդ մասին վրա, ասկեց ալ ղեպի հարավ Ապուղամբնց եկեղեցիի ճիշտ ներքևը, լանջին վրա, կա նույն պարիսպին մնացորդ մի պատի կտորը և մի բուրգի կեսը. մնացյալ շարունակությունն անհետ կորած է մինչև միջնաբերդի ներքևը:

Մաղկոցածորի կողմի ներքին պարիսպի շարունակությունն մինչև միջնաբերդի արժունիքի արևմտյան դուռը տեղ տեղ քարափներուն վրա տակավին պարսպի հիմքեր կերևան:

Դրսի պարիսպը, որ ժայռի փլուրմով ընդհատված է կարմիր քարափոր եկեղեցիի առջև, շարունակված է եղբու մինչև կարծեցյալ ապարանքը և այս վերջինիս ձորի կողմի արևմտյան և հյուսիսային պատերը դրված են ուղղակի պարիսպին վրա:

Նկ. 60. Անվո գաքարաշեն զույգ բուրգերը Գլիձորում

Լ

ՅՈՒՑԱԿ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ¹

(ԹԵՐԻ)

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմական տվյալներով հաստատվում է, որ մեր թվականից շատ տարիներ առաջ Հայաստանը քաղաքակրթական զգալի բարձրության հասած էր և կարևոր տեղ էր բռնում սահմանակից մեծ պետությունների շարքում, որոնք շատ պարագաների մեջ հաշվի էին առնում Հայաստանի գոյությունը քաղաքական և տնտեսական տեսակետներով:

Ես այստեղ չեմ խոսելու Հայաստանի ընդհանուր զարգացման մասին: Այս ընդհանուր զարգացումը և փոխադարձ ազդեցությունները բովանդակ Հայաստանի պատմության մեջ հետազոտել և դրական եզրակացության հանգել բավականին լուրջ գործ է և պահանջում է առանձին մասնագիտություն ընդհանուր ուսումնասիրության համար: Ուստի, ինձ մնում է խոսել ճարտարապետական և շինարարական արվեստների տեսակետով, որ սկսած մեր թվականից շատ առաջ արդեն որոշ կատարելության հասած էր Հայաստանի մեջ և մինչև մեր օրերը անջնջելի հետքեր մնացել են սեփական ստեղծագործությունների:

¹ Թորամանյանը միտք է ունեցել ցուցակի ձևով տալու Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձանների համառոտ բնութագրերը, ոչ միայն իր տեսածների, այլ և նրանց, որոնց նա ծանոթ է եղել գրականության միջոցով: Այդ նպատակի համար նա քաղվածքներ է արել Ալիշանից, Եփրեկյանի «Բնաշխարհիկ բառարանից» և այլ գրքերից, որոնց վրա երբեմն ավելացրել է և երբեմն էլ ուղղումներ է կատարել: Սակայն այդ գործը նա թողել է միանգամայն անավարտ վիճակում և հրատարակության է կարողացել պատրաստել միայն մի քանի հուշարձանների նկարագիր, որը արդեն տպագրել ենք նրա աշխատությունների առաջին ժողովածուի մեջ «Երևանի Պետական Պատմական թանգարանի ճարտարապե-

տրկար տարիների մեջ իմ կատարած հետազոտություններով և համեմատական ուսումնասիրություններով համոզվել եմ, որ Հայաստանի նախաքրիստոնեական շրջանին մեջ ճարտարապետություն և գեղարվեստ մի համր զարգացումից հետո, բավականին կատարելագործված հասած են մեր թվականին և տևած են մինչև մեր թվականի 4-րդ և 5-րդ դարերը:

Հայաստան երկրին հատուկ ինքնուրույն մի ճարտարապետական արվեստի զարգացումը տևել է մինչև 15-րդ դար գաղափարների աստիճանական զարգացումով, շինությունների մշակումով և, որ ավելին է, ճաշակի նորանոր փոփոխություններով:

Հայաստանի մեջ, ճարտարապետական արվեստը երբ ենթարկվեց նորանոր վերածնությունների, հին ոճը (5-րդ դար) այնքան հեռացավ վերջին վերածնության ոճից (14 և 15-րդ դար) և տարբերվեցավ նրանից, որ հինը անճանաչելի դարձավ նոր ոճի համեմատությամբ: Թեև գտնվեցին ճարտարապետական հին դետալներ, որոնք զանազան վերածնությունների մեջ ընդունվեցին,

տական բաժնի համառոտ հատկանշական ցուցակա վերնագրի տակ (էջ 282—320):

Այստեղ մենք ընտրել և այբբենական կարգով դասավորել ենք անավարտ մասից այն հուշարձանների նկարագրերը, որոնք համեմատաբար ինքնուրույն են և ընդհանուր գաղափար են տալիս հուշարձանի մասին: Ցուցակի մեջ ենք ամփոփել նաև տարբեր սևագիր և անավարտ գործերի միջից բաղված հեղինակի որոշ արժեք ներկայացնող նկարագրերը, ենթարկելով նրանց որոշ խթմազարգրության, որտեղ միշտ նկատի ենք ունեցել հեղինակի մյուս ավարտված գործերը:

Տպագրվող մասում էլ պարզ երևում են նյութերի մշակման

սակայն ոչ բոլորովին նախնական ձևով, այլ ավելի գեղեցկացած, վայելչացած, մեկ խոսքով սրբադրված իր նախնական գծերից և երևույթներից:

Ներկա աշխատությունս մի ամբողջական ուսումնասիրություն չէ Հայաստանում իրագործված ճարտարապետական արվեստի մասին, այլ թանգարանային մի ցուցակ, որ իր մեջ պիտի բովանդակե նշանավոր հուշարձանների անունը, գտնված տեղը, շինողի անունը և շինության ժամանակը անհայտ լինի. շինարարական արվեստի համեմատությամբ անվրեպ որոշված կլինի շինության դարաշրջանը: Բայց ամենից ավելին, որ ցուցակիս նպատակն է, մատնանշված պիտի լինի ճարտարապետական և գեղարվեստական մասերը: Հնարավոր դեպքում հուշարձանների հատակագծերի՝ հետ միասին պիտի դրվեն շակապան գծաքարտիցամբ գեղարվեստական կտորներն՝ իրենց պատկանած վերածնությունների և դարաշրջանների ծանոթությամբ: Այս կերպով պատրաստված մի ցուցակ երբ արվեստագետն իր ձեռքին կունենա, հուսալի է, որ հնարավորություն կունենա որոշելու թե՛ օտարամուտ ձևերը, թե՛ տեղական ճաշակին ենթարկված փոփոխությունները և թե՛ զուտ տեղական ստեղծագործությունները ճարտարապետական և շինարարական արվեստի մեջ:

Առհասարակ հենվելով իմ հետախուզությունների վրա, Հայաստանում մեր թվականից առաջ գոյություն ունեցող ճարտարապետական նախնական մնացորդները երկու մասի են բաժանվում. 1. նախաուրարական, 2. ուրարական կամ խաղապան: Այս երկու տեսակ նախնական ճարտարապետությունից հետո եմ համարում Հայաստանի ճարտարապետական արվեստի վերածնությունը՝ նույնիսկ մեր թվականից շատ առաջ. թեև շենք կարող որոշել, թե որչափ առաջ, այնուամենայնիվ փաստերը շատ կարևոր են, որ քաղաքակիրթ վերածնության ենթարկված ճարտարապետական մի արվեստ, նախնականի հետ զուգահեռաբար մտել է քրիստոնեական թվականի առաջին շրջանները: Ուստի ենթադրելով առաջին վերածնությունը նախաքրիստոնեական շրջանին, տեղ է մինչև մեր թվականի 5-րդ դարը: Այս առաջին վերածնության տեղում մինչև 5-րդ դարը ընդունելու պատճառն այն է, որ շակագանց թիչ ունենք մեզ հասած, առաջին վերածնության վերագրված հուշարձաններ և այդ հուշարձանները ոճի մեջ փոփոխություններ չեն ցույց տալիս մինչև նախաքրիստոնեական շրջանի ճարտարապետությունը և գրեթե հնից միօրինակ ոճով են առաջ գալիս մինչև 5-րդ դարը:

Բայց որովհետև հետագա վերածնությունների համեմատությամբ այս առաջին վերածնության տեղում շատ երկար է, և մինչև 5-րդ դար բավականին կատարելության հասած, կարելի է նաև ենթադրել որ ժամանակի այս երկար տեղում մեջ, մեկն ավելի

տեսակետով խոշոր տարրերություններ, այսինքն, որոշ հուշարձանների նկարագրեր կազմված են ավելի մանրամասնությամբ, քան մյուսները, այդ պետք է բացատրել ոչ թե հուշարձանի կարևորությամբ, այլ այն բանով, որ հնդիակը ներկայացվող ցուցակի որոշ մասերը հնարավորություն է ունենել մշակելու և մյուսները զեռ մեջդի են մեմպել:

Ճուշդակի իրեն առաջաբան կցում ենք առաջին պրակի մեջ: Այս ամբ անտեպ մնացած ծանոթությունը նշին կրճատումներով: Կազմող

վերածնությունների է ենթարկված Հայաստանի ճարտարապետական արվեստը. սակայն որովհետև հաստատուն տվյալներ չունենք այս ենթադրությունը հաստատող և համեմատության համար միանգամայն անբավարար հուշարձանական մնացորդներ են պահվել, ուստի առայժմ ներելի է կարծեմ մեզ համար, որ մինչև 5-րդ դարը ներառյալ համարենք առաջին վերածնություն, իսկ հետագայի համար, մինչև Հայաստանի ինքնուրույն ճարտարապետության անկումը, ընդարձակ ծանոթություններ ունենք մեզ հասած նյութերի առատության: Արդ, մեզ հասած այս առատ նյութերի համեմատությամբ կտեսնենք, որ վերածնության միջոցներն այնքան երկար չեն և հնարավոր եղած է որոշ շակով ճիշտ դասավորել ժամանակի տեղում լինողը և թե յուրաքանչյուր վերածնության մեջ արվեստագետ կամ վտարված գեղարվեստական և շինարարական մասերը:

Այսպես քրիստոնեական առաջին դարից մինչև 15-րդ դարը, Հայաստանը միշտ ինքնուրույն կամ յուրահատուկ ճարտարապետական և գեղարվեստական ոճ ունեցել է, յուր առանձնահատուկ ոճով գնագան վերածնությունների պատճառով հաջորդաբար կերպարանափոխվել է, այնուամենայնիվ համաշխարհային ճարտարապետության և գեղարվեստի պատմության մեջ իր պատվավոր տեղն է դրաված: 15-րդ դարից հետո է, որ սկսած են արևելյան և արևմտյան ոճերի անհամաչափ մի խառնուրդով երևան գալ մեծ ու վտրբ շինություններ, որոնք ո՛չ տեղական հատկանիշ էին արտահայտում և ո՛չ Հայաստանում սպորդ ժողովրդի հոգեբանությունը. միևնույն ժամանակ Հայաստանը շրջապատող հեռու և մոտ ազգերի ոճերից ոչ մեկին չէին ենթարկվում: Այս խառնակ և անկեղծարան երևույթը, որ երկար է տևում, ցույց է տալիս անկում Հայաստանին հատուկ ճարտարապետական ոճին: Ուստի քրիստոնեության սկզբից մինչև 15-րդ դարը նկատվում են 4 գնագան վերածնություններ: Առաջին վերածնությունը տևում է մինչև մեր թվականի 5-րդ դարի վերջը. երկրորդ վերածնությունը տևում և կատարելության է հասնում մինչև 7-րդ դարի վերջը, երրորդ վերածնությունը նրևան է դալիս 9-րդ դարի վերջերին և 10-րդ սկզբներին և տևում է մինչև 12-րդ դարի սկզբը. չորրորդ վերածնությունը ծաղկման վիճակի է հասնում 13 և 14 դարերում, որին հաջորդում է Հայաստանի ինքնուրույն ճարտարապետության բուռն վերելքը Սովետական կարգերի պայմաններում:

Թե՛ նախաքրիստոնեական կիրառյալան շենքերի մնացորդները և թե՛ մյուս շրջավորանությունների հատուկ հուշարձանների կանգուն, կիսականգուն և ավերակ շենքերից ընտրանքը նմարանք պետք է պարունակի աշխատությունս պատմական և ճարտարապետական հանկիրճ, բայց կարևոր ծանոթություններով:

Այս վերածնությունների երրորդ և չորրորդ շրջանների հատուկ մնացորդները բազմաթիվ են Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անիում և շրջաններում. ուստի երրորդ և չորրորդ վերածնությունների առավելագույն նմուշները հնարավոր պիտի լինի տալ առաջիկային թե՛ Անիից և թե՛ շրջաններից:

Փակագծի մեջ պետք է ասել, որ հայ ճարտարապետության նմուշները և նրանց մասին դիտողությունները

վերաբերում են միմիայն արևելյան Հայաստանին, որովհետև արևմտյան Հայաստանը ես անձամբ երբեք չեմ ուսումնասիրած:

Առաջին վերածնությունը շատ ընդարձակ սահմանի մեջ տեղի ունեցավ, Արագածից և Արարատից մինչև Եփրատի արևմտյան հոսանքն է հասնում նրա սահմանները: Սակայն այս վերածնությունից այսօր շատ բիշ նմուշներ են մեզ հասել՝ նախկին կիկլոպյան շենքերի մնացորդների հետ, որոնց նմուշները տալիս ենք այստեղ:

Երկրորդ վերածնության ժամանակ թեև միահեծան իշխանություն չկար և Հայաստանը բաժանված էր պարսից և ղյուզանդական իշխանության մեջ, այնուամենայնիվ այս երկրորդ վերածնությունը համահայաստանյան եղավ: Միայն թե Հունաց և Պարսից իշխանությունների տիրապետած սահմանին մեջ, տիրող պետության ազդեցությունը մասամբ երևում էր Հայաստանի ճարտարապետական արվեստին վրա: Իմ կարծիքով այս ևս բնական էր, որովհետև թե՛ ղյուզանդացիք և թե՛ պարսիկ սասանականները մեծ առաջադիմություններ ունեցել էին շինարարական արվեստների մեջ. պետք է ավելացնել նաև, որ երկրորդ վերածնության մեջ Հայաստանն այնքան առաջ գնաց ճարտարապետական մեծ արվեստի մեջ և այնչափ հոյակապ հուշարձաններ թողեց իր հետևը, որ այնուհետև հաջորդ

դարերում այլևս ոչ մի նոր ճարտարապետական հատակաձև չկարողացավ մշակել:

Երրորդ վերածնության ժամանակ ներքին վարչական և աշխարհագրական ձևերում մեջ մեծամեծ փոփոխություններ էին կատարվել: Միահեծան պետությունը փոխվել էր մանր թագավորությունների և իշխանությունների, ինչպես՝ Վասպուրական, Շիրակ, Վանանդ, Սյունիք, Լոռի, և այլն և այլն: Ինչպես երևում է, Շիրակի թագավորությունը, որուն մայրաքաղաքն է Անին, ամենից ավելի ուժեղ և ժողովրդական եղավ սույն վերածնության մեջ. դարձավ արվեստի մի մեծ դպրոց և տարածեց գեղարվեստի ճաշակը մանր հայ պետությունների շրջանում: Վերջապես Բագրատունիները, որոնց վերին հսկողությունը վայելում է Պահլավունիների և Կամսարականների շինարար սերունդը, մանր ու խոշոր գեղարվեստական շինություններով ծածկեցին Անին և մոտավոր ու հեռավոր տիրապետության սահմանները:

Քաղաքական և վարչական ավելի անմխիթար դրության մեջ ստեղծվեց Հայաստանի ճարտարապետության չորրորդ վերածնությունը: Իր նախնիքներից ժառանգած գեղարվեստի ճաշակը և շինարարության հատկությունները թեև պահած էր հայ ժողովուրդը, սակայն տնտեսապես այնքան ընկած դրության մեջ էր, որ չկարողացավ մեծամեծ շինություններ կանգնել, այնուամենայն

Նկ. 91. Ազառայի 7-րդ դարի խաչակն եկեղեցին և 6-րդ դարում միահեծան թագավորի ավերակները

նիվ բազմաթիվ փոքր, բայց ընտիր շինություններով ծածկեց երկիրը: Զորորդ վերածնության մեջ ոչ միայն ճաշակի նրբություն, այլ և շինարարական հանճարեղ նորություններ ևս մտցրեց, որոնց մասին իր հարմար ժամանակին պիտի գրենք և մատնանշենք:

Վերջապես, եզրակացնելով խոսքս՝ ներկա փոքրիկ

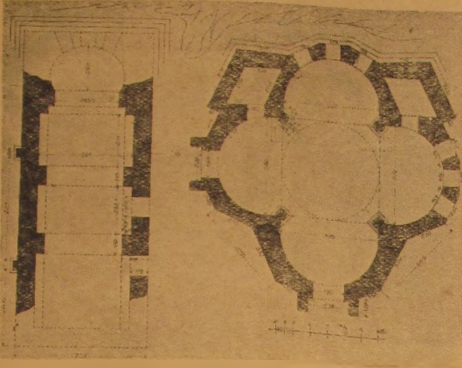
հատորով չի վերջանում Հայաստանի կարևոր հուշարձանների համառոտ ցուցակը: Սա առաջին պրակն է, յուրաքանչյուր տարի պետք է, որ ունենանք այս ցուցակի շարունակությունը թե Պատմական Թանգարանում գտնված, և թե՛ հետզհետե հավաքվելիք նյութերով:

1. Ա.Գ.Ա.Ր.Ա.Կ

կամ Ագրակ

Տեկորի հնագույն եկեղեցիից 2—3 կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք կգտնվի Ագարակ կամ Եզրեկ գյուղ-

Նկ. 62. Ագարակի 6-րդ և 7-րդ դարերի եկեղեցիների հասկիւնները

ղը, որուն շրջանին մեջ կան շատ հնագիտական վայրեր, ամենահին ամրոցների և բերդերի մնացորդներ,

կոթողաձև քառակուսի պատվանդանավոր գերեզմաններ:

Բացի ավերակ եկեղեցիների մնացորդներից, կա այժմ մի հնագույն եկեղեցի գյուղի մեջ, որը 5—7 դարերուն պատկանելու հավանականությունն է տալիս, ունի իր վրա նմն—1006 թվականը, բայց ոչ շինության համար, այլ նվիրատվության:

Այդ եկեղեցու հյուսիսային կողքին կա մի 5-րդ դարու բազիլիքի ավերակ:

Այս անունը կրող ուրիշ գյուղեր կան, որոնց մեջ ևս հին ավերակներ գոյություն ունին, սակայն նրանց մասին կիսոսիմ առանձին իրենց կարգին:

2. Ա.Դ.Ի.Ա.Մ.Ա.Ն

Արագածի հարավ-արևմտյան բարձունքներուն վրա Թալինի շրջ. փոքր գյուղի մեջ կանգուն է մի մեծ հռչակապ եկեղեցի անվրեպ 7-րդ դարու գործ. անհայտ է շինողը. արձանագրություններ չկան. ներքուստ խաչաձև և անսյուն է, լայնահաստ գմբեթ ունի, նորոգության կարոտ լինելն զատ շուրջը խտացող անպետք շինություններն ազատեն անհրաժեշտ է: Այս գյուղի արևելյան և հարավ արևելյան բարձունքներուն վրա կան նշանավոր նախապատմական և ուրարտական երկու մեծ ամրոցներու մնացորդներ:

Հյուսիս-արևելյան կողմը. ձորի մեջ, դտնված են

Նկ. 63. Ադիամառի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից

հին եկեղեցու և բնակության հիմքեր. ի միջի այլոց բարձրաբանդակ պատկերներով քուռակող կոթողաձև գեղեցիկ մանաթարեր:

3. ԱԼԱՃԱԼԻ ԵՒԵԿՑԻ

Ալաճալի գյուղի մեջ եկեղեցիի մը ավերակները կա, եթե կարելի է հավատալ Ալիշանի տված պատկերներու ճշտության, այն ատեն խիստ հեռաբերական են այդ եկեղեցու կամարներն ու ձևը, երկնարկանի սյունազարդ նեֆեր, կամարները պայտառ և ձվաձև դարձված, այդ խոյակներն ազանթազարդ մոտավոր նմանություն կորնթականի. սույն խոյակներու մեկուն վրա կերևի քաղաղի մը պատկեր:

4. ԱԼՓԱՐՄ

Բջնիի հարավային կողմը կգտնվի Ալափարս գյուղը: Կա մի հին եկեղեցու մնացորդ կոփածո բարով: Եկեղեցին կթվի լինել խաչաձև: Արձանագրությունները խանգարված են. միայն թվական մը կա 901 թիվ և մի անուն Դրիգու: Այս գյուղի հին անունն է Ալափարս:

5. ԱԿՈՒԻ

Ակուիի մեջ կար մի հնագույն եկեղեցի 66Մ-ական թվականներին շինված Անաստաս կաթողիկոսի ձեռքով: Եկեղեցվո հատակագիծը շատ մոտ նմանություն կրեր Անիի կաթողիկոսին, միայն ավանդատունները քառակուսի են, փոխանակ խորանաձև լինելու արձևյան կողմեն. արտաքին մասեն (գուցե ներքին) մուսցած սյուններեն կերևի, որ շատ նման է Զվարթնոցի տրտաքին որմնասյուններուն իրեն խոյակներով:

Ուսկից կհետևի, որ Անիի զանազան եկեղեցիներու ներքին և արտաքին կողմերը գտնված այս տեսակ սյուններն արդեն գործածություն մեջ էին 6-րդ դարեն սկսալ հայոց մեջ. գտնելու է թե ո՞ր է սկիզբն այս ոճին:

6. ԱՂՁՈՑ ՎԱՆՔ

Այրիվանքի հարավ-արևելյան կողմը նույնանման ձորամիջին կգտնվեր այս նշանավոր վանքը, որուն մասին պատմական տեղեկություններ միայն կան: Ինչպես երևում է, պետք է խուզարկել տեղը և այժմյան դրությունը:

7. ԱՂՎԵՐԱՆ

Այս գյուղից քիչ վերև մենաստան կա ամալի մնացած անտառուտներու մեջ ճանապարհի դժարություն պատճառով:

8. ԱՂՑ

(Այժմ Հախա)

Բյուրականի մոտ, անսոփի դիրքի վրա, այժմ մի փոքր գյուղ է, որը ժամանակով եղել է ուրարտական ամրոց, որուն հետքերը կան այժմ, իսկ հետո՞ հին հայոց սեփական ամրոցներեն մին:

Այստեղ է այն վերին աստիճան հետաքրքրական

Արշակունյաց ստորերկրյա կամարակալ դամբարանը, որուն մեջ հատուկ շինված տապաններու ճակատին քանդակված են հայոց հնագույն շրջանի հատուկ բանդակներ:

Այս դամբարանին մոտիկ կա մի հին եկեղեցու

Ն4 66. Աղցի՝ Արշակունյաց ստորերկրյա դամբարանի մուտքը

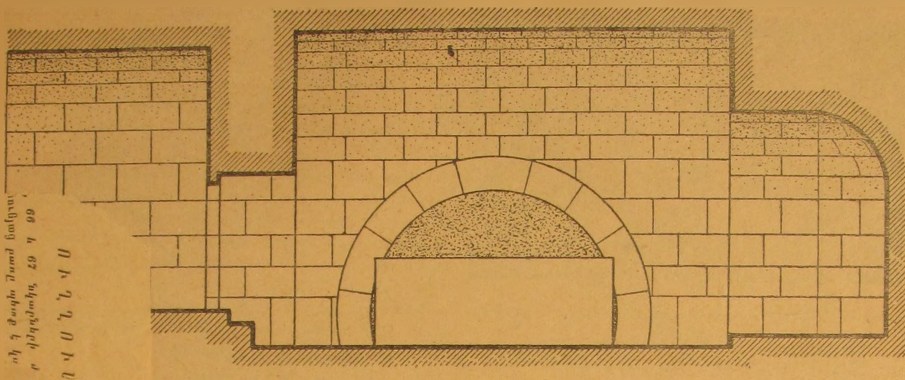
մնացորդ, որուն փլատակների բեկորները ցույց են տալիս, որ 5-րդ դարում կանգնված մի եկեղեցի է եղած:

Այս շրջանի ձորերուն մեջ խիստ շատ կան հետաքրքրական քարայրեր ուշագրավ մանրամասնություններով և ոմանք քարե դռներով:

9. ԱՄԵՐԵՐԴ

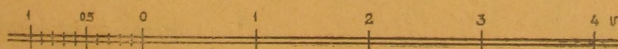
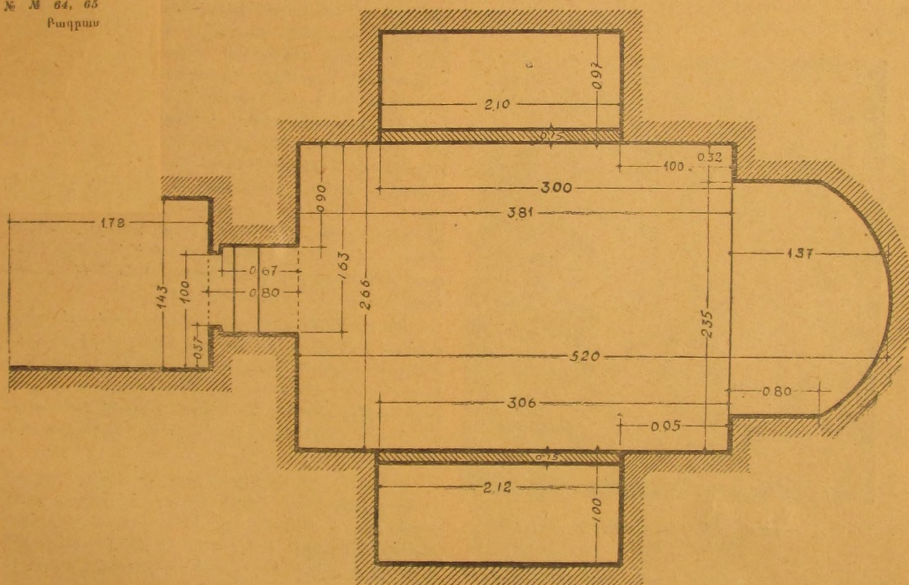
Այրարատի Արագածոտն գավառի մեջ Բյուրականի մոտ, Արագած լեռան լանջերի վրա, երկու խոր ձորերից առաջ եկած եռանկյունաձև մի ընդարձակ դաշտային լեզվակի վրա է Ամբերդ կամ Անբերդ անվանված ամրոցը: Բացի այս տեղը ամրոց լինելուց՝ նաև քաղաքի տպավորություն է ընդունում: Դիրքը չափազանց անսոփիկ է՝ խոր ձորերով շրջապատված լինելուն համար, և տեղ տեղ երևում են պարսպի հետքեր շուրջը, բացի հյուսիսային կողմից, որ ամբողջովին պարսպապատ է: Հյուսիս-արևմտյան ծայրին պարիսպների շարքին վրա կա մի բրգաշար բերդաման ամրոց, որ նաև ցեղապետական դրչակ է, ներքին սենյակների և այլ նպատակների

Նկ 5 Փայտե լամպակցա
 ու քարե շինություն
 Ն Վ Ս Ն Ն Վ Ս

№ Մ 64, 65
 Բաղրաս

Նկ 65. Աղբի՝ Բաղրասունյաց ստորերկրյա զամբարանի հատակաձևը և կտրվածքը

Նատուկ բաժանումներով: Դրչակի արևմտյան ծայրը անդնդախոր ձորի վրա է, իսկ արևելյան ծայրից շատ ունակվում է հաստատուն մեծ պարիսպը մինչև այն-

Նկ. 66. Աղցի՝ Բագրատունյաց ստորերկրյա դամբարանի բարձրաքանդակները:

տեղ, ուր Բյուրականի կողմի ձորն անմատչելի է դարձնում մուտքը: Այս կողմի պարիսպի վրա է ամրոցի դուռը, որ ներս մտնելուց հետո, երկու ճյուղի է բաժանվում, մեկը տանում է դեպի դրչակ, իսկ մյուսը դեպի բերդամեջ կամ քաղաքամեջ: Չափազանց ուշադրամ է դրչակի շինելակերպը, հավանորեն պատերազմական

Նկ. 67. Աղցի՝ Բագրատունյաց ոտորերկրյա դամբարանի բարձրաքանդակները:

տեսակետով. հյուսիսային կողմը, որ միանգամայն մատչելի է, ամենևին պատուհան չունի և խիտ բուրգերով ամրացված է. իսկ բոլոր բաժանումներ և խոշոր պատուհաններ միայն քաղաքին վրա են բացված: Դրչակը և պարիսպները հազիվ թե 9—10-րդ դարու դործ են երևում. միայն հայտնի չէ, թե նախորդ ամրության վրա նորը շինված է, թե՞ այս մասը նորոք շինած է: Բերդի մտից դուռն կամարը հիշեցնում է Անիի Սրմ-

բատաշնի պարիսպի վրա ավագ դռան և Տեկորի եկեղեցիի ներքին կողմի նորոգության ժամանակ վերաշինված կամարները, որոնք ատամնավոր տաշված են և շարվելիս միմյանց մեջ կանցվին ու մեկս մեկ կպահեն:

Տարակույս չկա, որ շատ հին ժամանակ այստեղ ընտրված էր որպես բերդատեղ՝ տեղի բնական ամրության պատճառով, որովհետև երկու գետերի խառնուրդի տեղի վրա, բարձր տակավին երևում են պարսպամասեր, որոնք անկասկած նախապատմական շրջանի գործեր են:

Այս հատ ու կտոր նախաքրիստոնեական շրջանի պարսպամասերը ապացույց են, որ ի հնումն ամբողջ թերակղզին շրջապատված էր պարիսպով, սակայն հյուսիսային կողմի ամրոց դրչակն իր ներքին սենյակներով և այլ բաժանումներով նման էր Տիգրիսի դրչակին, որը համարվում էր Բագրատունիների սեփականություն դարձած այն ժամանակ, երբ նախքան Անին, Շիրակավանն էր Բագրատունյաց մայրաքաղաքը:

Ամբերդի դրչակի և պարիսպի շինարարական ոճը հիշեցնում է Բագրատունի շրջանի արվեստագործությունները, և ինչպես հավաստում են պատմական հիշատակությունները և ուրիշ հավանական ապացույցներ, սա ևս մի ժամանակ եղել է Բագրատունի թագավորաց սեփականություն: Պատմական տեղեկություն կա, որ Գագիկ առաջին Բագրատունի թագավորը կտակել է այս ամրոցն իր հաջորդ Հովհաննես Սմբատին: Իսկ հետո, Բագրատունի արքունիին հարազատ Վահրամ Պահլավունիին: Սա է շինել դրչակի փռավոր եկեղեցին, որ նույնպես շափազանց նման է Մարմաշենի Վահրամաշեն կաթողիկեին: Թեև գեղեցկության և ճոխության տեսակետով Ամբերդի եկեղեցին պակաս է քան Մարմաշենին, սակայն շինարարական տեսակետով արանջելի է ամեն կողմից: Ինչ ապացույցի կարոտ պիտի լինի, որ մոտավորապես հազար տարի է անցել, սակայն շինքը տակավին հաստատուն մնում է իր տեղը կանգուն. եթե փոքր ինչ վնասվածքներ երևում են, պատճառը երկարատև անտերությունն է:

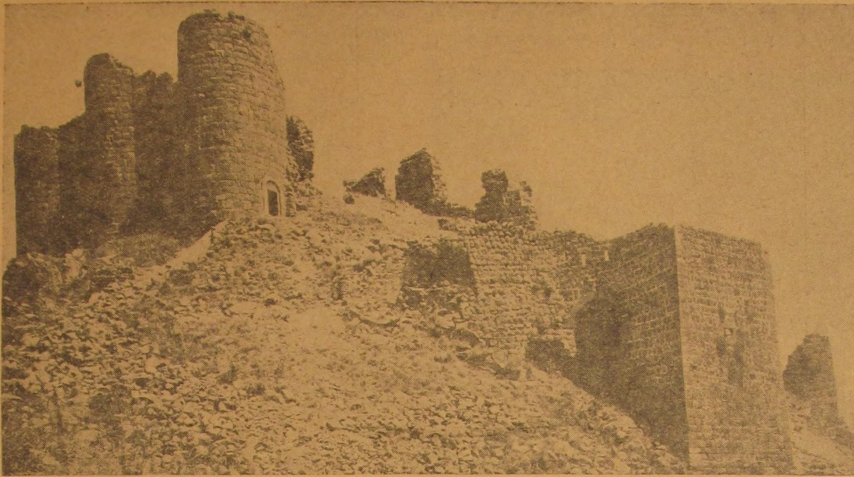
Եկեղեցուց մի քանի քալ դեպի հարավ-արևմուտք, փորված է մի անցք, որ հասնում է մինչև ձորի ջրի սահմանը, պաշարման ժամանակ անշուշտ գետից ջուր հանելու համար: Հին ժամանակ, ինչպես երևում է, ամրոցների մեջ պահանջ էր այս ջրի գաղտնի ճանապարհը. նույնը մինչև այժմ կան Անիում, Բագարանում և ուրիշ տեղերում:

Քաղաքին ամրոցություն ջուր մատակարարող առուները հետաքրքրական են տեսնել, թե ինչպես գետի բարձր տեղից միմյանց վրա երկու առու ձորի լանջով բերած են Ամբերդ. այս առուներին մին հատուկ էր մեծ մասամբ դրչակին, իսկ մյուսն՝ ամրոցովին քաղաքին համար էր:

10. ԱՅՐԻՎԱՆԵ ԿԱՄ ԳԵՂԱՐԻՎԱՆԵ

Շարավալին կողմը արևելքեն թև ունի, ճիշտ նման Տեկորի և Երեբունյի Բայց պետք է ստուգել ժամանակը, թե թեևին հետ միասին շինված է թե ոչ:

Նկ. 68. Ամբերդի հյուսիս-արևմտյան 'պարիսպների ավերակները

Նկերգեցիի գավթին անմիջապես կից կա ութը Դր-
մասյուներու վրա միակտուր քարակոփ մի եկեղեցի
կամարներու խաչածնուժով, որոնց մեջտեղեն ունի
դմբեթան մի լուսամուտ. գմբեթին մեջ բնականն
սթալարթիթ քանդակած, նմանապես խորանին գմբե-
թարդին մեջ քանդակված է սթալարթիթ հորանին կի-
սաբոլորակը սյունազարդված է ութ սյուներով կամ յո-
թը սյունամեջերով, երկու խորհրդանոց ունի, հյուսիսի
երկու սյուներին գոյացած անկյան մեջ կա քանդակա-

զարդ խորշ, հարավային պատին վրա երեք շքեղ քան-
դակազարդ խորշեր ունի:

Դեպի արևելյան կողմի բարափոր եկեղեցին, որ
ավելի կից է քան տաճարի արևմտահյուսիս անկյու-
նին, զուտը կրկին կբացվի գավթի մեջեն, ունի երկու

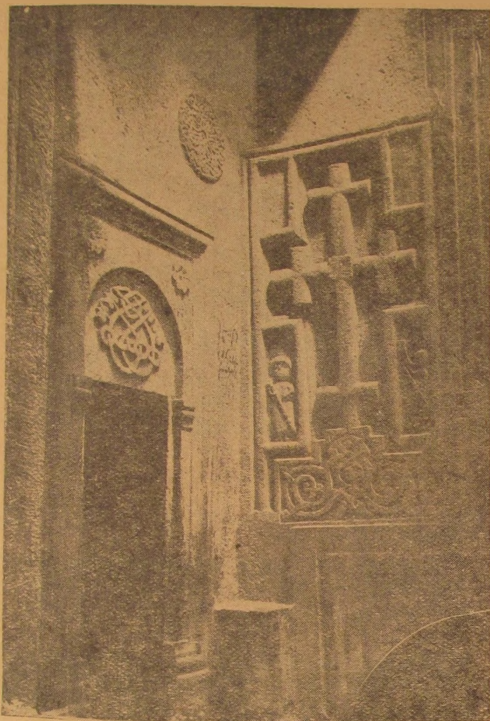
Նկ. 69. Ամբերդի եկեղեցին հարավ-արևմուտքեց

Նկ. 70. Ամբերդի եկեղեցու հարավային մասերը

բաժանում, մինը դեպի եկեղեցին, մյուսը դեպի գտվիթի, Բուրոռվին մխակտուր քարակոփ սեղանին ճակատը

Կ. 71. Ֆեղարդավանքի վիճափոր տանարի քանդակագործները

քանդակված է շրջանակի մը մեջ տարանկյուն և քառուկուսի մոդալիթի ձևով քանդակվածքներով: Սեղանին երկու կողմը՝ երկու խաչեր կան քանդակված, հարա-

վային կողմը շրջանակավոր պարզ քանդակներ ունի, իսկ հյուսիսային կողմինը՝ ուշագրավ է իր ուռուցիկ գալվաղանաձև քանդակով, որի ստորին կողմին վրա երկու ծայրերին, առանձին շրջանակներու մեջ, քանդակված են երկու մարդիկ:

Ունի երկու ավանդատուն, մեկը սրահին մեջը՝ հյուսիսային կողմեն, իսկ մյուսը՝ սեղանին վրա դարձյալ հյուսիսային կողմեն: Գմբեթն ամբողջովին քանդակված է թմբուկին մեջը սյունազարդ աղեղնակապած, իսկ կիսագունդը գագաթի լուսամուտեն սկսած շառավիղներով զատած և մեջքը 12 տեսակ քանդակներով զարդարած ամեն կերպ կանոնավոր որմնասյուների և կամարների, որոնց վրա հանգչած է գմբեթը, որպես թի առանձին քարերով շինված և տեղը դրած ըլլալու:

Գավիթը երկու մասի բաժանված է, հյուսիսային կողմեն ունի մեկ սյունով և երկու աղեղով զատած բաժին մը, նույն բաժնի ճակատին վրա մեջքն մեկ սյունին վերևը քանդակված են երկու կապած առյուծներ, ներքևը մի արծիվ՝ ոչխար վերցնող:

Գրան հարավային կողմը կա մի փոքր սենյակ ավանդատան նման. այս ավանդատունն ունի մի ութանկյունի գմբեթ, որի մեջն ամբողջ քանդակված է շատ դեղեցիկ կերպով:

11. Ա Շ Ն Ա Կ

Թալինի շրջանում, հնումն թագավորական ամառանոց, ունի մի կիսավեր եկեղեցի, որ ըստ ոմանց 7-րդ, իսկ ըստ ոմանց 10-րդ դարուն կպատկանի:

12. Ա Շ Տ Ա Ր Ա Կ

Այս գյուղի մեջ եղած հին հուշարձանների մանրամասն ցուցակագրումը աննպատակ կլինի առանց առանձին հետազոտության և ուսումնասիրության, որովհետև շատ կան բերդերու, բնակարաններու, դամբարաններու և այլ կարևոր մնացորդներու 5—6 հատ մեծ ու փոքր զանազան դարերու մեջ շինված եկեղեցիներ

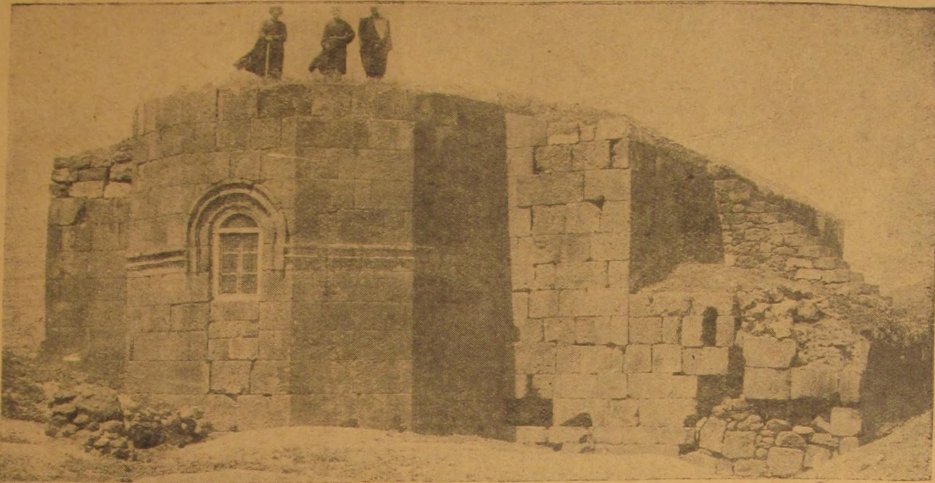

Եկ. 72. Աշտարակի կամուրջը

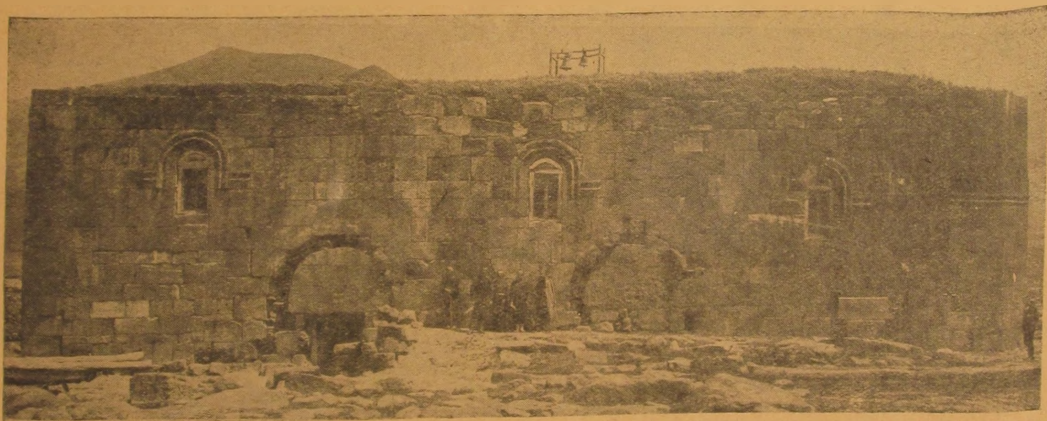

կան, որոնցմե մեկը նշանավոր է իր հնությամբ և ճարտարապետական կաղմությամբ: Միրանավոր անունը կուտան տեղացիք և շինված է 5-րդ դարին ոչ ուշ:

Կարմրավորը՝ 7-րդ դարուն, Մարինեն՝ 13-րդ դ.: Ուշադրության արժանի է Քասախի կամուրջը իր շինվածով և տեղագրական դիրքով:

Նկ. 73. Ապարանի (Քասախի) բաղնիքի եկեղեցին հյուսիս-արևելքից -

Նկ. 74. Ապարանի (Քասախի) բաղնիքի եկեղեցու հարավային ճակատը

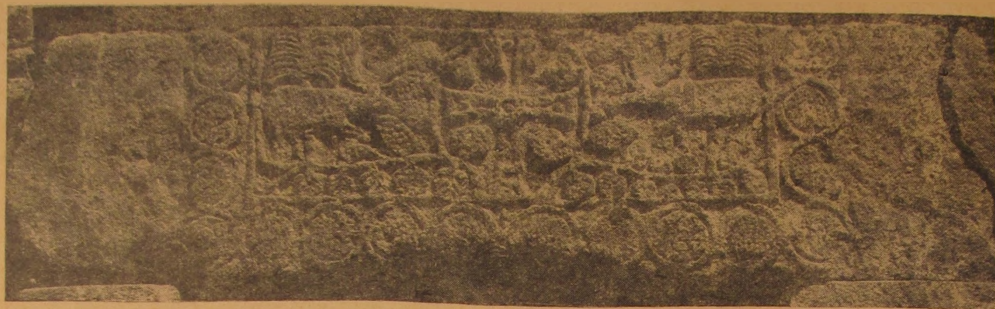
13. Ա Պ Ա Ր Ա Ն

Արագածի արևելյան բարձրունքների վրա, Քասախ գետի աղբյուրներու մոտ, Ապարան կոչվող շրջանային կենտրոնի մեջ կանգուն կա մի հնադարյան մեծ եկեղեցի բաղնիք ձևով կանգնված. շենքը և շինության ոճը այնքան հին է և տարօրինակ, որ նույնիսկ հեթանոսական ծագում ունենալ կկարծվի, արևմտյան և հարավային դռներու քանդակազարդումները միանգամայն գոյություն չունին Հայաստանում 5-րդ դարուց հետո: Շուրջը, որ սյունազարդ սրահ ունեցել է, որի սյանց

խոյակները շափազանց հին ձև ունին և խիստ հնադարյան քանդակներ: Այս եկեղեցու ժամանակը, ոճը և ճարտարապետական մասնամասնության ուսումնասիրությունը ամենաանհրաժեշտ պահանջներից մեկն է հնագիտության տեսակետով:

Այս գյուղի շրջակայքում ևս կան քավական թվով հեթանոսական և հին քրիստոնեական շրջանի մնացորդներ: Այստեղին բերված է Հայաստանի Պետ. Պատմական Թանգարան շնագլուխ մարդապատկեր քանդակված մի սյան խոյակ:

Նկ. 75. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկի եկեղեցու ալևմոյան յուսքի ճակատի քանդակները

Նկ. 76. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկի եկեղեցու հարավային փակված մուտքի ճակատի քանդակները

14. ԱՊՈՒՂԱՄԻՆՆՑ Ս. ԳՐԻԳՈՐ

Ներսի գմբեթագիր վեց աղեղները plein de cintres են և փոքր ինչ reionithe-ները ներս հակված դեպի կենտրոն պայտածեի նման: Խորանի մեջ նկատելի է ծեփին վրա պատկերներու հետքեր, խորանի գմբեթարդին մեջ, պատուհանեն վեր, կա մեծ պատկեր, որ հավանաբար Քրիստոսի պատկերն է, նման բյուզանդական ուրիշ օրինակներու: Պատուհանեն ցած ևս կան ամբողջական սրբոց պատկերներ լուսապսակ գլուխներով, հազիվ տեսնելի: Գմբեթարդի ճակատի կրկնակ աղեղներու ներքևին թե ճակատեն և թե տակեն մնացած են սըրբոց մանր գլխապատկերների հետքեր, վրայի աղևյան ներքևի մասի վրա կան զարդանկարներ:

Մյուս արսիղներուն մեջ ալ հավանաբար եղեր են պատկերներ, բայց այժմ անհետացեր են կամ վրայեն ծեփված է, կամ ժամանակի ընթացքում թափված:

Որովհետև սեղանի անմիջապես հարավակողման կից արսիղին մեջ հետքեր կան պատկերներու, որոնց մեջ նկատելի է մի գլուխ և մոտոր մի ձեռք դեպի վեր բարձրացած, ձեռքին միջով անցած է մի սպիտակ գիծ, որպես թե բռնած է մի գավազան կամ տեգ: Անպայման ձեռքը կվերաբերի երևացող գլուխին և շատ նման

է ձևավոր սուրբի մը դիրքին, ինչպես ս. Գևորգ: Ձեռքը բռնած գավազանին վերի ծայրը կանաչ գույնով դրոշակի նման մի բան կերևա, դրոշակը երկուսի ձեղքված ձևով. կկարծեն, որ անպատճառ պատկերները ետին ժամանակ ծեփված են վրայեն բարակ շերտով. եթե շերտը հանվի՝ տակեն կերևի մնացյալ մասեր, ինչպես նաև ուրիշ արսիղներու մեջ եղած պատկերներ, որոնք այժմ բոլորովին անհայտ են:

Խորանին կողմնակի ավանդատուններուն հավելումը հավանաբար եղած է շինութենեն քիչ հետո, Կրովհետև 11-րդ դարու ոճեն ալ հեռու է և մոտ նմանություն ունին հնագույն ոճերու պատկերներուն բոլորչի ատամնաշարերով և նիշի մեջ եղած սյան խարխուխ բանդակով, որուն խոյակը խոյի գլուխ է միայն: Մանվածոները 10—11-րդ դարու արվեստին կպատկանին, հետևաբար ավանդատուն խորաններու սկիզբը կարող է համարվել սրանց հավելման ժամանակը Անիի և շրջակայից մեջ:

Նկ. 77. Ապարանից ս. Գրիգոր եկեղեցու արևելյան լուսամուտի պսակը և արձանագրությունը

15. ԱՍՏՎԱԾՐՆԿԱԼ

Այս գյուղի մեջ կա մի մեծ եկեղեցի ընդարձակ գավթով, որը շինել է 1244 թ. Քուրդ իշխանը:

Կաթողիկեի կողքին կա մի փոքր ավերակ եկեղեցի, որի միայն պատերն են կանգուն. շինվածքի ոճը ցույց է տալիս 5-րդ դար:

Այս վերջինիս կողքին կայքած են մի փոքր մատուռ, որուն մեջ ընկած է խիստ գեղեցկաքանդակ խաչքար:

Մեծ եկեղեցու հարավային կողմը և փոքրի արևմտյան պարիսպի մեջ կան շիրիմներ և գեղեցկաքանդակ խաչքարեր՝ 12—13-րդ դարերու:

16. Ա. Վ Ա Ն

Երևանի հյուսիս-արևելյան կողմը մի հայաբնակ գյուղ է Ավանը: Իր մեջ ունի 6-րդ դարու մի կիսավեր եկեղեցի, որը եղբր է իբրև հակաթոռ Արարատյան կաթողիկոսության: Ավանի եկեղեցին շինել է Հովհան կա-

Նկ. 78. Աստվածընկալի՝ Քուրդ իշխանի շինած եկեղեցու և մամատան ընդհանուր տեսքը հարավ-արևմուտքից

թողիկոսը, որուն օրով հունաց բաժնին մեջ էր գտնվում Ավանը: Բացի 6-րդ դարու այս կիսավեր եկեղեցուց՝ Ավանում կան նաև ուրիշ փոքր եկեղեցիների կիսականգուն մնացորդներ, որոնք հավանականորեն 13—14-րդ դարերուն կվերաբերին:

17. ԱՐԱՅԻ ԳՅՈՒԼ

Ապարանի շրջանում Շիրակալայի մոտ ավերակ գյուղ է Արայի գյուղը: Այս ավերակ գյուղին մեջ կա մի մեծ իջևանատուն քարաշեն, որուն տանիքը փլած է: Պատերը կանգուն են և դուռը հյուսիսի կողմից է, որու վրա հայերեն արձանագրություն եղած է, բայց քանդված լինելով մնացել է միայն 1213 (ՈԿԲ) թվականը:

18. ԱՐԳԻՆ Ա

Արգինան իբրև բերդաքաղաք գոյություն ուներ տակավին 6-րդ դարեն ի վեր: 7-րդ դարուն պատերազմական մեծ անցքեր են տեղի ունեցեր այս շրջանում և

չբցակա դուրացիներ ապավիններ են Արգինայի բերդում (Սերբոս):

Սակայն երբ Շիրակավանը դարձավ Բագրատունի թագավորների համար մայրաքաղաք 9-րդ դարուն մեջ, հավանական է որ այն ժամանակ Արգինան, որ հազիվ երեք կիլոմետրի շախ հեռու է Շիրակավանից, դարձավ կաթողիկոսական աթոռ, մինչև որ Անին եղավ մայրաքաղաք և կաթողիկոսական աթոռն ևս փոխադրվեց միասին:

Այժմ հին բերդերեն հազիվ մնացորդներ կան, իսկ հուշակավոր կաթողիկոսարանի ոչ մի հետքը չի մնացած. մնացել է միայն խաչիկ կաթողիկոսի Տրդատ ճարտարապետի ձեռքով կանգնած կաթողիկեի հյուսիսային և արևմտյան պատերը (խաչիկ Ա. կաթ. 972—990) (տես Ա ժողովածու, էջ 305):

19. ԱՐՁԱԿ Ա Ն

Բջնիի գետակի Հրազդանի խառնուրդի մոտ կգրտնրվի Արզական գյուղը. այստեղ կան երկու եկեղեցի-

Նկ. 79. Աստվածընկալի՝ Գուրգ իշխանի կառուցած եկեղեցու գավթի արևելյան մասի ներքին տեսքը

ներ, մեկը գյուղի հյուսիսային ծայրը՝ գերեզմանատան մեջ խարտյալ քարերով շինված, հետո նորոգված ս. Գևորգ անունով: Մյուս եկեղեցին նոր է գյուղամիջին: Այս գյուղից քառորդ ժամ դեպի հյուսիս մի մենաստան ևս կա ս. Աստվածածին Նեղոսի անունով. եկեղեցին նման է Աստվածընկալին՝ գմբեթով և գավթով: Դրան վրայի արձանագրությունը 1271 թվականի է:

20. Ա Ր Թ Ի Կ

Արթիկ նշանավոր հայ գյուղ է Շիրակ գավառի մեջ Արագած լեռան արևմտյան փեշերին վրա: Գյուղի մեջ կա երկու հնագույն եկեղեցի, որոնց մեկը ոչ միայն նշանավոր է իր մեծությամբ, այլև նշանավոր է իր հնությունամբ, որ անվրեպ կպատկանի 7-րդ դարուն. այս եկեղեցվո մոտիկ, արևելյան հյուսիսային կողմը, կա մի ուրիշ եկեղեցի փոքր տարածությամբ, սակայն կպատկանի 5-րդ դարուն: Թեև վրան թվական շունի շինության, այնուամենայնիվ նրա հատակագծային ձևը անվրեպ կերպով ցույց կուտա որ 5-րդ դարուց հետո չէ:

Այս մեծ եկեղեցիին հարավային կողմը մի կամ մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա 7-րդ դարու ս. Ստեփաննոսի լմպատավանք եկեղեցին է:

21. Ա Ր Մ Ա Վ Ի Ր

Ի հնումն անվանի մայրաքաղաք Հայաստանի՝ Հոկտեմբերյան շրջանին մեջ քարձրացած բլուրի վրա կա հին ամրոցը, որի շուրջը տարածված էր քաղաքը: Այս բերդը և քաղաքը շատ հին դարերու մեջ գոյություն ունեցեր է իբրև ուրարտական բերդ և ավելի հին նախաուրարտական, որոնց ապացույցներ դուրս են գալիս պեղումներով կամ խուզարկություններով: Այնտեղ են գտնված են բևեռագիր արձանագրություններ, հունարեն արձանագրություններ և այլ անծանոթ լեզվով նշանագրեր. ըստ Մ. Խորենացու Արմավիրի մեջ կար նաև արեգական և լուսնի պաշտման մեհյան:

22. Ա Ր Ո Ւ Ճ (Թալիշ)

Այրարատի Արագածոտն գավառի մեջ կգտնվի Թալիշ գյուղը, որուն նախնական անունն է Արուճ:

Այս Արուճ գյուղն ունի պատմական մեծ անցյալ, նույնիսկ նախաքրիստոնեական դարերում, որովհետև շրջանում շատ են տեսնվում հին ամրոցների և այլ շինությունների մնացորդներ. չափազանց հետաքրքրական կլինի այդ շրջանի հնագիտական հետախուզությունը,

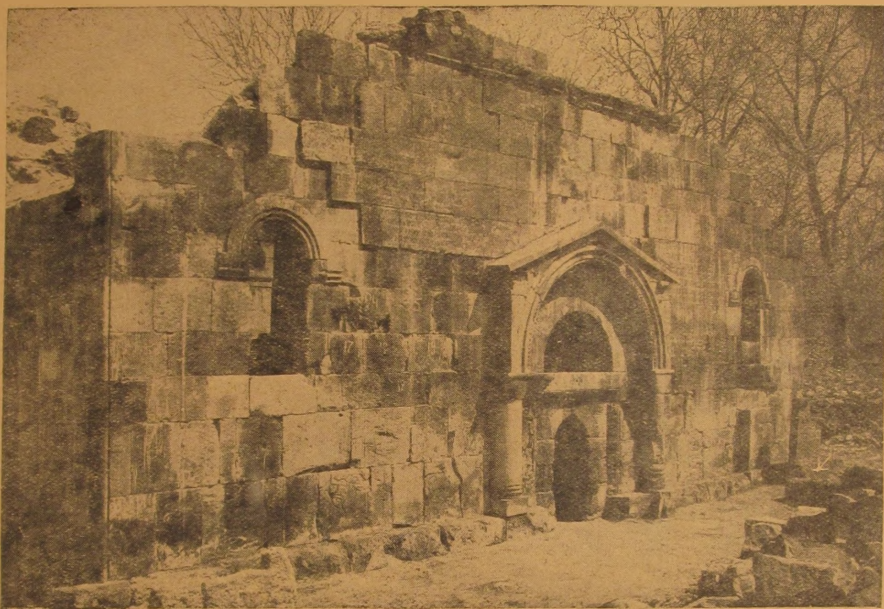
պատմական շատ առիթովածներ կլուծվեն և նորություններ կարձանագրվեն:

Փոքր մի ձորով բաժանված է Շամիրան կամ Շամիրամ գյուղը, որ ամբողջովին նախապատմական հնություններով շրջապատված է, որ թերևս ի հնումն մեկ շրջան էր կազմում Արուճի հետ:

Արուճի մեջ, բացի գմբեթից, կանգուն է Գրիգոր Մամիկոնյանի յուր իշխանությունն անցնելուց (670) հետո կանգնած եկեղեցին, որ մի գոհար է 7-րդ դարու մեջ: Պատմական ճարտարապետության հետազայում գրեթե շատ քիչ շենքեր հավասարվել են 7-րդ դարու կոթողներու ճարտարապետական հարաբերություննե-

րին: 7-րդ դարի մեջ կանգնած են Մրենի, Բագարանի, Բալինի, Արթիկի, Մաստարայի և այլ հոյակապ շենքերը, որոնց մասին կարելի է հատորներ գրել:

Արուճի եկեղեցին ոչ միայն իր մեծությամբ և բարձրությամբ նշանավոր է, այլ շինարարական տեսակետով և սքանչելի է: Պատերը սրբատաշ մեծ քարերով շատ զեղեցիկ շինված են: Ուրիշ 5—7-րդ դարու շենքերին նման խոշոր պատուհաններ ունի, մի ժամանակ, անշուշտ 10—17-րդ դարերում բերդի տեղ գործածեր և բուրգը շինել են, որով բունի խաթարել են մի քանի տեղ, եթե ոչ այդ խաթարումներն ևս պետք է շուեննար: Հայտնի չէ, թե երբ է ընկած գմբեթը:

Նկ 80. Ավանի եկեղեցու արևմտյան ճակատը 1939 թ. վերանորոգությունից հետո

Պատմագիրների հիշատակած Գրիգոր Մամիկոնյանի ապարանքը, որուն Հովհաննես Դրասխանակերտցի պատմագիրը առհասկին է անվանում, գտնվում է տաճարի հարավային կողմը մի քանի տասնյակ քայլի վրա ձորեզրին շինված, որուն միայն ներքին հարկի պատերն են մնացել, մոտավորապես մեկ կամ մեկ ու կես մետր ավելի կամ պակաս բարձրությամբ: Չափազանց հեշտ է և հետաքրքրական այս ապարանքի պեղումը, որով միայն լիակատար գաղափար կունենանք 7-րդ դարու իշխանական ապարանքի մասին: Այս ապարանքի մնացորդ պատերը, որը եկեղեցու նման սրբատաշ մեծ քարերով են շինված, ցույց կուտան թե որչափ շքեղ էր ամբողջ շենքը: Ապարանքից քիչ ցածր, ձորի յանջին, տակավին կա այն աղբյուրը (եթե հոգ տար-

վի, մշտնջենապես շուրջ վազում է), որ շինել է տվել Գրիգոր Մամիկոնյան: Պատմագիրները հատկապես հիշատակում են այդ աղբյուրը:

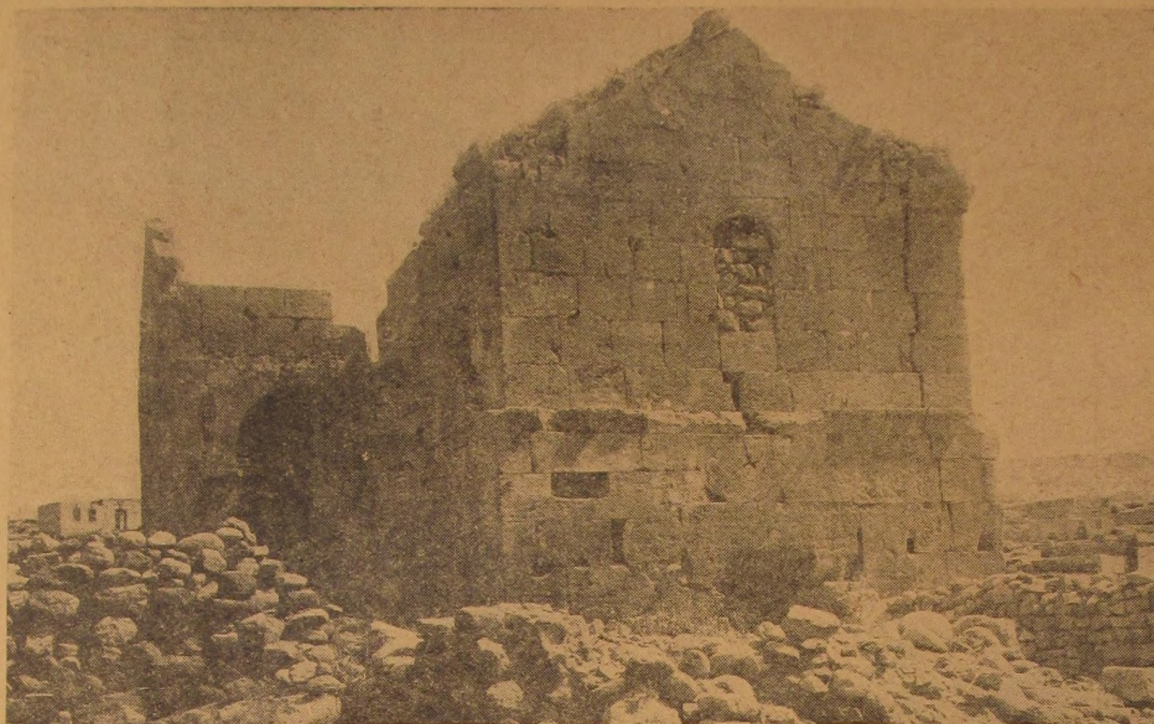
23. ԱՐՏԱՇԱՎԱՆ

Աշտարակի շրջանի այս գյուղին մեջ կան զանազան հնություններ, բայց հողին հավասարած և ինչ լինելը անհայտացած: Միայն մի փոքր մատուռի մնացորդ կա, որ 12—13-րդ դարու շենք լինել կկարծվի:

24. ԲԱԳԱՐԱՆ

Բագարանը նախաքրիստոնեական ծագում ունի. այնտեղ խուզարկուն շատ կգտնի նախաքրիստոնեա-

Նկ. 81. Արթիկի 5-րդ դարի շենքերը Նյուսիս-արևմուտքից

Նկ. 82. Բագարանի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավից

կան հնագույն պարիսպների և բնակարանների մնացորդներ ընդհանրապես որձաքարերով շինված, թեև այժմ հազիվ երևում են և մասնագետ խուզարկուին մի-

Նկ. 83. Բագարանի բերդի ավերակները

այն ուշադրություն են գրավում, իսկ քրիստոնեական շրջանում, գլխավորաբար Բագրատունիների սեփականություն և մայրաքաղաք դառնալուց հետո մնացորդներ և ավերակներ շատ կան կիսականգուն: Բայց նախաքան Բագրատունիները Բուռ Առավելյան իշխանը 7-րդ

դարուն շինել է այնտեղ մի եկեղեցի, որուն այժմ ս-Թեոդորոս անուն են տալիս, իսկ ս. Թեոդորոսի գլխավորված բարձր տեղին հյուսիսային կողմը, որ ձորաման խորը եղած է, այդ խորության մեջ կա հին քաղաքատեղի որձաքարերով տներ շինված և զեղարվեստական մի եկեղեցվոտ ավերակ: Այս ավերակի դիմաց գետի աջ կողմին կա ս. Շուշան անունով մի եկեղեցի: Կիսավեր մի շենք, որը անշուշտ ի հնումն կամուրջով կապված էր գետի ձախ ափին հետ, ուր կգտնվին քաղաքը, բերդը և ուրիշ զանազան եկեղեցիներ: Գետեզերքին մոտ քաղաքի հյուսիսային կողմը կան զուգահեռաբար շարված երեք բլուրներ, որոնց ամենաբարձրը շրջապատված էր պարիսպով, որոնց մնացորդները միայն կան, իսկ ծայրին՝ այժմյան ս. Գևորգ եկեղեցին, որ հաճախ նորոգված է և ուխտատեղի է ժողովրդական:

Բարձր բլուրները, որ երեք հատ են և ամենաբարձրը շրջապատված է պարիսպով և երկնցած են հյուսիսից հարավ, հյուսիսային ծայրին կա ս. Գևորգի եկեղեցին: Մյուս բլուրները աստիճանաբար փոքր և ցածր են, թեև վրաները երևում են շինությանց հիմերի մնացորդներ, սակայն պարիսպի հետքեր չկան:

25. Բ Ա Վ Ն Ա Յ Բ

Անիից 6—7 կիլոմետր դեպի արևմուտք, Ալաճա լեռան ստորոտին վրա կգտնվեր Բագնայրը (Ղոզլիճա), Գյուղի մեջ կան 4 եկեղեցիներ՝ մեծ և փոքր. ամենամեծը շինել է Պահլավունի Սմբատ Մագիստրոս (11-րդ դարուն), ունի ընդարձակ գավիթ, այս գավթին մեջ կան ճարտարապետական և շինարարական ուշագրավ մասեր: Մեծ եկեղեցիի հարավային կողմը կան երկու փոքր եկեղեցիներ, և այս եկեղեցիների արևմտյան կողմը նույնպես սյունազարդ կամարակապ գավիթ՝ հարավից, բացօթյա:

Գյուղի հյուսիս արևմտյան ծայրում կա մի ութանկյունի փոքր մատուռ: Գյուղից դեպի հարավ-արևելք

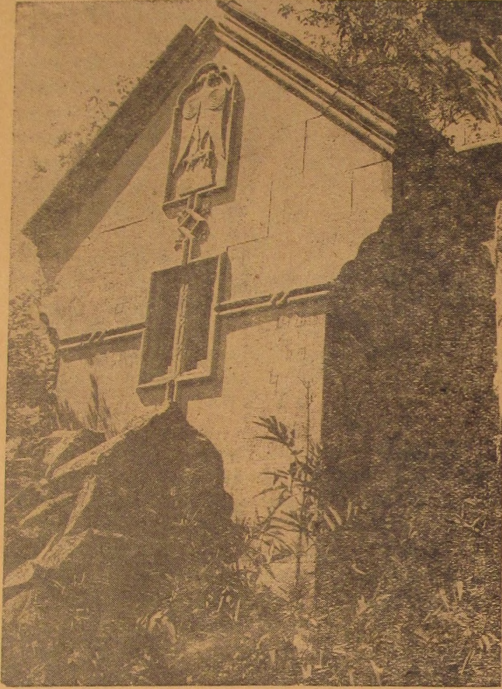

Նկ. 84. Բագնայրի երեք եկեղեցիների խումբը հարավ-արևմուտքից

5—6 կիլոմետր հեռավորության վրա Ալաճա լեռան ամենամեծ բարձրության գագաթի վրա կա կրկնակի պարսպապատ մի բոլորակ շինություն, որի շատ հին պաշտաման մի վայր լինելն անկասկած է:

որ արաբական արվեստը մտած էր հայոց մեջ 12—13-րդ դարեն ոչ առաջ:

27. ԲՅՈՒՐԱԿԱՆ

Գ. 85. Բարձրաբաշտ սբ Գրիգոր եկեղեցու արևելյան արտաքին պատը

28. ԲԱՐՁՐԱՔԱՇ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱՆԻ ԿԱՄ ՍՈՒՐԻ ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՆՔ

Կգտնվի Ալավերդու [Թումանյան] գյուղի մոտ շինված է 11-րդ դարուն մեջ, Մամիկոնյաններու ձեռքով. կանվանվի նաև Ճեռմակ վանք. արտաքին ձևը բոլորովին պարզ է և հրաբխային գունավոր քարերով շինված է. պատուհանները փոքր և շրջանակաձև. ուշագրավ է տանիքի պսակը, որ գործածված է նույնպես ուրիշ տեղեր ժամանակակից շինություններու մեջ:

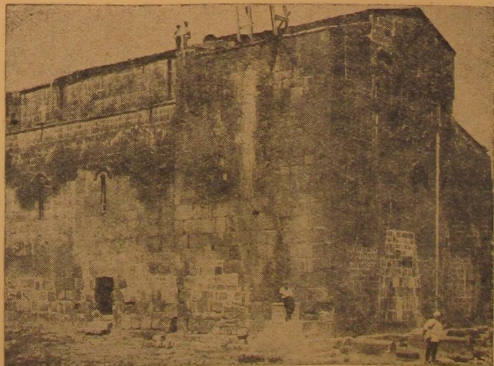
Այս եկեղեցվո արևելյան պատի վրա կգտնվի երկդիխանի գեղաքանդակ արծիվ թևատարած, ճանկերուն մեջ գտն բռնած:

Բացի կարնիզեն այս եկեղեցիի անկյունները սուրորիկ ձևով անկյունավոր կտրված և ստալաքթիթ գրմբեթաթարղով դեպի դուրս հակած և տակի երկու անկյունները մեկ հատի վերածված է, եթե ուշագրության առնենք 11-րդ դարուն հայոց մեջ գտնված ըլլալուն, այն ատեն պետք է լրջորեն քննել, թե ե՞րբ մտավ ստալաքթիթի արվեստը հայոց մեջ: Մինչդեռ կկարծվեր,

Բյուրականը մի մեծ գյուղ է Արագածոտն գավառի մեջ Աշտարակի շրջանում, Ամբրդի մոտ: Հովհաննես պատմաբան կաթողիկոսի օրով (10-րդ դար) կհիշվի մի ամբողջ այս գյուղում, որ մեծ և արյունահեղ կռիվ եղած է բերդում և ապավինողների պարտությունը վերջացած է: Ակնարկված բերդը այժմ գոյություն չունի, տեղն էլ հայտնի չէ, սակայն կա մի եկեղեցի, որու շինությունը պատմաբան Հովհաննես կաթողիկոսին է վերագրվում: Շինությունը ուշագրության արժանի է, թե մեծության տեսակետով և թե որմնադրական ուստ ամենայնի ուշադիր և օրինական շինատեսությամբ: Ներքին կողմը հյուսիսային և հարավային պատերի վրա որմասյուններ կան, որոնց խոյակները շատ գեղեցիկ են և պարզապես, արևելյան հատկանիշ ունեն իրենց ճոխ քանդակագործության մեջ:

Այս եկեղեցին մի հատկություն ունի կրոնական տեսակետով, որով բոլորովին կտարբերվի, առանց քացառության, մյուս եկեղեցիներից: Իմ Տեկորի ուսումնասիրության մեջ ես ապացուցել էի, որ նախաքրիստոնեական տաճարը սկզբում, երբ եկեղեցի էին վոխարինում, արևելյան ծայրին մի ուղղանկյուն խորություն են թողած իրր քարոզի կամ պատարագի ամբիոն. սակայն հետո, երբ կիսաբոլորակ արսիդները ընդհանրացան, Տեկորի եկեղեցուն վրա ևս շինել են կիսաբոլորակ արսիդ: Սակայն հետաքրքրականն այն է, որ 10-րդ դարուն շինված մի եկեղեցիի արսիդը, փոխանակ կիսաբոլորակի՝ շինված է անկյունավոր՝ պատշաճ խորությամբ: Սա նշան է, թե կիսաբոլորակ ձևը անպայման կրոնական պահանջ չէր, քանի որ անկյունավոր արսիդը ևս նույն պաշտոնը կկատարեր, նույնիսկ Հովհաննես պատմաբան կաթողիկոսի վերին հսկողությամբ շինված եկեղեցիի մեջը:

Հին հուշարձանների մնացորդներ այս գյուղի մեջ աստանդական երևում են — սակայն չափազանց աննշան. միայն ուշագրության արժանի է գյուղի արևելյան

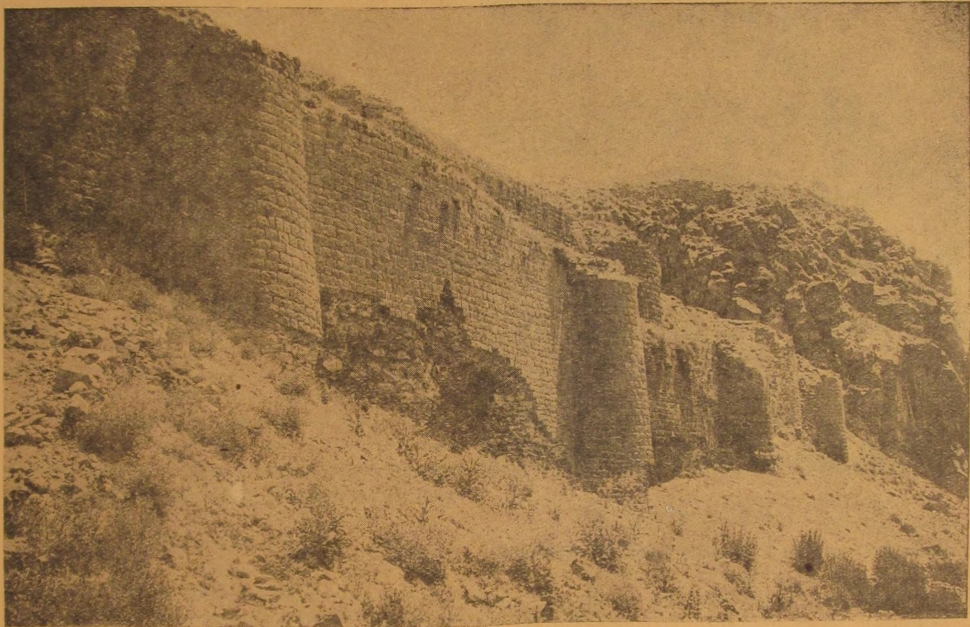
Գ. 86. Բյուրականի օ. Հովհաննես եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

կողմը գրեթե երկու կիլոմետր հեռավարության վրա Արտավասիկ տեղին վրա մի փոքր եկեղեցի, կիսափուլ, որու բարերի վրա բարտաշ վարպետների նշաններից երևում են, որ շենքը անվրեպ 7-րդ դարուն կայստկանի Իսկ այս փոքր եկեղեցիի հանդեպ, արևելյան կողմին վրա կա մի մեծ հուշարձան խաչքարերով և զարդարուն շրջանակներով, որը ըստ երևույթին, 12—13-րդ դարու գործ է և անկախ է իր դիմաց եղող 7-րդ դարու մատուռից:

28. Բ Ո Ւ Ժ Ա Կ Ա Ն

Արայի լեռան արևելյան ստորոտներին մոտ կգլտնելվի Բուժական գյուղը Ապարանի շրջանում: Այս գյուղից 2—3 կիլոմետր դեպի հյուսիս, լեռանց ձորերուն

Նկ. 87 Բջնի բերդապարիսպների ավերակները

դացած է բերդը: Գագաթին վրա ցրված են շինվածոց բեկորներ, որոնց երկուքը կոփածո բարերով եկեղեցիներ լինել կթվին, 10-րդ դարուն բազմամարդ քաղաք եղավ այս տեղը Պահլավունիներու տիրապետության որով: Այստեղ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին շինեց մի եկեղեցի ս. Աստվածածին անունով, որ ներկայիս կանգուն է՝ անայուն գմբեթավորված: Հարավային կողմը դռան վրա արձանագրություն կա 1031 թվականի: Բացի այս արձանագրություններեն կան նաև ուրիշ շատ արձանագրություններ, որոնք կհասնին մինչև 1359 թվական:

30. Գ Ա Յ Ա Ն Ն

Հիմնարկության թվականը 630. Եզր կաթողիկոսի լեռքով: Նախքան Իղրի հիմնարկությունը այնտեղ

մեջ կան անձանոթ մենաստանի մը ավերակները: Մնացորդներից երևում է, որ եկեղեցին հոյակապ և սյունազարդ է եղած, և հատուկ կտոր արձանագրություններից երևում է, որ Վաչուտյանների ձեռակերտն է, նույն իսկ Մեծ Քուրդի կամ նրա կնոջ հոր, ինչպես գրված է տաճարի հյուսիսային կողմի պատին ներսի կողմը 1211 թվականի արձանագրության մեջ:

29. Բ Ջ Ն Ի

Ախտայի շրջանում, Հրազդանի աջ ափին հին գյուղ է Բջնին, որի մեջ համարյա լի կանգուն է հնագույն մի բերդ, բարձր քարաբլուրի մը վրա: Արևելքից և հարավից իսպառ անմատչելի է, ուրիշ կողմանե փոքր ինչ մատչելի բարձր պարիսպներով և աշտարակներով ամ-

րացություն ունեցող նախկին խրթին մթին շենքի մասին:

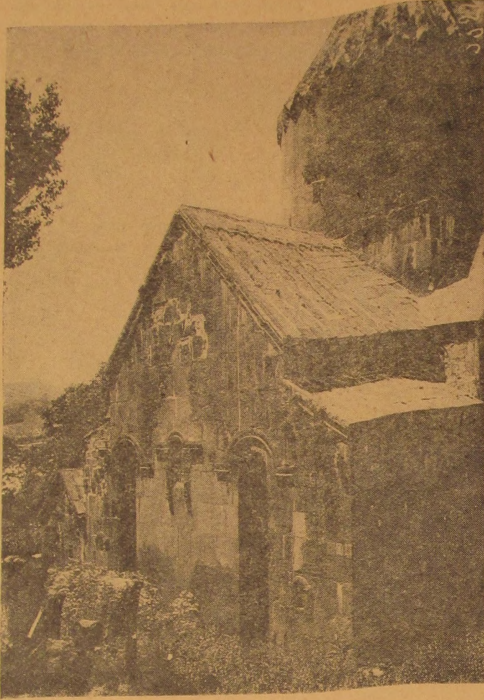
Եկեղեցուց դուրս քահանայից քնակարան շինելու Իսիսին:

1652 թվականին Փլիլպոս կաթողիկոսի վերաշինությունը և ավերյալ վիճակի նկարագրությունը, 1188 թվականին Եղիազար կաթ. կշինե արևմտյան դավիթը:

31. Գ Ա Ռ Ն Ի

Երևանից 30 կիլոմետր հեռավորության վրա անվանի հին բերդաքաղաք: Գյուղի հարավ-արևմտյան կողմը Ազատ գետի ափունքին բարձրաբերձ ժայռերի վրա տակավին չէ կորած Տրդատ թագավորի շինած

նոսրովիդուստի հոյակապ հովանոցի
ըստ պատմական տվյալների ներդրի
հեթանոս Տրդատի շինածն է առաջին դարում:
Արևմտյան կողմին գրեթե կից կա

Նկ. 88. Բջնիի եկեղեցու արևելյան ճակատը

ութանկյունի մի շենքի մնացորդ հազիվ հիմերը նշմարելի:

Գյուղին մեջ կա մեծ եկեղեցու ավերակ, որուն հյուսիսային պատն է միայն մնում: Այգիների մեջ կա փոքր, բայց խիստ գեղարվեստական մի մատուռ:

Գյուղի արևելյան կողմը կան դարձյալ երկու փոքր մատուռներ կիսավեր վիճակի մեջ, իսկ հյուսիս-արևմտյան կողմը կա մի մեծ գերեզմանատուն խաչարձաններով:

32. ԳՈՇ ՄԽԻՍԹԱՐՈՒ ՎԱՆԵ ԿԱՄ ՆՈՐ ԳԵՏՆԻ

Նոր Գետիկի կամ Գոշ Մխիթարավանքը հիմնված է 1191 թվականին Գոշ Մխիթար վարդապետի ձեռքով Արցախի Քուստ գավառի մեջ:

Այստեղ ի հնումն կար Գետկա վանք, որ երկրաշարժից սաստիկ վնասված էր, Գոշ Մխիթար Նորը հիմնեց և կոչեց սուրբ Աստվածածին անունով: Այս վանքն ունի բացի Աստվածածին եկեղեցուց նաև ուրիշ եկեղեցիներ գանազան ժամանակներում հիմնված:

Աստվածածին եկեղեցիի հարավային պատին կից

կա ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին. կրորդ եկեղեցին է ս. Կարապետ, որ կից է Աստվածածին եկեղեցիի գավթի հարավային կողմին: Գոշավանքում այս եկեղեցիների ուշագրավ կառուցվածքի մանրամասնություններից զատ կան նաև շափազանց գեղաքանդակ խաչքարեր:

33. Գ Ա Ր Բ Ա Ն Դ

Լենինականից 7—8 կիլոմետր հեռավորության վրա դեպի հյուսիս, Դարբանդ գյուղի կողքին կա մի հին գերեզմանատուն, որն այժմ ևս կծառայե նույն նպատակին: Սույն գերեզմանատան մեջ կան մի քանի հատ հեթանոսական շրջանի կոթողաձև քառակուսի գերեզմանաքարեր վրաները քանդակված: Այս քարերն մեկ հատը Հակոբ Կարանյանցը փոխադրեց Լենինական և այժմ էլ գտնվում է Հայաստանի Պետական Պատմական թանգարանում:

Գյուղին մոտիկ կա ուրարտական շրջանի ամրոցի մի սլատ, հակառական անտաշ քարերով շինված:

34. Գ Դ Մ Ա Շ Ե Ն

Ոնգամալից արևմուտք կգտնվի Դոմաշեն գյուղը: Այս գյուղում կա հին քարաշեն եկեղեցի, որուն տանիքը և գմբեթը ընկած է: Գյուղացիք տանիքը փայտով ծածկած են:

35. Գ Ի Լ Ի Զ Ա Ն

Նշանավոր ամառանոց է Դիլիջանը, շրջակաները և մեջև ունի հնությունց մնացորդներ: Անհրաժեշտ է մանրամասն ուսումնասիրել այս շրջանը, որովհետև հավանականություն կա արտաքին նշաններից, որ ոչ միայն բրիտանական շրջանի այլև նախաբրիտանական շատ հնություններ պիտի գտնվին այս շրջանում:

36. Գ Ի Բ Ա Կ Լ Ա Ր

Այս գյուղի այժմյան եկեղեցին հնագիտական շատ կարևոր տեղ կըռնե: Սա եղած է ի հնումն հեթանոսական տաճար. 5-րդ դարում վերածված եկեղեցիի, 10-րդ դարուն նորոգված կրկին. հետո թողված բախտին: Վերջին տարիներս նոր եկող բնակիչներ նորոգելով վերածել են գյուղական եկեղեցիի:

Այս գյուղից շատ են գտնվում հեթանոսական իրեղեններ: Այստեղից գտնված է մի բրոնզյա ձուլված փոքր եզլ: Շրջապատում կան լպեղված կուրգաններ:

37. ԳՊՐԵՎԱՆԵ ԿԱՄ ԳՊՐԱՎԱՆԵ

Դպրեվանքը գյուղ է Անիի հյուսիսային կողմը: Վանքի արձանագրության մեջ հիշված անուններն ումանց վրա հիմնվելով այս շենքի հիմնարկությունը համարվում է 7-րդ դարը: 10-րդ դարուն Արաս թագավորի ժամանակ նորոգվեց. միշտ շեն է նշած այս վանքը և նշանավոր վարդապետներ ապրել են այստեղ:

Գտնիից դեպի հյուսիս-արևմուտք 8—10 կիլոմետրի վրա, Արտաշար գյուղին կից են Հայաստանի երբեմնի մայրաքաղաք և Մերձավոր Արևելքի կենտրոն հանդիսացող Դվինի ավերակները, որտեղ դեռևս երևին միայն մնացել են պարիսպները, որոնք հետզհետե քանդվելու և ոչնչանալու վրա են:

Խաչիկ վարդապետը բացած է այստեղ 7-րդ դարին կանգնված հսկայական ս. Գրիգոր Լկեղեցին, որն իր

մեծությամբ գերազանց է բոլոր Հայաստանի մեջ գտնված եկեղեցիներին: Միջնաբերդը նույնպես ավերակ է և բազմիցս փորված ու խուզարկված ժողովրդի կողմանից. այնուամենայնիվ պեղումները շատ քան կարող են պարզել այս պատմական նշանավոր քաղաքի մասին: [1937 թվին ՍՍՄԽ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալը ձեռնարկեց Դվինի սիստեմատիկ պեղումները, որոնք հսկայական նյութ տվին 5—13-րդ դարերի պատմության համար: Պեղումները շարունակվելու են մի քանի տարի ևս]:¹

Նկ. 89. Եղվարդի 6-րդ դարի բազիլիկ եկեղեցու ավերակների ներքին տեսքն արևմտյան կողմից

39. Ե Ղ Վ Ա Ր Դ

Աշտարակի շրջանում, Արայի լեռան ստորոտին, գտնվում է այս նշանավոր գյուղը, որուն հետ կապված են անընդհատ պատմական անցքեր, սկսած 5—18-րդ դար, որոնց մասին պատմաբանները գրել են արդեն: Ճարտարապետական հուշարձանների տեսակետով նշանավոր է այս գյուղն իր մեջ զանազան դարերի հուշարձանների հոյակապ մնացորդներն ունենալով: Ամենանշանավոր շինության մնացորդն է այս գյուղում այն մեծ կաթողիկեն, որու ներքևից մեկ երկու մետր բարձրությամբ պատերն են մնացած: Այս կաթողիկեի շինությունը վերագրվում է եղվարդեցի Մովսես կաթողիկոսին (574—603): Եւրջը մեծատառ արձանագրություն թեև կա, սակայն ինձ կթվի թե, դեռ մանրամասն ստույգ կարդացող չէ եղած: Այնուամենայնիվ շենքը 6-րդ դարու լինելուն ոչ մի կասկած չկա, որովհետև այդ տիպը միմիայն 6-րդ դարում գոյություն ունի, ինչպես Արթիկի փոքր եկեղեցին, ինչպես Դվինի ս. Գրիգոր եկեղեցին և այլն և այլն: Իսկ այս եկեղեցու հյուսիս-արևելյան կողմը դարձյալ կա մի ավերակ, որուն պատերը մեկ կամ մեկուկես մետր բարձրության մնացել են, միանգամայն 5-րդ դարու գործ է: Ցավոք սրտի արևմտյան դռան վերև գտնված 10 կամ 11-րդ դարու մեծ արձանագրությունը բարբարոս ձեռքեր կտորել և գործածել են հարևան շենքի մեջ:

Գյուղի հարավ-արևելյան ծայրում կա մի շքեղ եկեղեցյակ, որ նաև Ձանգակատուն անունն ունի: Եինված է ձեռամբ ոմն Ազիզբեկի 1321 կամ 1328 թվականին (վրան երկու արձանագրություն կա, առաջինը ձեռով գրված, երկրորդը քանդակված): Եկեղեցին երեք հարկանի է, առաջին և երկրորդ հարկերում պատարագի տեսարաններ կան, իսկ երրորդ հարկը մի սյունազարդ զանգակատուն է: Արտաքին ճակատներն այնքան գեղարվեստականորեն քանդակագործված են, որ Հայաստանի 13 և 14 դարերի արվեստագետներին և ճարտարապետներին մեծ պատիվ կբերի:

40. Ե Ր Ե Ր Ո Ի Գ Ը

Երևան—Լենինական երկաթուղաօդի վրա, Անի կայարանից մեկ կիլոմետր հեռու, Անի-Պեմզային կից կանգուն է մի կիսավեր եկեղեցի անգլեթ. տանիքը չիլած է, իսկ հսկայական սրբատաշ քարերով շինված պատերը տակավին կանգուն են. եկեղեցին իր շուրջն ունեցեր է սյունազարդ սրահներ: Անվիճելի է, որ 5-րդ դարուց այս կողմ չի կարող լինել նրա հիմնարկությունը: Ունի երեք դուռ, մեկը արևմտյան կողմում, իսկ երկուսը հարավային կողմում: Վրան կա 10—11 և 13-րդ դարու արձանագրություններ: 1038 թվականի մի արձանագրություն կա հարկերի բաշխման մասին: Եւրջը թափված են քանդակազարդ խոյակներ:

¹ Կազմող

բարձրաբանդակ պատկերներով բառակուսի կոթողաձև գերեզմանաբարեր, որոնց մեկ բանին պրոֆ. Ն. Մառը փոխադրեց Անիի թանգարանը:

Եկեղեցու արևելյան կողմը 15—20 քայլի վրա կա նաև մի փոքր շինություն, թերևս եկեղեցուն ծառայող մի շենք է:

Լճ. 90. Եղվարդի 18-րդ դարի եռահարկ եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

41. ԵՐՎԱՆԻ ԿԱՇՈՒՄ

Պատմության մեջ միայն գոյություն ունի Երվանդաշատ քաղաքի անունը. նախապես գոյություն ունեցել է Արաքսի ափին Ախուրյանի խառնուրդին մոտոր, Այսօր այդ անվանի քաղաքին տեղը բռնել է Բախչալար (Հաջի Բայրամ) գյուղը: Առաջին դարու մեջ Երվանդ անունով Հայաստանի գահին ձգտող մի մարդ, հիմնեց Երվանդաշատ քաղաքը և իր անձնական ապահովության համար շինեց քաղաքի թիկունքին բարձր լեռնանման բլուրի վրա մի ամուր բերդ, որուն ալբերակները մինչև այժմ գոյություն ունեն և զարմանք է պատճառում աչքեկուն ոչ միայն դիրքի ամրության համար, այլև

բերդապարսպի մեջ բազմաթիվ բնակություն բաժանումներին համար, որ կնշանակե, թե Երվանդն իր ապահովության համար ինչքան համակիրներ հավաքել էր այդ ընդարձակ բերդին մեջ:

Բերդապարսպները նախաքրիստոնեական ձևով անշղախ վիթխարի որձաքարերով շինված էր, սակայն մի առավելություն ևս ուներ, որ բոլոր քարերը միմյանց կապված էին երկաթով. Եթե դժվար է վերև բարձրանալ և բերդը անձամբ տեսնել, Հաջի Բայրամ գյուղացիների բերդից ցած գլորած քարերի վրա կարելի է պարզ տեսնել երկաթի կապերի նշանները: Այս բերդի մասին էր, որ Խորենացին կատարյալ հավշտակությամբ գրում էր, թե Երվանդը ինչքան ծախքեր էր արած այս բերդի շինության համար. ինչքան հնարավոր միջոցներ ձուլեց և արած, որպեսզի թշնամու ձեռքը շինկնի այս բերդը: Երկաթե սանդուխտներ է շինել տվել և այլև և այլև, այս մասին հետաքրքրվող թող կարգա Խորենացու առաջին գրքի 10 գլուխը:

Պետք է ասել, որ հին քաղաքից մի բանի նմուշներ մնացել են ստորոտում, որոնք ամուր որձաքարով շինված են, վիթխարի քարերից դուրս բարավորներ կան բնակարանների մուտքի համար, միայն թե այլևս վրաները ծածկույթ չունեն, այս նախնական բնակարանները կարելի է տեսնել Ախուրյան գետի ձախ եզրերին, դյուղից բավականին բարձր, որովհետև գետամոտ տեղեր այժմ դրավված է Բախչալարի բնակչության կողմից:

42. ԶԱՐՆԾԱ

Թալինի մոտերքը, Արագածի լանջերուն վրա մի դյուղ է Զարնձան: Այս գյուղի մեջ կա մի փոքր, բայց շատ վայելչաշեն եկեղեցի հավանորեն 11—12-րդ դարերու գործ: Գյուղացիք նորոգելով շիներ են գյուղական եկեղեցի:

43. ԶՈՎՈՒՆԻ

Ապարանի շրջանի գյուղերից մեկն է (հին Մուլա Ղասում): Գյուղի մեջ կա մի եկեղեցի 5-րդ դարու, ինչ որ մի Գնթունի իշխանի շինած. արևելյան կողմի խորանը բառակուսի է, հակառակ սովորական անկյունավոր կամ կիսաբլուրի: Նշաններ կան որ ունեցեր է սյունասրահ:

Այս եկեղեցվու մոտերեն գտնված են կղմինդրներ նորոգության ժամանակ, որոնք ապացուցում են, որ մի ժամանակ կղմինդրներով ծածկված է եղեր ինչպես Զվարթնոց, Մրեն, Բագարան, Տեկոր և այլև և այլև:

Այս եկեղեցվու արևելյան կողմը բառորդ կիլոմետրի վրա կա ալբերի մեծ մի եկեղեցու ալբերակ, թեև հողին հավասարված, այնուամենայնիվ ձևը հայտնի է, որ եղեր է Թալինի մեծ կաթողիկեի նման խաչաձև հատակագծով, շուրջը թափված քանդակազարդ խոյակներ, և ուրիշ բեկորներ զինքը կտանին մինչև 5-րդ դար:

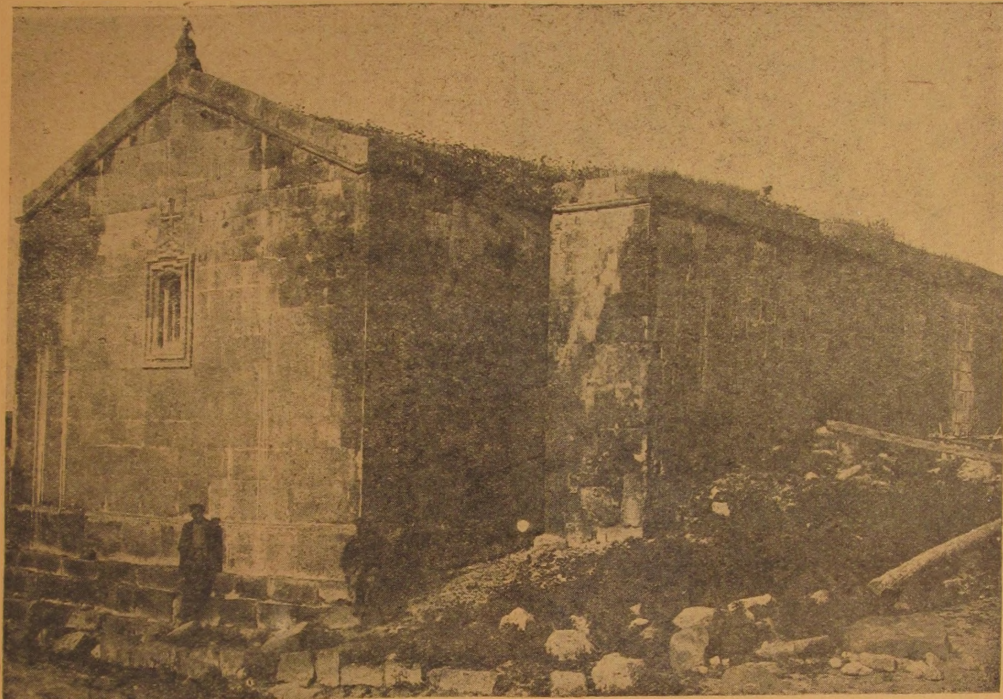
Այս գյուղի շրջանում շատ կան զանազան տեղերու վրա քառակող կոթողաձև պատվանդանավոր գերեզմանաքարեր, իսկ մի ժառոհ մեջ փորված կա մի տուպան կամ գերեզման, որուն վրա կափարիչ չկա:¹

¹ Այդ կափարիչը գտնված է բերված է Գետ. Գատմ. Թանգարան և պատկանում է Գավթ Գնթունուն:

Այրարատ նահանգի Արագածոտն գավառի մեջ կգտնվին Հին և Նոր Թալիները, որոնք այժմ ապառաժոտ և ժայռոտ վայրերու վրա հիմնված գյուղեր են: Անշուշտ հին ժամանակ Թալիներ մի կարևոր և բազմամարդ շրջան էր, որի պատմական մեծ անցքերը կապված են այդ անվան հետ և հոյակապ շենքեր են շինված արևոնդ նույնիսկ ամենահին ժամանակներու մեջ:

Նախաքրիստոնեական շրջանում կառուցվել է մի կիկլոպյան ամրոց, ներկայիս կյուլեբ Թեփա անվանված սարի վրա, որտեղ մի լուրջ քննական պատույտ բավական է տեսնելու համար ո՛չ միայն նախաքրիստոնեական գերեզմաններ, այլև անշահախ խոշոր քարերով կառուցված մարդկային բնակարանների մնացորդներ: Քրիստոնեական շրջանի գերեզմաններ եղել են տարածված Թալիների մոտերը քառակուսի քանդակազարդ կոթողներով, որոնք 5—7-րդ դարուն հատուկ են

Նկ. 91. Զովունու 7-րդ դարի հեղեղից հյուսիս-արևելքից

և անշուշտ շարունակությունն են հեթիթական սովորության:

Ըստ Շ. Ղ. Ալիշանի, բրիտոնեական երկրորդ դարում ծանոթ է այս տեղը հույն աշխարհագիր Պտղոմեոսին Թալիսն անունով: Իսկ 7-րդ դարում ոչ միայն շեն և բազմամարդ է երևում այս շրջանը, այլև Կամսարականների տոհմի բնակավայրն է եղած, ուր կանդանել են մեծամեծ շինություններ, որոնց երկուքը հասել են մեզ: Կան նաև բազմաթիվ հետախուզության կարուսավերակներ և շինության հետքեր: Եթե այս ավերակները հետախուզվին, անպայման մինչև այժմ մեզ անթանոթ պատմական տեղեկություններ պիտի հավաքվին: Ըստ կարծում եմ, որ Կամսարական ներսեհի շինած եկեղեցիի մեջ Հայաստանի Հն. Պահպ. Կոմիտեի ջանքերով հավաքված բարձրաքանդակ գերեզմանակոթողները կապ ունեն Կամսարականների տոհմի հետ և նրանց մեկ քանիսին վրա իշխանական տարազով քան:

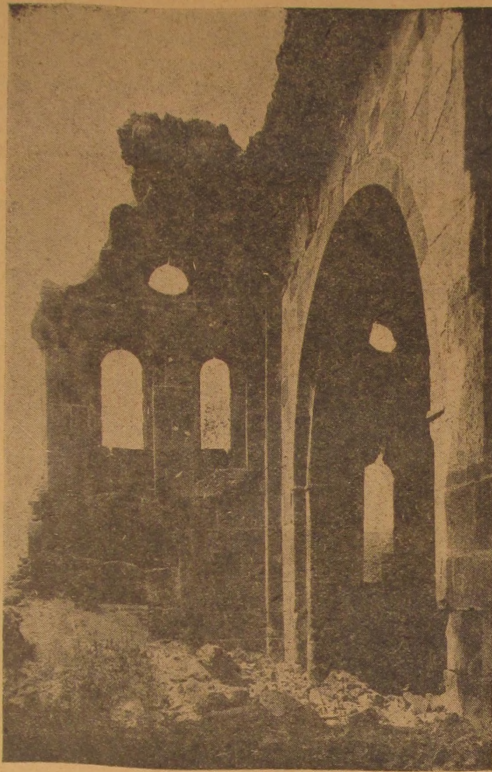
դակված մարդկանց պատկերները թերևս նույնիսկ Կամսարականներն էին:

Մեզ հասած հոյակապ շինություններն մեկը, որ շատ անշահ կերպով վնասված է, կանգնել տվել է Ներսեհ Կամսարականը 7-րդ դարու մեջ: Իսկ մյուս շատ շքեղ երևույթով հսկա շենքը, դարձյալ Կամսարականների գործ է և շափազանց հոյակապ է թե՛ արտարուստ և թե՛ ներքուստ:

Թեև քանդումների և փլուզումների պատճառով մեծ շենքի վրա շինության արձանագրություն չկա, սակայն կասկած չի կարող լինել, որ այս շրջանը Կամսարականների ցեղին էր պատկանում, ավելի վաղ քան 7-րդ դարը: Թե՛ այս շենքերի և թե՛ 7-րդ դարի գեղարվեստական ճաշակը ցույց տալու համար այստեղ կրդենք նմուշներ նրանց ճարտարապետական շինանմուշներից:

Մինչև այժմ իմ տված տեղեկությունները կվերսու-

Պէ. 92. Թալինի կաթողիկէի կենտրոնական թէկարեմական տեսքը ներքից

բերեն Հին Թալինին, Մոտավորապես 4—5 կիլոմետր դեպի արևմուտք կգտնվի Նոր Թալինը, որ նույնպես նոր չէ և ունի պատմական անցյալ, որի մասին ավելորդ չի լինի մի քանի խոսք ստել:

Նրեում է, որ հին ժամանակ Թալին անունը վերաբերում է ընդարձակ մի շրջանի, որի մեջ պարունակում էր Նոր Թալինը և շրջակա ուրիշ վայրեր: Նոր Թալին անունը հին չէ, վերջին դարերի մեջ այն շրջանի մեջ ապրող ժողովուրդն է տվել այդ անունը. կարծում եմ, որ այս Նոր Թալին անվանվածն էլ այնքան հին է, որչափ որ Հին Թալին անվանվածը, որովհետև Թալինների լեռնադաշտին ստորոտը (Նոր Թալինի շուրջը) մինչև Հոկտեմբերյան ձգվող ճանապարհի վրա, 50—150 մետր հեռավորության վրա, շարված են ամենահին ժամանակների հսկայական քարակոյտ դամբարաններ. երբ վերջանում է Թալինի հատուկ լեռնադաշտը, վերջանում են նաև դամբարանները: Լեռնադաշտին վրա Նոր Թալինից նրկու կամ երեք կիլոմետր հեռավորության վրա կա մի 7-րդ դարու շենք, կողքին գերեզմանատնով: Շենքին վրա կա 11-րդ դարու արձանադրություն, բայց ոչ շինության, այլ նվիրատվության:

Նոր Թալին անվանված այժմյան դուղը ամբողջովին պարսպապատ է, բայց այս պարիսպները շատ նոր են և նայտնի չէ թե հին պարիսպների մնացորդների

վրա են շինված, թե՛ բոլորովին նոր ժամանակ շինված է այս արտաքին պարիսպը. սակայն պարսպամիջին, բացի հին բնակավայրերի մնացորդներից, կան կիսավեր եկեղեցիներ 11 և 13-րդ դարերի թվակիր արձանագրություններով: Այս շրջապատ պարսպի մեջ, դեպի ընդարձակ դաշտերը նայող մի բարձր տեղի վրա, շինված է մի միջնաբերդ, կամ ավելի ճիշտ մի գղջակ, որ ինչպես կերևի Ջաբարյան մեծ տոհմի շառավիղներին Աղսուրյային կվերաբերեր: Այս Աղսուրյան 1267 թվականին մի արձանագրություն քանդակել տված է միջնաբերդի պատի վրա, որով կհայտնեն, թե ինչ որ գինիի տուրք վերացնում է բնակչության վրայից: Այստեղ հարկ է ավելացնել, որ մասնավորապես Նոր Թալինի շրջանում եղել են պարտեզներ և խաղողի այգիներ, որոնք այժմ համարյա թե գայություն չունեն:

Չափազանց հետաքրքրական և կարևոր մի հուշարձան է Հին և Նոր Թալինների ճանապարհի միջին կետի վրա տակավին գոյություն ունեցող իջևանատունը, որ 12—13-րդ դարու գործ է: Մեծ և հոյակապ շինություն է, արտաքին պատերը բուրգերով ամրացած են, ամբողջ շենքը շինված է սրբատաշ քարերով, մեջն ունեցել է բազմաթիվ սենյակներ ճանապարհորդների համար, ապստարաններ բեռնատար կենդանիների համար և ուրիշ բաժիններ զանազան կարիքների հատուկ: Ժամանակը շատ քիչ վնաս է տվել այս շենքի ամբողջությանը, քան բարբարոս մարդկանց ձեռքերը. այժմ էլ դուրյացիք պատմում են և անունները տալիս են այն մարդկանց, որոնք իջևանատան սրբատաշ քարերը փոխադրել են գուղերը և իրենց համար շենքեր շինել:

Դեռ ուշ չէ այս մեծ և հոյակապ շենքի հատակադիրքը հասնել և վերականգնել ամբողջությամբ. էլիս մի

Պէ. 93. Ներքին Թալինի միջնաբերդի պատերը

րիչ էլ ուշանա, արդեն ամեն հույս կկորչի շենքի մանրամասն վերակազմությունն ունենալու համար:

45. Խ Մ Կ Ո Ն Ք

Խժկունք կամ Խժկունք ոչ միայն հասարակաց ուխտատեղի է. այլ և շուրջը բխած բուժիչ ջրերու պատճառով կարևոր բուժավայր է:

Խժկունքը գտնվում է Անիից մոտ 40 կմ. դեպի Նաբավ-արևելք և Տեկորի արևմտյան կողմը կես ժամ հեռավորությամբ. մի փոքր շրջանում ունի հինգ եկեղեցիներ, որոնց մեկը, ամենահինը, հավանական է որ 10-րդ դարուց առաջ լինի և գուցե հասնի 7-րդ դար: Երկրորդ եկեղեցին ս. Սարգիսն է, որը շինել է Վեստ Սարգիս, արտաբուստ բուրջի է, ներքուստ խաչաձև:

Նկ. 93. Խոթա վանքի ընդհանուր տեսարանը հարավից

Առաջին տաճարի անունն է ս. Կարապետ, նրան կից կա մի ուրիշ փոքր եկեղեցի, որն ունի ս. Աստվածածին անունը. շորրորդ եկեղեցին անջատ է և գտնվում է այս երեք եկեղեցիներու արևելյան կողմը մի ժայռի վրա և կոչվում է ս. Ստեփանոս: Հինգերորդ եկեղեցին դարձյալ երեք եկեղեցիների արևելյան կողմում է, սակայն զբոսի մի կիլոմետր հեռավորության վրա. այս վերջին հինգերորդ եկեղեցիին անունն է [Լուսավորիչ]:

46. Խ Ո Ր Ա Վ Ա Ն Ք

Արցախի Հաթնբեր գավառի մեջ Թարթառ գետի աջ կողմը կգտնվի Խոթա վանքը: Այս վանքի սկզբնական շինության թվականը հայտնի չէ, հաճախ նորոգվեր և վերաշինվեր է, որով կորել են արձանագրությունները. եթե կային: Առաջին անգամ արձանագրություն երևում է 12-րդ դարուն (1189): Այսպես հաջորդաբար հետագային կարելի է այս վանքում գտնել նորոգության կամ վերաշինության արձանագրություններ:

47. Խ Ո Ր Վ Ի Բ Ա Պ

Խոր վիրապի վանքը որ մինչև այսօր ուխտատեղի է հասարակ ժողովրդյան համար, ունի յուր պատմական ծագումը, որ ժողովրդական հավատալիքների հետ սերտիվ կապվում է. այսինքն հայոց մեջ քրիստոնեություն տարածող Գրիգոր Լուսավորիչը այստեղ բանտարկված է եղել Տրգատ թագավորի հրամանով, որովհետև Խոր վիրապը թագավորական ժամանակ թե արտոբավայր էր. և թե բանտ էր, որտեղ փութած թե զուտնի տակ շատ

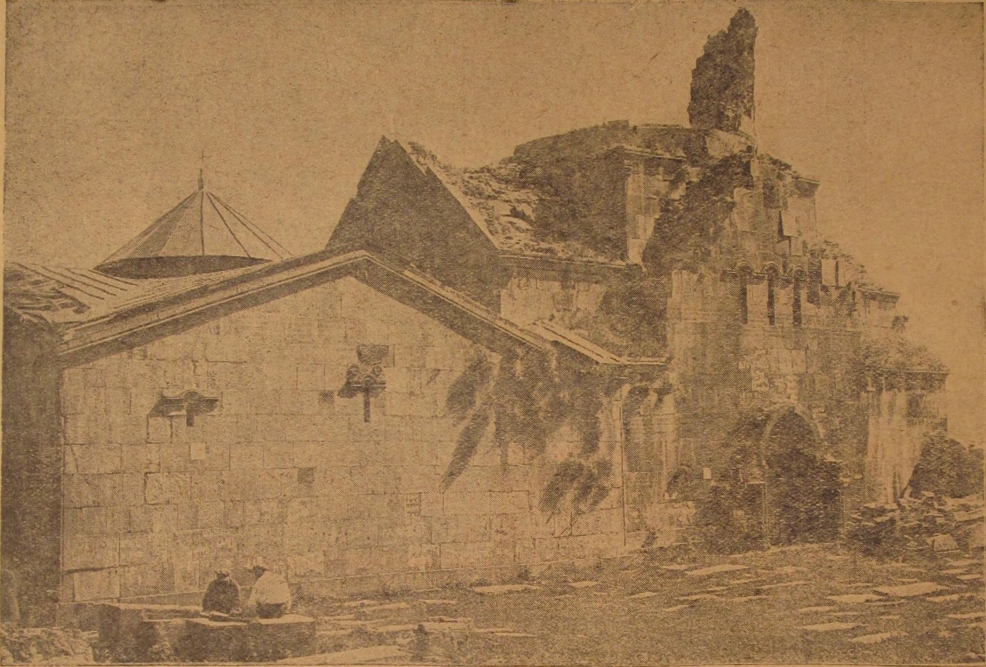
Նկ. 95. Խոր վիրապի եկեղեցին հյուսիս արևելքից

Քրիստոնեությունը հաստատվելուց հետո, որպես թե այնտեղ ի հիշատակ Գրիգորի բանտարկության վանք են շինել: Այս վանքը հիշվում է 7-րդ դարուն ներսես Ծ-րդի օրով: Այնուհետև թե պարբերաբար է հիշվել, այնուամենայնիվ մինչև այսօր նշանավոր ուխտատեղի լինելը չի դադարել: Այժմյան եկեղեցին ուղ ժամանակի է, հավանաբար 17-րդ դարի գործ է:

48. Ծ Ա Ղ Կ Ա Ձ Ո Ր

(ՇՆ. Կեչառուս կամ Կեչառուֆ)

Երևանից դեպի հյուսիս Հրազդան գետի աջ ափի մոտ կգտնվի Սաղկաձոր ամրանոցը, որուն մոտ կան բազմաթիվ ավերակներու մնացորդներ, որոնց մեջ այժմ գրեթե կանգուն վիճակի մեջ են շորս եկեղեցիներ:

Նկ. 98. Կեչառուքի ս. Գրիգոր եկեղեցու և գավթի ընդհանուր տեսքը հարավից

1. Ա. Գր. լուսավորիչ, որուն շինողը կհամարվի Գր. Մագիստրոս 1003 թվականին: Վրան ունի բազմաթիվ արձանագրություններ մինչև 1272 թվականը:

2. Անթվական շինություն. նորոգված է 1204 թվականին ոմն պարոն Վաչեի ձեռքով ըստ արձանագրության: Եկեղեցու անունն անծանոթ է, կկարծվի լինել ս. Եղան կամ ս. Շովհաննես:

3. Ս. Կաթողիկե անունն ունի. շինողն է Վասակ որդի Խաղբակա ԺԳ դարու սկզբին:

4. Ս. Հարություն. ունի ժամատուն. փոքր է եկեղեցին, բայց անաղարտ մնացած. շինված է 1220 թվականին. շինողի անունն անհայտ է: Շինողի ծնողներու Հասանի և Մուգաթանի հիշատակին նվիրված է:

Մնացած ավերակները միանգամայն հետաքրքրուկան են, բայց նկարագրության և մանրամասն խուզարկության կարուտ:

49. Ծ Ա Ղ Կ Ա Ձ Ա Ն Ք

Կարթիկի մոտ, Արայի լեռան հարավային կրծքին, ձորի լանջին, ամայի վանք է. Մինչև վերջին ժամա-

նակներս շրջակա բնակչությանց մեծ ուխտատեղի է հրած ամեն տարի Համբարձման տոնին:

50. Կ Ա Ձ Ա Ն Զ Ի

Արթիկի շրջանի մեջ լենինականից դեպի հարավ-արևելք կգտնվի այս գյուղը, որը նշանավոր եղած է մի հին բերդով, ուր գտնված են բավական հին զանազան գործիքներ, որոնց մեջ կարևոր տեղ կըռնե մի սյան խարիսխ, որուն վրա կա շուրջանակի բնետափր արձանագրություն:

51. Կ Ա Ր Ա Ն Լ Ո Ւ Յ

Ապարանից դեպի հյուսիս-արևելք լեռնալանջի վրա կգտնվի այս փոքրիկ գյուղը, կիսով չափ անտառներով շրջապատված: Անտառի հյուսիսային կողմը կա մի 7-րդ դարու կիսավեր եկեղեցի, գյուղեն կես կիլոմետր հեռավորությամբ և իբրև ուխտատեղի կծառայե գյուղացոց:

Հյուսիսային կողմը, մի ուրիշ կետի վրա, անտա-

սին մոտիկ կա մի ուրիշ հետաքրքրական մնացորդ։ Ուրարտական շրջանի ոճով հսկա անտաշ սև քարերով շինված մի շենքի մնացորդ կա երկար քառակուսի և բավական ընդարձակ, մեջտեղից երկու մասի բաժանված։ Քրիստոնեական շրջանին այս շենքը եկեղեցիի

վերածեր են՝ երկու բաժանումներու արևելյան ծայրին սրբատաշ հրաքիսյան քարերով խորաններ շինելով։

Այս եկեղեցու մոտերը կա մի տնկած սև քար, հավանորեն հեթանոսական շրջանի morolith է։

Նկ. 97. Կեչառուրի ս. Նշան և կաթողիկե եկեղեցիներն արևմուտքից

52. Կ Ա Ր Բ Ի

Հովհաննավանքեն երկու կամ երեք կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք կգտնվի Կարբին, ըստ պատմական տեղեկություններու բազմաթիվ շինություններ եղել են այս գյուղում, սակայն այժմ միայն հետքեր են մնացել։ Կա միայն մի հին եկեղեցի, որուն վրա հետաքրքրական է արևելյան կողմեն շինված զանգակատունը։

53. Կ Ա Ր Մ Ի Ր Վ Ա Ն Փ

(Ղաշավանք Ախուրյանի ձախ ափին)

Հռոմոսի վանքին մոտ, Ախուրյանի ձախ ափին, Կարմիր վանք գյուղի մեջ կա մի եկեղեցի գեղեցիկ շինվածքով և խիստ անաղարտ պահված։ Շինված է 985 թվականին, շինողի անունը եղծված է արձանագրության փշաքսած մասեր ունենալու պատճառով։ Բայց շինող ճարտարագետի անունը որոշ կարգացվում է, որ եղել է Սամեհան ճարտարագետ արեղա։

54. Կ Ա Ր Ս

Կարսի թերթը գոյություն ունեցած է 4-րդ դարեն առաջ։ Քաղաքին հին անունը ըստ Ստրաբոնի և Պտղոմեոսի Խորղինի է, ուրվեց առաջ եկած ըլլալ կկարծվի

Կարս կամ Ղարս անունը (դոներեն մեկուն վրա կա հայերեն գրված «Ռոտոն Անվո»)։

Կարսի պարիսպները Ջաֆարի օրով նորոգված են մասամբ։ Թ. դարու կեսին Աղոտ Բագրատունի կնորոգե Կարսը։ Մմբատի թագավորության ժամանակ Աբաս սպարապետ անունով մեկը եղբայր Աղոտի, վարեց Կարսի իշխանությունը, Մմբատի օրով ալ մեռավ 902 թվականին։

Մմբատ Ա-ի մահվանեն հետո, անոր երկրորդ որդին Աբաս գահը ժառանգեց իբր օրինավոր թագավոր։ Այս Աբասը 930 թվականին հիմնարկեց Առաքելոց եկեղեցին, որը կնկարագրե Ասողիկ. «Շինեալ թագաւորին զկաթողիկէ սուրբ ի քաղաքին Կարուցք և վերջացրեց 942 թվականին։

55. Կ Ա Փ Ղ Լ Ի

Լեւինականի հարավային կողմը 12—15 կիլոմետր հեռավորության վրա հայաբնակ գյուղ է Արթիկի շրջանում։ Գյուղին մեջ կա հին հեթանոսական շրջանի անտաշ քարերով ամրոցի մը մնացորդ, որուն վրա հետագա 13—14-րդ դարերուն շինել են մի նոր բերդ։

Գյուղից մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա կա նաև մի ուրիշ ուրարտական ամրոց. այս երկու ամրոցներուն մեջտեղ տարածված է հեթանոսական շրջանի մի փոքր քաղաքի ավերակը։ Բազմաթիվ քարե

Նկ. 98. Կեչառուքի ս. Գրիգոր եկեղեցու արևելյան տեքսը Ներսիս

դագաղներ և ուրիշ հեթանոսական առարկաներ հաճախ դտնվում են այս գյուղում:

Այս գյուղի մոտ դաշտավայրին վրա է հսկայական արվեստական հողաբլուր, որուն Շահ թափա անունը (Արբայաբլուր) կուտան: Ամենայն հավանականությամբ սա մի մեծ ուրարտական դամբարան է. պեղման կարոտ:

56. ԿԸՐԻՆ ԳԱԳԻՐՄԱՆ

Արագածի հյուսիս-արևմտյան քարձրունքներու վրա Ապարանի շրջանի մեջ մի գյուղ է: Վերին աստիճան հետաքրքրական է գյուղի կոնակը, բարձր սարի գլխին գտնվող ուրարտական շրջանի մեծ բերդը և քերդի շուրջն ուրարտական քաղաքի ընդարձակ տարածությունը:

Այս գյուղում կան 7-րդ դարու մնացորդներ. նշանակելի են քառակող կոթողիկներ, քարձրաքանդակ պատկերներով զերեզմանաքարերը, որոնց մեկը գյուղի հկեղեցու դռան քարավոր են շինած, իսկ մյուսը՝ դուրազիներին ձեռքով մատրանման շինված տեղի մեջ կանգնված է և ուխտավորներու վառած ձեթի ճրագներու և մոմերու ծուխից միանգամայն սևացած:

57. ԿՈՒԼԻԶԱՆ

Ալեքսանդրոպոլից դեպի հարավ-արևելք Արագածի ստորոտներու մոտ, Մանթաշից հսոող վտակի ափին մի գյուղ է Արթիկի շրջանում:

Նկ. 99. Կեչառուքի ս. Գրիգորի գավթը Ներսիս

Նշանավոր է իր բևեռածև արձանագրությունով, փորված ձորի մեջ մի քարայրի բերանին: Հին ուրարտական ամրոցի ավերակներ և այլ շինություններ շատ կան այս կողմերը. նշանավոր են երկու քարայրեր:

Այս գյուղից գտնվեցին բրոնզյա քանդակազարդ գոտի, բրոնզյա նիզակ, սուր և այլ ուրիշ հեթանոսական իրեր, որոնք այժմ գտնվում են Հայաստանի Պետական Պատմական, Թանգարանում:

58. Հ Ա Ջ Ի Խ Ա Լ Ի

Արագած լեռան հյուսիս-արևմտյան լանջերուն վրա Ապարանի շրջանում մի գյուղ է, որ հնադիտական տեսակետով նշանավոր է իր նախապատմական շրջանի բերդով և ամրոցներով: Բացի ամրոցներեն ընդարձակ տարածության վրա տակավին կերևին նախապատմական շրջանի մի քաղաքի շինությունաց բավականին որոշ հիմքերը: Այս մնացորդներու մեջ ուշադրության արժանի են մի քանի հատ կրոմյխներ, բուրբակ ձևով շրջանակված:

59. Հ Ա Ռ Ի Ճ (Ղփշախ)

Արագածի ուրևմտյան լանջի վրա, Արթիկից երեք կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք մի գյուղ է: Գյուղի կողքին ձորի եզվքին քարձր տեղի վրա շինված է երկու եկեղեցի ի հնոմն ամուր պարիսպներով պատած: Եկեղեցիներուն իկը շինված է ոմն Սարգիս Ճոնի

Անորով 7-րդ դարուն և նորոգված է մասնակիորեն 10-րդ դարուն Իսկ մշտնը շինած են Զաքարե և Իվանե երկու իշխաններ, սրանց արձանները քանդակված են Էկեղեցվո արևելյան սրտին վրա: Գեղեցիկ քանդակ-

Նկ. 100. Կարանդուխ գյուղի 7-րդ դարի ավերակ Էկեղեցին

կադարյություններ ունի արտաբնուստ: Ունի գեղաքանդակ սյանադարդ գավիթ արևմտյան կողմը. մի քանի ընդարձակ կարևոր արձանագրություններ կան վրան:

Այս Էկեղեցու արևելյան կողմը բարձր տեղի վրա կա մի հին գերեզմանատուն, որուն մեջ կան շատ քանդակազարդ արձանագրված տաղանաքարեր և խաչքանդակներ: Իսկ գեղեցիկ անասնից մեկ կիլոմետրի շուրջից կան արևելք կա մի փոքր մատուռի մնացորդ հավա-

նորեն 7—8-րդ դարու: Այս փոքր մատուռի մատից բերված է մի գեղեցիկ և հետաքրքրական բառակուսի կոմիտիան գերեզմանարար 7-րդ դարու իր սլառվանդանով: Քանդակազարդված էն շրջս կողմերը հետաքրքրական բարձրաքանդակ սյանկերներով:

Այս ավերակներու մոտերքից գտնված է մի փոքր գանդակ 13-րդ դարու գործ է մի արարտական բրոնզյա գոտի և ուրիշ հեթանոսական շրջանի առարկաներ:

60. Հ Ա Վ Ո Ւ Յ Թ Ա Ռ

Աղջուց վանքից բիշ հեռու հարավ-արևմտյան կողմը և Գուռնիի հյուսիս-արևելյան կողմը կա Հավուց Ռատ բոված ամառի գյուղը, որուն մեջ այժմ կիսավեր մնում է Հավուց Ռատի Ամենափրկիչ մեծ վանքը: Շինություն սկիզբը կվիվ 11-րդ դար. Գրեղոր Մադիատրոս 1013 թվին այս վանքին մեջ շինել է մի Էկեղեցի: Կարծիք կար, որ նախքան 11-րդ դար նախապես Քեղա Գեորգ իշխանի այս վանքը հիմնելն առաջ շատ հին ժամանակ վանք գոյություն չունենալու առաջինը: Անհրաժեշտ է երկար խուզարկություն այս վանքի շուրջը, որովհետև շատ ընդարձակ և անվանի նշան է:

61. Հ Ո Ռ Ո Մ

Ալեքսանդրոպոլից 12—15 կիլոմետր դեպի հարավ և Կափիլից 3—4 կիլոմետր դեպի արևելք մի գյուղ է, որ նշանավոր է իր Գալա-Լիչի կոչված հին ամրոցով: Մեծ տարածություն զբաղած է այս ամրոցը և հին ուրարտական քաղաքը: Վերին աստիճանի հետաքրքրական է և անհրաժեշտ ուսումնասիրության կարող այս հսկայական ավերակն իր պարիսպներով, բերդերով, բնակարաններով ու բարաչքներով:

Հոռոմ գյուղը գտնվում է ավերակ քաղաքի լեռնալանջի ստորոտին:

62. Հ Ո Վ Հ Խ Ն Ն Ա Վ Ա Ն Ք

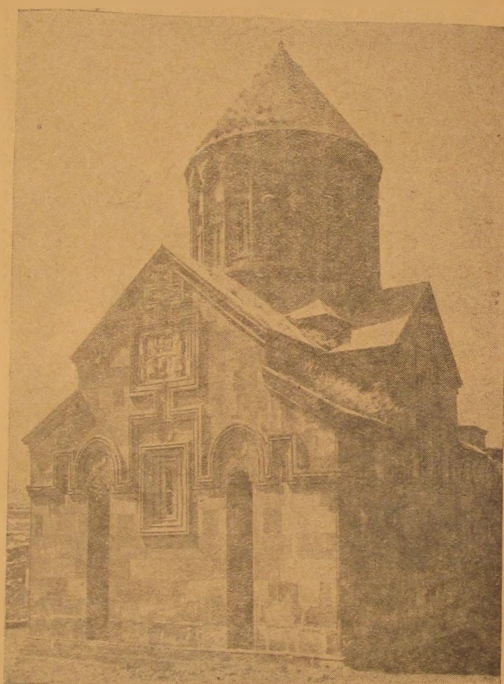
Համանուն գյուղի մեջ Էկեղեցի է: Շատ հռչակափոր է պատմության մեջ այս վանքը: Երկու մասից է բաղկացած, մեկ մասը 4—5-րդ

Նկ. 101. Կաբախ քաղաքի պարիսպները (բանդված 1878 թ.)

Նկ. 102. Կարսի բերդի արևմտյան կողմը (քանդված 1378 թ)

Նկ. 103. Հատիճավանքի՝ Զօրարե և Լվանի իշխանների շինած եկեղեցիների հյուսիս արևելքից

դարու գործ է և այժմ ալ կանգուն է, ուր կատարվում է ժամասացություն, իսկ մյուս մասը՝ վաղև իշխանի ձեռքով շինված 1217 թվին, որ կից է հին եկեղեցուն, բայց դուրս գործոց է 13-րդ դարու հայոց ճարտարապետության՝ իր մեծությունով, զավթով, նրբակերտ քանդակներով և շինարարական ճարպիկ ձևակերպումներով:

63. Վ Ա Ր Ա Վ Ա Ն Ք

Ներքին Թալինեն 3-4 կիլոմետր դեպի հարավ դաշտերուն մեջ կիսավանդուն է սև քարերով շինված 7-րդ դարու մի փոքր, բայց գեղեցիկ եկեղեցի, շուրջը ավերակներով և գերեզմանատնով: Եկեղեցու հարավային պատի վրա կա 10-րդ դարու նվիրատվության արձանագրություն, իսկ գերեզմանատան մեջ կան հետաքրքրական քանդակագործություններ և արձանագրություններ:

64. Ղ Ա Ր Ա Ք Ի Լ Ի Ս Ա

Ապարանից դեպի Էջմիածին տանող խճուղու վրա 7-8 կիլոմետր հեռավորությամբ մի գյուղ է Ալսուեղ կան մատուռներու մնացորդներ և հին գերեզմանատուն, որուն մեջ կան քանդակագործ հին խաչքարեր՝ 11-րդ, 12-րդ և 13-րդ դարերու ռժուլ:

65. Մ Ա Չ Մ Ո Ի Գ Ջ Ո Ի Ղ

[Այժմ Պեմզաշեն]

Արագածի արևմտյան լանջերին Արթիկից 4-5 կիլոմետր դեպի հարավ կգտնվի այս գյուղը: Գյուղի մեջ կա մի եկեղեցի գրեթե անարատ մնացած 7-րդ դարու խիստ հետաքրքրական սուրբաբանություններով: Արևմտյան դռան վրա կա մի գեղեցիկ բարձրաքանդակ պատկեր: Պատկերը ներկայացնում է Տիրամայրը շիրտախոս պրկած, հրեշտակը հովանավորում է Տիրամայրը և մի իշխան աղոթում է նրա առջև (Նկ. 106):

Գյուղի արևմտյան կողմը 500 մետրի չափի հեռու կա մի 13-րդ դարու ավերակ եկեղեցի, եղծված արձանագրություններով, այս եկեղեցու արևմտյան կողմը 150 քալը հեռու կա 10-11-րդ դարերուն նշանավոր վահան Պահլավունի իշխանի եղորո՞ր Ապլղարթի իշխանի տապանաքարը վրան ընդարձակ արձանագրություններով:

Գյուղի հարավ-արևմտյան կողմն է բարձր տեղում

Մակարալանք անվանված 10-րդ դարում շինված ղեկ-
ջրիկ եկեղեցին վրան արձանագրություններով և փրփ
մի գտնվում էր (նկ. 107)։

Շինությունն արձանագրությունը կա. բայց իվակա-
նի մասը կորած է։

Նկ. 107. Հատիճավանքի՝ Զորբարե և Իվանե իշխանների շինած
եկեղեցու ուղի

Այս գյուղի եղբրին կա մի հին պեղմանատուն,
որուն մեջ կան շատ հին արձանագրություններով տա-
պանաքարեր։ Այս գերեզմանատունը ի հնումն եղեր է
նաև հեթանոսական պեղմանատուն, որովհետև բազ-
մաթիվ գերեզմաններ կան բնական մայրի վրա փորված
սակնառն ուղղություններով, որոնք վրաները կափարիչ
չեն ունեցեր և կամ կափարիչները կորսվեր են։

66. Մ Ա Ն Կ Ա Ն Ա Յ

Օշականի հյուսիս-արևմտյան կողմը գյուղի սահ-
մանին Շաղվերտ գետի ափին մի ավերակ է Մանկա-
նոց անունով. ավերակների մեջ կա մի եկեղեցի ս. Սի-
ոն անունով, որուն վրա արձանագրություն կա 1200 թ.՝
(ՏԵՆ Օշական)։

67. Մ Ա Ճ Ի Տ Լ Ա Ռ Ի

(Այժմ Եր Այսեմ)

Անինականից հարավ-արևելք 10—12 կիլոմետրի
վրա մի գյուղ է, որի մեջ կա մի 7-րդ դարու եկեղեցի։

Այս եկեղեցու սյուսերուն վրա կան բազմաթիվ արձա-
նագրություններ, որոնք հասնում են մինչև 10-րդ դար,
դանագան նվիրությունություններ և հարկարաշխման
վերաբերող։

68. Մ Ա Ս Ա Ս Ա Ր Ա

Գյուղ Արագածի արևմտյան լանջին 3—4 կիլո-
մետր հեռու Շենիկ գյուղեն։

Հին հիշատակներով հարուստ գյուղերն մեկն է
Մաստարան։ Թե գյուղի եզրերները և թև անմիջական
չըջակալքը կան մատուռներու, եկեղեցիներու, խաչար-
ձաններու, բնակարաններու մնացորդներ։

Այս հիշատակարաններուն մեջ ամենն ուշագրավն
է գյուղի միջի եկեղեցին, որ անվիճելիորեն 7-րդ դարուն
կանգնված է։ Խաչած, հատակագիծ ունի։ Ներքուստ և
արտաքուստ արձանագրություններ կան, սկսած 7-րդ
դարուց մինչև 13—14-րդ դարերը։ Եկեղեցին պարբե-
րաբար նորոգել են պուղացիք՝ իբր պուղական եկեղե-
ցի, սակայն տգիտաբար հաճախ աղճատել են հիշա-
տակարանները, ոչնչացնելով շատ կարևոր մասերը։ Այս
գյուղում շատ կան ուսումնասիրելի մնացորդներ։

69. Մ Ա Ր Մ Ա Շ Ե Ն (Ղանլիճա)

Ալեքսանդրոպոլից 7 կիլոմետր հեռավորության
վրա դեպի հյուսիս-արևմուտք Ախուրյան գետի ձորի
մեջ կան երեք եկեղեցիներ, որոնց մեծագույնն այժմ էլ
կանգուն է և ծառայում է իբր գյուղական եկեղեցի։

Շինողն է իշխանաց իշխան Վահրամ Պահլավու-
նին։ Շինությունն սկսվել է 986 թվին և վերջացել է
994-ին։ Արտաքուստ շքեղ բանդակազարդ է, որմա-
սյուններով զարդարված. ներքուստ պարզ կամարա-
կապ։

Վահրամ իշխանի եկեղեցու հյուսիսային կողմը 3
մետր հեռավորության վրա կա մի ուրիշ եկեղեցի, քիչ
փոքր, քան նախկինը։ Հուվանորեն ավելի հին, բայց
դարձյալ 10-րդ դարու գործ. իրան է արևմտյան պատը
և վրայի գմբեթը։ Շինողն անհայտ է։

Հարավային կողմը Վահրամաշենից 8—10 մետր
հեռավորության վրա կա մի փոքր մատուռ. շինողն ան-
հայտ է. հավանորեն 13—14-րդ դարու գործ. ներքև ա-
նադարտ է. գմբեթը կանգուն. քանդակազարդ են արտա-
քին երեսի քարերը։

Այս երեք եկեղեցիները շրջապատված են եղած ըն-
դարձակ պարիսպով և պարիսպի մեջ մեծ ու փոքր
բնակարաններով, որոնց հիմքերը երևում են այժմ.
արևմտյան կողմեն պարիսպը մասամբ մնում է խոշոր
սրբատաշ քարերով։

Պարիսպին կից, հյուսիս-արևմտյան կողմը, փոքր
ձորակի բերնին երևում են բոլորակամի շինության հիմ-
քերը, հարկավոր է պեղել ինչ լինելը հասկանալու
համար։

Եկեղեցիների հյուսիսային կողմը կես կիլոմետր
հեռավորության վրա կա մի քարձր բլուր. բլուրի գա-
զաթին վրա կա մի փոքր եկեղեցու մնացորդ սրբատաշ
քարերով։ Շինվածքի ոճը ցույց է տալիս, որ 7-րդ դա-
րու գործ է։ Արձանագրությունը կորած է. հյուսիսային
պատը միայն մնում է գմբեթի մասով։

Նկ. 105. Մահմուդջուզի 5-րդ դարի եկեղեցին

եկեղեցիներից դեպի հարավ, Ախուրյանի վրա, կամի հակա կամուրջի մնացորդ, որն ըստ երևույթին Չրրփլուտի կամուրջին նման երկու աշտարակներ ունի, այսինքն գլուխները երկու հարկանի:

Նկ. 106. Մահմուդջուզի 5-րդ դարի եկեղեցու արևմտյան մուտքի նակատի Տիրամոր բարձրաքանդակը

Կամուրջից դեպի հարավ մի բանի կիլոմետրի վրա կան շատ ավերակներ մատուռներու, ջրաղացներու, ձիթհանքերու և բնակարաններու. տեղ-տեղ թափված են զեղաքանդակ շինություն քարերու Կան բազմաթիվ գերեզմանաքարեր վրաները արձանագրություններով: Այս տեղին անունն է Խաչի Ձոր:

Մարմաշենից երկու կիլոմետր հարավ-արևելք ձորի եզերքին կան ուրարտական սպտերի մնացորդներ և Արդիշտի բեռածե արձանագրությունը:

70. Մ Ա Ք Ա Վ Ա Ն Ք

Մաղկաձորի մոտ Հրազդանի սյ ափին կա Մաքրավանք հայաբնակ գյուղը. ունի մի հին եկեղեցի քարաշեն անսյուն գմբեթավորված, այժմ գմբեթն ընկած է և փայտով ծածկված:

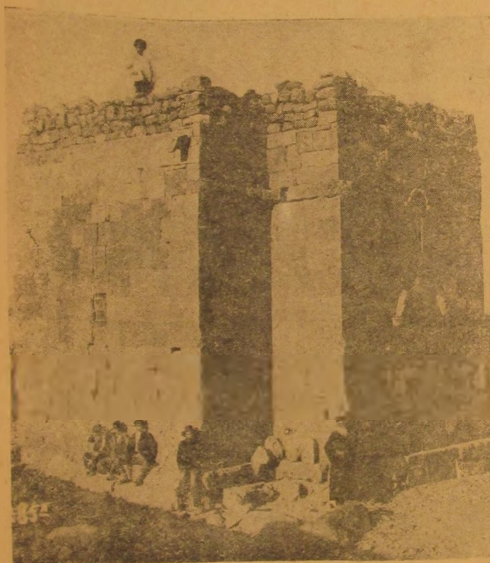
71. Մ Ո Ւ Ղ Ն Ն

Նշանավոր ուխտատեղի Հովհաննավանքի մոտերը: Եկեղեցին ծագումով ջասո հին չէ. սակայն այժմյան Եկեղեցին ալ շինված է հին փոքր եկեղեցույն տեղ 1669 թվին Հովհաննես և Կավլիվ վարդապետներու ձեռքով:

Նկ. 107. Մանճուղջուղի Մակարավանք կոչվող եկեղեցին հարավ-արևելյան կողմից

Նկ. 108. Մանճուղի 7-րդ դարի եկեղեցին հյուսիս-արևելքից

72. Մ Ռ Ա Վ Յ Ա Ն
(Տամնու)

Ապարանի շրջանում գտնվում է այս գյուղը, Գյուղի մեջտեղը կա մի չափավոր մեծությամբ եկեղեցի, որում շինությունը 11—12-րդ դարաշրջանին լինել

կի՛վի. իսկ առջևի ընդարձակ դավիթը, որ հրքեմն խիստ շքեղ է եղած, այժմ քայքայված է, [Նկ. 110]:

Այս եկեղեցվո առանձնահատկությունն այն է, որ արևմտյան երկու անկյուններուն վրա ունի երկու աշտարակաձև զանգակատուններ:

Գյուղի արևելյան կողմը հին գերեզմանատան կից ապա՛ծ է մի եկեղեցու հյուսիսային պատը, որուն պսակի ոճեն երևում է, որ 5-րդ դարու շենք է:

Այս մնացորդին մոտիկ կա վերին աստիճանի զեղեցկաբանդակ մի խաչարձան:

Նկ. 109. Մաքրավաքը հարավ արևմուտքից

73. Շ Ե Ն Ի Կ (Մազաբլում)

Ատիամանի և Մաստարայի մեջտեղ (հնում Մազար ջուղ) Արագած լեռան հարավ-արևմտյան բարձրունքներու վրա փոքր գյուղ է Թալինի շրջանում: Այս գյուղին մեջ կա մի ավերակ եկեղեցի, որուն հյուսիսային և արևմտյան պատերը կանգուն են: Շինության ոճեն կտեսնվի, որ անվրեպ 5-րդ դարու շենք է:

Իսկ գյուղին մեջ կա մի ուրիշ եկեղեցի, որ շինված է նույնպես 5-րդ և 6-րդ դարերուն մեջ, մնացել է արևելյան պատը և հարավային պատի մի մասը, արիվելյան պատին կից: Գյուղացիք պահելով հին պատերը, ավելացնելով նոր պատեր՝ շինել են իրենց համար եկեղեցի: Այս եկեղեցվո արևելյան հնագույն պատին վրա կա եղծված մի ասորերեն արձանագրություն:

Փոքր եկեղեցվո մոտ կա մի հնագույն գերեզմանատուն, որն այժմ ևս ծառայում է նույն նպատակին: Ծատ են գտնվում կոթողաձև բարձրաքանդակ պատկերներով տապանաքարեր:

74. Շ Ի Ր Վ Ա Ն (Ջ Ո Ւ Կ)

Այրագածի արևմտյան լանջին վրա Մանճուղջուղից 3—4 կիլոմետր հարավ գյուղի մեջ հետաքրքրական եկեղեցի է:

Հավանորեն հեթանոսական ծագում ունի այս շենքը: Հիմքը դրված է անտաշ հսկա քարերու վրա, ինչպես ուրարտական շրջանին: Իր հատակագծով նման է հունական Cellա-ի, պատուհան չէ ունեցել, հարավ-արևմտյան և արևելյան կողմին վրա ուղ ժամանակ քայքեր են պատուհաններ:

Աշտարակի շրջանում Օշականի մոտիկ մի գյուղ է, ՀնուՅթյանց նշմարներ շատ կան, թե գյուղի և թե շրջակա այգիների մեջ: Սակայն ամենևն ուշագրավն այս գյուղի մեջ Քասախ գետի ապառաժուտ ավտների բարձունքներու վրա հնադարյան ուրարտական ամրոցն է:

Գյուղ Կարբիի մոտերը Աշտարակի շրջանում, Գյուղին մեջ կա ավերակ եկեղեցվո մնացորդ, իսկ գյուղից դուրս կան երկու եկեղեցիներ հին ընդարձակ դավթով: Այս եկեղեցիներուն շինողն անհայտ է, հավանորեն պատկանում են 13-րդ դարուն:

Նկ. 110. Մաւլյանի եկեղեցու արևմտյան ավերակ գավիթը

77. Զ Ր Ա Փ Ի (ՀՆ. Չոփրվի)

Նշանավոր կամուրջ Ախուրյանի վրա, Կամուրջը նշանավոր է նրանով, որ այժմ երևում է, թե ավելի քան 30—35 մետր լայնության վրա շինված է միակամար. ջուրը տակից անցնում էր, իսկ վրայով էլ Ախուրյանի ջրից առու էին տանում դետի մյուս ափը բարապետների միջոցով, մյուս կողմի հողերը ոռոգելու համար:

Գյուղի մեջ ուշադրության արժանի հնուՅթյուն է հին իջևանը, որուն անևղծ մնացած սենյակները այժմ ևս օգտագործում են իբրև բնակարաններ:

78. Ռ Ն Դ Ա Մ Ա Լ

Բջնիից դեպի հյուսիս-արևելք Հրազդան գետի մոտ կգտնվի Ռնդամալ գյուղը: Այս գյուղի մոտն է մի փոքր կիսավեր եկեղեցի:

79. Ս Ա Ղ Մ Ո Ս Ա Վ Ա Ն Ք

Հոչակավոր վանք է Աշտարակի շրջանում, Աղա-

տավանի մոտ 13-րդ դարու սկզբին Զաքարե սպասալարի գործակալ Վաչե իշխանի շինած:

Ընդարձակ գավիթ ունի շորս կամարակապ սյունեքուրու վրա և հոխ բանդակագործված: Գավթին կից կա մի փոքր մատուտ և այլ մի փոքր բաժանում, որ ըստ արձանագրության գրատուն է եղած:

80. Ս Ա Ռ Ն Ա Ղ Բ Յ Ո Ի Ր

(ՀՆ. Սոգյուրլու)

Արագածի հարավ-արևմտյան լեռնալանջերուն վրա Ադիամանից 3—4 կիլոմետր դեպի հյուսիս արևմուտք մեծ գյուղ է: Այս գյուղի մեջ նշանավոր է ջուր բխող մեծ քարայրը, որ խիստ առատ ջուր է տալիս և ի հնումն ևս իբրև ուխտատեղի է ծառայել: Քարայրի ներքին պատերու վրա կան հատ ու կտոր արձանագրություններ:

Գյուղի ծայրին մի հին մեծ շինություն պատը մնա-

Նկ. 111. Շիրվանշուկի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևմուտքից

Նկ. 112. Սառնաղբյուրի 11-րդ դարի եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

ցել է վերին աստիճան մաքուր շինված սրբատաշ բարերով, ինչ շենք լինելը պետք է քննել:

Գյուղի հարավային կողմը 2—3 կմ. հեռավորության մի ձորայանջի վրա կա գեղեցիկ մի եկեղեցի 11-րդ դարու գործ

Ամայության մեջ փշանալու և բոլորովին քանդվելու վրա է: Վրան կան զանազան դարերու արձանագրություններ: (Հավանորեն Ալիշանի Հոգեվանք անվանած եկեղեցին այս է):

81. Ս Ո Ւ Ա Կ

Բջնիի հանդեպ, Հրազդանի ձախ² ափին կգտնվի Սուլակ մեծ գյուղը: Այս գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմը, դժվարամատույց լեռանց խորածորի մը վրա կա մի փոքր եկեղեցի սրբատաշ քարերով, որուն վրա կա 1224 թվի արձանագրություն: Ըստ արձանագրության նույն տեղի անունն էր Տափակ Մայրի և եկեղեցու անունը ս. Աստվածածին:

82. Տ Ե Կ Ո Ր

Ագարակի և Խճկոնքի արևելյան կողմի գրեթե կեսսից մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա է Տեկոր գյուղը, որու կողքին գոյություն ունի բազմամյա հուշարձան Տեկորի եկեղեցին ս. Ծրբորդություն կամ ս. Սարգիս անունով:

Շինության արձանագրությունից և արձանագրության մեջ հիշված անուններից հայտնի է լինում, որ եկեղեցին կանգնված է 5-րդ դարուն: Բայց իմ կատա-

յաճ մի ուսումնասիրությունից երևում է, որ նախնաճ եկեղեցիի վերածվելը ավելի հին ժամանակ եղել է այդ շինությունը:

Թե ի՞նչ նպատակով շինված է, ինձ հայտնի չէ. միայն հետազոտում, 5-րդ դարում, փոխարկվել է եկեղեցիի արձանագրության մեջ հիշված մարդկանց ձեռքով, երբ բավականին ձևափոխված է. ինչպես օրինակ՝ ավելացված են Portique-ները և այլն:

10—11-րդ դարերուն Բագրատունի թագուհիները, Աշոտ Ողորմածի կինը և Գաղիկ Ա-ի կինը, զանազան նվիրաբերություններ և նորոգություններ կատարած են: Հետագային Գրիգոր Մագիստրոսի աղջիկ՝ Վեստ Սարգսի կինը մի տուրք զիջել է գյուղին կամ գյուղաքաղաքին:

Բացի շինության հնությունից, որը գրեթե հասնում է հեթանոսական դարերը, ունի իր մեջ ուշագրավ երկվություն, որոնք ճարտարապետական որմնաշինական արվեստներու մեջ կարևորություն ունին:

83. Փ Ա Ր Ա Ս (Հն. խաչաքիլիսա)

Գյուղ Արագածի արևմտյան լանջին վրա, Հառի-ճից երկու կիլոմետր հեռու Արթիկի շրջանում, Գյուղի մեջ կա մի 7-րդ դարու եկեղեցու պատի մի մասը: Սրան կից շինած են գյուղացիք իրենց եկեղեցին: Եկեղեցու շուրջը թաված են գեղաբանից քարեր՝ զանազան դարերուն: Մի հատ քառակուսի կոթողաձև տապանաքարի պատվանդանը կա, որուն վրա փորագրված է Դանիելը ձգված առյուծի գոգը և առյուծները լիզում են ստները (Նույնը կա նաև Հառիճի կոթողի պատվանդանին վրա):

84. Ք Ա Ղ Ս Ւ

Մաքրավանքից մեկ կամ մեկ ու կես ժամաչափ դեպի հարավ կոտնվի Քաղսի գյուղը, որտեղ կա մի հին քարաշեն եկեղեցի ս. Աստվածածին անունով. տանիքը և պատերի մի մասը քայքայված են, որոնք կարկատված են փայտով:

85. Ո Շ Ա Վ Ա Ն

Նախապատմական շրջաններից սկսած մինչև քրիստոնեական վերջին դարերի հնագիտական մնացորդներով լի է Օշական գյուղը և դրոշի շրջանը: Բայց մինչև այժմ հնագիտական լուրջ հետազոտություն և ուսումնասիրություն չի կատարված այս շրջանում: Գյուղից մի քիչ հեռու արևելյան և հարավային կողմերը, բազմաթիվ նախաքրիստոնեական գերեզմանները զատ, կոտնվեն նաև հնագույն ձևի դրվաններ, որոնց գյուղի բնակիչները Օղուզի տներ անունն, են տալիս: Դեռ մյուս ափին ևս դեպի Հաջի Վարա գյուղը և նրա շրջակայքը տարածված են նախաքրիստոնեական զերեզմաններ, պաշտման խոշոր աշտարակներ և այլ մնացորդներ՝ մինչև Աղազնատան սահմանը: Եթե ի նկատի առնենք նաև Օշականի անմիջական սահմանակից Ոսկեվազ, Աղթամար և այլ գյուղերն ու սահմանները, այն ժամանակ մի ընդարձակ շրջան կլինի հնագիտական տեսակետով հետազոտելի:

Գյուղի անմիջապես հեզերում կան երկու բլուրներ, որոնց մեկը մի փոքր սար ըսվելու չափ մեծ և բարձր է, նախապատմական տեսակետով շատ մեծ տրոհք ևս

ներկայացնում այդ բլուրները: Բլուրներեն մեծին և ընդարձակին գյուղացիք անվանում են Դիդի Կոնդ: Այս բարձր Կոնդի զագաթին տակավին երևում են հսկայական որձաքարերով անշաղխ շինված ամրոցի մնացորդները, և ամրոցի մեջ ցեղապետական բնակարանների հիմերը, բացի ուրիշ անշաղ և մասնավոր հիմերի մնացորդներից: Երևում են նաև քարայրներ, որոնք նախաքրիստոնեական ծագում ունեն: Քրիստոնեական շրջանում ևս ավանդաբար նվիրականացել է այս մեծ բլուրը և զանազան կետերի վրա կանգնվել են խաչքարեր. դամբարաններ և այլն և այլն:

Երկրորդ Կոնդը, որ քիչ հեռու է Դիդի Կոնդից և անհամեմատ փոքր է, սակայն դարձյալ պատկառելի մեծություն ունի և գյուղացիք «Գյուլլե Կոնդ» անուն են տալիս: Այս բլուրը պարզապես արվեստական մի բլուր է, որուն հողը եթե քննվի, կտեսնվի որ մոտակա Դիդի Կոնդ անվանված մեծ բլուրի լանջից փորելով տեղափոխել են և կազմել են այս Գյուլլե Կոնդ անվանված բլուրը՝ շրջապատելով որձաքար անշաղխ պատերով, որոնց հետքեր տակավին երևում են:

Գյուլլե Կոնդը մեծ նախապատմական դամբարան է. որը վաղուց նկատելի էր Երվանդ կայսրնը: Հարմար առիթով նա պեղումներ կատարեց իսպառի վարդապետի հետ, բայց ինձ հայտնի չէ մինչև այժմ, թե ո՞ր տարին բլրի միջից հանված իրեղևները, Թեև պետք է ասել, որ պեղման օրերնդման հակառակ փորումներ կատարելուն համար, բնականորեն քիչ արդյունք պիտի ունենային՝ գյուղերի տեսակետով և որչափ որ լսել եմ այս պեղումը եղած է իրև մի նախնական փորձ, առաջիկային շարունակելու համար, սակայն հետո չեն կարողացել շարունակել: Եթե հմուտ մասնագետների ձեռքով պեղումները շարունակվեն թե՛ այս բլուրի վրա և թե՛ մոտակա շղմենների և նախաքրիստոնեական գերեզմանները շրջանում, մեծ արդյունք կստացվի հնագիտական տեսակետով:

Քրիստոնեական շրջանի հնությունների մնացորդներ ցրված են գյուղի զանազան կողմերում: Գյուղի մեջ ոչնաավոր տեղ կարեն պատմական տեսակետով այն բարյա կոթողը, որ ավանդությունը վերագրում է Մավրիկ կայսեր մոր անվան: Մեր պատմագիրներն ո՞րնք ասում են, որ Մավրիկ կայսրը բնիկ օշականցի էր, հակառակ օտար պատմագիրների տված տեղեկությունների: Մավրիկի ծագման մասին: Ուստի եթե ստուգվի, որ Մավրիկի վրայը բնիկ օշականցի էր, այն ժամանակ կասկած չի մնա, որ կոթողը ևս Մավրիկի մոր հիշատակն է, որովհետև կոթողի կազմվածքը ևս հայկական չէ, թեև մասունքների մեջ նկատվում են հայկական տեղական ձևեր: Աստիճանավոր պատվանդանի վրա կանգնելով է միակտուր բարձր միանկյունավոր սյուն, որի ղլխին վրա Ձվաթթնոցի ժանգված կողովավոր խոյակներին շատ նման մի խոյակ կա: Այս խոյակն է, որ տեղական ժամանակակից ճարտարապետական հատկանիշն ունի:

Ներկայի Օշական գյուղը ընդհանրապես հայոց մեջ ժողովրդապետություն է վայելում, հայկալար գրերի գյուտի հեղինակ Մեսրոպը Մաշտոցի այնտեղ թաղված լինելուն համար: Այս գյուղը սեփականություն էր վաճան Հորավարին, որը Մաշտոցի մարմինը փոխադրել էր կալվածքը հանուն երաստադիտության և դամ-

բայրանին վրա շինեց մի եկեղեցի, որն այժմ չկա: Նախկին եկեղեցին չափազանց հնացած է եղել, որը Փիլիպոս կաթողիկոս 1840 թվին նորոգել է, բայց դարձյալ չի դիմացել, ուստի Գևորգ կաթողիկոս 1875-ին ամբողջովին հիմնիվեր նորոգել է:

Գյուղի մի եզերքում, գետի մի կողմը կան անսուշ որձաքարերով շինված կիկլոպյան շենքի հիմեր և տեղ-տեղ բավականին բարձր պատեր: Մի բանի գյուղացիներ որոշ շափով վերականգնելով այս պատերը օգտագործում են դրր քնակարան: Այս պատերի համար հասարակաց կարծիք է գոյացել գյուղացոց մեջ, որ վահան կամատուների արպարանքի պատերն են: Ինչ որ էլ լինի այս պատերի անցյալը, վահանի արպարանք թե ամբողջ, յուրը ուշադրության և մանրակրկիտ Լետադատության արժանի է:

Բացի մի շարք հատուկապես նազանական մնա-

ցորդներից և այրևրից, որ ցրված են գյուղի մեջ և շրջակայքում, ուշադրության արժանի է Մանկանոց անվանված փոքր եկեղեցին և գետի վրա ձգված կամուրջը:

Մանկանոց ըսված փոքր եկեղեցին ս. Սիրո անունով, Օշականի հյուսիս-արևմուտքում, բավականին վայելուչ և գեղարվեստական երևույթ ունի: Իր մանրամասնությամբ մեջ ցույց է տալիս թե 7-րդ և թե 10-րդ դարու ճարտարապետական ոճերի խառնուրդ: Դեռ լիովին չէ ստուգված վճռականապես որոշելու համար, այս եկեղեցու շինության դարաշրջանը, մեր քննության մասնակի կարճուճյան պատճառով: Սակայն ճարտարապետության պատմության համար անհետաձգելի է որոշել, թե իսկապես 7-րդ դարու շենք է, 10-րդ դարու մասնակալից ձևերով նորոգված, թե 10-րդ դարուն կանգնված է, 7-րդ դարու ճարտարապետական ավան-

Նկ. 113. Օրթոքելիխայե 7-րդ դարի եկեղեցին նաբավ-արևմուտքից

դություններով խառն: Իսկ կամուրջի մասին Եսհիս-թունյան տեղեկություն է տալիս, որ նահապետ կաթողիկոս շինած է այս կամուրջը 1691—1705 թվերին, որ արձանագրված է: Կամուրջը վերանորոգել է Սիմեոն կաթողիկոսը 1763—1780 թ. թ.:

85. ՕՐԳԱԿԱՆՈՒ (ՉԵ. Պորտակ)

Անան լեհի հյուսիս-արևմտյան ափին կղզումի այս գյուղը Օրթակու անունով, որուն հին անունն է Պորտակ: Այստեղ կա մի հին եկեղեցի, որ գյուղացիք հուրոգելով ս. Զովհաննես անվանեցին: Կան նաև չին:

գերեզմաններ և խաչքարեր: Այս գյուղի մոտ ծովեզրյա բարափների վրա գտնվեցավ ինը տողով մի բնեռագիր արևանագրություն:

86. ՕՐԹԱԿԵՒԼԱՍ

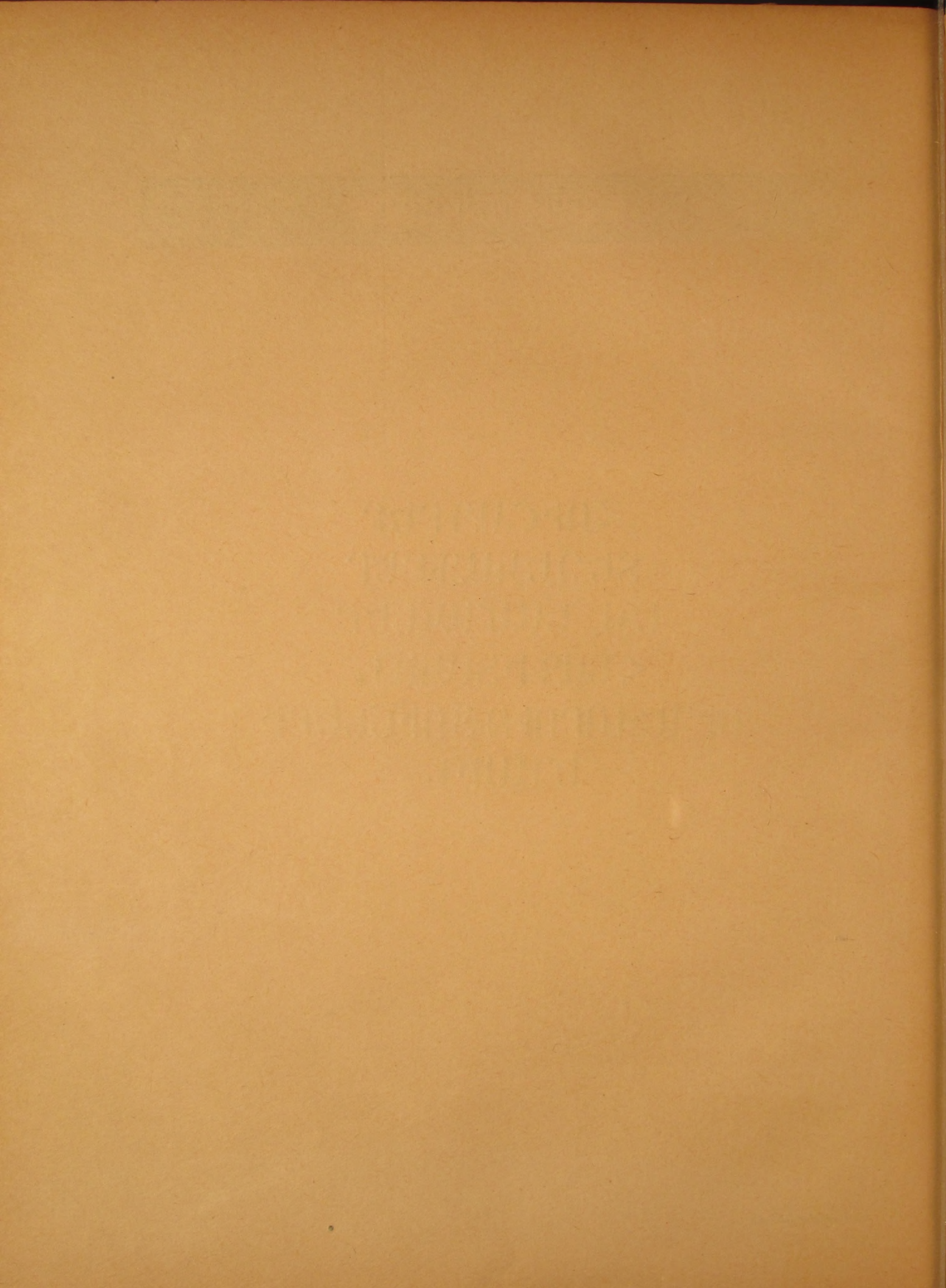
Ընդհանականից շորս կիլոմետր ղևափ հյուսիս գյուղին մեջ կա մի միջակ մեծություն բեկեղեցի անդրբլի: անվրեպ 7-րդ դարու գործ. 10—11-րդ դարուն ավելցուցած են մի մաստու: Երևողն անհայտ է, արձանագրություն չկա կամ նորոգությանը կրած է: Այժմ գյուղական եկեղեցի է և անխնամ պահված:

ԽՈՍԱՆ. ԵՐԲՈՒՄԻ

ՀՈՒՇԱԳՐԵՐ
ՏԵՂԵԿԱԳՐԵՐ
ԵՎ ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ՀԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ

Ա

ՀԱՄԲՈՂԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԾՈՑԱՏԵՐ

(Դիվանի № 35 ա) սկսած 1909 թ. մայիսի 9-ին

Ա Ա Մ

այիս 9-ին այցելեցի Ալամ:

Ալամի հյուսիս արևմտյան արտիդին քառակուսի մասի բիվը:

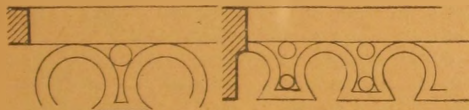
Հյուսիսային արտիդին մեկ մասի բիվը:

Հարավային, նույնպես արևելյան արտիդին բիվը:

Պատուհան և պատուհանի պսակի վրա առամնաշար է:

Ներքին որմասյուններու խոյակ:

Թերևս առաջին օրինակն է արևմտյան քառակ. եր-

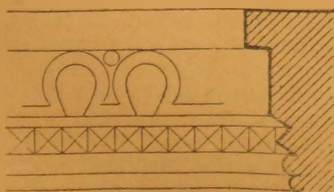

Նկ. 114. Ալամի հյուսիս-արևմտյան արտիդի քառակուսի մասի բիվը

Նկ. 115. Ալամի հյուսիսային արտիդի մեկ մասի բիվը

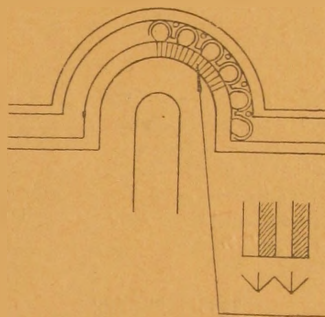
կար թևով բոլոր եկեղեցյաց մեջ և նմանում է 7-րդ դարուն:

Գմբեթի, արտաբուստ ութանկյունի է, ներքուստ՝

Նկ. 116. Ալամի հարավային և արևելյան արտիդների բիվը

բոլորակ: Արտիդներն արտաբուստ ութանկյունի, ներքուստ՝ բոլորակ, Գմբեթի կազմությունը նախնականի դյուղմ ունի. փոխանակ voule pendentif-ի սկսված է անկյունները կտրելով, ինչպես ձևագրված է ստորև (Նկ. 120):

Նկ. 117. Ալամի պատուհաններից մեկի պակը:

Գմբեթին աստիճանաբար բոլորշիացման կերպը, abcd փոքր կամարներ շեղակի նետված, ծրևի 7-րդ դարուն ծանոթ չէր voule pendentif -ով գմբեթի բոլորշին կազմելը:

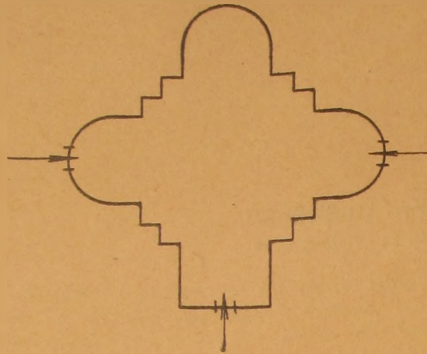
1909 մայիս 9-ին Անիին ճանապարհվեցա ղեսյի Տեկոր, ճանապարհին հանդիպեցա Ալաման գյուղը և մի ժամու շափ ու Անանիա եկեղեցին հետազոտելն հետո, մեկնեցա ուղղակի Խըծկոնք (Պեշ Քիլիսն). մի դիշեր այնտեղ անցնելով և հիշատակարանները տեսնելով անցա Տեկոր մայիսի 10ին առավոտյան, և ինձի քնակության համար տվին դյուղի ուսումնարանի սենյակներն մին:

Նկ. 118. Ալամի ներքին որմասյունների խոյակ

Արևմտյան մուտքի վրայի կամարակալ *voûte* *d'arrêt*-ը հետնագույն նորոգության արդյունք է, հետևաբար այդ եկեղեցին 12-րդ դարուն մեջ, անկասկած, նորոգություն կրեր է:

Այս եկեղեցին, որ կոչվում է ս. Անանիա, Գրիգոր Նղյուստր անունով մեկուն շինածն է, ըստ արձանա-

Նկ. 119. Այսի տաճարի հասակածը

գրություն 637 թվականին, Հեթակ կայսեր և Արշարունյաց տեր Ներսես կամարակալի օրով:

Եկեղեցին 7-րդ դարու ոճի համաձայն արտաքուստ խաչաձև է, բայց ավելի նախնական բան անկյունավոր արսիլներ ունեցողները: Այստեղ արսիլները ուղղակի թառակուսի ձևով են դուրս շեշտված:

Նկ. 120. Այսի տաճարի գմբեթի հիմքը

ՏԵԿՈՐԻ ՏԱՃԱՐԸ

Արևելքեն արևմուտք ընթացող համանուն գետակին հարավակողման վրա լեռնացած երկարող բարձր ըլուրներու լանջին շինված է այս հռչակավոր հնադարյան տաճարը, հարավային և արևմտյան կողմեն շենքը շրջապատող մոտակա լեռներն են, որոնց մեջեն հազիվ իմն նշմարելի է Յազձա լեռան գագաթը, հյուսիսեն նմանապես, բայց քիչ ավելի բացազույն կերևին Ալաճա լեռան կցված և անտը շարունակությունը կազմող լեռնակներ, իսկ արևելքեն, որ ձորի ուղղությամբ հետզհետե ցածրացած են լեռներ, հիանալի կերպով կպարզվի Արագածի սպիտակափառ սրանկյուն գագաթը իր լայնատարած թղանցքներով: Առայժմ բացի գյուղի մեջ ջուրի առատության պատճառով բացառաբար կանաչած վայրենի ու պտղատու ծառերու կանաչութենեն, ուրիշ հաճելի տեսարան մը չկա:

Անտարակույս այլ պատկեր կներկայացնեն այս ջրառատ ձորը և նույնպես ջրառատ լեռնալանջերը, երբ կամարականներու և Բագրատունիներու մեծ և վայելչասեր հովանավորությունը կվայելեր, մասնավաճ տաճարի հարավակողման լեռնալանջը, որ Ադարակի միջով հոսած ջուրով շատ հավանականություն կվերցնեն

դրախտանման վայելչությամբ ծաղկած լինելը, ծառ ու ծառաստանով և պտղատու պարտեզներով և անշուշտ այս իսկ պատճառ տվեր է այն մեծ ջրի կրոնքին, որուն մինչև Բագրատունի Հովհաննես Մմրատ միջամտեր հաշտեցուցել է տեկորցիները աղարակցիներու հետ և այդ անբռնաբարելի որոշումը արձանագրվեր է տաճարի հյուսիսակողմը արևմտյան անկյան կից:

Բազմադարյան անցքերու ու արհավիրքներու վկա այս տաճարը ուսումնասիրել շատ դժվար և երկար ժամանակի գործ է: Թե ի՞նչ է եղեր սկիզբը և ի՞նչ զանազան փոփոխություններն անցնելով զառամած ու օրհասական հասեր է մեր օրին, չէ կարելի լիովին մանրամասն և ճշգրիտ բացատրել: սակայն ինչ որ ակներև է և քիչ թե շատ փաստացի կերպով և գիտականորեն հավանական, ես պիտի ջանամ զանոնք պարզել:

Իր ձևով և հատակագծով այս եկեղեցին հազվագյուտ օրինակներեն մեկը կներկայացնեն, որուն համանման շինություններ հազիվ իմն նշմարելի են Հայաստանի զանազան կետերու վրա, մինչև այսօր նկատելի եղած են Ղրզըլ-Ղալայի տաճարը և Քասախի եկեղեցին, որոնք ևս սույն տաճարին նման ունին նախնական քրիստոնեական տաճարներու տիպը և ձևերով ալ շատ նմանություններ:

Ուղղանկյուն երկար թառակուսի կներկայացնեն հատակագիծը, միայն արևելյան կողմեն մի քիչ դուրս ընկած է խորանի կիսաբոլորակի մասը: Բացի արևելքեն, այժմ նկատելի են, որ երեք կողմեն՝ հյուսիս, հարավ և արևմուտք, շրջապատված է եղեր սյունազարդ սրահով մը, որուն սյուները աղեղներով թե՛ միմյանց կապված էին և թե՛ կամարներով բուն տաճարին, արևելյան կողմեն այս սյունասրահը ընդհատվեր են սեղանին կից երկար հյուսիսեն հարավ երկնցող թառակուսի սենյակներու պատճառով և նույն սյունազարդի ուղղությամբ սենյակներու պատերը շարունակվելով հասեր են մինչև արևելյան անկյունը, ուր այլևս այսօր ոչինչ չեն նշմարվեր, բացի իր ինն աստիճաններեն:

Փոփոխություններ և նորոգություններ խիստ շատ եղեր են այս տաճարին վրա, բայց բարեբախտաբար յուրաքանչյուր շրջաններու մեջ եղած փոփոխություններու և նորոգություններու բավականին քննող հետքերը մնացեր են, թե՛ արտաքուստ ամեն կողմ և թե՛ ներքուստ:

Շատ պատճառներ կան համոզվելու, որ տաճարի արևելյան կողմը ի սկզբան և չէ ունեցեր արսիլի այժմյան դուրս ելած մասը, այլ եղեր է ուղիղ օրորոց հյուսիսեն հարավ և ունեցեր է նմանապես սյունազարդ սրահ մը ինչպես մյուս կողմերը:

Բացի այն նշանները, որոնք կապացուցանեն խորանին հետնագույն ժամանակի դուրս եղած ըլլալը, այժմ կա մի անհերքելի փաստ՝ արևելյան կողմեն ևս սյունասրահի մը գոյության:

Արևելյան ճակատի երկու անկյուններուն տակ, տակավին կմնան երկու ուրմասյանց խարխիսներ, քանդակված միևնույն քարով, միևնույն ճաշակով և միևնույն քարձրաքանդակներով, ինչպես տաճարի մյուս կողմերը, սյունախարխիսները և չին կարող կամ պատահաբար դրված ըլլալ և կամ իբր զարդ աննպատակ կերպով, առանց վրաները սյուններ կամ *contre*

Բիլասթրեի ունեւնալու, մանավանդ որ մի բան նկատելի է, որ ինչպէս մյուս անկյունները, նույնպէս ալ այս անկյունի մնացած խարխիւսները իրենց մուլտուրներու վերջավորութեան ընդհատումը և բովերնի ղեպի դուրս, արեւելյան կողմի համար ղրվելիք մի այլ սյունախարխիսի նշանները ցույց կուտան, որ այժմյանները կվերաբերին հյուսիսի և հարավի պատերու շարունակութեան վրա: Հիրավի, թեև այս խարխիսներուն վրա կան բավական սյունանման մուլտուրներ բարձրացած մինչև պսակը, սակայն սա ըստ ինքեան իր բնորոշ հատկութեամբ, նույնիսկ 7-րդ դարեն հետո ծնած

մի ճաշակի արդշունք է, հետևաբար 7-րդ դարեն ալ հետո եղած նորոգութեան մը հետեանք, 10-րդ դարուն հաճախ կրկնված է այս ձևը, եկեղեցիներու բոլոր անկյուններուն վրա ավելի կանոնավորված և կատարելագործված ձևերով, իսկ 7-րդ դարեն սկսեալ ղեպի հինքերը ոչ մեկուն վրա գոյութիւն չունին:

Թե երբ է դուրս հանված արտիզը իսկական ժամանակ կամ թվական չէ կարելի որոշել, եթե նախելու և դատելու ըլլալինք անոր ճակատը շարված քարերեն և մասնավորապէս ցոկոլի և ցոկոլից վեր եղած պատուհանի տակ, բովանդակ արտիզին երկարութեամբ միայն

Նկ. 121. Տեկորի տաճարի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևմուտքից քանդակույց առաջ (վերաբնակարանութեան)

և արտիզին բեկումներով միասին բեկբեկված պսակներու ոճն պետք էր հետևեցնելիք, որ այդ փոփոխութիւնը եղած են նույնիսկ 13 կամ 14-րդ դարերուն մեջ:

Բայց որովհետև արտիզին ղեպի արևելք բացվող լայն պատուհանը գոյութիւն ունի դեռ իր լայնարձակ բացվածքով, ինչպէս տաճարի մյուս նախնական պատուհանները, նաև անոր մեջ կա, միաժամանակ, հալածանքներն, Բագրատունի շրջանին մեջ անցված ղեղնագոյն քարեր՝ (պետք է գիտնալ, որ հին շէնքը շինված էր վարդադուլի մոտ քարով) պատուհանները նեղցնելու համար և վրան քանդակված Բագրատունի շրջանի մանվածո պսակով, այն ատեն կտեսնիք, որ այս արտիզը դուրս հանելու գործողութիւնը կատարված է նախքան 9—10-րդ դարերը, ցածի մուլտուրները և այժմյան երեսին վրա դրսևած քարերը թերևս շինված են 12—15-րդ

դարերու շրջանին մեջ, Պիլաստրի նման արտիզի բեկուն անկյուններին հյուսիսային կողմն վերեն վար սյունանման դուրս ցցվող մասերը, երբ հասեր են պատուհանի պսակին, պարտավորեալ կերպով քարը տուշված է պսակի լայնութեամբ, տեղ տալու համար պսակի ղեպի դուրս ցցված ավելի բարձր մասին:

Պատուհանի պսակի ձևը և քանդակները մեկ նայվածքով ցույց կուտան թե նման են դունբրի և այլ կողմերի մուլտուրների արվեստագործութեան, սակայն մանրակրկիտ քննութեամբ կարելի է շուտով եզրակացնել, որ դա ավելի անհաջող նմանութիւն է, քան մի ժամանակ և միևնույն վարպետի հսկողութեան տակ շինված, տաշված քանդակներու: Ոչ իրենց չափով կհամեմատին դունբրու եզերքը եղած նմանօրինակ քանդակներուն և ոչ ալ իրենց մանրամասնութեանց մեջ ունին այն հաջող նրբութիւնները ներկայացնելու համար իսկական

իր նախատիպերը երեք դռներու կամարներու վրա: Աս-
կեց կհնտի, որ այս արտիզի հավելվածի գործողություն-
ներ կատարված է այն ժամանակ, երբ դեռ 5-րդ դարու
ոճը նոր էր մտտեցած իսկ անկախ շրջանին և չէր
մտած դեռ 7-րդ դարի նոր վերածնված արվեստները:
Այդ պատճառով ալ, թե՛ նմանություն սահայտներու
նպատակով և թե՛ որիչ նոր ոճերու բացակայության,
պատճառով համարյա վարպետը հազիվ կարողացած է
մոտավոր նմանությունը իրագործել որիչ կողմի կա-
մարներու վրա գտնված քանդակներուն:

Բացի այս քանդակներ, արտիզին կողմնակի պատե-
րուն հետ միացումը բոլորովին օտարոտի կերպով և-
րած է, այն հատակ ընդունվելու բնականորեն կոր-
ցուցեր է ինչ որ պիտի ունենար նոր շինված առան, նաև
ավելի բարձր է հանված քան կողմնակի պատերը:
և վրան դրած պատկեր և անհաջող և անհամաչափ նմա-
նություն է միայն մյուս կողմերու պատկերներուն: Ավելի
անվրեպ նշան կգտնվի կտուրին վրա, երբ վերջացեր է
արտիզի elevation-ը, կոնսաձ ծածկով մը ծածկեր են
վրան, որուն ծայրը հասեր է արդեն արևելյան ճակատի
ներկայություն վրա նախապես գոյություն ունեցող
ֆրոնտոնի պատկեր տակը, որ այսօրվան փրուզումնե-
րեն հայտնի կտեսնվին, որ նախապես սրբատաշ քա-
րերով շինված ճակատին է կպցված ամբողջ ծածկը:

Ինչպիսի կերպ ամենին շատ խնամքը դարեր ի դար
տարված է այն [արևելյան] կողմին վրա, թե ամենին
ավելի ամուր դիրքով մնացած մասն է, և թե շատ բազ-
մատեսակ նորոգությանց և գույնզույն քարերու ալյա-
զանություն մը կներկայացանք այս կողմը:

Արևելյան ճակատին վրա բացի արտիզին միջին
պատուհանն որիչ որևէ զարդ չկա. միայն կան շորս
փոքրիկ պատուհաններ կողմնակի սենյակներուն միջև,
որոնք ի ներքուստ շինված են վրայն վրա երկու կողմեն
ալ:

Հյուսիսային ճակատը կենդանանա ամենաճոխ
կողմը: Այս կողմեն ունի երկու անհավասար մեծու-
թյամբ դռներ պայտածակ կամարներով, որոնք զույգ
սյուներուն վրա են նստած և այն վերջիններս ալ նստած
են բարձր աստիճանի վրա:

Հինգ հատ զարդաքանդակ սյուներ՝ հոմեական կլոր
սյուներու համաչափությամբ, բոլորովին ինքնուրույն
ոճի խոյակներով և խարիսխներով կզարդարեն ճակա-
տը, այս սյուներեն երկուսը կգտնվին երկու դռների
մեջտեղ, և երկու սյուներուն մեջ կա մի լայն պատու-
հան, որը փակված է Քաղաքառանի շրջանի նորոգու-
թյան ժամանակ, իսկ մյուս երեք սյուներեն երկուսը
նույն ճակատի դեպի արևմտյան կողմը, իսկ մյուսը՝
արևելյան կողմի դռան սյուներուն մոտ: Այս սյուներ-
րուն մոտ ալ կան ժամանակակից ոճով լայն պատու-
հաններ խցված միաժամանակ Բագրատունի նորոգու-
թյանց ժամանակ կամ մի քիչ ավելի շուտ:

Այս կողմեն լիովին նկատելի է շուրջը պատույ
սյունազարդ սրահին անվրեպ ապացույցները: Արևե-
լյան կողմի սենյակն դուրս ելած մասը, որուն ճակա-
տը արևմտյան կողմեն կամարակապ է և կձևացնե կի-
սարկոլանի արտիզ մը, որպես խորան ոչ միայն ունի
յուր առանձին կամարներու հանգանակ խոյակները,
այլ անկից դուրս մի քիչ ցածր, ուղիղ հյուսիսային պա-

տին անկյան վրա ունի մի խոյակ կլոր սյան, որը
հանգիստն էր սյունաշարի վերջին աղեղին: Նույն ուղ-
իությամբ հատակին վրա կմտա տակավին նույն սյու-
նաշարերու հիմք, ոչ միայն այս կողմեն, այլև ամեն
կողմեն, իսկ այս սյունասրահը ծածկող կամարին միակ
սպացույց հետքը մնացած է միջին երկու սյուներու
գլխուն վրա կորաքանդակ նույն երկու սյուներուն մեջ-
տեղ գտնված պատուհանի պատկեր երկու կողմին վրա,
որոնք կամա թե ակամա շեն վերցված, և կարծես այն
պատճառով, որ այդ քարերուն ծայրերը շատ խոր կեր-
պով մտած էին սյուներու խոյակներու ետևը, որոնք
հանել առանց խոյակներուն վնասելու շատ դժվար էր:
ուստի հարմար էր սեպեր հետնադույն պատկեր ընդհա-
տել այն տեղերը ուր պատահեր է այս կամարամասը և
որիչ խոյակներ:

Այս սյունասրահի գործածությունը կամ գոյու-
թյունը այստեղ շատ երկար չէ տևած, այսօրվան շինու-
թյան վրա գտնված նշաններն կերևի, որ դեռ նախքան
Բագրատունի շրջանի մեծ նորոգությունը արդեն քանդ-
վեր և վերցուցեր են բոլորովին, և կամարի հանգստին
վրա սյունախոյակներու բարձրությամբ նորագույն
կերպով դրեր են պատկ մը, որ կարծյոք նույնիսկ այն-
քան ալ հատուկ չէ նույն դարու ոճին, հետևեցներով ա-
վելի հնագույններու ձևերին և համաչափություններին,
որպիսիք են դռները պսակող կամարի monure-ները:
Բնականորեն նորից պահանջում է այս պատկեր զետե-
րում միջին մասին վրա հակառակ հայ ճարտարա-
պետության մեջ ընդունված սովորության, որովհետև ի
սկզբան պատերը անհամեմատ թանձր են շինված մին-
չև սյունասրահ կամարներու բարձրության հասնելը
(17—20 սմ):

Արև, երբ սյունասրահ կամարները քանդվել են,
բնականաբար վերևի մասի ավելի բարակ շինված պա-
տի և ներքևի թանձր մասի տարբերությունը բաց պիտի
մնար, ուստի հարկ էր մի կերպ ծածկել և հարմար
միջոցներ մի ժամանակակից ոճի նմանությամբ պսակ
մը բաշխել, այդպես ալ եղած է, որ որ անարգել շարու-
նակել կարելի էր պատ է, շարունակած են ուղիղ հորիզո-
նական ձևով և միայն ընդհատված սյանց խոյակներուն
առջև, իսկ երբ հանդիպեր է անհամեմատ բարձր և լայն
պատուհաններուն նույն տեղերը պարտավորվել են
նույն մույուրներով պսակել կամարաձև պատուհաննե-
րուն կատարները, հետնագույն պատկերու քարերը
կարճվել են, որոնք շեն մտած խոր պատին մեջ: Ահա
այս պատուհաններու պատկերուն վրա ալ բնորոշ կեր-
պով կերևին շեշտված պատուհան կամարներու աստի-
ճանաբար մեղմացումը, մասնավորապես արևմտյան
կողմի արտիզին մոտ գտնվող պատուհանին պսակը
բոլորովին կիսաբլուր է, իսկ մյուսներուն վրա, համե-
մատելով հիններուն, շատ քիչ շեշտված է պայտածակը և
կմոտենա այնպիսի համաչափության մը, որ հետնա-
գույն դարերու մեջ գործածված է:

Թեև չեմ ուզեր հաշտվել արևմտյան կողմի արտի-
զին միաժամանակ (չո ետևի սենյակներուն) շինված ըլ-
լալուն, սակայն շատ ուժեղ փրատ ալ չգտա հետնա-
գույն շինությունը ըլլալուն, բայց ինչ որ ալ ըլլա, եթե
հավելված իսկ է, ավելի հին է քան սյունասրահներու

Նկ. 122, Տեկորի տաճարի հյուսիսային կողմի արևելյան մասի տեղի արտաքուստ

վերացումը, որովհետև թե մնացած խոյակները նույն արվեստագործության դրոշմը կրեին ինչ որ են մյուս հին հարսգատ խոյակները և թե այնպիսի համաչափ բարձրության մը վրա դրված են արսիդին, [թե՛ խոյակները և թե՛ կամարը], որ սյունաստահին սյունաշարերու աղեղները կապեն հետո դեպի պատը ձգվող կամարը համաչափորեն կբոլորվեր արսիդի կամարին վրայեն և ըստ երևույթին արսիդը պատկող մուլյուրն է միակը, որ մնացել է ավելի հին օրինակը և ուլիդ նստած սյանց խոյակներուն վրա, մինչդեռ մեծ ճակատին վրա քաշած դրվեր է ավելի ցած, որուն պատճառով, մտեր է մասամբ արսիդի անկյունների խոյակներուն հավասարությանը դրված մեծ ճակատե colonne engagées-ներու խցակն է տակը:

Իմ կարծիքով այս փոփոխությունը կամ նորոգությունները կկազմեն տաճարի գլխավոր նորոգությանց ատաղին շրջանը, որուն մեջ կմտնեն սյունաստահներու վերացումը և ներքին խորանի արսիդի դուրս շեջտվելը:

Բնականաբար հայտնի չէ տեքսով թե ինչ ձև ունենին սյունաստահներու սյուները և խոյակները թեև քանակով հայտնի է, որ պիտի լինեին այնչափ, որչափ որմասյուններ: Այս նախնական կամ սկզբնական շրջանին նորոգությունը պահված է մինչև պատուհաններու կիսաբոլորակ պատկերներ:

Երկրորդ շրջան, որ բավական մեծ փոփոխության և այլաձևերով ենթարկվել է, ամենահավանական ժամանակն է Բագրատունյաց շրջանը և սկսեր է պատկած պատուհաններեն վեր մինչև կատարները, գմբեթն ալ միասին, նմանապես ներսի կողմեն ալ բավականաչափ փոփոխություններ են եղել: Սրա մասին ներքին նկարագրություն ժամանակ կտեսնենք:

Այս երկրորդ նորոգությունն եղած է սպիտակի մոտեցող դեղնագույն քարով, և վրան դրած քանդակներ զուտ Բագրատունի շրջանի մանածոներ են, ինչպես կան Ֆրոնտոներու մեջ եղած զույգ պատուհաններու վրա իբրև պսակ:

Այս նորոգության մեջ եղած գլխավոր փոփոխություններն են՝ կիսեն վեր ամբողջ շինության ճակատի քարերի վերստին նորոգվելը առանց հինեն քար մը թողելու: Նախապես գոյություն ունեցող լայն ու լուսավոր պատուհաններուն կարճացվելն ու նեղացվելը Ֆրոնտոներու տակ, իսկ ստորին մասի պատուհաններուն բոլորովին փոխվելը:

Միևնույն ատեն փակված են նաև միջին Ֆրոնտոներու կողմնակի ճակատներեն դեպի տաճարը նայող պատուհանները. Ֆրոնտոներեն երկու կողմեն թեքված տանիքներու վրա շար հոսանքը ավելի ուժեղացնելու համար, նախկին ցածին վրայեն վրկներ են այլ տանիքներ ցածի եզրքներեն հինին հավասար սկսելով աստիճանաբար քարձրացուցեր են մինչև գրեթե Ֆրոնտոներու կողմնակի պսակներ, հողեն 20 մմ ցած, որով թեև տանիքը ավելի թեքվեր է, սակայն նույն Ֆրոնտոներու կողմնակի երեսներուն մեծ կամարներու վրայեն դեպի տաճար նայող պատուհանները փակվել են ընդմիջո:

Այս բ. նորոգության մեջ ալ քիվերու նոր ձև չեն ստեղծած, հիներու նմանությունը պահած են, սակայն համաչափության տեսակետով չեն կարողացած նույնը

իրագործել, որմերը առհասարակ կամ ավելի ենդ և կամ ավելի լայն շինած են, միայն Ֆրոնտոներու մեջ եղած զույգ պատուհանները պատկող մուլյուրներն են, որ մի քիչ հիներուն նմանվելու երևույթը ունեցեր են, իսկ մյուս մասերու տարբերությունները կշեշտվին ստորին մուլյուրներու անհամեմատ նեղությանը և վրայինի անհամեմատ լայնությանը:

Տեղին է ըսել, որ եկեղեցվույց այս ճակատի կտուրն իբրև բերդ ծառայել է մի ժամանակ, որովհետև պսակներու ամբողջ երկարության վրա միասին առնելով կողմնակի արսիդեն դեպի հյուսիս դարձած մասն ալ բարձրացուցեր են չոր պատեր ետևը պաշտպանելու համար, բայց շգիտեմ թե երբ եղեր է այս բանը:

Այժմյան երևույթով արտաքին կողմնակի արսիդին բարձրությունը չի հավասարել ետևի երկու սենյակներուն և կամ արևելյան կողմեն տաճարին ունեցած բարձրության արսիդին խորության չափով կամարեն վեր կտրված է բարձրությունը և փոքրիկ տարածություն մի տանիք մնալեն հետո վերստին շարունակված է երկրորդ հարկի սենյակի բարձրության պատը մինչև շենքի իսկական հավասարությանը: Այս մասի նորոգության ժամանակի մասին ոչինչ չեմ կորող ըսել, որովհետև մինչև արսիդին կամարի կատարը եղած քարերու շարքերը համապատասխան են նախաբագրատունյաց շրջանի նորոգության:

Իսկ անկեց վեր եղած մասը բոլորովին տարբեր է թե հինեն և թե Բագրատունյաց շրջանի նորոգության կերպեն, թե շինարարական ոճով և թե քարերու որակով: Սույն նորոգությունը անցած է նաև արևելյան ճակատեն, կողմնակի երկու պատերի նույն բարձրության վրայն մինչև կտուրը, առանց սակայն արսիդին դեպի շենք, բացի վերջինին կատարի երկու շարքեն. և սա կերևի ավելի ուշ շրջանի նորոգություն մը, քան Բագրատունի շրջանը:

Ահմտյան ճակատին վրա բարձրացած են վեց քառակուսի որմասյուններ և ամբողջ ճակատը միևնույն փոփոխություններուն և նորոգություններուն է ենթարկված, ինչպես հյուսիսային ճակատը:

Նախնական նորոգության կպատկանին մինչև պատուհաններու գույուրը բոլորովի պսակներու կատարը, իսկ անկեց վեր ամբողջապես Բագրատունյաց շրջանի նորոգություն է: Այս ճակատի վրա պարզ նկատելի է, որ ստորին մասն ալ շինության ժամանակին հարազատ չէ մնացած, բոլոր սյուները հետնագույն կարկատաններու ենթարկված ըլլալեն զատ, պատին մեջ ալ մըտցրված են զանազան գույնով և չափով քարեր, որոնք տեղի կերպով խանգարել են սկզբնական շինության ժամանակի կանոնավոր շարքերու գծերը շարագատ կերպի ներքևի աստիճանեն անմիջապես վեր երեք կարգ քարի շարքերը, մյուս մասերը մինչև հետնագույն սյունաստահի հանգստյան տեղի վրա շինված պսակը ենթարկվել է անընդհատ փոփոխությանը, միայն այս կողմը, սույն հետնագույն պսակը սյունաստահի հանգստյան վրա գրված սյուներու խոյակներուն կանոնավոր հավասարությանը է դրված:

Միայն թեկ զուտ կա մեջտեղը, բայց անհամեմատ լայն քան հյուսիսային դռները Դուռն ամբողջությամբ կներկայացնեն նախնական տիպը առանց ունի փոփոխության: Բոլոր զարդաքանդակներն իրենց ինքնուրույն

նությամբ կպատկանին 5-րդ դարու հայ ոճին: Այստեղ պայտածն կամարը աղեղի բոլորումով ուղղակի չէ վերջացած սյան խոյակին վրա, այլ բոլորակին հետ բեկուն կապված է, մաս մը ուղղահայաց կերպով իջած է հետո վերջացած սյան խոյակին վրա:

Ինչպես մյուս դռներում, նույնպես այս դռան վերնասյամբ իր ամբողջ երկարությամբ միակտուր քար է, որուն մուլտյուններուն առանց քանդակի եղած մասերուն վրա իրենց ունեցած լայնուկին համեմատ մեծ և փոքր տառերով արձանագրած է շինողին արձանագրությունը, վերի եզրերին վրա միջակ մեծությամբ գրված է երկու տող, իսկ քանդակներեն ցած, նեղ ժապավենի մը վրա ավելի փոքր փորագրված է մեկ տող, իսկ անոր ներքև, որ ավելի լայն է, անհամեմատ խոշոր տառերով գրված է՝ «Սանակ կամուսական շինեաց զայս վկայաբան սրբյ Սարգսի» (?), միայն թե այս ամբողջ խոսքը մի շարքի վրա նույն սկսված մեծությամբ տառերով չի՝ սեղմելուն համար վկայաբան քառի տառերը փորագրվելով վրան տեղ բացեր և գրեր են սրբյ Սարգսի բանը: Կամսարականի արձանագրությունը վերնասյամբն վեր կիսաբոլորակին վրայն սկսած է:

Վերնասյամբն վեր եղած կիսաբոլորակ ճակատը շինված է երեք կարգ սովորական մեծությամբ քարերով, նույնպես են նաև մյուս դռներն, երկի այն է պատճառը, որ Արիշանի տեղեկատուն շփոթելով կամ չհասկանալով եղած քարերը ուրիշ տեղե բերած կարծեր է, քնդակատակը, կամարին հետ միաժամանակ շինված է: Ահա այս մասին վրա գրված է Գագիկի կնոջ Կատրանիդե թագուհիի արձանագրությունը:

Այս ճակատին վրա ևս, Բագրատունյաց շրջանի նորոգությանց մեջ նկատելի տարբեր բան չկա, միևնույն ընթացք, միևնույն կերպն է, ինչ որ հյուսիսային ճակատը, ցածի պատուհանները խցված, վերի ֆրոնտոնին միջի պատուհանները կարճացված ու նեղցած, միևնույն ոճով քանդակազարդված կիսաբոլոր կատարներու պատկանելի: Մյուս տարբերությունը երկ կա, այն ալ ֆրոնտոնին տակ քաշված պսակն է և անոր վրա շինված խաչաձև թևերով պատուհանն է: Սույն խաչաձևի վերի թևն ունի ավելի մեծ պայտածն կիսաբոլորակ քան կողմնակի թևերու կիսաբոլորակները, իսկ ստորին մասը քառակուսի վերջավորություն ունեցած է:

Վերի կիսաբոլորակին երկու կողմերուն վրա քանդակած են երկու սիրամարգերը, բավական ճաշակավոր կերպով, որոնք կիսաբոլորակի կատարին վրա տնկված տունկի մը վրայն ինչ որ պտուղ կուտեն, հավանաբար խաղողի երևույթը տեսնել կկարծեմ, իսկ կողմնակի թևերու ուղղությամբ քանդակված են երկու պատկերներ (buste), որոնց հարակալին կողմինը հայտնի է որ կնոջ մը պատկերն է, իսկ մյուսը՝ անորոջ, թեև զվտու գրգռի կամ ծածկոցի ձևով մտաւոր նմանություն կտեսնվի, սակայն զգաթը թիւ մը ավելի ձվաձև է քան մյուսը, և երեսը մեծ մասամբ փչացած է, որով անհնար եղավ լիովին որոշել, թե ի՞նչ սեռի կպատկանի:

Մտից մեծ դուռը կհիշեցնե Ռզղը Զալայի մտից

դուռը, որովհետև բացի պայտածն կամարեն, ունեցեր է նաև ֆրոնտոն, որը թեև այժմ կբացակայի լիովին, սակայն պատին վրա հետքեր մնացեր են: Կրաշաղիխ գծեր որոշ կերպով ցույց կուտան անոր մուլտյուններու և կարկառումներու ուղղությունները, նաև վրան ալ կատարին բարձրությունը: Բացի այս նշաններեն կա նաև մի ուրիշ անվրայ հետք. երբ որ սյունասարհի քայ թողած տեղին վրա պսակը շարեր են, ֆրոնտոնին հանդիպած տեղին վրա տաշեր են և հետո տեղին հարմարեցուցեր են: Այստեղ պետք է ըսել, որ նախքան սյունազարդ սրահ ունենալը, այս կամարները ֆրոնտոն չեն ունեցեր, այլ հավանակառններ մի շարք քար կամ միայն մուլտյուր, որոնց հետքը հայտնի է, իսկ երկար սյունասարհը վերցված է, այն ատեն ստիպված են եղեր ծածկել ֆրոնտոնանման ծածկով անձրևն և ձյունն զոսն պիտանի մասերը պահպանելու համար:

Դռան առջև վերջին ժամանակ շիներ են նաև փոքրիկ գավիթ, որուն բարձրությունը հասեր է մինչև զլուսն կատարին վրա և ունեցեր է այս ձևով ծածկ, և այժմյան նշանները այդ ծածկին նշաններ են, թեև և անոր նախկին ֆրոնտոնին լայնությունն ալ այնչափ եղած է որ դռան երկու կողմի ցած զույգ սյուններ մեջը առնելով հազիվ 20-ական սանթիմ անցած է հյուսիս և հարավ: Այժմ այդ գավիթն ալ միայն վերջերս կմնան:

Հարավային ճակատը համեմատաբար ավելի նման է արևմտյան ճակատին ճոխության տեսակետով, բաց ավելի համեստ, քան հյուսիսային ճակատը, այստեղ ալ բոլոր colonne engagée-ները քառակուսի են, բացի մտակողման անկյունի որմասյունը, որը բացառաբար կիսաբոլորակ ձևով ցցված է պատեն դուրս: Նորոգություններու տեսակով նույնն է, ինչ որ մյուս երեսները: Ստորին պատուհանները փակված, վերևինները՝ նեղցուցած: Մի դուռ միայն ունի այս կողմին վրա, արևմտաբան սկսյալ չորրորդ սյունամիջոցին մեջ շատ մոտիկ չորրորդ սյունին: Հարավային ճակատը արևելյան կողմում շունի միևնույն արտաքին խորանաձև արտիղը: Ինչ որ կա հյուսիսային ճակատին կից, այլ միմիայն դուրս ցցված է սենյակին մասը նույն համեմատությամբ ինչ որ է հյուսիսային կողմինը և պակաս է խորությունն վրա արտիղին մասը:

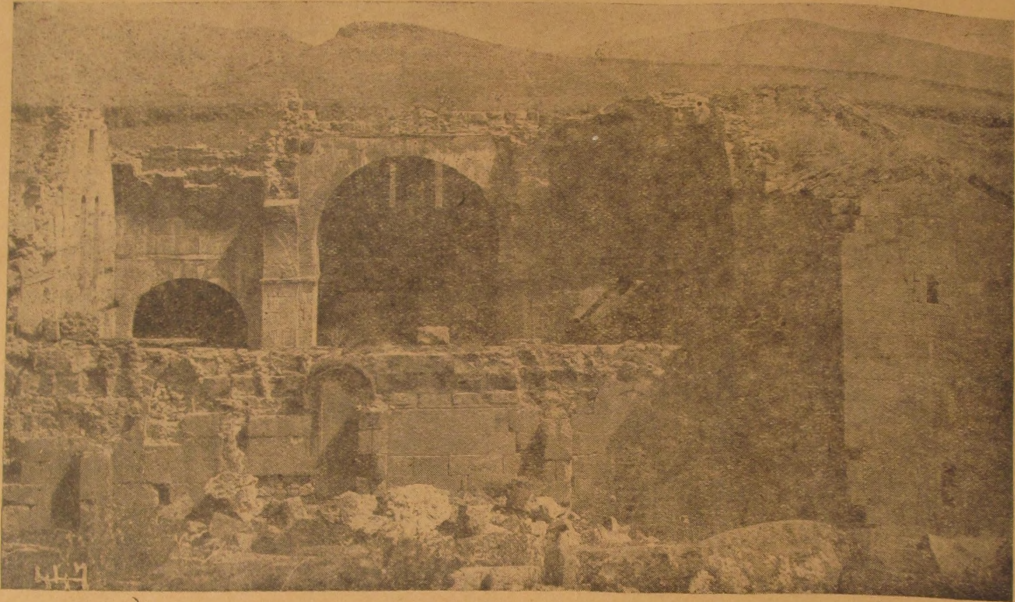
Գմբեթը բոլորովին բացառություն կկազմե ամբողջ հայ ճարտարապետության մեջ իր քառակուսի թմբուկով: Չեմ կարող ենթադրել, որ բոլորակ կամ անկյունավոր շինելու անընդունակ լինելին էր պատճառ այս ձևով ուղղանկյուն խորանարդ կազմելուն: Որոշ չափով կամ ավելի ճիշտ պատշաճ չափով գմբեթը ուղղանկյուն ձևով բարձրանալեն հետո, քաշված է վրան պսակներ և անոր վրայն անհավասար կողմերով ուղղանկյունի վերածված է 40—50 սմ բարձրությամբ և նույն ձևով կրկին պսակելեն հետո, ծածկված է կոնաձև ծածկով:

Գմբեթին շինության այս ձևը բնականաբար ավելի հինն է, քան Բագրատունյաց նորոգության շրջանը, թեև անհամեմատ փոքր քարերով կավմված: Ինչպես ցածր, նույնպես սկզբնական շինությանց ժամանակ գմբեթին պատուհաններն ալ նույնպես լայնարձակ և հավասար լայնությամբ շինված են ստորիններուն: Բացարկուսնայց նորոգության ժամանակ այս պատուհաններն ալ ենթարկվեր են նույն փոքրացման փոփոխության:

Գմբեթին ութ անկյունի պսակը իր մանված թան-

դարձվել շատ նման է Բագրատունյաց շրջանի մեջ սովորական դարձած պատկերներուն, միայն մի տարբերություն կա, որ ընե ոչ բոլորը, մասնավորապես գոյացած խորշերը բառակուսի են: Եթե կրքեր նոր երկաթներ ալս ձևը, այն ասան պետք է կրակածել էշմիտմանի, Զվարթնոցի պատկերներուն ալ շինության ժամանակակից բլալտուն վրա, իսկ եթե նա ժամանակակից է, այն ասան մեծ սխալ չի լիներ ինքն ինքն ըսեմ որ այս ալ երկրաբան

բողոքի մասնակ շինված են է, և ավելի կանուխ գործածության մեջ ընդհանրացած, քան 10-րդ դարի վրայի ժամկը, որ ավելի հաճելի երևույթ ունի իր մեջ փուշի երևույթով, հաճախ գործածության եղած է 10-րդ դարուն, նույն է բաղադրանքով ևս: Սարգիս Եկեղեցիին, Մարմաշենի Եկեղեցիին և արխանապետ Բայրապետի իր արհեստներուն երկրորդ ավելի սիրուն է, քան մյուսները:

Նկ. 123. Տեղի ի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավային կողմից քանդվելուց հետո

Այս կողմեն պարզ կերևա միջին ֆրոնտոններուն երկու կողման ներքին մեծ սյուններուն վրա հանգող պատերուն վրա բացած պատուհանները, որոնք կնայեն տաճարին մեջ, անոնք փակվել են վերև նկարագրածու երկրորդ ծածկի շինության ժամանակ, որը շինված է թեթույնը ավելացնելու համար: (Պատերին մեջ դրած խոթերները իրենց կարգին ևս ցույց կուտան շինարարական ամենահին ձև ըլլալը):

Տեսնաք ներքին կողմեն բոլորովին ալաբաստինով է հաճախակի նորոգություններով, մասնավոր իմ կարծիքով Բագրատունյաց նորոգության շրջանին մեջ ամեն ինչ ալաբաստին են հիսին վրա, միջին մեծ սյուններուն վրա եղեր են հավելվածներ, հին կամարները բոլորովին քանդվել և տեղը նորերն են շիներ, անշուշտ բնության մի պատահար կամարներուն վնասելով ստիպեր են ամբողջ կամարները ներքևից նորոգել առանց գմբեթին և կողմնակից թաղերուն ձեռք տալու և այս կամարներուն նորոգությունը եղեր է գլխավոր պատճառ եկեղեցիի վտանգելուն, եթե ոչ թերևս ավելի երկար դիմանար, եթե կարող մասնագետներու ձեռքով կատարվեր այս գործողությունը:

Չին կամարները քանդվեն հետո, տակի կամարներ

չեն կարողացեր այնքան սկզբովյալ շարել, լինե սպահովության համար բոլոր բարերը ատամնավոր շինելով իրարու մեջ անցուցեր են, սակայն ժամանակի ընթացքին մեջ հարկավոր խտությունը շունենալուն պատճառով, բոլոր բարերը թուլացել և կախվել են վարձ ատամներեն միայն մեկգմբեկ բռնած, այս թուլանալովը և կամարներուն կախվելեն առաջ եկեր է վրայի գմբեթին ճնշումը, որը հետոհետե ծանրանալով կամարներու թուլացած կատարներուն վրա, ինքն ալ իջեր է վար և ճնշումը ավելցուցեր է կամարներու վրա ավելի ևս վտանգը մոտեցնելով:

Ներսես և դրսես շատ պարզ հայտնի է, այս կատարած ճնշումը, առանց գմբեթին անկյունները ծովելու և կամ դեպի վար նստելու միմիայն միջին մասերի բրգածն բարերը միմյանցմե զատվելով նստեր են արդեն խորհրված կամարներուն վրա:

Գմբեթի կազմության մասին առանձին բացատրություն պիտի տամ, սակայն այստեղ ի դեպ է հիշել, որ կամարներու անկյունացած տեղերը, որտեղեն պիտի սկսեր կամաց կամաց բոլորակը կազմվել: Շեղակի դրած առաջին բարերուն վրա կնշմարվին դուրս ինկած

բանդակներու նման բաներ, երկար քննելիս հետո այս եզրակացութեան հիւս, որ անոնք ավետարանի շորս խորհրդանշաններ են բանդակված:

Արևմտյան կողմը դեմ դիմաց դուրս ցցված են երկու կենդանայաց վզի նման բաներ՝ գլուխները կոտորած, այս երկուքին հյուսիսային կողմի անկյունին մեջ մնացած բեկորին վրա հայտնի է առուծի բաշի նմանող քանդակներ, որմն մնացեր է միայն վզին տակը, իսկ մյուսը հավանաբար կուրի դուլիս է, քանի որ նույն-րան հաստ է, բայց բաշերու քանդակի նմանվող րան էլ ունի վրա: Արևելյան կողմն հյուսիսի անկյունին վրա կա նաև դուրս ցցված միևնույն պարանոցի նմանող մի քան, դարձյալ ծայր կոտորած, սակայն սա այնքան բարակ է, որ ինձի ենթադրել տալով արծի վիզը, իսկ հանդիպակաց կողմին արդեն որոշ նմանութուն կբերե մարդու դիտու:

Գմբեթին դեպի արևելք նայող պատուհանի կատարեն վեր, երկու կարգ բար բարձր կա, որի քարերեն մեկուն վրա ներկով նկարած պատկեր մը կա, սպիտակ կարճ մորուրով մարդու մը նման, սուրբ թե այլ նկար, էս չեմ կարող հասկանալու:

Սեղանի գմբեթադն ալ նկարազարդված է, նախապես նկարված է եկեղեցվո գմբեթի նմանող մի բոլորակ և անոր մեջ նկարված են զանազան նկարներ, հավանաբար հրեշտակներով շրջապատված Քրիստոսու: Իսկ բոլորակին միջին մասն սկսած նկարած կերևի մի եկեղեցիի պատկեր, որուն վրա դու կերևին վեց հատ լայն և կիսաբոլոր վերջավորութեամբ պատուհաններ և անոց ներքև նույն քանակութեամբ փոքր պատուհաններ, վրան գմբեթի նմանող մի երևույթ կա, սակայն դժվար է զանազանել ձևը, ցածի մասերն ալ նկարազարդված ըլլալու նշաններ կան, սակայն բոլորովին եղծված:

Սեղանի նորոգութունները խիստ շատ ենթագրութուններու տեղի կուտա: Ետևի մասերը բոլորովին փոխված ու հին անձանաչելի դարձած է: Միայն սկզբնական շրջանի կամ երկրորդ նորոգութեան կպատկանի առջևի աղեղը, որովհետև քարերը շինված են ատամնալոր և այս նորոգութեան նմուշը հազիվ մնացած է մեկ ու կես կամ առ սուսվելն երկու մետր խորութեամբ, մնացածը բոլորն ալ փոխած և օտարացած են հին ձևերին:

Կամարները ամենն ալ շեշտված պայտած են, հետևելով հին օրինակին, սակայն մեծ սյուններու խոյակներն և կողմնակիներն ոչ մեկուն խոյակները չին մնացած, հինները ամենն ալ փոխված, նորոգված շատ պարզ ձևով, միայն սեղանին երկու կողմի որմասյուններն են, որ իրենց նախկինը պահեր են թեև մի ժամանակ երեսը ծեփած, սակայն այժմ ծեփը թափվելով դրակոններուն նմանող քանդակներ երևան է եկած:

Սեղանին առջևի ԼԻՍՏԵՐԻ կամարին վրա կան հետքեր, որ այդ մասն ալ ամբողջովին նկարազարդված է եղեր, կամարին մեջտեղի քարին վրա կերևա սղոցատամ մի ձև և և կարմիր գույներով շինված: Այս ձևին երկու կողմին վրա նկատելի են բոլորակներ:

Մի, նույն ձևն ունեցող ուրիշը սևին տեղ ճերմակ և ճերմակին տեղ սև գույներ ունի, մի ուրիշ տեղ ալ այս բոլորակներն հետու կա գեղեցիկ խաղողի ողկուրդ մը տերևներով և մոտը ուրիշ ծաղիկներ: Այստեղ ալ մկրտութեան ավազան չկա:

Հյուսիսային պատին միջին փակված պատուհանին վրա կա մի արձանագրութուն ՆՂԸ (498—1049) թվականին, որը կարծեմ «Շիրակի»-ի մեջ չէ մտած: Իսկ արևմտյան հարավային սյունին մեջ հյուսված է մի արձանագրութուն Ռ. Մ. Խ. Ա. (1241—1792) թվականին. «Ես Կարապետ Գպիտս շինեցի զայս խախտեալ սինս»... մնացածը չի կարողացա կարդալ:

Տեկորի այսօրվան ներքին կամարները չէ կարելի հինին օրինակ համարել, քանի որ հինը կորած է, և դռներուն վրա իբր հիներուն փաստ կմնա զուտ պայտած կամարներ, զորեղ կերպով շեշտված: Անշուշտ դրսի դռների կամարներուն օրինակով շինված էին ներսիններն ալ:

Ամենակարևոր վճռելի խնդիրներն մեկն այն է թե ինչու արևմտյան և հարավային կողմերու պատուհաններին ոմանք անցեր են որմասյուններու ետևը, որպես լին սյունները հետո տեղավորված ըլլային և ակամա միևնույն տեղերուն վրա:

Այսօրվան ֆրոնտոններուն կատարները պետք է որ բարձրացած համարվին հինին վրա առնվազն մեկ մետր, եթե ոչ ավելի:

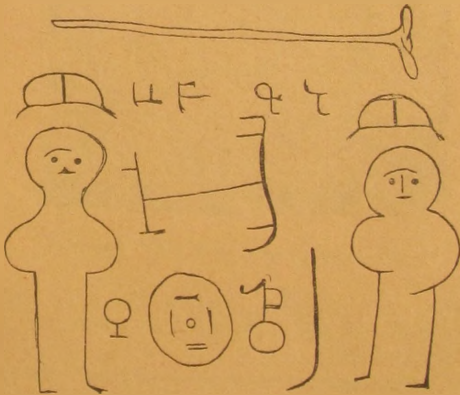
* * *

Արձանագրութունները

Հյուսիսային ճակատի արևելյան դրան կամարին վրա Խոսրովանուշ թագուհի արձանագրութունն է փորագրված:

Հյուսիսային ճակատի արևմտակողման դրան կամարին մեջ թեքատ արձանագրութունն ըն Ն Լ Ը թուական «Ես Գրիգորիկս ետու» մնացալը սև ներկով գրված և չի փորված, այժմ ալ եղծված:

Հյուսիսային ճակատի արևմտյան անկյունի սյան մոտ վերևը ԻՆԿ Է թուական Ռաթուլի արձանագր. ա՛նոր ներքև և Ղ Ա թուական, Գրիգոր Մաղիստրոսի դստեր և Վեստ Սարգսի կնոջ արձանագր. ա՛նոր ներքև

Նկ. 124 Տեկորի մի սուպանաբաբի հյուսիսային ճակատի նկարը Ն Ը Ե թուական: Ազարակի և Տեկորի միջև ջրի մատակարարութեան իրավաբար վճռի արձանագրութունը: Մոխրագույն քար ըստ ոմանց մոտակա ավերակնի բերված:

Քարի մը վրա կկարդանք «Այս է տառայն Տէր Աս-
զարի որդի Առկաս.....»

Փոքր դեղնագույն քար է, անճաշակ կերպով տաշ-
ված երեսայի մը դերեզմանին տպավորութիւնը կլի-
զու: Հյուսիսային ճակատին նկարներ, հարավային
ճակատին արձանագրութիւն, վրան գավազան:

Ան որձաքար խաշ, տակավին կանգուն: հարավային
կողմը գերեզմանատան վերջավորութեան մոտ: Կա և մի

Նկ. 125. Տեկորի գերեզմանատան 964 թ. խաչարձանը

որիչը այս խաչին դեպի հյուսիս արևելք գրեթէ նույն
բարձրութեան և վրան քանդակված խաշ, բայց առանց
արձանագրութեան:

Հաճախ կրկնված են թամբած ձիու նմանութեամբ
քանդակված քարեր, սակայն խիստ կոշտ և անճաշակ:

Բացի գանազան ձևի տաշված քարերէն, ինչպէս օ-
րորոցածն սրագագաթ, տափակ և այլն, կան նրկու օրի-
նակ ևս նախնական կերպով տաշված տաճարի մասնա-
նկարը:

Կարճիկ Տեկորի տաճարի մասին:

Կողմնակի սենյակներն հարավային սենյակին
կտուրը գնացած միացած է տաճարի մասին և այլ
միացման տեղը շնայելով տանիքի ծածկին և անոր կա-
մարին ետևը բոլորովին սրբատաշ քարով շարված է,
ինչպէս որ պիտի ըլլար առանց հավելվածի և ատկից
ցած ալ կզտնվին ստորին տանիքները. սակեց կերևի որ
հետնագույն կացված է հավելված սենյակը:

Գմբեթի կազմութեան մեջ շորս կամարներու ճա-
կատները միշտ ուղիղ են, մինչև որ անկյուններու
կտրվածքներով աստիճանաբար կորանալով հասեր են
այնպիսի շափի մը, որ այլևս շորս կողմի լայնութիւն-
ները հավասարվել են. այնուհետև սկսեր է արդէն ամեն
կողմի կոր ձևով շարվել քարերը, և հետզհետև առաջա-
նալով կազմվել գմբեթ, միայն պարզ է, որ երբ ամբող-
ջական բոլորակի հասեր է, այն ատեն դրեր են կանո-
նավոր կաղապար և հյուսեր են քարերը: Թեև ինձի մի
քիչ կասկած ներշնչած է պատուհաններէն առնվազն
մեկ մետր վերեն, ուր արդէն բոլորովին բոլորակ է և
կարծեմ արտաքին քիվեն ալ բարձր, շինված ըլլա հե-
նագույն ժամանակ մը, որովհետև թէ քարերուն շար-
վածքը տարբեր է և թէ տեսակը չի համապատասխաներ
ներքինին: Այստեղ նշանակելի է հին կամարին տեղը
նորը շինելու ժամանակ մի փչացած քարի տաշածը
հետինը մեջն անցկացնելու համար:

Հին պատուհաններն ամենն ալ շինված են առանց
դրսանց նեղ և ներսանց լայնանալու, այլ ճիշտ այնպէս
է ներսեն ալ, ինչ շափով որ է դրսեն: Հետնագույն
կարկատաններն են, որ դրսանց նեղցած, իսկ ներսեն
լայն են թողված:

Ավանդատան ներքին հարկի բարձրութիւնն է հա-
տակեն մինչև կամարին կատարը 5,75: Վերջին շափածո
ֆրոնտոնին ճակատը, որուն կցված է արտաքուստ ար-
սիքը, արևելյան ուղիղ պատերէն ներս կմնա 1,57 սմ:

Բերդի հարավային և արևելյան կողմը ձորի լան-
ջին վրա կան քարայրներ: Նմանապէս Տեկորի արևե-
լյան կողմը կան հին ավերակներ, ուր կան մեկ երկու
եկեղեցիներու հիմեր, քիչ հեռու, դեպի հարավ բավա-
կան մեծկակ քարայր մը կա:

Ե Ղ Վ Ա Ր Գ Ի

Հունիսի 30

Այսօր առավոտյան եկա ավերակ կաթողիկէն շա-
փելու և լուսանկարելու:

Այս հոյակապ կաթողիկէն պեղոր է ինչիկ վարդա-
պետ Դատայանը ... Թվականին, այս պեղումով նա
կատարել է հոյակապ գործ, սակայն մնացեր է թաքուն
մինչև 1913 թվականը, երբ այցելեցինք պր. Ստրիժի-
գովսկիի հետ: Իր ութ սլոնանի ներքին կազմութիւնը
բոլորովին հետաքննում է զինքը հնագույն ճանշված,
այլ սակայն միայն 7-րդ դարու գործ եղող եկեղեցիին-
րեն, որոնք միայն շորս սլուն ունին թեև քաղիլիկ ձե-
վով:

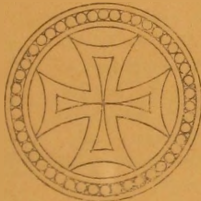
1 Եղվարդի մեծ կաթողիկէն ըստ և. ծ. վ.-ի շինած է Մով-
սես կաթողիկոս ժամանակակից Կյուրոնը, տեսնել Հով. կաթ. մեջ:

Որովհետև այս կաթողիկոսն 6-րդ դարու շենք է և խորանի երկու կողմերու սենյակներուն արքիդներ շինելը մոտ 10-րդ դարու սովորությունն, հետևաբար իմ տեսությունս միանգամայն տարակուսական պետք է լինի կողմակի արքիդներուն շինության ժամանակակից լինելու:

Բնորոշ հատկություն է մեծ արքիդին արևելյան կողմեն դուրս շեշտված լինելը. սա կլինի ապացույցներեն մեկը, որ մինչև 7-րդ դար արքիդներ միշտ դուրսը շինված էին՝ ինչպես Ապարանինը՝ Մոլլա-Ռասուտի եկեղեցին, Եղվարդի փոքր եկեղեցին, Տեկորի եկեղեցին և այլն: Թեև մյուս կողման ուժեղ բացառություններ ալ կան, որոնց արևելյան արքիդները պատեն ներս ամփոփված են: Ինչպես Աշտարակի բազիլիկը, Երեբունի բազիլիկը:

Եկեղեցու պեղումներեն դուրս եկեր է երկու հատ շարժական ավազաններ. մեկուն մեկ կողմը երկու տող արձանագրություն գրված: Այս ավազանները մոտավորապես Զվարթնոցի շարժական ավազանին ձևն ունին, թեև անոնցմե մի քիչ փոքր, մեկուն վրայի քանդակված խաչը հանգուցն ոճ մը ցույց կուտա, որովհետև նույն ձևով խաչեր հաճախ մինչև 7-րդ դար կանգնված եկեղեցիներու քանդակներուն մեջ պերիզմանաբարբուրու վրա կան: 10-րդ դարեն սկսված շինված խաչքանդակները առհասարակ միշտ ստորին կողմեն երկար թև ունին, իսկ հիները միշտ հավասարաչափ թևերով են:

Նկ. 126. Եղվարդի կաթողիկոսի մեջ գտնված շարժական ավազանի վրայն խաչը

Ուշագրավ է եկեղեցվո հարավային արևելյան կողմը կիսաքանդակ մի շիրիմ, որ ինչպես կերևի, երկու մարդկոց համար շինած է, երեք աստիճաններով խարխիսի մը վրա, անոր վրան զրգված է եղեր երկու պատվանդաններ և պատվանդաններու վրա կոթողներ անշուշտ քանդակազարդ, ինչպես տեսնված է ուրիշ տեղեր. այս կոթողներեն և պատվանդաններեն միայն մեկը մնացած է տեղին մի, որուն արևմտյան ճակատին վրա քանդակված է մի կանգնած՝ մարդու պատկեր:

Մինչև 13-րդ, 14-րդ դարեր, թև եկեղեցին և թև շրջակայքը շեն լինելուն մեծ ապացույց են թե՛ եկեղեցվո շրջակայքը և թե՛ մեկ կամ մեկ ու կես վերստ հեռավորության վրա գտնված ընդարձակ գերեզմանատան մեջ գտնված կանգուն ու կիսականգուն բազմաթիվ խաչարձաններ, որոնց շինությանց ոճերը կհասունին մինչև 13—14-րդ դարերը:

Գերեզմանատան մեջ 7-րդ դարու կամ ավելի հին հատկանիշ կրող գերեզմանաքարեր կամ կոթողներ չը-

կան, սակայն 10—11-րդ դարերու հատուկ ոճով քանդակված խաչարձաններ կան: Նմանապես կաթողիկոսի մոտը գտնված շիրիմը միակն է, մնացածները 10—14-րդ դարերու հատկանիշը ունին:

Եղվարդի փոքր եկեղեցին (բազիլիկ), որը դարձյալ հաշիվ վարդապետի պեղումներով երևան եկած է, ամենայն հավանականությամբ 5-րդ դարու գործ է, շատ բնորոշ է իր լայնության համեմատ երկարությունը, նաև միջի որմասյանց խոյակ ու խարխիսներու moulure-ները, որոնք համանման են Տեկորի, Շիրվանճուրի, Մոլլա Ռասուտի գերեզմանատան փոքր եկեղեցու մեջ եղած խոյակներուն: Անտարակույս ապացույց կարող է համարվել Մոլլա Ռասուտի գերեզմանատան միջի փոքր եկեղեցիին վկայարան լինելուն, քանի որ իսկապես գերեզմանատան մեջ կգտնվի:

Խաչածև ավազանին ներքև զրգված խորանարդ մեջը փորված քարը, որ կամ ավազան է դարձյալ, և կամ խաչի պատվանդան, վերևի եզերքը գրված է Զգեղոստուրգ գմեղաուր լինեցնի:

Արևելյան կողմը դուրս ընկած արքիդին տողն ընկած է մի քար, որուն վրա կա չորս տող արձանագրություն. քարի տաշվածքի $\langle \square \rangle$ ձևը ցույց կուտա, որ անկյունավոր արքիդի հարազատ քարն է և վրան հիշատակված է խորանին շինությանը հետևյալ կերպով:

«Ես Գրիգոր Սարուր... Եսու շինել զխուրանս ի սու...սյի ի փրկութիւն հոգւոյ»։ Սուտեբը մոտավորապես 12, 13-րդ դարերու ոճին նման են:

Կաթողիկոսի հարավային կողմը արևելյան ծայրին, մոտ 3—4 մետր հեռավորության վրա, մնացած է մեծագույն շինության մը պատը՝ անտաշ որձաքարե հիմներու վրա, ամենայն հավանականությամբ ժամանակակից է եկեղեցվո շինության և անշուշտ պիտի ծառայեր իբրև եպիսկոպոսանիստ կամ առաջնորդարան: Այս պատին առջև ընկած է մի սև քարե դուռ, որուն ծխնիները դեռ կմնան, բնական քարե հանված, զրան շափը 140 երկարութ. և 95 լայնություն քացի ծխնիներեն:

Փոքր եկեղեցին ըստ երևույթին շինված է հինգ աստիճանի վրա թեև արտաքուստ 3 աստիճանը հայտնի է, մնացած մասերու վրա հող լցված, սակայն ներսի կողմը շատ խորն է, մոտավորապես 2—3 աստիճանաչափ: Արևմտյան դուռը փլված է, սակայն բեկորներուն մեջ կա մի հսկայական քար 3,10 մետր երկարությամբ, որ ամենայն հավանականությամբ դուռն վերնսյաման է, որ չհաշվելով երկու կողմերեն մեկ մեկ մետր պատի վրա հանգրոց մասերը, դուռը պետք է որ երկու մետրոն ավելի լայնություն ունենա: Դուռն մեկ կողմի բարավորը մնացած է, իսկ մյուս կողմինը քանդակված:

Այս մատուռին արևմտյան կողմը, դեպի հյուսիս, անկյունի մոտ կա երեք աստիճանով մի խաչարձանի խարխիս, որուն վրային և՛ պատվանդանը և՛ խաչարձանը անհետացած են, թեևև սույն խաչերեն մեկն էր սուր վրա, որոնք զրգված են այժմ եկեղեցվո ներսը, սեղանին առջև, հաշիվ վարդապետի ձեռքով:

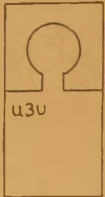
Այս եկեղեցվո արևելյան խորանը ամփոփված է արևելյան պատեն ներս:

Հյուսիսային պատին վրա դուրս ընկած մի խարսխանման քար կա և մի ուրիշը՝ արևմտյան հյուսիսային անկյունին վրա, մի երրորդը արևմտյան հարավային

անկյունին վրա. որոնք ենթադրել կուտան, որ սա ևս ունեցեր է սյունաարահ (կաթողիկեի հյուս. կողմին վրա ալ կա նման երևույթ!!!):

5-րդն 7-րդ դարերու ռոմով modillon -ներով քանդակված քիվերու բեկորներ կան թե՛ այս փոքր եկեղեցի-վո մոտ ընկած և թե՛ կաթողիկեի արևելյան կողմը՝ ամենայն հավանականությամբ այս շենքերը պատկանում էին այս ռոմով կանոնիզներով:

Այս փոքր եկեղեցի մեջ կան տապանաքարեր հակառակ ընդհանուր արգելքի, հավանորեն շատ ուշ ևս

Նկ. 127. Եղվարդի փոքր եկեղեցու մեջ գտնված տապանաքարերից մեկը

կիսաբոլոր խորան շունի, կիսաբոլորակի տեղ բառակուսի ձևով է պատարագի խորանը:

Արևմտյան դռան աջ կողմի որմասյան վերև խաչին ներքև գրված է ՅԻՇԵՅԵՔ ԶՄԻԱԲԱՆ ՄԻ ԱՌԱՔԵՆՈՅՆ...

ԵՂՎԱՐԴ

Հուլիս 6

Եղվարդն ղեպի հյուսիս 4—5 կիլոմետր հեռավորությամբ մի բարձունքի վրա կգտնվի հնագույն մի եկեղեցի ըստ տեղական ավանդության Ղառղա վանք անունով:

Այս եկեղեցին ներքուստ ութ կիսաբոլորակ արսիդ-ներով և դռան ութ կողմերով է համապատասխան ներքին արսիդներուն: Տակավին կանգուն են երեք կողմերին հինգ արսիդները, միայն հարավային կողմին երեք արսիդները փլած են, գմբեթին ծածկը բոլորովին չկա, իսկ թմբուկին ալ միայն հյուսիսային մասը և մասամբ արևելքն ու արևմուտքն մնացել են: Ներսի արսիդները անջատող որմասյուններու խարխիս ու խոյակները AB ձևերը ունին մոտավորապես (Նկ. 127): Պատու-ձևերու վրան, բոլորովն աղեղներ ու կամարներ թևին պայտած են. պատուհանները խիստ լայն և խոշոր, ներքուստ լայն, իսկ արտաքուստ նեղ համեմատությամբ 7-րդ դարու եկեղեցիներու, պատի քարերու շարքերու կարերը անկյունով կոտրված են եղբրներուն վրա, ինչպես ուրիշ տեղեր 7-րդ դարու շենքերուն վրա: Հաճախ քարերու վրա տառեր կամ նշաններ կան քարագործ վարպետներու հաշիվին հատուկ այս տառերը այստեղ Ա ժ Թ: Նշաններ՝

կհիշեցնեն Զվարթնոցի քիվերու իրենց առաջակարկառ դիրքով և ստորին մասին վրա ուղղագիծ մանված ռանդակներով, միայն ճակատը այստեղ սարբեր է. և

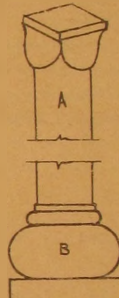
քանդակված է գմբեթի քիվի cymaise-ի վրա ոլորուն ոստեր խաղողի. ստորին քիվի cymaise-ի վրա երկժայպեն շղթայանման մանված է մի ժամանակ եկեղեցին ծեփված և նկարազարդված է եղբր, այժմ միայն հետքերն են մնացել: Խորանին ձախ կողմը ծնփին վրա եղբր է ընդարձակ մի արձանագրություն, որն այժմ անսարնթեռնելի դարձած է: Ղառղավանքի եկեղեցին շիներ է Գր. Մամիկոնյան 7-րդ դարուն. այս եկեղեցիով գմբեթի շինության համար դեռ պանդանտիվի գիտակցություն ամենևին չկա, ինչպես Հռիփսիմեի մեջ նախնական ձևով կա, այստեղ ուղղակի դրված է գմբեթը, ներքին արսիդները իրարմե անջատող որմասյուններու խոյակները պատկող աղեղներուն վրա, որով ավելի լայնահիստ եղած է, փոխանակ ուրիշ տեղերու մեջ եղած տրոմպով կամ նախնական ձևով պանդանտիվներու միջոցով նեղ-ցրված լինելուն. (սա ևս առաջին երևույթն է իմ տեսած եկեղեցիներուս գմբեթներու կազմության կեսպին մեջ): Սեղանը (բեմը) միայն մեկ աստիճան բարձր է եղած գետնին և արսիդին երկու կողմերու սյանց խարխիսները դրված են բեմին վրա:

Երբեմն արևմտյան դռան աջ կողմի եռանկյունի խորշը մատուցի վերածեր են, որուն կամարի մասը մնացել է, իսկ ձախ կողմը գավիթի նման շինվածի մը հիմքերը կա այժմ:

Ուշադրության արժանի են որձաքարով շինված շենքերու մնացորդները, որ շատ ընդարձակ տեղ ըսներ են, կան երբեմն մեծ շենքերու մնացորդները. ումանք գաճ ու կրով են շինված, բայց շատը առանց կրաշաղախի: Ինչպես սովորաբար ուրիշ տեղեր այս կարգի շինությանց մնացորդներ կգտնվին հրաբխային բլուրներու վրա: Նույնպես այստեղ ալ հրաբխային քարաքարտ տեղ է, եկեղեցիով արևմտյան կողմը, քանի որ մետր հեռավորության վրա կա մի փոքրիկ ձոր, ձորի մյուս կողմը կերևի մի երկար պատի մնացորդ հյուսիսսն հարավ ձգված. այս մնացորդը կամ հին բնակավայրը շրջապատող պարիսպի մը մնացորդ է և կամ ջրի ճանապարհի համար թումբ շինված է, վերջապես քննության կարոտ է:

Եկեղեցիով հյուսիսային կողմը 150 քաչի վրա կա մի գերեզմանատուն, ուր ցաք ու ցրիվ են տապանաքարեր, պատվանդաններ և կոտրված խաչքարերու փշրանքներ: Այնտեղ շինված է նաև մի փոքր մատուռ (վկայարան!) հավանորեն 13—14-յոս դարերու գործ, որուն արևմտյան պատը փլած է հարավային պատի մի մասին հետ:

Փոքր եկեղեցիով արևմտյան կողմը իլատակներն էլած մի կապույտ որձաքար կա, որուն վրա քանդակված է ատամնաշարով միացրալ աղեղներ և միացման տեղին ներքև քանդակված է մի եղան դուխ, ըստ երկվույթին պատուհանի քար է եղած ատամնաշարերու շարքողական հակառակ պիրով: Շարքը կրկու կարգի

Նկ. 128. Եղվարդում հեղուց մամիկոնյանի կամ տապան արսիդներն անջատող ներքին որմասյունների խոյակ և խարխիս

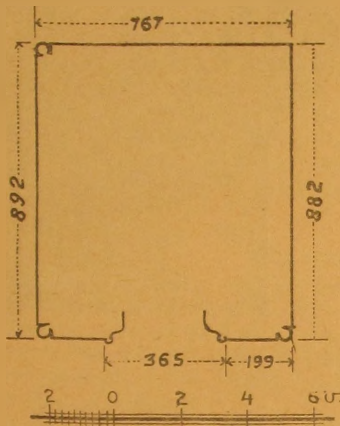
վրա հետաքրքրական է, սթալարթիթի ծաղման տեսակներով:

Հուլիսի 12-ին առավոտյան ճանապարհվեցա դեպի Երևան սալով:

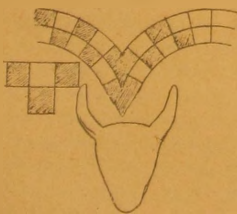
Դ վ ի ն

Հուլիս 14.

Երևանից մեկնեցի դեպի Արտաշատ գյուղը: Չափազրեցի նաչիկ վարդապետի պեղած Դվինի եկեղեցին: Շրջեցա բերդի շրջապարիսպին մեջ եղող բարձր հողաբլուրը, այս տեղեն պարզ կերևի Դվինի ընդհանուր պարիսպին ընդարձակությունը և անոր մեջ հղած ստորաբաժինները. հողաբլուրը առանձին պարիսպով մեջ է, իսկ եկեղեցին նմանապես առանձին պարիսպով շրջապատված է եղեր. փայտածածկ լինելու մասին մեծ հավանականություն կա:

Նկ. 129. Եղվարդում՝ Գրիգոր Մամիկոնյանի շինած տանքի մտոի վերջ մասուռի հատականը (արտաքին լուսանկար)

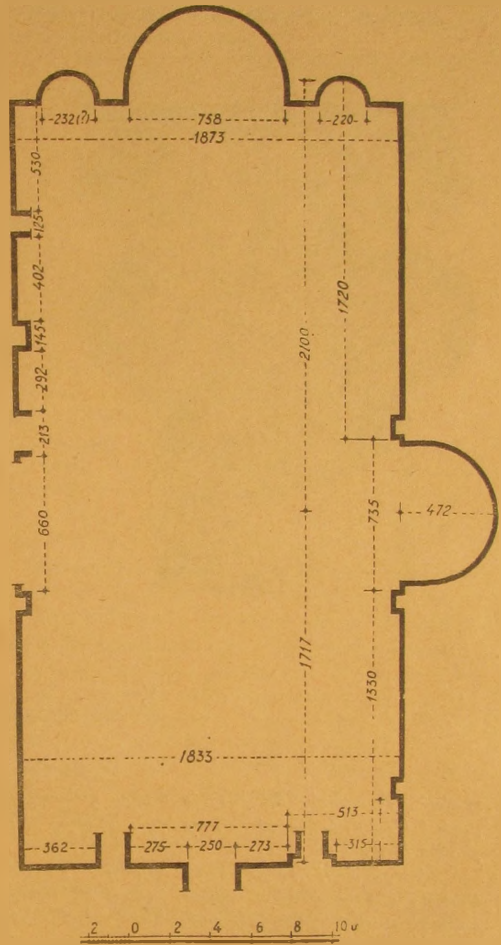
Նկ. 130. Եղվարդի՝ Ե. Բուդաբի եկեղեցու վրասակների մեջ գտնված քարի վրայի քանդակները

[Գ Ա Ռ Ն Ն]

Հուլիս 16.

Առավոտյան ճանապարհվեցի Արտաշատից դեպի Գառնի և իջևանեցա վաղարանին տունը: Այս օրն վար-

դան է, որ երկու անգամ այստեղ գալուս իջևաներ եմ տանը. նույնպես պր. Ն. Մառ իր պեղումներ կատարած տարիներուն մեջ օթևաններ է այս վարդանին սենյակը, որ նաև տներն է այսօր Տրդատա հուշակավոր բերդին և Թախտին:

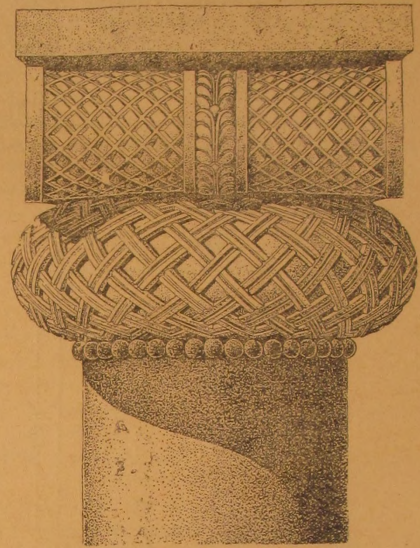
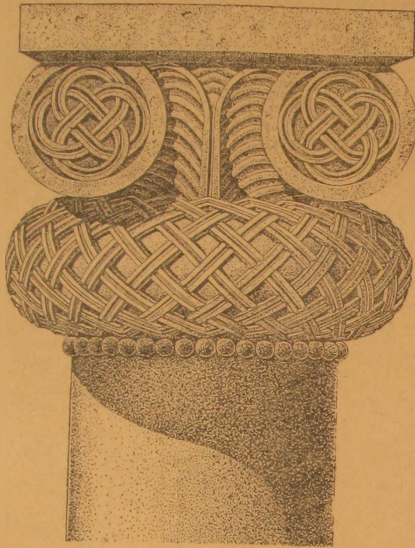
Նկ. 131. Դվինի կաթողիկեի հատականի ներքին շափերը

Գառնիի Տրդատա թախտին արտաքին սյունիքուն ստորին տրամագիծն է 69 սմ., խոյակներու տակ՝ 60 սմ., սրբաներու՝ 76—77, խարիսխներու տրամագիծը բունը կրված մակերևույթին վրա դուրս կարկուտած մուլուրով միասին՝ 79—80, մինչև հատակի քառակուսի մասը յուրաքանչյուր կողմեն 8—10 սանտ. լայնացած կերևի գլխավոր ճակատին վրա, երկու կողմեն դուրս ցցված 70 սմ լայնությամբ թևերուն վրայի քառ. խոյակը 78×80 է կոր տեղերուն ամենեն կարճ միջոցին շափելով: Պահվեր են դրան երկու կողմի ուղղահայաց

սյամերը, որոն ձախ կողմինին վրա դրված է երկար մի արձանագրություն (հավանորեն 13-րդ դարուն): Այս սյամին բարձրությունն է 2,35 զուտ ներսի ընդուն, որոն վրա սկսոր է ավելանա քանդակազարդ շրջանակին լայնությունը որ է 41—42 սմ:

Սյունն սյուն նետված քանդակազարդ (երեք կող-

մեն) ճիֆրերուն ստորին ճակատի լայնությունն է 60—62 սմ, կոնակեն՝ 81—82 սմ, որ նաև արտաբուստ կծառայել որպես արշիտրավ: Այս ճիֆրերեն մեկը տաշված է այսպիսի ձևով՝ վրան ունի երկաթն ծակեր սուր կողմը հավանորեն երկու ուրիշ կողմեր մեկնող ճիֆրերու պատշաճ տեղավորվելու համար էր

10 0 10 20 30 40 սս

Նկ. 132. Դվինում գտնված խոյակ

շինված մեկ աբաքեն մինչև մյուս աբաքը դատարկություն է 128 սմ, իսկ քարի ամբողջ երկարությունը մինչև սուր ծայրը 1,90 սմ է:

Մի ուրիշ ճիֆր, որ մեկ կողմը դարձված անկյուն կենդակացնեղ ղեպի մյուս ճակատ, աբաք է, աբաքի դատարկ տարածության երկարությունն է 1,40, իսկ ամբողջ երկարությունն է՝ 2,32 մետ, անկյունի կողմը աբաքի վրա նստած մասը 60—62 սմ է:

Ճիֆրերուն վրայն իբրև առաստաղ սյունասարհի հորիզոնաբար տարածված քարերեն մնացածներու շուփերն են 375—30×104—50 ամբողջ քարը, իսկ զուտ քանդակված մասը, որ պիտի երևար 247×71 այս քարը եզերքի քար է, 71 սանտիմետրեն ավելին պիտի մտնե պատի մեջ:

Մի ուրիշ քար, որի միայն քանդակված մասը 97×245 սմ է, երկարության յուրաքանչյուր կողմերուն վրա ունենալով 40—45 սանտիմետր ավելի ավելի ուղի մասեր պատերուն կամ ճիֆրերու վրա հանգչելու համար:

Կողմնակի սյունասարհներու ճիֆրերում վրա ծածկ-

ված քանդակազարդ առաստաղ քարերու քանդակամասերու լայնությունն է 110—112, իսկ ամբողջ երկարությունը 180—190 է: Այս ավելորդ մասերը մեծ մասամբ պիտի հանգչեին պատի և ճիֆրերու վրա: Լայնության կողմերուն վրա ավելորդներ շունին, հաջորդաբար շարունակած են քանդակները: Թախտին մեջ կան երկու քարեր դուս քարի նմանող թևը դուսեր կենդակաբան (ելուստ) շունի, քայց շափերով շատ նման է մյուս կենդակաբան վերնասյամ կտրված քարին: Այս վերջին բարձրությունն ալ առանց կենդակաբանի 230 սմ է, իսկ լայնությունը 83 սմ: Նախորդ սյամին նման, թեև մեկ կողմեն (հավանաբար ներսի կողմեն) պետք էր ավելանար ուրիշ քար պատին թանձրությունը լեցնելու համար. արդեն մույլուր շունեցող կողմերեն կերևի այս բանը, որ կիսատաշ է և սահմանված կողքեն ուրիշ քար հարմարցնելու թախտին դուս ներսի կողմեն մոտավորապես իրարմև 2 մետրեն ավելի հեռավորությամբ կան դուս նախկին ծխկներու հատուկ ղետին վրա վորված ծակերը, քառակուսի ձևով մոտավորապես 15—18 սմ մեծությամբ և 2¹/₂—3 սմ խորովյամբ, երկա-

իյա կամ փայտյա գերան մտցնելու համար. սա արդեն ապացույց է դառն բացվածքի լայնության ավելի քան 2 մետր լայն լինելուն:

Ա Վ Ա Ն

Օգոստոսի 2-ին մեկնեցա դեպի Ավան:

Ըստ գյուղացի ժեռերու տեղեկության ավանցիք ցաղթեր են Պարսկաստանեն Պասկելիչի պատերազմի ժամանակ. եկած ժամանակներն, որ հազիվ 15—20 տուն են եղեր, եկեղեցին գտեր են ավերակ և որովհետև իսկական անունը հայտնի չէ եկեղեցվուն, ավանդաբար Միրանավոր անունը կուտան. ի հարկե այնչափ ալ ուղիղ չի կարող լինել, սակայն ո՞րտեղ են է այդ ավանդությունը, հայտնի չէ:

Այսօր առավոտյան կանուխ այցելեցի Ավանի մոտակա երկու փոքր մատուռները, որոնք կիսավեր վիճակի մեջ են. երկուքն ալ հարավ արևմտյան կողմերը ծածկող միասին փլած են: Մեկուն մոտ, որ ըստ արձանագրության ս. Հովհաննես անունը ունի, կա անաղարտ պահված մի խաչարձան պատվանդանի վրա, շրջանակով և վերևը ֆրոնտոնով, այս խաչարձանի մոտ կանգնած կա մի ուրիշ մահարձան, որ շատ մեծան է, դեռեզմանակոթողներու հենարույն ձևին: Մեկ կողմը քանդակված է դանազան երկրաչափական ձևերով զարդարանքներ, երկրորդ և երրորդ կողմերուն վրա միայն մուլյուրներ, իսկ չորրորդ կողմը բուրբուլի պարզ է:

Կ Ա Ր Մ Ի Ր Վ Ա Ն Բ

Սեպտեմբեր 2

Այսօր Ալեքսանդրապոլից ժամը առավոտյան 10.30-ին մեկնեցա դեպի Կարմիր վանք: Ախուրյանի եղբորին վրա փոքր վանք է Կարմիր վանքը կարմիր քարերով շինված: Ունի արևելյան ճակատին վրա ընդարձակ մի արձանագրություն (տես Շիրակ), իսկ հարավային պատի վրա կա հետևյալը.

Շնորհիւ այ ես Ամիր սպտալար Զաբաբա ետու զկարմիր մարգիւն բ. դանկն ի սուրբ ուխտիս, մի ուրիշ կիսատ արձանագրություն. ի թուին ՈժԳ և մնացած մասերը քարերը թափած ու մաշված լինելուն համար անընթեռնելի, թեև ամենը երկու տողե եղած: Ներքին մասը կբաղկանա մի մեծ խորան և կողմնակի երկու փոքրիկ քարեփորտ ավանդատներու: Գմբեթը ունի պանդանտիվ և հանգուած է երկու որմասյուններու և երկու սեղանի կից որմասյանց վրա, շորս պատուհան շորս կողմեն, իսկ գմբեթը ունի երկու պատուհան արևելք և արևմուտք: Դուռը միայն արևմուտքեն, հարավային և արևմտյան կողմերը եղեր են ընդարձակ քնակություններ միաբանությանց համար, այժմ քարուքարի, քանի մը պատեր են մնացած. հյուսիսային կողմը ժայռերուն մեջ եղեր են քարափոր քնակարաններ, որոնց մեկ մասը այժմ ալ մնացած են:

Այս վանքին շինությունը իր ոճեն և բանդակներու ոճեն պետք է որ 10—11-րդ դարերու շնք լինի և ոչ ուշ:

(Ըղայանքի (Կարմիր վանք) շինության արձանագրությունը գյուղացվոց ըսելով արտագրեր և Սահան քահանա Սահրադյանը 1830-ական թվականների սկիզբ

բը: Այդ արտագրությունը ճշտվի օրինակած է Տեր-Խոսրով քահանայի ճաշոցի սկզբի պարապ թղթի վրային Շիրակունի քահանայի ձեռքով և տպված է նույն քահանայի Անիի և այլ հիշատակարաններու մասին տպված մեկ գրքին մեջ:

Այսօր Կարմիր վանքից (Անիի մոտ Ախուրյանի եղբորին) եկա Հոռոմոսի վանքը:

Հ Ո Ւ Մ Ո Ս Ի Վ Ա Ն Բ Ը

ս. Գեորգ

Այս եկեղեցին ի ներքուստ ներկված և նկարազարդված է. խորանի կիսագմբեթի մեջ նկարված է մեծագիր Քրիստոսի պատկեր, ինչպես Անիի մեջ Լուսավորչի գմբեթը և Փրկչի ու Ապուղամբենց և ս. Գրիգորի խորաններուն կիսագմբեթները: Նկարները նույն ճաշակը և տիպերը ունին գրեթե ինչպես Անիի եկեղեցիներու նկարները ստորին կիսաբաղրակին մեջ, պատուհանին աչ ու ձախ կողմերը նկարված են առաքելոց նկարները: Սեղանի կից որմասյուններու ճակատը հյուսիսային պատին մոտ դեպի արևմուտք նայող ճակատին գրված է Անանիոս եպիսկոպոսի արձանագրությունը բարձրաքանդակ խաչքանդակի աչ կողմը (հարավ), մյուս կողմը նույնպես ներկով գրված է մի ուրիշ արձանագրություն: Անանիայի արձանագրությունը կսկսվի այսպես ԱՄ է Ի ՍՄԱ, մյուս արձանագրության սկիզբը ավերված է և մեծ մասամբ ղժվար ընթեռնելի:

Հարավային պատին ներսի երեսը դառն աչ կողմը նույնպես կա մի խոշոր տառերով արձանագրություն, մեծ մասամբ եղծված: Այս արձանագրությունը կսկսի «Յանուս Այ» բառերով և շատ խոշոր գրված է Յ տառը:

Ավագ խորաններուն շուրջանակի կիսաբաղրակեն մինչև կեան նկարված ըլլալը ապացույց է, որ առջև ծածկած խաչկաներ չկային, այլ պարզ սեղաններ, որով հնարավոր էր տեսնել հասարակության:

Հարավային դառն կիսաբաղրակ ճակատին մեջ գրված է ոմն Մարտիրոսի նվիրատվությունը իր Գեորգ որդվուն համար:

Այս եկեղեցվո փյառակներու մեջ երևում են քիվի քարեր, որոնք միայն 7-րդ դարու հատուկ են և 10—11-րդ դարերուն գործածված են նույն ձևերը Անիի Առաքելոցի և Գագկաշեն ս. Գրիգորի հարավային դռներու վրա:

Բայց այստեղ բնավ չի նմաներ այս քիվի բնկորները՝ դռների ֆրոնտոններու քիվերուն: Բեկորին մեկն ունի մի ձև, որ ամենայն հավանականությամբ ուխանկյունի գմբեթ և կամ պարիզի շրջապակի հատուկ է, այդ քարը չէր կարող պատկանել ոչ սր. Գեորգին և ոչ ալ ս. Մինասի գմբեթներուն, որովհետև նրանց գմբեթներու քիվերի մնացորդները կան տեղին վրա, անպայման այդ քարերն ավելի հին ժամանակեն կուզան քան ժ դարը:

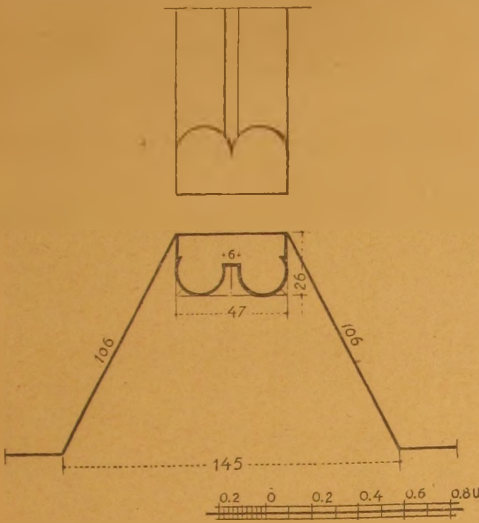
Արևելյան ճակատին վրա գրված է Գագկիկ արձանագրությունը, իսկ արևմտյան ճակատին՝ Հովհաննես Սմբատի արձանագրությունը:

Քիմեր և պատուհաններու պատկերներ ըստ ամենայնի 5—7-րդ դարու հատկանիշներն ունին. հետաքրքրական են քիլին ճակատին վրա քանդակված զարդաքանդակները, որոնք շուշանածաղկի նմանություն ունին, իսկ այդ քանդակի ներքև երկրորդ մուլուրի թեք հարթության վրա քանդակված է բարձրաքանդակ երկրաչափական մի ձև, որ ստալակտիտի երևույթն ունի:

Հարավային և արևմտյան կողմեն ունի երկու զուտ որոնք արտաբուստ զույգ որմասյուններու վրա պսակված:

Նկ. 130. Աղիամանի տաճարի արևմտյան խորշերի միջի սյուների

աղեղներն ունին, զույգ սյուներու խոյակները և խարխալները, նույն տիպն ունին ինչոր ուրիշ առհասարակ 7-րդ դարու շենքերուն վրա գտնված ձևերը: Գմբեթն ալ ունի խորշեր: Այս ձևին կպատկանի Մաստարայի եկեղեցվո գմբեթը, որ հազիվ 7—8 կիրոմետր հեռավորության վրա է: Հավանորեն մեկզմեկն աղդված: Արձանագրություններ չըր երևին, հավանաբար կորած զանազան նորոգություններու ժամանակ, սակայն այնքան ալ յուր յուրողությունաց հետքեր չեն երևեր. արևելյան ճակատին վրա կան քանի մը փակագիր արձանագրություններ:

Իսկ հարավային կողմը դուսն աչ կողմի եւահայտունի խորշին մեջ կա շատ եղծված և անընթեռնելի դարձած արձանագրություն, որոն տառերուն ձևեն կենթադրվի, որ մոտավորապես 12—13-րդ դարերու տառեր են: Այստեղի այժմյան բնակությունը նոր է և գյուղը հիմնարկված է Պասակիչի պատրագրման հետո, բնակչւններն մեծ մասը եկեր է Սարգարապատեն:

Այս գյուղի հիմնարկության պատմությունը մասնավորապես գրի առեր է գյուղի բնակիչներն պ. Սիրական Դավթյանը, որուն համը կամ պապը եղեր է այս գյուղը հիմնողը. իր գրած գյուղի պատմության մեջ նա հիշատակած է համառոտակի ժամանակակից թաղաքական անցքեր, որոնք թերևս ուրիշ պատմագիրներու

հայտնի չեն եղած: այս տեսակետով կարևոր է և ուսումնասիրելի հիշյալ պ. Սիրականի դրած հիշատակարանը:

Այս գյուղը ամենահին ժամանակներ թերևս ուրարտական շրջանն ալ առաջ եղեր է բնակելի և կարևոր պատերազմական ամրություն: Գյուղի արևելյան և հարավային կողմը կան բարձրաքերած բլուրներ, որոնց վրա կան հսկայական որձաքարերով շինված թերթապարիսպներ, մասնավորապես ուշագրավ է հայավային կողմի բերդը, որուն տեղացիք անվանում են թուրքի (Նալայիչի (Ահալիչի թուրք գյուղի մոտ լինելուն պատճառով): Արևելյան, հյուսիսային և արևմտյան կողմերն, որ փոքր ինչ մերձենալի է բլրակին և շրջապատված է երեք կարգ հսկայական պատերով, իսկ հարավային կողմը անմատչելի ձոր է, այդ պատճառով միայն մեկ պարիսպ ունի: Բերդի տարածությունը նեղ ու երկար է, հազիվ լայնություն ունի միջին մասը 25—30 մետր, իսկ երկարությունը թերևս ավելի քան 150 մետր: Մեջը ունի բաժանումներու պատեր, նույնպես արևելյան կողմը երեք պարիսպներու միջանցքներուն մեջ կան դարձյալ բաժանումներու Աղիամանի բերդին դուսն լայնությունը 319 սմ, պատերի թանձրությունը 480—500, իսկ երկու կողմերը՝ 630 սմ:

Արևելյան կողմի բերդը նույնպես անվանում են Ղալայիչի, որի միջնաբերդը ավելի ընդարձակ է, քան թուրքի Ղալայիչիի ներքին մասը, բայց համեմատաբար մի քիչ ավելի մանր են քարերը: Սա ևս հյուսիսային կողմեն երկու կարգ պարիսպ ունի. իսկ շրջապատը ունի բառակուսի բուրգեր, նույնպես խոշոր որձաքարերով անտաշ և անշաղկաշ շինված: Այս երկու բերդերուն ալ լանջերուն վրա հաճախ գտնվում են ձեռագործ խորը քարայրներ ուսումնասիրության կարոտ:

Հեթանոսական գերեզմանակոթողի բնույթն ունի գյուղի միջի հին գերեզմանատան մեջ գտնված քանդակազարդ քարերը, որու լուսանկարները վերցրեր են մամեն կողմեն:

Գյուղի հարավ արևմտյան կողմը ձորեզերի բնական ժայռերուն վրա կա մի հեթանոսական քարափոր դերեզման, որպիսին կար Մուլա-Ղասում գյուղի սրնկան բարձունքներու վրա:

Այժմյան եկեղեցվույն արևմտյան կողմը եղեր է նաև մի ուրիշ եկեղեցի, որուն հիմքերը քանդեր են գյուղացիք իրենց բնակարանները շինելու համար: Շինված է եղեր մեծածավա քարերով, հավանորեն ավելի հնագույն քան այժմյան կանգուն եկեղեցին: Այդ ավերակի քարերից տարեր են այժմյան եկեղեցին բարձրաքանդակ քարեր և կազմեր են քեմի ճակատը, որ այժմ կրելի:

Ի Ա Մ Ն

Ղկտեմբեր 10

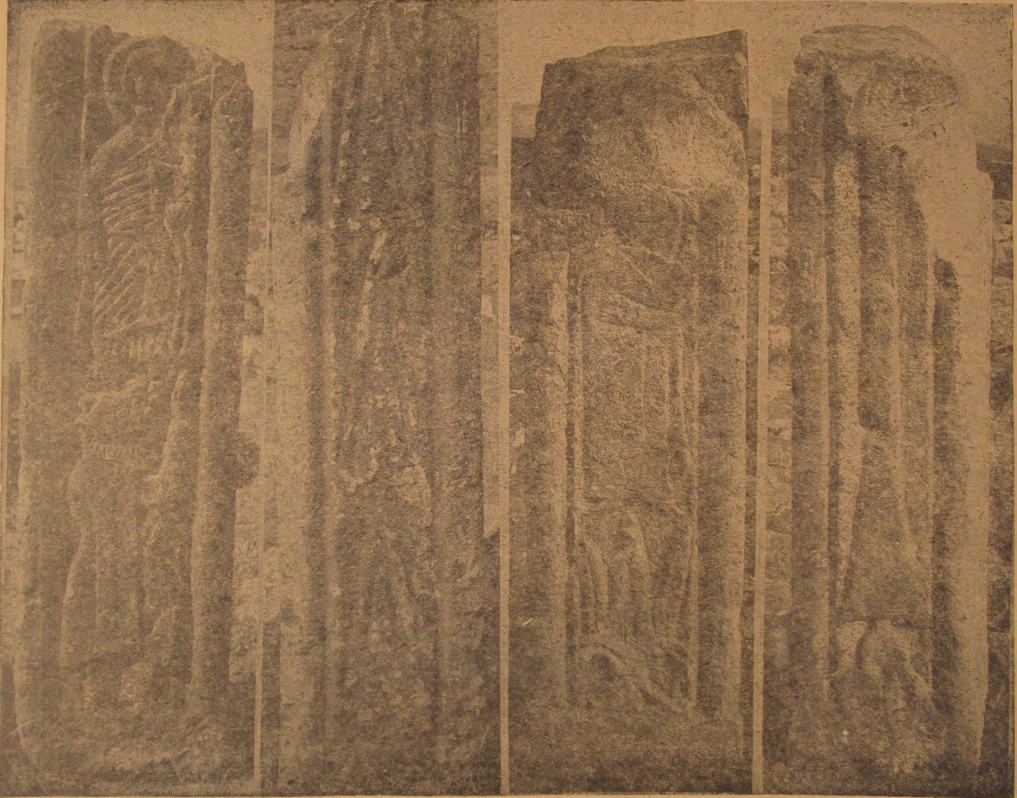
Այսօր մեկնեցա Աղիամանից և նկարելով Մազար-ձուկի եկեղեցվո արևելյան պատի քարը շարունակեցի ճանապարհս դիպի Քալին:

Քալինի եկեղեցվո հյուսիսային կողմի գերեզմանատան մեջ կան ամենակարևոր հին գերեզմանաքարեր 5—7-րդ դարու, որոնց երկուքը վերնամասեր են, թեև կիսով կտորած, իսկ երկուքը պատմաօղաններ են մեկը

կարմիր քարով, որուն մեկ ճակատը միայն փորագրված է մի խաչ ներքևը սովորական քանդակներով, իսկ մյուսը սև քարով, որ ամենեն հետաքրքրականն է: Մեկ ճակատին փորագրված է Աստվածածինն ստամո՛ւնի Հիսուս զիրկը, երկու կողմը հրեշտակներ կանգնած և իրենց մեկ մեկ թևերով կճովանավորեն, Աստվածածինը: Ասոր հաջորդ մյուս երեսը մի մեծ մանվածո քանդակ է, քարի ծավալի մեծությամբ, մյուս հաջորդը պարզ քառակուսիներով կազմված քանդակ է, մեջ մեջի հետզհետե փոքրացող, վերջին շորորդ երեսը խաչաքանդակ է, վրան

ներքևի թևերով 72 x 76 լայնությամբ, 82 բարձրությամբ:

Թալինի գերեզմանատան մեջ նախապես արձանագրածս 5—7-րդ դարու գերեզմանաքարին զատ տակավին շատ կան գերեզմանաքարեր, վրաները քանդակված: Նշանավոր է մեկուն վրա քանդակված խոզի գըլխով մի մարդ, ձեռքին զավազան, ծայրը խաչով, ուրիշ մը որ շատ երկար, թերևս ավելի քան երկու մետր բարձրության, նույնպես փորագրված է վրան զանազան սրբոց պատկերներ ամեն կողմին: Մի ուրիշը որ ի սկզբան շատ բարձր է եղած և կեսը կոտրեր է, այժմ

Նկ. 137. Թալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Ա քառակող կոթողի շորս երեսները

կերևի, որ վերևի կողմը, որ նման է տակին պատկերներ ունի ամեն կողմին: Մի ուրիշին վրա կանույնպես ըացի ուրիշ պատկերներ են ան մի վելարավոր վարդապետ:

Մի ուրիշին վրա դարձյալ ի միջի այլոց քանդակված է խոզագլուխ մի մարդ, որ ձեռքերը բարձրացուցած է վեր աղոթելու ձևով իրենմե վերը քանդակված մի սուրբի, թերևս Քս-ի, որովհետև այս վերջինը ձեռքը գիրք ունի բռնած:

Մի ուրիշին վրա ամբողջ քարի մեծությամբ, որ մեկ ու կես մետրի շափ կլինի քանդակված է թուրոմլին մի մերկ մարդ:

Մի ուրիշը շորս անկյունը սյուներով է և շատ նման գլխի քանդակները, շատ կհիշեցնեն Անիի պալատի եկեղեցվո որմնասյուններուն:

Կ Ո Ւ Ո Ղ Ա Ջ Ե Վ

գերեզմանաբարեւ վերին Թալինում

ա. Երես

Խոզագլուխ մարդ պրոֆիլ, ձեռքը բարձրացուցած գլխի վերև գտնված սուրբին պատկերին:

բ. Երես

Ծոբք նիզակաձև քանդակներ իրարու վրա:

գ. Ծրես

Մտորին մասին վրա տերևներ, վրան մի մարդ թի-
վերը կուրծքին կապած:

դ. Ծրես

Մուր նիզակաձև քանդակված մեկ հատ ներքևը ե-
րեք դահին տերև վրայն վրա:

Թ. ՔԱՐ

ա. Ծրես (պատվանդան).

Հիսուս Մարիամի գիրկը, երկու կողմեն երկու
հրեշտակներու

Նկ. 133, Թալինի կաթողիկէի զինւթանատան Բ քառակող կոթողի պատվանդանի ա և դ երեսները

Նկ. 139, Թալինի կաթողիկէի զերեզմանատան Բ քառակող կոթողի պատվանդանի գ և դ երեսները

բ. Երես

Մանվածո ամբողջ երեսին վրա:

գ. Երես

Մեջ մեջի քառակուսիներ:

դ. Երես

հաշարանդակ քովերը ազանի՛ի ճյուղերով:

Գ. Ք Ա Ր

ա. Երես

Հիսուս Մարիամի դիրկը, վերևը առանձին շրջանակի մեջ երկու ձեռքը կուրծքին կանգնած մի հրեշտակ:

Նկ. 140. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Դ քառակող կոթողի չորս երեսները

Նկ. 141. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Դ քառակող կոթողի չորս երեսները

բ. Երես

Ներքևը խոզի գլխով մի մարդ մեկ ձեռքը խաչ գա-
վազան բռնած մյուս ձեռքը կուրծքին, վերևը մի տերե-
վաքանդակ քառ. շրջանակի մեջ:

գ. Երես

Ներքև մի բարակ երկար խաչքանդակ, իսկ վրան
մի տերևաքանդակ:

դ. Երես

Վարի մասը սրբատաշ, իսկ վերևը մի տերևաքան-
դակ գ. երեսի նման:

Դ. Ք Ա Ր

ա. Երես

Մի մարդ կանգնած արտին վրա բռնած ունի մի
գիրք ներքևը ագանթի տերևներով:

բ. Երես

Վեղարավոր մի վարդապետ նույնպես կանգնած ա-
գանթի տերևի վրա:

գ. Երես

Լուսապակի գլուխով մի մարդ կանգնած մեկ ձեռ-
քը վեր բարձրացուցած, մյուս ձեռքը կուրծքին վրա,
գլխի վերևի մասը կտորած է մինչև կզակը:

դ. Երես

Մի տերևաքանդակ:

Ե. Ք Ա Ր

ա. Երես (տակը, վրան կտորած)

Նուտած մարդու, հավանորեն Քրիստոսի նկար ուտ-
թի և գլխի կողմը կտորած:

բ. Երես

Մի կանգնած հրեշտակ ոտքի և գլխու մասերը
կտորած:

գ. Երես

Կանգնած մի մարդ, քովը երևում է կոթով մի
տախտակ:

դ. Երես

Կանգնած է մի հրեշտակ թևերը երկու կողմեն վար
կախած, գլխին մասը կտորած:

Զ. Ք Ա Ր

ա. Երես

Վերևը մի սուրբի պատկեր ներքևը մի խոզագլուխ
մարդ պրոֆիլ կանգնած և մեկ ձեռքը դեպի վերև
բարձրացուցած աղոթքի ձևով:

բ. Երես

Ամբողջովին մի խաչքանդակ, աստիճանավոր փորր
պատվանդանի վրա և պատվանդանի տակ դալմինի տե-
րեվներ երկու հատ քովքովի, մեկը վրան:

գ. Երես

Նմանապես ամբողջական խաչքանդակ:

դ. Երես

Ամենն վերը վարդանման մի փորված, անկից
ցած երկու նշաձև փորվածք իրարու վրա, ամենն ներ-
քևը դարձյալ տերևաքանդակի նման մի քանդակ:

Է. Ք Ա Ր

ա. Երես

Ստորին մասին վրա Քրիստոսի պատկեր գլխին
վրա հոգին սուր աղավաղվելով, բերանը պսակ բռու-
նած: Վերևի մասին վրա գլխի վայր մի հրեշտակ թևու-
վը պսակ երկնցուցած դեպի Քս:

բ. Երես

Վերևը մի հրեշտակ կանգնած մեկ ձեռքը դեպի վեր
բարձրացած, ներքևը մի սուրբի պատկեր, աչ ձեռքը մի
խոզագլուխ գավազան բռնած:

գ. Երես

Վերևը ագանթի տերևով զարդ, ներքևը քառակուսի
ձևով ծաղկամանի պես մի բան:

դ. Երես

գ. Երեսի նման վերևը մի ծաղկաքանդակ, իսկ ներ-
քևը կան քանդակված խոպուկ մազերով լուսապսակ մի
սուրբ ձեռքին բռնած խաչազուրկ գավազան:

* * *

Մեծ եկեղեցու հյուսիսային կողմը կա մի բարձրա-
վանդակ բլուր, զույգ գագաթների, մին բարձր, քան
զմուռն. այստեղ ևս եղբր է հեթանոսական շրջանի
կիկլոպյան պատերով մի մեծ բերդ, որուն շուրջը այժմ
ևս որոշակի երևում են հսկայական քարերով անտաշ և
անշաղախ շինված պատերի երեք շարք: Վերևը գագա-
թի պարիսպի շրջափակին մեջ այժմ կան բազմաթիվ
բնակություններ, իսկ այժմ բարձրավանդակի
հյուսիսային լանջին վրա պարիսպներու երրորդ շար-
քին, դուրս կան ահագին թվով հեթանոսական պեղե-
մաններ:

Հին հայեր և կամ նախահայեր, այստեղ ևս, ինչ-
պես միշտ ուրիշ տեղեր, իրենց ապահով ապաստարան
ընտրել են հրաբխային լավայի քարքարոտ բարձունք-
ները շորս կողմեն գրեթե անմերձեակի, ինչպես կե-
րևի այդ հսկայական պարիսպները կանգնեցնելու հա-
մար օգտվել են նույնիսկ բարձունքի մակերևույթի
վրայի ժայթքած հրաբխային որձաքարերն:

Սույն ձևի բերդերու լանջերուն վրա ուրիշ տեղեր
անձամբ ականատես եղած մե փորված խոր քարայրե-
րու, այդտեղ թեև ևս չնկատեցի, սակայն հավաստում
են, որ մի հատ քաջված էր մի քանի տարի առաջ հա-
լավային լանջի ստորոտին վրա:

Հեթանոսական շրջանի մեջ, որ Թալին խիտ բնակ-
չություն ունեցել է, ապացույց է ոչ միայն այս բերդը,
այլև հեթանոսական շրջանից փոխանցված կոթողաձև
գերեզմանաքանդակ, որոնք ամեն կողմն հավաքելով բե-
րած են այժմյան բնակիչները և դրած իրենց մեռելներու
գերեզմանին վրա: Այստեղ գտնվածները ընդհանրա-
պես քրիստոնեության շրջանին են պատկանում, սա-
կայն կան հեթանոսության թվականներու շատ մոտիկ
ժամանակի քարեր, ինչպես խոզի գլուխով մարդից
քանդակները, այս քանդակներու մեջ աշխարհիկ ան-
ձանց քանդակներու վրա վերին աստիճան ուշագրավ
են տարազները, որոնց նմանները դեռ այժմ պահված
են Հայաստանի հայ և բուրդ ցեղերու մեջ:

Մեծ եկեղեցու հարավային կողմը մոտ 200 քալ
հեռավորություն վրա կա մի ուրիշ փոքր եկեղեցի, որ

1 Պատկերները խիտ մաշված են, ուստի և չեմ դնում:
Կազմող

շիննր է ներսն Ապուհյուպատ պատրիկ Արշարունյաց Տեր: Այս եկեղեցին ճարտարապետական տեսակետով թեև շատ ունի իր նմանները հաջորդ դարերուն մեջ ալ. սակայն ուշագրավ է այստեղ հյուսիսային կողմին վրա դրսեն շինված մի քաջօթյա աբսիդը, որ ուղիղ 5-րդ դարու ավանդութունն է կրկնված այս եկեղեցւո շինու-

թյան՝ ժամանակ. գրեթե նույն ձևի կրկնութունն է Ար-
թիկի փոքր եկեղեցին և ուրիշ նմաններ...:

Փոքր եկեղեցիի արևմտյան կողմը կա մի ուրիշ
շենքի մնացորդ, սակայն այլանդակված դյուղացիներու
ձեռքով և այսօր անհայտ թե՛ լինելը: Նույնպես այս և-

Նկ 242. Քաղիեի կաթողիկէի գերեզմանատան Չ քառակող կոթողի չորս երեսները

կեղեցւո արևելյան կողմը, ճանապարհին եզերքը, կա
մի մնացորդ նույն քմահաճույթին ենթարկված:

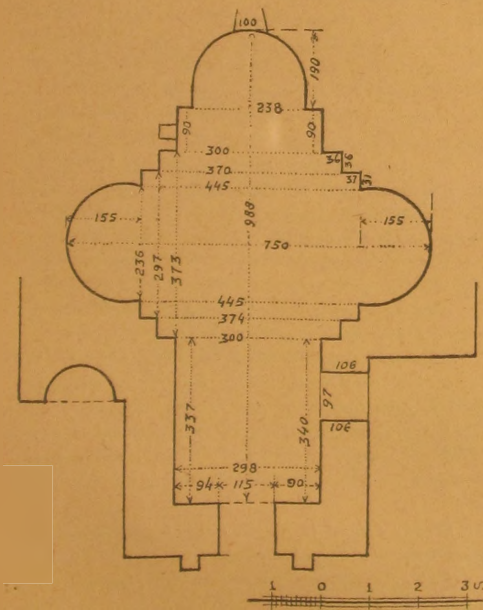
Մեծ կաթողիկէի հարավային պատին մոտիկ ևս
եղեր է մի ուրիշ եկեղեցի երկար ձևով, որ հավանորեն
ալբելի հին է քան կաթողիկէն, մասամբ փոքրութունից

երևում է, որ դա կլինէր սովորականն մի քիչ խոշոր
վկայարան: Այս շենքին փլատակներն ընկած կան
այսօր զանազան տեսակ մողիլոնավոր քիվեր, զույգ
որմասյուններ և ուրիշ հին ձևի պատուհանի շրջա-
նակներ, որոնք կաթողիկէի զարդաքանդակներու և
մուլյուրներու հետ ոչ մի առնչություն չունին և ավելի

Նկ. 143. Թալինի կաթողիկեի զերեզմանատան և քառակող կոթողի չորս երեսները

Նկ. 144. Թալինի փոքր, Ներսէս Գամաթակաւնի շինած եկեղեցու հատակագծի քերթին չափերը

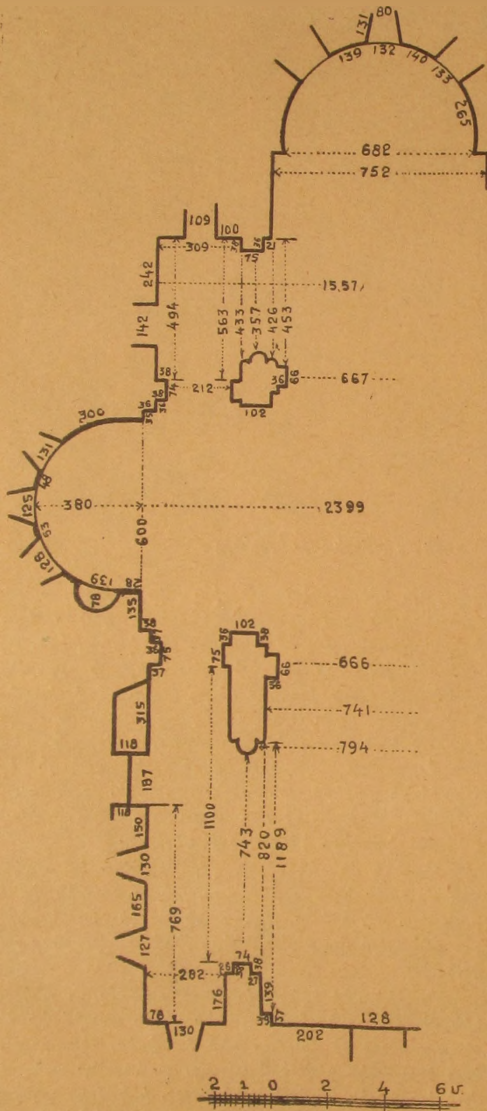
Հնագույն ոճերու կպատկանին: Կաթողիկեն աւանց նորոգութեան չի մնացեր, թեև ներսն ու դուրսը եղած նորոգութիւնները շատ հմտորեն են կատարված. այնուամենայնիվ չի կարելի ուշադրութիւն շարձնել արևմտյան դասն վրա, որ 13-րդ դարու ոճով կազմած voût d'arrêt ունի: Այս կտորը լուրջ ուշադրութեան կը կարտի և մանրակրկիտ քննութեան, համենայն դեպս թեև 6-րդ—7-րդ դարերու գործ չեն. սակայն եթե 10—11-րդ դարերու լինելը ապացուցվի, այն ատեն voût d'arrêt-ի հայտն մեջ սկզբնավորութեան մասին ունեցած կարծիքս կհնդաշրջվեմ անշուշտ:

Թալինի մեծ եկեղեցւոյ գմբեթին վրա կա տակավին մնացած կղմինդրի մնացորդները: Ստորին մասերուն վրա շին երևար, թեև քարե ծածկի ալ նշաններ չեն տեսնվեր: Բայց գետինները թափված կտորները շատ կան:

Թալինի մեծ եկեղեցւոյ հյուսիս արևելեան անկյունին վերջին պատուհանի պսակը վերին աստիճանի հետաքրքրական մի մուկուրը ունի մանվածո, հետաքրքրական է այստեղ գծված մուկուրը, գավազանը քանդակված է այսպես կոչված էլմասքաշ, իսկ վերև տափարակ լայն ժապավենի վրա կարգով քանդակված են բոլորակներ մեջը փորրիկ վարդիկներով, իսկ յուրաքանչյուր բոլորակի մեջտեղ, որ արաքականի նախնական կամարի նման է:

Գլուղի վերջին քնակիչները գաղթած են Պասակիչի հետ Ալաշկերտից և Տարսնի կողմից:

Յանուս ԱՅ Ի ՆՐ թվականին: Կամ եղև իմ Միսս-
յելի և էտու զիմ Այգիս սուրբ Քրիստոսփորի վասն իմ
անցելոց հոգեաց և վասն Աշոտոյ Հայոց Թագաւորի և

Նկ. 145. Թալինի կաթողիկէ եկեղեցու հատակագծի հյուսիսային կեսի ներքին շափերը

որդեացն արևշատութեան, Յայսմ հետէ ոչ յիմ ազգէ և ոչ յարքունեաց լիշխէ որ յայսմ հրամանացս ընդդիմանալ:

Վերագրյալ արձանագրութիւնը գտնվում է ներքին

Թալին գյուղի հարավ արևմտյան կողմը երկու կիլոմետրի շափ հեռավորութեան վրա գտնված մի փոքր վանքի հարավային պատի վրա, այս պատի վրա կա երեք արձանագրութիւն, որոնցից մեկը 941 թվականին է, սակայն հողով ծածկած լինելուն պատճառով հնար չեղավ որոշ շափով կարդալ. կա նաև երկու հնագույն արձանագրութիւն՝ մինը արևմտյան ճակատի վրա հարավային անկյունի մոտ, մի ուրիշն ալ հարավային կողմեն դուրս ցցված թևի արևմտյան ճակատի վրա:

Արևմտյան դռան վրա ևս կա մի մաշված անընթեռնելի արձանագրութիւն: Բացի այս, կան նաև թափփփված արձանագրութեանց մեծ ու փոքր բեկորներ, որոնք հավաքելու և լուսանկարելու ամենևին հնարավորութիւն չունենցա, օրվան եղանակի աննպաստ լինելու պատճառով:

Թվ. 202. XXX շնորհիվ ողորմածին Այ այս իմ գիր է պարոն Աղպուզայիս թոռն մեծին շահան շահի որդի Իվանի որ կամ ելլ հինձ զթալնոյ գինոյ խալեն վասն արևշատութեան ամիր սպասալար շահան շահի եղբար իմոյ և ինչ աղպուզայիս և Միթի իսախու- նիս և գաւակաց մերոց և վասն մեր պատրոն նախ- նեացն լիշատակութենէ է, թէ որ այս գրին հակառակ կա յիմոց և յատարաց, մարդն այն դատի յԱյ և մեր նախնեաց մերացն պարտական լիցին առաջի թի անեղ ատենեցա. կատարողքն արհնիս յԱյ և յամենայն սրբոց ամէն:

Այս արձանագրութիւնը գտնվում է ներքին Թալին գյուղի մեջտեղ, տակավին գրեթե կանգուն մի փոքր բերդի արևմտյան մուտքի վրա: Մուտքի կից բուրգի ճակատին, հայերեն արձանագրութեան ձևով կա մի պարսկերեն արձանագրութիւն հետևազույց ժամանակի մտցված: Այս բերդի հարավային կողմը կատարին մոտ քանդակված կա (բուրգի վրա) մի մարդու արձան, իսկ բուրգի անմիջապէս կից դեպի արևմուտք ճակատին, արևելք նայող ուղղանկյուն պատին վրա քանդակված են երկու փոքր առյուծներ ղեմ դիմաց: Ընդհանրապէս լավ է պահված ներքին բերդը, որ խաշաձև եկեղեցվո նման հատակագիծ ունի, կողմերու բուրգերեն երկուքը անկյունավոր են, իսկ մյուսները կիսաբլուրակու: Արտաքուստ մի քանի մետր հեռովն շրջապատված է եղբր ավելի ցած պարսպով, բայց այժմ հազիվ հետքերը մնացեր են տեղ տեղ: Միջին բերդը այժմ այնտեղ քնակող խանի իբրև ցորենի շտեմարան կձառայի:

Ջանազան արձանագրութիւններու մեջ հաճախ հիշատակած Թալինի այգիները այսօր շատ պարզ կերպիւն ներքին Թալինի շուրջը մի քանի կիլոմետր տարածութեան վրա, յուրաքանչյուր սեփականութիւնն առանձին որձաքար պատերով բաժանված, որոնք այսօր ծառայում են առանձին արտերու իբրև ցանկ կամ սահման:

Ինչպէս երևում է, ներքին Թալինի այժմյան դիրքեն հնում նույնպէս եղել է ուրարտական շրջանի բերդ: Ուրովհետև ոչ միայն ուրիշ ուրարտական բերդերու նման հրաբխային քարաքարտ բարձունքի վրա է շինված, այլ և տակավին կմնան հատ ու կտոր հսկայական որձաքարերով շինված պարիսպներու մասերը: Քրիստոնեութեան շրջանի Թալինի քնակիչները օգտվելով այս քարերու գոյութենէն իրենց այգեպատները շրջապա-

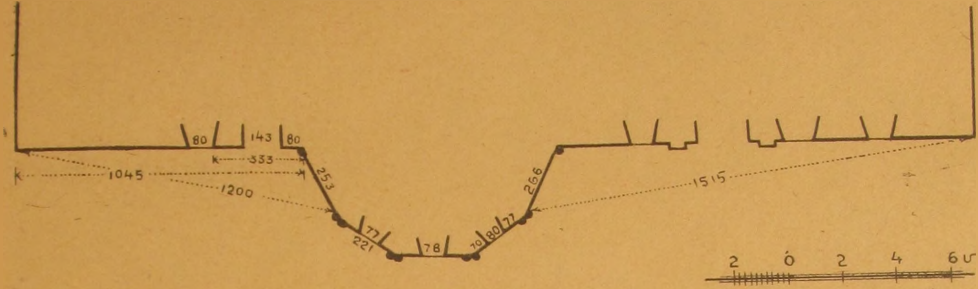

տեր են այդ քարերով և ուրարտական բերդերու փլատակներն գոյացած քարերով:

Վերին Թալինից մինչև Ներքին Թալին հազիվ լինի 6—7 կիլոմետր հեռավորություն այս միջոցին մեջտեղին վրա, ավելի մոտիկ Վերին Թալինի դաշտին մեջ, փլատակ միճակի մեջ, կա մի հակալական իջևան սև սրբատաշ քարերով շինված, երկայն ձև ունի արևելքին արևմուտք արտաքին որմերու անկյունները և մեջտեղերը ունեցեր է նաև փոքրիկ բուրգեր, որոնցմով ավելի մի ամբողջ տպավորություն է թողնում. վերին աստիճանի հետաքրքրական է ձևը. մուտքի կողմը ամենայն

հավանականությամբ եղեր է հարավեն, որովհետև մյուս կողմերուն վրա հետք չերևիր մուտքի: Միայն հարավային կողմն է, որ խիստ բայթայված, թեև սակայն մուտք ունենալուն հավանականություն է ներկայացնում, Ըստ գյուղացվոց վկայության դուռը հարավային կողմն էր:

Այս իջևանը քանդեր է Շահրիարցի Օհան Սուլթանը ըսված մի բռնակալ մարդ, որ շարունակ այս իջևանի քարերը քանդելով ուղտերու վրա բարձած ուղարկում էր յուր գյուղը՝ Շահրիար:

Նկ. 146. Թալինի կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային պատի հասակագծի արտաքին չափերը

ԼՄՊԱՍԱ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ

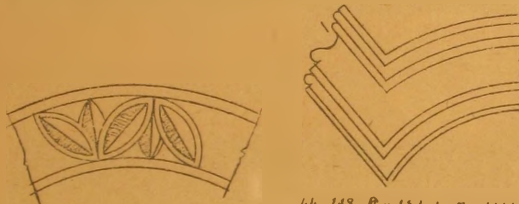
Եկեղեցիի արևմտյան դռան ձախ կողմը պատին վրա:

Կամա: բարբարիս այ. Ես Կարայպետս եկի է սբ. Ստեփանոսի դուռնս և տեսայ որ չուր ոչ կայր ի սմայ և քնակչաց սորայ թախանձել զիս զինչ որ սմա ունէի տուփ յայս (?) էրսի եւ բարեխաւս կալայ ինձ զսբ. Ստեփանոս առ ած որ զիս լիչննի սբ. պատարագս..... առնէն ինձ ժամարարին Չ ար: Արդ, եթէ որ հակառակ կայ այս քանիս և զիս մոռանայ մոռացեալ լիցի որդւոյն այ:

(Արթիկի մեծ եկեղեցիին արևելյան կողմը Ֆրոնթոնի թեքության վրա (հյուսիսային կողմը գտնվող մասին) վերջին շարվածքներուն մեջ կա քարի մը կտոր, որուն վրա կա անճաշակ գրերով արձանագրության մի կտոր անընթեռնելի, լսկ նույն ճակատի հարավային նիշի, հարավային կողքի վրա կա մի քար, որուն վրա կա արձանագրության մը սկզբնավորությունը այսպես ռիչխանութե Շահնշահի ես...):

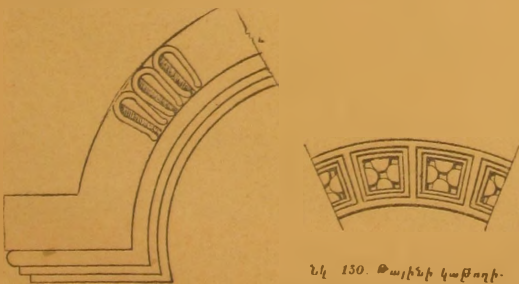
Այսպատա վանքի խորանին մեջ գմբեթարդին վրա նկարված է մեծադիր Քրիստոսի պատկեր, ոտներուն տակը կիսաբուրդակ ձևով նկարած է ծիրանի գույնի ոտներուն առև ձախ կողմերը ծիրանի գույնին ցած նկարված է հրեղեն կառքերու անիվները, և անոնց թովերը վեց թևյան երկուքական հրեշտակներ, և յուրաքանչյուր երկու հրեշտակուի մեջտեղ դարձյալ մեկ-մեկ անիվ հրեղեն կառքերու:

Խորանին երկու թովերու (transept)-ներին ու անկյուններու տրամպներու տակ նկարված են ձիավորներ, արևելյան կողմի պատերուն վրա, զեպի հյուսիսի կողման պատի ճակատին, որուն կոնակը արևելք է,

Նկ. 147. Թալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Ա պատուհանի պսակի ձևը (արևմուտքից հայցած)

Նկ. 149. Թալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Բ պատուհանի պսակի ձևը (արևմուտքից հայցած)

Նկ. 148. Թալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Գ պատուհանի պսակի ձևը (արևմուտքից հայցած)

Նկ. 150. Թալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Դ պատուհանի պսակի ձևը (արևմուտքից հայցած)

Քարտաշ վարպետներու նշաններ կան Թալինի փոթը եկեղեցիի վրա:

Նկ. 151. Ներքին Քալին գյուղի մտտի փոքր եկեղեցու ավերակները

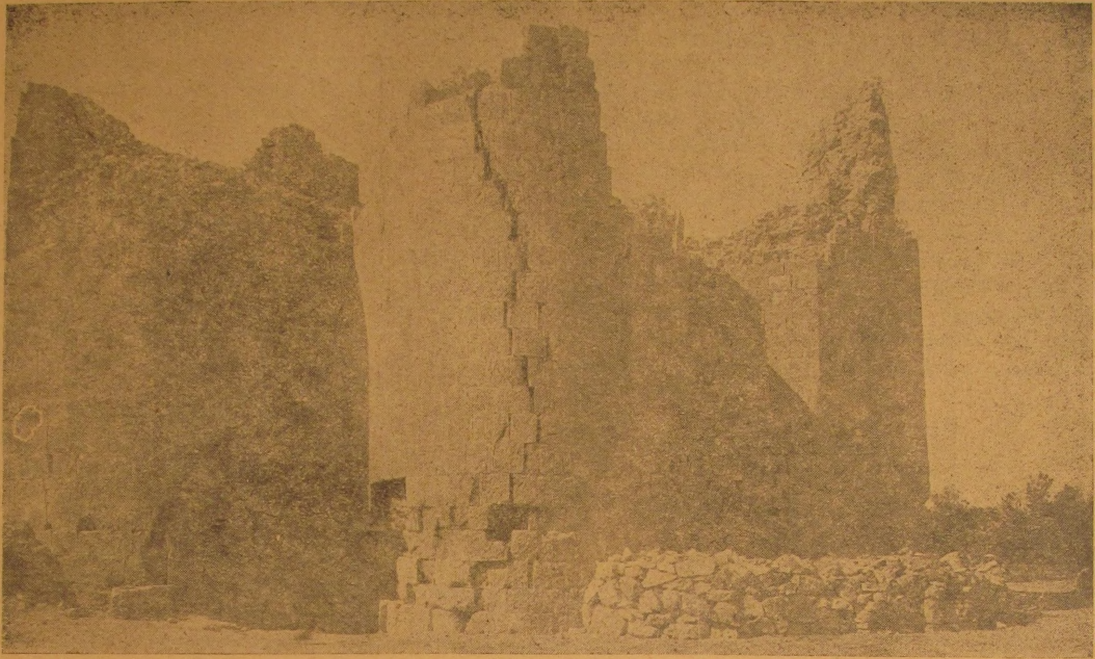
Նկ. 152. Ներքին Քալինի բերդի հյուսիսային կողմի արտաքին պարիսպները

գրված է հրկար սև ներկով արձանագրությւն. բայց ավելի կանուխ գրած քան նկարը, որովհետև գրերը նախ դեղով ծածկեր են և հետո վրան նկարեր:

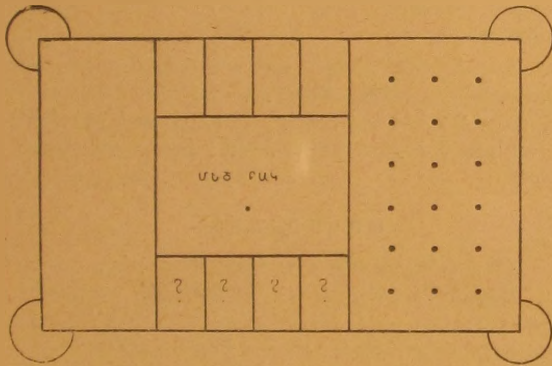
Ապատա վանքի արևելյան կողմի քարափոր դազաղներու նման դազաղներ բազմաթիվ գտնվելեն զատ Մաշմուտձով գյուղին մեջ կան նաև բնական ապտա-

ժի մեջ փորվածքներ, որոնք այսօր մեծ մասամբ մնացած են: Գյուղացվոց պատմելով բնական ժայռերու մեջ փորված դազաղներն ալ ունեցեր են շարժական կափարիչներ, որոնցմե կօգտվին գյուղացիք գուռներ շինելով, անասնոց ջուր տալու համար:

Նկ. 153. Ներքին Քալինի միջնաբերդի պարիսպները

Նկ. 154. Քալինի իջևանատան ընդհանուր հատակագիծը

Նկ. 155. Քալինի Ներսէն Կամսարականի շինած փոքր եկեղեցու վրայի վարդետների նշաններ

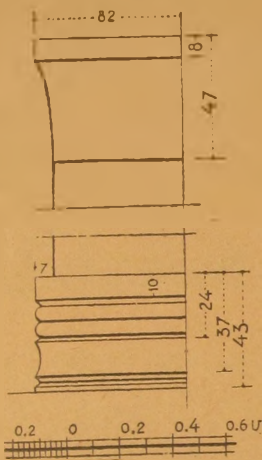

Նկ. 156. Լմպատավանքի հարավային պատի լուսամուտի պսակը

Շ Ի Բ Վ Ա Ն Ճ Ո Ւ Ք

Ուշադրության արժանի է այս եկեղեցվույն մեջ ամենևն առաջ բոլորովին շեշտված պայտածև աղեղները, որուն միակ օրինակը մնացել է խորանին վրա, մյուս որմասյուններուն վրայի աղեղները, որոնք անպայման նման էին խորանին պայտածևերուն, քանդեր են ուրմասյունները և պատերը ներսին մեկ կամ երկու մետր տեղ իրենց խոր հնության տիպը պահեր են, մնացածները հաճախ նորոգված են, և այդ նորոգությունները ունեն 7—10-րդ դարերու հատկանիշները:

Խնչպես կերևի ի սկզբան աստուհան բնավ չէ ունեցեր. 7-րդ դարու նորոգության ժամանակ հարավային պատին վրա սեղանին մոտ բացեր են մի պատուհան, շատ տարօրինակ ձևով վերևը նեղ և վարը լայն: Այս

Նկ. 167. Շիրվանուքի եկեղեցու ներքին որմնախոյան և խորանի

պատուհանը հավանաբար 7-րդ (?) դարու նորոգության ժամանակ փակեր են դրսեն և ներսեն ազատ իրդելով:

Որմասյուններու խորխոսները շատ նման են Տեկորի ներքին որմասյուններու համաչափությանց և անոնց զարդագծերու մի այլազանությունը կներկայացնեն:

Արձանագրության անընթեռնելի հետքեր կան թափված հարավային պատի վրայի պատուհանին մեջ դրված քարերին մեկուն վրա, որոնց ձևը 10-րդ դարու տառերու ձևը ունին:

Անկասկած կարելի է ըսել թե հարավային պատի վրա արևմտյան անկյունին մոտ, մի նեղ փոքր պատուհան, նմանապես արևելյան կողմը խորանին վրա և արևմտյան կողմը գույգ պատուհաններ շինված են 10-րդ դարուն:

Արևմտյան ճակատի պատին վրա դեռ մնացել է կամարի կլորության հետքերը, և ապացուցում է որ անպայման այս շենքը ծածկված էր կամարակապ: Հյուսիսային պատի վրա բարձր կա մի քար, որուն վրա

տառեր կնշմարվին անընթեռնելի, և ըստ երևույթին նույնիսկ հայերեն չեն:

Առայժմ երկու աստիճան է որ կա, սակայն հիմերը շատ տարօրինակ կերպով լեցված են հսկայական որձաքարերով և ըստ երևույթին հեթանոսական շրջանի արվեստագործության շարունակությունն է:

Արևմտյան կողմը ֆրոնտոնին ներքև տակավին մնացած է 7-րդ դարու հատուկ մոդիլոնի ձևով դարդարուն քիվը որուն շատ հարազատ նմանությունը կրներկայացնեն Բագարանի կամոդիլեի քիվը և կամ ավելի ճիշտը էքմիածնի քիվը (հինը):

Հյուսիսային կողմը բնավ պատուհան չունի: Պատի քարերը առհասարակ տաշված ուշարված են 5-րդ—7-րդ դարերու ձևով, գլխավորաբար ստորին մասերու վրա, որոնք թե առհասարակ երկար են և թե շարված են դեպի երկարությանը:

Այս է հանգիստը ՍՈՇԱՆ ի ԻԻ ՈՄԱ (651—551—1202): Այս բարը կգտնվի Մահմուտճուքի անանուն (արևմտյան կողմը գույգին) մատուռին արևելյան կողմը արտին մեջ:

Այս Մակարավանքի մեջ ուշադրության արժանի նորություն է ներսի կողմի արևմտյան որմասյուններուն վրայի նիշերը: Գմբեթը շինված է պանդանտիվի վրա:

Արևելյան պատին վրա եղբեր է արձանագրություն մը, որուն տողերու վերջերը պարունակող բարը միայն մնացել է. այդ մնացորդին մեջ կկարդացվի «Շինեցի վանք» բառերը: Թեև տառերու ձևը ավելի 12 և 13-րդ դարերուն կվերաբերի, որ անշուշտ չի կարող նահանգան շինության թվականը ըլլալ, հավանորեն 13-րդ դարուն մեջ վերանորոգած և վանքի վերածած է արձանագրողը:

Ուստի վանքի հյուսիս արևելյան կողմի բառակուսի աշտարակած և շենքի մնացորդին համար կպատմեն գույգացիք, որ եղբեր է բարձր աշտարակ, քան եկեղեցին և ունեցեր է ներսեն սանդուխներ վեր բարձրանալու համար:

Մ Ա Ջ Ա Ր Ճ Ո Ւ Ք

1913 օգոստոս 16-ին այցելեցի Մագարճուք գույգը:

Ունի երկու եկեղեցի մին Ամենափրկիչ անունով և մյուսը սբ. Աստվածածին անունով: Ամենափրկիչ անվանվածը փոքր եկեղեցի է, արևմտյան կողմեն դուռով ըստ ամենայնի հնություն կներկայացնեն, թերևս 7-րդ դարեն առաջ. ներսի կողմի ջլաղեղ կամարները և խորանին աղեղը շատ շեշտված պայտածև են, անշուշտ 5-րդ և 7-րդ փոխանցման շրջանի կպատկանի: Այս փլատակ եկեղեցվո միջին գտնվեցան հին 7-րդ դարու ձևով գերեզմանաքարերու բեկորներ: Սույն եկեղեցվո հարավային կողմը կա գերեզմանատուն մը, որուն մեջ կա ձգված դարձյալ 7-րդ դարու ձևով մեծ գերեզմանաքար մը, կեսը կտրած, հավանաբար ուղի տեղծ բերված և այնտեղ նոր մեռելի վրա պսակեցուցեր են:

Իսկ սբ. Աստվածածինի միայն արևելյան մասն է մնացել, գեղացիք 1903 թվականին հին եկեղեցվո միայն արևելյան խորանին մասը պահելով մնացածը քանդել և կցեր են նոր շինությունը: Հինը եղբեր է ներ-

սեն և զրսեն խաչաձև ինչպես 7-րդ դարու ընդհանրացած շատ մը եկեղեցիներ, քիվերը մաքուր 7-րդ դարու ոճով և նույն ժամանակ շինված են: Արևելյան կողմի խորանին պատուհանը ժամանակի սովորության համաձայն շինված է խողոր: Այս պատուհանին ներքևը կամ մի մեծ քար պատին մեջ, որուն վրա կերևա նշված արձանագրության մը հետքերը, այս արձանագրությունը համենայն դեպս հայերեն չէ, կամ արաբերեն է, և կամ ասորերեն, որ ավելի հավանական է:

Ներսի կողմեն, հին խորանին երկու աղեղները պահված են երկու կողմի որմասյանց խոյալնեցող: Խոյալնեցողը ձևը շատ նման են Տեկորի, Շիրվանճուքի և այլ 5-րդ դարու պատկանող խոյալնեցողուն, իսկ որմասյունները պսակող զույգ աղեղները 5-րդ դարու շեշտրված, պայտածն են:

Այս գյուղին մեջ ալ շատ են գտնված հեթանոսական գերեզմաններ, մեքը ոսկրայից և ուլունքներով կճուճներ և այլն և այլն:

Այս գյուղին շատ մոտ է փոքր Պուղուտլու ըսված սարը, որուն գագաթը կրանե գյուղացիք կարմիր մեծատաշ քարերով հին շինությանց հետքերը պահված են մինչև այսօր, գաճ ու կրով շինված: Իսկ գաղաթին շուրջը բոլորով է հին որձաքարով լայն պարիսպ:

ԶԱՐՆՃԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

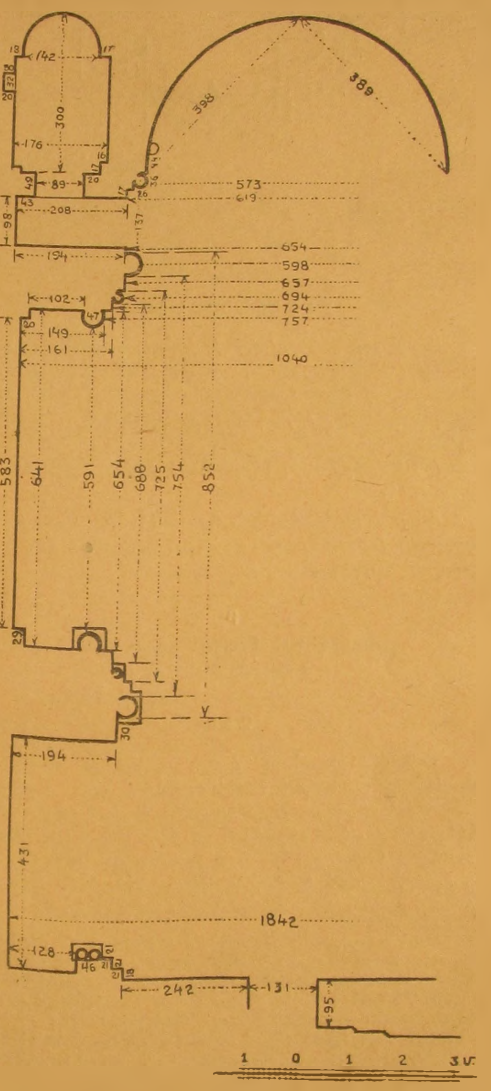
Զարնճայի եկեղեցին փոքր խաչաձև, ունի պայտածն երբին շորս աղեղներ, սակայն ոչ arc plein cintre այլ թեթև կերպով arc brisé. Նաև որմասյանց խոյակները 7-րդ դարու հատկություն ունին, պատուհանները թեև փոքր, սակայն ոչ նույնչափ և նույն հատկությամբ, ինչպես 10—11-րդ դարերու: Ավելի 7-րդ դարու հատկություն ցույց կուտան, ունի թեև պանդաստիվ, սակայն ներքևի սուր ծայրին վրա, աղեղներու միացումին տեղը ունի փոքրիկ տրոմպ:

Մ Ա Ր Մ Ա Շ Ե Ն
1914 թ. մայիս 21

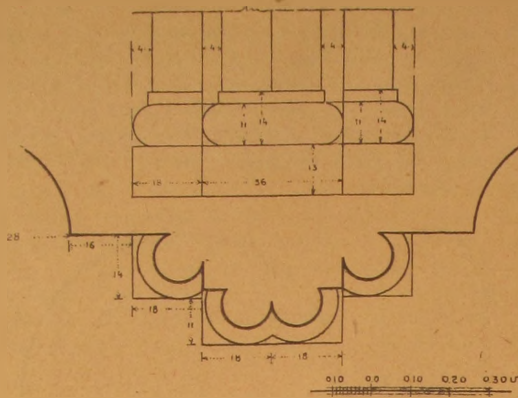
Ուշագրության արժանի է եկեղեցվո շրջապարիսպները ահագին ընդարձակությամբ, արևելյան կողմեն հասնում է մինչև Ախուրյան գետի դարևանդին դուխթը, իսկ հյուսիսային և հարավային կողմերեն մոտավորապես 30—40 մետր հեռավորության վրա շրջապատում է, իսկ արևելյան կողմեն հայտնի չէ թե ո՞ր է հասնում տահմանը: Այսուամենայնիվ հետաքրքրական է տեսնել քարերու անօրինակ խողորությունները, մաքուր տաշվածքը և կանոնավոր շարվածքը: Այս պարսպի ընդարձակության մեջ էին պարփակված այժմ երևցած երեք եկեղեցիները մեկ կարգի վրա, իսկ շորորդ մը երեք եկեղեցիներու արևմտյան կողը, այս եկեղեցվո ձևը եղբ է բոլորակ:

Մարմաշենի կաթողիկեի արևելյան կողմը որ այժմ կգտնվի գյուղին աղբյուր և ուրիշ բանի մը դյուղական խրճիթներ, այդ տեղի վրա եղբ է մի մեծ բոլորակ եկեղեցի: Հավանորեն ավելի խողոր քան Անիի Փրկիչ եկեղեցին, Չվարթնոցի մոտավոր լայնով: Այս եկեղեց-

վո ամենեն վերևի բոլորակ աստիճանը միայն մնացբը է աղբյուրի հարավ արևմտյան կողմի մի գյուղացու տան մեջ, թերևս մյուս ստորին աստիճաններն ալ կան հողին տակ, իսկ հողի վրայի մասին գյուղացիք մի ժամանակ փորելով հայտնագործը են արևելյան կիսաբոլորակ խորանը. ես ինքս տեսա նաև զույգ որմասյուններ և արձանագրության բեկորներ նույն տեղեն հանված, որոնց մեկ մասը դեռ կմնա աղբյուրին շուրջը ցիրույան թափված:

Նկ. 168. Մարմաշենի մեծ եկեղեցու հատակագծի հյուսիսային կեսի ներքին շափերը

Նկ. 159. Մարմաշենի մեծ եկեղեցու ընդի խորշերից մեկի մանրամասնությունը

Ա Ր Ա Լ Ը Խ Ի Բ Ե Ր Դ

Այս բերդի բարերու վրայի վարպետներու նշաններէրց են՝ (ա) աղեղները մինչև գետին իջած շին այլ բարձր բռնազոյի վրա նստած են. այս բռնազոյները արևելյան կողմի մասին մեջ են, արևմուտքը փլած է և հայտնի չէ:

(բ) Պատերը մինչ ներքև իջած և սենյակներ անջատած են:

Բերդը երեք հարկանի է, փլատակն վեր արտաքին պարսպին մուտքը հյուսիս արևելյան անկյունին մոտ է, ներքինը՝ հայտնի չէ:

ՃԱՄԲՈՐԴԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԾՈՅԱՏԵՏՐ¹

(Դիվանի № 35 բ)

սկսած 1909 թ.

Ա Ն Ի

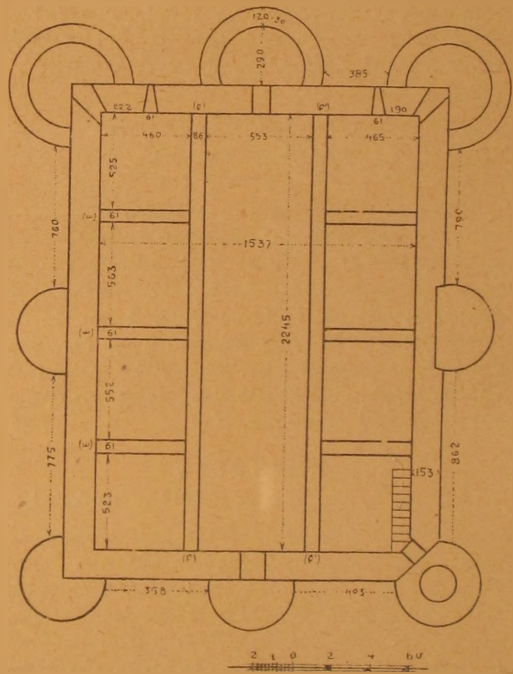
Ուշթեփեներն անցնելով արդեն կսկսվի տեսնվել վաղեմի կենդանության նշաններ ցույց տվող ասդին անդին ցրված բլուրներ, որոնք իրենց ծոցի մեջ կպահեն եկեղեցիի մը, կամ շինություն մը փլատակը՝ բոլորովին ծածկված հողով, երբեմն հատ ու կտոր պատերու մնացորդներ, երբեմն կնշմարվի ամբողջ գյուղի մը տեղը՝ իսպառ քայքայված և անհետացած, ավանդության մի-

1 Մոցատները մեջ հեղինակն իր այցելության ժամանակագրական կարգը շատ դժգոհությամբ չի պահպանել: Երբեմն մի որևէ վայրի նկարագիրը կազմելիս սկիզբը դրել է ծոցատների մի մասում, շարունակությունը մի այլ մասում և հանդիպելով արդեն նկարված կամ գրված թղթերի, այնուհետև շարունակել է մի այլ տեղում: Նույն նյութն ինչքան հնարավոր էր համախմբեցինք մի տեղում, սայց այդ միշտ հնարավոր չեղավ, որովհետև երբեմն հուշարձանների մի ամբողջ խումբ նա նկարագրել և գծագրել է ատանց հուշարձանի կամ վայրի անունը տալու Այդպիսի դժգոհություն պարզել ենք վայրը և հուշարձանը և զրել այդ կտորն իրև առանձին հատված, ուստի և դասավորության մեջ անհարթությունները խիստ զգալի են այս բաժնում:

Կազմող

այն ժողովուրդը կհիշե թե այն տեղեր ավերակներ են որովհետև վարուցանքի ժամանակ երևան են եկեր խաչքարեր, պատի կտորներ, երբեմն ընտանեկան խնցեղեն, կահկարասիներ և այլն և այլն:

Անցնելով Արագի գյուղի սահմանը դեպի հարավ մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա, պարզ կընշմարվին հեռուեն Անիի հյուսիսային պարսպները և անոնց առջև վիթխարի պահպան զինվորներու պիս կանոնավոր շարքով բազմաթիվ աշտարակները, որոնք շրջապատած են Անին մինչև այսօր, կարծես կպառնան ահ ու սարսափ: Ահա այս հեռավորությունն կսկսի գոնե առայժմ հողեն դուրս երևիլ Անիի հրբեմնի ճոխ ու նոռն, կրանքի առաջին վկան Անիի հյուսիսային կողմը մինչև Ուշթեփեները տարածվող դաշտին մեջտեղ՝ մի մահարձան քարքարոս ձևերը անխնայ քանդված ու այլանդակված, հազիվ մնացած է վրան այս ու այն կողմ քանի մը սրբատաշ քարեր, մնացյալները ամբողջովին քանդված ու տարված են: Բարեբախտաբար

Նկ. 160. Աբալըխի բերդի հատակագիծը

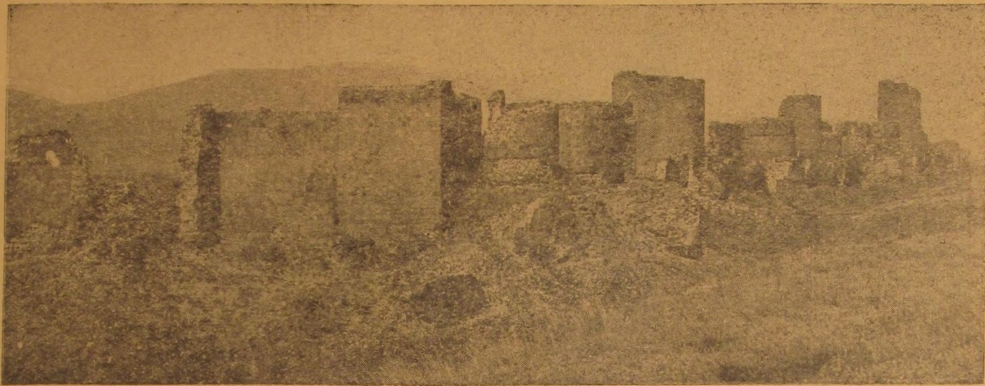
մնացած են խարիսխին ամեն մեկ անկյուններուն վրա մեկ-մեկ անկյունաքարեր, որոնցմե հնարավոր կլինի չափել անոր լայնությունն ու երկարությունը, նույնպես մնացած է բարձրության վրա խաչարձանը կրող խորանարդ ձևով միակտուր քարին կեսը: Ամեն կողմից շրջապատված երեք աստիճաններու վրա բարձրացած էր պատվանդան մը կրով ու շաղխով շինված, վրան դրած էր ամբողջ տարածության չափով միակտուր քար մը սրբատաշ և գազաթին քառակուսի ձևով փորված խորշ, վրան կանգնված խաչին ստորին մասը ամրացնե-

Տամարու հաշարձանը բոլորովին անհետացած է. խաչին անմիջապես տակը գտնվող միակտուր քարին մեկ մասը որ կա ամեն կողմեն, սրբատաշ է, արևմտյան կողմեն շինված է քառակուսի շրջանակ մը քարձարձաքանդակ մուլլուղով և մեջը արձանազրված է:

Ասոր շուրջը կան փոքր ու անբնակ բարձրություններ, որոնք կհայտնեն իրենց ծոցին մեջ գտնվող վաղձմի շինությունաց փլատակներու գոյությունը, թեև հիմա բոլորովին հողով և կանաչ խոտերով ծածկված: Այս շիրիմեն իբր 400 քայլ դեպի հարավ արևելք առաջանալով կհանդիպենք ուրիշ կիսականգուն տարրինակ

ձևով փոքրիկ շինություն մը, որուն ժողովրդական ավանդությունը Հովվի եկեղեցի և կամ Նուխրու ծամր անունը կուտա: Այս եկեղեցին որ դամբարան մե ավելի, ամենաչքնաղ նմուշ մե անեցիկներու ճարտարապետական և գեղագիտական նրբին ճաշակին: Այսօրվան տխուր ու այլանդակված վիճակին մեջ, յուր զարդերեն մերկացած, կողոպտված ու անդամալուծված իշխանուհի մ' է կարծեք ճանապարհին վրա նստած հանդիմանելու համար մեծ ու փառավոր անցյալի մը ներկա զավակները, որոնք կերթան տեսնելու մայր թագուհի

Նկ. 161. Անիի հյուսիսային պարիսպների արևելյան կայունը

Անին և կղանան առանց անգամ մը իսկ ուշադրություն դարձնելու այս վաղձմի գեղեցկության շնաշխարհիկ ավերակին վրա:

Երկար տարիներն ի վեր նա կողբա իր վիճակը, կիսդրե բարեբար մը, որ ծածկն իր մերկությունը և պահպանն զինքը ժամանակի ավերիչ ճիրաններու մեջ իսպառ անհետանալու վտանգեն, բայց ո՞վ կլես, մարդիկ ականջին փակած են այս աղիողորմ հեծեծանքները շսելու համար: Արվեստի պատմության մեջ թերևս միակն է Հովվի եկեղեցին իր կազմության մը: Չորս կողմ մը սուրացող սաստկաշունչ քամին կքչե կտանի յուր բոլոր հեծեծանքներն ու հառաչանքները հեռու հեռու և կկորսնցնեն տիեզերքի անհունության մեջ: Ենթ չէ սա, այլ իր շքեղ պարզության և անմասն վայելչության մեջ, պարզապես գոհար մ' է ոտքի տակ կոխկրտված:

Երկու բոլորակ աստիճաններով խարխիխի մը վրա հատակագիծը կներկայացնեն վեց թևով աստղ մը, ներքուտ և արտաքուտ: Ներսեն և դրսեն կամարները սրանկուն են, խորշերու գմբեթաղեները թեթև կորություններով միայն ձևացած են ոչ բոլորովին կենտրոնախույս բոլորակներով, գմբեթը ունի շորս պատուհան արևելք, արևմուտք, հյուսիս, հարավ. միջին հարկը մի-

այն մեկ պատուհան, արևելյան կողմեն: Արևելքեն արևմուտք, հյուսիսեն հարավ ձգված շորս կամարներու վրա դրված է փոքրիկ գմբեթը, որոնց ծայրերը միացած են բոլորակ պատին մեջ, պատեն դուրս ցցված փոքրիկ սրածայր դեպի վար կախված և պատին մեջ ամրացած քարերու վրա, որպես console ներթել հարկը:

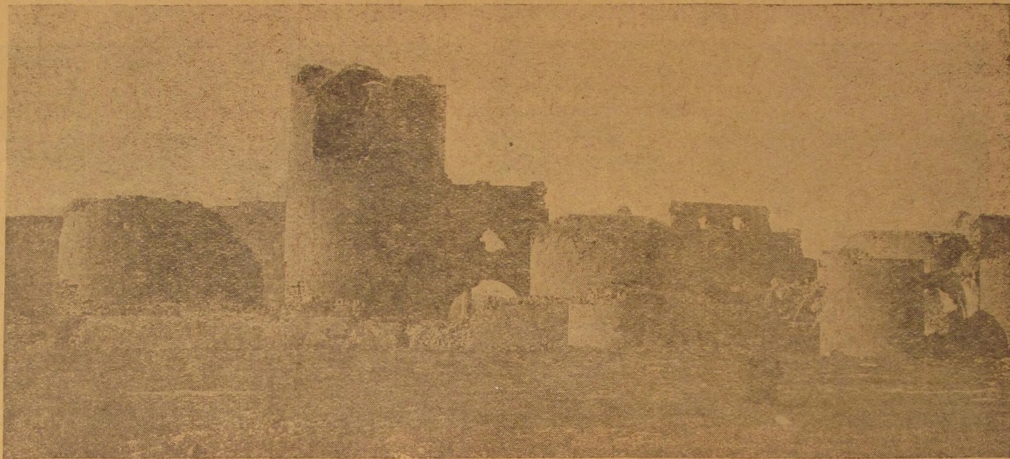
Գետնահարկին վրա է եղած գեղեզմանը, իսկ միջին հարկին մեջ պատարագի սեղանը, ուր կա հակառակ սովորականի, փոխանակ ձախ կողմի, աջ (հարավ) կողմը խորհրդանոցը կամ սկիհի պահպանելու ներսեն ու դրսեն ներկված ըլլալու հետք չկա ամենևին, միայն միջին հարկը գմբեթով միասին ճերմակ կրով ու գաճով ծեփված է. զարդաքանդակներ չկան, բացի սյուներու խոյակներն. միայն ներքին մասին մեջ գետնահարկի պատուհանին խորշին մեկ կողմին վրա հպուլ եղած փոքր մաս մը կնշմարվի: Առեղծված է վերնահարկ քարձրանալու սանդուխը, ոչ մի տեղ հետք ու նշան չկա սանդուխ եղած ըլլալուն: Վերահարկի մտից դուռն ալ բացված է հարավային կողմը ճիշտ գետնահարկին դռան ուղղությամբ, նշմարելի է առջևի ժի փոքրիկ քառակուսի բլաբֆորմ և ուրիշ ոշինը: Փոքրիկ գմբեթին արևմտյան հյուսիսային մեկ մասը կանգուն է կոնաձև ծածկով, միջին հարկեն մնացած են սրբատաշ քարերը արևելյան կողմեն, իսկ վարի գետնահարկը հյուսիսային կողմեն ունի թանի մը կամարախորշեր կիսեղծ մնացած, ուրիշ ամեն տեղեր արտաքուտ մերկացած են սրբատաշ քարերեն, արևմտյան կողմը

* Այս շինության ամբողջ նկարագիրը պետք է առնել մանրամասն կերպով շինված հատակագծեն և պատկերներեն, այստեղ կնշանակեմ միայն ինչ որ չէ կարելի քույր սալ հատակագծերու և պատկերներու վրա:

սկսյալ հարավի դասն մտի սյունեն բոլորովին փլած է, և շատ մտադուր է բոլորովին կործանման վտանգը: Շուրջը շինության հետքեր չեն մնացած, ամեն բան անհայտացած է և եղած է վարուցանքի տեղ, արտեր ու կմշակվի այժմ ցորեն և գարի:

Հովվի եկեղեցիեն ուղիղ դեռով դեպի հարավ 500 քայլի վրա ինկած կան կրաշաղախ բեկորներ, որոնք ցույց կուտան թե եկեղեցիի մը կամ մատուռի մը փլատակներ են, պատի սրբատաշ քարերու վրա տակնավին մնացած կա արտաքին որմասյան մը մնացորդները:

Այս բեկորներեն դեպի արևմուտք ավագ դռան շուրջ աշտարակներու ուղղակի դիմացը, կա մի մեծ իլատակ կարևոր շինություն մը, որուն հյուսիսային պատին մեկ մասը տակավին կանգուն կը մնա: Ասիկա քաղնիք մե եղած պարիսպեն դուրս և բավական խոշոր, որ մեկ կարգի վրա ունեցեր է (հյուսիսային կողմեն) հինդ քմբեթավոր սենյակ արևմուտքեն արևելք երկընցած, արևելյան ծայրին վրա մի սենյակ կամարակապ, սենյակներուն երկուքը արևելյան կողմեն դեռ կանգուն են իրենց հյուսիսային որմակամարներով և գմբեթեն-

Նկ. 162. Անխի հյուսիսային պարիսպները ավագ դռան մոտ

րու կիսովը. մյուս մասերը փլած են բոլորովին: Փլատակների մեծությունը և տեղին ընդարձակությունը ենթադրել կուտա, որ այս բաղնիքը ունեցեր է ավելի քան տասներկու սենյակ համաշափորեն դրված հարավային կողմն ալ հյուսիսային կողմի սենյակներուն: Կանգուն մնացած արտաքին պատին վրա արձանագրության և քանդակներու հետքեր չկան. միայն հյուսիս արևմտյան կողմը ընկած բեկորներեն մեկուն մի քարին վրա 15 սմ. մեծությամբ փորագրված կա այս ձևով (չ) տառ մը:

Պեղումները գուցե տան մեզի շատ մանրամասնություններ այս շինության մասին: Մի տարօրինակ երեվույթ կա այս կողմերը, որ մինչև այսօր ոչ ոքի ուշադրությունը չէ գրաված, սկսված նախապես նկարագրած ըրս շիրիմեն մինչև պարիսպները և երկու կողմին լրացնելի արևելք մինչև խաչի ձորը, դեպի արևմուտք մինչև Անի գյուղը (ասկե անդին չեմ քննած), բացի զանազան մեծ ու փոքր ավերակներ ու փլատակներ պարունակող բլուրներեն կան մեծ քանակությամբ պատեր կամ պարիսպներ, ոմանք մինչև 7—8 հարյուր քայլ երկայնությամբ պարիսպներու մնացորդներ հողին տակ ծածկված, հակառակ երկար դարեր մաքրվելով վարուցանք անելուն դարձյալ զգալի կերպով մնացեր են հետքերը. երբեմն տեղեր, մասնավորապես պարիսպի մոտերը սկսյալ Հովվի եկեղեցիեն այնպես որոշ ձևեր ստացած են պարիսպներու ուղղությունները, զորս կարելի է կես առ կես չափով, զանազանել և որոշել յու-

րաքանչյուրին սահմանները: Ասոնք ի հարկե ամբողջներ չկին, և ոչ ալ շինությունց պատերու Ապահովաբար ասոնք եղեր են այգեստաններու և պտղատու պարտեզներու շրջափակ պարիսպներու: Անիի շին ժամանակ որ առատ ջուր կար, և այդ ջուրին ճանապարհը կանցներ այդ տեղերով, անպատճառ պետք էր որ օգտվեին այդ ջուրի առատությունեն: Արձանագրությանց մեջ բաղձաթիվ են Գլիձորի մեջ և պարիսպներուն տակ խրամատները ջուրով լեցուն ըլլալուն վկայությունները, նույնիսկ պարտեզներ և ջրաղացներ կան հիշատակված Գլիձորին կողմերը, ուր այժմ բոլորովին չոր է, միայն գարնան մի քիչ խոնավություններ և գտնվի Մակայն վերջերս Անիի Մայր եկեղեցի մոտ գտնված արձանագրություն մը, որուն մեջ կհիշատակվի Պանեգ մի կարուց դռան մոտ լիովին կապալուցանեն իմ ենթադրություններս, որ քաղաքը շրջապատված է եղեր ընդարձակ տարածության վրա (հյուսիսեն) բաղձաթիվ պարտեզներով:

Ճետաքթիք այցելուին համար շատ դյուրին է տեսնել այս մրդաստաններու կամ այգիներու սահմանները:

Պարիսպներեն դուրս նկարագրված բաղնիքին հյուսիսային պատին ուղղությամբ կտեսնվի զլիսավոր պարիսպներեն մեկը, որը բաղնիքեն դեպի արևելք երկընցածով ավելի բան 250 քայլ կդառնա ուղղանկյուն ձևով դեպի հարավ. իսկ րաղնիքեն դեպի արևմուտք ալ դար-

Յայլ նույն պատր ուղիղ գծի վրա դեպի արևմուտք 300 քայլ երկարուն հետո, կոր գծով մը կշեղվի դեպի հյուսիս-արևմուտք և կընդհատվի հյուսիսեն հարավ երկրնացող ուրիշ պատի մը վրա, Այս վերջինս մինչև 800 քայլ երբեմն ուղիղ դեպի հարավ և հետո գանազան բեկբեկումներով և շեղումներով դեպի հարավ արևելք կհասնի մինչև բաղնիքեն 250 քայլ վարեն դեպի հարավ ուղղանկյուն գծով մեկնող պատին, այնպես որ բաղնիքը կգտնվի այս շրջափակին մեջ հյուսիսային պատով միայն հավասար այս պարիսպին, և կներկայացնե գոնե առաջմ ըստ երևույթին, մեկ այդպի կամ պարտիզ, Հիշված երկու ծայրերը իրար միանալեն հետո երկար շարք վերստին կանցնի և կշարունակվի դեպի արևելք խիստ երկար գծով մը. այս երկար գծին զուգահեռական դեպի հարավ պարիսպին կողմին վրա 50—60 քայլ հեռավորութեն կձգվի մի ուրիշ երկար գծի, որը մեկ ծայրով կհասնի Անիի ավազ դառն, հիմնական ճանապարհին եզբերը, իսկ մյուսը զանազան շեղումներով, կերթա դեպի արևելք՝ տեղ տեղ իր հետ միացնելով հասկառակ կողմերն եկող պարիսպներու ծայրերը:

Ավագ դռնեն դեպի արևելք, պարիսպեն 300 քայլ դեպի հյուսիս, կա ի միջի այլոց մի կրաշաղախ բեկորներու կույտ, հավանականաբար մի եկեղեցիի, ասոր մոտեն դեպի հյուսիս և արևելք վերին աստիճանի պարզ են պարիսպներու բաժանումները. այնպես որ գուրթանավորներ ստիպված են եղել այդ գեղեցիկ քանակուտի շրջանակներեն առանց դուրս ելլուու մշակել միայն սանջ մեջը: Շատ տեղեր պարզապես առանձին արտերու անհմաններ եղեր են այս փլատակները, ինչպես ի հնումն պարտեզներու Այս սահմանին վրա, այսպես ավագ դռան ճանապարհեն դեպի արևելք, մինչև Դվինի դռան դիմացը, 15-են ավելի մեծ ու փոքր ըլլողներ կան փլատակ շինություններ ծածկող, նաև մեծ ու փոքր տապանաքարեր տեղ տեղ: Ինչպես կերևի բացի բնակութենն եղեր են նաև գերեզմանատներ այս կողմին վրա: Դեպի ավագ դուրս տասնող ճանապարհին արևմտյան կողմը նույնպես կներկայացնե հետաքրքրական տեսարաններ:

Այն խաչաշղթանը, որ նկարագրեցինք Հովվի եկեղեցիին դեպի հյուսիս արևմուտք, այդ խաչաքանանն ալ մոտ հարյուր քայլ դեպի արևմուտք, կսկսի մեծ պարիսպի մը հետքը և ուղիղ դեպի հարավ շարունակվելով կուգա կհասնի մինչև այնտեղը, ուր նկարագրեցիք բաղնիքին հյուսիսային պատին հավասարությամբ անցնող պատը, որը շարունակվելով դեպի արևմուտք և հետո թիշ շեղվելով դեպի հյուսիս կմիանար ուրիշ պատի մը. բաղնիքին պատի շեղումը թիշ մը և երկարելով կուգա կմիանա այս վերջինին, այս վերջին երկար պարիսպը հազիվ թափ մը քայլ անցած բաղնիքի ուղիղ արևմտյան գծեն 25—30 մետր երկարությամբ, կշեղվի դեպի արևելք և այնուհետև գրեթե ուղիղ գծով կերթա կհասնի մինչև կարուց գոռն անմիջապես արևմուտքը գտնվող փոքր բուրգին առջև և այնտեղ կվերջանա հետքը: Այս վերջին շեղումեն հետո այլևս խիստ որոշ է քավակների գործը շրջապարիսպ մը ըլլալը. տեղ տեղ հաստությունը նշմարելի է ավելի քան 1 1/2 մետր, ուղիղ գծեն ունի թեթև կորացումներ, միայն մի տեղ պարիսպներեն 150 մետր հեռավորության վրա նկատելի

է թեկու՛մ մը դեպի արևելք: Պարիսպի մոտերքը եղել են բազմաթիվ ձիթհանքեր ալ, որոնց հետքերը կմնան մինչև այժմ: Բաղնիքին ուղղությունն դեպի հյուսիս և արևելք ուսումնասիրության կարող է, բայց անկից դեպի հարավ արևմուտք մինչև թրքաբնակ Անիի գերեզմանոցը և անկից ուղիղ հարավ Անի գյուղը և Մաղկոցաձորն ու Իգաձորը բազմաթիվ նշաններ կան կրկին այգեստաններու պարիսպներու Անի գյուղի սահմանը անցնելով դեպի հարավ կսկսի ընդարձակ հասարակաց գերեզմանատունը, ուր անհամար հասարակ ժողովրդին տապանաքարերեն զատ տակավին կանգուն, կիսականգուն կամ հիմնահատակ կմնան շքեղ դամբարաններ, որոնց բացի մեկ հատեն մյուսներուն ով և ինչ ըլլալը հայտնի չէ: Կարուց դռան փոքր բուրգի ծայրեն սկսելով մասնավոր բեկբեկումներով թիշ մը դեպի հարավ արևմուտք, երբ կհասնի բաղնիքին ուղղությամբ անկյունաձև բեկում մը կուտա դեպի արևելք, դեռ քսան քայլ մնացած այս ուղղանկյան բեկումնն ուրիշ մեծ պարիսպ մը կսկսի դեպի արևմուտք և թեթև մը դեպի հյուսիս շեղելով ուղիղ կերթա կհասնի մինչև թուրքաց գյուղի սահմանը: Եվ կանցնի կիրակոս վարդապետի դամբարանի մոտով, թողնելով այս վերջինը դեպի հարավ:

Կիրակոս վարդապետի դամբարանը հազիվ անցած կվերջանա այս պարիսպին հետքը և կսկսի մեծ ու խոշոր գերեզմաններու տապանաքարերու ճեղքեր, խմբական գերեզմաններ, ուրկից առաջանալով կհասնինք Մաղկոցաձորի վրա միացող փոքր ձորակի մը, որոն սկիզբն է Անի գյուղը: Այս ձորակի միանալով Մաղկոցաձորին, մինչև Իգաձոր հասնելը կվեցան երեք կիսաբլուր թերակղզի:

Անի գյուղի ձորին մոտիկ կա մեծ դամբարանի մնացորդ պատ մը, որուն երկայնություն է 2,20 մ, գրեթե նույնքան ալ բարձրությունը. սա իսկական չափը չէ, երկու բովներն քարերը փրցված տարած է, վրան մնացած քանի մը խոշոր քարերուն սրբատաշտիքներն կերևի, որ շատ խնամքով շինած մեծ թիշ մը եղեր է ի հնումն:

Այս պատեն դեպի արևելք նույն թերակղզիին մեծ հողին միանալու կետին վրա, 60—70 քայլ դեպի արևելք, կա խիտ գերեզմանատուն մը որձաքար տապանաքարերով, մեջը կգտնվի կրաշաղախ մեծ բեկորների առանց հայտնի ըլլալու ուրկից ինկած ըլլալը. անպատճառ նույնպես ուրիշ դամբարանի մը գիր և սրձուռնագրություն գտնվին: Դեպի հարավ արևելք փոքրիկ ձորակ մը անցնելուց կհասնինք երկրորդ թերակղզին, ցամաքին միացնող կետին վրա, որ ձորի սկզբնավորութենն քանի մը քայլ անդին դեպի հարավ, կտնվի կիրակոս վարդապետի կիսավեր դամբարանը՝ դեղին, կարմիր և սևորակ քարերով:

Այս դամբարանը շինված է երկհարկանի. գետնահարկի ցոկոլը թաղված է հողին տակ և չէ կարելի ճշտել իսկական բարձրությունը: Շինված է կամարակապ, հյուսիսեն հարավ ձգված, արևելքը և արևմուտքը կամրջի նման քաց է: այս հարկին մեջ հարավային պատի ներսի կողմին կամարի սկզբնավորության առաջին շարքի արևելքեն դեպի արևմուտք հասարակ շորորդ քարին վրա գրած է կիրակոս վարդապետի հիշատակաբանը: Այս հիշատակաբանին երկրորդ տողին

կարողով հինգերորդ քարին վրա կա սկսած արձանագրություն մը Ե Ջ Բ Ա հանդիպակաց կողմը կա ուրիշ խորզված արձանագրություն ԵԲՎ ԶԼԹ զիւր է վարդնայ Ումկի որդուս յիշեցէք... ԱՄ, օր ԱՄ ձեզ յիշէ: Հազիվ են կարողացա այսչափ կարգալ:

Կան ուրիշ եղծված խզբզածներ անընթեանելի, և գուցե անկարևոր: Վերնահարկը հատակն մինչև կամարին հանդիստը 150 սմ բարձրություն ունի, և բաժանված է երկու մասի, մատուռ և գավիթ, մատուռը վերջացած է կիսաբոլորակ արսիդով մը արևելյան կողմեն, մեջտեղը կա փոքրիկ պատուհան մը վրան քանդակված փոքրիկ խաչ մը, նույնպես երկու քովերը փոքր, երկու սիրուն գեղաքանդակ խաչեր: Խաչերը կգտնվին կիսագմբեթի սկզբնավորության վրա, պատուհանին ալ վերակողմի կիսաբոլորակը անցած է պատին վերջավորությունը պակտող պսակն վեր: Սեղանին երկու քովերը կան փոքրիկ երկու խորհրդանոցներ: Վրան ալ ծածկված կամարակապով սեղանին վրան ալ կիսագմբեթ:

Նախագավիթը երկաջն է ամբողջ լայնության հավասար, իսկ լայնությունը հազիվ հասնի մեկ մետրի:

Արտաբուստ արևմտյան կողմի հյուսիսային տակյան մոտ մնացած է երկու խաչքանդակներու մնացորդ: Կարմիր քարի վրա Արևմտյան կողմին ճակատի վրայի կամարը և ամբողջ հարավային պատին կենք քանդված է. չորս տեսակ քար է գործածված այս շինության արտաքին երեսներուն վրա, կարմիր, հողի գույն, դեղնորակ և սպիտակի մոտ դեղնագույն. ծածկը եղեր է սազաշեն:

Կամարները և ընդհանրապես ներքին երեսները շինված են սև և սևորակ քարերով: Հանգուցային դեղնավուն թեթև տակն է, սակայն այժմ ոչինչ չի կարելի հասկանալ, որովհետև կիսով չափ հողով լեցված է: Արտաքին պսակը նման է նեքսի կամարներուն հանգիստը կազմող պսակներուն: Շուրջը բոլորովին վարված, մշակված, արտ եղած է, միայն արևմտյան կողմը կա թուփ մը անբնական, ուր որ դարձյալ կկարծեմ շիրիմ մը ծածկված ըլլալ:

* * *

Կիրակոս վարդապետին դամբարանն դեպի հարավ արևմուտք 60 քալի վրա կմնա մեծ խաչարձանի մը կիսաշաղաք պատվանդանին մնացորդները և այս վերջինս ուղիղ դեպի արևմուտք կա մի ուրիշ տոճմային դամբարանի ավերակ, որուն հարավային պատը միայն կանգուն է և հյուսիսային պատը մեկ մետր միայն:

Մասնավոր ուշադրության արժանի է այս դամբարանը, որ ավելի հնագույն կերևի, քան Կիրակոս վարդապետինը: Խիստ շատ միջված ըլլալու համար անհնար է ճշտել լափել, միայն մոտավորապես չափերով առնվազն ինը և կես մետրեն ավելի է արևելյան կողմի ճակատը, հինգ և կեսն ավելի է հարավի ճակատը, ըստ երևույթին այս ալ եղած է կրկնահարկ, վրան մատուռով, թեև քարաշերտ բեկորներ շատ թափած. մեջը անհասկանալի է առանց պեղումի, սակայն սրևելյան պատին ներսի երեսի վրա մնացած կամարի

մնացորդի տրամադիծ ցույց կուտա, որ երկու մասի բաժանված է այս դամբարանը (միջնորմին ծայր կերևի արևմտյան կողմեն), տակը եղած է հանգստարաններ, արևելյան պատի ներսի երեսի վրա (հարավակողման մասի մեջ) դեռ կերևի պատին կից կիսաբոլոր կառարով խաչքարի տեղը, որտեղեն պոկեր են խաչքարը, անոր անմիջապես կից դեպի հյուսիս հազիվ մնացեր է մի երկրորդ խաչքարը չըջապատող քանդակագործ մուլյուրով շրջանակի մը մնացորդը:

Չափական համեմատությամբ կերևի, որ եղեր է այս մասին մեջ երեք մեծ խաչքար, հայտնի չէ թե մյուս մասին մեջ քանի՞ և թե վրան քանի՞ ծառուռ:

Արձանագրության ոչ մի հետք, ամեն բան տարված է, թեթև գտնվի եթե փորվի ու մաքրվի, թե՛ մեջ և թե՛ շուրջը: 30 սմ մեծությամբ փլացած քարի մը կըտորի վրա կան խոշոր տառերու մնացորդներ 5-6 հատ, բայց անվերծանելի:

Ասկե անդին դեպի արևմուտք և դեպի հարավ մինչև Ծաղկոցաձորի եզերքը, որուն խորությունը չորս մետր է և քարայրներով, պարզապես անհամար են այս թերակղզիի ընդարձակ տարածության վրա դամբարաններու կրաշաղախ այլաբանված բեկորներ, շիրիմներու, խաչերու աճել պատվանդաններու մնացորդներ, չարդ ու փշուր եղած գեղաքանդակ ու զարդաքանդակ խաչքարեր և զանազան ձևերով տաշված տապանաքարեր: Այստեղ է եղած անվրեպ անեցոց հասարակաց գերեզմանատունը:

Ոչ մի տեղ քար քարի վրա չեն թողած գերեզմանակրկիտները, ամեն ուշադրության արժանի գերեզման փորած և մեջը փնտրած են, քարերը կտորտած չարդած և մեծ ու կարևոր մասերը լիովին տարած: Եվ մինչև այսօր ալ տակավին տանելու վրա են: Դարձյալ 'իբրև կոտ վարդապետի դամբարանն հարավ արևելք, երրորդ թերակղզիին վրա որ ամենեն փոքրն է և բլուրի մը երևույթ ունի, կա երկու դամբարան, մեկը որ ավելի դեպի արևմուտք կգտնվի բոլորովին անճանաչելի դարձած է, իսկ մյուսը, որ Իգամբարանի դեպի արևմուտք երկնցող քարաժայռը այս մասերը բաժանող ձորակին գրեթե վրան կգտնվի, քիչ դեպի արևմուտք, որով կը գտնվի Կիրակոս վարդապետի դամբարանին հարավ արևելյան կողմը, մեջ և կես մետր լայն հյուսիսեն հարավ (արևելյան և արևմտյան ճակատը) ութը և կես մետր երկայն արևելքեն արևմուտք (հյուս. հարավ. ճակատ.): Այս դամբարանն ալ շինված է սրբատաշ քարերով երկհարկանի. տակը հանգստարան և վրան մատուռ, բայց այժմ հազիվ հիերը գետնեն վեր մեկ մետր բարձր են:

Ինչպես հիշեցի Իգամբարի հետ միացող ձորակը կգտնվի այս դամբարանին արևելյան կողմը հազիվ հարյուր քալի հեռու: Այս կողմեն այս է եղած հասարակաց գերեզմանատան սահմանը:

Բացի այս ձորեն, ձորին զուլիսին կերևի պարիսպ մը, որ կերկնա մինչև Կիրակոս վարդապետի դամբարանին հյուսիսային կողմեն անցող մեծ (նկարագրածս պարիսպը և ըստ երևույթին կմիանա անոր), ինչպես կերևի հասարակաց գերեզմանատունը այս իր արևելյան կողմեն պարսպափակ էր և իր պարիսպով կզատվեր Անիի պարիսպին՝ հյուսիսակողմը ահագին տարա-

ծուլեան վրա սփռեալ ընդարձակ մրգաստանեն և այգեստանն, Ավագ դռան և այժմյան դեպի Ղոշաւմանք կամ Տայլար տանող ճանապարհին՝ դեպի արևելյան կողմը ի միջի այլոց ուշադրութեան արժանի երեւոյթներ կան քննելի, որոնց հազիվ քանի մը բեկորներն են մնացած և մնացորդներն կերելի որ եղած են պարիսպեն դուրս նշանավոր շինութիւններու հետքեր, և մատուներ, տոհմախի դամբարան կամ եկեղեցիներու բեկորներ, այս մասին վրա ալ թե՛ն ոչ այնչափ Կիտ, որպէս պարիսպին մէջ կերելի բազմաթիւ բնակարաններու հետքեր հազիվ հիմունքները նշմարելի: Ավագ դռան հազիվ 300 քալ ղեպի հյուսիս, ճանապարհին, արևելյան կողմին վրա, ուշադիր պարզ նայվածքով մը կտեսնվի մեծաքանակ շինութեանց հիմեր 80—90 սմ. թանձրութեամբ և այս տեղէն կսկի դեպի հյուսիս և դեպի արևելք խիտ շինութիւններու խումբեր տեղ տեղ զգալի կերպով բլրացած, տեղ տեղ ալ սրբատաշ քարերով շինված պատերու փլատակները մնացած հողին երեսին. այս տեղը կարծեք առանձին մի թաղ է կազմած մրգաստաններու և պարտեզներու խիտ անտառին մէջ, թաղին երկարութիւնը ճանապարհէն դեպի արևելք ավելի է քան 200 քալ, իսկ դեպի հյուսիս՝ երկարութիւնը կանցնի 350 քալին և նեղ առանձին թաղ ալ չի համարվի, գոնե պեծեք է ակնյայտ խումբեր իշխանական տոհմի առանձին մի սեփականութիւն՝ ընկուցեան համար բազմաթիւ շինութիւններով, որոնց մէջ կան եկեղեցիի մնացորդ, գերեզմաններ, խաչարարի պատմանդան՝ 2 մետր քարտեղծութեամբ տակավին կանգուն, թե՛ն քարերը երեսն պոկված:

Այս կտեսնանք դեպի արևելք և հյուսիս ձգված ամրակուռ պատերու ու պարիսպներու շարքերը, որոնք վերին աստիճան պարզ են իրենց թանձրութիւններով և զանազան ուղղութիւններով, նաև բազմաթիւ կրոնական և աշխարհական շինութիւններու մնացորդները մինչև ծառի ձոր և անկեց անդին ալ մինչև Ղոշաւմանք, նկարագրել գրեթե անհնար է, խնամքով պարաստված քարտեղ մը մէջ միայն կարելի է որոշակի նկարագրել՝ ցույց տալով ամենուտ տեղը, դիրքը, միմյանցմե ունեցած հեռավորութիւնները, նր կհաջողվի կեզմել մանրամասն քարտեղ մը մեծ պարիսպներեն դուրս Անիի թուրք գլուխն սկսյալ մինչև Ղոշաւմանք, առանց մոռացութեան տրվելու ամենամանր բնակութեանց հետքերը, որոնք նաև հյուսիսն ալ կհասնին գրեթե մինչև 4 կիլոմետր հեռավորութեան, այն ատեն պարզ կտեսնվի, թե ի՞նչ ահագին քաղաք մը կար այդ ընդարձակ տարածութեան վրա դրաստանման ծաղկած ալիքներով և պարտեզներով, ոտզված հորդառատ վտակներով, որոնք այդ ամբողջ տարածութիւնները ջրէն հեռու կերթային քաղաքի մեծ պարիսպներուն շուրջը բացվող խրամները լեցնելու և Գլիճորի և այլ տեղերու մէջ շինված բազմաթիւ ջրաղացներուն և ջուր մատակարարելու:

Գլիճոր.— Որպէսզի լիովին գաղափար կազմվի

* Այս ճանապարհը ի հետն ալ քաղաքին իսկական ճանապարհն է. ոնպի ավագ դուռը տանող, լայնութիւնը կհասնի մոտավորապէս մետրի, տակավին կենսական երկու կողմին վրա առանձին սեփականատերերու(?) և կամ ալ նպատակով շինված որմաքար հաստ պատերի հետքերու:

Անիի բնական ամրութեան և անառիկութեան վրա, և գիտցվի, թե ի՞նչ խոր հետազոտութեամբ և ճարպիկ ընտրութեամբ ընտրած են տեղը իբրև մայրաքաղաք, պետք է որ անպայման ձորերը ամբողջովին քննվի այցելուներու կողմանէ:

Ախուրյանի ձորը քննելու համար հարմար է առաջին անգամ սկսել լուսավորչի եկեղեցու ցածն, ուր անմիջապէս տակը Կեղան Կելմեզի մոտեն կսկի մի ճանապարհ ցածանալ դեպի գետեզրը, թե՛ն այս ճանապարհը հետո ալ դարձաւ մի ճանապարհ եղած ըլլալ կթիւ, միայն մարդոց կամ զբոստներու համար, սակայն այժմ փլած քաջաւմած և եկրպակայն կողիկներու համար աննպաստ եղած է, եթե այցելուն շփոթ հետաքրքրութեան համար մի քիչ զոհողութեան հանձն առնել, որովհետև թե՛ն մի քիչ հոգնութեան և կողիկ կոնուտ կունենա, սակայն հետո կմոռանա ամեն ինչ, երբ կտեսնէ ձորին մէջ պարզվող բնական ամրութեանց հիանալի տեսարանները և բարձրաբերձ քարակտոր ասպառժներու սեպացման ահավոր բարձրութիւնները:

Գլիճորը կվերջանա լուսավորչի հարավ արևելքով և կխառնվի Ախուրյանի հետ, այս տեղ ալ նաև կվերջանա Գլիճորի հյուսիսն հարավ եկող պարիսպներուն շարքը: Լուսավորչի մոտ միայն քիչ մը տեղ դեպի արևմուտք շեղվելով, սակեց անդին դեպի կամուրջ և Ղոզ (Ղալա ձորեզրի պարիսպները ընդհատ ընդհատ են շինված, ընդհանրապէս այս տեղերը կառուցված կան հարկավոր լայնութեամբ և բարձրութեամբ պարսպամասեր, որ տեղերը որ մի քիչ հնարավոր էր համարված վեր դեպի քաղաք բարձրանալ:

Դրան դռան անմիջապէս առջևն կսկի Գլիճորը մոտ 50 քալ ղեպի արևելք ցարունակելն հետո (սա արդեն արունակութիւնն է պարիսպներու առջև փորված խրամին) կշեղվի դեպի հարավ արևելք զանազան մանր մունր շափով շեղումներով և բեկումներով և կհասնի մինչև Ախուրյանի ձորեզրը:

Դրան դռան առջևն դեպի վար առաջանալով պինդ ասպառժներու մէջ երբեմն բնական և երբեմն ալ ձեռագործ բացած բաւականին խոր ձորակեն, աչ թե՛ն վրա կտեսնենք պարիսպներուն զանազան բեկումներով շեղվիլը՝ դեպի հարավ արևելք և հարավ, իսկ Ախս թե՛ն վրա՝ բնական ասպառժայ թումբերը կշեղվին դեպի արևելք, որով բաւականին ընդարձակ երևույթ մը կստանա այստեղ ձորամեջը՝ հանգել հյուսիսային պարիսպի անկյուն կազմող քառակուսի բուրգի և անկեց անդին վիշապապատ բուրգին այս ընդարձակութեան մէջ ալ, որ հազիվ հասնի 60—70 մետր լայնութեան, պակաս չեն շինութեանց հիմերու հետքեր, բայց թե՛ն շինութիւններ են անոնք,— բնակարան թե՛ ուրիշ պիտոյից հատուկ, ճշտել շատ դժվար է:

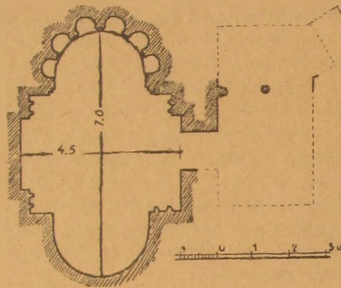
Առաջանալով հետգնտե, երբ կհասնենք վիշապապատ բուրգեն դեպի հարավ արևելք գտնվող գեղեցկաշէն կարմիր քարով հյուսված շորորոջ բուրգին առջև, ուր պարիսպը կսկի դեպի ուղիղ հարավ շեղվել, և այդ բուրգին անմիջապէս կից է հարավային կողմի գաղտ դռներն մեկը, ձորին լայնութիւնը այստեղ յուր վերջին շափին հասած է և դիմացի կողմէն, հյուսիս արևելքէն եկող մի ուրիշ ձորն և կամ կմիտան նախկին

նետ և դարձյալ վերածվելով մեկ ձորի՝ կշարունակվի մինչև գետը:

Երկու ձորերու միացման կետին ճակատը, մոտ 8—10 մետր բարձրությամբ, քարակտուր բարձրություն մը կ'ընկնան ճակատը դեպի հարավ և հարավ արևմուտք, այս (կարմիր քարե) քարակտուր բարձրության տակ շարված են զանազան քարեր և քարափոր եկեղեցիներ՝ միշտ ճակատին դեպի հարավ:

Այս քարակտուրին դեպի արևմուտք երկնցող ընդարձակության վրա, մի փոքր տարածության վրա կան աղբատիկ գերեզմանոցներ, որոնց տապանաքարերը կամ հասարակ անտաշ խոշոր քարեր են և կամ օրորոցած և տաշված պարզ քարեր:

Հյուսիս արևելքին առաջացող ձորին բերանը դեռ Գլխորին չի խառնված, ուշագրավ է տեսնել կարմիր քարի մեջ միակտուր փորված միջակ մեծություն մի

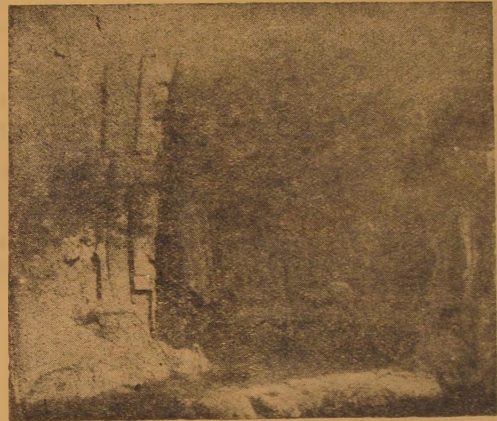

Նկ. 103. Անիի վիճափոր եկեղեցու հասակածը

եկեղեցի ներքին կողմեն 7 մետր երկայն, 4 1/2 մետր լայն, արևելյան և արևմտյան փողմեն կիսաբոլորակ թևեր ունի խոր, մոտավորապես երկու մետր, իսկ հյուսիսային և հարավային կողմերի թևերն անկյունավոր են: Արևելյան կողմի սեղանի արսիդն ունի 2,10 մ. լայնություն, անկյունները ունին զույգ սյուներ, 1,50 մետր բարձրությամբ վրան կիսաբոլորակ արսիդի ուղղությամբ պսակով մը, ասոր վրա կրողովի երեք աստիճան կամար, նույն ձևով երկաստիճան կամար քանդակված են շոր թևերու բերաններուն եղող սյուներու վրա: Արևելյան սեղանին կիսաբոլորակին վրա կարգով քանդակված են կիսաբոլորակ կատարով վեց հատ խորշեր 50 սմ. լայնքով, 120 սմ. բարձրությամբ յուրաքանչյուր խորշ իրարմե կանջատին զույգ մը կոկիկ փորված փոքր սյուներով՝ իրենց գնդածև խոյակներով և արագներով: Սեղանը մի աստիճան բարձր փորված է, քան եկեղեցիի հատակը: Արևելյան և արևմտյան արսիդները փորված են կիսազմբթ, իսկ միջին մասը ուղիղ կամարածև՝ հյուսիսին հարավ թեթև կորուսյամբ: Այս ամենը քանդակված են խիտ ներուսյամբ և ճարտարությամբ, հակառակ ժամանակի պատճառած ավերումներուն և քարին վատ տեսակին, տակավին կմնան բոլոր գծերու ճարպիկությունները և շինողներու ճաշակի զարգացումը:

Հարավային թևի վրա, կրացվի եկեղեցով մուտքը՝ մեկ մետր լայնքով և 1,60 բարձրությամբ, մուտքը

արտաբուստ ունի ըստ անեցվող ճաշակին զույգ սյուներ երկու կողմին վրա և երեք աստիճան վրայի վրա կամար, զույգ կային քանդակներ ևս, սակայն լիովին մաշված է: Դռան բացվածքի վրա կամարին վերևը կա բոլորակ լուսամուտ մը: Եկեղեցիին կհաջորդե գավիթը եկեղեցիեն քիչ ավելի լայն, իսկ անկից կարճ, դավիթի մուտքը ևս եղած է հարավային ճակատեն, որ այժմ փլված ու բացված է ամբողջ ճակատը: Դռնեն ներս քանկան քարե փորված են երկու զեղեցիկ սյուներ, մինչև հյուսիսային պատին կցված որմնասյուն, իսկ մյուսը հարավային պատին ավելի մոտիկ՝ անջատ սյուն է, բուններ ունին 55-են 60 սմ. տրամագիծ, երկու սյուները կապված են իրարու. այս բոլորակներու մեջ կնշմարվին իաչեր, վարդեր և բոլորակներ կամարով, անջատ սյունին հարավային կողմին կամարը կպած է ուղիղ պատին, հարավ արևմտյան անկյունը ունի մի

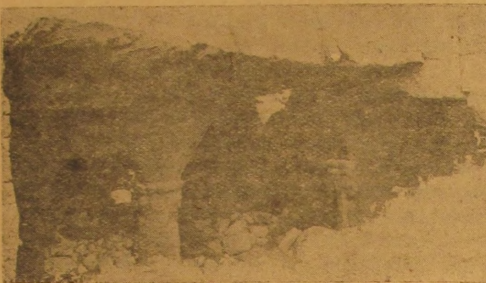

Նկ. 106. Անիի վիճափոր եկեղեցու արևելյան մասը

լուսամուտ, իսկ հարավ արևելյան անկյունը կա մի փոքր դուռ, որկից կմտնվի մի փոքր սենյակի մեջ. թերևս քահանային կամ պահապան ժամկոչին հատուկ: Այս եկեղեցու առջև ալ փոքրիկ տարածություն մը կա, տափարակ և անցք կամ ճանապարհ, անոր անմիջապես առջև է ձորին խորությունը մոտ 8—10 մետր: Այս հյուսիս արևելքեն եկող ձորին երկու կողմն ալ, մինչև բարձրանալով հարթ դաշտին հասնելը, կան զանազան քարայրեր մեծ և փոքր: Գաղտ դռունեն հարավ սև ու դեղին քարերով շինված մի հիանալի բուրգի առջև արդեն ձորը սկսած է սրագագաթ խորանալ, այստեղ բարձրությունը ձորի հատակեն մինչև պարիսպի հիմը մոտ 18—20 մետր է, մեկ կողմեն Անիի բարձրավանդակը բարձրանալով և մյուս կողմեն ձորը դեպի խորը գնալով, լուսավորչի մոտ գտնվող քաղնիթի ուղղությամբ, ձորին խորությունը կհասնի գրեթե 60 մետրի: Ձորի հատակը նեղ է, իսկ վրան երկու կողմեն թեք լանջեր հակվելով այս և այն կողմը, գրեթե 100—120 մետր բացվածք ունի: Այս ձորին երկու կողմին վրա ևս կան բազմաթիվ քարայրեր. տեղ տեղ

երկու կարգ իրարու վրա, որոնց մեջ կան նաև շրաղացներ և ձիթահանքեր, քարի մեջ փորված զույգ գերաններով (ուղիղ բաղնիքի տակը), այս ձորին ծայրը չի հասնի մինչև Ախուրյանի եզրերը, այլ կվերջանա Լուսավորիչ եկեղեցվո մոտ, կամ անկից ալ քիչ մը վար. անկեց ցածը արդեն ահավոր բարձրությամբ քարակտուրներ են, որոնք իսկապես անառիկ դարձուցներ են Անին: Այդ քարակտուրները բողբոջված անմեղմանալի կերպով կուգան կհասնին մինչև Կուսանաց վանքին

Նկ. 165. Սյունազարդ քարայր Անիում

ներքև, ուր գետափին կան ամենափոքրիկ երկու շինություններ, մին՝ մատուռ և մյուսը՝ որպես բնակարան՝ մեկ բաժանումով: Կուսանաց վանքի արևմտյան կողմեն միայն ճանապարհ չիմված է եղեր ի հնուն՝ քաղաք բարձրանալու՝ կամուրջն անցնողներու համար: Կուսանաց վանքն դեպի արևմուտք կգտնվի կամուրջը, կամուրջն քաղաք բարձրանալու համար բացի այս գլխավոր ճանապարհն կան նաև ուրիշ ճանապարհներ տարբեր ուղղություններով, որոնցմե մեկը կբարձրանա միջնաբերդի ստորոտը, մյուսը կանցնի դեպի Աղջկաբերդ, հատ մը ևս կա դեպի Փրկիչի առջև դուրս եկող, որուն դռն բեկորները կան այժմ: Ախուրյանի հյուսիսային եզրերին վրա մինչև Աղջկաբերդի ժայռը ծածկը-

Նկ. 166. Անիի քնակելի այրերից մեկը

ված է խիտ քարայրներով, որոնցմե շատերը հողով ծածկված կամ փլած են, իսկ հարավային եզրերը բողբոջված են և ապառաժ և քարայրեր փորելու անհարմար ըլլալուն պատճառով բնակությունները վերը քարափի

հարթության վրա եղած է, ուր մինչև այժմ կտեսնվին թե՛ բնակությանց թողած հետքերը մինչև Աղջկաբերդի դիմաց և թե՛ ընդարձակ գերեզմանատուններ, որոնց մեջ կան արձանագրված և քանդակագործված տապանաքարեր: Կամուրջին դիմացը գտնված գերեզմանի քարի վրա եղած արձանագրության մը ձևն կը հասկացվի, որ այդտեղ մինչև 16—17 դարերը բնակություն եղած ըլլա՞: Կամուրջին անմիջապես արևելյան կողմը անկեց 50, 60 քալ հեռավորության վրա գետափին բարձրավանդակ հարմար տեղի մը վրա կառուցված է եղեր փոքր մատուռ և քահանայից բնակարան, որոնց հետքերը կնշմարվին: 1908 թվականին հայր Միքայել երևան հանեց այս ավերակը և մեջը գտավ գերեզմանաքար, կարմիր քարե, օրորոցաձև քանդակված, արձանագրված կա վրան անթվական այս է ճանգիտաւ ամիր Սարգսին:

Սկսած Աղջկաբերդի արևելյան ճակատն շուրջանակի մինչև Մաղկոցաձորի Ախուրյան խառնվելու բերանը անմեղմանալի բարձրաբերձ քարաժայռեր են, հստակ կան տեղ տեղ վեր բարձրանալու հարմար տեղեր, սակայն այն տեղերն ալ Անիի շինությունն ավելի կանուխ, թերևս կամսարականներու ժամանակն պարսպափակ եղած են, այդ հին քառակուսի բուրգերով ամրացված պարիսպներուն կարևոր մնացողները զեռ կմնան մինչև այսօր գետին կողմեն. Աղջկաբերդի բարձունքին վրա եղած դեղնագույն քարե պարիսպները ավելի հետնագույն ժամանակի, հավանաբար ԺԳ դարու գործեր են:

Ախուրյանի վրա, Մաղկոցաձորի բերանն սկսյալ մինչև միջնաբերդի տակ հասնելը, մարդս թե ինչ տեսակ սարսափելի բարձրությամբ սուր քարակտուր բարձրությունները և նեղ անցքեր ու կիրճեր կտեսնե, այդ միայն տեսնելով կարելի է գաղափար կազմել, այդ մասերը տեսնելուց միայն կարելի է հասկերևալ թե ինչու Բագրատունիք Անին ընտրեցին իբրև մայրաքաղաք և անառիկ տեղ:

Պատմությունն ալ ցույց կուտա արդեն թե ոչ մեկ ատեն Անին պատերազմով չէ ընկած, թշնամին անզոր է մնացած միշտ այդ բնական և արվեստական հրաշակերտ ամրոցին առջև, եթե իրեն օգնության չհասնեին ներքին խառնակություններ, մատուցություններ և դավաճանություններ:

Միջնաբերդն սկսած Մաղկոցաձորի կողմը թեև շատ խոր և թեք զառիվայր, սակայն հնարավոր կարելի էր համարել թշնամին մոտենալու, ուստի այս կողմեն ալ երկու կարգ պարիսպներով ամրացված է եղեր մինչև Բագրատունյաց կարծեցյալ պալատը (Իշխանական կամ Պարոնաց պալատ), ուր կվերջանա հյուսիսային պարիսպներու շարքը և Իգաձորի վրայի պարսպամասը: Հազարներու կհասնին Մաղկոցաձորի մեջ երկու կողմի վրա եղած մեծ ու փոքր քարայրներու թիվը, որոնց մեջ այնպիսի ընդարձակ բնակություններ եղեր են բազմաթիվ բաժանումներով, որ այսօր 5000-ե ավելի ոչխար կտեղավորվի անոնց մեջ, կան շքեղ սոսճմային դամբարաններ, եկեղեցիներ, մատուռներ և գետնափոր

* Այս է հանդիստ հարապետ Փեյնի Քլիթա բարձր թուրքերեն հետնագույն գործածական բառ կկարծեմ (գրողսպաս):

անցքեր, որոնց մեջ քանի մը կարևորներուն վրա արժե ծանոթություններ տալ:

1. Մեծ քարայրը.
2. Փոքր կաթողիկեով եկեղեցին.
3. Հոնենցի գերեզմանը.
4. Հոնենցեն դեպի հյուսիս բնակարան.
5. Անիի կողմի գետնափոր ճանապարհը:

• • •

Բաղնիքին ուղղովթյամբ ձորին մեջ, ցածը կգտնվի քարափոր ձիթահանքը երկու ականի, ակերն ալ փորված են իսկական քարեն. ակերուն բոժերը մոտավորապես ? X ? կա, իսկ երկու կողմերը ունի սենյակներ, հարավեն երկու սենյակ, հյուսիսեն մեկ սենյակ, ասկե վեր դեպի հյուսիս և հարավ կան քարայրեր և պատերի մնացորդներ:

Լուսավորչի առջև Տիգրանս դոան ցածը Գլիձորի մեջ, գրեթե Լուսավորչի եկեղեցիի ներքև, քանի մը մետր դեպի հարավ, Կետան Կելմազեն 20—30 քայլ դեպի արևմուտք, կա մի ընդարձակ քարայր, որ հետաքրքրական է իր երկհարկանի և եռահարկ կազմվածքներով և անոնց բաժանումներուն մեջ ընտանեկան գործածության համար փորված դարակներով, պահարաններով, որոնք բավականին ճաշակավոր կերպով դասավորված են և ճաշակավոր ձևերով ալ կերտված:

Խառնվելու բարձր սահանքին մոտ կա մի փոքրիկ գերեզմանատուն Անիեն դեռ Գլիձորը անդիի կողմը շանցած, անշուշտ ինչպես վերևի քարայրերու վրայի գերեզմանատունը, նույնպես ալ այս փոքր գերեզմանատունը ձորարանակ փոքրիկ հասարակությանց կպատկաներ:

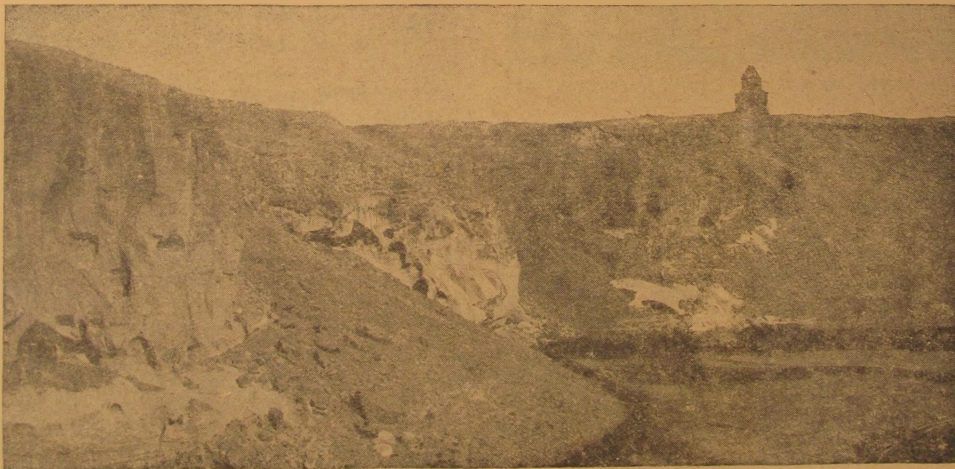
Ասկից պետք է հետևեցնել, որ անցիբ հասարակաց գերեզմանի մասին շատ հասկացողություն չունեին առողջապահական տեսակետով, ուր որ կին իրենք, այնտեղ իրենց մոտն ալ պետք էր գտնվեր գերեզմանատուննին: Այս գերեզմանին մեջ ալ կանոնավոր տաշված քար չկա, որպես տապանաքար, բացի մի փոքրիկ օրորոցաձև քարն:

Գլիձորի վերջավորության վրա Լուսավորչի եկեղեցին շրջապատող պարիսպեն մինչև քարափը կա մի միջակ տարածություն (փոքր գերեզմանեն դեպի արևմուտք), որը հավանաբար Լուսավորչի արձանագրության մեջ ակնարկված պահեզն էր:

Այս տարածությունը կվերջանա Կետան Կելմազի առջև պարիսպի վերջավորության մասով մը, որը ձրված է երկու բուրգով հյուսիսեն հարավ դեպի գետնափի բերանի բարձրավանդակ քարածայռի բերանը: Հյուսիսային կողմը, պարիսպի արևելքեն արևմուտք բեկումի ներքևը կգտնվի Կետան Կելմազ ըսված գետնուղին, ճերմակ փխրուն քարի մեջ փորված, որի բերանը հարավ է և մեկ մետրեն քիչ ավելի է ծակին լայնությունը և քարձրությունը և այդ չափով ալ շարունակված է. ինչ որ ալ ըլլա ժողովրդական առասպելները այս մասին, պարզ է, որ աննպատակ շինած քան չէ:

Ախուրյանի ձորը.— Ոչ միայն Անիի տակով, այլ սկսած գրեթե Ղոջավանքեն, Ախուրյանի ձորը երկու կողմեն ևս լեռներով ամրացած է մինչև Մաղաս բերդի սահմանները. բայց ավելի ամուր Անիի կողմն է, մասնավանդ Անիի սահմանը Աղջկաբերդի ժայռով և միջնաբերդով շրջապատված, որ թերակղզի լեզվակի մը ձևն ունի Անիի միջնաբերդին կպած Աղջկաբերդը:

Լուսավորչի ներքևն մի քիչ առաջանալով գրեթե 2—300 քայլ, անմիջապես կտեսնվի մի պարսպի մնա-

Նկ. 167. Ախուրյանի ձորը Անիի տակ

ցորդ, այստեղ հետաքրքրական է տեսնել սեպաձև ժայռի կրճի վրա փորված ճանապարհ երկու հատ իրարու վրա, պարսպին մնացորդը շինված է դարձյալ մասնա-

կի այնպիսի մի տեղի վրա, որ քաղաքեն եկած ջուրի հոսանքները մի տեղում մերձենալի անցք էին շինած. այդ ձորին անցքը փակելու համար է եղեր պարիսպը,

որը երբ հասնել է մի անմեղմանալի տեղի այնտեղ կրտորած է և այնտեղեն կակի ժայռին կողքին վրա ձեռագործ ճանապարհորդ:

Այս ձեռագործ ճանապարհորդներն մեկը՝ ցածինը ուղղակի իջել է դեպի գետեզրը, իսկ մյուսը անցնելով վերևեն, գնացել խառնվել է լուսավորչի շրջափակը և ա՛նոր ցածը եղող պարսպին մեջտեղը:

Առաջանալով քիչ մը ևս, երբ կհասնվի այնտեղ, ուր արևմտյան կողմեն կտանվի միջնաբերդի գագաթն իր ամբողջությամբ, այնտեղ բավական է մի անգամ նայել դեպի քաղաքի քարափնեբլուր և տեսնել մերձենալի տեղերու համար շինած դանազան երկարովյալ պարիսպներ, և անոնց մեջտեղ գտնված ճանապարհներու բաժանումներ, այստեղ ալ կտանվի քաղաքեն եկող ջուրերեն գոյացած մի ձորակ, որուն երկու կողմին վրա կերևան դեռ փակած պարիսպներու հետքերը և շարունակությունը դեպի Կուսանաց վանքի մոտերը:

Այս մասնակի ամրությունները կընդհատվին, երբ կհասնի Կուսանաց վանքեն դեպի արևելք, ուղիղ գետափին վրա շինված երկու փոքրիկ շինություններու, որոնցից մեկը մատուռ է, իսկ մյուսը մի խցիկ (?), այստեղ արդեն ժայռերու բարձրությունը հասավոր կերպարանք կստանան և կարիք ալ չէր մնար պարիսպ շինելու՝ մինչև Կուսանաց վանքը:

Երկու փոքրիկ շինություններն մեկուս ինչ ուլլալը գուշակել շատ դժվար է, որովհետև որոշ ձևը այսպես է կարծես մի ապաստարան (մեթեհիս) եղած ըլլա, իսկ երկրորդը, արևմտյան կողմինը: (Երկուքին միջոցը մոտ 20 մետր) փոքրիկ մատուռ է, որուն արևելյան կողմի անկյան քարին վրա գրված է (ես Յօզանէս ծառայա... ներքևը կա՝ 20Գ, դիմացը գրած 22է):

Փոքր մատուռն անցած մոտ 100—150 քայլ արդեն կհասնի Կուսանաց վանքի տակ և աստիճանաբար այստեղ ժայռերը կակնեն ցածալ: Կուսանաց վանքը, որ շինված է սեպացած ժայռի մը գագաթը և քովերեն մերձենալի տեղերը վերին աստիճան ճարպկությամբ ժայռ քարի մեծամեծ կտորներով շոր պատ շարած և ամրացուցած են և այդ շոր ամրությանց վրա կրկին շինած են սրբատաշ քարերով պարիսպ, այս պարիսպը արևելքեն կշարունակվի բարձրեն մինչև կամուրջ և անկեց ալ թերևս մինչև Աղջկաբերդ, թեև տեղ տեղ անմերձենալի են, բայց տեղ տեղ ալ կամ նոր մերձենալի դարձած են և կամ այնտեղ եղած պարիսպներու հետքերը կորած են:

Կամուրջն դեպի քաղաք բարձրանալու ճանապարհը ուղորդույուն կբարձրանա (սկսելով կամուրջեն, գալով դեպի արևելք) կհասնի մինչև Միլենց Սարգսի դուռը, որ կգտնվի Բեխենց վանքեն դեպի արևմուտք (Միլենցի և Կուսանացի մեջտեղ գտնված պարիսպը բավականին որոշ մնացած է իր ուրուբերով և դռներով):

Կամուրջն դեպի Բաղաֆ մեկնող ճանապարհներ.— Դուրս գալով կամուրջն մի ճանապարհ ուղղակի գնացած է գետի եզերքով, այդ ճանապարհը հազիվ թե քաղաքի հետ մեծ հաղորդակցություն ունենար: Գետեզերքի ճանապարհը հատուկ է եղած գետեզերքով մինչև կարմիր վանք կամ Ուղափանք գնալու: Կամուրջն դուրս

գալով այս ճանապարհը մտնելու համար պետք էր անմիջապես ցած իջնել կամուրջին երկհարկանի ըլլալու պատճառով: (Այս ճանապարհին հետ կխառնվի լուսավորչի տակի վատ ճանապարհը):

Իսկ երկրորդ ճանապարհը, որ բուն քաղաքին հետ հաղորդակցող մեծ ճանապարհն է, որով կարող էին ձի, սայլ— մարդ անարգել գնալ: Հատկապես խնամքով շինված են զատիվայրի կողմերը որտեղ որձաքարով հյուսել են ամուր պատ, ճանապարհի լայնությունը առհասարակ 5 մետրն պակաս չէ: այս ճանապարհը կհասնի մինչև Բեխենց վանքի բարձրությունը, պետք է ըսել որ գետափի ճանապարհն ալ ուղորդույունով կապված էր այս ճանապարհի հետ, որը սակայն սարսափելի կերպով այժմ քանդված է:

Այս ճանապարհին վրայն կմեկնի նաև մի ուրիշ ճանապարհ՝ նույնպես սարքված, մի քիչ դեպի արևելք ասոր հետ զուգահեռական գնալեն հետո, ավելի կարճ ճամփով կշեղվի դեպի վեր՝ քաղաք. թերևս կհասնի մի ուրիշ դռան, որուն հետքը այժմ կորած է:

Դեպի արևմուտք, բացի գետափն անցնող ճանապարհն, վրայի կողմն կանցնի մի ճանապարհ, որ կտանի ուղղակի միջնաբերդի ներքևը. այս տեղն կը բաժանվին դեպի քաղաք բարձրացող ուրիշ ճանապարհներու:

Կամուրջն դեպի արևմուտք ժայռին տակ դուրս կուգա մի աննման աղբյուր բավական առատությամբ, կամուրջն հազիվ 100—120 քայլ դեպի արևմուտք: Այս աղբյուրին մոտ տեղի է ունեցող քարափի մի սահափն փլվածք, որը բոլորովին խափաներ է անցքը. և ինչպես կերևի բավականին կանուխ ժամանակի բան է, որովհետև քարերն մեծ մասը սկսեր են մամուռ կապել: Փլվածքն դեպի արևմուտք կհիտվին անաղարտ է մնացած դարձյալ որձաքար պատերով շինված դեպի քաղաք բարձրանալու ուղորդույուն ճանապարհը, որը բարձրանալով կխառնվի կամուրջին բերանեն սկսվող և գետեզրեն շարունակվող, բարձրաբեժ ժայռերուն վրայն անցնող ճանապարհին, այս ճանապարհը իմ կարծիքով ավելի հնումն նախքան մեծ կամուրջին շինվելը գոյություն է ունեցել, երբ հունով կանցնվեր գետեն, որովհետև հունին և կղզիին անմիջապես դիմացեն կսկսի բարձրանալ. թեև հայտնի է որ կամուրջը շինվելն հետո ալ գործածության մեջ էր այս ճանապարհը, իբր ամենակարճ ճանապարհ դեպի միջնաբերդի մասեր և Աշոտի պարսպին մեջ մասերը բարձրանալու, ուր կային արդեն դռներ:

Այս ճանապարհն կակնի դարձյալ բարձրագագաթ ժայռեր, բոլորովին դանակով կտրածի նման ուղղահայաց և այսպես կշարունակվի:

* * *

Ուղղալայն դեպի արևելք միջնաբերդի տակ եղող պատերը, որոնք կերևին գետի փնեն, փրբն ամրություն չեն շինված գետի կողմեն, այլ վերը առանձին իշխանական բաժինները գատելու և ուրիշ կողմերն ապահովելու համար:

Այս վերջին ճանապարհորդի վերևը մյուս ճանապարհորդին խանութները տեղից վրա կա մի բուրգի մնացորդ, հավանաբար դուռն բուրգերու մասերն են:

Ձեռագործ ճանապարհներն թիչ անցնելով, կա մի նեղ ճանապարհ ևս, սակայն այդ երևի ոչ հասարակաց, այլ մի արահետ՝ խանութի մեծ ճանապարհին:

Երբ կհասնի միջնաբերդի վերջավորութիւնն ուղղութիւնը, որ շուրի եզերքով գնալ անհնար է դեպի գետը երկնցած ժայռի մը պատճառով, ուստի հարկ է այդ ժայռն բարձրանալ վերև և կրկին իջնել մյուս կողմն գետափը, այս տեղերը դժվար է կանանց համար քայլել երբ կարծրացիվ ժայռին վրա, այն ստեն կտեսնուվի, որ միջնաբերդի ծայրի եկեղեցիին տակ գտնված պարիսպը հասած է մինչև գետի եզրը, մեր անցնելու համար բարձրացած ժայռին մոտ և կպատասխանէր այս ժայռն դեպի Աղշկաբերդը գտնված մերձենալի տեղերը, այս տեղ ալ կա մի ձեռագործ ճանապարհ, որն ընդհատված է այս պարիսպի շինութեամբ (քննելի կարևոր մասեր կան այս կողմերը):

Սույն ձեռագործ ճանապարհը Աղշկաբերդի դուռն ճանապարհն է, որ ուղիղ Աղշկաբերդի դուռն պարիսպն սկսած կուգա և այդ հիշյալ պատով կընդհատվի, ինչպես կերևի այդ ճանապարհը դեռ պարիսպի այդ կտորները շինված ուղիղ գետի ուղղութիւնով ժայռի բարձր եզրերէ կանցնել և կիրթար կխանութի կամուրջին արևմտյան կողմն բարձրացող ճանապարհին: Այնուհետև երևի այդ պարիսպներով ընդհատվելն հետո, ճանապարհի ուղղութիւնը փոխած են (քննելի)*:

Ախորայանի կողմը քաղաքին պարիսպին և գետին մեջտեղ կա մի ընդարձակ տարածութիւն լանջ, որն Ախուրյանի քարափին և քաղաքի հարավային (այժմ անհայտացած) պարիսպին մեջտեղ կգտնվի, քավակախին լանջ է այս տարածութիւնը, թեք զարիվայրը և երկարութիւնը կշարունակվի մինչև Աղշկաբերդի առջևը: Սկիզբ կառնեն այս տարածութիւնն ալ լուսավորիչ եկեղեցիի հարավային կողմն, որտեղ պարսպամասը կգտնեն Գլխորդի բաժինը այս բաժինն, այս պարիսպին մյուս կողմը արևելքն էր, որ սկիզբ կառնեն նախապես նկարագրածս ձորը իջնելու ճանապարհը:

Այս տարածութիւնը անհամեմատ ավելի շատ բան կպարունակէ իր մեջ, քան Գլխորդը: Այս մասին մեջ, ոչ միայն կան բազմաթիվ եկեղեցիներու և մատուռներու մնացորդներ, այլ և շինութիւնց շատ մը մնացորդներ, բացի այս, բազմաթիվ մեծ ու կիցք քարայրներով ծածկած է գրեթե ամբողջ լանջը:

Որոշակի հայտնի է, որ այս կողմն ալ եղած է երկու պարիսպ, մեկը ուղղակի գետի ընթացքով քարածայրին եզերքն է անցած, որուն շարքին մեջ կգտնվի Միլենցի դուռը, իսկ մյուսը, ըստ երևույթին լուսավորիչը առանձնացնող սեփական շրջափակին հետ կպատկանալով շարունակված է Փրկիչի, Մայր եկեղեցիի,

Մզկիթի հարավակողմերով և անցած միջնաբերդի հարավակողմը (միջնաբերդի արևելահարավի մնացորդ բուրգը այս պարիսպին կպատկանի):

Նուսավորչէն անցնելով անմիջապէս արևմուտք, կսկսին քարայրները, քարայրներուն առջև կտեսնվին խոշոր կամարներ, որոնք կպայտցուցանեն այս տեղերու ալ խիտ բազմամարդութեանը, մինչդեռ մեկ հայացքով կկարծվի, թէ այդ մասերը միշտ անբնակ եղած են, ընդհակառակը խոր քննութեամբ կտեսնվի շատ բաներ այս անբնակ կարծված մասերուն մեջ:

Այս մասն առաջանալով կտեսնենք, այն ձորին զլուխը և պարսպամասերը, որ առաջագոյն նկարագրեցի, որուն տակը կգտնվի սարայանջին վրա գտնված ձեռագործ ճանապարհները թեև վերեն անտեսանելի: Այստեղ ձորին վերի բերանը քավական լայն է, սակայն բերանը ամբողջ պարսպով փակված է:

Այս ձորին արևմտյան կողմը պարսպի շարունակութեան վրա (որ շարունակութիւնն է Նուսավորչի տակ եղած պարսպամասի դեպի արևմուտք դարձած շարքին) անկյունացած տեղի մը վրա կա կցված գանազան պատեր, իբր պարսպի մաս, բայց սենյակներու նման բաժանուներով, ահա այս պարիսպներն ցած են լանջի քարափը ձեռագործ ճանապարհները, լրաց սակեց ցած ալ կրկին կան պարսպի մնացորդներ, կրկին ժայռի վրա, դեռ գետը չհասած: Ասկեց կերևի, որ այս տեղերը ոչ թէ երկու, այլ ըստ պահանջի մինչև 3—4 շարքեր եղեր են ամրութիւններու, միայն թէ ի հարկն, ոչ միշտ շարունակված, այլ պետք չեղած տեղերը ընդհատված: Այս շինութեան մասերն դեպի արևմուտք, հազիվ թէ գոյութիւն ունենար պարսպ մինչև Կուսանաց վանքը, որովհետև այս մասին տակը կգտնվի այն ահա՛վոր վերեն վար ուղիղ կտրած ժայռերը, որոնց բարձրութիւնը բոլորովին անմատչելի դարձած է: Եթէ կային ալ պատեր, այն ալ միայն վերեն մարգ կամ անասուն չլորվելու ապահովութեան համար պետք էր դրված ըլլար:

Կուսանաց վանքի պատերը եկած միացած են այս բարձրաբերձ բնական ամրութեան և փակած են ձորակի նման ժայռի ճեղքվածք մը, որը կարող էր հնարավորութիւն տալ վերև բարձրանալու:

Ասկից անդին Կուսանաց վանքը և պարիսպները և անոր շարունակութեամբ մինչև Միլենց հասնող պատերը կկազմեն ամրութիւններ քաղաքին և գետին մեջտեղ քաղաքին պարիսպներու մեջտեղ թողնելով ընդարձակ լանջը: Կուսանոցն սկսած մինչև միջնաբերդի արևմտյան անկյունը հասնելն է, որ խիտ բազմաբնակութեամբ զգալի է երկու պարիսպին մեջտեղ, մասնավանդ քարայրերու շատութեամբ:

Կուսանոցի հյուսիսի կողմը կամարակապի դիմաց է բնական քարածոր, որուն միջին կարճանար ճանապարհը քաղաք, Միլենցն անցնելն հետո այս ձորակին վերի բերանն ալ փակած է նույն պարիսպով, որ Կուսանոցը Միլենցին կկապի:

Կուսանոցն դեպի հյուսիս մինչև քաղաքին պարիսպ հասնելը Փրկիչ մտտերը տարածութիւնն անհամեմատ ընդարձակ է և լեցուն հին շինութեան հետքերով:

Կուսանոցի և Միլենցի միջև, ձորի բերանն սկսած:

* Առտի ընտրած մասը, որ մի թիւ տեղ միայն պարիսպ ունեն, այցան է քավական էր, որովհետև այդ մասը իսկապես բոլորովին անտնդ է, մինչև իսկ առանց կողմնային պարիսպներու ալ ուն կնկարծ անհնար է եղած թեմանն մոտենալ, բացի այն մասն, որ սրղեն կպարսպափակ ըրած է:

պարիսպի կից հյուսիսի կողմին վրա կա դարձյալ մի գերեզմանատուն, որ մինչև Միլենց դուռը կհասնի:

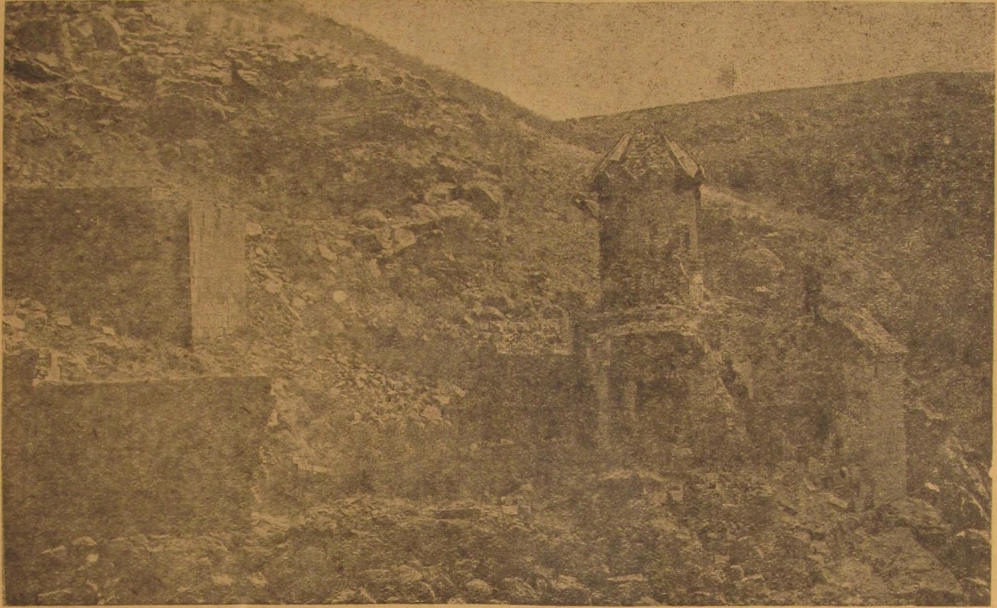
Միլենցեն դեպի արևմուտք ալ կշարունակվի գերեզմանը մինչև 30—45 քալլ սլարիսպի հետ միասին. ասկեց անդին ալլևս հաճախ կընդհատվին պարիսպին հետքերը մինչև կամուրջին արևմտյան կողմի վեր բարձրանալու ոլորապտույտ ճանապարհի գլուխը:

Կամուրջեն դեպի արևմուտք ծովող ճանապարհը

քաղաքի առաջին պարիսպն ներս մտած է մզկիթի հետևին ձորին տակի բերանը (հարավային կողմը մըզկիթին):

Միջնաբերդի տակի դուռը շհասած, 50—60 քալլի վրա կա մի գերեզման ևս գետափին ժայռի հզերքին մոտ:

Կամուրջեն ուղիղ գետափով դեպի արևմուտք սկսվող ճանապարհը, որ կբարձրանա ոլորապտույտ

Նկ. 169. Անիի հուսանաց անապատը

յեպի վեր. դուրս կուգա առաջին պարիսպի շարքին վրա մզկիթի և միջնաբերդի մեջտեղի ուղղությամբ և կշեղվի հանդերից դեպի արևմուտք, ուր արդեն կբաժանվի ճանապարհը զանազան կողմերու վրա: Այս դռնեն մնացած է միայն գետափի կողմի պատը, մյուս մասերը բոլորովին փլած են, հայտնի է, որ ունեցեր է բավականին զարդարուն մուլյուրներ դրան եզերքը, որովհետև մոտը թափված քարերուն մեջ կան քանդակազարդ քարեր, որոնք նման են բավական պրոֆ. Ն. Մառի միջնաբերդի մեջ բացած Մաղկոցաձորի կողման դրան քարերու քանդակներուն:

Այս դուռն Աշոտի պարսպի սահմանին մեջ կը գտնվի, թերևս Աշոտի ժամանակն գոյություն ունեցած է: Արձանագրության հետք ամենևին չգտաւ: Եթե պեղված քարեր մաքրվեն, կարելի է որ դուրս գան արձանագրություններ և ուրիշ քաներ, Դոնեն դեպի հյուսիս, լանջին վրա 50—60 քալլ բարձրանալով կհանդիպենք քարակույտ ավերակի մը, ուր կան շատ մը տաշած քարեր, այս նման է եկեղեցիի մը ավերակին, մոտերքը կան քանդակազարդ խաչքարեր. ի միջի այլոց կա մի սյուն 27 սմ. տրամագծով, կարմիր քարով, և նման է

եկեղեցիի ներսի որմասյունի. նաև կա մի ուրիշ մուլյուր և կա մի փոքր խաչքարի պատվանդան աստիճանավոր: Այս կույտը կգտնվի Ամենափրկիչի ավերակի ուղղությամբ, թերևս անկից ալ գլորված քարեր կգտնուրվին այստեղ և այս մուլյուրները այդ եկեղեցիինը ըլլան: Համենայն դեպս այս քարակույտին տակ ալ անպայման մի հին եկեղեցվու փլատակ կա պահված:

ՄՐԵՆԻ ՏԱՃԱՐԸ

1909 թ. հունիս 13-ին եկա Մրեն

Այս տաճարը 7-րդ դարու կամարականներու գործ է: Եինված է ընդարձակ դաշտավայրի վրա, որուն շրջը կողմը մեծ տարածության վրա ցրված են հին բնակչությանց և այգեստաններու հետքերը, այնքան ընդարձակ, որչափ Անին կամ անկից ավելի:

Ինչպես ուրիշ տաճարներու, նույնպես այս տաճարին ալ վիճակվեր է կարևոր փոփոխությանց ենթարկվել, որոնց գլխավորագույնն է իմ կարծիքով արևելյան արքիդին դուրս շեղվելը:

Արտաքուտ թեև պատերը հաճախակի նորոգության են ենթարկված, նաև արևմտյան երկու անկյունը

ները 10—11-րդ դարերու ոճով սյունանման բոլորակ շինված են, սակայն այդ բոլոր փոփոխություններով հանդերձ, պահած է 7-րդ դարու տիպը, դռները լայն բացված. հարավեն երկու դուռ, որոնց մեկը կբացվի մեծ սյունին և սեղանին միջոցին վրա, մյուսը ճիշտ մեծ սյուներուն կենտրոնին. նմանապես հյուսիսային կողման դուռը, արևմտյան դուռն ալ կենտրոնին վրա է դրած: Ներքին շորս մեծ սյուներուն խոյակները բոլոր

րովին պարզ ձևով են, և հավանական կթվի թե հետնագույն նորոգության արդյունք են. կամարները դուռ թե պատուհան և կամ սյունակամարներ ամենն ալ arc plein cintre -են ինչպես կտեսնվի Բագարանի տաճարին վրա: Բարձրությունը մինչև մեծ սյուներու երկրորդ կամարին կատարը 17,25 մետր է: Բացառաբար սեղանի կիսաբոլորակին մեջ փոխանակ ըստ սովորականի մեկ պատուհանի, շինված է երեք պատու-

Նկ. 160. Մրենի տաճարի արևելյան մուտքի բարձրաքանդակները

հան՝ թեև հետո երեքն ալ անճաշակ կերպով փակված են: Սեղանին երկու կողմերը կան երկու սենյակներ միահարկ (?) 13-րդ դարու ճաշակով vouite d'arrete ծածկըված:

Գմբեթին կազմվածքը նման է Բագարանի գմբեթին, նախ ութանկյունիի վերածված և հետո բոլորակ կազմած:

Հարավային պատին վրա ներսեն 22—25 խաչքար շարված կա. ամենն ալ 10-րդ դարեն հետո եղած ճաշակով փորագրված:

Արտաքուստ, իբրև զարդարանք, բացի պսակե և դռների վրայի քանդակներն առանձին ոչինչ չերևնար, խորանին կամարը անհամեմատ ցած է շորս սյուները կապող կամարներին և այդ տարբերության մասին վրա բացված կա մի մեծ պատուհան, այս պատուհանն ալ

բացառություն է, գրեթե Բագարանեն հետո այս երկրորդն է այս ձևով:

Գմբեթին մեջ կա ութ հատ ցցուն շիղեր, որոնք կբաժանվին կենտրոնական բոլորակե մը, և յուրաքանչյուրին վերջավորության վրա ալ կա նույնպես մեկ մեկ բոլորակ ձողերուն կրկին լայնությամբ տրամագծով:

Սեղանին տակը կամարակապ դատարկ է, թերևս եղեր է մասանց խորան: Մուտքը հայտնի չէ քանդակվածքի պատճառով, հավանական է, որ ճակատեն էր:

Կամարը նետված է հյուսիսեն հարավ: Արևմտյան դռան կիսաբոլորակի մեջ քանդակված են երկու թևավոր հրեշտակներ միմյանց թով կանգնած: Անկից վար, դռան լայն բարավորին վրա քանդակված են վեց մարդ, որոնց մեջտեղերը հավանաբար Քրիստոս, երկու թովները դարձյալ երկու սրբոց պատկերներ Քրիստոսի պես լուսապսակ, իսկ մյուսները երեքն ալ մահկանացուներ են. հարավային կողմեն առաջինը մի քիչ կնոջ նմանություն ունի, հագած ունի մի վերարկու ծալ-ծալ թավշյա

* Շատ մոտ հավանականություն կա սույն երեք պատուհանի բացառության ս. Սոֆիային ազդված ըլլալուն, որովհետև բյուզանդական եկեղեցիներու մեջ ալ միայն ս. Սոֆիան է, որ երեք պատուհանով է խորանը:

(7), որուն թևերը չնփթենի նման կախ ինկած են առանց հագնելու, իսկ երկու ձեռքերը առաջ է պարզած: Այնուհետև կհաջորդեն սրբոց պատկերները, հյուսիսային ծայրը նույնպես կանգնած է մի մարդ նույն տարա-

զով ինչպես հարավայինը, դարձյալ ձեռքերը առաջ երկրնցուցած:

Արևմտյան ճակատը դարձյալ լեցված է հետնադիր խաչքարերով մեծ ու փոքր շափերով, Հյուսիսային դռան

Նկ. 170. Մրենի տաճարի արևմտյան մուտքի քարձրաքանդակները

լայն բարավորին վրա քանդակված են արևելյան ծայրը մի թամբած ձի, անոր առջև մի մարդ մի քիչ ծոնկ շոթելու պես ծռած, անոր առջև մի երեխա ձեռքին բռնած մի խաչ քարձր ձողի վրա, անոր կհաջորդեն մի ու-

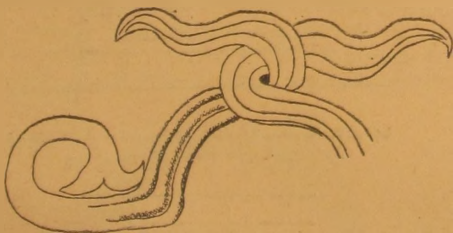
իսկ երեք պատուհանները պսակված են գեղեցիկ կարնիզով մը: Կողմնակի երկու պատուհաններու վրա դրված են իբր պսակ պոչերով իրարու փաթաթվող վիշապներ:

Վերի գմբեթին ներքևի խաչաձև ֆրոնտոնները ծածկող պսակը ևս նույնն է վարինին հետ, գմբեթն ալ նմանապես, սակայն ստորին մասերը ճոխ քանդակադարձված:

Նախապես ծածկված է եղբր տանիքը կղմինդրով, հետո կրկին նորոգության մը ժամանակ վրային սալաքար են շինած: Սակայն գմբեթն իր կղմինդրով անարատ պահված է:

Հարավային կողմն ալ, հետնադիր խաչերով ծածկրված է. միջին դռան ճակատը, մինչև միջին պատուհանին տակ լիովին քանդակված և վերստին շինված է, թե ինչու է այդ տարօրինակ փոփոխությունը, ոչ մի բան չի կարելի ենթադրել, այդ բանն արած կերևին հատկապես այդ մասին մեջեն մի բան վերցնելու և անհետացնելու դիտավորությունը, որովհետև բավական ընդարձակ տարածություն է, որ բռնած է այդ փոփոխված ու նորոգված մասը:

Այդ նորոգված կամ փոխած մասին վրա եղած օր-

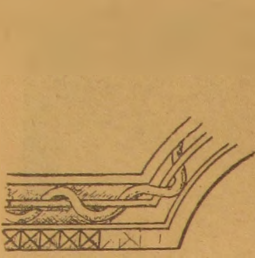

Նկ 171. Մրենի տաճարի արևելյան պատի կողմնակի պատուհանի զոսակի քանդակները

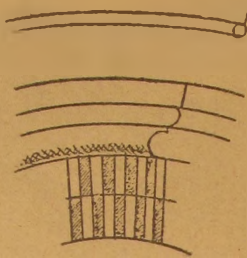
րիչ մարդ դարձյալ կիսածոնկ, ձեռքին բուրվառ. այնուհետև կուգա մի ծառ երեք ճյուղ՝ մեկ կողմեն, երեք՝ մյուս կողմեն:

Արևելյան կողմին անկյունավոր արսիզի պսակները ժամանակակից 7-րդ դարու ճաշակով են շինված:

ձանագրությունները (Քվով 6 հատ) ամենն ալ 2 թվականնն հետո են գրած: Ուտի հավանական է, որ թվականին եղեր է փոփոխությունները: Աստիճանները կորած են հողին տակ: Ներքին կամարները Մայր եկե-

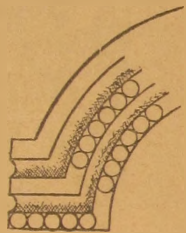

Նկ. 172. Մրենի տաճարի արևմտյան ճակատի հյուսիսակողման պատուհանի պատկեր

Նկ. 173. Մրենի տաճարի հարավային ճակատի արևելակողմի պատուհանի պատկեր

ղեցիկ կամարներուն նման դատարկություններ ունեցեր են որպես պահարաններ, արևմտյան դռան ճակատն ալ մինչև վերևի պատուհանը ամբողջովին ներսնն և դրսնն պատռած քանդված և վերստին շինված է, այս այն մասերն են, ուր խաչքարեր են ամրացած:

Նկ. 176. Մրենի տաճարի հյուսիսային ճակատի միջին բարձր պատուհանի պատկեր

Եթե կհաստատվի, որ Մրենի տաճարին արևմտյան անկյուններու սյունանման զարդերը միաժամանակ շինված են տաճարի շինության հետ, այն ատեն պետք է ընդունել, որ Տեկորի տաճարին արևմտյան անկյուններու նույնանման զարդերն ալ շինված են նույն ժամանակ և առաջին նորոգության շրջանն է Տեկորի 7-րդ դարը: Նաև այդ ձևին ծագումը պիտի համարել 7-րդ դարը՝ դեռ նոր սկսած մուտ գործել հայ ճարտարապետության մեջ:

Ք Ա Պ Ա Ր Ա Ն

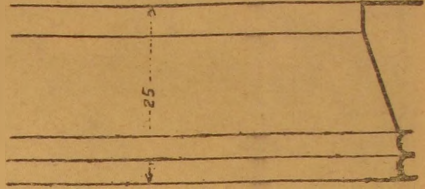
1909 թ. հունիս 2-ին Տեկորից եկա Քազարան

(Ներքին փոքր կողմնակի կամարներն ամենն ալ թեթև կերպով պայտածե են):

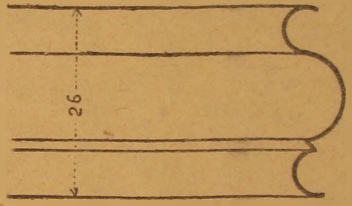
Ուրիշ պատմական պանծալի հիշատակարաններու նման այս տաճարին ալ վիճակված է անտերություն, քայքայում և կործանում:

Գմբեթը վաղուց ընկած է մեջը, պատերը թեև որոշ չափով հաստատուն, սակայն անոնք ալ հետզհետե փլանալու վրա են:

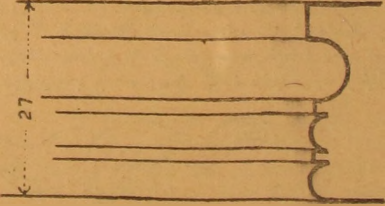
Թե՛ ներքուստ և թե՛ արտաքուստ խաչաձև է եկեղեցին, ներքուստ կիսաբոլորակ թևերով, իսկ արտաքուստ՝ անկյունավոր, բացի արևելյան խորանեն, մյուս բոլոր թևերուն վրա ունի մտից դռներ, որոնց երկուքը մեծ են, իսկ հյուսիսային կողմինը՝ խիստ փոքր է և մինչև այսօր դեռ վրան կմնա միակտուր քարե շինված փեղկը: Պատերն քիչ հեռավորությամբ զետեղված չորս մեծ մույթերը իրար միացնող բարձր և բնկյալ arc brisé կամարներուն վրա նստած է դիմեթը,

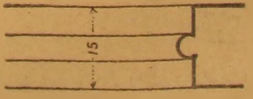
Նկ. 175. Քազարանի տաճարի արևմտյան ճակատի հյուսիսային պատուհանի մույթերները

Նկ. 176. Քազարանի տաճարի արևելյան ճակատի հյուսիսակողման պատուհանի մույթերները

Նկ. 177. Քազարանի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևմտյան պատուհանի մույթերները

Նկ. 178. Քազարանի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելյան պատուհանի մույթերները

սույն չորս կամարներն են քրքր բոլորովին անվնաս պահված են: Միայն հարավային կողմի կամարը կործանված է մինչև կիսաբոլորակ թևին կամարը: Կիսա-

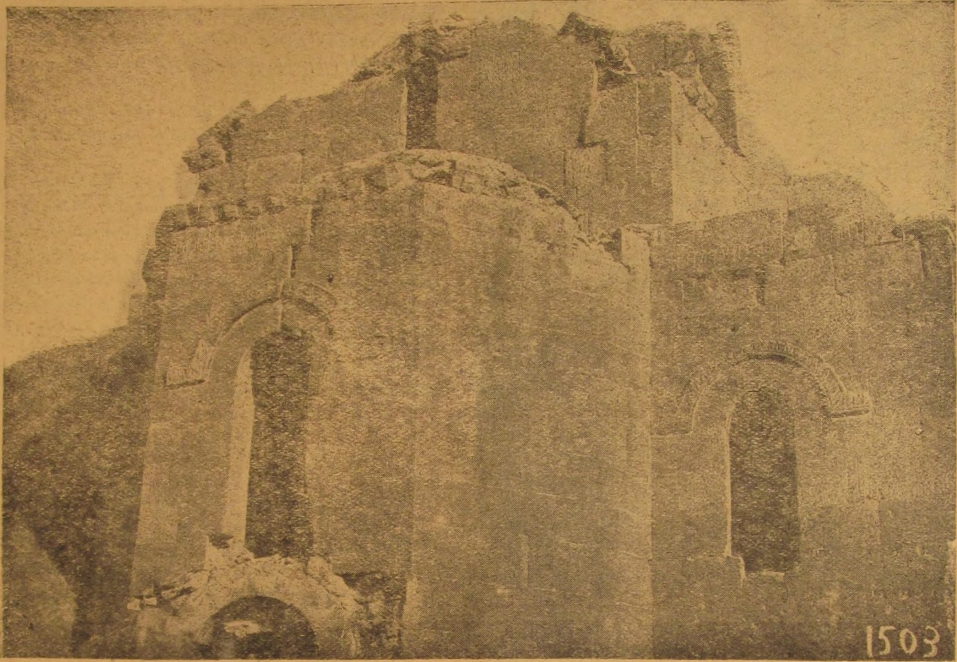

բոլորակ թևերուն կամարներուն շորան ալ հաստատուն և գրեթե անփնաս պահված են, ինչպես նաև շրջապատի բոլոր պատերը: Մասամբ փնասված և խախտված են ներքին շորս մեծ սյունները, որոնք հաճախ ենթարկվել են նորոգություններու և այդ նորոգությանց ժամանակ՝ անարվեստ վարպետներու աշխատության:

Մեծ կամարները, բացի arc brisé փրնկն նաև

շատ թեթև կերպով ալ հանգիստները հակված են լեպի ներս և զգալի կերպով կցուցանեն պայտածակի ոճը: Կողմնակի փոքր կամարները, որոնք մեծ սյուններեն դեպի արտաքին պատերը ձգված են, անոնցմե ոմանց վրա ալեւի զգալի կերպով շեշտված է պայտածակութունը:

Ճայ եկեղեցիներու ընդհանուր ձևերն բացառու-

Նկ. 170. Բագարանի տաճարի արևմտյան ճակատի վերին մասը

թյուն կազմող հատկությունն է այս եկեղեցիին արևելյան կողմեն, սեղանի կողմնակի ուղիղ պատերուն վրա ունեցած փոքր դռները, նաև հարավային ճակատին նույն մասին վրա արևելյան անկյունին կից մի դուռ. այս վերջինը թեև մի քիչ սովորականի մոտ բացառություն կհամարվի, ինչպես Մրենը և Էջմիածինը (այս վերջինին

դրություն դարձնելով առանձին խնամքով քննեցի շինության բոլոր մասերը և վերջապես մի քանի հայտնի նշաններ ալ հետևեցնելով հասեր եմ հետևյալ եզրակացություն:

Սկզբում այս եկեղեցիին եղեր է պարզ խաչածև, առանց մեծ սյուններու և թևերու խորության չափը համարաբար եղեր է մինչև այսօրվան մեծ կամարներու հանգիստներուն պրոեկցիան, ուստի բնականաբար սյուններուն հետևի մասերը եղած էին շորս առանձին սենյակներ ինչպես Աղջկաքերըը, Շոփիսիմեն և այլ նմանօրինակ եկեղեցիներ և այդ արևելյան դռներ եթե հետո չեն բացված, առաջին ալ կբացվեին այդ սենյակներուն վրա: Մտտ փնտրեցի հետքեր գտնելու համար, անոնց վերջն բացված ըլլալուն, սակայն նշանորդի չէր, ինչպես նաև՝ մյուս կողմերուն վրա ալ ի հրնումն դուռ կենալուն նշաններ նույնպես չգտա, թեև արև տեղերուն վրա, ուր պետք է դռները գտնվեին անհավանաբար փոքրութեամբ քարեր ՚ան զրգաս: Մակայն այս ալ բավական չէ հաստատելու ինչևիցե վերջապես կամ հնում այս օրվան վիճակով է եղած և կամ թե ե-

Նկ. 180. Բագարանի տաճարի հարավային միջին մեծ պատահանի պատկեր

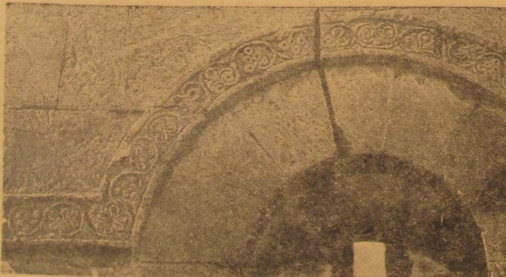
մասին դիմել առանձին աշխատությանս), սակայն արևելյան կողմեն անկարելի էր, որ առանց պատճառի ունենային այդ դռները, ուստի մասնավորապես ուշա-

դած փոփոխությունը այնքան խնամքով է կատարված, որ հայտնի հետք չէ մնացած: Մեծ սյուններուն վրա ճշգրտապես փոփոխությունները շատ պարզ են. անոնցմե դեպի պատերը ձգվող կամարները, որոնք պետք է հետևա-

Նկ. 181. Բազարանի տաճարի գմբեթակիւր կամարները

գույն շինություն վերաբերին, առաջվան գոց պատերու և անանց տակ գտնված դռներու փոխարեն հավանաբար 9—10-րդ դարերու գործ կերկին իրենց ոճով և

Նկ. 182. Բազարանի տաճարի հարավային պատի պատուհաններից մեկի պսակը

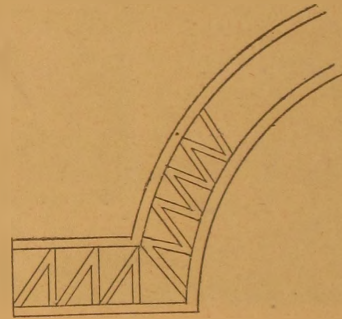
ճաշակով, ինչպես խոյակները և խարիսխները: Իսկ այդ փոքր մասերուն վրայի ծածկերը, որոնք vouite d'arrête-ով ծածկված են, անպայման 13-րդ դարեն առաջ չեն կարող ըլլալ:

Հին տաճարներեն գիտեմք, որ արևելյան կողմը, գոնե երկու սենյակները անհրաժեշտ էին. մանավանդ

այս եկեղեցիի նման մի մեծ եկեղեցի առանց այդ կողմնակի սենյակներուն չէր կարող մնալ, այս իսկ ցույց կուտա, որ այդ սյունամեջերը առանձին սենյակներ էին՝ ներսեն և դրսեն տաճարին հետ հաղորդակցելու համար: 10-րդ դարուն, երբ առհասարակ կողմնակի սենյակները խորանավոր մատուռներու փոխարկվելու ընդհանուր սովորությունը մտավ, այս սենյակները այնքան փոքր էին, որ չէր կարելի անոնց խորան ավելցնել, ուստի այս սենյակներուն առջև արևելյան կողմեն շինեցր են երկու շափավոր մեծությամբ մատուռներ, որոնց դռներն այժմ արտաքին դուռ կարծվողներն են:

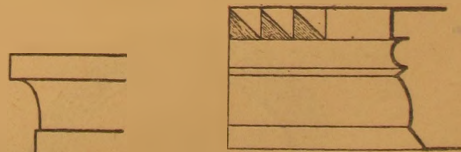
Գլխավոր կասկածը կմնա հիմա թե արդյոք այդ մատուռների շինելու ժամանակ բացվեցան այդ դռները:

Մեծ սյուններուն խոյակներեն արևելյան կողմի երկուքը և անոնք արտաքին պատերուն կապող փոքր կամարներու հանգիստները 10—12-րդ դարերու ճաշակով շինված բաներ են, հավանաբար նախնական փոփոխության ժամանակ շինված, իսկ արևմտյան կողմի երկու սյուններուն խոյակները ամենայն հավանականությամբ 13-րդ դարու վերջին մի նորոգության գործ են և

Նկ. 183. Բազարանի տաճարի արևմտյան ճակատի հարավկողման պատուհանի պսակի քանդակները

շատ անխնամ ու պարզ ձևով շինված: Դռներու և պատուհաններու կամարները ամենն ալ առհասարակ ձեռք լեռն ցինթրե են, միայն թե ոչ Տեկոթի պես ներսեն և դրսեն հավասար շափով բացվածքով, այստեղ դռները

Նկ. 184. Բազարանի տաճարի բոլոր մեծ կամարների հանգըստի ձևը

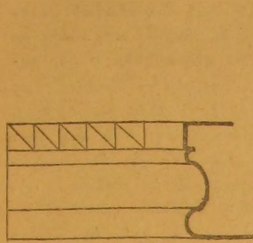
Նկ. 185. Բազարանի տաճարի արևմտյան պատի հյուսիս արևմտյան մեծ սյան փոքր կամարի հանգիստը

խիստ քիչ լայն են ներսանց, սակայն պատուհանները անհամեմատ մեծ տարբերությամբ լայնացած և երկընցած են ներսեն:

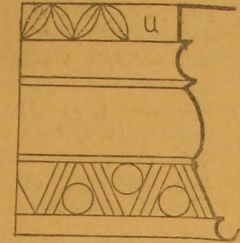

Պատուհանները իրենց լայն բացվածքներով և զիրենք պսակող մուլտրոններով պարզապես ցույց կուտան, որ 7-րդ դարու գործ են, և այնպես ալ մնացած, առանց ուն փոփոխության, նույնպես սեղանը պահած էր իր 7-րդ դարու իսկական տիպը: Ոչ միայն երկու կողմեն բարձրանալու սանդուխներ ունի, այլև մեջտեղեն ալ ունի՝ ինչպես Ջվարթնոցը, իրեն բացառություն վերջին դարերու եկեղեցիներնու (Մրենի սեղանը քայքայված է, հայտնի չէ, թե արդյոք նա ալ ունի ր մեջտեղեն վերելք):

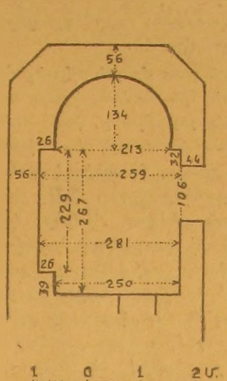
Գմբեթը կրթեք բոլորովին փրած է, միայն արտաքուտ մնացած շրջապատեն կերևի, որ ավելի նման է ևղեր Տեկորի գմբեթի արտաքինին, քան ուրիշներու, որովհետև տանիքներու ամենաբարձր կատարներեն վերանգամ դեռ մեկ մետր բարձրությամբ ուղիղ բառակուսի պատեր կ'առ. փոխանակ անկյունավորի, ինչպես Մրենի եկեղեցին. ասկեց կեղարկացնեմ, որ թերև Մրենի գմբեթին փոփոխությունն ալ հետնազույն է, և կամ գոնե եթե Տեկորի նման բոլորովին բառակուսի գմբեթով չէր կազմված, գոնե բավականաչափ բառակուսի ձևով,

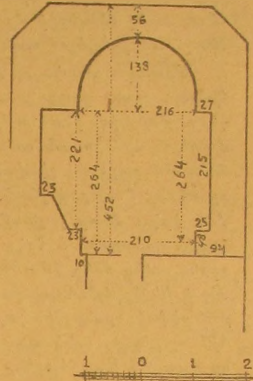
Նկ. 186. Բագարանի տաճարի հարավ-արևելյան մեծ սյան փոքր կամարի հանգիստը հարավային պատի վրա

Նկ. 187. Բագարանի տաճարի հյուսիսային պատի վրա արևելյան սյան փոքր կամարի հանգիստը

Նկ. 188. Բագարանի տաճարի հարավային խորանի հասակաձևը

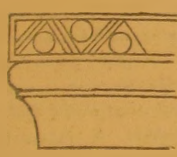
Նկ. 189. Բագարանի տաճարի հյուսիսային խորանի հատվածներ

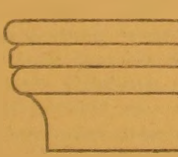
Նկ. 188. Բագարանի տաճարի հյուսիսային պատի վրա արևելյան սյան փոքր կամարի հանգիստի տարբերությունը Ա մասի վրա

Նկ. 189. Բագարանի տաճարի արևմտյան կողմի մեծ սյան խոյակի մյուս խոյակների ձևը

Նկ. 190. Բագարանի տաճարի հյուսիս-արևելյան մեծ սյան խոյակի արևմտյան ճակատը

Նկ. 191. Բագարանի տաճարի հյուսիս-արևելյան մեծ սյան խոյակի մյուս ճակատները

Տանիքը հումարապի փոփոխությանց է ենթարկված, որոնց մեջ պարզ կտեսնվի, թե 7-րդ դարու եկեղեցիները, ինչպես նաև Մրենը, Ջվարթնոցը, կղմինդրով են ծածկված: Վերջին ժամանակներ հայտնի չէ, թե երբ, կղմինդրներու դրայն կրաշաղախ քաշած և ձեփում են: Այժմ մեծ մասամբ կման ձիփին տակ

իրև գմբեթի պատվանդան, բարձրացվելեն հետո պատշաճ բարձրությամբ կազմված էր անկյունավոր դրմբեթը:

Գմբեթը ներքուտ ալ պահած է իր նախնական տիպը, թեև քիչ մը ավելի մշակվալ ձևով. քան Տեկորի գմբեթին կազմությունը:

Նախապես ուղիղ բառակուսի բարձրանալեն հետո յուրաքանչյուր անկյուններեն շեղակի նետված են փոքր կամարներ, որոնցով ձևացեր է ներքուտ ութանկյունի մր: Ի՞նչ ձևացյալ ութանկյունին սուր մնացած անկյուններն ավելի ևս ըթացնելու համար նախապես գոյացած ութանկյունիներուն վրա դարձյալ շեղակի ձգված են փոքրիկ կամարիկներ, որոնցմով արդեն ձևացեր են 16 հատ բուռ անկյուններ և զրեթեք բոլորակի ձև է ստացեր և անոր վրա համարդուցած է վեղարը: Հավանականաբար տվեղարն ալ սեփար է, որ նման ըլլա կլամանի եկեղեցիին, ավելի մշակված, քան Տեկորի գմբեթին վեղարի կազմը:

Գմբեթին վեղարը, ինչպես նաև կողմնակի շորս տբսիդներու ծածկերը եղած են կոնաձև: Կաթողիկեին մասին խոսք չի կարող ըլլալ, սակայն արսիդներուն ծածկերուն այժմյան մնացորդները թերևս մասնց մեջ կասկած հարուցանեն անոնց սֆերիկ ըլլալուն: Սակայն, այսօրվան մնացորդ սֆերիկ մասերը լուր ներսանց կազմված գմբեթարդին մասերն են, և անոնց ստորերը շատ հեռու կմանու արտաքին որմբեն. այդ

սֆինքսները և մինչև արտաքին պատերազմ, մեջ եղած բաց միջոցը կարելի է միմիայն կոնսալդ ծածկել. եթե սֆինքսի ծածկեին այն ատեն բարձրությունը շատ պիտի շատանար և ծածկելը անոնց կատարին վրա գտնված պատուհանները. բացի այդ պարագան, եթե սֆինքսի շինված ըլլար, այն ատեն հարկ չիկար, որ այդքան բաց տեղ թողնելու փոքր զմբձթարդներ ցույց տրվին արտաքուստ:

Եկեղեցիի շուրջը ամեն տեղերու պես գերեզմաններով ծածկված է, իսկ ուրիշ շինութիւնաց մնացորդներ չկան, բացի հարավ արևմտյան կողմը 2—300 քալ ճեռու ուրիշ եկեղեցիի մը պատերնն, որը գյուղացիք հետզհետե քանդելով տանելու վրա են:

Մտառակ շրջակայքը կան շատ մը շինութիւնաց հին հիմքեր, որոնք ցույց կուտան հին ժամանակ այդ տեղերու մեջ խիտ բնակչութիւն գոյութիւնը, իսկ համեմատելով հիմքերու անհամեմատ թանձրութիւնը և խիստ մեծամեծ քարերով շինված ըլլալը, հայտնի կդառնա, որ անոնք հասարակ բնակարաններ ըլլալու հիմքեր չէին, մոտ երկու մետր լայնութիւն ունեցող հիմքեր կան կարծր որձաքարե և հսկա քարի կտորներով հյուսված, որոնց ամեն մեկը 10—20 մարդ հազիվ կարող է շարժել և թե երբեմն այդ պատերն այնքան երկար են շարունակված, որոնք չէին կարող հասարակ տուններ ըլլալ, եթե ոչ բերդի, գոնե ապարանքներու պատեր պետք էր որ ըլլային: Այս հետքերը բազմաթիվ են եկեղեցիի հյուսիս-արևելյան կողմի ըլրացած բարձրութիւն վրա և անկեց վար դեպի գյուղը եկեղեցին անշատող ձորը:

Են լպիտի վարանեմ այս ամբակուտ շինութիւնաց հետքերը հեթանոսական շրջանի համարելու, որովհետև քրիստոնեական շրջանն ոչ միայն սրբատաշ քարերով բերդեր և ապարանքներ կառուցանելու սովորութիւնը ընդհանուր էր, այլ և բնեկնով կտեսնենք, որ այդ վայրերը մի ժամանակ ծառայել են քրիստոնեաց համար իբրև գերեզմանատուն. այդ գերեզմանները պատահեր են սենյակներու և սրահներու մեջ և անոնց պատերն թափած մեծամեծ քարերը ծառայել են իբրև խաչարձան՝ առանց տեղերն շարվելու, պատեն ընկած կամ հիման մեջ նախապես դրած մեծ քարի մը առջև մեռելը թաղել են և նույն քարին վրա փորագրեր են խաչեր և հիշատակարաններ, ասոնց մեջ արձանագրութիւններ կան, որ մինչև 12—13-րդ դարերը կ'ստանին:

Գյուղացիներու պատմելով այստեղերը հաճախ պատահած են հեթանոսական շրջանի հնութիւններ և գերեզմաններու Այժմ Միջին Գյուղ անվանված բարձրութիւն վրա, հոր տներ շինելու համար հիմքեր փորելու ժամանակ նստվել են հեթանոսական գերեզմաններ, քարե փոքրիկ կուրբերու արձաններ, սակայն դժբախտաբար փշացուցից են:

Առաջին աթիվ մարդ երբ կ'մտնեն դաշտի եզերքին և դեպի Ախուրյանի ձորը կտեսնեն Բագարանի ընդհանուր դիրքը, անմիջապես կըմբռնեն, թե որչափ զորավոր եղեր է մի ժամանակ թշնամու երկյուղը և այդ երկյուղի արդեցութիւն տակ մարդիկ կ'նշպիսի՝ տաժանելի կայնք սնցնելու կպարտավորվին:

Դաշտավայրի եզերքին մոտենալով հանկարծ կըպարզվի աչքի առջև մի ընդարձակ խոր փոս, որուն

մեջ ոչ այլ ինչ կտեսնվի, բայց եթե անհզին ապառաժներու կույտեր. բարձրաբերձ ժայռեր, խորախոր փոսեր, նեղ ու ուրուռն կիրճեր, մինչև գետին եզերքը և այսպես կտեսնեմք հետոտոն ճանապարհորդի մը համար, գրեթե մի ժամ երկյուղը և սարսափը պարզապես բերբեր անհալի ժողովուրդը խցկեր է այս ապառաժուտ քարբարուտներուն մեջ գոյութիւն պահպանելու համար, և զարմնալին այն է, որ այդ գոյութիւն պահպանութեան համար այդ քարերուն և ապաժաններուն կյանք ու կենդանութիւն են տվեր: Բացի դետին ջուրեն քարբարուտ նեցերուն մեջն են բխող անատ ցորերը քաշալերութիւն և ուժ են ներշնչել հալածական ժողովուրդին, մէկ կողմն սկսեր են մաքրել այդ տեղերը ապառաժներեն և այգիներու ու պարտեզներ տնկել ընդարձակ տարածութեան վրա, այնպես որ Մրենն հետո Բագարան է, որ պիտի մըջի իբրև Անիի բազմամբուս ժողովուրդին մրցեղեն մատակարարող: Թիւ այդ ջլապիղ ժողովուրդին անպարտելի ուժը չէ կարողացեր ձորը, կամ ավելի ճիշտ, այդ փոսն իր լեռնացած ապառաժի կույտերեն բոլորովին ազատել. դեռ ամենամեծ մասը կ'ենա, սակայն ինչ որ ալ ըրեր են, արդեն շատ մեծ փաստ է այդտեղ պարող հին ժողովուրդին սովորն ու լաբարը կյանքին. երկրագործութեան և մշակութեան մեջ ունեցած հմտութիւնն էր. ինչպես կ'եսնեմ ռամկորեն, քարեն հաց հանելու հատկութիւններն: Այսօր ներկա գյուղացիք հիններուն թողած պատրաստ հողերը միայն կ'մշակեն, այն ալ ամբողջովին մաքրել դեռ չեն կարողացած և շատ տեղեր կան ու կտեսնվին, որ ի հնումն այգիներու և պարտեզներու տեղեր են եղած: Հայտնի են անոնց պատերն ու սահմանները, սակայն կ'մնան խոպան, որովհետև բնական ուժ պատահարներով մեջը քարեր են թափեր, կամ ուժ շինութեան քանդակ և բեկորները մեջը բլրացել են:

Բագարանի փոսը հյուսիսն հարավ երկնցած է, իսկ արևելքն արևմուտք մի թիշ նեղ լպի ունի: Ստորոտն կանցնի Ախուրյանը, սակայն առհասարակ ամեն տեղե դաշտավայրն անտեսանելի է այս թաղըստարան փոսը մինչև եզերքին մոտենալու: Հյուսիսային կողմը կգտնվի բերդը, իսկ հարավային ծայրը՝ բարձր տեղի մը վրա ս. Թեոդորոս եկեղեցին:

Բերդը ունեցած է ի հնումն մեծ տարածութեամբ որձաքարե պարիսպ, որուն մեջ շրջափակված են երեք հատ զանազան բարձրութեամբ բարձր քարածալուներ, այս շրջափակին մեջ է եղած հին քաղաք, որուն մեջ դեռ պարզ նշմարելի են բնակչութեան անթիվ հիմունքներ պիղոք որձաքարով շարված, և խիստ հաստ պատերով մեծամեծ շինութեանց մնացորդներ անթիվ են և այսօրվան քարբարուտներու մեծ մասը բոլորովին անբնակ կերպով այդ բարձրութիւն շինութեանց փլատակներն են առաջ եկած, այնպիսի խորոք զանգվածներն հյուսված պատերը, որ ներկա ժողովուրդի համար դժվար է երկնցած նույնիսկ անոր փլատակներն զոյացած քարերն իսկ տեղն շարժել: Այս փլատակներն այ համայնորեն հին հեթանոսական շրջանի մնացած հետքեր են, որովհետև անոնց վրա քրիստոնեական շրջանը իր որոշ դրոշմը դրած է իր սրբատաշ քարերով և կրաշաղախ շինված պատերով զանազան քանդակագործութիւն:

Միջնաբերդ անվանվածը կոտնի սուլն մեծ քաղաքորմի կամ բերդի պարսպի հարավային արևմտյան կողմը երեք բարձր քարաժայռերու ամենաբարձրին գազալը:

Փոքր տարածություն վրա ամրոցը լինի շրջապատված է եղած կոփածո քարե կրաշաղախ պատերով, և տեղ տեղ բուրգերով, մի դուռ ունեցեր է հարավային ծայրին, հյուսիսին հարավ նեղ ու երկայն դիրքով է բերդին ներսը ժայռին ձևին պատշաճելով: Հյուսիսային ծայրին հղի է շինած սր. Գեվորգ եկեղեցին. թեև բացի արևելյան պարզ պատնե ոչինչ չէ մնացած. մնացյալ մասերը ամենն ալ նոր են շինած. եկեղեցիի վրա ուշագրավ են Մրենեն բերված գեղեցիկ մանվածաճյուտ քանդակով խաչքարերը, մանավանդ դռան ճակատը դրված ճերմակ քարի վրա փորված մի ընտիր խաչքար, որ միայն հիացում կսպտաճառե ճարտար փորագրողին ճաշակին և հմտության մրտ:

Միջնաբերդին մեջ մնացած են ապարանքի հիմերը զանազան բաժանումներով, իսկ պարսպներեն մի կիսականգուն բուրգ, կիսաբուրգ ճակատը դեպի հարավ արևմուտք. այս բուրգին յուրաքանչյուր քարին վրա կնկատվին զանազան բարձրաքանդակներ, թեև ինձի հաջիվ նշանելի եղանակն ունոց քանդակները. թեև տեղ տեղ կան իսկական քանդակներ:

Տեղին անհարմարության պատճառով անկարելի եղավ մանրամասն զննել. մյուս երկու բլուրներեն ալ, որոնք հաջորդաբար շարված են կարծես արվեստական կերպով դեպի արևելք, անտոք ալ ունեցեր են թե իրենց առանձին շրջապարիսպները և թե մեջը եղեր են ապարանքներ, որոնց հոյակապ մնացորդներ դեռ կմնան. միջինին մեջ կան այժմ կամարակապ սենյակներու մնացորդներ:

Բերդի ուշիղ հարավային կողմը բալկանին մեծակալ մի եկեղեցի, որն որ դատելով իր քանդակներու ուճն 10—11-րդ դարուն գործ պետք է ըլլալ Այս եկեղեցին շինված է ուղղակի բաղադրով պարիսպին կից և արևմտյան սյուստը գրեթե զլված է հին պարիսպի պատին վրա:

Բերդին հարավ արևելյան կողմը Ախուրյանի մրուս ափին վրա, կա մի ալ եկեղեցի բարձր բլուրի գագաթին, որը ինձի չհաջողվեցավ զնալ տեսնելու, այդ եկեղեցին ալ ունեցեր է, համեմատելով իր մեծության, յափավոր մեծությամբ շրջումեր, շուրջը բրգաշար, որոնց մնացորդները դեռ կերևան հեռվում. եկեղեցիին ուլմանկյունի է. բուրգակ թևկավոր կունձակ գմբեթով և երևույթն հայտնի է, որ այդ եկեղեցին ալ չպետք է որ անցնի 11-րդ դարը:

Ուսումնասիրության ահագին նյութ կմատակարարուն Բագարանն քյայի Մրեն զնալու ճանապարհին պատ մանատելի քարաժայռերու վրա և ծերայերու նման փորված քարայրերը, որոնց մասին նույնիսկ առասպելներ կան ստեղծված ժողովուրդին քերտովը. մանավանդ մեկուն համար՝ տեսնողներ հիացմտով կնկարագրեն անոր մեծությունը, ընդարձակությունը և դիրքին հաճվորությունը. Ցածկն հայտնի է միայն նույն քարայրին բերանը, և ձեռագործ փորված ճանապարհը ուղղահայաց կերպով կտրված ասավոր քարաժայռի

կտրծքին վրա, բայց ինձ համար զանազան պատճառներով անհնար էր մտտենալ այնտեղ:

Մինչև Մրեն հասնելը և Մրենի քարափը բարձրանալը հաճախ կտեսնվին Ախուրյանի արևմտյան կողմի արբերուն լանջերուն և բլուրներու գաղափնկերուն վրա անառիկ բերդերու և պարիսպներու մնացորդներ, այնպես առանց հետաքրքրության մնացած և այնպիսի վիճակի մեջ են այսօր, որ պարզ հայտնի է, թե դարեր ի վեր այստեղը մարդկային ոտք չէ կոխած. ոչ ճանապարհ կա, ոչ մտտենալու դյուրին միջոցներ: Քարեր մագլցելով միայն կարելի էր մտտենալ այդ տեղերին. կցավիմ, որ են լուծնի երիտասարդական կտրով և ուժ, որպեսզի առանց այցելության լծղեղնի այդ ս. մներ:

Ք Ա Ղ Ն Ա Յ Ր

1909 թ. հուլիսի 16-ին եկա Քազնայր.

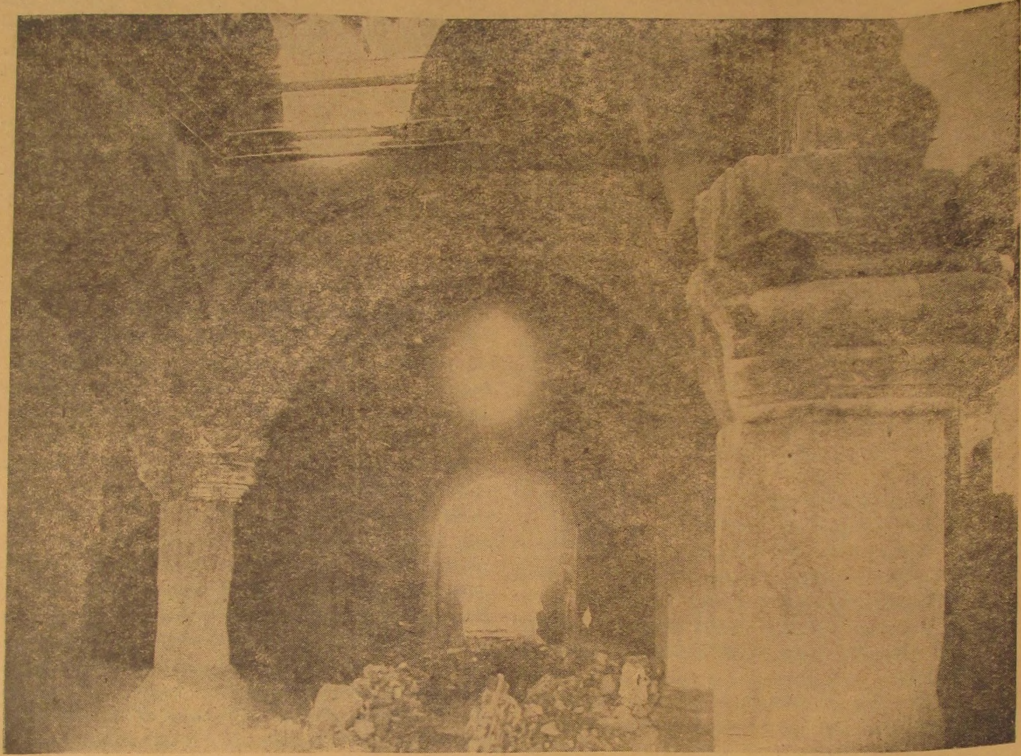
ԺԱ-րդ դարու հայ ճարտարապետության բոլոր բնորոշ հատկությունները իր վրա կամփոփե բուն տաճարը ս. Աստվածածին անունով՝ Voute pendentif-ներու վրա անված գմբեթը դրսուցն բուրդի բուրդ-չի առանց սյունի, ներսն՝ բուրդակ և կանոնավոր վեղարով, գմբեթը կրող շորս կամայններ թե՛ կատարին վրա թե՛և բեկում ունին, այսինքն՝ աղեղները աջ ու ձախ տարբեր կենտրոնն անված, և թե՛ ստորին մասը, որ կվերջանա սյանց խոյակներուն վրա, զգալի պայտաձև թեթևած են դեպի ներս: Արևելյան և արևմտյան կողմերու որմասյանց խոյակները բուրդովին տարբեր են, արևելյան կողմի խոյակներ նախնական ձևի (հայոց մեջ) moulure-ներով կազմած է, իսկ արևմտակողմինները երկուսն ալ ստալակտիտի նմանող տաշվածք ունին, իմ կարծիքով այս վերջինները 13-րդ դարու մոտ նորոգության մեջ հետևազ են: Այստեղ ոչ միայն մալր տաճարի մեջ, այլ ամբողջ տաճարներուն և գավիթներուն մեջ նկատելի է մի բան, հյուսիսային կողմերը պատուհան ամենևին չունին երեք եկեղեցիներն ալ, իսկ հարավային կողմերն ալ թեև ունին, սակայն դրսի կողմի բացվածքները շափազանց նեղ են (Աստվածածնի տաճարի գմբեթը միայն բացառություն է, դրսանց համեմատաբար լայն է). ասոր պատճառը թերևս ձեռնկան աստվածությունն է: Արևմտյան մեծ գավիթին պատուհաններն ալ նույնպես 13—15 սմ. լայնություն ունին, թեև այստեղ հյուսիսային կողմն ալ պատուհան ունի երեք հաստ՝ երեք որմակամարներու ներքև:

Տաճարի որմասյունները լիովին կհիշեցնեն Անիի Մայր եկեղեցվո որմասյունները՝ գրեթե նույնչափ ալ մաքուր շինված: Հատակի վրա սալերը դեռ մասամբ կմնան: Արևելյան կողմը սեղանին երկու քովերը փոքր մատուռ պահարանները երկհարկանի են. արևելյան խորանը բուրդովին քանդակ է և տեղացիներու ըսելով վերջին ուս-թրքական պատերազմի ժամանակ (1878 թիվ) թեղանոթի ուսումով է քանդակած մեջը թուրքեր ապատանաձ ըլլալուն համար:

Տաճարին դրսի ճակատներու վրա ոչինչ չերևեր գրեթե, թեև շատ պարզ շինված է, սակայն եղածն ալ թածված է հետևագույն գավիթներու շինությունը:

արևելյան, հյուսիս և հարավային կողմերն ունին սովորական նիշեր. կտորի պսակները անհայտ են, մեծ մասամբ շինություններով ծածկված ըլլալուն համար,

բայց մնացած մասերն ալ քանդված են: Արևմտյան մտից դուռը, որ նույն կողմի գավիթին վրա կբացվի, գարդաբանդակներ չունի, բացի երկու

Նկ. 104. Բագնայրի մեծ եկեղեցու գավթի ներքին տեսքը

կողմին վրա կամարակիր զույգ սյուների, արտաքուստ քառակուսի է եղած՝ մուլլուրավոր բսրավորով, իսկ տաճարին մեջ՝ կիսաբլորակ վերջավորությամբ: Նմանապես հարավային դուռը:

Բագնայրի շինությունն այս կտորի մեջ ամենամեծ տեղը կբռնե Աստվածածին տաճարին արևմտյան գավիթը, թե՛ մեծությամբ և թե՛ ճոխությամբ: Չևը գրեթե քառակուսի է, չորս միջին մեծ սյուներու վրա կազմված է ստալակտիտ քանդակված գմբեթ մը. իսկ մյուս մասերը զանազան ձևով առաստաղներ են: Աննման ճարտարությամբ շինված է գավիթի արևելյան կողմի տաճարին դռան առջևի մասի առաստաղը: Մարդ պահ մը շուգե աչքերուն հավատալ, երբ կտեսնե թե զանազան դուռնի քարերով, ինչպես կազմած են կամարիկներ և այլ քարերուն երբեմն լայնությունը 5—10 սմ. շանցներ. երկար շերտեր քաշված և իրարու միացուցած են կաղապարի վրա, բայց այնպիսի ճարպիկություն մը. որ

դեռ մինչև այսօր քայրերուն գույներն միայն կորոշին անոնց տարբեր կտորներե կազմած ըլլալը:

Այս առաստաղին երկու կողմն ալ, նույն ձևին մոտ, տարբեր զույնի քարերով կամարիկներն կազմած, կենտրոնին վրա հարթ մակարդակ ստացած առաստաղներ են, որոնց չորս անկյունները ստալակտիտ քանդակած: Միջին մասի հյուսիսային և հարավային պատերուն կցված առաստաղները բոլորովին հորիզոնական ձևով մոզայիկներե շինված են: Նույն ձևով են նաև արևմտյան մտից դռան վրա եղած առաստաղները, բայց ասոր երկու քովերը եղած բաժինները vous d'arc (ե ծածկված են):

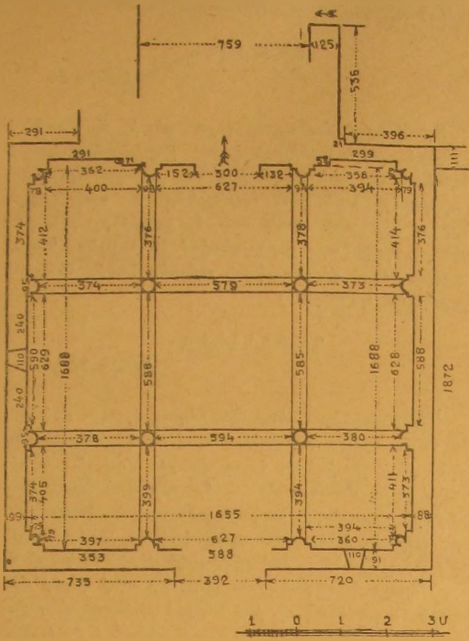
Այս գավիթը, բացի միջին գմբեթավոր մասեն, մնացյալ բոլոր մասերը եղեր են երկհարկանի: Արևմտյան պատին մեջն նկատելի է սանդուխը վեր բարձրանալու համար, սակայն մուտքը բոլորովին անհայտ է քանդվածքներու պատճառով:

Արևմտյան կողմը, բացի պատեն, ծածկը բոլորովին փլած է, սակայն մյուս մասերը մեծ մասամբ դեռ

ապահով վիճակի մեջ են. թեև կան հարավային և հյուսիսային պատերու վրա ալ քանդվածքներ, սակայն նորոգությունը այնքան դժվար չէ:

Կեղի ժամանակ, իսկական բնակիչ են եղել այս գյուղացիք Կարսի մոտ Բերդիկ գյուղից, այժմ ալ գոյություն ունի այդ գյուղը:

Նկ. 185. Քաղաքի մեծ եկեղեցու զավթի հատակամեկ

Գ

ՃԱՄՓՈՐԴԱԿԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ԽՈՅԱՍԵՏՐ
(Արխիվի № 33)

Ո Ր Թ Ա Ք Ի Լ Ի Ս Ս.

1914 հունիս 9

Օրթաբեխիսան եկեղեցվո այժմյան անունը ս. Աստվածածին. ավանդական անունը՝ Տիրանավոր, 125 տուն բնակիչ, Գաղթականության ժամանակը՝ 1830 թ. եղել են 25 տուն: Քեֆլի գյուղը բաժանված է այս գյուղին 1862-ին՝ 20-ի լափ տուն:

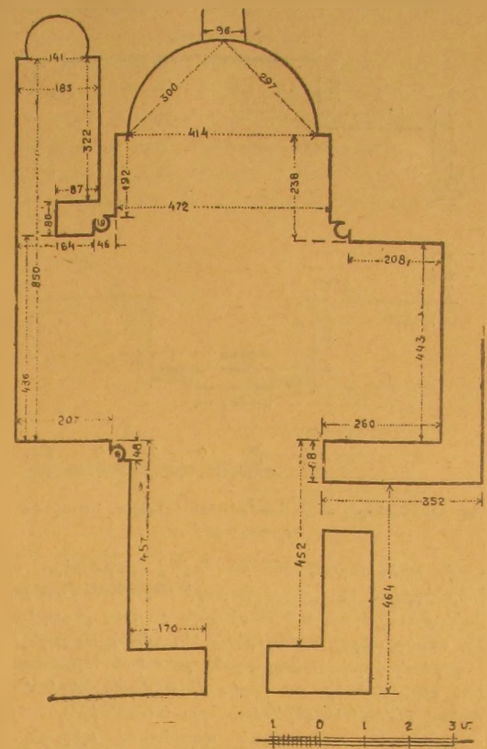
Եկեղեցին հնում դուռ ունեցեր է թե՛ հարավին և թե՛ արևմուտքին: Այժմյան դուռը նոր բացված է նորոգության ժամանակ գյուղացիներու ձեռքով: Հրդեհը մեծ վնաս պատճառեր է այս եկեղեցիին անհայտ ժամանակի մեջ, այժմ հետքեր կտեսնվին հարավային պատին վրա թե՛ ներսեն և թե՛ դրսեն: Պատերուն վրա վարպետներու քարտաշի նշաններ կան Բ. Գ. * այս ձևերով.

* * *

Ղ Ո Ի Լ Ի Ջ Ա Ն

1914 հունիս 18

Կամերալին 70 տուն, իսկ իսկականը՝ 110 տուն: Անփական եկեղեցի իրենց շինած: Գաղթած են Պաս-

Նկ. 186. Օրթաբեխիսան Աստվածածին եկեղեցու հատակամեկ ներքին չափերը

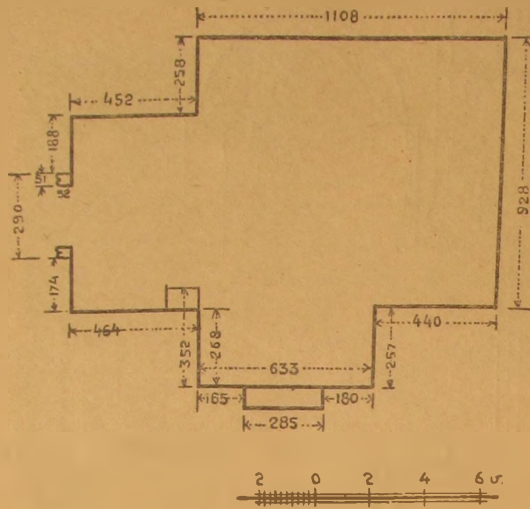
Ռուլիջանի այժմյան գյուղն ըստ երևույթին հին ուրարտական ամրոցի մը մեջ է. գյուղի հարավային կողմեն կանցելի Մանթաշի ձորին ջուրը, այդ կողմն երևում են բարձր քարափնեբուր հետ միաժամանակ հրակայական որձաքարե շինված պատերու մնացորդներ, այս պատերուն ներքևի քարափնեբուն մեկուն վրա է փորագրված քեևոագիրը՝ քարայրի մը քերանին: Այստեղ գետի հոսանքին հետ կան ջրաղացներ, որոնց այժմյան առունները շինված կերևին նույն իսկ ուրարտական շրջանեն Ռուլիջանից դեպի հարավ Ղալախի քերդը Մանթաշի ջրի ափին, Ռասմ Ալի գյուղից քիչ վերև:

Ղուլիջանի հյուսիս արևմտյան կողմը կիլիսա Ռուու Դեբե ըսված ձորը, որ ամենայն հավանականությամբ Հառիճի արձանագրության մեջ հիշված Յամաֆ ձոր ըսվածն է:

Ղասմ Ալի գյուղին կից, որ մոտավորապես մեկ և կես վերստ հեռու է Ռուլիջանեն, կա մի ջրաղաց, որուն ավանդական անունն է Դալի Դակիրման: Այս ջրաղացը գոյություն ունեցեր է նախքան այժմյան գյուղացվոց

սեղն հաստատվելը հին շրադացի ավերակին վրա շիներ են նորը:

Ուղիղանի մեջ նշանավոր երևույթ է բացի բե-

Նկ. 197. Օթթաքիլիսայի Աստվածածին եկեղեցու հատակաձև աբուաբին շափերը

ուղիորդ արձանագրությունն քաղաքի վրա քարայրերը, որոնք փորված են պինդ որձաքարի մեջ, համեմատելով Անիի քարայրերուն այս տեղիները շատ ալ ընդարձակ են, ոմանք անցքի նման երկար են, ոմանք ալ լայն ու ընդարձակ փորված: Չափազանց շատ կան հեթանոսական գերեզմաններ, գյուղացիք միշտ վարուցանքի ժամանակ գտնում են գերեզմաններու հատուկ իրեղեններ, սակայն իրենց տգիտության պատճառով ոչնչացնում են շատ կարևոր հնություններ: Մի ղուլիջանցի ինձ թրոնգյա գտտի տվեց:

* * *

Ա Ր Խ Վ Ա Լ Ի

Հունիս 20

Արխավալի գյուղը 1886 թվի կամերալնի հաշվով 113. այժմ 210—215 տուն. գյուղին մեջ կա հին ավերակ եկեղեցի և հին գերեզմանատուն, դեպի արևելք մտակա բարձունքի մը վրա կգտնվի ուրարտական մի բերդի մնացորդ:

Այս գյուղի եկեղեցվո մեջ կա մի ձեռագիր ավետարան, որուն մեջ կան շատ մը կրոնական պատկերներ, ի միջի այլոց հետաքրքրական է մի պատկեր՝ Առաքելոց հոգեգալստյան ժողով, որուն մեջտեղը առանձին մի շրջանակի մեջ նկարված են երեք մարդ. մեկը խոզի գլուխով՝ զգեստավորված երրայական հագուստով:

Արխավալի և Հաճի հալիլի մեջտեղի հայ գյուղը, որկեց լավ կերկի Արագածը, անուն է Գիողալիերի:

Հունիս 20-ին երկույան գնացի Հաճի հալիլ գյուղը, որն ունի հարյուր տուն, իսկ կամերալնի՝ 41 տուն, մեկ

եկեղեցի, կուսավորիչ անունով, ուսումնարան չունին: Այս գյուղը նախապես կրեակլիին եղեր թուրքեր, այդ պատճառով գյուղի անունը մնացեր է Հաճի հալիլ թերևս մի բեկի կամ հիմնադրի անունով:

Ա Պ Ա Ր Ա Ն

Հունիս 21

Առավոտյան ճանապարհվեցա դեպի Ապարան* և այցելեցի գյուղի արևելյան կողմի բարձր հրաբխային բլուրները, ուր կան քաղաքի վրա ուրարտական պատերու մնացորդներ, նաև շատ քարայրներ և ստորերկրյա անցքեր: Արևելյան կողմի ամենեն բարձր բլուրին վրա պատերը երեք կարգ շրջապատված են ինչպես Կարսի Քորոզլու բերդի վրա, սակայն այնտեղ հագիվ հետքերը մնացեր են պատերուն:

Ղ Ա Ր Ա Ն Լ Ո Ւ Դ

Հունիս 22-ին

Այսօր մեկնեցա դեպի Ղարանլու գյուղը. մեկ ժամեն հասա գյուղը և բարձրանալով մի կիլոմետրի շափ սարսափելի զառիվերը, հասա վանքին մոտ, խիստ սիրուն փոքրիկ մատուռ մը կա հյուսիս արևմտյան կողմը: Ինքը շատ փոքր, սակայն անպայման կպատկանի 7-րդ դարուն. խիստ հետաքրքրական են քիվերը, զբմբեթը ու լուսնակյունի է, իսկ քիվը լայն վերևի ճակատի մը ներքև պարզ կիսագունդերու շարք մը ունի վերևի ճակատին զուգահեռական, իսկ ներքևի քիվերուն վրա փորագրած են բոլորակներ. մատուռի անունն է Թուխ Մանուկ: Այս մատուռի մասին տեղացիք կպատմեն առասպել մը:

Ղարանլուի արևելյան կողմի ավերակ եկեղեցին կրաշաղախ պինդ մանր ու խոշոր որձաքարով է շինված:

Կամարները պայտած և չեն, սակայն ճիշտ ձված, մեջը հավանորեն ծեփված է եղեր, խորանին սեղանի մասերը միայն սրբատաշ են, պատերու բարձրությունը 110-են մինչև 120 սմ: Այս վանքի անունը Մըխի վանք է, որովհետև մոտի արտի սեփականատերը Մըխն անուն ունեցեր է, իսկ հին անունը անծանոթ է:

* * *

Մ Ո Ղ Ա Ղ Ա Ս Ո Ւ Մ

Հունիս 23

Այսօր գնացի Մոլլաղասում գյուղը, ուր շափագրեցի գերեզմանատան միջի հնագույն մատուռի կամ վկայարանի և գյուղի եկեղեցվո հատակագծերը:

Որմախոյակներ կան երկու հատ գերեզմանատան մատուռի մոտերը, հավանաբար մատուռի արտաքին որմասյուններու խոյակներ են:

Գերեզմանատան մեջ կար հնագույն ձևի կոթողանման մի գերեզմանաբար, առանց քանդակի, միայն

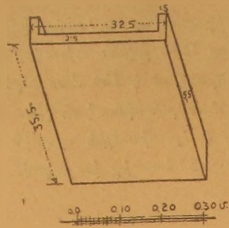
* Հաճի հալիլն զուրս գալու պահուս նկատեցի արևելյան կողմի սուր բարբարոտ բլուրի գլխին ուրարտական պատի մը քավական երկար մնացորդ:

վրոններին, երկու հատ այժմ կկոտնվին գյուլի եկեղեցվի մեջ:

Գնթուխաց իշխանին արձանագրությունը եկեղեցվո

Նկ. 201. Մուղղաթումի հեղեցու ծածկի կղմինդներին մեկ ձևը

մեջ հյուսիսային պատին արևելա-կողման դեպի սիւլանին կողմի որմասյան վրա կգտնվի:

* * *

Մ Ա Ջ Ի Խ Լ Ո Ւ

1914 հուլիս 20

Ալեքսանդրոպոլեն մեկնեցա Մաշիկուն, որտեղ տեսա հնագույն շատ հետաքրքրական մի եկեղեցի արտաքուստ ուղղանկյուն խաչաձև: Հյուսիսային պատին վրա կային զանազան արձանագրություններ, որոնցմե մեկը ուտուցիկ տառերով շատ գեղեցիկ քանդակված:

Ա Ր Թ Ի Կ

Հուլիս 24

Այսօր առավոտյան Հառիճհն գնացի Արթիկ տեսնելու համար միայն:

Չափազանց հետաքրքրական են երկու եկեղեցիներն ալ միանգամայն, մեծ եկեղեցին ըստ ամենայնի 7-րդ դարուն հատկություններ ունի անվրեպ, իսկ փոքրը ավելի հնագույն:

Այս երկու եկեղեցիները տեսնելն հետո գնացի նաև Լմպատա վանք կամ սբ. Ստեփաննոս ըսված փոքր եկեղեցին, սա ևս անպայման 7-րդ դարուն կպատկանի. պանդանտիվ գոյություն չունի:

Տրոմպներով և մանրիկ աղեղներով կազմված է գմբեթին խարիսխը, բացի ուրիշ շատ մը ուշագրավ երևույթներն կա մի փոքր ավազան, խաչաձև փորված, միջի կողմեն շատ նման Զվարթնոցի շարժական ավազանին, այս փոքրը փոխանակ քառակուսի՝ ութանկյունի է և հետնագույն ժամանակ հարմարեցված սեղանի ձախակողմին որմասյան մոտ:

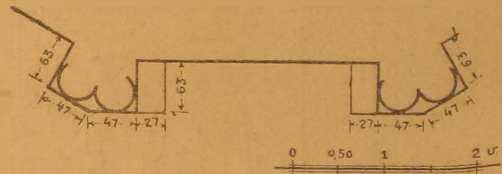
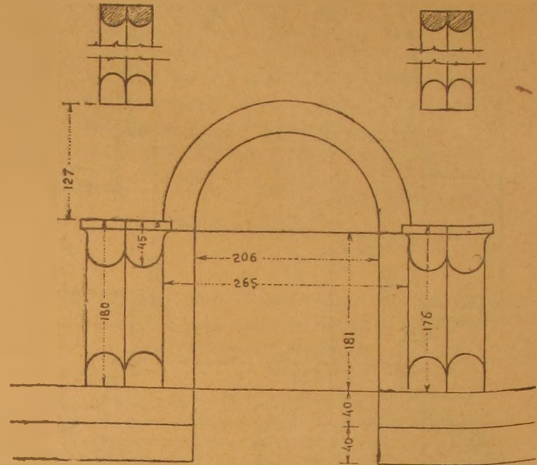
* * *

Բ Ա Գ Ն Ա Յ Ր

Գավթի պատուհանները ներսեն 90 սմ. են և անհամեմատ բարձր, իսկ դրասնը՝ 13—15 սմ. են, հավանաբար ջրտի սաստկութեան պատճառով: Պատերու վրա

բացի բազմաթիվ արձանագրություններ, ուրիշ տեսակ զարդ չկա, քարերու անհամեմատ մաքուր տաշվածքն ու շարվածքն է գլխավոր զարդը այս գավթին մեջ:

Արևմտյան մտից դուռն վրա կա ներքուստ խաչաձև, իսկ արտաքուստ բուրդակ պատուհան մը: Ընդհանուր առմամբ դատելով ոճը և ճաշակը ժԳ և ժԳ դարերու մեջ պետք է շինված ըլլա այս գավթիը, ոչ թե

Նկ. 202. Արթիկի մեծ եկեղեցու արտաքին արևմտյան մուտքը

միաժամանակ տաճարին հետո Գավթի ու շինված լինելը ապացույցի չի կարողտեր, որովհետև շատ պարզ է, թե ինչպես կպցուցեք են տաճարին պատին, սակայն որչափ հետո են շինած, այդ հայտնի չէ. այս տեսակ գավթիներու շինությունը հայոց մեջ ժԳ դարուն կը պատկանի:

Տաճարը (մեծ) մի ժամանակ ձեփած և նկարած է եղեր գմբեթով միասին, հյուսիսային պատին վրա դեռ մնացած կան նկարներու հետքեր: Գավթեն տաճար մտնելու դուռն երկու թովք բարձրություն մը շինված է՝ ինչպես Հոռոմոսի վանքին մեջ:

Գավթի հատակը երկու աստիճան ցած է տաճարեն: Գավթի մեջ տաճարի դուռն առջև երկու գերեզման կա, որ այժմ եզրիններ ուխտատեղի շինած խունկ կծիեն:

Հարավային գավթի կամարները plein cintre են: Արևու փոքր մատուռներու մեջ շինված փոքրիկ խորանին ճակատը ներկված է եղեր ճերմակ և կարմիր գույներով:

Հարավային կողմի մատուցին դռան վերնասյամբ զարդարված է հունական երկար ատամնաշարով:

ՉՐՓԸԼՈՒԻ ԿԱՄՈՒՐԶ

Քարերու նշանները կիսակամարին մեջ: Վրան մեծ քարերով սալահատակված է լոզեր երկու կողմեն րաշճը սյարապետներ:

Տ Ա Յ Ա Ր

Գմբեթը իսկական եղբր է Յ անկյունի գոտիի մը վրա: Ներքեն սղեղիկներով միացած մեծ աղեղները, բայց հետագայի նորոգության մը ժամանակ փոխեր են և պարզ պանտաֆոնով շինելու են, սակայն մեքը հարավ արևմտյան անկյունը մնացեր է հին ձևով:

Նկ. 203. Արթիկի մեծ եկեղեցու արտաքին որմնակամարները

Շիրակավանի եկեղեցւոյ մանրանկարն է: Մյուս ավանդատներն ունին խորան, արևմուտքեն դուռ ունի եղբր մի ժամանակ, որը խնամքով փակեր են, զխամբոր մուտքը հարավային կողմնէ, ավանդատները երկհարկանի են: Հարավային դռան վրայի պատուհանի զխիսի պսակեն վեր քանդակված է երկու առյուծ՝ առջևները մանր ձագերը կամ եղնիկի նմանող քաներ: Հարավային դռան կամարին քարին վրա արևի ժամացույց: Գմբեթի քիվին շուրջը նկարված կերևա բոլորակներ:

ՀՈՒՌՄՈՍԻ ՍԻ. ԳԵՎՈՐԳ

Քնն պանտաֆոնով ունի, բայց հին ձևին նման, կեղծ կամարի ձևով շինված է իբրև զարդ:

Վճի հռչակատը դու և մեծանունը Գ փկայ սուրբ Գևորգիոս օգնեա բարնխօսութեամբ Գազկայ շահայնշահի շինողի զվկայարանս զայս քոյով անուանակողնութեամբ ի բոլջ յուսակնեալ քարնխօսութիւնս:

Սբ. Գևորգի մեջ Անանիա Արշարունյաց եպիսկոպոսի արձանագրութիւնը գրված է միևնույն ծեփին վրա, որ նաև պատկերներ նկարված են: Հավանական է, որ այս լինի Բագարանի եկեղեցիին նման, ի սկզբան առանց պատկերներու: Վերջապես քննելի է, թե Անանիայի օրով պատկերներ կային և սբ. Գևորգի մեջ թե ոչ:

Ո Ւ Ղ Ո Ւ Զ Լ Ո Ւ

Արևմտյան պատին վրա, ղեպի հյուսիսի անկյան մոտ կա մի արձանագրված քար, ուրիշ տեղեք բերված գրված: Գույնը ղեղին: Արձանագրված ղեղնագույն քարի մը կտոր ևս արևմտյան կողմը կա, նորոգված մասին մեջ, ֆրոնտոնին վրա կենտրոնեն քիչ ղեպի համարվ:

Հատկապես ուշադրովյան արձանի են հարավային դռան և երկու խորշերու քանդակները:

Տ Ա Մ Ճ Լ Ո Ւ

Տամնուի եկեղեցին իր բոլոր հատկանիշներով չի կարող 13-րդ դարեն ավելի հին լինել: Ներքին կողմը խորանին կից և ուրիշ որմասայնց խոյակներու քանդակներն են միայն, որ հին արվեստի հիշողության մը շինված են: Չորս անկյունի վրա չորս մատուցներ ունի, որոնց ոճը 13-րդ դարուն մեջ ընդհանրացած կերևի: Հիներուն մեջ արևմտյան կողմերը խորաններ բնավ չկան, եթե անոնք խաչաձև քառակուսի եկեղեցիներ չեն: Ուշագրավ նորոթյուն էր ինձ համար գալիթի երկու զանգակատուններ՝ եռհարկ, որոնք գալիթի հետ միասին շինված են: Թերևս շորթորը հարկ ալ ունեցեր են զանգակատունները: գեթ այսպես ցույց կուտա իր այժմյան մնացորդի քարձրության անհամաչափութիւնը: Հյուսիս արևելյան կողմեն դեռ կանգուն են երեք հարկերը և վրան փլած: Յուրաքանչյուր հարկին մեջ փոքրիկ խորաններ են շինված պատարագի համար: Տասն և մեկ խորան ունեցեր է այս եկեղեցին, զանգակատան մեջ եղած վեց խորաններով միասին: Զանգակատան վերջին հարկի մասին չէ կարելի եզրակացնել, թե ինչ ձև ունեցած էր. և զանգակը ինչ ձևով կայնր էին: Ընդհանուր ձևը ընդհանրապես հետևողութիւն է քաղիկիկի !!! ձեռնով եկեղեցիներու: Նույնպես մի նորութիւն չկա գալիթի շինութեան ձևին մեջ, նույն քանը կրկնված է այստեղ ինչ որ Շիրակի շրջանի մեջ շինված են: Գալիթի շորս առանձին այժմերը և ութը որմասուները ունին ստալակտիտ քանդակված մեծամեծ խոյակներ և խորիսիներ, որոշ չափով իրարմե տարբեր մուլուրներով: Սակայն պետք է խոստովանել, որ քավականին հոյա-

կապ եկեղեցի դռան է ի հետևն և մեծ ծախսերով իրագործված:

Բուն տաճարի դռան վրա բոլորված որմաղեղը թեթև պայտածուրթյուն ունի ստորին շրթունքին, իսկ վերևի եզերքը arc surhaussé այս որմաղեղը կրող դռան երկու կողմի զույգ սյուների colonne կոչելով շինված են միմյանց հակասող ուղղությամբ ոլորում տալով:

Գավիթի արտաքին դուռը մոտավորապես հիշեցնում է Անիի Առաքելոց եկեղեցվո դուռը ստալակտիտներով, որուն շուրջը բոլորված է մանվածո քանդակազարդ շրջանակ դարձյալ 13-րդ դարու հատուկ ոճով, որուն նմանները Անիի մեջ հաճախ գործածված են: Գավիթի փվերը նույնպես 13-րդ դարու ձևը և համաչափությունն ունին թեև նրա ձևին պարզ և նախնականը ավելի հին դարերու մեջ ծագում առած է:

Գավիթին առաստաղները առհասարակ voûte d'arc-rite ծածկված են եղել, թեև այսօր բոլորովին փլատակ է, իսկ մնջտեղը ստալակտիտ գմբեթ և վերևեն՝ լուսամուտ, ինչպես Հոռոմոսի վանքի և Անիի Առաքելոց գավիթները: Կան նաև գեղեցիկ մուլտրներու բեկորներ, սակայն հայտնի չէ, թե որ մասերուն կվերաբերին, շերտհիվ հաշիվ վարդապետին աննպատակ կերպով քարոքանդ անելուն և քարերը ասդին անդին տեղափոխելուն:

Մուլտրներեն ոմանք հավանորեն գավիթի առաստաղին մասերուն բոլորտիքը շրջապատված էին: Հարավային պատի վրայի արձանագրությունը կսկսի այսպես.

Ի ԹՈՒՒՍ ՈՍԷ ԿԱՄԱԻ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ ԱՅ ԵՍ ՄԻՒԹԱՐ ՆՈՍԱՆԱՅՈՅ Ե (?) ԶԻՄ ԶՈԳԵՊԱԶՈՒՍՏԵ ԵՏՈՒ ՍՈՅԱ ԵՎ ՍՊԱՍԱՌՐԲ Ի ՏՕՆԻՆ ԵԴԻԱԿԱՆՆ ԵԱՐԱԹՆ ԱԻՐՆ. ԿԱՏԱՐԻՉՔ ԶՐԱՄԱՆԱՅ...

Հարավային պատի վրա արձանագրության կեսը ինկած է, նույնպես մի ուրիշ արձանագրության բեկոր կա դարձյալ ընկած հարավային պատեն խիստ շատ փշացած: Թեև միևնույն դարուն շինված, այնուամենայնիվ եկեղեցին գավիթեն առաջ շինված է:

ԱՍՏՎԱԾՐԸԿԱԿԱԼ

Հունիս⁶ 27

Այսօր ճանապարհովեցա դեպի Ալիթուլակ, բայց ճանապարհին ուղղությունս կոխելով գնացի Ուրաքիլիսա, այնտեղ տեսա մի հին գերեզմանատուն և մի փոքր փլատակ մատուռ: Հին գերեզմանատան մեջ կա մի արձանագրված խաչքար: Այնտեղեն ուղեվորվեցա դեպի Աստվածընկալ:

Աստվածընկալ գյուղը ունի քառասուն տուն քնակիլ, ասոնք գաղթեր են Ալաշկերտեն՝ հավանորեն Պասկեվիչի ժամանակ եկած գաղթականության հետ:

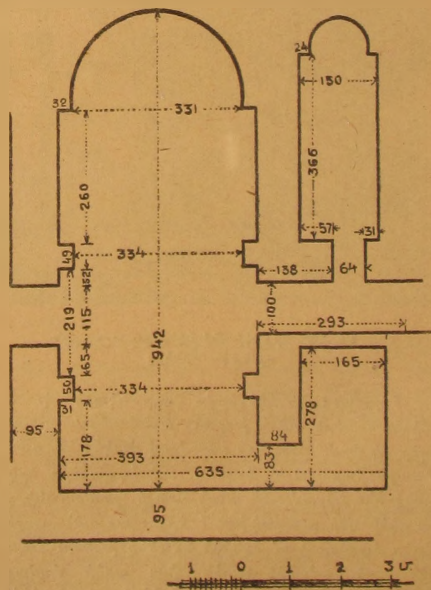
Իրենց եկած ժամանակ եկեղեցին գտեր են կիսավեր դրության, գմբեթը այնպես, ինչպես որ կա այժմ: Այս եկեղեցվո շինության ժամանակը, որ որևէ արձանագրությունն և կամ այլ աղբյուրի ծանոթ չէ ինձ, այնուամենայնիվ շինության ոճով 13-րդ դարեն ավելի կանուխ չէ. եկեղեցին շափավոր մեծություն ունի, մոտավորապես Անիի լուսավորիչ եկեղեցվո ձևով և շա-

փով, որմասյուններու վրա հանգած է ծղել: գմբեթը, որը այժմ փլած է, գմբեթը կազմված է պանդանտիվներով:

Ըստ սովորականի գավիթը շատ ավելի ընդարձակ է, չորս անջատ և ութ որմասյուններու վրա կազմված է տանիքը. չորս անջատ սյուները կլերեն մի ստալակտիտով շինված գմբեթ, շարավ արևելյան անջատ սյունին վրա կա մաշված արձանագրություն. նույնպես այդ սյունի վրա դրված դեպի արևմուտք ձգվող աղեղին վրա կա զՅՈՏԱՆԷՆ..... յիշեցի՜..... խոսքերը:

Մի երկար արձանագրություն կա նաև հյուսիս արևելյան կենտ սյունեն դեպի հարավ արևելյան կենտ սյունը ձգվող աղեղին վրա. որուն վերջին տողը հասեր է սյունի խոյակին. այս վերջին տողին վերջին բառերը թվականը թվականը կկազմեն, որ է 208 (Մ գրին վրայի գիծը մոռցված է փոքրի, որով պարզ 0 գրի տպավորություն կթողու): Գավիթին հատակը ամբողջ տապանաքարերով ծածկված է, միայն մի տապանաքար կերևի արձանագրված, այն ալ սաստիկ մաշված և անընթեռնելի դարձած. բայց մեծ մասամբ բոլոր տապանաքարերու վրա ուրվագծված են մարդկանց սիլուետներու: Այս ձևն առհասարակ այս կողմերու բոլոր գերեզմանատուններու մեջ հաճախ կտեսնվին, որ անշուշտ մի տեսակ խորհրդանշան էր:

Հարավ արևելյան կենտ սյունին հյուսիսային կողմը գրեթե խարխուխն կից կա մի նեղ ու երկար գերեզմանաքար վրան շատ նախնական կերպով ուրվագծված է մարդու նկարը: (Համեմատաբար նկարածե՛ծ թիչ ավելի երկարածն է): Գավիթի սյուններու խոյակները (կենտ սյունները) խաչազարդ են, իսկ արևելյան կողմի

Նկ. 204. Աստվածընկալ եկեղեցու հարավ-արևմտյան փոքր եկեղեցու հասակածի ներքին շափերը

* Պահպանել ենք քնագրում նշված ամիսը և ամսաթիվը նույնությամբ, թեև հունիսի փոխարեն հունիս ցեղաց է լինի: Գաղմաղ

երկու որմասյուններուն վրա միևնույն սյան կտորին հետ միակտուր քանդակած են, դուրս ցցված քանդակազարդ խաչեր, գավիթի և եկեղեցվո շուրջը ամբողջ հնագույն գերեզմանատներ են: Արտաքուստ, թե՛ գավիթը, թե՛ եկեղեցին շատ պարզ են և ըստ սովորականի խաչա-
կաված տանիքով:

Անպայման հին, թերևս 5-րդին 7-րդ դարու շինությունն է եկեղեցվո հարավային պատին կից փոքր եկեղեցին կամ մատուռը (արդյոք այս շավերով և ձևերով շինած փոքր եկեղեցիները հնագույն վկայարաններ չեն): որմասյուններ և անոնց խոյակ ու խարխիսները ըստ ամենայնի կհիշեցնեն Տեկորի, Ծիրվանձուկի և այլ հնագույն տիպի եկեղեցիներու մեջ գործածված moulure-ները, նույն ձև ունեին նմանապես Մուլաղատում գյուղի գերեզմանատան միջի փոքր մատուռի որմասյան խարխիս ու խոյակները:

Այս փոքր մատուռը ունեցեր է երկու դուռ՝ հյուսիս և հարավ կողմերեն, երկու արձանադրություն հարավային պատին վրա և մի արձանադրություն արևմտյան պատին վրա, այս արձանադրություններեն երկուրին հազիվ հետքերը մնացեր են, իսկ մեկը, որ լուսանկարված է, բավականին լավ պահված է, ու ժամանակի նորովյալ կվերաբերի:

Այս փոքր եկեղեցուն հավելվածական ձևով կցած կա մի փոքրիկ խորան և մի սենյակ: Փոքրիկ խորանը խորսնակից է բուն եկեղեցիին, իսկ սենյակը՝ հարավ արևմտյան անկյունին կից է և դռնով կհաղորդակցի եկեղեցու հետ: Հավանաբար հնագույն ձևի սպասուց պահարան էր այս փոքր եկեղեցվո համար: Խորանների պատերեն դեպի հարավ եղած պատերը հետնագույն հավելվածքներ են: Անեղծ մնացած արձանադրության վրա կա մի հետսքրբարական երևույթ՝ փորագրելու ձևի նկատմամբ, ինչպես կերևի նախ կրաշաղախի բարակ շերտով մը ծեփեր են և վրային յուրաքանչյուր տողի և տողամիջի հատուկ շափով ուղիղ հորիզոնական գծեր քաշեր են ու անոնց մեջ փորել են: Ըստ երևույթին արձանադրությունը պակաս է մնացած, որովհետև դատարկ մնացած է երկու տող և կվերջանա եի ՊՈՂ անիմատս վանկերով:

Աստվածնկալ գյուղը կգտնվի ձորի մը մեջ Քասախ գետի ափին: Ծառ կհիշեցնեն Գեղարդա վանքի զիրքը յուր սարալանջի ճանապարհով. մեկ կողմն սպառաժոտ լանջեր և մյուս կողմն ձորը, ձորի մեջ մի բարձր դիրքի վրա շինված է վանքը կամ եկեղեցին:

ԵՂՎԱՐԳ

1914 թ. հունիս 29

Ճանապարհովեցա Աստվածնկալն դեպի Եղվարդ և հազար ու մեկ ղժվարություններ կրելն ՚նտո, հազիվ հազ հասանք Ղարապուլախ ըսված գյուղը:

Այս Ղարապուլախ գյուղի մեջ ալ մի հնագույն գերեզմանատուն կա, ուր կան կտորտած գերեզմանախաչեր, քանդակազարդ տապանաքարեր, որոնք բավականին հնություն կմվին (թերևս 13—14-րդ դ. դ. մնացած):

ՆԱՄԱԿ ՊՐՈՃ. Ն. ՄԱՌԻՆ
ՄԵՏԱՐԿՈ ՏԵՐ՝
(1913 թ. հուլիս 20—դեկտեմբերի 18)

Նախապես կուզամ հայտնել իմ խորին շնորհակալություններս այն դյուրութեան համար, որ ընծայեցիք ինձ, և ես ձեր երաշխավորության տակ, կատարեցի խիստ շահեկան ուղևորություն մը ճիշտ մեկ ամիս: Թեև այս մեկ ամիսը շատ աննշան էր իմ նպատակի լիակատար իրագործման համար, սակայն զեթ կարողացա մի որոշ ծրագիր կազմել ևսուցիկա տարվան կատարելիք ուղևորություններու համար:

Նկատելով, որ ձեզ համար այն կողմերը արդեն ծանոթ կլինեն, և գուցե այնքան ալ հետաքրքրական չեն լիներ իմ տված տեղեկություններս, այնուամենայնիվ երբեմն անցա այնպիսի տեղեր և պատահեցա այնպիսի նյութերու, որոնք իմ կարծիքով, հազիվ թե ավելորդ լինեն ձեզ տեղեկացնելու: Ուստի անգամ մը ևս կկսեղորեմ ձեր ներողամտությունը, եթե ավելորդ անգամ ձեզ ձանձուրել կպատճառեմ:

Հուլիսի 20-րդ օրն էր, ճանապարհովեցա Հառիճ՝ Արագածի շրջանը այնտեղն սկսելու համար: Ծանապարհին Հառիճն 7—8 վերստ նեալով մտա Մաջիթլու ըսված գյուղը, որտեղ կա մի հին եկեղեցի: Այս եկեղեցին թեև բոլորովին նախնական վիճակի մեջ չէ մնացած, արևմտյան կողմն քունդվեր է և վրան հավելվածներ են արած, սակայն ըստ ինքսան մնացած մասերը ցույց կուտան, թե մինչև 7-րդ դար գոյություն ունեցող ոճին կպատկանի: Թիվ 108 (էջ՝ 139) լուսանկարը Մաջիթլուի եկեղեցվո հյուսիս-արևելքը ցույց կուտա, ներքուստ և արտաքուստ խաչաձև է: Հյուսիսային պատի վրա շատ արձանադրություններ կան, որոնց առանձին առանձին լուսանկարելը խիստ շահեկան կլիներ, սակայն ես հնար չունեի երկար մնալու, միայն առայժմ բավականացա լուսանկարելով: Թիվ 205 պատկերը, որ կներկայացնե հյուսիսային պատի վրա գտնված արձանադրություններու խումբը: Թիվ 206 պատկերն այդ արձանադրություններն մեկն է, որ զեթ 10—11-րդ դարերուն անտոլը՝ ցից տարեբով փորագրված է: Կհուսամ, որ առաջիկա տարի բոլոր արձանադրությունները առանձին լուսանկարելով ձեզ ներկայացնելու հաճույքը կունենամ, եթե իհարկե պետք կտեսնեք՝ իմ այս փոքրիկ ծառայությունս:

Ճանապարհս շարունակելով հասա Հառիճ: Այս վանքն ես առաջին անգամն է, որ կտեսնեի, բանակա-

* Այս հատվածը մի զեկուցագրի է իր՝ Թորանյանի 1913 թվականի երկրորդ կիսամյակում կատարած գիտական ճամփորդությունների մասին, որ նույն տարվա վերջերին ուղարկել է Պետերբուրգ Ն. Մառին: Հատվածի հետ ուղարկել է նաև 67 համարակալված լուսանկարներ, որոնք հիշատակված են քննարկ մեջ, սակայն Թորանյանի արխիվում եղած այս զեկուցագրի օրինակը (գրված հեղինակի ձեռքով), որից և սպագրում եմ այստեղ, լուսանկարներ չունեմ, այդ պատճառով էլ, ճարավորության լավ փով, այդ բանը մասամբ լրացրեց մեր Քանդաղակի լուսանկարչական արխիվը: Նախատեղով ընտրել քննարկում նշվածներին եմանները:

Կազմող

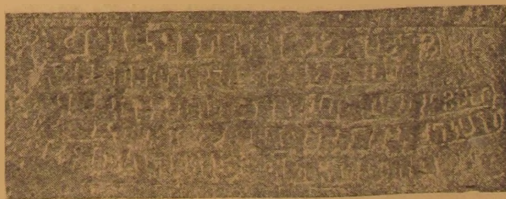
բար ինձ նյութ կար քանի մը սյւ վրադրու, Բայց այս-
տեղի իմ աշխատութենէն ավելորդ է, իսկ նյութեր զրու-
կել, որովհետև այնտեղ յամացա, ուր դուք արդեն զրկելու
եք ձեր սեփական աշխատավորները: Միայն շնմ կար-

ծեր, ուր ձեզ հասած լինեի՞նք այն հետաքրքրական գե-
ւորմանաբարերի լուսանկարները, որն այս տարի գըտ-
նելով բերել են վանքի գավիթը, Թիվ 207 լուսանկարը
կներկայացնէ այդ դերեզմանաբարի երկու կողմերը:

Նկ 203. Մաճիտուի եկեղեցու հյուսիսային պատի արձանագրութիւնների խումբը

ինձ համար շատ հետաքրքրական թվեցավ մորուսավոր
մանուկ Հիսուսը Մարիամի գիրկը նստած: Այս քարն իր
պատվանդաններով միասին գտնված է վանքի արև-
ելյան կողմը, մոտավորապես մեկ կիլոմետր հեռավո-
րութեան վրա՝ արտերու մեջն, ուր կան ավերակ մա-
տուռներ, զանազան խաչքանդակներ և զարդաքանդակ-
ներ, ի միջի այլոց նաև 7-րդ դարու հատուկ շափագանց
խոշոր տառերով, արձանագրութեան կտորներու Հաջորդ
պատկերը՝ կներկայացնէ Երեմիա երաժշտի գերեզմա-
նախաչը, որուն մասին հ. Ալիշանի տեղեկատուները
սխալ թվական դրած են (Շիրակ, երես 163), Ոչ թե Ժե
թվական, այլ 2 է (1258) թվական ունի շատ պարզ
Թիվ 208 պատկերը ճգնավորի գերեզմանախաչն է դար-
ձյալ հիշված Շիրակի երես 163-ի մեջ, Ինչպես կերևի
այստեղ ԻԱ թվականը սխալ չէ, որովհետև Ի տառն
արդեն կերևի, իսկ առջևի Ա գիրը հազիվ ուրվագծված:

Նկ 206. Մաճիտուի եկեղեցու հյուսիսային պատի ուռուցիկ
գրերով արձանագրութիւնը

Թիվ 209 լուսանկարը նույնպես հ. Ալիշանի հիշատա-
կած երջանիկ ծերունի Գրիգոր Առաջնորդի գերեզմա-
նաքարն է: Տաճարի արևելյան պատի Փրոնտոնի մի
քիվն է թիվ 210 լուսանկարը, որուն մեջ քարձրաքան-
դակ տառերով արձանագրված է.* Թիվ 211 հյուսիսա-

* Այդ արձանագրութեան կազմել են կեղեցին կառուցող աշ-
խատավորները ուռուցիկ զարդաքարով, որի բովանդակութեանն է
Տէր Աստուած որդեմա աշխատատեղ. Ամէն: Պատմող

* Այդ լուսանկարը չկարողացանք գտնել. այդ պատճառով էլ
տեղը բաց է մնում: Սևագոյ

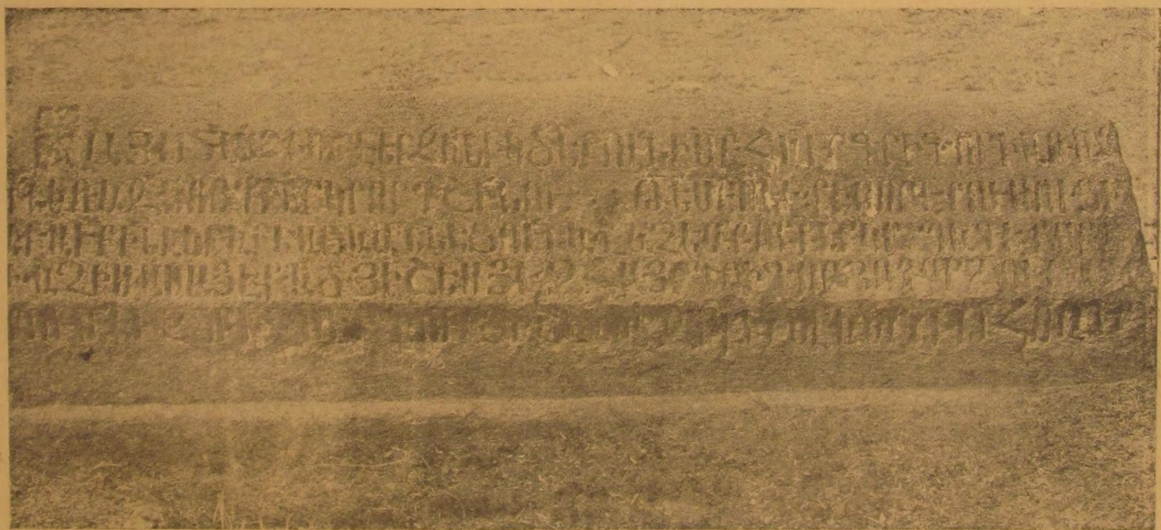

Նկ. 207. Հառիճի քառակող կոթողը (Հայաստանի Պետական Պատմական թանգարան)

Նկ. 208. Ճգնավորի դերեղմանախաչը Հառիճականքում

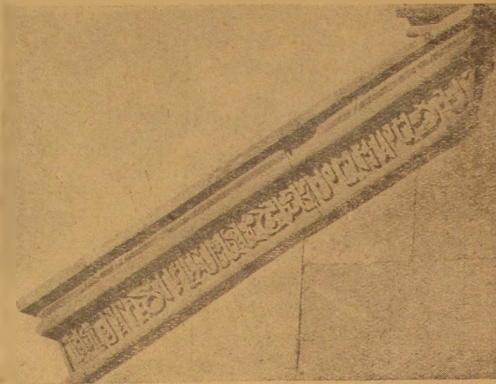

Նկ. 209. Արշակունի ձերուհու գերեզմանաքարը Հառիճականքում

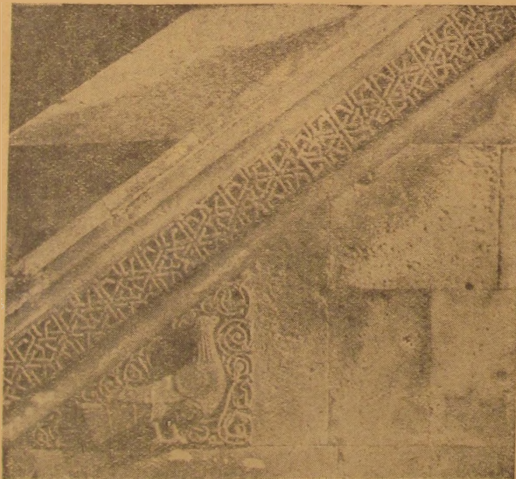

լին ճակատի քիվն է, որի ստորին անկյունին քանդակված է մի աղալինի Այս լուսանկարները կղրկեմ, կարծելով որ դուք շունենաք թերևս այսքան խոշոր նկարված, ես այս երեքը թելեոպեթրիվով լուսանկարեի եմ:

Այս տարվան համար Հառիճի աշխատանքս ընդհատելով, վերադարձա Ալթիկ գյուղը, որ առավելն և ուրեք կիլոմետր դեպի արևմուտք կգտնվի Հառիճի վանքեն: Այստեղ գտածներս արդեն անսպասելի էին ինձ համար: Երեք պատկառելի հնություններ՝ 7-րդ դարեն ոչ ոչ կանգնված և ըստ մեծի մասին իրենց նախնականությունը պահած:

Նկ. 210. Հառիճավանքի տաճարի արևելյան ճակատի սյակի ուսուցիկ զբրևով արձանագրությունը

Նկ. 211. Հառիճավանքի տաճարի հյուսիսային ճակատի թիվը

Երեք եկեղեցիներեն երկուքը գյուղին մեջն են, իսկ մեկը՝ գյուղին հակառակ կողմը մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա է:

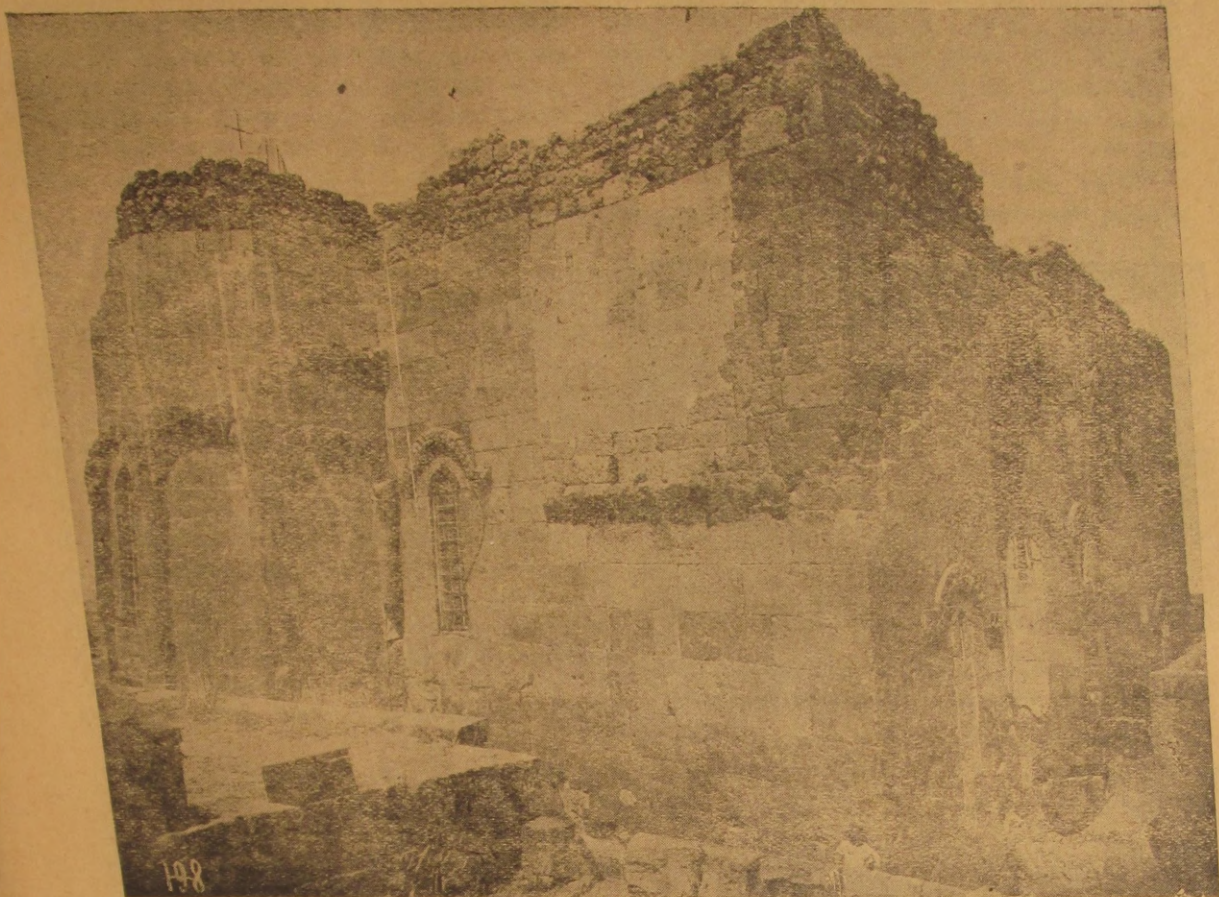
Գյուղին միջի մեծ եկեղեցին մի հոյակապ շենք է:

Ներքուստ և արտաքուստ խաչաձև. արսիդներու որմնասյուները պսակող աղեղներու և պատուհաններու պսակներու վրա ունի նուս և խաղողի քանդակներ: Արևելյան կողմեն ունի երկու խորշ հետադարձ դարերու ոճերեն քավական տարբեր: Արևմտյան ճակատին վրա կան քանի մը արձանագրություններ, որոնք հավանորեն 12—13-րդ դարերու կպատկանին: Արևելյան կողմն ալ կան մեկ երկու հատ ու կոտոր արձանագրություններ դարձյալ ուշ ժամանակի: Թիվ 212 լուսանկարը մեծ եկեղեցին է հարավ արևելքեն: Թիվ 213 լուսանկարը հարավային արսիդի որմասյուներն ու զանոնք պսակող նուս և խաղող քանդակված աղեղները կնեղակայացնեն: Թիվ 214 լուսանկարը արևմտյան արսիդի որմնաղեղներեն մեկն է, որուն տակ կա մի ընդարձակ արձանագրություն ՈՂԱ թվականի: Այս արձանագրության տեղը շատ բարձր լինելով, թելեոպեթրիվով լուսանկարեցի:

Գյուղի միջի փոքր եկեղեցին կգտնվի մեծ եկեղեցիին 20—30 քայլ դեպի արևելք. Թիվ 215, 216 լուսանկարները կնեղակայացնեն փոքր եկեղեցին հարավ արևմուտքեն և հարավ արևելքեն: Այս եկեղեցին հետաքրքրական է արևելյան կողմեն իր երկու բացթիյա արսիդներով, ինչպես Երեբունյե, Տեկոր և իր նմանները, իսկ ներքին կողմն ունի երեք արսիդ մեջտեղը մեծ, իսկ կողմնախիսները՝ քիչ փոքու: Հյուսիսային փոքր արսիդին գմբեթաթևավ մեջ կան նկարներու մնացորդներ: Թիվ 217 լուսանկարը այս եկեղեցվո արևմտյան դռան վրայի արձանագրությունն է: Թիվ 218, 219 լուսանկարներ Արթիկեն մեկ ու կես կիլոմետր դեպի հարավ գտնվող եկեղեցին է հարավ արևմուտքեն (218) և հարավ արևելքեն (219) լուսանկարված: Իր ոճի բոլոր հատկություններով առանց ունե կասկածի կայստականի հնագույն դարերուն, մինչև 7-րդ դարու Կրսեն դմբեթի պատվանդանը բարձր է քան կտորները: Ներսես գմբեթը հանգած է տրոմպաներու վրա. պատուհանները խոշոր են հակառակ իր փոքրության, իսկ զարդաքանդակները մինչև 7-րդ դար, ուրիշ հիշատակարաններու քանդակված ոճով, որոնց հնությունը փաստացի գիտենք: Արևմտյան կողմը դռան մոտ, ավելցուցքեր են մի փոքր մատուռ, որուն դռան վրա վերնասյամի փուխարեն դրեր են հնագույն ձևի կոթողանման մի դեբեղմանաբար, ինչպես տեսանք Հառիճի մեջ. այս քարին ներքևի կողմը, որ ազատ է, կտեսնվին խաղողի և մարդու քանդակներ: Հնուսն այս վանքը ծանոթ է եղեր լմպատա Ստեփաննոս անունով, ինչպես ցույց կուտան վրայի շատ մը արձանագրություններ: Արձանագրություններեն մեկը քանդակված է արևմտյան դռան անմիջապես ներս, ձախ կողմի պատին վրա, երկուսը՝ հարավ արևելյան անկյունի վրա: Այս եկեղեցվո վրայի բոլոր արձանագրությունները, որոնք գրեթե անվնաս պահված են, կփափագելի ամբողջն ալ լուսանկարել, սակայն, հակառակ փափագին անհնար ելուով, որովհետև տեղերը շատ բարձր էին, պետք էր թելեոպեթրիվ գործածել, իսկ սաստիկ բամին և ամսյամած երկինքը արգելե էին: Հյուսիսային կողմի երկու մեծ արձանագրություններն ալ արեղակ չէին տեսներ տարվա եղանակին պատճառով: Կհուսամ առաջիկա տարին ամբողջացնել թե՛ լուսանկարներն և թե՛ չափագրական պատկաներ:

Արթիկի շուրջը գյուղացվող պատմելով. շատ հա-

Նկ. 212. Արժիկի կաթողիկե եկեղեցին հարավ-արևելքից

Նկ 213. Արժիկի կաթողիկե եկեղեցու հարավային սրբիղի ջանդակազարդ սրճնակամարհերը

ձախ կգտնվին հեթանոսական գերեզմաններ, որոնց մեջ են կգտնեն զանազան իրեղեններ, ինչպես ուլունքներ, դրամներ, կավե ամաններ և այլն և այլն. Արթիկի հին գերեզմաններին գտնված հողե ամաններին շատերը անվնաս մնացած են և դուրզացիք գործածում են իրենց տան մեջ:

Արթիկ գյուղին ղեպի հարավ, մոտավորապես 5 կիլոմետր հեռավորության վրա կգտնվի Մահմուտջուկ

Նկ. 214. Արթիկի կաթոլիկ եկեղեցու արևմտյան արտիզի օթնադեղեղից մեկը և նրա տակի արձանագրությունը

գյուղը. այս գյուղն ալ հարուստ է իր բազմատեսակ հնույթյուններով: Մի հնագույն եկեղեցի կա գյուղի մեջ՝ անպայման մինչև 7-րդ դար կանգնված. մի եկեղեցի գյուղի հարավ արևելյան կողմը, իսկ մյուսը՝ գյուղի հարավ արևմտյան կողմը երկու ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա: Բացի այս եկեղեցիները կան շատ հին հեթանոսական քարափոր գերեզմաններ, ջրիստոնեական հին գերեզմաններ, ուրիշ մատուռներու և այլ տեսակ շինություններու մնացորդներ: Թիվ 220 լուսանկարը Մահմուտջուկ գյուղի մեջի հնագույն եկեղեցին է հյուսիսային կողմեն լուսանկարված. ներքուստ և արտաքուստ խաչաձև է այս եկեղեցին. տարօրինակ կերպով անսովոր է արտաքուստ կտուրներու և գմբեթի պատշաճությունը: Գմբեթեն անմիջապես ներքև, գետնահարկեն վերև, արևելյան և արևմտյան կողմերուն վրա, հատկապես շինված են չորս հատ սենյակներու նմանող կամարակապ մասեր՝ ինչպես կտեսնվի թիվ 221 լուսանկարի վրա, արևմտյան կողմեն առնված. ասոնցմե մեկուն մեջ կա անցք մը ղեպի ցած ինտրոբայց ինչ բանի կծառայեին առհասարակ հատնի չէ, պետք է մանրամասն խուզարկություն լինի: Գմբեթը հանգչած է տրոմպներու վրա, գմբեթի բմբուկին վրա, ներսեն, որ ունի կողմեր ունի, չորսին վրա պատուհաններ են, իսկ մյուս չորսին վրա շինված են հողմանեական ձևով գմբեթաղ վերջավորությանը կիսաբոլոր

Նկ. 215. Արթիկի փոքր եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

խորշեր: Մտից դուռը արևմտյան կողմեն է, սակայն այժմ ծածկված է, որովհետև գյուղացիք այս եկեղեցիին անմիջապես կից շինեցր են մի ուրիշ նոր եկեղեցի, որուն սեղանին ետևը մնացեր է այժմ թե՛ հին եկեղեցիին դուռը և թե՛ դռան վրայի մի գեղեցիկ քանդակագործ բարձրաքանդակ պատկերը (Թիվ 106 լուսանկար):

Հատ ղժվարությունը կարողացա սյաքանն ալ լուսանկարել, նախ տեղին նեղոլթյան պատճառով, հետո ամենևին լույս չկա, սեղանին երկու կողմերը դռներով ծածկված են, լամպերու լույսով եմ լուսանկարել:

Մասնուղջուկի հարավ-արևելյան կողմի վանքն ըստ արձանագրությանց հայտնի է Մակարավանք անունով:

Նկ. 216. Արթիկի փոքր եկեղեցին հարավ-արևելքից

Թիվ 107 լուսանկարը հարավ-արևելքեն լուսանկարված է: Ինչպես կերևի այս եկեղեցին կանգնված է 10-րդ դարուն: Ներսի կողմը սեղանին աջ որմնայան վրա կա մի շատ եղծված արձանագրություն ՆՄ թվականին: արձանագրությունը կվերաբերի կարծյոք մի նվիրաբերության, ինչ որ անբաստ Դավիթի կողմանն: Թեև քանացի լուսանկարել այս արձանագրությունը, սակայն տեղավույն խիստ անհարմարության պատճառով շատ անհաջող դուրս եկավ: Թեև ասկեց ավելի հաջող լուսանկար ալ գուցե չի լինի, չափազանց եղծված լինելուն պատճառով: Դրսի կողմեն արևելյան պատին վրա, կա մի կիսատ արձանագրություն, ինչպես կերևի շինության արձանագրությունն է, սակայն ղժբախտաբար արձանագրության մեկ մասը անհայտացած է: Թիվ 222 լուսանկարը արևմտյան դռան վրայի արձանագրությունն է անթվական: Արևմտյան դռան կից ունեցեր է կամարակապ գավիթ հետնագույն հավելված, իսկ այժմ միայն հյուսիսային պատի մեկ մասն է մնացեր:

Մասնուղջուկ գյուղի հարավ արևմտյան կողմի

վանքը որոշ անուն չունի և իր վրա հետաքրքրական ոչինչ չի ներկայացներ, բացի հյուսիսային պատին վրա եղած 13-րդ դարու եղծված արձանագրությունն մը: Ծենքերն ալ ամենայն հավանականությամբ 12—13-րդ դարերու գործ է: Այս եկեղեցվու մոտ հետաքրքրական է մի ուրիշ փյուտակ, որ աշտարակի մը ձև ունի: Գյուղացվոց պատմելով այդ աշտարակը տարիներ ատաջ ավելի բարձր էր եղած, քան եկեղեցին և մեջը ունեցեր է բարձրանալու սանդուղ, իսկ այժմ ոչինչ չի կարելի տեսնել ատանց մասնավոր պեղումի:

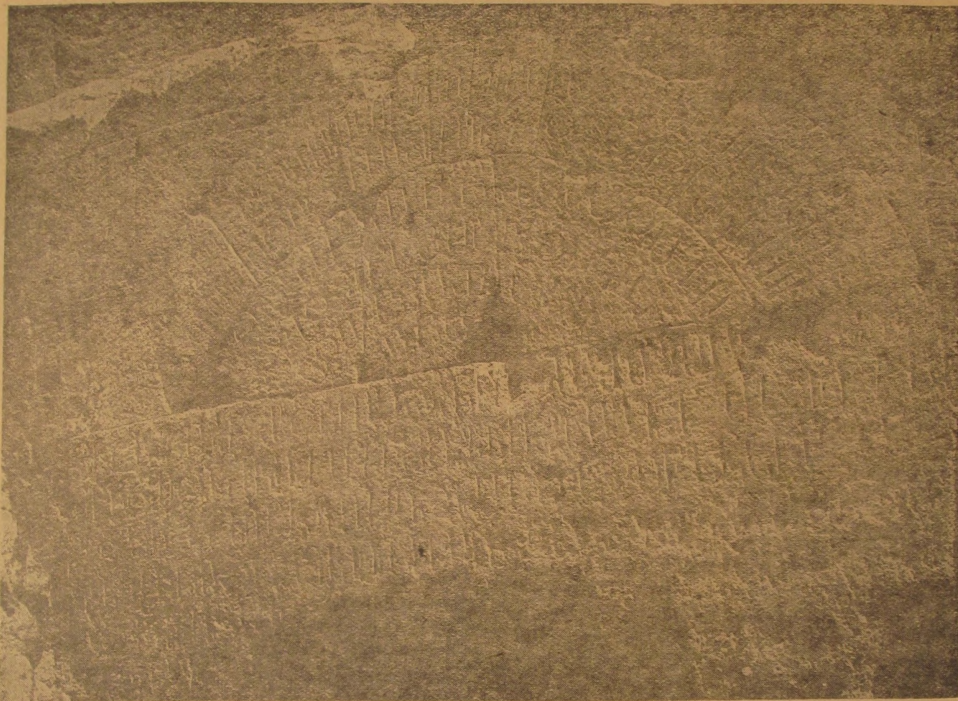
Այս եկեղեցվու արևմտյան կողմը, 200—300 քաչ հետավորության վրա, գյուղացիք գտեր են մի հոյակապ գերեզման, վրան խոշոր արձանագրությամբ մը ՆՄԹ թվականին: Գերեզմանը կպատկանի ինչ որ Ապլղաթիս իշխանի, թերև Անիի մեջ ծանոթ Պահլավունի Ապլղաթիս է: Գերեզմանը շինված է գաճ ու կրով խիստ հաստատուն (այժմ գյուղացիք քանդում են անխնայ): տապանաքարին արևելյան կողմը, հսկա պատվանդանի վրա, կանգնված է եղեր մի խաչքար, որուն լայնությունը

նը մեկ մետր 60 սմ. 1. իսկ բարձրության ըստ Իրև-վոյթի կեսն աճելին կոտրած ու անհայտացած է:

Մահմուտչուկ գյուղեն դնացի ըստ Ձեր հանձնարարության Շիրվանշուկ գյուղը, որ 3—4 կիլոմետր հեռավորության վրա է, սակայն մի քիչ ղժվարին ճանապարհը, պարտավորված էի առանց կուտքի գնալ:

Այս եկեղեցվու մեջ շափազանց հետաքրքրական են ամեն մի հարամասունը: Հատակագծի ձևը բոլորովին տարօրինակ և միանգամայն հակառակ ուղղությամբ սովորաբար հայոց հին եկեղեցիներուն. բացի լայնության համեմատությամբ անհամեմատ երկարութենն, մի պատուհան ունի արևելյան կողմեն խորանին վրա,

Նկ. 217. Արթիկի փոքր եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատի արձանագրությունը

երկու պատուհան, մի սյունով իրարմե բաժանված՝ արևմտյան կողմին վրա, հարավային կողմը, սեղանին մոտ մի պատուհան կա եղբր բացված շատ անհաշակ կերպով. հետո աղ պատուհանն ալ փակեր են: Հարավային կողմը արևմտյան անկյունին մոտ, կա մի նեղ պատուհան ևս, սակայն այս ամենը շատ ղժվար է հաշտեցնել շենքին ընդհանուր կազմության հետ: Ենթեր անպայման 5-րդ դարեն պետք է մնացած լինի, եթե ոչ աճելի հին, ներք սեղանին կամարը միայն մնացել է շատ սուր շեշտված պայտաձև, որմասյուններու խորիսնները և խոյակները կատարելապես նմանություններ են Տեկորի ներքին որմասյուններուն մուլյուրներուն. այստեղ ամեն ինչ հնություն է, Ամենն տարօրինակ թվեցավ ինձ հիմներուն մեկ մասը, որ անտաշ որձաքարով շինված է: Արձանագրությունը անընթեռնելի է, դրսեն հարավային կողմի սեղանի մոտ պատուհանի մեջ շարված քարերուն վրա: Հյուսիսային կողմը քանի մը հուսարհն տառեր կնշմարվին: Ենթը շրջապատող

թիվը նման է բոլոր փաստացի կերպով 7-րդ դարուն պատկանող շենքերուն: Արևելյան և արևմտյան կողմերեն տիմպան կազմված է ինչպես Տեկորի մեջ: Վրան ամբողջովին քարե կամարով ծածկված է եղբր, այդ կամարածածկին պարզ հետքը մնացել է ներսի կողմեն արևմտյան պատին վրա:

Վերադառնալով Շիրվանշուկեն կրկին Մահմուտչուկ, այն տեղեն ճանապարհս շարունակեցի դեպի Սոկյուտլու Դոն Սուկյուտլու չհասած 5—6 կիլոմետր գյուղեն հեռու ձորին մեջ կա մի կիսավեր եկեղեցի. թիվ 112 լուսանկար, լուսանկարեցի հարավ արևմուտքեն: Այս եկեղեցին անկասկած 10—11-րդ դարու շենք է և այնքան ալ ուշագրավ մի նորություն շունի իր մեջ, բացի քանի մը արձանագրութենն, որոնք ալ մեծ մասամբ փռացած են: Լուսանկարեցի այս եկեղեցվո հյուսիսային դռան վրայի արձանագրությունը, որը կկրե ՈՄԳ թվականը: Թերևս աճելի հին արձանագրություններ են. Թի՛ արևելյան ճակատին շափազանց մաս-

ված մի արձանագրությունը կեսը թափված և թե՛ արհամտյան դռան կից կիսակատար մի ուրիշ արձանագրություն: Ավագ խորանին երկու կողմերը ըստ սովորականին կան երկու փոքրիկ ավանդատներ, կամ խորան-

ժողովածու) որ մոտավորապես Անիի միջնաբերդի շափընդարձակություն ունի: Հսկայական որմնաքարերով հյուսված են պատերը և շուրջը քառակուսի բուրգերով շրջապատված են: Դուռ մը կերևի այժմ արևմտյան

Նկ. 218. Լճատավանքը հարավ-արևմուտքից

Նկ. 219. Լճատավանքը հարավ-արևելքից

նեք պատարագի հատուկ, ուշագրավ են ասոնց դուրսը պատին վրա գրված փոքրիկ արձանագրությունը: Այս փոքրիկ խորաններն մեկը հատկացված է եղբր պատերազմի մեջ մեռնող զինվորներու հոգվույն համար պատարագելու, իսկ մյուսը՝ անտեք ու անհիշատակ մեռնող մարդկանց հոգվույն համար պատարագելու:

Սոկրատու գյուղին մեջ ուշագրավ ուշինչ շտեմս, արդեն ժամանակս ալ չէր ներք խուզարկություններ կատարելու, ուստի շարունակեցի ճանապարհս դեպի Ադիաման գյուղը, ուր կա հավանորեն 7-րդ դարու մի հոյակապ եկեղեցի: Ներսի կողմեն բոլորովին նման է էջմիածնի մոտիկ Շոփսիմ եկեղեցուն, իսկ դրսեն դմբեթը Մատարայի եկեղեցվո զմբեթին նման է, իսկ ստորին մասերը իրեն խորշերով ավելի նմանություն կբերեն Թալինի կաթողիկեին: Թիվ 63 լուսանկարը հարավ արևելքին, թիվ 224-ը արևմուտքին լուսանկարված է:

Ադիամանի արևելյան կողմը լեռնայանջրիու քարձուքներուն վրա կան հնագույն բերդերու մնացորդներ, որոնցմե մեկը միայն կարողացա տեսնել ժամանակիս կարճության պատճառով: Այս բերդերը բոլորը շինված են անտաշ, առանց կրաշաղախի հսկայական որմնաքարերով: Իմ այցելած բերդն է թիվ 19 լուս. (Ա

կողմեն, այստեղ հնարավոր էր ճիշտ չափել պատի հաստությունը, որ ավելի էր քան երկու ու կես մետր:

Ադիամանեն քանի մը վերստ դեպի հարավ, Մատարայի մոտիկ, կա Մազարշուկ անունով մի գյուղ, փոքր Բուղուտու սարին ստորոտը: Այս տարվան ուղևորությանս վերջին կետը եղավ այս գյուղը, նյութական միջոցներս չէին թույլ տար ասկեց ավելի առաջ գնալու: ամբողջ ուղևորությունս տևեց 25 օր: Գժգոհ չմնացի վերջին անգամ այս գյուղը այցելելով: այստեղ գտա մի շատ հնագույն փոքրիկ եկեղեցի, որուն ծածկը և հարավային պատը փած են: հյուսիսային պատին վրա տակավին կան որմնայուններ և շենյաված պայտածև արդեղներ: Գյուղացիք այս եկեղեցուն կից գերեզմանին միջեն հավաքեցին են հետաքրքրական քանդակներու կտորներ, եկեղեցվո խորանին մեջ, որոնց մեջ, ի միջի այլոց, հետաքրքրական են շուրհի մեջ լուսանկարածս կոթողանման գերեզմանաքարերու բեկորներ, վրան զանազանակերպ մարդկանց պատկերներ քանդակված, այդ զարդաքանդակներու մի փոքրիկ խմբանկարն է:

Այս գյուղի մեջ եղեր է մի ուրիշ հնագույն եկեղեցի, որ գյուղացիք պահելով արևելյան պատը, մնացածը վերստին նորոգեցին և շինեցին են գյուղական եկեղեցի: Այս եկեղեցին բացի իր հնագույն թիվի ոճեն, որ

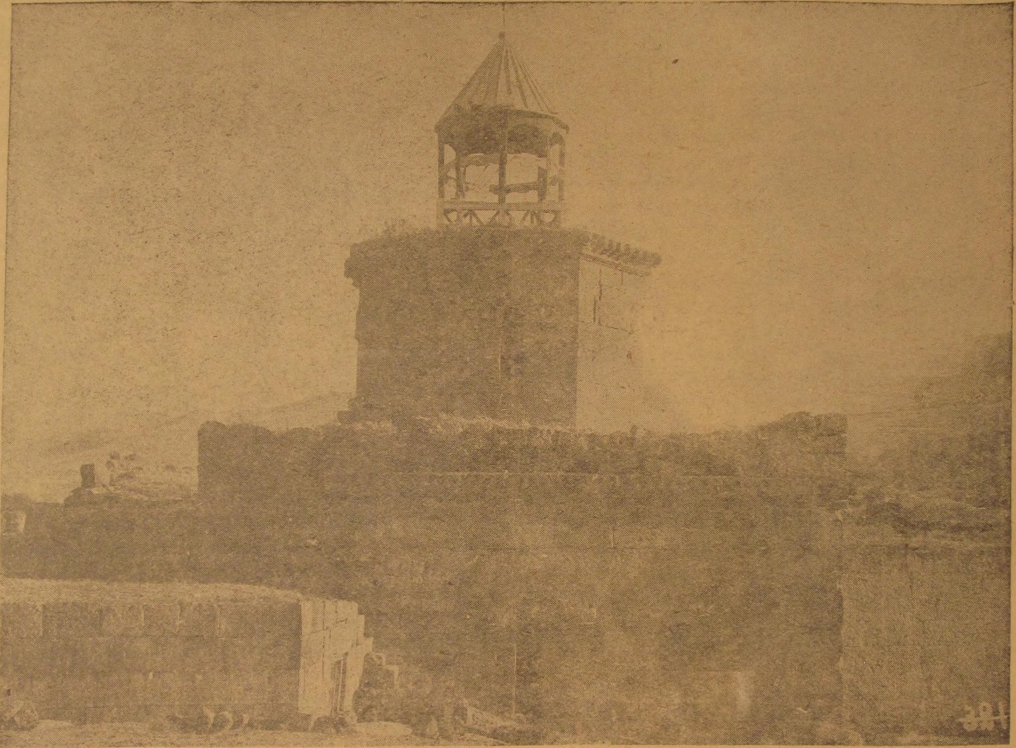

ժամանակագրական տեսակետով 7-րդ դարեն այս կողմը չի կարելի անցնել, նաև վերին աստիճան հետաքրքրական է արևելյան սլաոուհանի ներքև, մի մեծ քարի վրա ասորերեն մի ընդարձակ արձանագրություն, բայց ափսոս որ շատ մաշված է և վարժ ու լեզվին ծանոթ գիտնականներ միայն թերևս կարողանան րաոճր կորզել այդ արձանագրութենեն:

Ցավոք սրտի ստիպված էի այստեղ ընդհատել հե-

տաքրքրական և ինձ վերին աստիճան հաճելի ճանապարհորդությունս և առանց գիշեր մնալու վերադարձա ուղիդ Ալեքսանդրապոլ, թե՛ այս ճանապարհին վրա թերի թողածներս և թե՛ ավելի առաջ գնալով նորություններ հավաքելու քաղցր հույսս առաջիկա տարվան թողնելով:

Վերադառնալիս 8—10 օր հետո եկավ պ. Ստրլիգովսկին, անոր հետ միասին ալ 20 օրվան հապճեպ

Նկ. 220. Մանժուշուկի հնագույն եկեղեցին հյուսիսային կողմից

մի ճանապարհորդություն կատարեցի, առանց սակաշն շողափելի օգուտ մը տեսնելու իմ սեփական գործիս օգտին: Վերջին օրերս քանի դեռ ձյունը չէր ծածկել երկիրը, մի երկու փոքրիկ այցելություններ կատարեցի մեր քաղաքի շրջակայքը:

Ալեքսանդրապոլ—Թիֆլիս երկաթուղու գծին հյուսիսային կողմը, քաղաքեն 10—12 կիլոմետր հեռավորություն վրա, կա Դարբանդ անունով մի գյուղ: լսելով որ այնտեղ հնություններ կան, գնացի տեսնելու: Կանգուն կամ կիսականգուն շինություններ չկան այնտեղ: շատ կան հեթանոսական գերեզմաններ, որոնք բնականաբար զիս չպիտի հետաքրքրեին, որովհետև առանց պնդումի ոչինչ չի կարելի հասկանալու: Ես գնացի հայոց գերեզմանատունը, որ ի հնումն ալ գերեզմանատուն է եղած: Այդ գերեզմանատան մեջ գտա քանի մը հատ հին գերեզմանաքարեր, Հաոիճի կոթողին նման, մի-

այն թե չափազանց մաշված, տեղե տեղ փոխադրված, այնուամենայնիվ փութացի եղած վիճակի մեջ լուսանկարել այդ քարերն երեք զանազան օրինակներ, որոնց վրա թե մարդոց և թե ուրիշ զանազան քանդակներ կան: Մինչև այժմ իմ տեսածս այս ձևի քարերը քանդակված էին միշտ քրիստոնեական խորհրդանշաններով և սրբոց պատկերներով: Դարբանդի քարերը քրիստոնեական խորհրդանշաններ չկրելն զատ, ավելի մոտ նմանություն ցույց կուտան կարծեք հեթանոսական քանդակներու: Այս քարը ամբողջ չէ, ինչպես կերևի բավական բարձր է եղեր, թե՛ գլխեն կուտրած է և թե՛ ներքեն:

Այս կարգի քարերով շատ հարուստ է Բալխի գերեզմանատունը. բազմաթիվ այս տեսակ քանդակներով քարերուն մեջ կան նաև փոքրի գլուխով մարդիկ, որոնք զգեստավորված են կղերականի ձևով և գլուխին շատ

անգամ լուսասփյուռ ունին, իսկ Դարբանդի մարդու քանդակը թեև անասունի կամ զազանի գլուխ ունի. ոսկայն լուսասփյուռ չունի ևս կկարծեմ, որ Թալինի գերեզմանատան խոզի գլխով մարդիկ, թերևս կենդակացու են Տրդատի ավանդական խոզովյուննր: Քարերեն մե-

Նկ. 221. Մանուկուշուկի հնագույն եկեղեցին արևմտյան կողմից

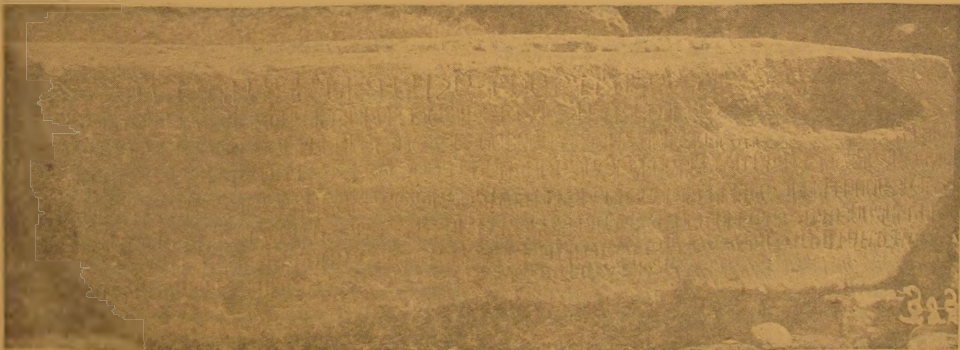
կուն վրա քանդակված խոզագլուխը բացի գլխի լուսասփյուռեն, ձեռքը բռնած է նաև խաչազուխ գավազան:

Դարբանդեն հետո այցելեցի մոտակա Հոռոմ գյուղը, ուր գիտեի արդեն, թե կան մի ընդարձակ տարածության վրա հսկա որձաքար պատերով շինված ոչ միայն բերդերու և պարիսպներու մնացորդներ, այլ և անթիվ բնակությունց հիմեր, ինչպես կան մոտակա Ուսփրի գյուղի մեջ ու շրջակայքը: Թեև Արագածը շատ հարուստ է այս ձևի մնացորդներով, սակայն կկարծեմ որ Հոռոմի նման այդքան պատերու և պարիսպներու հոծ բազմություն ոչ մեկ տեղ չկա: Մոտավորապես երեք քառ. վերստի վրա տարածված են խիտ կերպով այս պատերը, որոնց մեջ նույնիսկ որոշ են ճանապարհներ. ամենայն հավանականությամբ սա եղած է հնագույն շրջանի մի քաղաք:

Քանի մը լեռնացած բլուրներ դրաված է այս քաղաքատեղին, որոնց մեկուն վրա շատ որոշ է մի միջնարեղ, որուն այժմ գյուղացիք Ուլախչի անունն են տալիս՝ հավանորեն Ուլա-Իլի տեղ: Կուսանկարեցի

Նկ. 222. Մանուկուշուկի հնագույն եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատի արձանագրությունը

Նկ. 223. Մանուկուշուկի մոտ գտնված 1036 թվականի գերեզմանաքարի արձանագրությունը

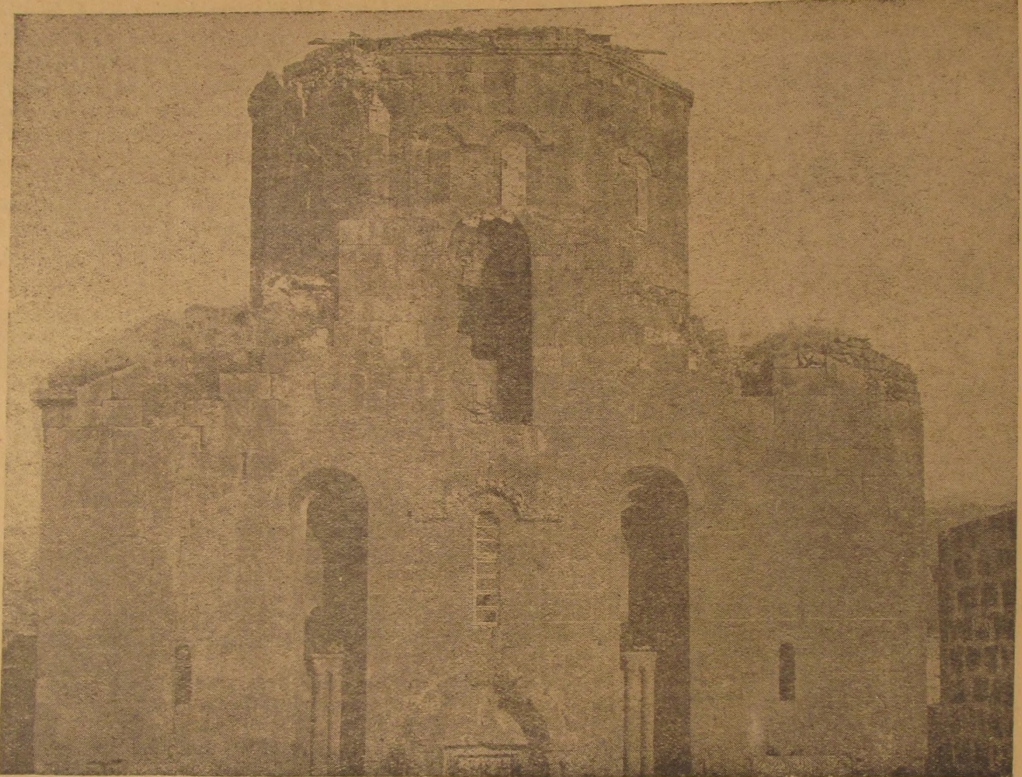
միջնաբերդի պատերը, ստորոտները և ուրիշ երկար պարիսպներու մասերը

Միջնաբերդի գագաթին կա այժմ գաճ ու կողով շինված միակ շենքի մը մնացորդը և հավանորեն սա եղեր է մի եկեղեցի շատ հետաքրքրական ձևով. շուրջը երկվում են կիսաբուրակ բրգանման մնացորդները Ապառաժների վրա կան անհասկանալի փորվածքներ, որոնց մեջ շատ կան քանդակված զանազան քարերու վրա Ս-ի

կամ Ս-ի ձևով, երբեմն քանի մը հատ իրարօք թով, երբեմն ալ զատ զատ

Այս քաղաքատեղի ընդհանուր տարածության վրա փոքր ի շատե գաղափար տալու համար, ես լուստնկարեցի թիվ 63 լուսանկարը (Ա. ժողով. նկ. № 13—18)

Ալեքսանդրապոլ
1913 զիկտեմբեր 18

Նկ. 224 Աղիտմանի 7-րդ դարի եկեղեցու քրեմայուն ճակատը

Ե

ՀՆՈՒԹՅԱՆՑ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՍԻ
ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ՝

2. Պ. Կոմիտեից ստանձնածս պարտականության համաձայն, ներկա ապրիլի 8-ին, ընկերակցությանը Կոմիտեի անդամ ներկայացուցի՝ հետս առնելով նաև Ջվարթնոցի նախկին կառավարիչ 2. Խաչիկին գիացիներ Ջվարթնոց:

Առաջին անգամ մտանք թանգարանը, որում տպա-

* Այս զեկուցագիրը Թորամանյանը գրել է Հայաստանում Հնութունների Պահպանության Կոմիտե կազմվելուց հետո, երբ Խաչիկ վարդապետը Ջվարթնոցը պետք է հանձներ Կոմիտեի կողմից նշանակված Թորամանյանին:

Կազմող

վորությունը մեզ վրա վերին աստիճան աննպատակ ուղարկեց: Գրեթե ուղադրավ տշինչ չէ մնացած այնտեղ, ամեն ինչ անկարգ կերպով թափված, փշրված և փոշիներու մեջ կորած են: Գոնե մինչև այսօր մնացած կարևոր բեկորներ վերջնական կորուստից փրկելու համար, անհրաժեշտ է այժմյան թանգարան անվանված խարխուլ սենյակից տեղափոխել մի ուրիշ ապահով և պատրաստված տեղ: Որովհետև գարնանային անձրևային ջրջանում, կարծում եմ, որ մի քանի շաբաթների հարց է վերահաս փլուզման վտանգը: Առաստաղը խիստ ու գոգավորած, արդեն թափվում են ծեփերն ու հողերը, պատուհանների սպակիները ջարդոտված, հյուսիսային պատի ցածի հարկի մեկ մասը փլած, որու հետևանքով վերևի պատերը ճեղքոտված ու բացված են: Նախասրա-

հի տախտակամածի բոլոր գերանների ծայրերը միաս-
գամայն փտած ու մոխրացած են, եթե այժմ են ուշա-
գրուվում չլարածի և հարմարավոր տեղ չպատրաստվի,
կարող է պատահել, որ մի նոր փլատակի տակ ծածկ-
վին մնացած բեկորները:

Թանգարանի չափ աննախանձելի դրուժյան մեջ են
ընդհանուր ավերակի գեղարվեստապատմական մեծար-
ժեք բեկորները: Դեռ մի տարի առաջ անեղծ պահված
քանդակագործ բեկորներ և արձանագրություններ* այ-
սօր միանգամայն այլանդակված դրուժյան մեջ են,
կոտրատել են Շիտոլի հունարեն արձանագրությունը,
արտաքին որմաղեղների մեջ քանդակված նուր ու խա-
ղողի ամբողջական անվնաս հասված մի մասի վրայից
քանդել ու թափել են խոշոր նուռերը: Այսօրինակ ավե-
րածություններ մի առ մի թվել ավելորդ եմ համարում,
և ցավալին այն է, որ այս բոլոր վնասներին ոչ ոք
ինքզինքը պատասխանատու չի համարում, որովհետև
մինչև այսօր Զվարթնոցում ծառայողների պաշտոնը ե-
ղել է հակել միմիայն հողերի տնտեսության և բերքի
վրա: Խաչիկ վարդապետին տրվել է պաշտոն հողերը
մշակելու, իսկ մյուս երկու պահապանների վկայու-
կանները ցույց տալիս որ մին եղել է ջրպատ, իսկ
մյուսը հնադապան, հետևաբար ավերակները միանգա-
մայն թողված են ճակատագրին, որուն հետևանքն է
այսօրվան տիտուր պատկերը: Խաչիկ վարդապետը և
մյուս պահապաններն այս ավերածությունները վերա-
գրում են որբերին, որոնք նախորդ տարին ապրում էին
այնտեղ գյուղատնտեսական աշխատանքներ կատարե-
լու պատճառով: Որբերի տգիտությունն ու անփորձու-
թյունը կարող էին այս շարիքները առաջ բերել, սա-
կայն եթե ձեռնահաս մեկը լիներ այնտեղ և խստիվ
զգուշացներ որբերի մտուցը ավերակների մեջ, թրեւս
այս վնասները չլինեին:

Իրաց այս վիճակին մեջ ինձ համար դժվար պիտի
լինի Զվարթնոցի ավերակների պահպանման հսկողու-
թյունը ստանձնել, եթե 2. Պ. Կոմիտեն դրական միջոց-
ներ ձեռք շահն չըրթեն այդ գեղարվեստապատմական
հուշարձանի բեկորները պահպանելու համար: Այս մա-
սին Կոմիտեից պիտի խնդրեմ հետևյալ նախնական և
անհետաձգելի միջոցները:

1. Պաշտոնապես պահանջել Խաչիկ վարդապետից
որ ցուցակով հանձնել ինձ թանգարանը՝ բացատրելով
մանրամասն յուրաքանչյուր առարկայի գտնված տեղը,
ինչ վիճակի կամ դրուժյան մեջ գտնվելը և գտնվելու
ժամանակը:

2. Ձեռնարկել մի սրահի շինություն, որուն մեջ
հնաքավոր լինի սպահով կերպով պահպանել այժմյան
թանգարանի առարկաները և դուրսը մնացած կարևոր
բեկորները, որոնց կորուստը անփոխարինելի կլինի:

3. Նշանակել երկու պահապան աշխատավորներ,
որոնց պաշտոնը լինի բացի պահապանությունը, օժան-
դակել նաև թանգարանի և դրսի բեկորների դասավոր-
ման և հարմարավոր տեղեր գծտեղելու աշխատու-
թյան:

4. Պաշտոնապես կարգադրել Զվարթնոցի շրջա-
պատի հողի վրա աշխատողներին, առանց թուլություն

թյան և պահապանների ընկերակցություն չմտնել ավե-
րակների մեջ ժամանցի կամ զրոսանքի համար:

Թ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

Էջմիածին 1924 թ.

21 ապրիլի

Ա

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԿԱՎԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Տասնօրյա հետազոտական շրջազայության
Աղեղալյալ, Ղզեալուզ, Աղավնատուն, Ֆրան-
կանոց և այլ մտակա գյուղերում 1924 թ.
ապրիլ ամսի մեջ

Ապրիլ ամսի սկզբներին (1924 թ.) վաղարշապա-
տում լուր ստացա, որ Աղճաղյալ գյուղում գյուղացիք
ինքնակամ բացել են նախաքրիստոնեական գերեզման-
ներ և դուրս են բերել զանազան հնագիտական արժեք
ունեցող իրեր: Դուրս բերված իրերը գերեզմանակը-
կիտներ փոխանակ պատմալուսի իշխանության հանձ-
նելու, տարել են իրենց հետ և սեփականացրել:

Այս լուրն առիթ տվեց ինձ փութալ Աղճաղյալ և
հետամուտ լինել, թե՛ գտնված իրերիցները և թե՛ հե-
տազոտել գյուղն իր շրջակայաներով՝ հնագիտական տե-
սակետով: 2. Ղեռնդ Ալիշան յուր «Այրարատ» աշխա-
տությունում 202 էջին վրա, գրում է, որ նույն Աղճաղյալ
գյուղում կա մի հնագույն բերդ, որը տեսնել է Ֆրանսիա-
ցի Պուլեյ Ղզկուզը 1647 թվականին և գծագրել է նույն
բերդին պատկերը (տես «Այրարատ», էջ 202): Որչափ
որ հետաքրքրական էին, բացված գերեզմանները,
նույնչափ կարևոր էր տեսնել այդ բերդը, որի մասին
մեր օրերում բնավ չէր խոսվում և գոյությունն անծա-
նոթ էր մեզ: Ուստի կրկնակի կարևոր համարելով այ-
ցեղել այս գյուղը, շտապեցի գնալ ապրիլ ամսի 9-ին:

Գյուղում և անմիջական շրջակայքում ո՛չ Ֆրան-
սիացի Պուլեյ Ղզկուզի ցույց տված բերդը գոյություն
ունեն և ո՛չ այն նոր բացված գերեզմանները, որոնց
մասին լսել էի: Գյուղում ոմանք հայտնեցին, որ հին
գերեզմաններ բացվել են ոչ թե Աղճաղյալ գյուղում,
այլ մոտակա սահմանակից Ղրզնաուզ (ըստ Ալիշանի
հնավուզ, կամ Ղրզավուզ) գյուղում: սակայն Աղճաղա-
լայում ևս կան նույնպես հնագիտական նշանակություն
ունեցող վայրեր և առաջնորդեցին ինձ այդ վայրերը:

Գյուղի հյուսիսային կողմը և գրեթե ամբողջապե-
սից, բարձրավանդակ մի տեղի վրա գոյություն ունին
նույնիսկ նախապատմական ժամանակների շինությանց
մնացորդներ գրեթե հողին հավասարված և հետզհետե
անհայտանալու մոտ:

Արտերը պարարտացնելու համար գյուղացիների՝
հին ավերակներ փորելու և հողը տանելու սովորույթու-
նը չափազանց մեծ վնասներ է տալիս հնագիտական
ուսումնասիրության: Տասնյակ տարիներ այս բարբա-
րականի վրա գոյություն ունեցող մի բոլորականման
պատերի միջից, որ ավելի քան 75 մտ. տրամագիծ ու-
նի, անդադար փորել և հողը կրել են արտերը, որով ոչ
միայն նախապես մի մեծ բլուր կազմող հողը անհայ-

տացել է, այլև անվերջ կորել են այդ փորումների մասնակ գտնված իրեղենները Գյուղացոց պատմելով այդ ընթացքի շրջապարիսպի մեջ գտնվել են մեծ ու փոքր խեցեղեն անոթներ, խոշոր կարասներ, ուլունքներ, բրնձալ, արևաթյա սուրբ, զարդեղեններ, ի միջի այլոց հատ ու կտոր մարդոց ոսկորները Այս ընթացքի շրջապակը հյուսիսային կողմից գրեթե բոլորակի շրջանակ է 1,10 սանտիմետրից մինչև 2,20 սանտիմետր հաստությամբ հիմերով, իսկ հյուսիս արևելյան կողմից սկսում են ուղղածիգ ներքին բաժանումներ ձևացնող պատերը՝ և բռնում է ամբողջ հարավային մասը պատերի գանազան շեղումներով: Բոլոր պատերը շինված են անշաղիս որձաքարով, և զանազան մասերի հետազոտությանը երևում է, որ այս բոլորը միաժամանակ շին շինված, եղեր են պարբերաբար հավելվածները, Այս մեծ մնացորդից դեպի հյուսիս արևմուտք 20—25 քայլի վրա կա մի այլ բոլորակ մոտավորապես 10 մետր տրամագծով գրեթե նույն ուղղությամբ, փոքր ինչ դեպի արևելք, կամ հարավ արևելք կա մի ուրիշ բոլորակ 21 մետր տրամագծով Այս երեք մեծ ու փոքր բոլորակներից դեպի արևելք կա մի ուրիշ կանոնավոր սրբատառ քարեկով կրաշաղիս շինված մի բոլորակ մոտավորապես 4,50 մ. տրամագծով և 80 սմ. պատերի հաստությունով Անպայման այս բոլորակը, որ այժմ ևս ժողովրդական ուխտատեղի է, կապ ունի նախաքրիստոնեական մի ավանդության հետ և իբրև սրբատեղի քրիստոնեական շրջանում վերանորոգել են:

Գյուղի արևմտյան կողմը, գրեթե մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա կա մի մեծ քարաբառու բլուր, որուն գագաթին վրա թեև չեն երևում շինարարական հետքեր, բայց բլուրի ստորին փեշերի մոտ երևում են շրջապատող պարսպի անհսկելի հաստությամբ, զուգահեռական 3,60 մ. թանձր պատեր, որոնք ձգվում են դեպի հյուսիս արևմուտք: Պարսպի ներսի կողմից բլուրի լանջերու վրա երևում են շինված շենքերի հիմեր, այս հիմերի և մեծ պարսպի միջից իբրև հասարակաց ճանապարհ բաց է թողնված 2,10 մ. լայնությամբ մի անցք, ամբողջ պարիսպների երկարությունը:

Բլուրի հարավային փեշի վրա մի ժամանակ եղեր է մի մեծ քարայր-ղամբարան, որի մասին բնիկ Աղճաղալացի, 75—76 տարեկան Վասիլ Ավետիսյանը պատմում է, թե՛ 44—50 տարի առաջ, երբ քյուլ հասնելու համար փորում էի, հանկարծ բահս դիպավ մի պատի՞ բացված պատի առջևից հողը լավ մաքրելուց հետո, երևան եկավ մի սենյակի նման տեղ, մասամբ քարափոր, պատերը ձեփված գածով, կամ կրով: Հետևելով հողը մաքրելով և խորը գնալով գտա հողե ամանով լիքը վեց և մի քրեզան: Ուզում էի փորումներս շարունակել, սակայն գյուղացի թուրքեր արգելք եղան, առարկելով որ այդ տեղը կպատկանի իրենց, և նախնայաց դամբարան է համարում թուրք հասարակության կողմից: Գյուղին կից դաշտի ճանապարհի աջ կողմն ընկած է մի մեծ բոլորակ քար 1,90 մ. տրամագծով: Բոլորակի եզրերից, 20 սմ. ներս, 20 սմ. լայնությամբ և 20 սմ. խորությամբ կանոնավոր կերպով փորված է շուրջանակի ենթադրում եմ, որ այս քարն առանց խորհրդավոր նպատակի չի շինված, շատ կարելի է, որ մի

պաշտաման հետ կապ ունի, քանի որ շուրջը լիքն են հեթանոսական շրջանի մնացորդներ:

Միանգամայն համոզված, որ Պուլյեյ լրկուզի նկարած բերդը կամ մի թյուրիմացություն հետևանք է և կամ գոյություն ունի մի ուրիշ տեղում և տեղի անունն էլ սխալ է գրված, ստիպված եղա հեռանալ Աղճաղալայից, հետազոտությունս առայժմ բավական համարելով:

Որովհետև աղճաղալացիք հայտնել էին, որ վերջերս գտնված են հին գերեզմաններ մոտակա Ազնավուզ գյուղում, ճանապարհվեցի դեպի Աղճաղալուզ գյուղը՝ Աղճաղալայի գյուղխորհրդի քարտուղարի ընկերակցությամբ: Քարտուղարը հանջնորդեց ինձ դեպի բացված գերեզմանները, որոնք գուշի հարավային կողմին կից մի մեծ բլուրի հարավ արևմտյան կողմի վրա էին՝ բլուրից մի քանի քայլ դեպի հարավ: Գերեզմանները գտնվում էին դեպի հարավ զանցող ճանապարհի վրա, որուն հողը հետզհետե մաշվելով գերեզմանի միջի ասարկաները սկսել էին երևնալ, որով գյուղացիներից մի երկուսը հետաքրքրվելով, սկսել են փորել գանձ գտնելու հույսով: Նախապես իմ տեղեկությունը բացված երկու գերեզմանի մասին էր, որոնց միջից զուրս հանված էին 3 հատ խեցեղեն պտտուկներ: Սակայն իրողությունս այն էր, որ ավելի քան 10 գերեզմաններ փորված էին այնտեղ և հողը վերստին տեղը լեցված, հետևաբար հայտնի չեղավ, թե ի՞նչ տիպի գերեզմաններ էին և ի՞նչ իրեր են երևացել մեջերս: Դիմացի գյուղխորհրդի նախագահին և պանհանջեցի գտնված խեցեղենները. նախագահը ինձ մտահացրեց, որ խեցեղենները շրկված են Սամաղար շրջաօրծկոմի նախագահին մեջ զորկրվելու համար: Եվ իրոք, զրկված էին երկու միջակ մեծությամբ պտտուկներ, որոնք ինձ հասնելուց հետո ուղարկել եմ Կոմիտեին, սակայն երկու հատ միայն, փոխանակ երեքի, ինչպես հայտնեցին գյուղում:

Աղճաղալուզ գյուղում բացված գերեզմաններից անհամեմատ ավելի հետաքրքրական էր գտնված գերեզմանների մոտի բլուրին վրա մի հնագույն բերդի մնացորդ, որն անպայման շինված էր ուրարտական ժամանակ: Բերդը գրեթե քայքայված է ամբողջությամբ, ներքին բաժանումներ որչափ որ մնացել էին որոշ, մանրամասն չափազանց տեղի վրա: Հյուսիսային կողմը ամբողջովին քանդված է, նմանապես արևելյան կողմը, որուն հիմերը հազիվ հայտնի են, իսկ հարավային պատերից դեռ կանգուն կան 2 1/2-ից մինչև 3 մետր բարձրությամբ: Հարավային ձայրին անկյուններին վրա շինված են բրգանման քարակուսիներ, իսկ հարավային պատի վրա իբրև հենորմներ պատի հետ շինված են 3,80 մ. լայնությամբ և 50 սմ. դուրս ցցվածքներ, անշուշտ ամրություն, հաստատություն համար, այս վերջինս դեռ գոյություն ունի մոտ 3 մետր բարձրությամբ: Այս շենքը հին ժամանակ եղել է անշուշտ մի ցեղապետական ամրոց, կամ դղյակ, անկախ ներքին ամուր կառուցվածքից դրսից ևս շրջապատված է եղել ամուր, շրջափակ պարիսպով, արևելյան կողմից 5 մետր հեռավորության և արևմտյան կողմից 21 մետր հեռավորության վրա: Հյուսիսային և հարավային պարսպամասերի հետքերը կորած են: Ամրոցի, կամ դղյակի վերևի մասի մուտքը եղել է հյուսիս արևմտյան կողմից, որով

գետն շենքը կառուցված էր մեծ ապառաժուտ բլուրի վրա և մուտքը բարձր էր, ուստի գրեթե 3—4 մետր տարածություն մտնելուց աստիճանաբար վերև բարձրացող մի լայն ճանապարհ են շինել մինչև ամրոցի դռան առջև, ճանապարհի լայնությունը եղել է ուղիղ շորս մետր, այս լայնությունից անկախ երկու կողմից, բարձրացող ճանապարհի ամրություն համար շինել են 210 սմ. հաստությամբ որձաքար պատեր նույնպես շեղակի մինչև շենքն աստիճանաբար բարձրացող. այս ճանապարհով ցեղապետը, եթե ոչ կառքով, կարող էր բարձրանալ ձիով մինչև դղյակի դուռը: Հետքեր կան, որ շենքը հյուսիսային կողմից և ունեցեր է բրգանման քառակուսի մասեր, երկու անկյունների վրա, և հյուսիսային կողմի հատակն ավելի ցածր է եղած, գրեթե այժմյան գետինի հավասար, ամենայն հավանականությունամբ այս կողմի վրա և ունեցեր է մտից դուռ: Ինձ ընկած է, թե Պուլեյ լեզվուց ֆորնսիացին 280 տարի առաջ այս բերդն է, որ կանգուն տեսել է, որը տարիներ հետո ավերվել է և գերություն այնքան վաղ ժամանակ է եղած, որ ներկա գյուղացիների մեջ. ամենից ծեր մարդիկ անգամ չեն հիշում բերդի կանգուն ժամանակը: Պուլեյ լեզվուհի տեսածը բերդ լինելուն մի մեծ հավանականություն կա, այն է անկյունների բրգանման լինելը, ինչպես կերպի Եկրարատին 202 շջի պատկերին մեջ, նույնը երևում է նաև, թե տեղին վրա և թե իմ հատակագծի վրա: Ամենայն հավանականությամբ Պուլեյ լեզվուց բերդը գծագրել է հյուսիսային կողմից, ուր նաև տեղին վրա նշմարվում է մի դռան տեղ և անկյունի բուրգերի մեկ մասի հիմը: Ամրոցի հյուսիս արևմտյան կողմի վրա մինչև այժմ, բացի գերեզմաններից նկատվում են կրովիներ, որոնց երկուքը և խոշորագույնները ամրոցի կից և հավանորեն ամրոցը ընդարձակող արտաքին պարսպից ներս էին զբտնվում: Մասնավոր հետազոտության արժանի են ինչպես Աղճաղալայի, նույնպես այս գյուղի հյուսիսային կողմի դռները: Նաև մոտակա Աղալնատան սահմաններում խիստ շատ են նախաքրիստոնեական մնացորդներ և գերեզմաններ:

Ուղեգրվուզին խիստ մոտ և սահմանակից է Աղալնատուն գյուղը, լեռնով, որ Աղալնատան մեջ ևս գտնվում են պատմական հուշարձանների մնացորդներ, այսցնելցի նաև այս գյուղը, որ բավականին շահեկան եղավ այժեռություն թե՛ նախաքրիստոնեական և թե՛ քրիստոնեական շրջանի հին հուշարձանների տեսակներում: Այս գյուղում ևս, երբ դաշտը վերջանում է և սկսվում է լեռնալանջը, առաջին բարձրության լանջին վրա, գյուղին կից, կա մի հնագույն գերեզմանատուն, որը վրջին տարիներու օգտագործում էին գյուղացիք (այժմ գնդիգմանատունը գյուղացիք տեղափոխած են Բ. րիշ տեղ): Խառնիխուռն կտեսնվին զանազան դարաշրջանների քրիստոնեական գերեզմաններ: Գերեզմանատան վերևը փոքր լին հարթավայր տեղի վրա կառուցված է եղել նախաքրիստոնեական շրջանի մի բերդ մեծա մեծ որձաքարի զանգվածներով, որոնք զբտնված են միմյանց վրա առանց շաղախի: Բերդի տարածությունը փոքր է, հազիվ հասնի 22 մետր լայնություն, նույնչափ ևս երկարություն, սակայն ինչպես կերպի, այս կտորը եղել է միայն միջնաբերդ: Հեռվից

շրջապատված է եղել մի ուրիշ պարսպով, որին հետքերը տեղ տեղ հազիվ տեսանելի են: Սակայն ինչպես երևում է քրիստոնեական շրջանում չեն լքած այս բերդը, այլ վերաշինել են և մերացրել են կիսաբլուրակ բուրգերով, որոնցից մեկ քանին դեռ կիսականգուն գոյություն ունին, դժբախտաբար գյուղացիք հետդճեսե քանդում են քարերից օգտվելու համար: Բացի բուրգերի քանդումից, փորում են նաև գետնի անմշակ տեղերը և հողիցը կրում իրենց արտերը պարարտացնելու համար: Այս փորումների օգուտը չի սահմանափակվում գյուղացու համար միայն պարարտացման համար հող դուրս բերելու մեջ: Իրենց պատմելով օգտուում են ուրիշ շատ իրեղեններ, հնագույն տնային կարասիներ, գործիքներ, նույնիսկ դրամներ: այդ պատճառով գյուղացիք հրապուրված այդ փորումների բազմակողմանի օգուտներով չեն լսում պաշտոնական արգելքները և շարունակում են իրենց ավերիչ գործը և գիտությունը տուժում է միշտ տգեղ գյուղացու այսօրինակ վարմունքից:

Միջնաբերդը կառուցված բլուրին ներքև կա մի մեծ քարայր, որն աճուշտ օգտագործել են հին ժամանակ բերդը կառուցողները: Նաև քրիստոնեական շրջանում բերդին տիրացող ու նորագողները: Դուռը գտնվում է հյուսիսային կողմ՝ այժմ հողով լցված վերջին ժամանակներս: Դուռը եղել է կապույտ որձաքարից, որուն կեսը կա այժմ տեղին վրա, իսկ մյուս կեսը գյուղացիք տարել են իբրև սալաքար գործածելու համար: Վերջին թուրքական արշավանքների ժամանակ գյուղացիների կենսապատանել է այս քարայրի մեջ և շորս օր մնացել են անկատելի: Բերդի շրջակայքում գյուղացիներից ինքնակամ պեղում անողները գտել են նաև նախաքրիստոնեական շրջանի հնություններ՝ բրոնզյա, երկաթյա զարդեր, գործիքներ և խեցեղեն ամաններ:

Հավանաբար քրիստոնեական շրջանում բերդին տիրողները շինել են բերդի հարավային պարսպին կից մի փոքր եկեղեցի՝ բավականին ճոխ քանդակագործությամբ: Եկեղեցիի շենքի շինելակերպը և գործադրված քանդակների ոճը ցույց են տալիս, որ շենքը շինված է 11-րդ դարուց ոչ ուշ: Սակայն երկար ժամանակ կանգուն մնացել է եկեղեցին և քարերի վատ տեսակի պատճառով հարավային պատը վտանգվել, այդ պատճառով իսկ եկեղեցին ևս հարավային պատին կից, մոտավորապես 8 մետր տրամագծով շինել են կիսաբլուրակ մի բուրգ, իբրև շենքի հենարան, որում շերտիվ մինչև այսօր մնացել է կանգուն: Պատերը կառուցված են կարմրագույն տափ քարով, թեև վերին կամարածածկը փլված է, սակայն ամեն կողմից գրեթե երկու մետրից ավելի բարձրությամբ պատերը կանգուն են: Խորանի գմբեթաբարդի մեջ հատկապես հյուսված է մի կարաս՝ անշուշտ երգեցողության ժամանակ արձագանք տալու համար:

Գյուղացիք այս ավերակը վերածել են այժմ ուխտատեղիի: Խորանի կիսաբլուրակի մեջ կանգնել են վեժմ քարի նմանող մի քար, և վրան գրել են 11-րդ դարու արձանագրված քարի մի բեկոր, որում վրա մոմեր կպցնելով ամբողջովին մրոտել են և անընթեռնելի դարձրել: Տեղի վրա մնացած բեկորներից կա 11-րդ դարու ոճով մի խոյսկ և 13—14 դարերու հատուկ ոճով քանդակված մի պատուհանի շրջանակ, սրանք ևս պաշ-

տաման առարկա են եղել խորանի մեջ գետեղվելով: Եկեղեցիի հյուսիսային կողմը շենքին մոտիկ կա մի խաչի պատվանդան, որը 13-րդ դարու է: Աղավնատան բերքի հարավային կողմը, բերդը շրջապատող մեծ պարսպից դուրս կա մի մեծ խաչարձան պատվանդանավոր, պատվանդանի առջև կան տապանաքարեր, որոնց մեկն ամբողջովին արձանագրված է, սակայն Ժեմանակի ընթացքում քարն այնքան է մամոտացած, որ գրերը գրեթե մամուռի ներքև անհայտանալու վրա են: Նշմարվող տառերի ձևից կարելի է հետևել միայն, որ արձանագրությունն անպայման 14-րդ դարու գործ է:

Ազճաղայից մինչև Աղավնատուն գյուղերի սահմաններին անմիջապես կից եղող նախաքրիստոնեական անշաղախ որմնաքարով կազմված ամրոցներու պատեր, կրոմլեխների մնացորդներ հաճախ տեսնելով միանգամայն համոզվեցի, որ այդ շրջանը եղել է նախաքրիստոնեական, նույնիսկ նախնադարյան շրջանի հոծ բնակչության մի միջավայր, ուստի հարցաքննելով այդ ուղղությամբ մոտոս հավաքված գյուղացիներին, ստացած պատասխաններս խրախուսեցին ինձ գնալ և անձամբ տեսնել այն ամենն, ինչ որ գյուղացին, երբեմն չափազանցված, երբեմն այլափոխված ձևով և մեկնություններով նկարագրում էր: Հարցումներս առհասարակ հին կրոմլեխների, նախապատմական դամբարանների և պաշտաման տեղերի շուրջն էր դառնում, և այս ամենին համար դրեթե հաստատական պատասխաններ էի ստանում: Ուստի վճռեցի հետևել առավելո շրջապայել շՐՐ-ընաները և մանրամասն հետազոտել:

Հետևյալ օրը վաղ առավոտյան Աղավնատուն գյուղի և Հարամուր գյուղի սահմանին, Աղավնատան հողի վրա տեսա մի կրոմլեխ, որը բավականին քնորոշ ձևով պահված էր, թեև շրջանակի քարերից պակասում էին, այնուամենայնիվ բոլորակի շարքը, ձևը և քարերի տաշվածքն ու շարվածքը հասկանալու չափ, անաղարտ մնացել էին նաև երկու հսկայական անտաշ քարերից տապանաքարեր: Այս կրոմլեխն այնքան ուշադրությունս պատվեց, որ չափազերեցի, գծագրեցի, մասամբ վերակազմելով նախնական վիճակը:

Երբեմն թուրքաբնակ, իսկ այժմ ամայն մոտակա Հարամուր գյուղը այցելելով տեսա մի շատ հնագույն ավերակ, որը բերդի նմանություն չուներ, այնուամենայնիվ նախաքրիստոնեական մի կարևոր շենքի տպավորություն թողեց իմ վրա: Ծննքը գտնվում է հին դյուղի դիմաց, մի բլուրի վրա, շինված է միջակ մեծությունամբ կիսատաշ, սևագույն կարծր քարերով, ներքին բաժանումների հետքեր չեն մնացել, եթե եղել են քանդակելով և քարերը տարվելով անդադար անհայտացել են: Արտաքին շարքերից ևս հազիվ մնացել է մի կարգ քար: Բլուրի ստորոտն աստ անդ թափվելով են խաչքարի բեկորներ, շենքերից քանդված հրաբխային սրբատաշ քարեր, մի հատ անընթեռնելի արձանագրության բեկոր, որոնք ցույց են տալիս թե այստեղ, սևակախ բլուրի գագաթի շենքից, եղել են կրոնական կամ աշխարհիկ շենքեր և միանգամայն անհետացել են, իրենց գոյության ապացույց հազիվ մի քանի քարեր և բեկորներ թողնելով:

Հարամուրի թնությունը վերջացնելու հետո ուղղո-

վեցի դեպի արևմուտք և արևմտահյուսիս ամայն և անմշակ վայրերը քննելու, որոնց տեղական քնակիները զրո էին անվանում:

Աղավնատան սահմանից դեպի Կոշ (հնուին Կուաշ) գյուղը հազիվ մի կիլոմետր հեռավորության վրա, սկսեցին երևալ կրոմլեխներ և նախապատմական գերեզմաններ: Հետզհետե խտանում էին գերեզմանները դեպի Կոշ և դեպի Ծամիրան գնալու ճանապարհին երկու կողմերը: Չափազանց զարմացում էր ինձ այդ գերեզմանների գրաված վայրերի ընդարձակությունը: Մոտավորապես երեք բառակուսի վերստ տեղի վրա տարածված էին մի քանի տեսակ նախապատմական գերեզմաններ և կրոմլեխներ, որոնք ապացույց են մի ժամանակ այդ վայրերի բազմամարդկության: Իլխավորապես երեք տեսակ գերեզմաններ որոշ էին այդ ընդարձակ տարածության վրա: 1. Կրոմլեխներ, որոնք թեև Աղավնատան և Հարամուրի մեջտեղ եղածին չափ լավ պահված էին, այնուամենայնիվ շրջապատող բուրբակ քարերի շարքերից մնացած էին որոշ չափով: 2. Փոքր հողաթմբեր առհասարակ բուրբակ ձևով՝ վրանները որոշ չափով ծածկված մանր ու խոշոր քարերով: 3. Ավելի հեռաբերական և ավելի հնագույն երկանց ինձ մի կարգ գերեզմանատներ, որոնք հարմարավոր քարերով շինված են արկղաձև մոտավորապես 70—80 սանտիմետր հողի խորության մեջ և վրաները ծածկված են միակտուր անտաշ բնական սալերով: Հնդհարապես սալերու մեծությունը հավասար են ներքևի արկղաձև կազմված գերեզմաններին: Այս տեսակ գերեզմաններ ընդհանրապես հատ հատ առանձին են մեկմեկուց 4—5 մետր հեռավորության վրա, սակայն կան այնպիսիները ևս, որ երեք կամ չորս արկղի միասին ձևացված են՝ անշուշտ յուրաքանչյուր արկղի մեջ մի մեծել թաղելու համար: Բացի այս երեք տեսակի գերեզմաններից, կան նաև տեղ տեղ մեծամեծ քարակույտերով կազմված դամբարաններ, որոնք միջին հաշվով 8—10 մետր երկարություն և երեք մետրից ոչ նվազ բարձրություն ունին: Քարակույտերի քարերն այնքան մեծ չեն, խառն են նույնիսկ մասն քարերով, իսկ մեծ քարերի ամենից խոշորները հազիվ թե անցնեն ներկայիս շինությանց մեջ գործածված սովորական սև պատերի քարերի մեծությունը: (Այս քարակույտ դամբարաններից մոտավորապես 40 հատ համարեցի Փոքր Թայինի մոտ դաշտավայրի վրա, որոնց մեկ քանիսին երկարությունը կհասնի մինչև 15 մետրի, բայց այս մասին իր տեղում):

Այս ընդարձակ գերեզմանատունը դիտելուց հետո մնում էր քննել հյուսիս արևմտյան կողմը մի քարձրության վրա կանգնված աշտարականման բուրբակ շինություն, որուն գյուղացիք Յուղ անունն են տալիս, որպես թե դա լինի զինվորական դիտարաններ հին ժամանակ: Ի հարկե ես չէի կարող բավարարվել գյուղացիների տված քացատրություններով, հարկ համարեցի անձամբ բարձրանալ բլուրի վրա և տեսնել մոտից: Նայքան բլուրը բարձրանալս, բլուրի ստորոտին մոտ տեսա հին նախապատմական պատերի հիմքեր ավելի քան մեկ ու կես մետր հաստությամբ. այս պատերը չէին անառում ուն շենքի պատերի, անպայման կրոնական պաշտամունքի հատուկ մի հիմնարկություն էր եղած: Պատերը թվով յոթը հատ 6—7 մ. միմյանցից հե-

ու զուգահեռաբար ձգված են արևելքից արևմուտք կանոնավոր կերպով: այս պատերի գույները կապված չէին միմյանց ո՛չ արևելյան կողմից և ո՛չ արևմտյան կողմից, հետևաբար արևելքից դեպի արևմուտք ձգվող այս պատերին ուղղահայաց հյուսիսից հարավ պատերի հետքեր չկան: Հետևաբար պարզ է, որ ծածկույթավոր շենքի պատեր չէին այս երկար զուգահեռական պատերը, որոնց երկարությունն առնվազն 40—50 մետրի կհասնի:

Սույն երկար հիմքերից մի քանի քայլ դեպի արևելք, բլուրի լանջի վրա կա մի քարակույտ, կրոմլեխի նման, հասնի չէ թե որտեղից են բերած դրած այնտեղ մի խաչքարի կտոր և ուրիշ երկու կամ երեք հատ քանդակներ բեկորներ և վերածել են ուխտատեղիի: Շրջակա գյուղացիք, իմ առաջնորդի ասելով, գոնե տարին մեկ անգամ ուխտի են գալիս այստեղ: Համենայն դեպս, հեթանոսական ժամանակից ա.դ տեղերը մի սրբավայրի համրված են ուրեցել և քրիստոնեության ժամանակ ևս շարունակում են հին ավանդության վրա հիմնված:

Աշտարակից թափված քարակույտերից մեծ դժվարությամբ անցնելով հաստաբուն բոլորակ շենքի մոտ, որը ոչ դիտարան է և ոչ դերձին դարաշրջանների գործ. այդ ամենահին, թերևս նախաուրարտական, մի խորհրդավոր կառուցվածք է: Ենթի տարածագծեր 8,40 մետր է, բարձրությունը, մինչև ուրեցել և քրիստոնեությունից վրա, 4,80 մ. է, հավանականորեն մինչև հատակը կլինի 4 մետր ևս, որով այժմյան բարձրությունը կլինի ավելի, քան 8 մետր: Բայց ի հարկե սա իր նախկին խկական բարձրությունը չէ: Իր շուրջը թափված քարակույտերը ցույց են տալիս, որ շատ բարձր է եղած, հետզհետե փլուզվել այսքան է մնացել: Ինչպես դուրսն այնպես ալ ներսն են թափել մեծամեծ քարեր և խտացել են այնպես, որ հնար չենդավ ներքին տրամագծեր չափել: Արևելյան կողմից մի դուռ, կամ պատուհան ունի մեկ մետր լայնությամբ և բարձրությամբ. ամբողջությամբ չհինված է անտաշ, կարծի քարերով առանց շաղախի, սակայն քարերի ընտրությունը եղած լինելուն կասկած չկա, որովհետև քարերը միշտ երկարավուն և կանոնավոր հաստություն ունին որով ավելի լավ կապված են շարքերը: Այս շենքի պատերի շարվածքի մեջ նախապատմական շրջանի մի շարք պատերու մեջ զորված անհեթեթ մեծությունը զանգվածներ չկան, միայն թե մեջը ինչպե՞ս են մի քանի մեծ քարեր, որոնք հավանորեն նախապարհի գագաթի վրա ծածկույթի քարերը եղած են: Սա կարծում եմ, որ այս շենքը նախապատմական ժամանակի մի սրբավայր, կամ ուխտատեղի եղած է և նույն ավանդության շարունակություն է այս աշտարակին մոտի ուխտատեղին, որ նկարագրեցի քիչ առաջ:

Արդեն լրանում էր իմ տասնօրյա ճանապարհորդության ժամանակը, 9-րդ օրն Աղվանստան շրջանում անցնելուց հետո, այնցա Ֆրանկանոց գյուղը: Այս գյուղի հյուսիս արևելյան կողմը, արտերի մեջ, երևում են հնագույն երկար պատերի հիմքեր, որոնք ուսումնասիրության կարող են, տարակույս չկա, որ այդ հիմքերը նախաքրիստոնեական ժամանակի անշղախ որձաքարի պատերի մնացորդներ են, սակայն լրջորեն հետա-

զոտելու, ուսումնասիրելու համար հարկ էր տեղ տեղ փորաններ կատարել, որու մասին ես արտոնություն չունեի 4ոմիտեից, ուստի առայժմ փաստն արձանագրելով, թողի այդ մասի մանրամասն ուսումնասիրությունը հարմար ժամանակին:

Ֆրանկանոցի հարավ արևելյան կողմի վրա կա մի կիսավեր եկեղեցի Սիմոն կաթողիկոսի ժամանակ (1763—1780) շինած, այս եկեղեցին շինված է շատ հասարակ քարե պատերով, վաղուց անհետացրել է վրայի փայտածածկը, պատերը նույնպես քանդվելու և ավերակ դառնալու վրա են: Այս եկեղեցիից դեպի հյուսիս արևմուտք կա մի գերեզմանատուն, որը շատ հին է, սակայն հետաքրքրական են այնտեղ գոյություն ունեցող մի շարք գերեզմանաքարեր, որոնք թե՛ կուլտուրական և թե՛ ազգագրական նշանակություն ունին այս կողմերի 16—17-րդ դարի ժողովրդական կյանքի վերաբերմամբ: Այս նշանակալից գերեզմանաքարերը առհասարակ համեմատաբար բարակ, սովորականից մի քիչ բարձր և կիսաբոլոր վերջավորությամբ կանգնված միակտուր քարեր են, փոքր ինչ հիշեցնում են հին օրորոցաձև տապանաքարերը: Այս ձևի ամեն մի տապանաքար քանդակված է իր ժամանակակից սովորության համեմատ: Տապանաքարերն մեկուսի վրա բլուրովի: Նախնական գծերով քանդակված է մի մարդ երկար արիալուղ հագած, ձեռքերը մեջքին դրած պար խաղացողի ձևով: Առջև զրված է մի բաժակ, բաժակի կողքին մի գինու կուժ: Մի երկրորդ գերեզմանաքար: վրա քանդակված է մի մարդ, դարձյալ երկար արիալուղով, մեկ ձեռքը դրած մեջքին, իսկ մյուս ձեռքով՝ բռնած գինու կուժը, կուժից քիչ հեռու գինու քաժակով: Երրորդ տապանաքարի վրա քանդակված են դարձյալ միևնույն տարազով էլեք հոգի, որտեց երկուքը ձեռք ձեռքի բռնած, իսկ երրորդը՝ առանձին պարում են՝ մոտերնին զրված գինու կուժով: Այս քարին վրա բացառաբար փորագրված է երկու բլուրակի շրջանակ, մեջը տրամագծորեն խաչաձև գծով:

Այս բլուր քարերի վրա գիր, կամ թվական չկան, բացառությամբ մեկ հատի: Այս մեկ հատին վրա փորագրված է երկու մարդ, իրենց աչ ու ձախ ձեռքերով բռնած են գինու մեծ կուժ, ձախ կողմի մարդը ձեռքը մեջքին դրած, իսկ աչ կողմին ձեռքին գինու թասն է բռնած: այս քարի վրա քանդակված ու ՌժնՊ (1694) թվականը: Գերեզմաններից մեծ մասը գրեթե այսօրինակ տապանաքարեր ունեն և որովհետև այս կողմերում ուրիշ գյուղերի գերեզմանատներում ևս տեսել եմ այս ձևի տապանաքարեր, սրանց մասին պիտի գրեմ իրենց կարգին, ինձ համար կարևոր թվեցավ տնտեսական և ազգագրական տեսակետով: Ամեն մի տապանաքարի վրա գինիի կուժերի, կամ գավաթների քանդակումը, իմ կարծիքով ցույց էր տալիս խաղողի ու գինիի առատ արդյունաբերությունը, ուր այժմ ևս շարունակվում է խաղողի մշակությունը: Իսկ խմելով պար խաղալու ձևերն ինձ հիշեցնում է գլխավորապես Թիֆլիսի մեջ եղած մի սովորություն: Հուղարկավորության օրը հանգուցելույն ընկերներն ու քարեկամները գնում են գերեզմանատուն, զուռնայով և ուրիշ նվագաբաններով, թաղման արարողությունը կատարելուց հետո մեծ կերուխում են անում և հանգուցելույն գերեզմանի շուրջ

երկար ժամանակ երգում ու լյար են խաղում: Ինչպիս երևում է ունէ քաղաքական, կամ տնտեսական պատ- ճառներով այս սովորութիւնն ունեցող ժողովուրդը գաղթելը հնազանցել է այս շրջանից և նույն ձեռով տապա- նաբարեր շինելու սովորութիւն, վերջ է գտել: Այս գերեզմանները բննել և արձանագրելուց հետո դարձա Վաղարշապատ:

է. ԷՋՄԻԱՄՆԻՑ ԴԵՊԻ ԱՐԱԿԱՆԻ ԼԱՆՁՆՈՐ

Հայաստանի Հնութիւնների Պահպանության Կոմի- տեի կազմած մի արշավախմբի կողմից:

Արշավախմբի նպատակն էր հուշարձանների ցու- ցակազմում և հետազոտական աշխատանքներ կատարել Արագածոտնում:

Արշավախումբը դուրս եկավ 1924 թվի օգոստոսի 3-ին:

ա. ԱՐԻԱՐ ԳԱՎԻԹ

1924 օգոստոս 3

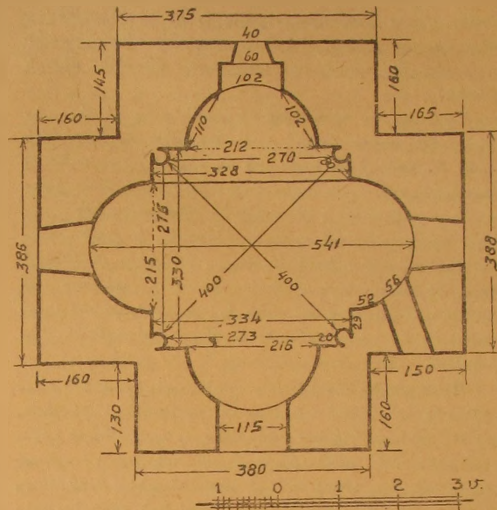
Հաջի Ռարա (Ագբշար) գյուղի և Օշականի մեջ- տեղ, ճանապարհի ձախ կողմին, մի բարձր բլուրի գա- գաթին վրա այցելեցինք Արդար Դավիթ անվանված աշ- տարականման բոլորակ մի շինութիւն մնացորդի Այս բոլորակ շենքը շինված է մեծամեծ սև որձաքարերի զանգվածներով՝ առանց կրաշաղախի: Թեև շատ ժողո- վրդական առասպելներ հյուսված են այս շենքի շուրջ, սակայն ամենայն հավանականութեամբ նախաուրար- տական մի շինութիւն է, նաև մի պաշտաման տեղի, նման Աղավնատան և Կոչի մեջտեղ գոյութիւն ունեցող բոլորովին նույնանման մի մնացորդի՝ որուն շրջակա գյուղացիք Օջաղ անուն են տալիս: Արդար Դավիթ աշ- տարականման շենքին մեջ դատարակ է, մի փոքր դուռ ունի հարավային կողմից, բարձրութիւնը նախնականը չէ, շատ է փլված երկի մասը և քարերը կուտակված են շուրջը: Այս շենքի մասին մանրամասն նկարագրութիւն կրկնել հարկ չեմ համարում, որովհետև ըստ ամենայ- նի նման է Օյուղին, որի շափագրութիւնը և գծա- գրութիւնը կատարել եմ և ներկայացրել սույն աշ- խատութիւնս հետ՝ 2. Չ. Կոմիտեին: Այսքան միայն կավելացնեմ, որ անպայման Օջաղը և Արդար Դավիթը կանգնած են միևնույն նպատակի համար և կապ ունին ունէ կրոնական պաշտաման հետ:

բ. ՕՇԱԿԱՆ

Օգոստոս 4, 1924 թիվ

1. Մանկանոց.— Այսօր այցելեցինք Մանկանոց անվանված լքված հին եկեղեցին գյուղից դուրս՝ այգի- ների մեջ: Չափազանց հևտարբերական է շենքը իր 7-րդ և 10-րդ դարերի ճարտարապետական ոճի խառնուրդով: Լայն պատուհանները, տրոմպների վրա դրված գմբեթը և ուրիշ մանրամասնութիւններ, անվիճելի կերպով կպատկանին հայկական ճարտարապետութիւն 7-րդ դարու ոճին, սակայն կան նաև հայոց 9-րդ և 10-րդ դարու ոճին պատկանող մասեր՝ ինչպես մտից դուռը, պատուհանների պսակման և քանդակման ձևերը: Կամ այն է, որ 7-րդ դարու ավանդական ոճերու խառնուր-

դով 9—10-րդ դարուն կանգնված է այս շինքը, և կամ մի հմուտ ճարտարապետի ձեռքով 9—10-րդ դարուն կատարվել է մի նորոգութիւն հնագույն 7-րդ դարու մի շենքի վրա և վերին աստիճան ճարտարութեամբ պատ-

Նկ. 225. Օշականի Մանկանոց եկեղեցու հատակամէջ

շաճեցուցեր է հին ոճը նորի հետ, որ մեկ հայացքով դժվար է զանաղանել, այս պարագան լավ ստուգելու համար շատ երկար քննութիւն է հարկավոր, միայն թե համենայն դեպս այս շենքի կառուցումը 10-րդ դարուց այս կողմ չի կարող անցնել: Թե՛ ներքուստ, թե՛ արտա- քուստ խաշաձէ է եկեղեցին: Մտից դուռն արևմուտքից է, ունի նաև խիստ նեղ և ցածր դուռ՝ հարավային թևի արևմտյան ճակատին վրա: Այս փոքր դուռն սովորու- թիւնը շատ հին է: դեռ 7-րդ դարուն Բագարանի մեջ Բուտ Առավելյանի շինած կաթողիկոսն ունի հյուսիսա- յին կողմին վրա: Միևնույն ավանդութիւն հիման վրա շինված է 10-րդ դարուն կառուցված Հոռոմոսի վանքի (ձորի ս. Մինաս անվանված) եկեղեցվո արևմտյան կողմը: Թե ի՛նչ պատճառներով էին շինվում այս փոքր դռները, ճշտիվ հայտնի չէ. միայն թե իմ լսելով, հին ժամանակի կղերներ այս դուռը միայն հատկացնելով ժողովուրդի մուտքին՝ ակամա խոնարհութիւն և երկը- պագութիւն էին ստիպում տաճար մտնողներին:

2. Գերեզմաններ և քանդակագործ խաչաքեր.— Օշականի թե՛ գյուղի մեջ և թե՛ գյուղից դուրս կան մեծ ու փոքր գերեզմանատներ, այս գերեզմանատների մեջ մասնավորապես ուշագրավ են այն փոքր գերեզմաննե- րը, որոնց մեջ կգտնվին գեղաքանդակ խաչքարերու Առ- հասարակ այս փոքր գերեզմանները լինում են փոքր մատուռների, կամ վանքերի շուրջ, բայց այս գերեզ- մանները, որոնց մտտ վանքի կամ մատուռի հետք չկա, իմ կարծիքով տոհմային գերեզմանատներ են: Այս պա- րագան մասնավորապես նկատելի էր Անիի ավերակնե-

րի մեջ մեծ տները կողքին հաճախ գտնվում էր նույն տան ընտանիքին հատուկ տոհմային գերեզմանատունը: Ինչպես երևում է նախկին Օշականում ևս եղել է այդ վաղեմի սովորությունը, որ գյուղի մեջ գտնվում են գերեզմանատներ առանց մոտակա մատուռի, կամ եկեղեցիի գոյության: Հափազանց կարևոր է Օշականում մի հնագիտական թանգարան ունենալ, որովհետև այս գյուղում ոչ միայն գտնվում են բազմաթիվ գեղարանդակ խաչքարեր, սյան խոյակներ, և ուրիշ քանդակազարդ քարեր, որոնք տգետ մարդկանց ձեռքով ոչնչանում են առանց հայ գեղարվեստի պատմության էջերը զարդարելու, այլև գտնվում են նախաքրիստոնեական ամենահին շրջանի իրերիցներս: Վերջապես գտնվել են քարյա հազարկներ և մի մեծ երկաթաբար, այժմ սովորական եղող ձևերից բոլորովին տարբեր:

Մականյն այս գտնվածները բոլորն ըստ հաճույս գործադրել են գտնողները:

3. Հին կամուրջի մեացորդ. — Քասախ գետի ձախ ավազանի, տակավին գոյություն ունի հնագույն կամուրջի մի ոտքի մնացորդը: Այնքան ավերված և քարերը թափված են երեսից, որ դժվար է շինության ժամանակը որոշել, սակայն մի բան պարզ է, որ այդ կամուրջը շինված է անվազ 6—700 տարի առաջ: Յանկալի է, որ առանձին հսկողությունը պահպանվեն այդ մնացորդները մանրամասն ուսումնասիրության համար: Այս մասին առանձնապես հանձնարարված է գյուղական պաշտոնեության, մասնավորապես Օշականի գյուղխորհրդի ն սխաբահին:

4. Բարաբր-մատուռ. — Օշականում, Քասախ գետի ավազանի, բարձրադիր ժայռերի վրա, գոյություն ունի մի քարայր: Նշաններ կան հավանականություն, որ ի հնումըն, նախաքրիստոնեական շրջանին սույն քարայրը եղել է պաշտական հատուկ մի նվիրական տեղ: Հետո քրիստոնեական ժամանակ հին ավանդության հիման վրա եղել է քրիստոնեական ուխտատեղի: Ներսի պատարագի խորանը ուղիղ դեպի արևելք է, այլ մի կեթպ հարմարեցված քրիստոնեական խորան կազմելու ժամանակ: Ք սրային պատերի ներքին խորհուրդությունը ծածկելու համար նաև շինել են սրբատաշ քարերով պատեր տեղ-տեղ: Այս հետնագույն շարվածքները ևս ժամանակ առ ժամանակ քանդվել են ու նորոգվել, այս նորոգությունների մեջ երևում են զանազան դարաշրջանների ոճով աշխատանքներ: Դուռն ձախ կողմին, վրա քանդակված է ցողունից կախված խաղողի ողջարդ քառակուսի գերեզմանի կոթողի կտոր, որուն երկու երեսներն են միայն երևում: Կոթողի մեկ ճակտին վրա քանդակված է մի ցողունից կախված խաղողի ողջարդներ, վերևը խորացած բոլորովին մեջ քանդակված է հավասարաթև մի խաչ: Մյուս երեսին վրա որմասյունների նմանությունը moulture-ներ՝ պայտածև կիսաբոլորակներով միմյանց միացած: Սույն քարայր-մատուռին ոչականցիք Մարիամ Աստվածածին անունն են տալիս:

5. Կիկլո վյան պատեր. — Մարիամ Աստվածածնի մատուռից քարձր, դեպի հյուսիս արևմուտք, գտնվում են անտաշ մի ծածկո՞ր ձևով քարե զանգվածներով շինված

պատեր, որին համար ավանդաբար ասում են, որ Վահան Ամատունիի ապարանքի մնացորդը լինի: Թեև հավանական չէ, որ այս կիկլոպյան պատերը լինեն 5-րդ դարուն, այնուամենայնիվ կարող է պատահել, որ ապարանքը շրջապատող մի պարսպ մնացորդը լինի: Վահան Ամատունիի ժամանակ (5-րդ դար) հյուսիսային ավազաքարի սրտաբաշ քարերով շինեցր շինելու սովորությունը վաղուց ընդհանրացած էր, սակայն ամենայն դեպս այս ավանդույթունն ալ բոլորովին անընդունելի չէ, որովհետև կան ապացույցներ ուրիշ վայրերի վրա, որ քրիստոնեական շրջանում երկար ժամանակ շարունակվել է անշաղախ որձաքար պատերի շինությունը: Մեծ շրջապարսպների և բերդապարսպների շինությանց ժամանակ, ինչպես Տեկորում, Բազարանում, Եզվարդում: Օշականը, որ նախաքրիստոնեական ամենահին ժամանակնու մեջ բազմամարդ մի կենտրոն եղած է, որուն անվիճելի ապացույց են բազմաթիվ հեթանոսական կրոնիկներ, դրամներ և այլն, անհավանական չէ, որ շինարարական վաղեմի ձևերը շարունակված լինեն քրիստոնեական սկզբնական դարերում:

6. Դովմեններ. — 2. 2. Պ. Կոմիտեում քանիցս արված զեկուցումների հիման վրա Կոմիտեն վաղուց ուշադրություն էր դարձրել Օշականի նախապատմական և նախաքրիստոնեական հնությունների վրա և որոշել էր հարմար դեպքում հետազոտության ենթարկել մանրամասնաբար: Առիթը ներկայացել էր այս արշավանքի ժամանակ, ուստի խմբովին գնացինք այն վայրերը, ուր կգտնվեին նախաքրիստոնեական բազմաթիվ գերեզմաններ, կրոմեխներ և մասնավորապես դովմեններ: Այս վերջինիս Օղուզի տներ անունը կուտան ոշականցիք և շրջակա գյուղացիներ՝ անշուշտ մի հին ավանդության հիման վրա:

Դուբուռ և Ծանտը— այս ավանդությունը կպատմեն հետևյալ կերպով, լսելով հյուսիսային Կովկասի և ուրիշ դովմեններ շատ գտնված երկրների ժողովուրդից: Իբր թե դովմեններ տարածված երկրներում ապրում էր հսկաների մի ցեղ, որոնք այնքան ուժեղ էին, որ կարող էին հեշտությամբ վերցնել մեծազանգված քարեր որպես թեթևագույն մի առարկա: Այս հսկաների մոտ ապրում էր միաժամանակ թզուկների մի ցեղ, որոնց ուժից վեր էր նույնիսկ մի փոքր քար տեղից շարժել: Այս թզուկները իրենց ֆիզիկական տկարության պատճառով չէին կարող իրենց նամար մի բնակարան իսկ շինել բնության պատահաբաններից պաշտպանվելու համար. տառապում էին ամռան տեղի և ձմռան ձյունի ու բուքի ժամանակ բոլորովին բացօթյա: Այդ հսկաները տեսնելով իրենց շուրջը այդ փոքրիկ մարդկանց տառապանքը և խղճատվ անոնց վրա, շինեցին դովմենները, որպես բնակարան թզուկների համար: Ամենայն հավանականությամբ Հայաստանում ևս նույն ավանդությունը տարածված էր, որի հիման վրա Օշականում և այլ տեղերում գտնված դովմեններին օղուզի (հսկա) տներ անունը տվել են, որպես թե հսկաների ձեռքով շինված:

Օշականի հարավ-արևելյան կողմից Քասախ գետը անցնելով պատահում ենք նախապատմական մի մեծ

անցյալի վկա բազմաթիվ գերեզմանների, կրոնիկների և դոլմենների Դոլմեններ շատ կան այս տեղերը, սակայն մեծ մասս իր ավերված, տեղերը մաքրելով, այգիների վերածված: Մի քանիսը միասնափայլ կիսավեր դրուվյան մեջ, որոնք ո՛չ չափ ու ձևի հարմարություն ունին և ո՛չ նկարչու:

Ա. դոլմենը արտաբնական երկարություն ունի 9,70 մետր և լայնություն՝ 6,40 մետր, ներքուստ դատարկության լայնությունն է 2,60 մտ, ներքին երկարությունը չափել հնարավոր չէր քարերի փուլզման և կուտակման պատճառով: Այս դոլմենն ի հնուամ շրջապատված է եղեր առանձին շրջափակով, որուն արևելյան և հյուսիսային կողմերի հիմքերը միայն երևում են: Մյուս կողմիներն անհետացել են: Արևելյան կողմից շրջապատի հիմք դրված է 12,30 մ. հնավորություն վրա, իսկ հյուսիսային կողմից 10,50 մ. հնավորության վրա. այս շրջապատը ևս շինված է եղեր առանց շաղախի անտաշ ուձաքարերի զանգվածներով:

Բ և Գ դոլմենները ևս Ա դոլմենի նման անհեթեթ մեծությամբ որձաքար զանգվածների կուտակումով ձևացված են: Բ դոլմենն արտաբնական 8 մետր երկարություն և 4,20 մ. լայնություն ունի: Ինչպես երևում է այս դոլմենի երկարությունը մի քիչ ավելի եղած է, սակայն քարերը տարբեր են մեկ ծալից: Ներքուստ երկարությունը 7,50 մ. է, լայնությունը 3,10 մ. դոլմենին վրա իբրև ծածկ դրված քարերը 1,72-ից մինչև 1,00 մեծություն ունեն, որոնք զանազան ուղղությամբ զետեղվելով փակել են ներքևի դատարկությունը:

Գ դոլմենը համեմատաբար ավելի փոքր է, քան մյուսները և քարերի շարվածքն ավելի անվանս մնացած. դրսից լայնությունը 4,70 մ. է, ներսից 1,10 մ., այս դոլմենին ևս ծալից քարեր կան տարված:

Առհասարակ դոլմենները թե՛ ներքուստ և թե՛ արտաբնական երկարավուն ևս ունին, լայնության կողմի ճակատները՝ քարերի անկանոն կուտակումով փոքր ինչ բոլորը ձև ստացած են: Պատերի քարերը նույնպես անկանոն մեծազանգված լինելով, ուղղահայաց պատ կազմված չեն, միշտ վրայի քարը մի քիչ ներթելից առաջակարկառ դիմելով վերևն ավելի տեղացած է, քան ներթելի հատակը. շարվածքի այս ձևն է, որ մասամբ հնարավորություն տվել է միակուսր քարերով վրաները ծածկել: Բերևս այս ձևի շարվածքն է, որ ապագայի մեջ սրբատաշ քարերով կամարածածկի դաղափարն է տվել:

Բացի դոլմեններից Օշականում գոյություն ունեցել են բոլորիչ ձևով հնավեխներ ևս, որոնց վրա ծածկված է եղել միայն մի կակալարան բոլորիչ ձևով քար: Կրոնիկների խիտ վայրերում հաճախ կհանդիպենք այս բոլորիչ մեծ քարերում, որոնք իբրև ծածկույթ ծառայել են: Այս բոլորիչ ծածկույթ քարերի մեծությունը, որ մինչև այժմ գոյություն ունի Օշականում 2,40 մ. տրամագիծ ունի և 40 սմ. հաստություն: Բոլորիչ կրոնիկներսից գրեթե անվնաս մնացած մի օրինակ կա այժմ Ղափի գյուղում, որի մասին պիտի գրեմ իր տեղում: Ինչպես երևում է, ի հնուամ բոլորակը եղած է նաև մի սրբազան խորհրդավոր նշան, բացի կրոնիկներից հողի ներքև թաղվողների գերեզմանները ևս շրջանակված են բոլորակ ձևով: Մեծելները թաղելով՝ վրաները հսկայա-

կան տապանաքարեր դնելուց հետո, որոշ հնավորության վրա շրջանակված են գերեզմանները, երբեմն փոքր ի շատե ձևակերպված և երբեմն ալ բոլորովին քնական միճակի մեջ անտաշ որձաքարերի շարվածքով:

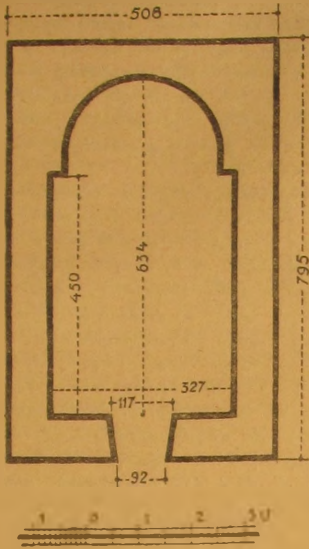
7. Մեծ կոնդ.— Օշականի գրեթե արևելյան կողմը կգտնվի մի սարի նման մեծ բլուր, որին գյուղին գյուղացիք Մեծ կոնդ, կամ Դիդի կոնդ անուն են տալիս: Այս մեծ բլուրի ստորոտից սկսած մինչև գագաթը ջրոված են, թե՛ քրիստոնեական, թե՛ նախաքրիստոնեական շրջանի հնություններ: Կան հին և նոր գերեզմաններ, գեղաքանդակ խաչքարեր, քարայրներ, մատուռներ և գագաթին վրա նախաքրիստոնեական շրջանի մի ամբողջի մնացորդ՝ մեջք բնակության հատուկ բաժանումներով, որոնց այժմ հիմերը միայն մնացել են:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ այս մեծ բլուրի գագաթը, շատ հին ժամանակ շրջապատված էր կիկլոպյան քարերով շինված պարիսպով, որուն հաստությունը երկու մետրից պակաս չէ: Արևելյան կողմի վրա, շրջապատի պարսպից 25 մ. երկարությամբ մնացել են հիմքեր, հյուսիսային կողմի վրա կա ավելի քան 34 մ. շրջապարիսպի երկու մետր լայնության հիմքերի մնացորդ: Արևմտյան կողմի վրա թեև կան հիմքեր մնացորդներ, սակայն շատ քարեր տարված են այս կողմի հիմնաքարերից, որի շնորհիվ հիմքերը ընդհատ-ընդհատ են երևում: Հարավ արևմտյան կողմին վրա խիստ սրուշ կերպով մնացել է պարսպի արտաքին մի քառակուսի բուրգի հիմքերը 4,30 սմ. կողորով արտաբնական. բայց բուրգի պատերն այնքան հաստ են, որ մեջք հաշիվ մնացել է 2,60 մ. դատարկություն: Ուստի բուրգի պատերի հաստությունը հասնում է 1,10 մ.-ի: Ինչպես բլուրի զանազան կողմերում, գագաթին ևս կան արհեստական քարայրի մնացորդներ: Շրջափակի հարավ-արևելյան անկյունի վրա ևս կա մի խոշոր բուրգ՝ ավելի ընդարձակ, քան հարավ արևմտյանը. բուրգի արտաքին երկարությունն է 7,25 մտ., ներքին դատարկության լայնությունն է 2,60 մտ., դասն լայնությունն է 90 սմ.: Հարավ արևմտյան կողմին վրա երևում են քնակության հատուկ բաժանումների հիմքեր, սակայն ինչպես ամբողջ շրջապատը, նույնպես ներքին բաժանումները ճշտվել չափազերու համար, անհրաժեշտ է մի քանի տեղերի վրա մասնակի սեղաններ կատարել և մնացորդ պատերի ընդհանուրին հետ ունեցած կապակցությունները պտնել: Ոչ միայն հնում, այլև ներկայի մեջ ժամանակակից օշականցի իբրև քարահան օգտագործել են այս բլուրը և շարունակ տարել են, թե՛ ուրարտական պատերի կիկլոպյան քարեր և թե՛ քրիստոնեական շրջանի մեջ շինված շենքերի սրբատաշ քարեր: Այս ամբողջ սարը կազմված է հրաբխային կարմիր ավազաքարով, որ դուրս է գալիս լեճի նման և փխրուն, բոլորովին աննդունակ շենքի համար գործածելու իր փխրունության և խիճախառն լինելու պատճառով:

8. Թուխ Մանուկ.— Մեծ բլուրի գագաթի արևմտյան կողմը կա մի փոքր մատուռ Թուխ Մանուկ անունով: մատուռը բոլորովին նոր շինված է ներկա ժա-

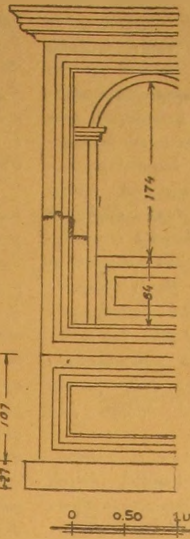

մանակի օջականցիները ձեռքով, պատերը շինված են մանր, անտաշ բարերով, հավանորեն հնում գոյություն

Նկ. 226. Օջականի Քուրե Մանուկ մատուռի հատվածը

շինված կա մի փոքր մատուռ Փոբե Քուլս Մանուկ անունով Այս մատուռը, որին շինությունը գրեթե անա-

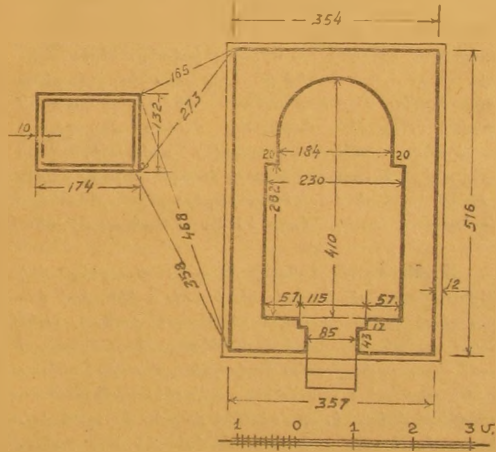

Նկ. 227. Օջականի փոքր Քուրե Մանուկի հյուսիսային կողմի պատվանդանավոր խաչքարը

ունեցող մի մատուռի հիմերի վրա, շենքը կգտնվի ամրոցի արևմտյան պատից ներս, շուրջը երևում են հետնադուլն ժամանակի բնակությանց հատուկ շինության հիմերը Մատուռին մեջ իբր սրբություն զրված է 13-14-րդ դարերի հատուկ քանդակագործության մի խաչքարի բեկոր: Շենքի հարավային կողմը կան առանց արձանագրության պարզ տապանաքարեր, իսկ արևելյան կողմը երևում է մեծամեծ քարերով անշաղյալ շինված պատի հիմի մնացորդ՝ հյուսիսից հարավ ձգված, որն անշուշտ կպատկանի հին ամրոցին: Բլուրի արևմտյան լանջին, գագաթից մինչ ստորոտը երևում է մոտավորապես 1 1/2 մ. լայնությամբ մի ուռուցիկ գիծ, որի մասին գլուղացիների ընդհանուրին կարծիքն է, թե մի ջրմուղ է ամրոցին մեջ ջուր բարձրացնելու համար: Համենայն դեպս եթե ջրմուղ լինելը հավանական էլ չէ, այնուամենայնիվ երևույթը հետաքրքրական է, արժե, որ մի փորձնական պեղումով պարզվի իսկականը: Հարավային լանջի վրա ցրված են գեղեզմանաքարեր, չարդված խաչքարեր, խաչքարի պատվանդաններ, ի միջի ալյուց կա մի մեծ պատվանդան, որի վրա կանգնված է եղել զուլբ խաչքարերը: Խաչքարերի պատվանդանների մոտ կա մի մեծ քարայր, որ այժմ լճացված է հողով ու բարով: Կան ուրիշ քարայրեր այս կողմին վրա, որոնք այժմ գլուղացիների համար ծառայում են որպես պահեստ և դարմանոց:

9. Փոբե մատուռ, կամ Փոբե Քուլս Մանուկ.— Մեծ Կոնդի հարավ արևմտյան լանջի վրա, գլուղից բարձր.

դարտ պահված է, կառուցված կերևի 14-րդ դարի վերջերին, կամ 15-րդ դարի սկզբներին: Ըստ վաղեմի հայկական սովորության շենքը շինված է գորշագույն և մուխ դեղնագույն հրաբլային արքատաշ քարերով: Շենքի արտաքին երկարությունն է 5,10 մտ., լայնությունը 3,60 մտ.: Հյուսիսային կողմին կանգնելված է ճոխ պատվանդանավոր խաչքար՝ մատուռից մեկ և կես մետր, կամ քիչ ավելի հեռավորության վրա, պատվանդանից վերև միմիայն խաչքարը 1,74 մ. է, պատվանդանին բարձրությունը 1,07 մ. է: Խաչքարն իր ամբողջության մեջ զարդարված է ակնհաս ճեղ երևույթով քանդակադործ moulure-ներով: վատարին ունի ճոխ քանդակադործ պսակ, ամբողջ բարձրությունը պատվանդանից մինչ սյակի վրան է 5,55 մ. է:

Նկ. 228. Օջականի փոքր Քուրե Մանուկ մատուռի հատվածը

10. Գյուլլե Կոնդ.— Օջականի հարավ արևելյան կողմը, մեծ բլուրից ուղիղ հարավ կգտնվի Գյուլլե Կոնդ անվանված արվեստական մեծ բլուրը: Այս բլուրը կազմվել է շատ հին ժամանակ իբրև հսկայական հողադամբան: Հանդիպակաց մեծ բլուրին լանջին վրա, այժմ

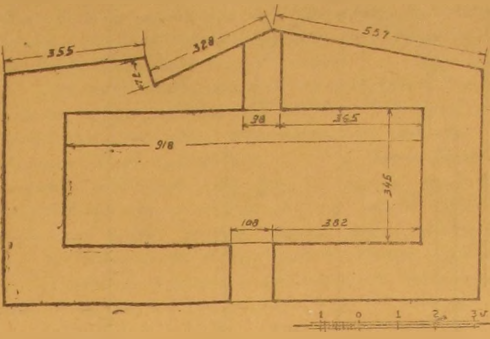

շուտված, կամ փողոցի անկյուններում անխնամ թող-
ված: Գյուղից դուրս այգիների մեջ դեռ շատ կան հե-
տաքրրական հնութայանց մնացորդներ, ինչպես կրաշա-
ղախ պատեր, շրի ճանապարհներ, եկեղեցիների և այլ
շինությունաց ավերակներ: Այգիների մեջ ուշագրավ է մի
փոքր եկեղեցիի ավերակ, որ շինված է եղել չափազանց
խնամքով տաշված դեղնաթակ բարձրով: Սակայն մինչև
հիմը բանդվել է այս եկեղեցիի, քարերը թափվել են
մեջը և բոլորտիքը: Հատ ու կտոր քանդակներ, սյունի
խարխուլներ և մասնափորապես հատակագծի ձևը ցույց
կուտան, որ այս շենքը շինված է 7-րդ դարում: Գյու-
ղացի ծեր մարդիկ վկայում էին, որ 15—20 տարի ա-
ռաջ այս փոքր եկեղեցիի պատերը կանգուն էին, ան-
տերութունից և անխնամ մնալուց հետզհետե քանդվել
և այսօրվան վիճակին հասել է: Ինձ այս տեղեկություն-
ը տվող ծերունիներից մին, ամենայն հանգարտու-
թյամբ պատմեց իր մոտակա այգու մեջ ցույց տալով
մի մեծ պատի մնացորդ, թե առաջ որչափ մեծ էր այլ
պատը և ինք մեծ դժվարություններով կարողացել է այդ
պատը մաքրել, այնուամենայնիվ դեռ կմնար մեկ մա-
սը: Եկեղեցիի ավերակներից 50 քաչի չափ դեպի արև-
ելք աստանդական թափված են գեղեցիկ սրբատաշ բե-
կորներ և քանդակազարդ խոյակներ, որմասյուններ՝ քա-
վակախին հետաքրքրական ձևերով: Հստ երևվում էին այդ
տեղերում եղել է ի հնուն մի մեծ շինություն և շինու-
թյան մեջ եղել է մի մեծ սրահ զարդարված այդ գեղե-
ցիկ որմասյուններով և խոյակներով: Որմասյունների ձե-
վերը բոլորովին ինքնուրույն են և ուրիշ 7-րդ դարու
շինությունաց մեջ գտնել չի պատահած նույն ձևերը և կամ
անոնց մոտ նմանություն:

դ. ԱՂԹԱՄԻՐ

Ղրզըլ Թամիրի այգիների վերջավորության վրա,
Քասախ գետի աջ ափին, բարձրաբերձ ժայռերի կա-
տարին, ընդարձակ հարթ տարածության վրա շինված է
նեբելայիս Աղլամաբ անվանված կիկլոպյան քարերով
շինված նախաքրիստոնեական մեծ ամրոցը: Այս ամրո-
ցը գետի կողմից պաշտպանված է ուղղաբերձ ժայռերի
բնական ամրությունով, մյուս կողմերն ամր վաղձի սո-
վորության անշաղախ որձաքարերի մեծ զանգվածներով
շինված բրգավոր պարիսպներով: Ամրոցն անկանոն
քառակուսի ձև ունի. 135 մտ. լայնությունն է, 155 մտ.
երկարությունը: Ամրոցի դռան երկու կողմը հսկայական
քառակուսի բուրգեր են շինված, որոնց վերևի մասերը
փլած են, սակայն տեղ տեղ դեռ կմնան 4—5 մետր
բարձրությամբ պատեր՝ թե բուրգերից և թե պարսպից:
Նշաններից երևում է, որ այս բերդը հնում և վերջերս
էլ մինչև 17-րդ դարուն ժողովրդական բնակության
հատկացված է եղել, թե՛ նախնական ձևով բնակարան-
ների հիմեր կան և թե՛ ուշ ժամանակի շենքերի մնա-
ցորդներ: Ամրոցի պարիսպներից նեղու կան կրոմլեխներ,
որոնք նախնական բնակիչների գերեզմաններ են, կան
նաև 16—17-րդ դարերի հատուկ քրիստոնեական գերեզ-
մաններ: Քրիստոնեական գերեզմաններն առհասարակ
օրորոցաձև են, որոնց վրա քանդակված են պար խաչա-
ցող, կամ սեղանի շուրջը բուրված գինի լամող մար-
դիկ՝ ձեռքներին բռնած գինու կուտք, կամ քաժակը: Այս
ձևի գերեզմանաքարեր կան Ֆրանկահող գյուղի մոտ. ո-

րոնց մասին գրել եմ իր կարգին: Կան նաև կարբի գյուղի
հին գերեզմանատան մեջ: Այս դերեզմանաքարերը
խիստ բնորոշ են արվեստի և ազգագրական տեսակե-
տով: Հստ իս հարկ է քանդակված սույն հետաքրքրու-
կան պատկերները վերցնել էտամբաժով և լուսանկար-
ներով: Ամրոցը շրջապատված մեծ պարսպից անկախ
կան հավելված պարսպամասեր, հարավային կողմին
կից և կազմում են մեծ ամրոցի հարակից մասեր:

Նկ. 229. Բաթրինի ամրոցի ներքին հարկի հատկանքը

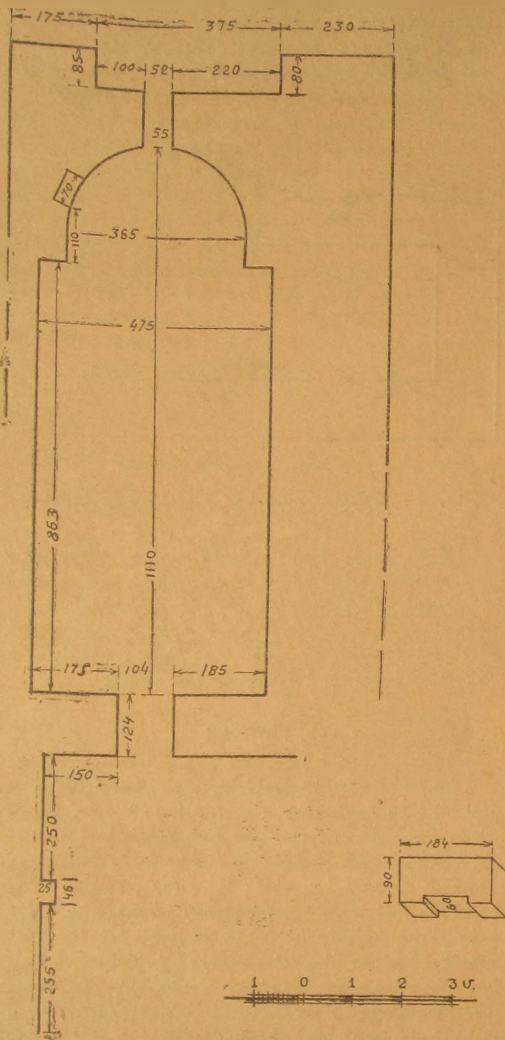
Աղթամիրից դեպի Բաթրինն ղնալու ճանապարհի
վրա, այգիների եզերքին Ուրտ անվանված մի խոպան
տափարալում մնացել են հին կրոմլեխներ, թեև ոչ
այնքան անաղարտ, ինչպես կան ուրիշ տեղերում: Թեև
շատ քարեր տարել են, սակայն դարձյալ պարզ հայտնի
են անոնց բոլորակ, կամ ձվաձև շրջագծերը:

ե. ԲԱԹՐԻՆՃ

Բաթրինն գյուղի քնակիչները գաղթած նորեկ հա-
յեր են: Այս նորեկները դեռ լավ ծանոթ չեն շրջակա-
ների հետ և չկարողացան ունե ծանոթություն տալ հնու-
թյունների մասին: Գյուղի մեջ այժմ: Ի՞նչ ավերումներով
կանգուն մի շենք կա, որուն ինչ քանի ծառայելու մա-
սին որոշ բան ասել կարելի չեղավ: Ծենքը փոքր է և
կրկին հարկանի. ներքևի հարկը քաղկացած է միայն մի
սրահից, դեմ առ դեմ երկու դռներով, իսկ վերև բարձրա-
նալ մեզ չհաջողվեց, գիտնալու համար թե վերևը ինչ
բաժանումներ ունի շենքը, որովհետև շենքը սանդուղ
չունի և շուրջ գյուղական բնակարանների ավերակներ
կուտակված են, ժամանակի կարոտ էր այդ փլատակ-
ները մաքրելով ճանապարհ բանալու: Միայն թե այս
շենքը ինչ նպատակի համար էլ որ շինված լինել, 14-րդ
դարուց առաջ շինված չի կարող լինել, որովհետև պա-
տերի քարերի շարվածքը 14-րդ դարում Անիում կատու-
ված ամրոցների, կամ բերդապարիսպների շինության
ոճով է, սրբատաշ քարերը ուղղահայաց կերպով մի-
մյանց վրա են դրված: յուրաքանչյուր քարի ճակատը

դեպի ներս է թեքված այս ձևով Քարերի շարք

վածքի այս ձևը ընդհանրացած չէ Հայաստանի մեջ, սակայն առհասարակ պատահում է 14-րդ դարու շենքերի մեջ միայն:

Նկ. 230. Ազարակի եկեղեցու և փլատակ գավթի հյուսիսային պատի հատակաձևը:

գ. ԱԳԱՐԱԿ 7 օգոստոս

Բաթրինձ գյուղից հետո, մեր ճանապարհի վրա է Ազարակ գյուղը: Այս գյուղում կան մի քանի ավերակ շենքերի հետքեր, որոնց հիմքը միայն մնացել են, սակայն մի կիսավեր եկեղեցի կա գյուղի մեջ, որը կանգնված է 11-րդ դարուն: Գավթիք, որ բոլորովին իլիւծ է, հյուսիսային պատը միայն մնացել է, շինված է 13-րդ դարուն: Բուն էկեղեցին, որուն պատերը կան-

դուն են, ծածկը ամբողջովին փլած է, դմբել չէ ունեցիր, միայն կամարածածկ է եղած. խորանի կիսաբլուրակի մեջ կա մի արձանագրություն Ջաջարեի որդի Շահնազհի օրով գրված: Շենքը շինված է կարմրագույն հրաբխային ավազաքարով. խորանի կամարը ուղիղ կիսաբլուրակ է, կամարակիր որմասյանց խոյակները շատ պարզ են: Դուռն արևմտյան կողմից է և կառուցված է 11-րդ դարուն սովորական եղող ոճով, այսինքն վերնասյամբ միակտուր մի քար է 1,84 մտ. երկարությունը, 90 սմ. բարձրությունը և 60 սմ. հաստությունը: Դրսի կողմից այս քարի շափերը տարբեր են, երկարությունը՝ 2,50 մտ. է, բարձրությունը՝ 93 սմ.: Արևելյան պատը սովորական ձևերի մեջ բացառություն կկազմե երկու անկյունների վրա ունեցած 80~85 սմ. առաջակարկառ մասերով: Առաջակարկառ մասերի հյուսիսային կողմինը 1,75 մտ. լայնությունը ճակատունի, իսկ հարավային կողմինը՝ 2,30 մտ., թե ինչու համար տարբեր են այս ճակատների լայնությունը պարզել հնար չեղավ: Սեփականատեր դարձող թուրք բեկը շուրջը խճողել է, այլ և այլ անկարգ շինություններով, որով անմերձենալի է դարձել եկեղեցին: Մանրամասն հետազոտելու համար միանգամայն արգելք են այդ շինությունները:

է. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԻ ՀԻՄՔԵՐ ԵՎ ՆԱԽԱՔՐԻՍՈՆՆԱԿԱՆ ՈՒՆՏԱՏԵՂԻ

Ազարակից դեպի Փարպի տանող ճանապարհի վրա, 2 կամ 2.5 կմ. Ազարակից հեռու, ճանապարհի աջ կողմին վրա, նկատելի են ուրարտական հաստ և երկար պատերի մնացորդներ: Դաշտային տեղերի վրա այս տեսակ կիկլոպյան շինություններ առաջին ահգամն է, որ ինձ պատահում է, և երևում է, որ մեծ ու կարևոր շինությունների մնացորդ են այս պատերը: Հակառակ երկար տարիների այս տեղի վրա կատարված երկրագործական աշխատանքների և քարերը մաքրելու համար եղած ջանքերի, ոչ միայն հետքերը չեն փորած, այլև տեղ-տեղ դեռ կմնան միմյանց վրա երկու շարք կիկլոպյան քարերով շինված երկար պատերի մնացորդներ: Այս հնագույն պատերից մեծ մասը կազմում է ուղղանկյուն քառակուսի մեծ շրջափակ, որուն մոտ կա մի մեծ կրոմլեխ: Ինչպես կերևի, այս կրոմլեխը հնում եղած է ուխտատեղի և անցել է քրիստոնեական շրջանին նույն կոչումով, որովհետև քրիստոնեության ժամանակ մեկ մասը վերաշինել են սրբատաշ քարերով և կրաշաղախով: Դյուրացի անցորդներ հավաստիացրին, որ այժմ ևս ուխտատեղի է, մասնավորապես կանանց համար: Ոչ միայն հայ կանայք տարվա որոշ օրերին խուռն բազմություններ գալիս են այստեղ ուխտի, այլև թուրք կանայք: Բայց գյուղացիներ մի անուն շխարհացան տալ այս ուխտատեղիին, միայն նրանց ասելով, ի մանկությունն իրենք տեսել են այդ տեղը իբրև ուխտատեղի սուրբ հատկանշական անունի:

ը. ՓԱՐՊԻ 8 օգոստոսի

Փարպին մի հնագիտական թանգարան է ճարտարապետություն տեսակետով. գյուղի մեջ և շրջակայ-

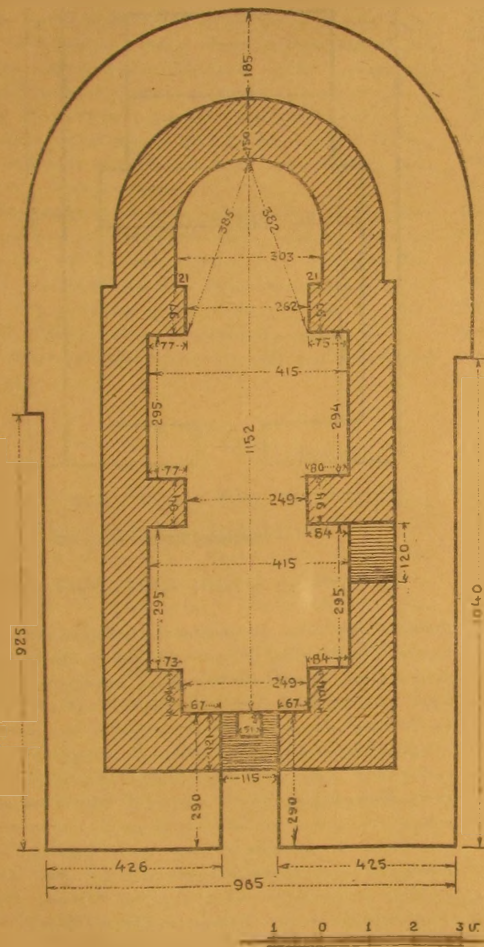

քում կան նախաքրիստոնեական ամենահին շրջաններից մինչև քրիստոնեական 14—15-րդ դարերի շինությունաց մնացորդներ, ի բաց առյալ նախաքրիստոնեական բերդեն ու ամրոցները, կան նաև մի շարք հետաքրքրական քարայրեր:

1. Ամրոց-եկեղեցի.— Փարպի գոլգոթում շտիպազանց ուշադրավ հնություն է մի հնագույն եկեղեցի, որը հետագայում վերածված է ամրոցի: Այս հնագույն եկեղեցին փարպեցիք Միրանավոր են անվանում: Միրա-

սից և նիսից հավասար լայնությունները և խորությունը, խորանի ճակատը կազմող աղեղի պայտածեր, խորանի ճակատի մեծ աղեղին հանգստյան քարերին վրա քանդակված հավասարաթև խաչքանդակները՝ և նույն դարաշրջանի ոճով ձիթենիի տերևները, Հատակագծի նեղ ու երկար ձևը կատարյալ համեմատական նմանություն է ներկայացնում Հովհաննավանքի (հին եկեղեցին), Սղվարդի, Դիրաքարի և Շիրվանհուկի 5-րդ դարու եկեղեցիների հատակագծերին: Այս ձևի եկեղեցիների շինությունը 5-րդ դարից այս կողմ բերել անհնար է: 6-րդ դարուն իսկ այդ հին ավանդական ձևը երևում է մի քանի եկեղեցիների վրա, ինչպես Ծրերույքը, Դվինի կաթողիկեն և այլն և այլն:

Հավանորեն հիմնական մեծ նորոգում եղել է 7-րդ դարուն: Մածկի կամարակապը փոխվել է ամբողջովին, նմանապես որմասյունների աղեղնակապերը, որոնք երկկենտրոն բեկյալ որմաղեղներ են: Այս նորոգության ժամանակ արևմտյան դռան վրա ևս եղել են փոփոխություններ, սակայն պահվել են 5-րդ դարուն իրրկ վերնասյամ դրված ջարերը որոնց վրա քանդակված են հավասարաթև խաչքանդակներ: Կտուրի վրա, որ միանգամայն ավերված է, քանդակազարդ բեկորներ կան, որոնք 9-րդ և 10-րդ դարերը կհիշեցնեն, ամենայն հավանականությամբ 10-րդ դարուն այս եկեղեցիի վրա կարևոր նորոգություններ են կատարվել: Սակայն նոր բնորձաքարի զանգվածներով կրկնակի պատերով զրուհավորել այս եկեղեցին և վերածել բերդի. այդ հայտնի չէ. ըստ իմ կարծյաց, այդ ամրությունը պետք է շինված լինի 10-րդ դարուն, երբ արաբները զարհուրելի ավերումներ էին գործում այդ շրջանին մեջ: Գուցե Բյուրականի վրա արաբների հարձակումը և շրջանում արած կոտորածները ստիպեցին փարպեցիների եկեղեցին իբրև բերդ ամրացնել, որպես վերջին ապաստարան: Ուրարտական ամրոցների նման, որձաքարերով ամուր ապաստարաններ շինելու օրինակներ ամենևին չեն երևում հետին դարերի մեջ, և թերևս նախախ տաճապալի օրեր ևս չեն եղել Արարատյան աշխարհի վրա, ինչպես արաբների ավերիչ արշավանքը այդ կողմերին վրա, որուն մասին երկար գրում է պատմագիր Հովհաննես կաթողիկոսը:

Նկ. 231. Փարպի Միրանավոր եկեղեցու հատակամեջ

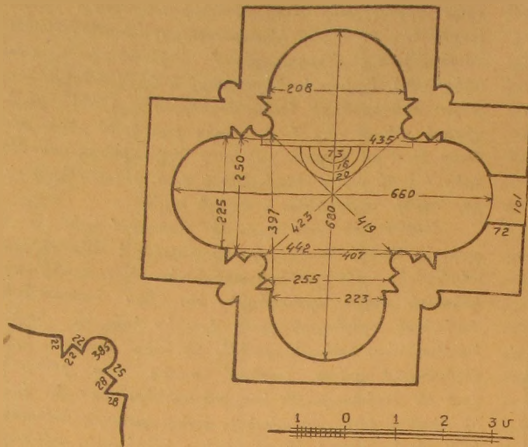
2. Ս. Թարգմանչաց եկեղեցի.— Հայոց 7-րդ դարու շինարարական արվեստին մեջ, առանձին մի տեղ գրավելու արժանի է Փարպիում ս. Թարգմանիչ, կամ Թարգմանչաց եկեղեցի անվանված կիսավեր շինքը:

Թեև շատ քայքայված, որոշ բարձրության վրա շուրջ պատերն են միայն մնում, սակայն այդ վիճակին մեջ իսկ, իր ճարտարապետական համալսարանություններով և ներդաշնակ դասավորություններով շքնաղ մի երևույթունի: Շուրջը թափված խոյակներ, պսակների կտորներ և այլ քանդակազարդ բեկորներ միանգամայն ինքնուրույն են 7-րդ դարու ճարտարապետական ոճի մեջ: Արտաքուստ և ներքուստ խաչաձև է եկեղեցին. ներքին կողմը շատ հեշտ է վերակազմել իր բոլոր մասերով, սակայն դրսի կողմը խաչաձև թևերի անկյունայուններն ինչպես էին վերջանում և ինչ մանրամասնություններ կային մինչև պսակ հասնելը, ղփար է երևակայելու, Հարկավոր է շուրջը պեղել. բոլոր կարևոր ըարբեր իմի հա-

նավոր եկեղեցին անվերս 5-րդ դարու շինք է, առանց լքվելու մինչև 15—16 դարերը գործածական եղած է շինքն իբրև եկեղեցի, նախնական 5-րդ դարու հատկանիշներեն շատ քան պահված է այս շինքում՝ հակառակ պարբերական նորոգումների: Պահվել են պատուհանների սյուտառն աղեղնակապերը, պատուհանների դր-

վաթել, որով թերևս ճշտվի արտաքին ճակատի մասերը
ևս:

Բարձր մի ըլուրի վրա կանգնած է այս շենքը և

Նկ. 232. Փարպիի Թարգմանչաց եկեղեցու հատակամեջ

շուրջը խիտ գերեզմաններ են. անսպալման մի շեն վանք է եղած այստեղ և միաբանների գերեզմաններ են եղածները՝ ինչպես ուրիշ վանքերում կան, այլապես այսբան մի շքեղ եկեղեցու շուրջ, որ բոլորովին առանձնացած է մի բարձր տեղում, չէր կարող թույլատրելի լինել հասարակաց գերեզմանատուն շինելու:

3. Ս. Գրիգոր.— Փարպի գյուղի և Թարգմանչաց եկեղեցիի մեջտեղ, ձորի մեջ շինված է մի փոքր եկեղեցի ս. Գրիգոր անունով:

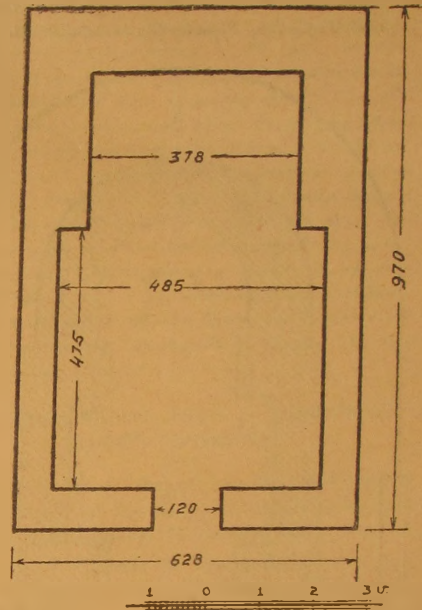
Այս եկեղեցիի շինութեան ժամանակը խիստ դժվար է որոշել, մնացել են միայն հյուսիսային և արևմտյան պարզ պատերը սրբատաշ քարերով, իսկ մնացած մասերը հորոգված են վերջին ժամանակներս անճաշակ մանր քարերով:

Ուշագրութեան արժանի են այս եկեղեցիում մտտ թափված բեկորները, որոնք պատկանում են 5-րդ դարու հայկական ոճին: Բեկորները ցույց են տալիս, որ այդտեղ եղել է մի բազիլիկ՝ ներքին որմասյուններով. որմնասյունների խոյակների վրա քանդակված են փշալից արձմադիւններ, ձիթնի տերևներ, հավասարաթև խաչեր: Արտաքին որմնասյունների բեկորները ցույց են տալիս, որ դրսում ևս եղել են որմնասյուններ, ինչպես Թալիսի, Արթիկի և ուրիշ նման եկեղեցիներ: Անշուշտ մոտակա փոքր ս. Գրիգորը շինելիս օգտվել են այս բազիլիկի բարերից. ներքին խորանի աջակողմյան անկյունի գլուխը դրված կա մի 5-րդ դարու խոյակ հավանորեն այս ավերակի բարերից վերցված:

Ոգոստոս 9

4. Գյավուր Ղալա.— Փարպիից հետո մեր ուղեգծին վրա էր Գյավուր Ղալա ըսված նախաուրարտական մեծ ամրոցը: Փարսիից բարձրանալով Արաղածի յանգիւրն ի

վեր հասանք այս նշանավոր ամրոցի առջև: Ներկայիս գործող ճանապարհ շունքեր, տեղ-տեղ արահետներ երեւում էին, որոնք գոյացել էին լանջերում արածող ուխարների և նախիրների ոտքերուն տակ: Մեր վերև բարձրանալու գիծը հին ճանապարհն էր, որն այժմ խիճկրով և խոտերով ծածկված էր, սակայն վերին աստիճանի պարզ էր, որ մի ժամանակ 4—5 մետր լայնու-

Նկ. 233. Փարպիի ս. Գրիգոր եկեղեցու հատակամեջ

թյամբ հարթված ու կանոնավորված մի ձեռագործ ճանապարհ էր թե՛ դեպի բերդը և թե՛ բերդի հարավ արևմտյան կողմը տարածվող ընդարձակ քաղաքը բարձրանալու համար: Զեռագործ ճանապարհը հասնում է ուղղակի բերդի հարավ արևելյան անկյունը, ուր կգտնվի բերդի գլխավոր դուռը՝ թեև ներկայիս քանդված և քարակույտների վերածված: Անցյալում, բերդ կոչվելիս ավելի մի բերդաքաղաք է եղած այս տեղն, ընդարձակ տարածության վրա ամրոց կիկլոպյան քարերի պարիսպով շրջապատված: Հյուսիսային, արևմտյան կողմերը, նաև արևելյան կողմի մի մասը պարսպափակ է, իսկ մյուս կողմերը շրջապատված են անվնդախոր ձորերով: Բացի պարիսպներին դուրսի հյուսիս արևմտյան կողմը տարածվող ընդարձակ քաղաքատեղից, պարիսպի մեջ ևս հասարակաց բնակության հատկացված է եղել: Դեռ կմնան առանձին բնակության հատուկ շենքերի հիմքերը և պատերի որոշ մասերն իրենց դռներով: Հետաքրքրական են դռների կազմությունները, մեծամեծ բարերով բարախոսների կազմելուց հետո, միակտուր մի բարով շինված է վերնասյամբ: Ինչպես նմանօրինակ մի բանի ամրոցներ, նմանապես Գյավուր Ղալան կենդանի ամրոց է եղած բրիտանական շրջանում. մի բանի

մնացորդներ ցույց են տալիս, որ քրիստոնեական նախնական շրջաններում միայն լքել են այս ամբողջ և բաղաձայն Երկար ժամանակ բնական երած լինելու պատճառն ինձ կթվի թե, տեղի քնական ամբողջան հետ միասին նաև ձեռագործ ամբողջանց միանալն էր, Երկու հակադաս քառակուսի բուրգերով ամբողջված էր գլխավոր մուտքը. յոթ քառակուսի բուրգերով շրջապատված են հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան պատերը: Պարիսպի շրջանը բուրգին կից կա մի փոքր դուռ (անշուշտ գաղտ դուռ), որը մինչև այսօր պահված է ամբողջությամբ: Հյուսիսային կողմի բուրգերը, որ մի քիչ ավելի խիտ են և բուրգերը ավելի փոքր, երևակայության իսկ սարսափ ազդող մի կազմություն ունեն. քառակուսի բուրգերի ամբողջ ճակատը և կողմերը միակտուր մի մի քարով են ծածկված, քարերի բարձրությունները իմ հասակիցս ավելի բարձր էին: Բն ինչ ուժով և հնարով են կանգնեցրել այդ ահագին ծանր զանգվածները, առայժմ մեղ համար գաղտնիք է:

Պարիսպից դուրս եղած բազալտեղը մի կիլոմետրից ոչ նվազ տարածություն ունի, տներից շատերի ձևերը որոշ են և պատերը կիսով չափ կանգուն: Պատերուն վրա տակավին կան մտքի արտաբեր դռները, որոնք մեզ զարմանք պատճառելու չափ ենք են, այստեղ ևս վերնասյամբերը միակտուր մեկ քարից են:

Ամբողջ շրջապատող ձորերին մեջ կան բազմաթիվ քարայրեր:

բ. ԲԵՐՍԻ
Օգոստոս 9

Գլավոր ընկալան հետազոտելուց հետո արշավախումբն իր ճանապարհը շարունակեց դեպի Բերսի գյուղը, վերահաս գիշերը այդ գյուղում անցնելու համար: Երեկոյան մտտ դեռ գյուղը չհասած, ճանապարհի մոտ պատահեցին մեզ երկու խոշոր դոլմեններ, որոնցից մեկը խիստ ավերված էր և հնար չէր որևէ չափազորություն կատարել, իսկ երկրորդը՝ գրեթե արտաբուստ ամբողջական վիճակի մեջ էր, միայն ներքինը տեսնել անհնար էր՝ մուտքի առջև թափված մեծամեծ քարերի պատճառով, որոնք մուտքը միանգամայն խափանել էին: Դոլմենի կողքերն էլ հող ու քար լեցնելով բարձրացած էին: Միայն հնար եղավ չափել վերևը ծածկված քարերը և արտաբուստ լայնությունն ու երկարությունը:

Երկրորդ դոլմենի արտաբուստ լայնությունը 2,20 մ., երկարությունը՝ 6,25 մ., մուտքի լայնությունը՝ ներսից 1,40 մ.:

Վերևը ծածկված էր չորս միակտուր մեծ քարերով, որոնց երկուսը խիստ մեծեր էին, այդ երկուսը շափեցի:

- ա. քարի երկայնությունը՝ 1,61 մ.
- ա. քարի լայնությունը՝ 1,17 մ.
- բ. քարի երկարությունը՝ 1,61 մ.
- բ. քարի լայնությունը՝ 1,37 մ.:

Գյուղում ակնհայտի մի հնություն չկար, հին տների մեջ միայն ուշագրավ առանձին քարեր կային:

Գյուղի հանդեպ 2—3 կիլոմետր հեռավորության վրա երևում է մի նախնադարյան բերդ՝ քարձ

սարի վրա, սակայն մեզ հնար չկար տեսնել. հակառակ այդ բերդի մասին մեր առած զանազան հետաքրքրական տեղեկություններ:

ձ. ՏԻՔՄԱ ՏԱՇ (Պարուր գյուղի յայլայում)

Օգոստոսի 11

Փարպի եզած ժամանակնիս տեղեկություն ստացել էինք, որ Ղոթուր գյուղի յայլայում մի մեծ քար կա Տիքմա Տաշ անունով, որի անհեթեթ մեծությունը և ձևը ժողովրդական առասպելական մեկնությունների առիթ էր տվել: Մեր օրվա հետաքրքրական առարկան այդ հսկա մեծությամբ քարն էր, որը լուսանկարեցինք և մանրամասնորեն նկարագրեցինք տեղում: Այս հետաքրքրական հսկայական քարը ևս ազատ չէր մնացել մոտակա տղետ գյուղացիների քմահաճուքից, որոնք ուզեցին էն կոտրելով տանել գյուղը մեներկու տասնաքար շինելու համար, որովհետև առանց կոտրելու տեղից շարժել անկարելի էր, իսկ եթե մեջտեղից կոտրել կարողանային պիտի լինել, երկու գերեզմանաքար, փորձել են երկու հավասար կտորի վերածել, սակայն չեն հաջողել, հնչպես կերևի ակառան կոտրել են միայն մեկ գլուխը: Կարծր որձաքարից է շինված այս կոթողը, բոլորովին նախնական ձևով տաշված, թեև քարն անընդունակ է ավելի նուրբ տաշվելու: Քարը տաշված է երկու գլուխները նեղ, իսկ մեջտեղը՝ լայն:

Քարի ամբողջ բարձրությունը նախքան մեկ զլխից կոտրվելը ունեցեր է երկու մետր ինսուուսով սանտիմ բարձրություն: Իսկ այժմ կոտրված վիճակին մեջ մեծ կոտորին բարձրությունն է 2,60 մ., ստորին զլխի լայնությունն է 45,5 սմ., վերևը կոտրված տեղի լայնությունն է 53 սմ. և նույնքան էլ հաստություն: Մեջտեղի լայնությունն է 63 սմ., զլխից կոտրված կտորի բարձրությունը 38 սմ. և 60 սմ. հաստությամբ: Մեկ նախնական փորագրված են նախնական պաշտամունքի խորհրդանշաններ, իսկ մյուս կողմին գագաթին քիչ ցածր տեղի վրա փորագրված են փոքր բոլորակ փոսիկներ նույնպես պաշտամունքի խորհրդանշան, ինչպես որ ուրիշ հեթանոսական պաշտամունք հատուկ տեղերու մեջ ժայռերի կամ սուանձին քարերի վրա:

ժա. ՄԵՆԱՔԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԿԻ ՕՐԻՆԱԿ

Օգոստոս 12

Ղոթուրի յայլան թողելով մեկնել էինք Արագածի բարձունքը և այնտեղ քրդական վրանի տակ գիշերելուց հետո ճանապարհվեցինք դեպի Անքերի: Հագիվ հեռացել էինք Ղարադաղի ստորոտին վրա գտնված մեր հյուրընկալ քրդական վրաններից, երբ ճանապարհից դուրս նկատեցինք մի անսովոր մեծությամբ քար, պտուկազունի վրա: Քարին մոտ գնալով տեսանք, որ այս ևս երբեմն կանգուն մի մենաքար էր մոտավոր նմանությամբ Ղոթուրի մեջ ելող մենաքարին: Սակայն միանգամայն պարզ էր, առանց քանդակի, նաև ստորին մասը լայն էր, միայն վերևի մասն էր նեղ, վերևի նեղ մասը կվերջանար բուրբի ձևով: Քարի ամբողջ բարձրությունն էր ճիշտ երեք մետր քառասուն սմ., ստորին մաս

սը մեկ մետր, իսկ վերևը բրգաձև տաշվածքին անմիջապես տակը՝ 60 սմ: Այս քարի հաստությունը ներքևից մինչև վերև հավասար 50 սմ է:

Այս քարը քննելուց և չափագրելուց հետո ճանապարհին շարունակեցինք դեպի Անբերդ:

ժբ. ԱՆԲԵՐԴ ԿԱՄ ԱՄԲԵՐԴ

Օգոստոս 13

Հայաստանի ավերակ բերդերի մեջ մի առանձին տեղ կարգվեց Անբերդը և բերդ լինելի ավելի մի ընդարձակ բերդաքաղաք է, ինչպես Անին, թեև մի քիչ փոքր տարածությունը քան Անին: Այս բերդն ևս Անիի նման հեթանոսական ծագում ունի: Երկու խոր ձորերից ձևացած մի եռանկյունաձև դիրք ունի, երկու ձորերի խառնուրդին կողմերը տակավին կմնան ոչ միայն ուրարտական, այլև նախուրարտական անշաղախ որձաքար պարիսպների մնացորդներ՝ քառակուսի լայն բուրգերով: Հետքեր կան նախնական շրջանի բնակարանների արևելա-հարավային ծայրի վրա: Երևում է, որ այժմյան ամրոցը և նրա մոտ եկեղեցին շինվել են հետո բնակչությունը լքել է այս հարավ արևելյան մասը և խտացել է եկեղեցիի և ամրոցի շուրջը:

Բերդաքաղաքի մուտքը հյուսիսի կամ հյուսիս արևելյան կողմի վրա է: Ճանապարհը ձորի լանջից բարձրանալով հատկապես ձևազործ ճանապարհով (թեև այժմյան ճանապարհի մի մասն ասում են խրիմյան կաթողիկոսն է նորոգել տված, սակայն հինը շատ պարզ և որոշ է), երբ կհասնի բերդի դռան առջև, այստեղ ճանապարհը կբաժանվի երկու մասի, մեկը կմտնի բերդաքաղաքի դռնից ներս, իսկ մյուսը աջ կողմից կծուվի և կբարձրանա դեպի ամրոցը, որ զրահավորված է խիտ և ամրակառուց բուրգերով: Ամրոցը ևրկաբաժն է գրեթե արևելքից արևմուտք, հյուսիսային կողմը ունի երեք ամրակառուց բուրգեր, որոնք շինված են նախազաքարյան շրջանի ոճով, ինչպես երևում է շատ լուրջ վերանորոգություն եղած է Բազրատունիների վերջին օրերուն: Արևելյան և արևմտյան կողմերու վրա ևս եղել են հաստատուն բուրգեր, սակայն այժմ փլուծ են և զանգվածները միայն կերևին դեպի ցած գլորված: Այս արտաքուստ անմատչելի ամրոցի նմանությունը շինված շենքը ներքուստ եղել է մի երկհարկանի մեծ դղյակ՝ բազմաթիվ սենյակներով: Հարավային ճակատը, որ բերդաքաղաքի վրա կնայի, առանց բուրգերի սրբատուրք բարեբով հաստատուն շինված պատեր են: Ներքուստ արևելյան կողմի վրա երկու հարկի մեջ վեց սենյակի բաժանումներ են երևում, իսկ արևմտյան կողմի վրա եղած սենյակներն միանգամայն քանդված են: Այս կողմից երևում են միայն երկու արտաքին դռներ, որոնց մեկը կբացվի քաղաքի վրա, իսկ մյուսը ձորի վրա: Սենյակներն ունեցել են լայն և բարձր պատահաններ քաղաքի վրա նայող, ոճանք կիսաբոլորակ վերջավորություններ: Արևելյան ծայրին վրա քացի այն դուռը, որ առանց բերդաքաղաք մտնելու անկախ կերպով կիշներ ձորը, եղել է նաև մի դուռ քաղաքը մտնելու համար: Այս դուռը թեև այժմ փլուծ վիճակի մեջ է, սակայն ճանապարհը խիստ որոշ է: Շուտ

հետաքրքրական է թերթի արտաքին դռան շինարարական ոճը: Բարավորների վրա ձգվող մեծ կամարաքարերը պարզ ձևով շեն շարված, այլ տաշվածքի վրա ցուցնող և կողքի քարերի մեջ ագուցվելու համար համապատասխան փոսիկներով ագուցված ու շարված են, որով կամարը եղած է միակտուր: Այս ձևով շինված էր Տեկորի տաճարի ներքին կողմը, երբ մեծ կամարների տակ ավելացրել են կրկին կամարներ: Այս կրկնակ օրինակներից երևում է, որ այս ոճը 10—11 դարու ոճ է, Հայաստանում իրագործված, որը 13-րդ դարում ավելի շատ իրագործված և կատարելության հասած է: Եթե մասնավոր պեղումներով հետազոտություն կատարվի այս դղյակ-ամրոցին մեջ, վստահ եմ, որ խիստ հետաքրքրական մասեր պիտի երևան հին հայոց շինարարական արվեստի վերաբերյալ: Նույն ձևով տաշվածք և շարվածք ունին Անիի ավագ դռան սմբատաշեն մասի կամարաքարերը:

Քաղաքի փողոցները հազիվ նկատելի են, չափազանց ավերված և քարակույտների վերածված լինելուն պատճառով: Նամանավնդ վերջին ժամանակներս շրջակա գյուղացիներ բերդաքաղաքի մեջ ցանքեր անելու և խոտ հնձելու համար եկել են ամառները բնակելու և փյառակ բնակարաններից քարեր աստ-անդ տեղափոխելով իրենց համար բնակարաններ են շինել, այս գործողություններով կատարյալ քառուի են վերածել եկեղեցիից դեպի ամրոց եղած քաղաքամասը:

Գրեթե անվնաս մնացել է հույկապ եկեղեցին մի բարձրադիր տեղի վրա, ձորի եզերքին շինված: Հավաստում էին, որ դեռ մի քանի տարի առաջ անվնաս էր եկեղեցիի հարավ արևմտյան կողմի ստորերկրյա ճանապարհը, որ կտաներ գետը, այդ ճանապարհով գետից ջուր էր բերում քաղաքի բնակչության մի մասը: Մանավանդ բնականոթն պիտի օգտագործեին այս ստորերկրյա մասը պատերազմի և պաշարումների ժամանակ:

Եկեղեցին վերին աստիճանի ուշագրավ է թե՛ շինարարական տեսակետով և թե՛ ավանդական հատակագծային տեսակետով: Արտաքուստ ճարտարապետական տեսակետով մեծ նմանություն է բերում Վահրամ Պահլավունիի Մարմաշենի մեջ շինած եկեղեցիին՝ ի բաց առյալ հետնագույն նորոգությունների ժամանակ փոփոխված մասերը: Թեև նորոգություններն ալ այնքան զգալի տեղ չեն բռնում, իսկ ներքին հատակագիծը, բացի ավագ խորանից, չորս անկյունների վրա, ու՛րի փոքր կրկնահարկ մատուռներով կամ խորաններով կազմված է, որուն այդ ձևը 10 և 11-րդ դարուն շինված լինելը անսպասելի էր ինձ համար: Թեև նույն դարերին, արևելյան խորանին երկու քովերը միահարկ կամ կրկնահարկ մատուռներով շինված եկեղեցիներ շատ կան, սակայն արևմտյան կողմի երկու անկյունների վրա մատուռներ շինված լինելը 10—11-րդ դարերուն միանգամայն անսովոր էր ինձ համար, ևս առաջին անգամն էր որ կտեսնեի Պահ մը կասկածեցի որ հետնագույն հավելվածներ լինին արևմտահարկի մատուռները, այս ուղղությամբ երկար քննեցի, սակայն ոչ մի ապացույց չգտա հետնագույն հավելվածի: Տարակույս փարատող մի հանգամանք կար, այն է շինության արձանագրության գոյությունը եկեղեցիի մեջ: Նախընթաց տարին,

իրք էջմիածանի պատական ինստիտուտի կողմից վնասել էինք Անբերդի հովիտը ուսումնասիրելու, այն ժամանակ Գարեգին եսիսկոպոս և Երվանդ Տեր Մինասյան առաջին անգամ կարողացին եկեղեցիի ներսը հյուսիսսային պատի վրայի արձանագրությունը, որ շինողի և շինությունից ժամանակին կվերաբերելու: Ըստ արձանագրության այդ եկեղեցին շինողն էր Մարմաշենի եկեղեցին շինող Վահրամ Պահլավունի 11-րդ դարուն: և շինողի ճաշակով բացատրվեց երկու եկեղեցիների նմանությունը, սակայն Մարմաշենի եկեղեցիին մեջ գոյություն չունին արևմտյան կողմի մատուռները: Ընդհանրապես իմ համոզումս եղած է թե եկեղեցիների հատակագծային այդ ձևը սկիզբ առած էր 13-րդ դարուն: Արդ, էթե ստուգվի որ Անբերդի եկեղեցիի հատակագծային ոճը սկսում է 11-րդ դարուն, այն ժամանակ պետք է որ փոխենք մեր համոզումը այդ ձևի ծագման մասին: Եվ հիրավի, ներսես Լամբրոնացին 12-րդ դարու Կեսիկ քաղաքում է, որ եկեղեցին հոգվու փրկություն համար շահավաճառանոց դարձրին պատարագի համար բալամաթիվ մանր ծակեր շինելով, ուստի այս գանգատը ևս ապացույց է, որ 13-րդ դարուց առաջ գոյություն ունեցեր է այդ երևույթը, որով տեղի տվել է Լամբրոնացիի տրտուհիին: Համենայն դեպս, ես վերջնականապես համոզված պիտի լինիմ 11-րդ դարու սկզբներին հատակագծային այս ձևը ընդունված լինելու, եթե կհանդիպեմ մի ուրիշ եկեղեցիի, որ այս ձևով շինված լինի, և շինությունը փաստացի կերպով ապացուցված լինի 11-րդ և 12-րդ դարերի մեջ կանգնված լինելուն:

Հիացման արժանի են շենքի վրա աշխատող քարտաշենների և որմնահյուսարների հմտությունն ու բարեխղճությունը, թե՛ ուղղահայաց և թե՛ հորիզոնական ոչ մի գիծ գրեթե չի երևում քարերի միացման տեղի վրա, չափազանց խնամքով են շարված քարերը միմյանց մոտ: Պատերի հաստությունն է 70—72 սանտիմետր, այս հաստության մեջ է ներթիվ և արտաքին երեսների մաքուր տաշված քարերի թանձրությունը: Բայց զարմանալի է, որ երեսների շարված քարերը խիստ քիչ հաստություն ունին, կարծես միայն ծեփի փոխարեն շարված լինին ներսի կրաշաղկա զանգվածի վրա: Այս շինելակերպով մոտավորապես 1000 տարի դիմացել են պատերն առանց ունե վնաս պատճառելու: Վերջին դարերում է, որ անտեղությունից սկսել են երեսը շարված քարերը ուռչել և թափվելու մոտայուտ վտանգ են սպառնում, եթե շուտով հարկ եղած միջոցներ ձեռք չառնվին: Շենքի ճակատին վրա, թե՛ սկզբում և թե՛ վերջին նորոգության ժամանակ գործածել են մի տեսակ սևագույն կարծր քար, հավանորեն մի մոտակա քարհանքից հանված, սակայն ինչ համեմատություն հին շինող վարպետների և հետո նորոգող վարպետների հմտության մեջ: Շենքը վերանորոգության ենթարկված է արտաթուստ ճակատի կեսից վերև մինչև պսակները, այս նորոգության ժամանակի քարերը թե՛ ծավալով փոքր են և թե՛ խնամքով չեն գետեղված միմյանց մոտ: Նորոգությունը կատարված է շենքի կեսից վերև մինչև ստորին պսակը և կտրտին վրա: գմբեթը ամբողջովին հինն է և անփոփոխ: Ստորին մասի նորոգության ժամանակ ամենայն հավանականությամբ հին պսակները

նախնականին նման չեն շինված, այլ ավելի նեղ քան ինչ որ պահանջում էր 11-րդ դարու ոճը և ավելի պարզ: Անբերդը շրջապատող ձորերի լանջերին վրա շափազանց հետաքրքրական է տեսնել գետերի շրջը օգտագործելու համար միմյանցից բարձր առուները, որոնց միջոցով ջուրը բարձրանալով ուղղվում էր զանազան անշրջի վայրեր Արագածի լանջերին վրա: Մինչև 13 առու համբեցի, որոնք ձորից բարձրանալուց հետո հյուղավորվում են զանազան կողմեր: Մի քանի հին առուներ դեռ այսօր ևս գործածական են. և առատորեն ջուրը գետն է մոտ և հեռու զանազան գյուղերի հողերը և պարտեզները ոռոգելու համար:

ժգ. Տեղերի կԱՄ ԴԵԼԸԸ

Օգոստոս 15

Օգոստոսի 15-ի առավոտյան յուրաքանչյուր արշավախմբի անդամ սկսեց իր աշխատությունը Տեղերի հոյակապ հուշարձանի վրա: Այս հուշարձանը կանգնված է 13-րդ դարու սկզբին (1232-ին): Շենքը բաղկանում է երկու մասից, տաճարից և մի մեծ գավիթից: Տաճարը կամ եկեղեցին իր դարաշրջանի հատուկ հատակագծի ձև ունի, բացի ավագ մեծ խորանից, շրջանակունների վրա շրջա մատուռներ ունի կիսաբոլորակ խորաններով: Հոյակապորեն գմբեթավորված է, սակայն գմբեթը այսօր ւսնքան է խարխված, որ գոնե եղածը պահելու համար ոչ մի գործողություն չի կարելի կատարել: Վճռականապես ճակատագրական է այդ գմբեթին մոտավոր փլուզումը:

Գավիթը լավ միճակի մեջ է, կարելի է երկար տարիներ անոր գոյությունը ապահովել: Շրջա հատ հաստատուն սյուների վրա կանգնված է գավիթին գմբեթը, խիստ հաստատուն են արտաքին պատերը: Արտաքին պատերի ներսի կողմից ունի որմնասյուներ, որոնցից աղղղներ են ձգված կենտրոնի շրջա հակա միակտուր սյուների վրա, որով ձևացած է մի ընդարձակ գավիթ: Այս գավիթին կտրտի վրա, արևմտյան կողմը շինել են երկու մատուռներ երկու անկյունների վրա, որոնք անվնաս մնացած են, միայն թե շարժական փայտե սանդուղով միայն կարելի է բարձրանալ վրան:

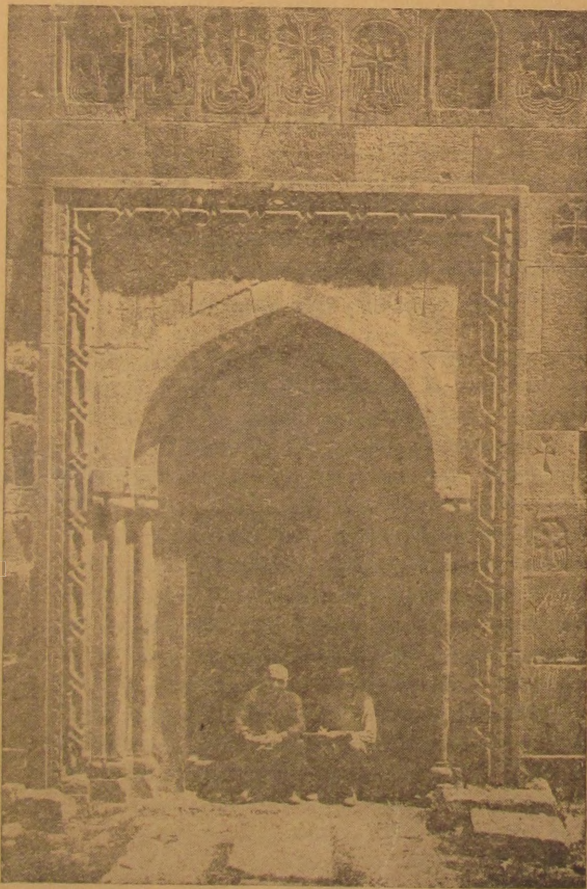
ժգ. ԳՈՅԹՈՒԿԻ ԿԱՄ ՂՈՅԹՈՒԿԻ

Տեղերում երկու օր տևեց արշավախմբի աշխատանքը: Օգոստոս 17 առավոտյան մեկնեցինք Տեղերից: Ծանապարհին հանդիպեցինք Ղոյթուկ անուն գյուղին, ուր այժմ գաղթական հայեր էին տեղավորված, նույնպես քանկիներ այս գյուղը լքելուց հետո: Գյուղացիներ զբաղված էին շինարարությանը, ոմանք լքած տները վերանորոգում էին և ոմանք նոր էին շինում: Այս շինարարական աշխատանքների ժամանակ երևան էին եկած մի հնագույն եկեղեցիի հիմեր և մի քանի քանդակազարդ քարեր: Քանդակազարդ քարերի քանդակման ոճը պարզ ցույց էր տալիս, որ 5-րդ դարու գործ են թե՛ հատակագիծը և թե՛ գտնված քանդակազարդ քարերը: Այս գյուղում երկար աշխատելու ոչինչ չգտանք, նորեկ քանկիներն ալ շրջակայում գտնված ունե հուշարձանից տեղեկություն չունեին, ուստի ճանապարհսիս շարունակելով հասանք Ավան գյուղը:

Նկ. 234. Տեղերի եկեղեցու և զավթի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից

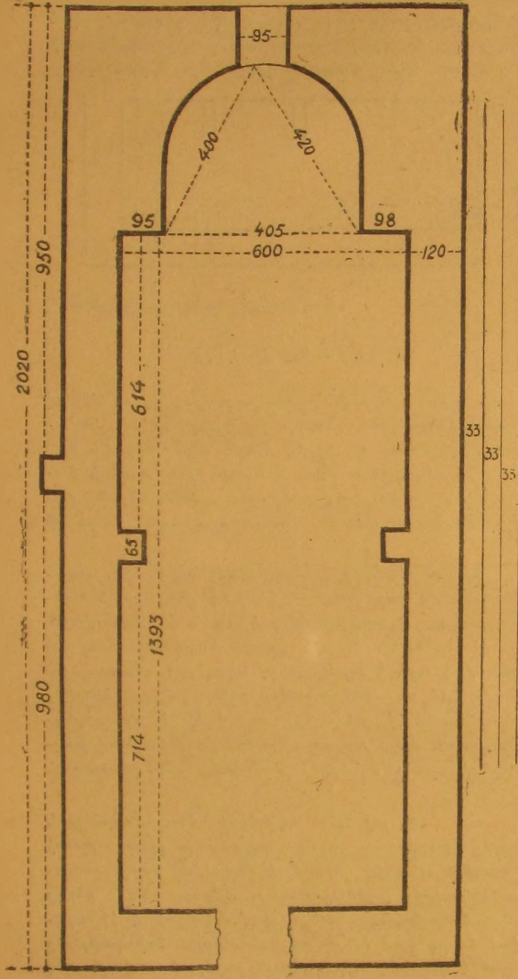
Նկ. 235. Տեղերի եկեղեցու զավթի սրբատոյան մուտքը

Նկ. 236. Տեղերի եկեղեցու զավթի ներքին տեսքը

Նույն օրն անցանք Ավան գյուղը, այս գյուղում ևս այժմ հաստատված են գաղթականներ: Ինչպես երևաց քննություններից, այս գյուղը հարուստ հնագիտական վայր է, շրջականներում միշտ գտնվում են հնություններ, հաճախ պատահում են քանդակազարդ քարեր,

Նկ. 287. Ավանի (Աշտարակի շրջան) Ծ-րդ դարի եկեղեցու հատակամեջ

գերեզմաններ և նույնիսկ նախաքրիստոնեական շրջանի իրեղեններ: Ետո հին ժամանակներ իսկ բազմամարդ և

շեն է եղած այս գյուղը: Կոչվի մեջ ևղած եկեղեցիի կիսավեր շենքը անվերայ պատկանում է 5-րդ դարուն: Միջակ մեծությամբ մի եկեղեցի է եղած, որուն արևելյան, հյուսիսային և արևմտյան պատերը գրեթե կանգուն են: Միայն հարավային պատն է, որ փլած է, սակայն այդ պատից ևս դեռ մնացած է 80—100 սմ. քարծրությամբ պատի մնացորդ: Գուրը արևմտյան կողմից է եղած, սակայն բարավորների փլած լինելու պատճառով ճիշտ չափը հայտնի չէ: Շինության դարաշրջանին հատուկ է հատակագծի նեղ ու երկար ձևը: Պատուհանների կիսաբոլորակ վերջավորված աղեղները պայտաձև են, նույնպես պայտաձև է ավագ խորանի վերևի կամար աղեղը, խորանի հատակագիծը ևս թեթև պայտաձև է: Խորանին երկու կողմի որմնասյուները իրենց խոյակների վրա ունին հավասարաթև փոքր խաչեր, որոնք բոլորակի մեջ ամփոփված են հնագույն քանդակով: Հյուսիսային կողմի արտաքին երեսին վրա կա մի որմնասյուն, որ ապացույց է բացօթյա մի կամարակապի գոյության, ինչպես կան Ապարանի, Երբուլայի, Եղվարդի և ուրիշ հնագույն եկեղեցիների վրա: Արևելյան կողմին վրա թեևս ունի բացօթյա խորաններ, ինչպես Տեկորը, Երբուլայը և Արթիկի Ծ-րդ դարու եկեղեցին, սակայն այժմ հայտնի չէ, պետք է որ մի փոքր ստուգողական պեղում լինի արևելյան կողմին վրա:

Այս կիսավեր շենքին մեջ ամենից ուշագրավն է քարուկիր շենքի շինության համար գործածված շաղախը, որը փոխանակ սպիտակագույն լինելու, մութ գորշագույն է, ճիշտ այն գույնով, ինչ գույն որ ունի ներկայիս ցեմենտը: Թեև ամբողջ շենքի մեջ տեղ տեղ երևում են սպիտակ շաղախի հետքեր, սակայն պարզ է, որ հետնագույն նորոգությունների հետևանք են:

Տեղին վրա թեև երկար քննեցի այս գորշագույն կրաշաղախը՝ հասկանալու համար թե ինչ քաղաղրության արդյունք է այդ գորշ ցեմենտանման գույնը, սակայն ինձ համար ոչինչ հասկանալի չեղավ: Ուստի հետեռնիս վերջերիք շաղախի կոշտը տանելու համար նրեան և տարրալուծության ենթարկելու:

ժգ. ԿՈՒՆՇ ԿԱՄ ԿՈՇ

Օզոստոս 18

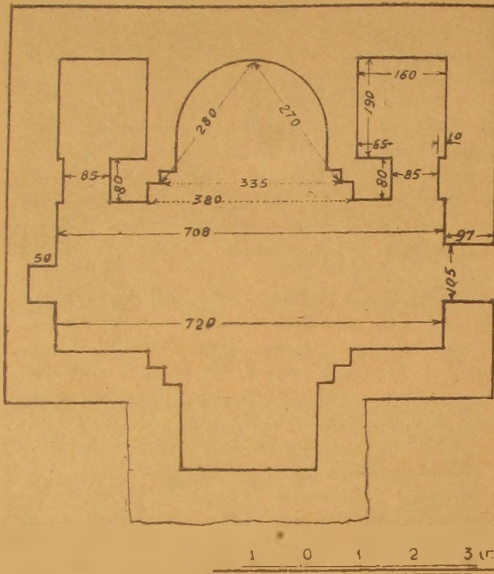
Մեր արշավանքի վերջին կետն էր պատմական Կուաշ կամ Կոշ անվանված գյուղը: Պատմական անցքերով հարուստ այս գյուղում արժեք երկար մնալ և լուրջ ու մանրակրկիտ հետազոտության ենթարկել իր շրջականերով հանգեթի՛մ: Գլխավորաբար մեր ժամանակի ի միջի ալլոց չէր ներում երկար մնալ այս գյուղում, ուստի աշխատանք կատարեցիք այստեղ միայն մի օր:

Կոշի հյուսիս արևելյան կողմը երկարում է մի ձոր, որուն երկու կողմը ցրված են հնագիտական հուշարձանների ավեր և կիսավեր մնացորդները: Սույն ձորի հյուսիս-արևելյան բարձունքի վրա կա մի միջակ մեծությամբ ներքուտ խաչաձև եկեղեցի՝ կանգնված 7-րդ դարուն. գմբեթը և ծածկը փլած են, իսկ պատերը տակվին կանգուն են: Չափազանց մաքուր շինարարա-

կան աշխատանքը և տարված շենքի վրա, դեղնուրակ-կարմրագույն և գորշագույն քարերով է շինված ամբողջ շենքը և կարելի է ասել որ խոշորագույն քարերով, սրբատաշ են շարված բոլոր պատերը: Ծենք գետեղված է արևելյան կողմից խորածորի վրա, իսկ ամբողջությունը հիմնարկված է մի բարձրաբերձ ժայռի վրա: Թեև այժմ եկեղեցիի շուրջը խորդուբորդ սպառածներ միայն երևում են և դժվարամբձենալի, բացի հարավային կողմից, սակայն այս ապաստուտ խորդուբորդության մեջ նշմարվում են վաղեմի շինությանց հիմեր և պատերի մնացորդներ, որոնք ապացույց են այս տեղը մի ժամանակ շեն և բնակելի լինելուն: Այս տեղերը խիտ բնակչություն լինելուն ապա-

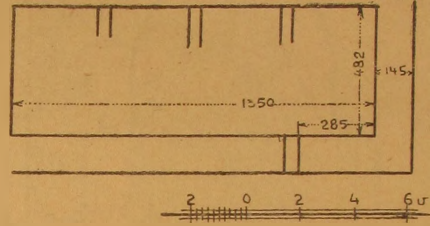
ջրամբարի ծակը խցելու համար ունշուշու հրկու կողմեն ծակերը ծածկելու համար կային նաև նույնօրինակ ուրիշ շինված քարեր, սակայն այժմ կորած են:

Ջրամբարից դեպի ցած, նույնպես ձորի աջ կողմին, մի բարձունքի վրա, կա կարմիր քարով շինված մի մատուռի մնացորդ, որում մոտ կան պատվանդանավոր խաչարձաններ: Քիչ հեռու սույն մատուռից երևում է մի փոքր ավերակ, որուն ինչ լինելը որոշել դժվար էր, սակայն այս ավերակի արևելյան կողմին կանգնված են խաչքարեր, որոնց մեկը բավականին գեղաքանդակ և խոշոր, այս խաչքարի համար գուրդացիք ավանդաբար ասում են Տիրան պապի խաչքար: Այս Տիրան պապը

Նկ. 238. Կոշի 7-րդ դարի եկեղեցու հասակաձևը

ցույց է ոչ միայն շինությունների հիմերի գոյությունը, այլև երևում է որ եղեր է նաև խիստ կարևոր մի վայր, ուր շինված կա մի մեծ ջրամբար եկեղեցիից կես կիլոմետր դեպի հարավ: Ջրամբարը խիստ մաքուր սրբատաշ քարերով շինված է, պատերի թանձրությունը 1,45 մ. է, բարձրությունը մինչև վրայի կամարածակի հանգիստը երկու մետր 82 սմ. է. ամբողջովին կամարածակ է եղած ջրամբարը ներքուստ երեք ջլաղեղներով. արտաքուստ չափել այս հուշարձանը փյառակների պատճառով դժվար էր, իսկ ի ներքուստ չափն է 13,5 մ. երկայնություն, իսկ 4,82 մ. լայնություն: Մի օրյա հետազոտությունով չպարզվեց, թե ո՞ր կողմից է գալիս այս ջրամբարի ջուրը, իսկ ջրերը արտաքսելու և ջրամբարը մաքրելու համար հիմքի մոտից շինված են երկու քառակուսի ծակեր, որոնք բացվելով ջրամբարի շուրջ կղատարկվեր մինչև հատակ: Այս ձևով մի քար տակավին տեղին վրա մնացեր է. որ կծառայի

Նկ. 239. Կոշի ջրամբարը

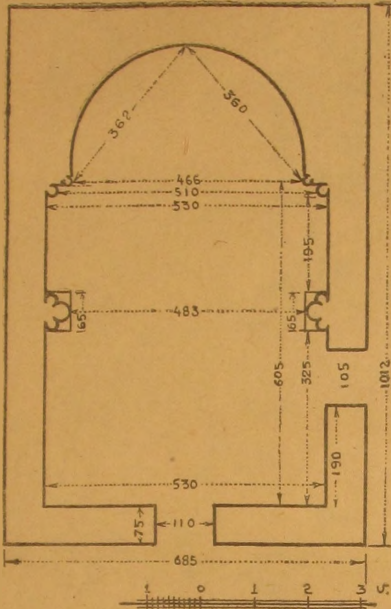
թերևս այն աչազուրկ Տիրան թագավորն է, որ մեռավ Կուաշի (Կոշի) մեջ, սակայն խաչքարը, որ ուշ ժամանակի է և երբեք չի կարելի համեմատել Տիրանի ժամանակի գեղարվեստական ճաշակի հետ, սակայն համենայն դեպս նույն կուր Տիրանի ավանդությունը շարունակում է գոյություն ունենալ տեղական ժողովրդի մեջ:

Այս բարձունքից իջնելով ցած, ձորի ձախ ափին մոտ, կա մի փոքր բազիլիկ ձևով եկեղեցի, որուն ծածկը քանդված է, իսկ պատերը կանգուն են, հարավային պատի արևելյան ծայրին կա մի վրացերեն խուցուրի տառերով արձանագրություն: Եկեղեցիի հարավային կողմը կան պատվանդանավոր քանդակազարդ խաչքարեր, հայտնի է, որ եկեղեցու մոտ եղել է մի գերեզմանատուն փոքր տարածությամբ, բայց նայելով խաչքարերի որակին, հայտնի մարդկանց գերեզմանատուն է եղած:

Այս փոքր բազիլիկ եկեղեցիի հյուսիս-արևելյան կողմը կբարձրանա մի մեծ քարքարուտ բլուր. բլուրի գագաթին անսովի դիրքով շինված է մի բերդ զանազան մասերից բաղկացած: Այս ամրոցը կամ բերդը ընդհանուր նորոգության և փոփոխության է ենթարկված 13-րդ կամ 14-րդ դարում: Վերջին նորոգությունը եղած է գեղեցիկ կարմրագույն քարերով, սակայն տեղ տեղ դեռ երևում են պատեր և պատերի մասեր, որոնց գոյությունը շատ հին է լոշած, ավելի հին, քան 10-րդ դարը, և այս հին մասերին քարերը ոչ միայն տարբեր գույնով են համեմատելով նորագույն նորոգության քարերին, այլև շարվածքն ու քարերի չափերը բոլորովին տարբեր են: Հին շարվածքի քարերը մի քիչ սպիտակավուն են և առհասարակ դեպի բարձրությունը շարված քարերը չափազանց մաքուր և ճարտարորեն շարված են միմյանց մոտ, որ ներկա արճեստափորների հախան-

ձը կարող է շարժել. բայց այս հիմները մեծ մասամբ մաշված և քարերի անկյունները մասնավորապես փշացած են: Ի շարք մի քանի հետաքրքրական ամրոցների ինչպես Տիգրիսի, Մալաթիայի և նմանների, արժե ունենալ լափազրված այս բերդի հատակագիծը, որը թերևս, ինչպես ասել են Անրեդի ամրոցի համար, լինելով բերդ կամ ամրոց, միաժամանակ եղել է հաև ղղակ:

Նկ. 240. Պոլի բազիլիկ եկեղեցու հատակաձևը

ինչպես Փարպիում, Թաքսյում, Բերսիում, Ախցի ձորերում, այստեղ ևս կան հետաքրքրական քարայրեր, որոնց մեկ քանիսին վրա տակավին գոյություն ունին միակտուր քարից դռների փեղկեր: Առհասարակ քարայրերի մեջերև և մոտերը գոյություն ունին տաքարներ և հնձանի հետքեր:

Կոչից դեպի Աղվանստուն գետու ճանապարհին, կոչից թիչ հեռու կա մի գեղեցիկ պատվանդանավոր խաչքար, որը թեև ճանապարհից դուրս, այնուամենայնիվ չվրիպեցավ մեր ուշադրությունից:

Ը

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

1924 թ. սեպտեմբերի 4-ից դեպի Շիրակ և Արագած լեռան հյուսիս-արևմտյան լանջերում կատարած շրջապայություն:

ա. ՄԱՐՄԱՇԵՆ

1924 սեպտեմբերի 4-ին էջմիածնից մեկնելից դեպի Կումայրի (Լենինական) հնագիտական տեղեկագիր և ցուցակագրություն կատարելու համար Պաշտոնա-

կան և այլ կարևոր գործերով մնացի Կումայրիում և սեպտեմբերի 9-ին ուղևորվելից դեպի Մարմաշեն: Դեռ չհասած Մարմաշեն, ճանապարհից շեղվելով, այցելելից մոտերը գտնված բևեռագիր արձանագրության վայրը: Բևեռագիրը անաղարտ պահված էր տեղին վրա, շրջապատված և եղել բնական և արվեստական շրջապատով, որով առանձնացած էր: Միայն մի նեղ մուտքով հնարավոր է եղել մտնել շրջափակին մեջ: Իրբև շրջափակ ծառայող բնական ժայռերը դեռ իրենց տեղում կմնան, իսկ արվեստական կերպով հարավ-արևելյան կողմին վրա շինված կիկլոպյան քարերով պատին միայն հետքն է մնացել: Հողից երեսը: Բևեռագիրը փորագրված ժայռն դեպի հարավ շարունակության վրա, ինչպես նախաքրիստոնեական բնակչությանց ուրիշ վայրերի մեջ, փորագրված են նույն խորհրդավոր բոլորակ փոսիկները, որոնց ամենից մեծը 10 սմ. տրամագիծ ունի, իսկ մյուսները անհավասար մեծությամբ ավելի մանր են:

Բևեռագրից հետո գնացի, նախապես ուրարտական, իսկ հետո Վահրամ Պաշտոնի անվան վերագրված ամրոցի ավերակները տեսնելու: Բևեռագրից գրեթե հարյուր հիսուն քայլ հեռավորության վրա կգտնվի այս բերդը և շրջապատող վայրերի վրա խիստ որոշ կերպով կտեսնվի նախաքրիստոնեական շրջանի մարդկային ձևագործ աշխատանքի հետքեր, ինչպես մեծամեծ քարերով շինված փլատակ պատեր, խոռոչներ, գերեզմանների նմանող հողային կույտեր՝ քարերով խառնըված: Այսօրվան Մարմաշեն տանող ճանապարհը մոտիկ է անցնում այս բերդին և շատ որոշ է դեպի բերդը տանող ճանապարհը: Բերդի հարավ արևելյան կողմը հատկապես հարթված է ի հեռում և թերևս այս կողմը եղել են ծառատաններ և պարտեզներ: Բերդի մուտքը գրեթե հարավային կողմի վրա կգտնվի, դռան երկու կողմը շինված է եղել հսկայական բուրգեր՝ կիսալուրդակ ձևով, որոնց այժմ փլատակներն ու հիմքերը կեղևան: Վահրամաշեն այս բերդի համար վերջերքում գործածվեր են հրաքիստի կարմիր և դեղնուրակ քարեր, սրբատաշ և լափավոր մեծությամբ: Բերդը նեղ ու երկար ձև ունի՝ հարավից դեպի հյուսիս երկարած. մեջը ամրոցողվին բնակության համար շենքեր են շինված, որոնց այժմ հիմքեր միայն որոշակի մնացել են. էթե մի փոքր մաքրվի փլատակներից և կուտակված հող ու ավազներից, հնարավոր է կազմել ամբողջ բերդի հատակագիծը մեջի ինտիմություններով միասին: Ուրիշ կողմերի վրա, բացի գլխավոր մեծ մուտքից, դուռ ունեցե՞ր է թե ոչ հայտնի չէ, քննություն էթե կատարվի թերևս հայտնի լինի:

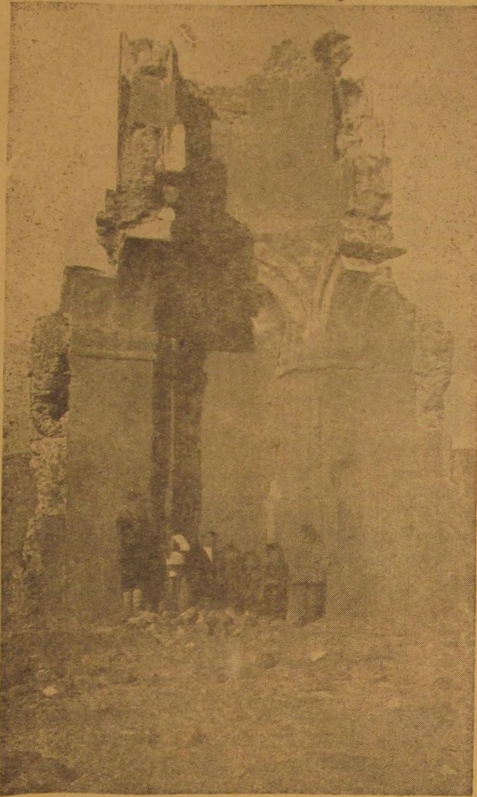
Արևմտյան և հյուսիսային լանջերը գրեթե միանգամայն անմործնակի են: Բերդակիր մեծ բլուրի արևմտյան կողմը, որ հեղեղատի կամ փոքր ձորի նմանություն ունի, նախորդ այցելության ժամանակ տեսել էի այս հեղեղատի մաքրում մի արվեստական մուտքի բերան, կամ մի անցք, որ գնում էր ուղիղ դեպի բերդի տակը: Դեռ այն ժամանակ ինձ հնար չեղավ այս անցքի խորքը մտնել, որովհետև թե՛ ներսի փլվածքներից և թե՛ դրսի հեղեղատներից լցվելու էին քարեր և հող. և

Նկ. 241_ա Մարթանի կոթողի և Եղեղեյի հարավ-արևմուտքից

մասամբ խափանել էին մուտքը, սակայն երևում էին մուտքի շինությունից համար երկու կողմի վրա կանգնված քարեր և կանգնված քարերի վրա ծածկված մեծամեծ սալաքարեր: Բայց այժմ, ինչպես կերևի, հեղեղատի մշտապես հոսումից բոլորովին փակված է մուտքի բերանը և տեղը հազիվ թե հայտնի է: Նախկին այցելության ժամանակ գյուղացի ծերեր հավաստում էին, որ

Նկ. 242. Մարմաշենի 7-րդ դարի ավերակ եկեղեցին հյուսիսային բարձր բլուրի վրա

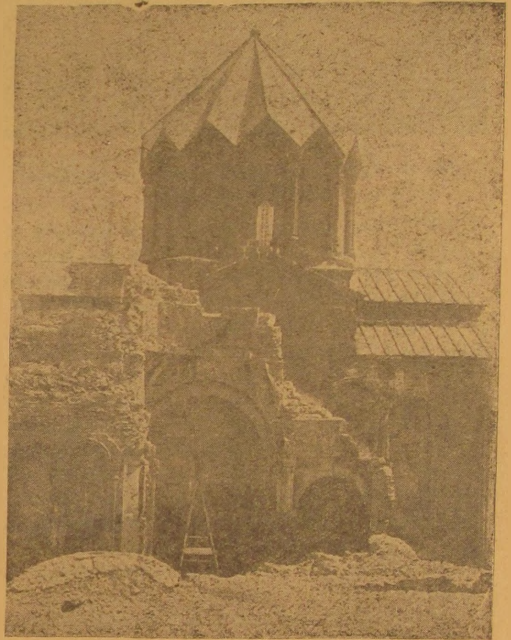
այդ մուտքի հեղեղատի մուտքը ևս կա եղբո մի ավելի ընդարձակ բեկեռագիր արձանագրություն, սակայն, անհայտացել էր դեռ այն ժամանակ, և չլիտեին թե ուր մնաց և ի՞նչ եղավ:

Բերդը քննելուց հետո, սկսեցի իջնել դառիվայրը, շարունակելով ճանապարհս դեպի գյուղ, որուն կից են հռչակավոր Մարմաշենի շքեղ և գեղարվեստական հուշարձանները:

Ջառիվայրի վերևից արդեն կերևա մոտակա գյուղի ծայրին հոյակապ հուշարձանների շարքը, որոնց մեջ բարձր և շքեղ պմբեթով գրեթե անարատ մնացած է վահրամ Պահլավունիի կանգնած հոյակապ կաթողիկեն: Բացի վահրամաշեն կաթողիկեի սնմիջապես մոտ

կանգնված գեղեցիկ շենքերից, դեպի հյուսիս, կեն կիլոմետրի վրա, կա մի 7-րդ դարու եկեղեցու ավերակ, որի հյուսիսային կողմն է միայն կանգուն մնացած (նկար 242):

Մարմաշեն գյուղը, որ այժմ Վանի ճառագանգումն ունի, ամբողջովին շինված է մի ընդարձակ ճանապարհական վայրի վրա: Տներ շինելու համար ամեն անգամ հողը փորելու գտնվում են արձանագրությանց բեկորներ, գեղաքանդակ շենքի մասեր և բազմաթիվ հին շենքերի հիմքեր: Սույն հուշարձանների գյուղից հարավ գրեթե մեկ կիլոմետրի վրա կա մի ուրիշ գյուղ, դարձյալ միևնույն Վանի ճառագանգում, որը ոչ միայն քրիստոնեական հին հուշարձանների մնացորդներ ունի իր մեջ և անմիջապես շրջակայքում, այլև շրջապատված է նախաքրիստոնեական շատ հին մնացորդներով: Այս գյուղի

Նկ. 243. Մարմաշենի Վահրամաշեն և ավերակ եկեղեցիները

վերևը, արևելյան կողմի բարձունքի վրա է, որ կգտնվի ժայռի վրա փորագրված ծանոթ բեկեռագիր արձանագրությունը: Դյուղացի ծերերի պատմելով այս գյուղից են տարևր վահրամաշեն կաթողիկեն կանգնված գյուղը վահրամի և իր կնոջ Սուլիայի տապանաքարերը: Պատմական այս արժեքավոր տապանաքարերը մնում են վահրամաշեն կաթողիկեի արևելյան կողմի հին գերեզմանատան մեջ, բոլորովին անխնամ, փչացման և կորուստյան ենթակա վիճակի մեջ, և արդեն ինչպես կերևի լուսանկարներից, կոտորատվել և մաշվել են թե՛ բնության ազդեցության և թե՛ տգետ մարդկանց անհոգության պատճառով:

Վահրամի կոնկրետ կաթիլիկեն թև՝ ներքուստ և թև՝ արտաքուստ գրեթե անվնաս մնացած է, բացի հարավ արևելյան անկյունի ճեղքվածքից, որ առաջացել է

Նկ. 244. Մարմաշենի Վահրամաշեն եկեղեցու հյուսիսային կողմի ներքին տեսքը

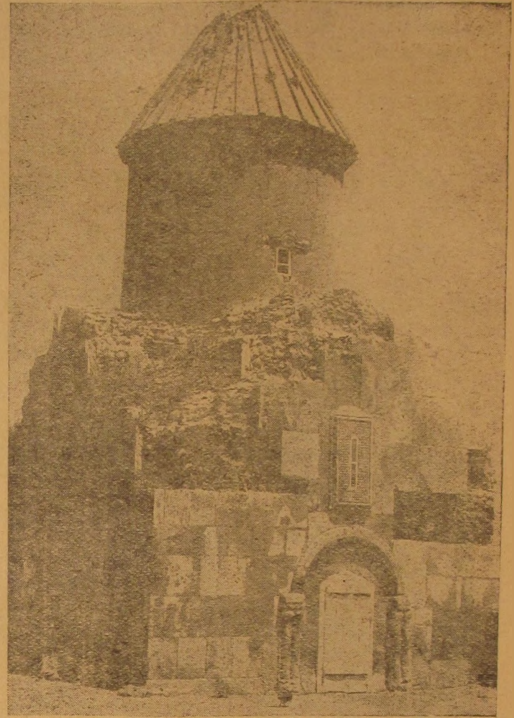
պսակի մոտից: Շինված է կարմրագույն քարերով գեղեցիկ և սրբատաշ. հարավային պատի վրա ունի շինության մեծ արձանագրություն. ըստ այդ արձանագրության հիմնարկված է 986 թվականին և վերջացած է 1029 թվականին, մոտավորապես 43 տարվան մեջ: Ինչպես կերևի, շինությունը պարբերաբար ընդհատված է եղեր, որ այդքան ուշ վերջացել է, եթե ոչ այդքան երկար տևելու շարի մեծ չէ շենքը (նկար 243):

Վահրամաշեն կաթողիկեի հյուսիսային կողմը գրեթե մեկ և կես մետր հեռավորության վրա կանգնված է ևղեր մի ուրիշ գողտրիկ շենք՝ ավելի հնագույն, քան Վահրամաշեն կաթողիկեն, որուն արևմտյան մասը և գմբեթը ամբողջովին իրլած է (նկար 244): Սակայն իր զեղեցիկ ոճով և շինարարական ճարտարություններ և մաքրություններ գրեթե պակաս չէ քան Վահրամաշեն կաթողիկեն:

Վահրամաշեն կաթողիկեի հարավային կողմը 10—15 քայլի վրա, շինված է մի ուրիշ փոքր մատուռ, որը դատելով իր դուռն և գմբեթի ոճից, պետք է որ շինված լինի 11-րդ դարու մեջ, նույնպես խնամոտ շինարարություններ և զեղեցիկ սրբատաշ քարերով (նկար 245): Սույն փոքրիկ շենքը ստորին մասի արտաքին երեսի բարձրը քանդված են եղել մի ժամանակ, բայց այնքան անհրապույցիք նորոգեր են մասամբ:

Վահրամաշեն կաթողիկեն արդեն վաղուց չափազանց խառնված է, այս անգամ չափազանց և հատակագծից փոքր մատուռը, որ վերածել է մի ժամանակավոր թանգարանի, թեև այնտեղ եղած գեղարվեստական թեկոթների համար շատ փոքր է: Հարմար կլիներ Վահրամաշեն մեծ կաթողիկեն վերածել թանգարանի, ուր այժմ ձիասկան արտոդրություններ շեն կատարվում և վերին աստիճան անխնամ թողված է: Իմ այցելություն ժամանակ դյուրողորձորի նախագահը ընդգրկեց էր. օգնական

ներս խնդրեցի պահպանել թև՝ շենքերը և թև՝ նրանց շուրջ թափված պատմական արժեք ունեցող թեկոթները:

Նկ. 245. Մարմաշենի փոքր եկեղեցին (Վահրամաշեն եկեղեցու հարավային կողմում)

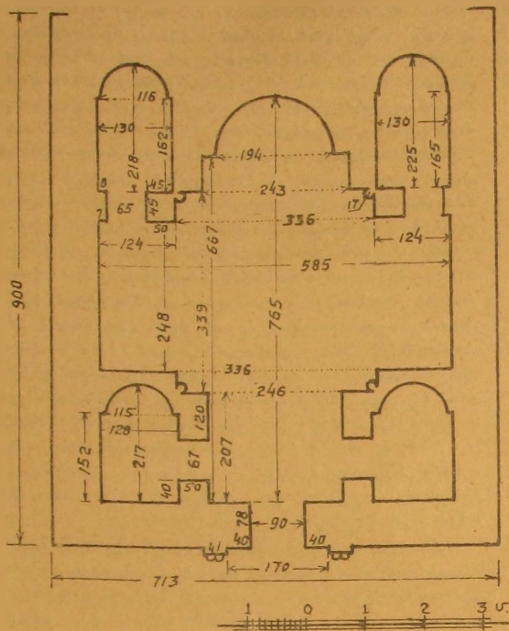
Շատ երկար կլինի Մարմաշենի շրջանում եղած բոլոր հնությունները հիշատակել, միայն պիտի բավականանամ հիշատակելով մի շատ կարևոր մնացորդ, որ ըստ ամենայնի ուշադրության արժանի է: Սկսած Բագրատունի շրջանից, թերևս ավելի հին ժամանակներից. Ախուրյան գետի վրա գոյություն ունեցող են բազմաթիվ կամուրջներ, որոնք մեծավ մասամբ երկհարկանի են եղած՝ ինչպես Անիի, Չրփրուլի, Ղեղաճի կամուրջները, նույն ձևով կա մի կամուրջի ավերակ ևս Մարմաշենի Վահրամաշեն կաթողիկեից զեպի հարավ (Վարի Ղանչիճա գյուղի մոտ), այս կամուրջը ևս եղել է երկհարկանի, ինչպես կերևի ավերակի լուսանկարին մեջ. կամուրջի աջ ոտքը միայն մնացել է մասամբ, իսկ ձախ ոտքը հեղեղները սրբել են միանգամայն:

Այս կամուրջը հիշատակված է Վահրամաշեն կաթողիկեի հյուսիսային կողմի մեծ արձանագրության մեջ, եկեղեցիի նորոգության վերաբերյալ: Այս արձանագրությունն է կհետևի, որ այս կամուրջը վաղուց գոյություն ուներ և թերևս Բագրատունիների օրով շինված էր, այժմ իսկ իր ավերակ վիճակին մեջ էրևում է ին որչափ մեծ և հույակապ է եղած այս կամուրջը:

Վահրամաշեն կաթողիկեն և անմիջապես մերձակա

Եկեղեցիները և վանական հաստատությունները շրջապատված են եղել ընդարձակ պարսպով, եկեղեցիների արևմտյան կողմը, գետեզերքի վրա, տակավին գոյություն ունի այդ ընդարձակ պարսպի արևմտյան մասը, մաքուր սրբատաշ քարերով շինված, շինվածակերպը ցույց է տալիս, որ այդ պարսպը շինված է 11-րդ դարուց ոչ ուշ, Պարսպի միայն գետեզերքի մասն է մնացել, մնացած մասերը միանգամայն անհայտացել

Նկ. 248. Մարմաչենի փոքր եկեղեցու հատակագիծը

են զանազան նոր շինությունների պատճառով: Նույնիսկ այս շրջափակին մեջ երևում են այլ և այլ շինվածքների հիմքեր՝ նույնիսկ եկեղեցիի հատակագծերին նմանող մնացորդներ և մի մեծ բլուրակ շինության հիմքերը:

Գյուղից դեպի հարավ 3—4 կիլոմետր հեռավորության վրա, կա մի ամբողջական գյուղի մնացորդ, որի փլատակների մեջ երևում է մի զեղեցիկ քանդակազարդ մատուռի ավերակ, ձիթհանքեր և ուրիշ հետազոտության արժանի մնացորդներ, հիստ գեղեցիկ է ելյած այս մատուռը՝ հետևյալներով մեջը թափված զեղաքանդակ քարերից, Գյուղացիք պատմում էին, որ մի քանի տարի առաջ գրեթե կանգուն է եղած այս մատուռը, սակայն զինվորական ամառանոց (բալիկոն) շինելու ժամանակ քանդել են այս մատուռը զինվորականներ և քարերը տարել են շինությանց մեջ գործածելու համար: Այս գյուղին կից կա նաև մի գերեզմանատուն արձանագրված քարերով և հաստատուն ժայռերից ձևակերպված տապանաքարերով: Հաստատուն ժայռերի վրա փորագրված են խաչեր և արձանազորու-

թյուններ: Այս մնացորդները ցույց են տալիս, որ զետեզերքի վրա Մարմաչենի մոտիկ մի շին գյուղ է եղել այս տեղը և ամենայն հավանականությամբ Վահրամաշեն կաթողիկեի հյուսիսային կողմի արձանագրության մեջ հիշված Տիրաշեն գյուղը: Գետի երկու եզերքին վրա դեռ մինչև այժմ երևում են հին շաղաքների և ձիթհանքերի մնացորդներ այս գյուղին հատուկ:

բ. ՂԱՓՐԼԻ

Կոմալրիից սեպտեմբերի 10-ին մեկնեցի դեպի Ղափլի գյուղը, որ գտնվում է Կոմալրիի (Լենինական) շրջանում: Երրորդ անգամ էր որ այցելում էի այս նախնադարյան և ուրարտական հնություններով հարուստ գյուղը: Դախորդ այցելություններս փոքր ինչ սահմանափակ եղած էին, այս անգամ հնարեղածին շափ ավելի ընդարձակ սահմանի մեջ կատարեցի հետազոտություններս:

Գյուղի մեջ կա մի ավերակ բերդ, որուն գլուխուցիք Ղուլա անունն են տալիս: Այս բերդը շինված է սրբատաշ քարերով և նայելով շինելակերպին 12—13-րդ դարերու, դործ է և ոչ ավելի հին, սակայն հույսնի է, որ հիմքից նոր չէ շինված այս բերդը:

Եստ հին ժամանակ, ինչուս նախնադարյան շրջանում այդ միևնույն տեղին վրա եղել է բավականին ընդարձակ մի ամրոց՝ կիկլոպյան հսկա քարերով անշաղախ շարված հսկա պատերով: Նույնիսկ ունեցել է քառակուսի բուրգեր արտաքուստ, սակայն ժամանակի ընթացքում ավերվել է: Սակայն վերջին դարերում տեղին բարձրադիր ամրությունը և հարմարությունը բերդի համար, ստորին շարքերը թողելով նախնական վիճակին մեջ վրան շարել են հրաբխային սրբատաշ քարերով բարձր պատեր, նույնիսկ պահել են նախնական բուրգը՝ վրան սրբատաշ քարերով պատ շարելով:

Հետագայում նոր բերդը կանգնել են հին նախնադարյան ամրոցի մեկ մասին վրա. և բերդին շուրջը թափված քարերը այնքան հսկայական մեծություն ունեցել են, որ ոչ միայն վերջին բերդի շինության ժամանակ տեղնուտեղը թողել են առանց մաքրելու և տեղափոխելու, այլև մինչև այսօր իսկ մնում են հսկայական որձաքարի զանգվածներ՝ ոմանք հին պատերի տեղին միմյանց վրա դրված և ոմանք անկարգ կերպով գլորված զանազան կողմեր:

Գյուղի հարավ արևմտյան կողմը, գրեթե գյուղին կից, երևում են նախնադարյան ժամանակի մի քաղաքի կամ ընդարձակ գյուղի բնակարանների մնացորդներ բավականին խիտ, բայց սաստիկ ավերված ու քայքայված: Հազիվ մի քանի տեղերում երևում են երկու կամ ավելի մետր բարձրությամբ պատերի մնացորդներ, որոնք ևս հետզհետե քայքայվելու և անհայտանալու վրա են: Ինչպես երևում են հետքերից, վերջին 12—13 դարերին նորոգ շինված բերդի ժամանակ մարդկային բնակություն է եղել հնագույն քաղաքի կամ գյուղի մեջ, որոնք հավանորեն ընդհանրապես օգտվել են հնագույն պատերից՝ իրենց բնակարանների համար: Այս տեղի վրա Խոզովյուլի վերջին բնակու-

թյան ապացույց է, ավերակների կենտրոնի վրա գտնված մի մատուռի մնացորդը, որ թեև մինչև հիմքը կործանված է, սակայն կան մեջը քանդակազարդ քարեր, որոնց ոճը բացարձակապես 13-րդ դարաշրջանին կապատկանի: Ըստ գյուղացիների տեղեկության, այս ավերակների մոտերքը հաճախ գտնվում են երկու տեսակի գերեզմաններ. մեկ տեսակը քրիստոնեական սովորական գերեզմաններ են, իսկ մյուս տեսակը՝ քարե սալերով արկղաձև շինվածներ, որոնց մեջ գտնվում են կմախքներ և կճուճներ: Բացի մոխրալից կամ հողալից կճուճներից, զանազան տեսակ մեծ ու փոքր ուլունքներ, բրոնզյա ապարանջաններ և ուրիշ րրոնզյա իրերիներ կգտնվին այդ գերեզմանների մեջ: Սալաքարերով շինված գերեզմաններից ջուկ, կան միակտուր քարից փորված մարդաչափ, մեծուվյամբ դագաղներ, որոնց վրաները դարձյալ ծածկված են սալաքարերով: Դագաղին մեջ գտնվում են հաճախ ուլունքներ, բրոնզյա ապարանջաններ և մանր կճուճներ: Այս գյուղի շրջանում գտնվում են մարդաչափ մեծությամբ կարասներ, որպես դագաղ գործածված: Կարասները թաղված են նախապես մեծամեծ սալերով ծածկված, կարասների մեջ միմիայն մարդկային ոսկորներ են գտնվում: Սուլյիսկ այս տարի գտնվել են աստից ավելի քարափոր դագաղներ և կայաղներ, սակայն ինձ անձամբ չհաջողվեց տեսնել տեղին վրա նրանց դասավորությունը: Քարե դագաղները տեղերից հանելով տարել են դրել գյուղացիք լրենց գոմերի դռանը՝ անասուններին ջուր խմեցնելու համար: Իսկ գյուղացիների ասելով, կարասներն արդեն մինչև հողից հանելը փշրել են և կտորները ոչնչացրել: Ի դեպ, պետք է ավելացնեմ, որ գյուղացիներից մեկը՝ նախորդ անգամ գնալուս, բերավ ագամ քարի վրա փորագրված մի քուռակուսի կնիք ինձ անհասկանալի նշանագրեր փորագրված վրան, բայց ասելով, որ անասնապահական զին ուղեց, որ ինձ համար անհնար եղավ նույն հետաքրքրական կնիքը գնել: Այս անգամ թեև հետաքրքրվեցի, բայց այլևս այդ մարդը չգտա գյուղում և տեղ դիտողը չեղավ:

Հետզհետե ճանապարհս շարունակելով դեպի հարավ արևմուտք, տեսա մի շատ հետաքրքրական աղբյուր, ջուրը դուրս է դալիս գետնի միջից երկու տարբեր տեղերում: Ջուրը դուրս գալու տեղից սկսում է անտաշ սև քարերից երկու զուգահեռական շարքեր ուղիղ գծով դեպի նախնադարյան քաղաքի ավերակները, անշուշտ նախնական ձևով անոտ խողովակի շինված է ջրի ճանապարհը և ջուրը բերված է նախնադարյան ավերակներից 3—4 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնված լճաներից: Տարակույս չկա, որ ավերակ քաղաքի բերքն ևն գալիս էին այս ճանապարհով: Առաջանալով աղբյուրից դեպի հյուսիս արևելք կրկին երևում է հողի երեսին ամրոցանման պատերի հիմքերու մնացորդներ, ավելի բան երկու և կես մետր լայնությամբ: Այս պարսկաման մնացորդներից դեպի արևելք գտնվում է Մահ-Թավա (Արթաշարեր) կոչված արվեստական մեծ բլուրը: Այս բլուրը գտնվում է միանգամայն տափարակ դաշտի վրա, ունի նեղ ու երկար ձև: Բլուրի բարձրությունը կհասնի գրեթե 8 մետրի: Բլուրի վրան միանգամայն հնագույն մարմարի և արտի է վերածված

ներկայիս: Երկայնությունը ուղղված է արևելքից արևմուտք: Վերև կողմից շրջապատված է եղել հաստ պարիսպով մոտավորապես 2,70 մ. հաստությամբ: Բլուրի երկարությունը գագաթի վրայից 122 մ. է, լայնությունը 47—48 մետր: Պարիսպների համար գործածված են առանց բացատվության մեծազանգված որձաքարեր, առանց շաղախի, և իսկական հիմքերը գտնվում են թերևս բլուրի ուժ մետր բարձրությունից ցած դաշտի հողերի վրա: Լանջերը թեքված են դեպի դուրս և վրաները երևում են, բացի շրջապատող պարսպից, շառավիղաձև պատեր՝ դեպի ցած նույնպես անտաշ որձաքարերով: Շրջապատող պարսպի մեջ տեղ տեղ երևում են շինությունների հետքեր, որոնց ինչ տեսակ շինություններ և ինչ ժամանակի լինելը ստուգելու համար որոշ չափով պեղման վկարություն: Արևելյան ծայրին վրա երևում են անհնթեթ մեծությամբ որձաքար ժայռեր, որոնք քնակաճ ժայռի տպավորություն են թողնում, սակայն նույն մեծությամբ ժայռեր տեղափոխելու և ուղած տեղերը զետեղելու օրինակներ շատ են տվել նախնադարյան շրջանի մարդիկ: Հավանական եմ կարծում, որ բլուրի ամրոցը երկարությամբ նախ՝ մեծամեծ ժայռերով կազմած են բարձրությունը և հետո վրան հող լցրած: Արևմտյան ծայրին բացված էր մի փոքր ծակ, որուն մեջ մտցնում էին երկար գավազաններ կամ ձուլեր, սակայն մինչև հասակ չէին հասնում: Ընթևս բլուրի երեսը գտնվում են առանձին բաժանումների գերեզմանների կամ դամբարանի համար: Առանց այդ դիտավորության միտք չէր ունենալ այս մեծ բլուրը կազմելու: Բլուրի շրջապարսպին դուրս հայտնի է հյուսիսային կողմի վրա, իսկ ուրիշ կողմերում դուր ունեցել է թե՛ ոչ, առայժմ տեղի վրա հայտնի չէ:

Հետևյալ օրը (սեպտեմբեր 11) գյուղից երեք կիլոմետրի չափ դեպի հարավ, այցելեցի այն սարը, որուն գյուղացիք Բերդ անունն են տալիս: Նախորդ տարիների այցելություններիս ժամանակ թեև լսել էի այս բերդի մասին, սակայն անձամբ չէի գնացել մինչև գագաթը: Դաշտային մասը անցնելուց հետո, երբ մոտենում ենք սարալանջին, այստեղից արդեն հայտնի է Բերդ բարձրանալու հին ճանապարհը, մոտավորապես հինգ մետր լայնությամբ, իր ժամանակին շատ լավ հարթված և եզերքները քարերով պահպանված է եղել մինչև գագաթ բարձրանալով՝ հարավային մեծ դուռն առջև հասնելը: Հարավային դուռն այժմ քայքայված է, սակայն տեղը հայտնի է երկու բուրգերու միջև, այժմ ևս ուրիշ տեղից բերդի մեջ մտնելու անցք չկա հարավային կողմից, բացի այդ փլատակ դուռը: Բերդին միջի տարածությունը բավական ընդարձակ է, կան մի շարք շինություններից հետքեր, կրոնիկաներ՝ շատ նման նախնական տիպերին, այս կրոնիկաներն են կր լուսանկարների կողքին ընկած մի հաստ մենաքարով միասին: Այս մենաքարին մի կողմը հաստ է, իսկ մյուս կողմը՝ քարակ, այս քարակ կողմից քարը կտորած է, որով երկարության նուսկին շարի մնում է անորոշ. մոտավորապես քուռակուսի է մենաքարը անհավասար կողմերով: Լայն կողմը 53 սմ. է, իսկ նեղ կողմը՝ 39 սմ., քարի երկարությունն է 1,73 մ. մինչև կտորած գլուխը: Այս բերդի շինությունը իր շինվածակերպով անվրայ ժամանակակից է Աղիամանի մոտակա րարձունքների վրա շինված վա-

րի Բերդին և Ղլրխ Գակիրմանի մոտի մեծ բերդին Այս շինութիանց ոճը նախապատմական երկրորդ շրջանի բերդաշինութիան ոճն է, քարերը անտաշ, բաց համեմատաբար փոքր են, և ունին հորիզոնական լարածիք ուղղութիամբ շարքեր միմյանց վրա: Հարավային և արևելյան կողմերը, որոնք փոքր ի շատե մատչելի են, ամրացված են քառակուսի բուրգերով: Հարավային կողմը ունի հինգ բուրգ, իսկ արևելյան կողմը՝ չորս բուրգ: Արևելյան կողմեն ևս թեև դուռ ունեցել է, սակայն փլուղմամբ փոխել է մի քարակույտի, որով հասնոյի լի լինում թե ի՛նչ մեծութիւն և չափ ուներ: Բերդի մեջը տեղ տեղ, մասնավորապես ընկած մեծաքարի մոտերը, զանազան քարերի վրա փորագրված են 5 սմ. տրամագծից մինչև 12 սմ. տրամագիծ ունեցող կլոր փոսիկներ, ինչպես որ տեսանք Մարմաշենի բեւազրի մոտի ժայռի վրա (նաև Աղշում մի ամբողջ մեծ ժայռի ճակատին փորագրված են այս խորհրդավոր բուրգակ փոսիկները): Բերդի շրջապատից դուրս ևս գանազան քարերի վրա կան այս բուրգակ փոսիկներից և աստիցմեծ ոմանց տրամագիծը կհասնի 20—25 սմ.:

Բերդից դեպի արևմուտք կա մի ուրիշ քարծուրություն, գրեթե բերդի հավասար բարձրութիամբ, որուն ամենաբարձր կետին վրա կա անտաշ մեծ քարերով շարված մի բուրգակ, որուն գլուղացիք միտուռ անունն են տալիս: Այս մնացորդի նախնական վիճակը չէ մնացած, պարբերաբար ավերումների պատճառով: Վերջին ժամանակները, Գերևս հին մի ավանդության հիման վրա, քրիստոնեական մատուռի են վերածել: Շինվածքները հետնագույն կարևորաաններով թեև այլալված, սակայն երևում է, որ նախապես եղած է մի դոմեն Օշականում և այլ տեղերում գտնված դոմենների նման, նախնական ժամանակի վրայի ծածկույթ մեծ սալաքարերն ընկած են մեջը և այսօր ևս կերևին նատակին վրա կիսով չափ թաղված հողին մեջ:

գ. ՍՈՆԳՈՒՐՈՒՄ

Սեպտեմբեր 11

Սեպտեմբեր 11-ին, երեկոյան մոտ, Ղափըլուփց հեռացա և ուղևորվեցի դեպի մոտակա Սոնգուրու գյուղը: Այս գյուղի մեջ հնութիանց հետքեր չեն երևում, սակայն գյուղի կողքին գտնված ծորի մյուս ափին գլուղացիք շիններ են փոքր շինութիւններ, որպես ուխտատեղի կամ մատուռներ՝ հետեղով անշուշտ հին ավանդութիւններին: Մատուռներ կանգնված հողամասը, որ այժմ քլուղական գերեզմանատուն է, եղել է նաև ի հնումն գերեզմանատուն: Հին գերեզմանատան տապալաքարերի մեծ մասը թաղված են հողի տակ՝ հազիվ նշմարելի է նրանց ուն մասը: Այժմյան գլուղացիք իրենց ննջեցյալի վրա քար ձգելու համար, օգտուում են հին տապալաքարերից: Բացի հին տապալաքարերից ներկա գլուղացիք իբրև տապալաքար գործածել են 10—11-րդ դարու գեղաբանդակ խաչքարերի բեկորներ, խարխուխներ, խոյակներ և ուրիշ շինութիանց սրբատաշ քարեր: Այս քանդակագործական և ճարտարապետական գեղեցիկ բեկորները ցույց են տալիս, որ ի հնումն այս տեղերում եղել է խիտ բնակչություն, նաև եկեղեցի: Ծարտարապետական մնացորդ խոյակները չստ

անան են ետկոներ: Սարգիս հկեղեցիի ներքին սրահայտների խոյակներին, որ նմանապես 10—11 դարերու շենք է և քանդակագործութիւն այդ ոճը հետագայում գրեթե փոխված և մոռացված է, տեղի տալով նորագույն ձևերի: Գյուղի պաշտոնական անձանց խնդրեցի, որ իբրև մատուռ շինված շենքերից մեկը հատկապես թանգարանի կամ գեղարվեստական բեկորների հատուկ ժամանակավոր պահեստի: Մասնավորապես հանձնարարեցի, որ հնար եղածին չափ շուտով վերցնեն և պահպանեն մի մեծ խաչքարի կտոր, որ դործածել են իբրև տապալաքար, որուն նման ճոխ և ճարտար փորվածք ունեցող և իր առանձնահատուկ ոճով, գրեթե ես առաջին անգամն էի տեսնում 10—11-րդ դարերի քանդակագործութիւն մեջ:

դ. ՀՈՒՈՒՄ

Որկրորդ անգամն էր, որ այցելեցի Հոռոմ գյուղը, սեպտեմբեր 12-ին գյուղի շրջակայքի նախնադարյան ավերակներն ու ամրոցները հետազոտելու համար: Գյուղը ներկայիս շինված է մի շարք բարձր բլուրների ստորոտին, իսկ բարձր, բլուրների վրա, գտնվում է նախնադարյան մի մեծ քաղաքի և ամրոցների ավերակներ, որոնք հոռոմցիները անվանում են Ղալախի:

Սոնգուրուից դեպի Հոռոմ տանող ճանապարհը դեռ Հոռոմ ճհասած, կես կիլոմետր մնալով, սկսում են երևանալ ճանապարհի աջ և ձախ կողմերի վրա կրոմլեխներ, որոնք թեև ճանապարհին անցողաբար անող սալերի, մարդկանց և անասունների ոտատակ տրորվել ու մաշվել են, այնուամենայնիվ դեռ բոլորովին չեն կորած հետքերը: Այստեղ ես չափեցի երկու անսրտոր մեծություն մի կրոմլեխներ, որոնց մեկուն տրամագիծն է 7 մ. 50 սմ., մյուսինը՝ 5 մ. 20 սմ.: Այս կետից սկսած մի ճանապարհ ձախ կողմից քարձարանում է դեպի բլրազապեններ, իսկ աջ կողմին երկար տարիներ ի վեր մշակել և արտերի ու բանջարանոցների են վերածել, որով կորսվել են բոլոր հնութիանց հետքերը: Այս սրտերը ու բանջարանոցները մոտավորապես 3նկ մետր ցած են ճանապարհից, որուն պատճառը շատ պարզ է, տարիների ընթացքում շարունակ մաքրել են այդ կողմի վրա գտնված նախնադարյան շրջանի պատերի մնացորդներ, գերեզմաններ և այլն, որով հողը այդ բան ցածրացել է մեջը գտնված քարերի մարրերու հետևանքով:

Այս անգամ Հոռոմ այցելությունս խիտ տխուր տպավորություն թողեց իմ վրա. 1911 թվականին այցելությունս ժամանակ, ինչ որ տեսել և լուսանկարել էի ավերակներից, կիկլոպյան պարիսպներից, ոչ մեկը նույն վիճակի մեջ չէր մնացած: Գլուղացիք անդադուր քանդում են պատերն ու գերեզմանները և քարերը ստանում են գյուղ իրենց այժմյան պետքերու համար: Մի քանի պարսպամասեր դրեթե բոլորովին անհայտացել են, իսկ մնացածներն ևս անհետանալու և այս փոխվելու վրա են: Եթե վաղորդառաջը չլառնվի այս ավերածություն, շուտով կկորչին պատմական կարևոր հուշարձանների հազվագյուտ նմուշները:

Հոռոմ գյուղի մոտի նախնադարյան բաղաբը

(այժմ Ղալախիշի) շինված է եղել գլուխին կից բարձր բլուրի վրա, որուն նիստը սկսում է նույնիսկ գլուխից և վաղիվեր թեք բարձրանալով հասնում է գագաթին: Գագաթը շատ լնդարձակ է, թեև խորղուրորդ, ունի իր ընդարձակ տարածության մեջ բլրակներ, փոսեր, զառիվայրեր և հարթ մակերևույթով մասեր, սակայն այս անհավասար մակերևույթով ընդարձակ տարածության վրա մի ժամանակ խտացած է ելել բնակիչների մի հոծ բազմություն: Գրեթե ազատ տեղ չէ մնացած, բնակությանների հիմերը միմյանց այնքան մոտիկ են, որ տեղ տեղ հագիվ մեկ կամ երկու մետր տեղ մնացած է փողոցների լայնության համար: Թեև տեղ տեղ մինչև 5 մետր լայնություն փողոցներ ևս կան, բայց աչ լայն փողոցները խիստ կարճ են և խառնվում են նեղ փողոցների հետ: Բնակարանների խտությունը սկսվում է Հոռոմ գլուխի մոտից և շարունակվում է մինչև գագաթ. այս բլրի գագաթը լարձարացող բնակարանների խտության մեջ երևում են նաև ձեռագործ ստորերկրյա այրեր, որոնց մուտքերը այժմ խափանված են: Բլուրի բարձրության վրա ընդարձակ քաղաքը ամբողջովին շրջապատված է ճեղ մեծադանգված որձաքար պարիսպներով՝ առանց շաղախի: Իսկ քաղաքին մեջը, զանազան պարիսպներով բաժանված է քաղաքամասերի, որոնց պատերը նույնպես շինված են որձաքարի մեծամեծ վանդվածներով:

Արտաքին շրջապատի պարիսպները ունեցել են հսկա քառակուսի բուրգեր, բոլորովին նախնական ձևով շարված, գրեթե քարերի կուտակումներ են քան թե շարք, ամենայն հավանականությամբ այս բուրգերը բրգաշինության տուսչին շրջանին կպատկանին, որովհետև հետագայում շինված բուրգեր շատ կան, որոնք սվելի կանսոնավոր շարքի են ենթարկված: Ընդարձակ քաղաքը պարիսպից դուրս շրջապատված է միմյանցից բարձր ու ցածր մեծամեծ բլուրներով: Այս քաղաքատեղի դիրքը կարծես հատկապես ընտրված է ամրության համար. արևելքից և հարավից կիսալուսնաձև կշրջապատեին քաղաքը մեծամեծ բլուրները, իսկ մյուս կողմի վրա քաղաքատեղը ինքը բարձր դիրքի վրա էր և դրեթե անմատչելի այն ժամանակ: Այս բլուրներն ամենաբարձրը հարավսչին կողմի բլուրն էր, շրջապատված վիթխարի կիկլոպյան պատերով, իսկ մյուս բլուրները, թեև համեմատաբար ցած քան այս հարավսչին բլուրը՝ սակայն բլուրն էլ շրջապատված են հաստակառույց պարիսպներով և խիստ շատ ուսումնասիրելի շինությունաց մնացորդներով:

Գլուխի արևելյան կողմին անմիջապես կից բլուրի գագաթին, որ շրջապատված է առանձին պարիսպով, մեջտեղի հարթության վրա կա մի շատ հետաքրքրական շինության մնացորդ: Ամեն անգամ այցելությանս միջոցին երկար կանգ եմ առել այստեղ հակառակու համար, թե ինչ շենքի մնացորդ է, սակայն վերջնականապես այն եզրակացություն եմ եկել, որ առանց մասնավոր պեղումների անհնար է որոշել այս տարօրինակ շենքի հատկանիշը, որը թեև շինված է նախնադարյան շենքերի բոլորովին նման կառուցմամբ, սակայն ձևով միանգամայն եզակի հատկություններ ունի:

Եննքը գրավում է պարիսպով շրջապատված մասի մեջտեղը և հետարքրոսակ է մյս քանի սեռակետնե-

րով: Հատակագիծը շրջապատված է կիսաբլուրակ արսիղներով և բլուրածև կամ վարդածև է (տրամագիծը շափել հնար չէ, որովհետև մեծ մասամբ թաղված է հողի մեջ): Պատերը շարված են նախնական ձևի կիկլոպյան քարերով, արտաքուստ առանց նկատելի լինելու, ներքին երեսների վրա երևում է կրաշաղախ. կիսաբլուրակ արսիղներով թիվը անորոշ է, թեև մինչև ութ հատը երևում են, բայց ամբողջը քանի հատ լինելը մասնավոր պեղումով միայն հայտնի կլինի: Աբսիդների արևելյան կողմինը մի քիչ ավելի մեծ է երևում, քան մյուսները, սակայն այս երևույթը կարծեմ փաստ չի կարող լինել, որ մի քրիստոնեական շինություն համարենք. գուցե հողի տակ եղածների մեջ ևս կան տարբեր մեծություններ արսիղներ. արևմտյան կողմը գրեթե ամբողջովին հողի տակ է տակավին: Եննքը ավելի աշտարակի տպավորություն է թողնում քան մի ուրիշ նպատակի համար շինված շենքի:

Սույն հետաքրքրական հատակագիծը պարունակող պարսպապատի մասի արևելյան կողմը, պարիսպից դուրս երևում է մի ընդարձակ հրապարակ, այս հրապարակին մի մասի գետինը երևում է մեծամեծ քարերով սալած, և ամենևին շինությունաց հետքեր չկան հրապարակին վրա միայն կան մեծամեծ ժայռեր, ոմանք բնական և ոմանք շարժական, որոնց վրա փորագրված են խորհրդավոր նշանագրեր այս ձևերով ՈՅՈՍ և յուրաքանչյուր փորագրված նշանագրին երկարությունը կհասնի մինչև հիսուն սմ., իսկ խորությունը 4—5 սմ., նույնքան լայնությունով: Սույն հրապարակին կից դեպի հարավ արևելյան կողմը կան մի քանի հատ անհեթեթ մեծություններ քարեր, որոնց վրա երևում են բոլորովին նախնական ձևով տաշվածքի հետքեր. շատ պարզ երևում է, որ այդ անհեթեթ մեծություններ քարի զանգվածները շինված են իբրև խարխիս սյուների, որովհետև վրաները շատ որոշ են սյուների բոլորակ հանգիստները. ինչպես երևում է, ինչպես ուրիշ տեղեր, նույնպես այստեղ ևս ազատ չէ մնացած շրջակա գլուխացիների ավերումներից: Հայտնի քան է որ այստեղ եղել է մի մեծ հասարակական շինություն, առջևը հրապարակին անհետացած են, եթե դիպվածով մնացել են հսկայական խարխիսներ, պատճառն այն է, որ տեղերից շարժել անհնարին է առանց ջարդելու. իսկ ջարդելն էլ որոշ դժվարությունների հետ է կապված:

Սալահատակված հրապարակի արևելյան կողմը և անհեթեթ մեծությամբ խարխիսների հյուսիսսչին կողմը կա մի ձորանման խորություն, որը հասնում է զառիվայր ձևով մինչև դաշու: Փնուրությունը ցույց տվեց, որ այս ձորանման տեղը մասամբ արվեստական է: Ժամանակին քաղաքի դիրքին համեմատ այդ տեղից շինել են մի ձեռագործ ճանապարհ, և այդ ճանապարհի ծայրը դաշտին մոտ եղել է քաղաքի դուռը: Անշուշտ այդ ընդարձակ քաղաքը մի դռնով չէր բավականանար, սակայն ուրիշ տեղերի վրա դռների հայտնի նշաններ չկան:

Հրապարակից և խորհրդավոր շենքի հիմունքը պարունակող բլուրից առաջանալով դեպի հարավ կհանդիպենք մի ուրիշ պարիսպի, որը եղել է մի առանձին քաղաքամաս: Այս քաղաքամասից ես դարձյալ ուղիղ

ղեկի հարավ ուղաճանաչված կատարներ մի հարվածային որուն արևմտյան կողմը դարձյալ քաղաքամաս է՝ քիչ առաջ դրած հնագույն մեծ ամրոցի ստորոտին շուրջը փռված, իսկ արևելյան մասին վրա բազմական ընդարձակ տարածություն մի գերեզմանատուն է՝ կրոմլեխներով խտացած: Այս կրոմլեխներից է, որ պ. Բագրատ հալաթյանը բացել է երեսուն հատի շափ, ըստ հռոմեացիներու վկայության, բունական շատ առարկաներ հանել է, սակայն ո՞ր կամ ո՞ր թանգարանը տարել է հանածները, ինձ հայտնի չէ: Այս ընդարձակ գերեզմանատունը երկարավուն ձև ունի: Խալաթյանի փորած տեղերեն քիչ էլ առջանալով դեպի հարավ կհասնինք քաղաքի ամենաբարձր տեղին, այս բարձրությունից այլևս կսկսի ցած իջնել ճանապարհը երկու կողմին խտացած կրոմլեխներով և կհասնի այն ճանապարհին, որ կտանի դեպի Սոնգուրդի, որուն մասին գրեցի հողվածիս սկիզբու Պետք է նկատել, որ այս զառիվայրին կամ լանջին վրա եղող կրոմլեխները, որոշ շափով տարբեր են քաղաքին անմիջապես կից եղող կրոմլեխներից, այս գերեզմանների շուրջը սավորական ձևով բոլորակ անտաշ քարեր շարվել են հետո, մեջտեղը հող լեցվելով: Ուսումնասիրել կերպով բարձրացած են և այդ բարձրության վրա՝ շրջապատի քարերից համեմատաբար փոքր քարեր լեցնելով ծածկած են ներքևը լեցված հողը:

Հոռոմի նախնադարյան ավերակ քաղաքը թերևս միակն է, որ իր մեջ հնագույն քաղաքակրթության ամեն մի նմուշ պահած լինելը զատ, քաղաքատեղը տակավին այնպիսի վիճակի մեջ է, որուն հատակագիծը կարելի է հասնել աննշան կրիպուստներով: Այսօր էլ դեռ պարզ են լայն ու նեղ փողոցները, հրապարակները, մեծ և փոքր շենքերը, մանավանդ հասարակաց բնակությունաց հատուկ տների բաժանումները՝ իրենց մի քանի հարմատունքներով: Ինչևեք պաշտոնապես պատվիրեցի այլևս դադարեցնել ավերումները և խրատել ժողովրդին, որ այլևս զգուշանան վնասել պատմական և գիտական մեծ արժեք ներկայացնող ավերակներին, սակայն իմ պատվերը այնքան էլ մեծ ազդեցություն ունենալուն մասին վստահ չեմ: Իմ կարծիքով վերին իշխանությունն է, որ վճռական միջոցների պետք է դիմե և միանգամայն արգելի այնտեղ պեղումներ կատարել, քարեր տանելը և վար ու ցանք անելը: Գյուղացիներեն ոմանք ամենայն սանտարություններ պատմում էին, թե իրենց գովաբան ինչքի է դուրս բերում այդ ավերակի մեջ, բայց դժբախտաբար տասնյակ տարիներն ի վեր գյուղացու գովաբանի միջոցով հայտնագործված իրեղեններ միանգամայն կորել են և պատմագիտությունը ոչնչով չէ օգտվել այդ թանկագին գյուտերից:

Ի. ԱՐՄՈՒՏԻՆՈՒ
Ուկտեմբեր 13

Արմուտու գյուղի ծայրին նշմարեցի գյուղացիների ձեռքով շինված մատուռամաս մի շինություն, որուն գյուղացիք Թուխ-Մանուկ անունն են տալիս, այս շրջափակը իբրև մատուռ շինել են այժմյան գյուղացիք՝ օգտվելով այնտեղից գտնված քրիստոնեական շինությունների քեկորներից:

Հավաքել են մեջը 10—11-րդ դարերու հատուկ քանդակագործ քարեր, խոյակներ, պատկերի բեկորներ, նույնպես նույն դարաշրջանների հատուկ խաչքարերի բեկորներ, նաև կա մի մեծ պատվանդան հավանորեն 7-րդ դարու, որուն վրա կանգնված է եղել քառակուսի մի կոթող: Այս ամենը հարմար նյութեր են եղել քահանաների համար, միայնու հավատացյալ ժողովրդին շահագործելու: Այս երևույթը միշտ պատահում է խուզարկու շրջիկին գրեթե բոլոր հայ գյուղերում, և զարմանալի կերպով ամեն տեղ միևնույն թիվն Մանուկ անունով: Գյուղի մեջ ինձ շահագրգռող ուրիշ ոչինչ չգտա, ինչքան որ հարցաքննեցի գյուղացիներին հնագիտական մնացորդների մասին, երբևր դրական պատասխան չտաացա: Ընտանապահ շարունակելու պահուն նկատեցի գյուղին գրեթե կից մի բարձր բլուրի վրա ձեռագործ պատերու մնացորդներ: Այս բլուրի գագաթին վրա եղել է նախնադարյան մի մեծ ամրոց, որուն շրջապարիսպի հիմքը միայն երևում են այժմ: Ինչպես ամեն տեղ, նույնպես էլ այստեղ քաղաքի մասին տարիներ շրջապագյուղացի օգտվել են այս ամրոցի պարիսպի քարերից, և հիմա մնացել են միայն հիմնաքարերը և ամրոցին շրջապատը որոշող սահմանը: Ընտանապահ շարունակեցի դեպի Մամուտունը գյուղ, ուր եղել է մարդեն մի քանի անգամ, հնուրումներով հարուստ այս գյուղը:

գ. ԱՐԱՀՄՈՒՏԻՆՈՒ

Արագածի շուրջը ընդարձակ շրջաններ կան, որոնք ամբողջովին հնագիտական թանգարաններ են: ամեն մի քաղաքի տի կատարին նախաքրիստոնեական, հին Ժամանակներից սկսած մինչև քրիստոնեական 14—15-րդ դարաշրջանների հույակապ և ուշադրավ հուշարձաններ: Այսպես է Մամուտունը գյուղը յուր հեռավոր և մոտավոր շրջաններով: Սկսած Արևմտիցից, Հարիճից և Արթիկից մինչև Արիամաս, Մաստարա և Մազարունո գյուղերը եղած հնագիտական մնացորդների հետազոտությունն ու ուսումնասիրությունը ստվար հատորներ կարող են լեցնել: Այս ընդարձակ շրջանին գրեթե կենտրոնին մոտ կգտնվի այժմյան Մամուտուն գյուղը, ուր գյուղի անմիջական շրջակայքում կարելի է առանց մանրակրիխտ հետազոտության տեսնել նախնադարյան ժամանակներից սկսած մինչև քրիստոնեական 12—13-րդ դարերի հուշարձաններ՝ կանգուն, կիսավեր և ավերակ վիճակի մեջ, որոնց գոնև կանգուն եղածները ճարտարապետական և գեղարվեստական տեսակետով հիացում կպատճառեն: Իսկ ավերվածները և անթվի գերեզմանները թե՛ քրիստոնեական և թե՛ նախաքրիստոնեական շրջանների, ցույց կտան. թե այս տեղերը ո՞չ միայն անթվի բազմությունն է եղած, այլև շինարարական մեծագործություններ են կատարված:

Գյուղի մեջ շափավոր մեծություն կա մի 7-րդ դարու գողտրիկ եկեղեցի, որը հետզհետե ավերվելու վրա է: Այս եկեղեցին 7-րդ դարու եկեղեցիներեն ամենն ավելի համալայի և ներդաշնակ կազմություն ունի: Կտուրին վրա գմբեթի երկու կողմերում ունի սենյակահամու, հատկապես շինված խորշեր՝ կամարակապ, ու

յունք փորձիկ մատուցելու: Նատկությունը շունին, անպատճառ շինված են մի այլ նստատակի համար, որն ստացված դռնակի դժվար է: Կմբքի միայն կոնածև մասն ընկած է, որուն տեղ գյուղացիները շինել են մի փայտեղեն զանգակատուն: Կտուրները միանգամայն քանդված են, եթե ժամանակին չապահովվի՝ կարող է շատ շուտով կամարներն էլ ներքից քանդվին և գմբեթին հետ միասին կործանվի: Ներսից և դրսից թեև պատերը հաստատուն են, սակայն երեսների քարերը սկսել են քանդվել, մասնավորապես հարավային կողմը վտանգված է: Արտաքին քարերը բավականին խոշոր ծավալով սրբատաշ են՝ վարդագույն և կարմրորակ գույնով: Տյուրխասյան պատին վրա տեղ-տեղ արաբերեն գրեր են գրված, հնչախ կերևի մի ժամանակ այս տեղն էլ մտեր է արաբների իշխանության տակ: Ուրովհետև այս եկեղեցին փոքր էր, գյուղի բազմացած հասարակության չէր կարող բավարարել, ուստի արևմտյան կողմին շինել են վերջերս մի ընդարձակ եկեղեցի, որով ոչ միայն փակվել է արևմտյան դուռը, նաև ծածկվել է արևմտյան դռան վրայի մեծ ու գեղեցիկ քանդակագործությունը: Քանդակը ներկայացնում է Մարիամը Հիսուսը գրկած, և մի մարդ առջև աղոթում է, թերևս եկեղեցին շինողը: Երևում են ուրիշ քանդակներ ևս, սակայն ժամանակի ընթացքում մաշված և կորցրել են իրենց ձևն ու կազմությունը: Նորուրյան հետքեր գրեթե չեն երևում թե՛ ներսը, թե՛ դուրսը, սակայն ոչ մի տեղ արձանագրություն չգտա: Գուցե արևմտյան կողմը եղել է, սակայն նորագույն եկեղեցիի շինությամբ ծածկվել է: Նորագույն եկեղեցին շինելու ժամանակ զանազան հին դարերու հատուկ քանդակապարծ թարեր հավաքել են և շարել բեմի ճակատին:

Գյուղին անմիջապես կից, արևելյան կողմը, կան գերեզմանատները զանազան տիպերի և զանազան ժամանակների: Մեկ մասը շատ խոր հնություն կենդանացնեն, դեռնի միասնապաշ ապաստը փորելով դազարանման փոսեր են պատրաստած զանազան ուղղություններ: Ինչ արևելադրություն դրություն չէ ունեցեր այն ժամանակ, ամեն ուղղությամբ թաղեր են իրենց մեծությունը: Այս ժայռափոր գերեզմանների մեջ կան թե՛ մեծների համար և թե՛ մանուկների համար փորվածներ: Սույն նտիաքրիստոնեական գերեզմաններին գրեթե կից է դուրդի նոր գերեզմանատներ՝ բավական երկար տարածություն վրա դեպի Տյուրխաս: Սակայն այս դերեզմանատունը ևս բոլորովին նոր չէ: այնտեղ կան մինչ 12—13-րդ դարու տապանաքարեր՝ վրաները մուսուսուպատ և եղծված արձանադրություններով:

Այս գերեզմանատների արևելյան կողմը բարձրաբերձ բլուրի ստորոտին ուրբեր շինել են գյուղի վարդաբ, հիմքերը փորելիս շուրս են եկել այլ տիպի գերեզմաններ՝ նախաքրիստոնեական շրջանի, այս գերեզմանները շինված են արկղաված սալաքարերով: Այս ևս ձևով, որոնց մեջ բացի կմախքներից ուրիշ բան չեն գտնվել: Բայց այս տիպի գերեզմանների հետ խառն են քարաշեն դապարներ և ընդարձակ տարա-

ծույնյան վրա շրջապատում են շիշածս բարձրաբերձ բլուրը: Այս քարափոր դազարներից այնքան շատ են դտնվել և հանվել այս տեղերից այս տարի, որ շատերն իրենց տան դուռը անասունները ջրելու համար իբրև գուռ գետեղել են զատ, հրեսուն և հինգ հատ ևս տարել են իրենց յայլաղը, նույնպես անասուններ ջրելու ջրի գուռ շինելու համար:

Գյուղի հարավ արևմտյան կողմը, մոտավորապես 3 կիլոմետր հեռավորության վրա, կա մի այլ գեղեցիկ, շափավոր մեծությունը եկեղեցի, հավանորեն 11-րդ դարու, որը հետզհետե քայքայվելու վրա է: Վրան ունի մի քանի կիսանոսր արձանագրություններ, որոնք ինձ չհաջողվեց կարդալ: Թերևս այդ արձանագրությանց մեջ գտնվեր շինողի անունը: Եկեղեցվո Տյուրխաս արևելյան կողմը մի փլատակ կա, որուն ինչ լինելը զրեթե անորոշ է, սակայն նայելով իր դիրքին և շափին, մի աշտարակի է նմանում, թերևս մի զանգակատուն եղած լինի կանգնված եկեղեցուց 20—25 քալ հեռավորության վրա:

Այս եկեղեցվո արևմտյան կողմը մոտավորապես 200-ից 300 քալ հեռավորության վրա կգտնվի մի հուշակապ գերեզմանի փլատակը՝ գեղաքանդակ հսկա խաչքարով և մի երկար արձանագրությամբ՝ միակտուր քարի վրա: Խաչքարին կեսը կոտրած և անհաստացած է, իսկ արձանագրության մեկ մասը վնասված է, այնուամենայնիվ բավականին տառերը մաքուր պահված և արձանագրությունը ընթերցելի է:

Ըստ այս մեծ արձանագրության, այս հոյակապ խաչքարանը կանգնողն է ոմն Հայր Սարգիս ի հիշատակ մի Ապղարիպ իշխանի հիշատակին ՆՁՆ (1036) թվականին: Անշուշտ այս Ապղարիպ Անիի Փրկիչ եկեղեցին շինող Պահլավունի Գրիգոր իշխանի որդի Ապղարիպ իշխանն է, որ այս կողմերում ունեցել է իր բնակությունը, կալվածները և կառուցել է եկեղեցիներ (ըստ մեծ արձանագրության): Թերևս մոտակա եկեղեցին ևս այս Ապղարիպի շինածն է: Նախորդ այցելությանս ժամանակ լուսանկարել եմ այս գերեզմանի մեծ արձանագրությունը և խաչքարը: Վերջին այցելության ժամանակ, այդ արձանագրությունը հայտնաբերող արտատերը մեռած էր, սակայն այս անգամ հանգուցյալի կրտսեղ անունով եղբոր որդին պատմեց, որ մի օր արտուր ջրելիս, հանկարծ խաչքարանի փլատակների մոտ մի ծակ է բացվել և արտը ջրելու համար վազող առվի առատ ջուրը թափվելով այդ ծակին ներս, անհաստանում էր երկար ժամեր: Վերջապես, ճարահատված առվի ընթացքը փոխել են, որով հնար և ղեղ է արուր ջրել: Այս պատմությունը ինձ ենթադրել է տալիս, որ անպատճառ կա մի ստորերկրյա դամբարան հաստատուն շինված, որ այդ ջրերը գնում էին դամբարանի մեջ: Գետնի տակ կամարակապ դամբարաններ շինելու սովորությունը շատ հին էր և մենք բազմաթիվ օրինակներ ունինք այս տիպի դամբարանների և հիշյալ Արտաշի անելով տեսել են կամարակապի նշանները: Չափազանց կարևոր է այդ անտերությունը մատնված կարևոր արձանագրությունը ապահովել և մի փոքր պեղումով ստուգել ստորերկրյա դամբարանի գոյությունը, թերևս ավելի կարևոր հայտնաբերումներ կլինին այդ մասնակի պեղումով: Չմոռանա՞մք ունեցել, որ այս

Այս դեղեզմանները անշուշտ կափարիչներ ունեցել են, սակայն միանգամայն անհետացած են և երկայիս փոսերը բաց կմանա:

անգամ այցելուելուսն ունես. որ Աղլլարիպի արձանա-
գրութիւնը սկսեր էր մամուտել, հի՞ծ այսպէս գնա
կամ ամբողջովին կմամուտի և անընթեռնելի կլինի, և
կամ գլուղացիք կչարրեն և կդործածեն իրենց շենքերի
մէջ:

Այս գլուղում, խուզարկութիւնս պահուն, գլուղա-
ցիներեն մեկը հայտնեց, որ իրենց դարմաննոցի պա-
տին մեջ մի արձանագրութիւն կա հյուսված: Գնացի
անձամբ տեսա արձանագրութիւնը, նիստ մեծատառ մի
արձանագրութիւն բեկոր է և դրված է կտուրի տակ իբ-
րև պատվանդան սյունի: Հնար չկար բարձր տեղից հա-
նելու հեշտութիւնը առանց կտուրին վնասելու, ուստի
այդ վիճակին մեջ թողի միայն խորհրդով, որ անաղարտ
պահեն:

Մահմուտնոցի հարավակողմը երկու կիլոմետր
հեռավորութիւն վրա բարձր տեղում գտնվում են գլու-
ղի շրաղացները: Այս շրաղացների դիմաց կա մի եկե-
ղացի բավականին վնասված, մի ժամանակ ունեցելու է
արևմտյան կողմին վրա մի գավիթ, որուն հյուսիսային
սլաուն է միայն մնացել, մնացած մասերը ամբողջովին
քանդված են: Այս եկեղեցին 11-րդ դարու սկզբին է
կանգնված Մակարավանք անունով և շէն է եղած գրե-
թէ մինչև 19-րդ դարու սկզբի: Վրան ունի ամբողջ և
թերի արձանագրութիւններ, ներսը խորանի աջ կողմի
որմասայն վերևը ևս կա մի արձանագրութիւն մասամբ
եղծված. ամբողջովին անաղարտ մնացել է արևմտյան
դրան վրայի արձանագրութիւնը:

Եկեղեցու արևմտյան կողմը մի քանի քայլի վրա
կա մի խոր ձոր, ձորին մեջ կա մի փոքր մատուռ և ու-
րիշ շինութիւն մնացորդներ: Երբ Մակարավանքը վը-
տանգվեք է, մի քանի տարի առաջ վանահայրը բնակել
է ձորի մեջ գտնված վանքում և ուխտավորներ կըն-
դունեն եղեր այդ մատուռի մեջ հանուն Մակարավանքի:
Այժմ այդ մատուռը ևս ամայի է:

Է. ՇԻՐՎԱՆԸ ԱՆՃՈՒԹ

Սեպտեմբեր 14

Շիրվանձուք գլուղը հազիվ թէ երկու կիլոմետր
հեռավորութիւն ունենա Մահմուտնոք գլուղից, և
կարծեք շարունակութիւնն է Մահմուտնոքի նախա-
պատմական շրջանին գոյութիւն ունեցող բազմամարդ
ու շեն երկրին: Մահմուտնոքի ղեպի Շիրվանձուք հե-
տըզնետե բարձրանում է ճանապարհը քարքարուտ և
ապառաժուտ ժայռերով լի սարը, որ կողմը որ նայեք
գնալայման կտեսնեք կիկլոպայն պատերու մնացորդ-
ներ՝ զանազան բլրացած բարձրութիւնների վրա: Կան
տեղեր, ուր որոշ են մարդկային ձեռքի աշխատանքը՝
քարքարուտ տեղերի վրա ճանապարհների բաց անելու և
գետինը որոշ կիկլոպայն քարթելու համար: Դեպի
սար վերելքի կեն ճանապարհին կամ քիչ ավելի վերև
հիմնված է Շիրվանձուք գլուղը: Գլուղին մեջ ուշագրավ
մի հնութիւն չի երևում, երկարատև ինակութիւն չե-
նարար աշխատանքի պատճառով հնութիւնների ամեն
հետք կորել է, մնացել է միայն մի եկեղեցի: Շիրվան-
ձուքի եկեղեցին 5-րդ դարուց այս կողմ բերել հնար
չէ՝ իր ունեցած ճարտարապետական հատկանիշներով:
Հատակագծի նեղ և անհամեմատ երկար ձևը հայոց

նախնական եկեղեցիների հատկութիւնն ունի, խորանի
կամարաղեղը կատարյալ պայտած է, ներքին որմա-
սյունների խորխորակները բոլորովին նման քանդակագոր-
ծութիւն ունին, ինչպես որիչ փաստացի 5-րդ դարուն
պատկանող խորխորակներն: Եկեղեցու վրան ծածկված
է եղև քարեղեն կամարով, որուն հետքը մնացել է
ներսի կողմից արևմտյան պատի վրա: Բացի 7-րդ դա-
րու նորոգութիւն վերագրելի մի քանի մասերից, ունի
նաև այնպիսի հատկանիշներ, որոնք այս շէնքը ավելի
հեռու կտանին քան 5-րդ դարը: Կարելի է բւել որ շէն-
քըն սկզբից պատուհան չէ ունեցելու Արևելյան խորա-
նին մեկ պատուհան ունի անճաշակ կերպով բացված,
այն էլ այժմ փակված է, արևմտյան կողմի պատուհա-
նը զույգ է եղած, մեշտեղեն մեկ սյունով բաժանված,
ինչպես որ կա Նրկուրցի եկեղեցին: արևմտյան կող-
մը: Հարավային կողմը միայն մեկ պատուհան ունի,
որի հետո բացված լինելը շատ որոշ է, բայց հետո այդ
պատուհանը կա պակել են: Վերջապես այս շէնքի հարա-
մասունքները շատ լավ է կերպաշնակորեն պատշա-
հեցնել ընդհանուր կերպով կառուցման ճաշակին: Մա-
նավանդ որ ամենն կարևորն է, շէնքի հիմը դրված է
նախնադարյան շրջանին մեջ գոյութիւն ունեցող
որմնադրական ոճով: մեծազանգված ևս որմաքարերով
դրված է շէնքի հիմը, որը այժմ ևս երևում է: Հյուսիս-
սային պատին վրա երևում են մի քանի հունարեն տա-
ռեր, իսկ հարավային կողմը՝ մի հայերեն հետնագլուց
արձանագրութիւն կա մի քարի վրա, որով փակեր են
հետին ժամանակ այդ պատուհանը: Վերջապես այս ե-
կեղեցիով հիմքը նթն նախաքրիստոնեական ծագում չու-
նի, այնուամենայնիվ աննվաճ 5-րդ դարու շէնք է:

Եկեղեցու վրա կատարած քննութիւնս ավարտելուց
հետո գնացի գլուղից դուրս նախապատմական հնու-
թիւնները տեսնելու, որոնց մասին նախապես տեղեկու-
թիւն ստացել էի: Գլուղիտրհրդի քարտուղարը ամեն
նայն սիրալիրութեամբ ուղեկցեց ինձ ցոյց տալու հա-
մար պետք եղած վայրերը: Գլուղից մոտավորապես
մեկ ու կես կիլոմետր դեպի արևմուտք հեռանալուց
հետո հասանք մի հսկայական բլուրի կամ ավելի ճիշտ
մի սարի, որուն գլուղացիք անվանում են Վարի Բերդ:
Տարօրինակ տպավորութիւն գործեց վրաս: այս գրեթէ
արվեստական սարը. օգտվելով սարի դիրքից, մարդ-
կային, հսկայական աշխատանք էր գործ դրված այս
սարի շուրջը, սարը երկայնաձև դիրք ունի, ստորտուր
լայնանիստ, իսկ գագաթը համեմատաբար նեղ. այս
սարալանջին վրա սերիինակ մեծութեամբ որմաքարե-
րով շուր կարգ պարիսպներ են շինել մինչև գագաթը,
բոլորովին նախնական ձևով կանգնված են պատերը,
ինչպես Հաջի Խալիլի ամբողջին մեջ: կանոնավոր շար-
քեր գոյութիւն չունին, անհավասար վիթխարի մեծու-
թեամբ քարեր միմյանց վրա կուտակվելով ձևացած են
պարիսպները, յուրաքանչյուր պարսպամեջ, որոնք 8—
10 մետր լայնութիւն ունին միանգամայն հարթված են,
այնպես որ մի քիչ հեռվից ամբողջ սարը մի եզրպատու-
կան աստիճանավոր բուրգի կամ ստորա-քաղղեական,
զիկկուտայի կնձանի: Սարը հյուսիսային կողմից գրե-
թէ անմատչելի է, այդ պատճառով այն կողմը միայն
մի պարսպ շրջապատված է դաղաթի շուրջը և մի կրկ-

յորդյ: մի քանի մետր ցածրից: Իսկ հարավային և արևելյան կողմերը շորտ շարք են, և այս կողմերիցն է, որ սարը ամբողջովին մի հիանալի երևույթ է ստանում: Արևմտյան կողմից, որ կցված է ուրիշ մի լեռնամասի, այն կողմից ունի մի մտից դուռ, և մի մտից դուռ էլ հարավային կողմից, վերելքի ոլորապտույտ ճանապարհը որոշ է տակավին պարսպամեջերի վրայով: Պարսպամեջերը այնպես հարթ հորիզոնական երկվույթ ունեն, որ այժմյան գյուղացիք ամենայն հեշտություններ վար ու ցանք են անում այնտեղ: Գագաթը միանգամայն ժայռուտ է և երևում է, որ ջանք ի գործ դրել են ժայռերը փշրելու և հարթ մակերևույթ առաջ բերելու համար: շինությունաց հետքեր ամենևին չկան, բացի արևելյան կողմի մի փոքր սենյականման տեղի հատակածից: Այս պարագան ինձ ենթադրել է տալիս, որ կամ դեռ բոլորովին չէր վերջացած այս հսկայական բուրգի շինությունը և կամ գագաթը հատուկ էր միմիայն կրոնական արարողությունների, ու շինությունների համար կարիք չէր զգացվել: շյս վերջինս ինձ հավանական կթվի նախնայարյան շրջանի մարդկանց հավատալիքները և բացթողյա սարերի գլխին կատարված կրոնական արարողությունները ի նկատի ունենալով: Ամենայն դեպս այս տեղը արժանի է մանրագետին հետազոտության բնորոշելու և նմաններից զանազանելու: ամար:

Վարի բերդից դեպի հարավ մոտավորապես մի կիլոմետր հեռավորության վրա կգտնվի մի ուրիշ պարսպապատ սար, որուն գյուղացիք Վե՛րի Բե՛րդ անունը կուտան: Վերի Բերդի շուրջը և մեջը գյուղացիք մարքել են, միայն արևելյան կողմի վրա մնացել է մի պարսպամաս կիկլոպյան քարերով, իսկ գագաթը, որ եռապատիկ ընդարձակ է քան Վարի Բերդը, բոլորովին մաքրված է քարերից և վերածված արտի: Գագաթի շրջապատի հին պարիսպները անհետանալուց հետո, հավանորեն նոր արտատերը յուր ցանքսերը անասուններից պաշտպանելու համար, ամբողջովին շրջապատել է մանր քարերով 70—80 սանտիմետր բարձրությամբ:

ը. Բ Ա Շ Գ Յ Ո Ւ Դ

Սեպտեմբեր 16

Մահմուտճուրից ճանապարհովեցի դեպի Բաշգյուղ: ճանապարհի վրա այցելեցի Արթիկ գյուղը և աչքն անցնելով այս գյուղի մեջ գտնված 5-րդ և 7-րդ դարու հուշարձանները, երկկոյան մոտ հասա Բաշգյուղ: Այսօր (սեպտեմբերի 16-ին) շրջեցի Բաշգյուղի շրջակայքը: այստեղ կանգուն կամ կիսականգուն հուշարձաններ չկան, սակայն ի հնումն այս տեղերու վրա հոծ բազմություն որ եղել է, կասկած չեն թողնում նախաքրիստոնեական գերեզմանները, որոնք տարածված են գյուղից դուրս արտերի և զրոհճաների մեջ: րնդհանրապես շատ են գտնվում սալաքարերով արկղաձև շինած գերեզմաններ: Իսկ դյուրից բավական հեռու, դեպի հյուսիս և հյուսիս արևելք, երևում են բազմաթիվ հին քրիստոնեական գերեզմաններ, որոնք այժմ վերածվում են արտի և քարերը տարվում են շինությունների համար: Տապանաքարերը առհասարակ 13—14-րդ դարերի դերեզմանների տիպն ունին, գտա մի քար էլ ար-

ճանագրված: Նշանավոր կարելի է համարել դյուրի հյուսիս արևելյան կողմը ձորի մեջ ընդարձակ ընկան քարայրը, որը հետզհետե քանկվելու վրա է: վերևի շերտերից մեծամեծ քարեր թափվել են հատակի վրա և արգելում են մեջը ման գալ: Քարայրի բերանը ազատ է և կարելի է մտնել ներս մի քանի քայլ և տեսնել խորությունն ու ընդարձակությունը, իսկ մանրամասն ուսումնասիրել այս քարայրը որոշ դժվարությունների հետև կապված և երկար ժամանակի կարոտ է:

ը. Գ Ը Բ Ի Ե Դ Ա Կ Ի Բ Մ Ա Ն

Սեպտեմբեր 17

Այսօր, առավոտյան հեռանալով Բաշգյուղից հասա Վերի Դակիրման գյուղը: Կես օրին մոտ էր, երբ փոքր լին ճանապարհի էի ճանապարհորդության հոգնությունից, շրջեցի գյուղի անմիջական շուրջը գտնվող վայրերը, ուր կգտնվեին քրիստոնեական հնագույն շրջանի մնացորդներ: Գյուղի արևելյան կողմը մի բարձրադիր տեղում, գյուղացիք շինել են մի եկեղեցի երկարավուն ձևով, հասարակ պատերով և փայտաշեն ծածկով:

Ինչպես երևում է, այս եկեղեցին շինել են շատ վաղ ժամանակ միևնույն տեղի վրա գոյություն ունեցող մի եկեղեցիի տեղ, որուն մի քանի բնորոշ հետքերը միայն մնացել են: Եկեղեցիի արևելյան կողմը կա մի ընդարձակ հին գերեզմանատուն, որուն մեջ բացի հնագույն ձևի տապանաքարերից, մեռելների շատերին վրա իբրև տապանաքար դրված են հնագույն մի բազիլիկ եկեղեցիի շենքի բեկորներ: Մի գերեզմանի վրա դրված է մի սյունի բեկոր, մի ուրիշի վրա՝ մի լայն ներքին որմասյան խոյակ վրան 5-րդ դարու ոճով քանդակված հավասարաթև խաչը բոլորակ շրջանակի մեջ առնված, մի քանի տեղ՝ նույնպես ներքին որմասյան մեծ խոյակներ, որոնց որմանց վրա քանդակված են ձիթենիի տերևներ, ոմանց վրա արքմագիւններ՝ 7-րդ դարու ոճով, կան նաև առանց քանդակի բազմաթիվ սրբատաշ քարեր, որոնք վաղեմի կանգուն մի մեծ շինության գոյությունը կապացուցանեն: Այս բեկորներու հետ միասին ընդարձակ հին գերեզմանատունը ցույց կուտա, որ շատ հին ժամանակ խիտ բնակչությունով, եթե ոչ քաղաքի գեթ մի մեծ բնակավայր էր: Նորաշեն եկեղեցիին մտից դուռն կողքը, իբրև բարավոր, կանգնեցրել են 7-րդ դարու հատուկ քառակուսի մի կոթող, որուն երեսներին վրա քանդակված են բարձրաքանդակ պատկերներ: Մակայն, նկատելի է մի բան, որ այս շրջանում գրեթե չի տեսնվում 11-րդ և 12-րդ կամ ավելի ուշ ժամանակի հուշարձանների մնացորդներ կամ բեկորներ, բացի մի խաչքարից, որուն մասին կգրեմ իր տեղում:

Բարձրանալով հետզհետե դեպի հարավ, նախապատմական մեծ քաղաքի սահմանին վրա, գյուղացիների ձեռքով շինված է մի փոքր մատուռանման շենք, որի անունը դրել են Թուխ Մանուկ, ինչպես բոլոր հայաբնակ գյուղերում, ուր շինված են այդպիսի փոքր մատուռներ, գրեթե առանց բացառության, Թուխ Մանուկ անունն ունին: Շատ եմ հետաքրքրվել հասկանալու համար թե ի՞նչ է նշանակում Թուխ Մանուկ և ո՞վ է այս

Թուի Մանուկը, ոչ ոք չէ կարողացած ինձ բավարարու-
թյուն տալ, ինչպես երևում է կա մի ավանդական
նշանակություն, գուցե հեթանոսական շրջանից մնացած
մի պաշտամունքի առարկա՝ ոգի կամ սրբություն, որ
անցնելով քրիստոնեության, սրբագործվել է և շարու-
նակի պաշտամունքը, ինչպես կան ուրիշ հեթանոսա-
կան պաշտամունքներ մինչև այսօր առանց լիովին գիտ-
նալու անոնց ծագումը և նշանակությունը: Այս Թուի
Մանուկի մատուտին մեջ դրված են մի 7-րդ դարու քա-
ռակուսի կոթող և մի խաչքար: Քառակուսի կոթողին
չորս կողմը քանդակված են զանազան բարձրաքանդակ
պատկերներ՝ բավականին ճարտար և գեղեցիկ, սա-
կայն տգեծ գլուխացիք վրան վառած մոմեր կպցնելով,
ձեթի ճրագներ առջևը վառելով այնպես մրտտեր և ա-
պականել են, որ նույնիսկ գուցե մաքրելը եթե ոչ ան-
կարելի, գոնե շատ դժվար լինի ստանց գեղեցիկ քան-
դակագործության վնասելու: Իսկ գալով կոթողի մոտ
կանգնեցրած խաչքարին, այնպիսի սովորականից տար-
բեր և ուշագրավ քանդակ ունի, որուն ոճը և քանդա-
կագործական ճարտարությունը չէ կարելի համեմատել
խաչքարեր կանգնելը սովորությունը եղած դարաշրջան-
ների խաչքարերուն: Բազմաթիվ ապացույցներով գի-
տնեք, որ մեծ ու փոքր քարե տախտակների վրա գե-
ղագրող խաչքարեր քանդակելով և խորանարդ պատ-
վանդանի վրա կանգնեցնելու սովորությունը 10-րդ դա-
րից այն կողմ շանցներ, և առհասարակ այն բոլոր
խաչքարերը, որոնք 10-րդ դարից մինչև 15-րդ դար
կանգնված են, մի ընդհանուր հատկանիշ ունին, հորի-
զոնական թևերը ավելի կարճ քան թևերից վերև եղած
մասը, իսկ թևերից ցած եղած մասը, թևերի վերև ե-
ղած մասի մինչև մեկ և կեսը կամ երկու անգամից քիչ
պակաս: Ներքևները ունին Ահուրամազդայի թևերի նը-
ման թևեր, որոնք փոխանակ հորիզոնաձև ձգվելու,
ծովելով բարձրանում են դեպի վերև: խաչքարերի այս
նշանը 10-րդ, 11-րդ և 12-րդ դարերին քան-
դակվելու այնպիսի մի ձև ունի, որ մարդ անկարելի է,
որ համանմանություն չտեսնի հին ասորական և սասա-
նական խորհրդանշանների ձևին: Սկսած 12-րդ դարու
կեսից այս թևերի ավանդական քանդակագործության
ձևերը թեև փոխված են, սակայն ուրվագիծը միշտ
պահված է բուրբուլին ճոխ քանդակներով զարդարված,
առանց փետրազար թևեր լինելը բնորոշելու: Բլբլի
Դանիմանի խաչքար բոլորովին տարբեր է մի քանի
դար հայոց մեջ սովորություն և նույնիսկ անհրաժեշտ
պահանջ եղող ձևերից և համալսականություններից: Քան-
դակագործության ոճը հին է, ներքևի թևերը չունի,
քանդակված է միայն շրջանակը և ինքը խաչը՝ միայն
գեղեցիկ վարդաձևերով խառն քանդակներով: Խաչի
բոլոր թևերը ունին խիստ ներդաշնակ մի նրբություն:
Վերջապես ես չկարողացա որչափ սույն եզակի խաչ-
քարի քանդակման ժամանակը:

Թուի Մանուկի հարավ արևելքից քիչ բարձրանա-
լով դեպի սարը, սկսվում են անհիշատակ ժամանակի
բնակության հիմքեր՝ մեծամեծ որձաքարերով առանց
շագխի դրված, այս տեղից մինչև բերդի ստորոտը,
որուն վրա շինված է նախնադարյան մեծ ամրոցը,
մոտավորապես մեկ կիլոմետր հեռավորություն ունի:

Բարձրանալու ձախարհի աշ կողմը, մինչև բերդակիր
սարի ստորոտը, կմնան ղևա նախնադարյան շրջանի
բնակարանների որոշ հիմքերը, իսկ ձախ կողմը՝ ժրա-
ջան և շարքաշ գյուղացիք հետզհետե մաքրում են քա-
րերից և վերածում արտերի, այնպես որ հազիվ թե մի
քանի տեղ նշմարելի են բնակության հիմքեր այս կող-
մերի վրա: Սակայն այս կողմին վրա կա մի ուրիշ հե-
տաքրքրական մնացորդ, որը արժանի է ուշագրության
ճանապարհին ձախ կողմը կա մի հեղեղատ կամ ձորա-
ման մի տեղ, ուր անվիճելի է մի ժամանակ մեծ քա-
նակությամբ ջրի հոսանքը: Այժմ այդ ջուրը չկա, շատ
վերևից այդ հեղեղատից հոսող ջուրն իր ճանապարհը
փոխելով անցնում է աջ կողմից և գյուղի միջից: Ա-
վանդաքար գիտեն գյուղացիք, որ բերդի ճանապարհի
ձախ կողմի հեղեղատը երբ ջրառատ էր, այնտեղ կային
բազմաթիվ ջրաղացներ և ցույց են տալիս այն տեղերը,
ուր զետեղված էին մեծ քարե նավերը, որոնք վերջերս
ծառայել են գյուղացիների կարիքներին: Ըստ գյուղացի
քանիմաց ծերերի, այս գյուղը Բլբլի Դանիման (քա-
ռասուն ջրաղաց) անունը ստացել է այդ հեղեղատի վրա
գտնված բազմաթիվ ջրաղացների պատճառով: Ես հե-
տաքրքրվեցի այս վտակի արդյուրով, ուզեցի մինչև ա-
կունք բարձրանալ և տեսնել տեղնուտեղը, թեև մոտ էր,
որովհետև Արագածի գագաթի հյուսիս արևմտյան բար-
ձունքի ներքևից էր դուրս գալիս, սակայն Բավրլիում
ստացած հիվանդությունն հետզհետե ծանրանալով
ծունկերս կթոտում էին, այնուամենայնիվ բավականին
բարձրացա դեպի վերև ջրաղացների հեղեղատի ուղղու-
թյամբ, նաև տեսա այն ճյուղավորումները, որոնց մե-
կը գալիս է այս գյուղի մեջ շինված հնագույն ժամա-
նակի արվեստական լճերը լցնելու, և մյուսը գնում էր
անհայտ ուղղությամբ և հավանորեն ըստ իմ կարծյաց
դեպի Հաճի Խալի, որու մասին պիտի խոսիմ իր կար-
գին:

Հսկայական սարի գլխին շինված մեծ ամրոցը
մարդկային արտակարգ ուժի և շարատանջ աշխատու-
թյան մեջ ունեցած տոկունության մի պերճախոս ապա-
ցույց է: Այն բերդակիր մեծ սարը արևելքից, հյուսի-
սից և հարավից շրջապատված է եղր շուրս կարգ կիկ-
լոպյան քարերով, անշաղխ շինված պարիսպներով:
հյուսիս արևելյան սարալանջերուն վրա նույնիսկ մի
հինգերորդ պարիսպի հետքերը կան ստորոտի մոտ:
Արևմտյան կողմը կգտնվի խոր ձորը, որտեղից կհոսի
այժմ վտակը և սարալանջը այնքան թեթ է, որ չի կա-
րելի շարժմանալ թե այդ թեթության վրա ինչպես կա-
րողացան շինել գրեթե շուրս կարգ պարիսպ: Հարավ-
յին և մասամբ արևելյան կողմը տակավին մոտավո-
րապես հրկու մետր բարձրությամբ պատերը կանգուն
կմնան: Այս պարիսպի պատերը շատ մոտ են միմյանց
և հավանորեն բավականին բարձր են եղած քան մյուս-
ները, որովհետև բերդին միակ մատչելի կողմն էր այս
մասը: Այս երեք ամրակառույց պարիսպներն արտա-
քին երկուքին դուները քանդված են, որով չափելը ան-
հնար է, սակայն ներքին պարիսպին դուռ բացվածք
չորս և կես մետր լայնություն ունի, և դուռն երկու
կողմը պարիսպը 2,80 մ: Լայնություն կամ թանձրու-
թյուն ունի: Իկս ներքին պարիսպի դռնից ներս մտնե-

յով կանխելի գրկի ամբողջությամբ միջնաբերդի ընդարձակ տարածությունը, որուն երկայնությունը սովորել է քան 400 մետր, իսկ լայնությունը՝ քիչ պակաս: Միջնաբերդի ընդարձակ տարածությունը ծածկված է վաղճմի բնակարանների հիմքերով: Բոլոր հիմքերը յրված են ժամանակակից սովորության համաձայն: Խոսանց շաղախի, սևագույն որձաթարով, ներքին տարածության գրեթե կեսի վրա երևում են մի մեծ շենքի հիմքերը՝ քաղմաթիվ բաժանումներով, որուն տեսքը ցույց կուտա թե այս շենքը անպայման իշխանական կամ ցեղապետական մի բնակարան էր և մյուս շրջապատող շենքերից ավելի ինտեղով շինված: Այս շենքից քիչ հեռու դեպի արևմուտք կա մի ստորերկրյա շենք կամ քարայր, որուն մուտքը այժմ փլուզումներով խափանված է: Այստեղ ընդհանուր առմամբ պարիսպներ և պատեր չիմված են մի քիչ ավելի փոքր քարերով քան Հոռոմի և այլ տեղերի նախապատմական ամրոցների պատերը, և որոշ չափով լարածից ուղղություն ունին և քարերի շարքերը կանոնավոր միմյանց վրա են: Երևում է, որ այս բերդին վրա ուղարկական շրջանում մեծ չափով նորոգություններ և հավելումներ եղել են:

Բերդից հյուսիս արևելք կգտնվի մի մեծ արվեստական լիճ, որու շուրջը պատնեշավորված է մեծամեծ անտառ թարթրով և մինչև այսօր դեռ կմնա գրեթե անվնաս: Թեև այժմ հոսող ջուր չկա, սակայն հավատում են, որ երբեմն հորը անձրևների ջրերը լեցվում են այս լճի մեջ և ջուրը երկար ժամանակ մնում է և օգտվում են ջրից սարում արածող անասունները: Ավելի ցածր, գրեթե գյուղի ուղիղ արևելյան կողմը, կա մի ուրիշ արվեստական լիճ, որուն թե ջուրը գալիս է մի մասնավոր առվով և գրեթե ամբողջ տարին ջուր կա մեջը: Այս արվեստական լճի ջրից օգտվում են այս գյուղի բոլոր նախիրները, և պետք է սասել որ գյուղացիք ևս հոգաժու են միշտ այս լճի մասին, միշտ նորոգում և կարկատում են մշտնջենապես լճում ջուր պահելու և անասունները ջրելու համար:

Ճ. Հ Ա Ճ Ի Խ Ա Լ Ի Լ

Սեպտեմբեր 18

Ղըրխ Դակիրման գյուղի հետախուզություններից հետո անցա մոտակա Հաճի Խալի գյուղը, այցելեցի երկրորդ անգամ նախնադարյան հնագույն մեծ ամրոցը, որուն մասին գրել եմ գիտական ինստիտուտի «Բանբեր»-ի մեջ, սակայն այստեղ ևս ավելորդ չեմ համարում մի քանի խոսք սասել և լրացուցիչ տեղեկություններ տալ:

Նախքան ամրոց բարձրանալը, ընդարձակ տարածության վրա կտեսնվին հասարակ ժողովրդի բնակարանների հիմքերը և ամրոցը շինված բարձր սարի շուրջը: Բացի բնակարանների հիմքերից նաև տեղ տեղ երևում են քաղաքի փողոցները: Ուրիշ նախնադարյան ամրոցների նման, այս ամրոցը ևս սարի լանջին վրա շրջապատված է տեղ տեղ հորք և տեղ տեղ լորս

շուրք պարիսպներով: Պարիսպները շինված են բոլորովին նախնական ձևով, այսինքն այն ժամանակ, երբ ոչ գործիք ունեին քարերը տաշելով փոքր ի շատի կանոնավոր ձև տալու համար և ոչ էլ գիտեին ուղիղ դիվար վրա մի պլոտ կազմելու քարերը կանոնավոր շարքերով միմյանց վրա դնելու արհեստը: Այստեղ ևս հսկայական ժայռերի կուտակումներով կազմված են պարիսպները, որոնք պարիսպ ըսվելի ավելի վերելք խափանող արգելափակեր էին: Ոչ հորիզոնական շարք ունին քարերը և ոչ լարածից ուղղություն: Ամրոց բարձրանալու ճանապարհը արևելյան կողմի վրա է, սարի ստորոտին սկսելով ճանապարհը շեղակի կրարձրանա և կհասնի գագաթին մոտ հյուսիսային կողմը: Դուրս տեղը միանգամայն որոշ է, միայն քանդված են քարավորները: Բերդի միջև տարածությունը թեև փոքր է, սակայն մեծ մասը շինություններով խտացած է երեւելում: Միայն հարավային ծայրին վրա երևում է, որ դեռ բոլորովին չէ մարմնաված ժայռերից և առանց շինության մնացել է այդ բերդամասը: Հարավային կողմն էլ պարիսպի վրա երևում է մի տեղ, որ դուրս նմանություն է բերում, այդ դեռից դուրս պարսպամեջի ուղղությունը տանում է դեպի արևմտյան լանջը, ուր քայքայումները շատ են և իսկական դրությունն անորոշ: Ինչպես ուրիշ տեղերում, ռեանտրոնում կարծիք հայտնել եմ, թե Ղըրխ Դակիրմանի մեծ ամրոցը շինվելիս հետո, այստեղ լքվեր է թե ամրոցը և թե՛ շրջակա բնակավայրերը: Այս անգամվա այցելության միջոցին ավելի հաստատվեց կարծիքս: Երբ գյուղացիներից ոմանց առաջնորդության բարձրացա մոտակա փոքր ամրոցները այստեղի արվեստական լիճը տեսնելու, նկատեցի, որ խիստ մոտ է այստեղից դեպի Ղըրխ Դակիրման և մարդկային ձեռքի աշխատանքների մնացորդներ հաճախ պատահում է այդ ճանապարհի վրա: Արվեստական լիճը, որ մինչև այժմ կա և ջրով լիքն է, ջրի առվի ուղղությունը գնում է դեպի Ղըրխ Դակիրմանից վերև Արագած սարի ստորոտները: Ընծ ամրոցը կիսաբոլոր է և հեռվից շրջապատող բլուրների դազաթները ևս շրջապատված են նույնպես նախնական ձևով մի մի պարիսպով: Վերևից շատ որոշակի երևում է, որ քաղաքը շրջապատված է եղել արևելքից և հարավից փոքր ամրոցներով: Արևմտյան կողմից մի ձոր կա, որուն ծայրին է եղել մի դուռ, նախապես քաղաք մտնելու համար պետք էր մտնվեր այդ դռնից և առաջանալ քաղաք և հետո քաղաքից անցնելով պիտի մոտենային մեծ ամրոցի վերելքին: Ձորի դռնից մտնելուց և որոշ չափով առաջանալուց հետո, աջ կողմին վրա, կա մի պարսպապատ բլուր, որը ամենայն հավանականությամբ քաղաքի մուտքն էր պաշտպանում:

Հաճի Խալիի հյուսիսային կողմի սարին ետևի կողմը շուրս հատ քարայրեր կան, որոնք ուսումնասիրության կարոտ են. բնական քարայրեր են, սակայն մեջերը երևում է նաև մարդկային ձեռագործ աշխատանք. մի ժամանակ ապրել են մարդիկ այս քարայրերին մեջ. ներկայիս միանգամայն լքված է, միայն երբեմն իրեն ուղիարների սպաստանարան է ճառայում:

Սեպտեմբեր 19

Սեպտեմբեր 19-ին մեկնեցի Հաճի հալիլից դեպի Սենկեր եգիտաբնակ դյուղը. ճանապարհին Հաճի հալիլի և Սենկերի արանքը հարթ դաշտավայրի վրա մի արտատուղի մեջ երևում է մի փծի վրա շարված տասը հատ կրոմբխներ, որոնց քարերը թեև տարված են մեծ մասամբ, սակայն դիրքերն ու ձևերը տակավին որոշ են: Եթե այսպես, առանց հսկողության թողվի, ինչպես եղել է մինչև այժմ, ամբողջովին պիտի անհայտանան՝ մաշվելով գյուղացու գոմբանի տակ: Հաճի հալիլ գյուղին այս կրոմբխների մոտ լինեին կարելի է հետևցնել: որ այս գերեզմանները կպատկանին այնտեղի նախապատմական քաղաքին: Ուղեկիցներես տված տեղեկություններին նայելով, այս տեղերում միշտ գտնվում են նախապատմական շրջանի իրեղեններ՝ մասնավորապես գերեզմանների հատուկ, ինչպես ուլունքներ, կոճակներ, բրոնզյա ապարանջաններ:

Սենկեր գյուղի մեջ կարևոր հնագիտական հետքեր չկան, ուստի առանց երկար կանգ առնելու, ճանապարհը շարունակեցի դեպի Ղունդախասազ: Այս ճանապարհին, մինչև Ղունդախասազ դյուղը հասնելը աչ կողմի վրա մշակված արտեր են, այս տեղերում միշտ գտնվող քարաքարտ ըլուրներ են և կարծեք շարունակություն են Հաճի հալիլի ըլուրների շղթային և անոր ստորին փեղերի ըլուրներն են: Ըլուրների արանքում, քոր Բուլաղի սահմանին մեջ, կան երեք հատ անսովոր մեծությամբ կրոմբխներ, որոնք գրեթե շատ քիչ չափով ավելում են թարկվել են: Այս կրոմբխները հետևյալ չափերն ունին՝

- 1. Կրոմբխ. 9,60 մետր տրամագիծ. անտաշ քարերով կազմված, շրջանակի մեջ ձգված են չորս հակալական անտաշ որձաքարեր, որոնց մեկուն երկարությունն է 2,00 մ., իսկ լայնությունը 80 սմ., թանձրությունը 60—65 սմ.:

- 2. Կրոմբխ. տրամագիծը՝ 7,20 մ., մեջը ձգված անտաշ քարի մեկուն երկարությունն է 2,00 մ., լայնությունը 1,00 և հաստությունը 70 սմ.: Մյուս քարին երկարությունը՝ 1,95 մ., լայնությունը՝ 40 սմ. և հաստությունը՝ 70 սմ.: Մյուսներն ևս համեմատաբար նույն չափերին են: Ըստ գյուղացի եզոտիների, այս կրոմբխների ներքևը դատարկություն կա, որուն մեջ իրենք որպես թե մի ժամանակ մտնում են: Այս կրոմբխներից քիչ հեռու, մի արտի մեջ, որ պատկանում է շրջատ Բուտկ անտառով մեկին, կան երեք մեծ կրոմբխներ՝ գրեթե նախողը նկարագրածի չափերով, սակայն այս վերջիններին մոտակա կորուստը հավանական է. որովհետև արտի տերը շարունակ մաքրում է արտի քարերը մշակման գյուղություն համար:

Այս կրոմբխները գրեթե շրջապատված են քարաքարտ արքերով, որոնց մեջ տեղ տեղ երևում են մարդկային ձևազործ աշխատանքի մնացորդներ: Այս ըլուրներին դուրս գալով ճանապարհի եզերքը, դաշտային մասի վրա դարձյալ խոտացած երևում են մեծամեծ չափերի հասնող տրամագծով կրոմբխներ: Ասոնց մեջ կան մինչև 10,50 մետր տրամագծով կրոմբխներ:

Ինչպես մեջը ձգված միակողմ քարերը. թերևս իբրև տապանաքար, նույնպես անսովոր մեծություն ունին: Մինչև Ղունդախասազ գյուղ հասնելը, արտերի մեջ միշտ կտեսնվին այս գերեզմանները ցրված, որոնք հետզհետև կորչելու վրա են:

Ղունդախասազ: Ղունդախասազ գյուղը գտնվում է քարաքարտ մի երկարավուն սարի հարավային ստորոտում, որուն վրա տեղ տեղ երևում են հնագույն մարդկային ձևազործ աշխատանքի հետքեր: Ինչպես երևում է, գյուղատեղը ևս հնագույն մի բնակավայր է եղած, որուն վրա շինել են նոր մարդիկ այս նոր գյուղը, այդ հին ժամանակից գյուղին մեջ տակավին դուրբայուն ունի ուրարտական շրջանի պատի կտոր, որուն վիթխարի քարերը հնար չէ եղել տեղափոխել և թողել են նախկին վիճակին մեջ:

Գյուղի հյուսիսային արևելյան ծայրում մոխրագույն տաշած քարերով մի մատուռ կա, որը թեև ո՛չ թվական ունի և ո՛չ արձանագրություն, սակայն համեմատյալ ղեպս, իր շինվածակերպան և ճարտարապետական ոճին հայտնի է, որ 15-րդ քարեն այն կողմ չի կարող լինել անոր շինությունը: Հարավային կողմի վրա գերեզմաններ կան, որոնց տապանաքարերի ոճը ավելի վաղ քան 15-րդ դար լինելը հավանական է թվում ինձ: Հարավային տապանաքարերն մեկուն վրա առանց արձանագրության զարդարված է մասված քանդակներով:

Ճարճարխ (ըստ Զարբախ պատմիչ՝ Ճարճակն): Այս գյուղին մեջ այժմ բնակվում են եգիտի քուրդեր և սակավաթիվ գաղթական հայեր. գրեթե բոլոր գյուղացիք պատմում են այս գյուղի շրջանում հաճախ գտնված նախաքրիստոնեական գերեզմանների և ուրիշ իրեղենների մասին, սակայն ես ոչինչ չտեսա, րացի մի քանի մեծ կարասներից մի գյուղացու տան մեջ, որոնք վերջերս հանված էին հողի տակից, սակայն այդ կարասները ինձ չերևցան այնքան խոր հնություն ունեցող, առ առավելն 200 տարվան կարասներ պիտի լինեին:

Այս գյուղում առայժմ ամենակարևոր հնությունն է 5-րդ դարու մի եկեղեցիի ավերակ, որու հյուսիսային և արևելյան պատերը կանգուն են: Խորանի կամար աղեղները և որմնաշանք աղեղները շնչումաջ պայտած են դարաշրջանի ոճին հատուկ. շենքը շինված է գորշագույն հրաքիային սրբատաշ քարերով:

Գյուղի արևելյան կողմը երկուք ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա, հրաքիային քարաքարտ սարերի ստորոտին, մի հեղեղատային տեղի վրա, կան նախնադարյան կրոմբխներ, որոնք թե՛ հեղեղատների և թե՛ երկրագործական աշխատանքների պատճառով թեև քայքայվելու և անհայտանալու վիճակի մեջ են, այնուամենայնիվ տակավին ուշ չէ այս կրոմբխներից օգտրվելու համար, եթե թեթև պեղումներ կատարվին և պարունակած իրեղենները հավաքվին ու պահվին հնագիտական թանգարանների մեջ:

Ղուրի Բողազ: Այս գյուղում ևս հնագիտական ումեն մի հետք չեղավ, միայն վաղեմի շինություն ապացույց են, որ հնագույն գերեզմանատներ և տապանաքարեր կան գյուղին մոտիկ: Այդ հին գերեզմանատունն այժմ ևս գերեզմանատուն է գյուղաբնակ եգիտի:

ներին: նյս գերեզմանատան մեջ պաշտամունքի առաւ-
կա է դարձել 7-րդ դարու մի քառակուսի կոթողի
պատվանդան. այս պատվանդանի վրա խիստ նախնա-
կան ձևով քանդակված է մի առյուծ, որը բռնում է
պատվանդանին երեք կողմը: Առյուծ փորագրված
պատվանդաններից կան այլ օրինակներ, մեկը Հառիճի
վանքում, մի ուրիշը Նազաթիխա գյուղում: Ինչպես կե-
րեվի, եղել է մի ժամանակ, որ սովորություն է եղել
այս քանդակը, Հառիճի վանքում եղածի քանդակները
շատ պարզ են և ներկայացնում է Դանիել մարգարեն
առյուծների գուբին մեջ, առյուծները լիզում են Դանիելի
ոտները: Այս գյուղից դեպի Մելիք Քենդ գնալու
ճանապարհին ևս կա մի անտաշ կոպիտ քար, որը
նույնպես եզտիների պաշտամունքի առարկա է եղած.
քարին անվանում են Կեվրե Նեվե. իսկ ինչ ավանդու-
թյան հիման վրա այդ քարին պաշտում են, ոչ ոք չկա-
րողացավ բացատրել ինձ:

ժր. Մ Ի Ր Ա Ք

Սեպտեմբեր 20

Այսօր առավոտյան ուղևորվեցի Միրաք եզտիա-
բնակ գյուղը, որը ճանապարհիս վրա էր Ապարանով
վաղարշապատ դառնալու համար: Դեռ գյուղը չմտած
կան քարքարուտ բլուրների մի շղթա շրջապատված
հյուսիսային և արևելյան կողմերի վրա, այս քարքա-
րուտների մեջ կան որձաքարով առանց շաղախի շին-
ված պատեր, որոնք հատուկ են նախաքրիստոնեական
հին դարերին:

Գյուղ իջնելու զառիվարին վրա կա մի փոքր հնա-
գույն եկեղեցիի ավերակ, որուն արևելյան խորանի մի
մասը կա և քիչ բարձրությամբ կողմնակի պատերը:
Մեջը թափված ճարտարապետական բեկորները ցույց
են տալիս, որ այս եկեղեցին կանգնված է 5-6-րդ
դարերում: Քանդակված հավասարաթև խաչերի քան-
դակներ կան, որոնք միայն 5-րդ դարու հատուկ են,
իսկ պղնձակվոր և ատամնաշարերով պսակի բեկորներ
կան, որոնք հատուկ են 6-րդ դարուն կամ առ առավելն
5-րդ դարու վերջերին միայն: Այս գյուղում այլևս նշա-
նակելի ոչինչ չգտա և ճանապարհս շարունակեցի մին-
չև վաղարշապատի մոտ ձաճի Ռարա գյուղը:

ժգ. Հ Ա Ճ Ի Վ Ա Ր Ա

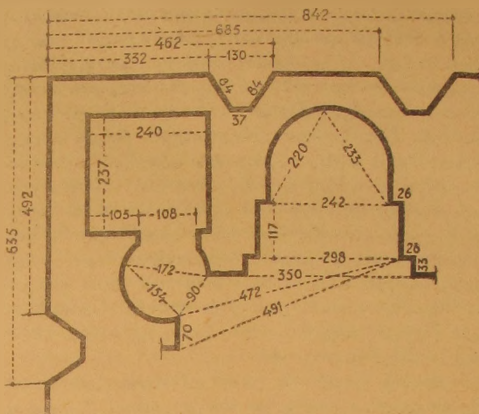
Սեպտեմբեր 21

Այսօր (սեպտեմբեր 21) ամբողջ օրը ճանապար-
հորդութամբ անցուցի, իսկ հետևելու օրերը (սեպտեմ-
բեր 22 և 23) անցրի այս գյուղում, որովհետև այս
շրջանում շատ կան հետաքրքրական նյութեր ուսումնա-
սիրելու:

Նախապես գնացի գյուղի արևելյան կողմում
գտնված կիսավեր եկեղեցին, որուն արևելյան կողմը
մինչև գմբեթի թմբուկի պսակը դեռ կանգուն է: (Վեր-
ջերս այս գմբեթը ամբողջովին ընկել է): Հատակագի-
ծը շափագրեցի, որչափ որ գյուղություն ուներ, սա շատ
ման է հատակագծով էջմիածնի մոտի Հոփիսի մեկ
վանքին, ամենայն հավանականությամբ այս ևս 7-րդ
դարու շինություն է: Մեծարգ Եպիսկոպոս Սմբատյանը

Պարզմանչաք վանք անունը կուտա եղել այս ավերա-
կին, բայց ինչ ապացույցների վրա հիմնված, ինձ
հայտնի չէ:

Եկեղեցու ավերակի քննությունը վերջացնելուց հն-
տո, անցա գյուղի հյուսիսային կողմը գտնված սարի

Նկ. 247. Պարզմանչաք եկեղեցու հասակաձևը

ետևը, որուն գագաթին և լանջերին վրա, մինչև Քասախ
գետի ափը. նախապատմական խիտ հնություններ և
գերեզմաններ են:

Աղավնատան մոտ Օյուղ անվանված նախնադա-
րյան աշտարակի, Օշականի ճանապարհի վրա գտնու-
ված Արդար Դավիթ անուն նախնադարյան աշտա-
րակի նման երկու աշտարակի մնացորդներ կան այս
ավերակների և կրոմլեխների մեջ: Կան անհասկանալի
պատերի մնացորդներ՝ անշաղխ որձաքարերով շին-
ված:

Բազմաթիվ կրոմլեխներն այստեղ երեք տեսակ են,
որոնց երկու տեսակը անջատված են մի պատով և պա-
տի արևելյան կողմը կգտնվին: Այս պատը ձգված է
գետեղերից դեպի հարավ, իր մեջ առնելով աշտա-
րակների մնացորդ փլատակները:

1-ին տեսակի կրոմլեխները անտաշ կոպիտ քարերով
շրջապատված են բոլորակ ձևով: Բուրակ շրջանակ-
ների մեջ լեցված են համեմատաբար փոքր անտաշ
քարերով և այնքան են բարձրացած այս լիցքերը, որ
ձևացրե են բուրգերու Սյս բուրգերի քարերն են, որ մո-
տակա գյուղացիք տանում էին իրենց շենքերի համար,
որով կորչում է գերեզմանի նախնական ձևը:

2-րդ տեսակը նույնպես անտաշ կոպիտ քարերով
շինված շրջանակներ են, որոնց մեջ փոխանակ քարեր
լեցնելով բուրգեր ձևացնելու, հսկայական սալաքարեր
են ձգված՝ երբեմն մեկ հատ և երբեմն երկու հատ:

3-րդ տեսակը կտնվին միջնորմից դեպի արև-
մուտք, որը շատ ընդարձակ է և կարծես կապ ունի Ա-
ղավնատան և Օյուղի մոտ եղող բազմաթիվ կրոմլեխնե-
րի հետ և կամ անոր մի մասն է՝ Քասախ գետով ան-
ջատված: Այս կրոմլեխները նույնպես թեև անտաշ քա-
րերով բոլորակ շրջանակված են, սակայն բոլորակի
մեջ ո՛չ քարակույտեր կան և ո՛չ այ սալաքարեր, ավ

մեծելով շինված և կրկին մի բուրգակ շրջանակ՝ փոքր տրամադեով: Այս հանդամանքի վրա իմ ուշադրությունն հրավիրեց գիտնական Մեշյանի հոլը, նոր ուրիշ մի առիթով միասին գնացել էինք այս նախապատմական վայրերը տեսնելու: Այս երեք տասնակի կրամիլիների գոյությունը թերևս ապացույց է, որ այդ գերեզմանների մեջ թաղված են տարբեր ցեղի կամ տարբեր դավանանքի պատկանող մեռյալներ: Անկախ գերեզմանները բաժանող պատից, աշտարակներ և բուրգեր պարունակող մասի արևելյան կողմից, մի հնագույն անշաղյալ պատ ևս քաշված է հյուսիսից դեպի հարավ, որուն երբեմն թեև ընդհատված, շարունակությունը գրեթե հասնում է դեպի Վաղարշապատի ագիկները Մոլլադուրսուն գյուղի արևելյան կողմից անցնելով: Գերեզմանների և աշտարակների մասից դեպի հարավ, հիշածս երկար պատի կողքին, կան դամբարաններ, որոնք կազմված են քարակույտերով, ինչպես կան Շամիրանի ճանապարհի աջ և ձախ կողմում, նաև Սարդարապատի գծով Փոքր Թալին գնալու ճանապարհի վրա: Երկար պատի անմիջապես արևմտյան կողմն է շահի Ուրալի բարձանը, որ նույնպես շրջապատված է նախապատմական գերեզմաններով: Քարհանքերի մեջ աշխատող բանվորների գտել էին մի քանի խեցեղեն օձմաններ գերեզմաններին հատուկ, որոնք այժմ հանձնված են ՀՀՊ Կոմիտեին:

Սեպտեմբերի 24-ին վերադարձա Վաղարշապատ:

Թ
ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ. Դեղի ԹԱԼԻՆ

ՀՀՊ ԿՈՄԻՏԵԻ ՀԱՆՁՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՄԲ

1926 թ. հոկտեմբերի 7-ին էջմիածնից ճանապարհվեցի դեպի Թալին, Դեռ Թալինի գաղվերի նիւթը շահած, լեռնայնչերու փնջերու տակ, դաշտավայրի վրա, 6—7 կիլոմետր տարածության վրա, շարված էին հսկայական խճուղիներ միմյանցից երբեմն հեռու մինչև 100—150 մետր հեռավորության վերա և երբեմն իրար շատ մոտիկ: Ասոնք ամբողջովին քարակույտեր էին, ինչպես որ կան Աղվանստանից դեպի Շամիրան գնալու ճանապարհի վրա և ավելի մեծ քան այս վերջինները: Բուրգ միտիլակ երկարված են գրեթե հյուսիսից հարավ: Թեև շխարհացա ճշտվել համբուլ, այնուամենայնիվ քառասուն հատից պակաս չէին:

Հոկտեմբեր 8

Այս առավոտ մինչ կառապանս հիվանդագին վիճակի մեջ զբաղված էր քարբարուտ ճանապարհների մեջ կաթի ստացած ջարդվածները մի թիչ կարկատելու, ինքս տանտիրոջու ընկերակցությամբ գնացի բերդի մեջը տեսնելու նախքան բերդը մտնելու անցա ճանապարհի վրա եղող, թուրքաց գերեզմանատան մեջ, գմբեթավոր շիրիմը տեսնելու, որն արդեն քայքայվելու վրա է: Վրան ոչ մի արձանագրություն չկա, հայտնի չէ թե ումն է: Շրջապատ գերեզմանատան մեջ կան թուրքերեն արձանագրված քարեր և ոչխարներու ձև տրված գերեզմանաքարեր, խիստ կոպիտ կերպով շինված, կա-

յին տեղ տեղ տապանաքարեր, որոնք բերված էին հայկական գերեզմանատներից, բայց ո՞ր տեղերից, հայտնի չէ:

Նախընթաց 1913 թվականին այնքան էլ մանրամասն չէի շրջած բերդին մեջ արլունարու թուրքերի դաժան նախվածքներից խուսափելու համար, գնացել էի միայն դղյակը և մոտերը եղած մնացորդները տեսնելու: Այս անգամ համեմատաբար ավելի ման եկա, որովհետև կային այնպիսի մարդիկ ինձ շրջապատողների մեջ, որոնք շավազանց հետաքրքրություն էին ցույց տալիս և նորանոր տեղեկություններ էին տալիս ինձ, հետևաբար կարողանում էի նույնիսկ մտնել տնեռու և ընտանիքներու մեջ, քարեր կամ արձանագրությունների փնտրելու համար:

Դղյակին վրա մեծ փոփոխություն չկար, միայն թե բուրգերին երկուրը, որ առաջ ճաքած էին, մեկին ճեղքվածքը ավելի շատացել էր և մոտալուտ փուլզման վտանգ էր ներկայացնում: Դղյակին ներսը որ առաջ ծառայում էր իբրև շտամարան թուրք բեկին, այժմ ևս հայ գյուղացիք գործածում են միևնույն նպատակով: Իմ կարծիքով այս դղյակը ևս պետք է ազատել գյուղացիների քմահաճույթեն, պետք է դատարկել և մարդու տալ և ծառայցնել ժամանակավորապես իբրև թանգարան: Դղյակի մոտից դուռն հանդիպակաց, դեռ 1913 թվականին, կար շրջապարիսպի ավերակ դուռը, որուն կամարի ստորին աղեղը միայն մնացած էր, այժմ ևս նույն վիճակին մեջ է:

Դղյակի մոտից դուռն վրա կա մի ընդարձակ արձանագրություն 2ՄՁ (1307) թվականին գրված:

Դղյակը շրջապատված է կրկին պարիսպներով, թեև մինչ հողին հավասար վրած են, սակայն քարերու տաշվածքեն և շինելու կերպեն հայտնի է, որ ժամանակակից է դղյակին: Պարիսպի թափված քարերի վրա կան քարտաշ վարդետների նշաններ, որոնք սովորական են նաև նույն դարերուն Անիի մեջ շինված շենքերու քարերին վրա:

Դղյակը անմիջապես շրջապատող պարիսպին մեջ կա մի եկեղեցվո ավերակ, որն ինչպես կերկի, հատուկ էր դղյակի քնակիչներուն: Այս եկեղեցվո հյուսիսային պատին կից պարիսպի բուրգին վրա, կա մի փոքր արձանագրություն այսպես, «Զոմանես» քարգործս յիշեցցեք ի ՔՄս:

Դղյակը անմիջապես շրջապատող երկու պարիսպների մեջ կա նաև ուրիշ մի փոքր եկեղեցի, որուն արևմտյան մասին վրա վրած է, իսկ արևելյան մասը—խորանը կանգուն է: Բավական խնամքով շինված է սոյս եկեղեցին. խորանին անմիջապես կից ունի երկու հարթ

որմասյուն, այս մուլդերով արևմտյան քանդ-

ված մասին վրա ծածկված է եղեգներով. գյուղացիներն մեկն այս եկեղեցին քնակարանի է վերածել: Դուռը հարավային կողմեն է. նույն կողմին վրա կա նաև մի փոքր պատահան: Դուռն և պատահանին վրա քանդակված պատկերներ, որոնք շատ սուր սրակամար են, ցույց կուտան, որ վերջին ժամանակներ շինված են,

1914-15-ին դարձրու մեջ: Արտից և յրբից արձանագրության հետք չի կրեում, Հարավային և արևմտյան, կողմերը, զուրք խիտ տապանաքարեր են առանց արձանագրության: Մի ուրիշ եկեղեցի, որը տեսեր է Շահաթունյան (էջ 55) և ինչպես կիրևի նրանից օգտվեր է հ. Ղ. Ալիշան (Այրարատ, էջ 141), որուն վրա եղեր է հետևյալ արձանագրության կտորը՝ «ՆԿԷ Թուականյու (1018) ես Մարիամ որ ետու գիմ գիրքս ի սուրբ Սարգիս..... այս եկեղեցիի ոչ հետքը գտա և ոչ արձանագրության բեկորներ գետին թափած: Ինձ կթվի թե, ինչպես շատ մասեր, այնպես ալ այս ավերակը և արձանագրությունը ոչնչացել են: Եթե արձանագրության բեկորներ գետին թափած լինեին, գուրդի մեջ գտնվող մի քանի հետաքրքրվու անձինք անպատճառ տեսած կլինեին, որովհետև իմ շրջագալությանս ժամանակ ինձ շրջապատեցին մի քանի հետաքրքրի և քանիմաց մարդիկ և տեղեկություններ կուտային գուրդի մեջ կամ շրջակայքում գտնված հնություններու և բեկորներու մասին, որոնց մեկը, Քերիմ Գասպարյան, մատանշում էր ինձ գերեզմանների, խաչքարերի և այլ ուշագրավ մնացորդների տեղերը: Գծախստաբար նրանց ինձ ցույց տված հետավոր տեղերը են գնալու հնարավորություն չունենի, միայն արտադրեցի վերապահությունը՝ իր մոտ գտնված մի արձանագրություն, որ հետևյալն է՝ «Ս Երուսաղեմի Գուշայ Ամիր որդի էլիզավարին գերի տարան Արազպարուն: Թե ո՞րչափ ճիշտ կարդացված է այս արձանագրությունը, ցույց կուտա ապագան: Հայր Ալիշանի ցույց տված թուրքերեն արձանագրությունը չեմ տեսած, որը իրեն կարծիքով գրված պետք է լինի 1583 թվականին, Ֆարհատ փաշայի ձեռքով (Այրարատ, էջ 149): Բայց ես հավանական եմ համարում, որ Ֆարհատ փաշայի շինածը պետք է որ լինի արտաքին երրորդ պարսպը:

Բուրովին դրսի պարսպը, որով շրջապատվում է յուրը, հայտնի է, որ նոր շինված պարսպ է, շինված է հասարակ քարերով և կարելի է ասել, միանգամայն անարվեստ: Ըստ Շահաթունյանի, այս պարսպը շինել տվել է 1812 թվականին Հլուսեի խան Սարգար, շինելով նաև պետական պետքերու հատուկ ուրիշ շինություններ, ամբարանոցներ և այլն և այլն, և այնտեղ դրել է մի պաշտոնյա հեն անունով, իբրև բերդապահ կամ կառավարիչ (Շահաթունյան, թ., էջ 55):

Ռուսաց տիրապետության սկզբի տարիներում կարսի բնակիչներից, 50 անտանիքի չափ, բնակություն հաստատել են այստեղ, սակայն թիշ հետո բոլորովին լքել ու գնացել են ուրիշ տեղեր, այնպես որ Շահաթունյանի ժամանակ միանգամայն ամառի է եղած: Ինչպես կիրևի, վերջին ժամանակ այնտեղ բնակություն հաստատող թուրքերը բոլորովին նոր բնակիչներ էին, ուստաց տիրապետության ժամանակ կարսեցի հայերի մեջ տեղը լքելն հետո:

Արտաքին երրորդ պարսպի մեջ, արևելյան կողմը, 1913 թվականի ճանապարհորդության ժամանակ, անձամբ տեսա մի ավերակ քարակույտ, և այդ քարակույտի մեջ երևում էր մի ստորերկրյա անցքի մուտքը, այս անգամ իզուր փնտրեցի այդ ավերակի քարակույտը և մուտքը: Միևնույնամյան անհետացր էր. ինչպես

կիրևի նախորդ թուրք բնակության սրով ոչնչացված էր:

Տեղի նոր բնակիչները, հետաքրքրական մեզ համար, նորություններ շատ են պատմում, ցույց են տալիս զանազան հեռու կամ մոտ տեղերում հետաքրքրական մնացորդներ: պետք է որ հատկապես ժամանակ որոշվի, հնություններով հարուստ այդ վայրը, ընդարձակորեն հետազոտվի, մի քիչ ավելի երկար ժամանակով:

Փոքր Թալինը թողնեմ առաջ, գնացի նաև շտապ կերպով թուրքերի ժամանակ Ուրավանք կոչված 7-րդ դարու եկեղեցին, որ նույն վիճակին մեջ էր, ինչպես տեսելի 1913 թվականին:

Այսօր կես օրը քիչ օնց, թողի Փոքր Թալին և ուղևորվեցի դեպի Սեճ (կ, մ Հին) Թալին: Ճանապարհի կեսին վրա հանդիպեցի այն մեծ իջևանը, որուն ավերակները այսօր անգամ սքանչացում կպատճառեն այլևս:

Իջևանը բաղկացած է երեք ընդարձակ մասերից: ամեն մի մասի կամ բաժանման մեջ, կան մեծ հրապարակներ, որոնց շուրջը շարված են կամարակապ սենյակներ, որոնք այժմ փլած են և քարակույտերու վերածված, միայն մնացել են կամարակապերի հետքերը, և սենյակների լայնության չափերը: Արտաքին պատերի հյուսիսային և հարավային պատերն ունին երեքական բուրգեր, որոնց երկուքը շինված են երկու ծայրերուն վրա, միայնակներում, և մյուսը՝ մեջտեղի վրա: Բոլոր պատերն առանց բացառության շինված են կրաշաղիտով և սրբատաշ միջակ մեծությամբ քարերով: միջին բաժանման մեջ, այժմ ևս որոշ են, որ եղել են քանից ավելի սենյակներ: Շատ դուրին կլինի այս կարևոր և մեծածավալ իջևանի հատակագիծը հասնել, նույնիսկ ամբողջովին վերակազմել քանի դեռ բոլորովին չէ ոչնչացած: քավական է, որ մի քանի օր մշակներ աշխատին, և փլուտակներու տակ ծածկված հիմքերն ու պատերն երևան կբերեն: Այս իջևանը քանից էլ այս վիճակին են հասցրել Փոքր և Մեծ Թալինի բնակիչները, որոնք ինք քարահանք գործածներ են այս ավերակը, և շարունակ կրել են սրբատաշ քարերն իրենց պետքերուն գործածելու համար: (Ինչպես երևում է շինեակներից, այս իջևանը 14—15 դարերու գործ պետք է լինի):

Հօկտեմբեր 9

1914 թվականին, եկեղեցիով արևելյան կողմի ընդարձակ քակին մեջ հավաքել էի զանազան տեսակ կոթողաձև քանդակագործ տապանաքարեր և պատվանդաններ, նաև երեք հատ հնագույն տապանաքարեր, վրան արձանագրություններով: Մինչև երեկո, ուշ ժամանակ, այս հավաքված քարերը բանվորներ փոխադրեցին եկեղեցիով մեջը և ժամանակավորապես առայժմ դասավորեցի, հետագային ըստ արժանվույն կանոնավոր թանգարանի վերանորոգելու համար, երբ արդեն հնարավոր կլինի կատարել հարկ եղած փոքրիկ նորոգությունները: Ներքը դարված քարերից տասն և հինգը 5—7-րդ դարու քարակույտի կոթովներ են. շուրս երեսներու վրա հետաքրքրական պատկերներ քանդակված:

որոնց երբեքն վրա, քանակները կենդակայան են խոզազուկ մարդիկ, իսկ Մյուս մասերուն վրա, կրոնական պատկերներն և զարդաքանդակներ: Երկու հատ զեղարանդակ խաչքարի կտորներ և երեք հատ վրաները արձանագրված տապանաքարեր:

Տապանաքարերից մեկը, որ բերել եմ մեծ եկեղեցիի հյուսիսային կողմը՝ կես կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Կյուպկ Թեփե անվանված սարի և տեղ գտնվող ձորի մեջեն, ունի ՅԻԴ (875 թ.) հայկական թվականը և կվերաբերի մի նահատակի: Երկրորդ տապանաքարը, որ նույն տեղից է բերված, թվական չունի և մասամբ եղծված է, արձանագրությունը պատկանում է ուն Դանիել որդու Կարբեցի: Երրորդը, որ ամենայն հավանականությամբ, նախքան 10-րդ դարու մի տապանաքար է և կեսը կտրած ու կորած, տաշված և վրայի կիսաբոլորակ մասի վրա տրված է հետևյալ արձանագրության մասը: † ՅԻՂԵՍ ՏԲ Ա Նաթանալա Չարու ՏԻ

Բանվորների հանգստյան ժամերից օգուտ քաղելով, գնացի գյուղի մեջ (հայրը) Մեսրոպ և (որդին) Նամբակ Մեխիբյաններուն տունը, ստեղծել համար այն կարած՝ որուն մասին տեղեկություն էին տվել նախօրոք Կոմիտեին: Կարասին մեջ լեցուցեր էին կտավատ և տան մի անկյունում գետեղել: Բնեցում տեսա, որ մի ճեղքվածք ունի վերևից դեպի ներքև: Նախով ձեռն և չափին, նաև կավի բաղադրության, հազիվ թե լինի 17—18-րդ դարերու մի գործ: Կարասը գտնվել է պարտեզում քանաքանոցը փորելիս: Բարձրությունը, մուտավորապես 80 սմ. է, այժմ եթե Կոմիտեն հարմար կտեսնե թանգարան փոխադրել, պաշտոնապես պետք է գրել Կոմիտեի ներկայացուցչին և Մեխիբյանները պատրաստ են Կոմիտեի կարգադրության հնազանդելու:

Մինչև երկկույան արևի մտնելը, քանվորները հազիվ կարողացան բոլոր քարերը փոխադրել ներս, որովհետև քարերի մի քանի հատը շատ խոշոր էին, և միանգամայն զգուշություն կպահանջեին վրայի քանդակները չվնասվելու համար: Միայն մի հատ քար, որ կոմիտեի պատվանդան է եղած, մնաց դուրսը դրան մոտ, որովհետև հետնագույնս, չոր քարով կոպիտ կերպով իբրև նսխադավիթ շինված մասին դռնեն ներս մտցնել անհնար եղավ, նաև քանդակելու վտանգ է սպառնում:

Դեռ 1913 թվականին, այս թանգարանի վնասված և կլորեցիկ հատակագիծը և լուսանկարները հաներ եմ, որոնք այժմ Կոմիտեի սեփականություն են: Նաև այժմ եկեղեցից մեջ գետեղված բոլոր քարերի լուսանկարները: Ուստի այս անգամ ավելորդ էի համարել կրկին լուսանկարել, բայց որովհետև հնագիտական դիտողություններս ու հուշագրերս վորած էին և նոր մանրամասն հուշագրեր կազմելու հնարավորություն չունեի, մասնակցիս կարճակից անսահման՝ բավականացա միայն պատերի վրա քարտաշ վարպետների քարերի վրա դրած նշանները հավաքելով, որ հետևյալներն են.

Ք Ս Ո Ւ Մ Ա †: Ա այս նշանը փորագրված է բոլոր կամարաքարերի և արտաքին նիշի կազմակերպի տուփակ որմասյանցիտյակների վրա: Այս ուժով և կամ ավելի

միշտը՝ այս նշանները շատ նման նշանակ կան Ադրամանի, Բյուրականի մոտ ձորի միջի ավերակ եկեղեցիի, Հաճի Ղարայի ավերակ եկեղեցիում պատերու քարերուն վրա: այս պարագան ինձ ենթադրել կուտա, որ այս բոլոր եկեղեցիները միաժամանակ շինված են և մասնավորապես կան վարպետներ անոնց մեջ, որ այս բոլոր շենքերի մեջ՝ իրենց աշխատանքի բաժինն ունեցած են և իրենց նշանները ամեն տեղ միօրինակ դրած են:

Անմխիթար է մեծ կաթողիկեի դրուժությունը: հետևյալ հետե քանդակելու վրա է: կան մասեր որ ճակատագրապես դատապարտված են քանդակելու, այդ մասերն արագհովու ոչ մի հնար չկա, իսկ այն մասերը, որոնք կարող են քանդակից ազատվել, նրանց վրա էլ մեծամեծ ծախքեր են հարկավոր, որ այժմ հնարավոր չէ: Միայն թե կարևոր է, ըստ իս, մեջը բոլորովին մաքրել թափված բեկորներից և ուրիշ ապականություններից և այս տեղն էլ վերածել մի առժամանակ թանգարանի, անոր մեջ տեղավորելով այդ շրջանում աստանդակացրված զեղարվեստական քանդակներ և շինությանց զեղաքանդակ մասեր:

Առայժմ քանի Թախնում թանգարան կազմելու սկիզբն է, և քարեթախտարար ներսե՛ համարականի շինած եկեղեցին գրեթե անվասա մնացել է, որն այժմ վերածվեց թանգարանի: ուստի անհրաժեշտ են մի քանի կարևոր աշխատանքներ այս շենքի շուրջը՝ եթի Կոմիտեն կհամաձայնի:

Նախ և առաջ, փութով պետք է ծածկել դմբելի թմբուկին վերևի մասի ծածկը, որ առաջ եկել է կոնսոլի մասի քանդակելու: Այդ ծածկը թեև մի ժամանակ փայտով և հողով ծածկված է եղել, այնուամենայնիվ 1920 թվականին Թախնում ժամանակավորապես քանդակություն հաստատող զինվորները քանդել են և վառել են ծածկի փայտերը: Նմանապես շուտով արևմտյան կողմը ֆրոնտոնի ներքև բացված մի ծածկը, որ առաջ է եկել ներսե՛ համարականի արձանագրության միջին քարի վար ընկնեցին: Ուստի կամ պետք է փնտրել և դռնել այդ արձանագրության ընկած մասը և տեղը դնել, և կամ մի ուրիշ բարով փակել և կրաշաղախով ամրացնել: Այն այդ մասը բաց մնա, անպայման ձեռնված ձյունն ու անձրևները կթափվին ներս: Եթե սոյս երկու կարևոր մասերու նորոգությունով շենքը ապահովվի, կարելի է հաստատապես վստահ լինել, որ այս շենքը շատ երկար ժամանակ պիտանա կմնա րուսիայի ամեն մի պատահարների հանդեպ:

Կմնա մի ուրիշ անտեղություն, որ առաջ եկել է, Կյուրաթիների ձևըով և շատ հեռավայրում կարելի է այդ անտեղությունը շեղաբացնել: Մի ժամանակ, երբ այս եկեղեցիի իբրև եկեղեցի կամ ուխտատեղի դործածական է եղել, հարավային դռան առջև շինել են նախագավթի նման մի քան բոլորովին չոր և կոշտ ու կոպիտ քարերով, որուն լայնություն է առանց պատերի հաստության 2,45, իսկ երկարությունը՝ նույնպես սուսանց պատերի հաստության՝ 4,00 մետր: Այս կտորը միանգամայն անտեղ կերպով շինված է, մասնավորապես որ վրայի ծածկն ևս փյուժած է և փայտերը փոխել են:

նույնպես 1920 թվականին Թալինում բնակվող զինվոր-ները:

Հատ իս, պետք է որ այս մասը միանգամայն քանդվի և վերցվի, ներքևը որ հողը ևս բարձրացել է, բերել և թափել. հարկ է ջրերու ընթացք տալու համար, որով շենքը շորս կողմից միանգամայն կապահովվի անձրևներից և ձյուններից առաջացած խոնավություններից:

Բացի վերև հիշված անհրաժեշտ նորոգումներից, անհրաժեշտ է, վարչական միջոցով կատարել հետևյալ կարգադրությունները շենքի ապահովության համար: Հողագածանության ժամանակ, մինչև եկեղեցվո պատերուն տակ տրվել են իբրև վարելահող. այդ հողերը մշտապես վարվելով և ցանված արտերը ջրվելով, անվրեպ վնասում են հիմքերուն հյուսիսային և հարավային կողմից: Հետևաբար պետք է այդ հողերը հատկացնել թանգարանին, որոշ քանակությամբ և վերածել անմշակ հրապարակի թանգարանին շուրջը: Իսկ արևելյան կողմին, Արմենակ Գրիգորյան անուն մեկուն տվել են, իբրև կալատեղ, մի ընդարձակ տեղ, որ անվրեպ եղել է հետմե եկեղեցվո հատուկ շինություններու տեղ: Կալի այժմյան տերը, անցյալները փորելով այս հողի մի մասը, ներքևը դուրս է եկել մաքուր սույահատակված. սույահատակի քարերը, այնքան մաքուր և անվնաս մնացած են եղել, որ օրինակ Գրիգորյանը քանդել և տարել է ուրիշ տեղ գործածելու: Այս կալատեղը ևս պետք է ազատել մասնավոր քահանայություններից և հատկացնել թանգարանին: Արևմտյան կողմը ևս, մի քանի քալի վրա, կա մի ուրիշ ավերակ, որուն անմիջապես կից դարձյալ արտ է և քարեր ու բեկորներ արտատիրոջ քահանայության ևն-թակա, ուստի այս կողմից ևս, արտերը որոշ չափով պիտի հեռացնել և թանգարանը թողնել առանձնացած շրջապատող մի հրապարակի վրա, որն այն ժամանակ կստանա թանգարանի վայելուղ դիրքը: Կալի տերը հետևողհետե իր կալը ընդարձակելու համար, գրեթե փորելով հասել է եկեղեցու արևելյան պատին: Ուստի այս ինքնակամ ավերումներից ազատվելու համար, պետք է միանգամայն հեռացնել շրջակա հողատերերը և այլ հողերի փոխարեն տալ ուրիշ տեղից:

Մեծ կաթողիկեն, որուն այժմյան, փլվածքները առաջ են եկել 1840 թվականին Մասիսի մեծ երկրաշարժի ժամանակ, որուն հարավ արևմտյան պատի առջև 25 բեռնամբարձ եզներ մնացել են փլատակների տակ, այժմ թեև նույն վիճակի մեջ կգտնվի, այնուամենայնիվ որոշ մասեր ավելի խորխլած և փլուզման ենթակա են: Մի քանի փոքր մասեր արդեն այս գարնան փլել են:

Թանգարան եկեղեցվո արևելյան կողմը, որ կից է ճանապարհին, հանդեպ կալատեղին, ցարդ կմյան հին շինության մեծ բեկորներ: առ այժմ հայտնի չէ թե ի՞նչ շինության ավերակ է այդ տեղը, բայց ամենայն հավանականությամբ, կամ նրկու հեղեղիներու այդքան

մոտիկ կամ եկեղեցական իշխանության պատկանող մի շինություն էր և կամ յոշխանական բնակարան:

Նթե երկու օր ևս հնար լինել ինձ մնալ Թալինում, խիստ օգտակար պիտի լինեի, որովհետև թե՛ շատ նորություններ պիտի լինեին արձանագրելու և թե՛ բեկորներ պիտի հավաքելի: Սակայն կառավարնիս խիստ լուրջ հիվանդության պատճառով, ստիպված եղա ժամ առաջ հեռանալ Թալինից:

Հոկտեմբեր 10

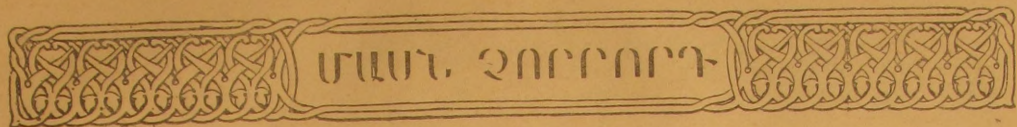
Այսօր առավոտյան, վերստին այցելելով թանգարան, գերեզմանատուն և կիսավեր մեծ կաթողիկեն, ներկայացուցչի և գյուղխորհրդի ընկերակցությամբ, տվի իմ վերջին հրահանգներս և խնդրեցի, որ հոգածու լինին և սպասեն Կոմիտեի պաշտոնական կարգադրություններին:

Վարպետների ցերեկվա հանգստյան դադարից օգտվելով, գնացի մեծ Կաթողիկեի հյուսիսային կողմի մեկ կամ մեկ և կես կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Կյուլեկ Թեփե անվանված սարը, որ մի ժամանակ եղել է ուրարտական բերդ և բերդաքաղաք: Մեջը կան հին շինություններ մնացորդներ և բերդի ժամանակակից գերեզմաններ, որոնք տեսել էի 1913 թվականին: Այժմ այնտեղ ամեն ինչ միայն կարոտ է մտնողներին հետազոտության և ուսումնասիրության:

Մի փառի պատմական ծանոթություններ

1. Մեծ Կաթողիկեի ներքին հարավ արևելյան սյունի վրա եղած արձանագրության թվականն է ՄԼԲ (783):
2. Բ զարուն Թալինի անունը ծանոթ էր Պտղոմեոս աշխարհագրին— Թալինա անունով, ռԱյրարատ», էջ 137:
3. Դիոսկորոս կաթողիկոսի օրով եղած արձանագրության թվականն է ՆԶԹ (1040):
4. Է զարուն, ինչպես կերևի, Կամսարականների սեփականություն էր և ներսեհ կբնակեր Թալինում: (Անանիա Շիրակացի):
5. Արաբացիների Թալինում արած կոտորածն ու կողոպուտը 774 թվին: Այս կոտորածի ժամանակ սպանվել են 700 հոգի և գերվել են 1200 հոգի (ռԱյրարատ», էջ 139):
6. ԹԺ և ԺԱ զարբերուն Բագրատունիների իշխանության տակ եղած է Թալինը:
7. Երկրորդ անգամ Թալինում կոտորած եղել է Ելտկուզ Ամիրայի ձեռքով՝ 1161—1162 թվականին. այս անգամ ևս, բաղձաբլիվ արք. Կանայք և մանկտիք կոտորվել են:
8. Երրորդ անգամ, Սուլթան Սելիմ 1514 թվականին Պարսից դեմ ուճեցած պատերազմից հաղթական դառնալու պահուն, մեծ կոտորած է կատարել Թալինում:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԵՐ
ԵՎ ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ
ՈՒ ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ

Ա Ն Ի Ի Պ Ե Ղ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Ը

Ն. Խ. Խ. Ա. Պ. Ն. Ի. Ա. Ն. Ի. Ի. Ի.

1905 թ. Եռեթիսի 16-ին

անոնավոր կերպով առաջ կերթան պրոֆեսոր Մատի պեղումները: Ծատ բան պարզված է: Զվարթնոցի նմանություններ, Գա-

պիկի շինած հկեղեցին ըլլալուն մասին ոչ մի կասկած չմնաց: Կիսով չափ դուրս եկավ արտաքին բոլորակ պատը ներսն և դուրսն սյունազարդ, սյուններ կկրեն քանդակազարդ կամարներ, բայց ոչ Զվարթնոցի նման նուս և խաղողի բանդակներով, այլ անեցվոց իրենց սիրած ոճով, մանվածո քանդակներով զարդարված են կամարները: Ներսի խաչածի մեծ սյուններ խոյակներով սկսեցին երևալ բոլորովին անաղարտ մնացած. ընդհանուր գծերն այս խոյակներուն նույնպես բոլորովին նման են Զվարթնոցի խոյակներուն, միայն քանդակներու թեթև տարբերություններ կան. չորս մետրեն ավելի կանգուն, թե՛ դուրսի պատերը և թե՛ ներսի սյունները: Խոյաժժ շատ բան մնացած կերևի և Նուսալի է, որ դուրսից կարելի ըլլա վերակազմել:

Պ. Մառ անհամբեր կսպաս արձանագրություններ դուրս գալուն, որ մինչև այսօր դեռ չեն երևցեր, սակայն հուսալի չէ, որ դուրս գան կարևոր արձանագրություններ, քանի որ բավական բարձր պատեր թե՛ կան. դուն կան և թե՛ պատերի խոշոր կտորներ դրակած են: Եղին վրա:

Պ. Մառ վերին աստիճան ուրախ է և զոհ այս կողմերը գտնված հեթանոսական հնություններու մասին. չորս շատ մեծ գյուտ և նորություն կհամարի պատմության համար: Պարսպակ դուրս թուրթի դուրսին մեջ, թուրթերը պսներ են քանալ շատ մը դեղեղմաններ, և մեջեն դուրս բերել են զանազան հեթանոսական առարկաներ. խեցեղեններ, ապարանջաններ, ոսկեղեն զարդերու բեկորներ: Պ. Մառ գնեց Անիի թանգարանի համար: Պ. Մառ բոլոր անձամբ այցելեց այդ դերեղման

ներու տեղը, և մտադիր է այս տարի հարմար առիթով բանալ այդ գերեղմաններն ալ:

Ամսույս 12-ին, կիրակի օրը, պ. Մառ, Անիի կաթողիկե Մայր եկեղեցվո մեջ հոգեհանգիստ կատարել տվավ հանգուցյալ Եզյանի հիշատակին: Ներկա էին բավական բազմություն գյուղացիներն. շատ դարձունալի է, որ այս տարի տակալին մինչև այսօր բազմա-

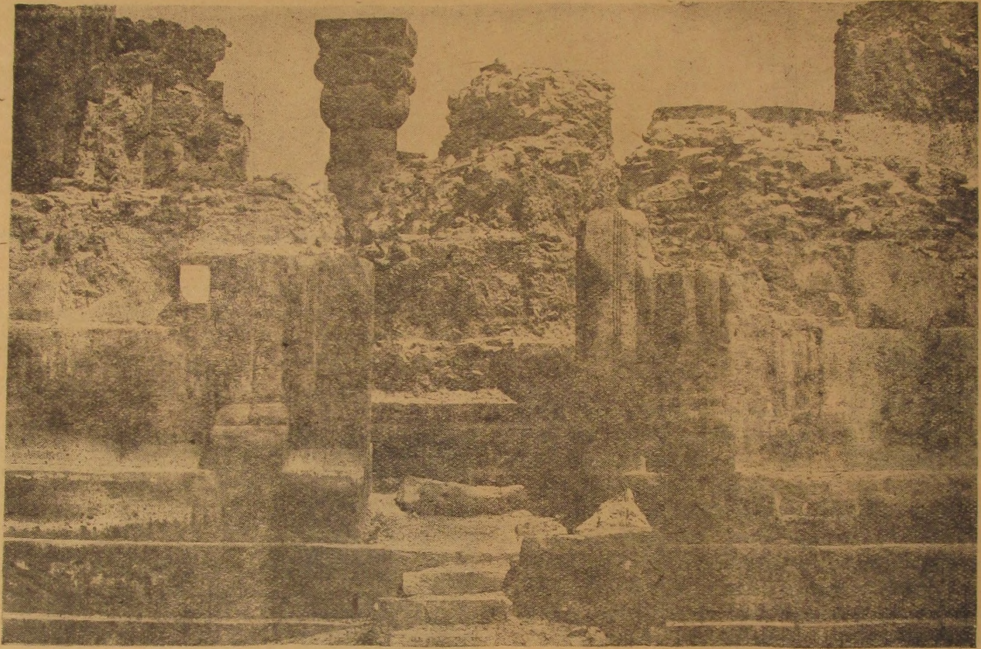
Նկ 248. Անիի Գագկաչն բոլորակ եկեղեցու արտաքին բանդակազարդ աղեղներ

ներն եկող ոչ մի այցելուի կրես շտեմանը: Հոգեհանգիստի արարողությունն ընտր պ. Մառ քահանային և զպրաց դուր վարձատրելն զատ կարևոր գումար մ ալ լուսանկար արարածներու:

Քաղաքացի այցելուներու փոխարեն այս տարի ու-
ինք տարրեր տեսակ այցելուներու մեծ թագմութիւն
մը, շրջակա բոլոր գյուղացիներեն ամեն ազգե խառն:
Աստիք հիվանդներ են, որ կուզան տիկին Մառին մոտ,
որ կատարչալ անձնվիրութեամբ կհոգա անոնց ամեն
բժշկական կարիքները. դեղ ու դարման կբաժանեն ան-
խնա. իսկ ինչ որ իր կարողութենեն վեր է, նախնական

դարմաններն նետո խորհուրդ կուտա բժշկի գիմել:
Բազմականին դո՛ւ մնացած են հիվանդները, և այդ
պատճառով ալ զրեթե սկսեր են ամեն կողմէ շարան
շարան գալ և վարկյան մը հանդիստ շեն տար տիկին
Մառին: Իսկ նա անտրտունջ կտանի ամեն անհանգըս-
տութիւնս:

«Մշակ», 1905 թ., հունիս 18

Նկ. 249 Անիի Գազկաշեն բուրբակ եկեղեցու մուտքերից մեկը

Հունիսի 21-ին

Սրբոստրն հետաքրքրական դատնալ սկսեր են պե-
լումները: Այս շաբթու ալ ունեցանք կարևոր նորու-
թիւններ: Արտաքին կամարներն գարդաբանդակ պա-
տուհաններն և մեծ խողակներն գատ բողբեցան եկե-
ղեցիին հարափային և արեւմտյան դռները: Արեւմտյան
դռն ալ մենք փոխարինեց ըլլալիք բոլոր ապագա
գոհուրթիւնները այս պեղման համար. դուռ մը, սրուն
նմանը մինչև այսօր չ'է տեսնված ուրիշ նութիւններու
մէջ:

Շատ քիչ կբացատրեն Աստղիկի տարփատենը տե-
սողաց կամ օսքանշատն տեսնամբ տողերը: Մարդ
ակամա կապչի, տեսնելով բիրտ ապառաժին մարդ-
կային ձեռքի տակ այնչափ կենդանութիւն ստանալը:
Կարծես բնութիւնն իրքնին ստեղծեր է այն զմայլելի
ներդաշնակութեամբ իրարու խառնված նրբին բանդակ-
ները, որոնցմով զարդարված էին դառն ճակատը, քարի
վրա բանդակ ըսելն ա՛վելի, կարելի է ասեղնագործու-
թիւն անվանել սոնդիտի լարակ. մանր գիծեր կան

դարձած, յուսոված, սրունք մեկ նստվածքով անկարելի
է տեսնել:

Ի տես այս շքնայ բեկորներուն մեկ կողման կու-
րախանար հարգելի գիտնական պ. Մառ, որ վերջապես
ուզատվեցան նոյին տակին այս արվեստի գեղանի
նմուշները. սակայն մյուս կողման կտխրեր, այժմեն
գուշակելով անոնց ապագա ճակատագիրը, անխնամ
փշանալ ժամանակի ընթացքին մէջ, ինչպես որ փշա-
ցեր են ատոնց նման շատ բաներու Յավելով ըսավ. որ
տեթե ուրիշ ազգերու սեփականութիւն ըլլալին այս
հազվագյուտ գանձերը. անոնք բյուրեղյա ծածկույթի
տակ կպահեն: Շատ խորհեցաւ, որ եթէ ճնար է
վերստին կանգնել տա տեղին վրա. նորոգել տալով
փշացած մասերը, սակայն ի նկատի ունենալով ատոր
պատճառելիք մեծամեծ ծախքերը և երկար ժամանակի
կորուստը, ետ կեցաւ այդ խորհուրդն առայժմ: Արդեն
եկեղեցիին պեղման գործն ըստ ինքյան այնչափ մեծ
է, որ հազիվ թէ մինչև իր մեկնելու ժամանակ կարողա-
նա ամբողջացնել. նետաբար նյութական միջոցներ
գատ ժամանակի անհարմարութիւն ալ կա:

4. Սառ շարաչար զբաղված է իր գործով, ոչ մի-
այն գիտնականի չուրջ դերը կկատարն գործին զլուխը,
այլ նաև, հսկողի, գործավորապետի և շատ անգամ
դործավորի ալ գործ կկատարն: Առավոտ կանուխ դուրս
կուգա բնակարանն և կերթա գործին զլուխը արհա-
մարհելով օրվան մերթ անձրևն ու քամին, մերթ շոգն
ու փոշին, իսկ վերադարձին անկարելի է զանազանել
զինքն իր հողաթաթախ կերպարանքով, այնտեղ աշխա-
տող բանվորներն: Բայց նա դարձին ուրախ ու զվարթ
է. և մոռացած բոլոր կրած նեղությունները, կրլլած փո-
շիները, երբ ձեռքին մեջ ունի բանի մը կտոր նորա-
դուտ առարկաներ իր սիրելի Անիի՝ թանգարանը ճո-
խացնելու համար: Կիրակի օրն ալ հանգիստ չունի:
Ամբողջ օրը կանցնե թանգարանին մեջ, կնկարագրե.
կարձանագրե, դտած առարկաներն իր ձեռքով կմաքրի.
և իրենց պատշաճ տեղերը կշարն Աստուց վրա սվելա-
ցուցնեք հրբեմն ալ նետարբեր աչքելուներու անվերջ

նարցումներուն տված կրկար պատմական ու դրական
բացատրությունները, այն տոնն կարելի է նասկանայ
թե պ. Ծառը հաց ուտելու ժամանակ երբ կգտնի:

Հարավային դուռը թեև ոչ այնքան ճոխ, ինչպես
արևմտյան դուռը, սակայն կարելի է ըսել արևմտյան
դռան մանրանկարն է, նույն ձևով նույն բանդակներով
դրեթե զարդարված է, դեռ չէ երևացներ հյուսիսային
դուռը և կամ մյուս դռները, եթե Ձվարթնոցի նման տ-
նոնք հինգ հատ էին:

Եկեղեցիի արևմտյան դռան հյուսիս-արևմտյան
կողմը հազիվ 5—6 մետր հեռու եկեղեցիի պատնե դիպ-
վածով դուրս եկավ. քարեղեն վեցթևյա աստղաձև մո-
զախիկներով զարդարված դուռ մը թեև ամբողջ ճա-
կատն ընկած ու ջախջախված էր. սակայն քարեքախ-
տաբար շատ թիչ մնասված էին այլ նրբաքանդակ ասու-
յերը և անոնց լրացուցիչ տարրանկունի փոքրիկ մա-
սերը: Մեծ բանակուրվածք հավաքիլ տվավ պ. Մաս-

Նկ. 250. Անիի Գաղիաշեն բուրբակ եկեղեցու քանդակագործ բեկորներ

այս բեկորներն և փոխադրել տվավ անմիջապես թան-
գարան. վախճանով. որ մի գուցե անչափ երկար ժա-
մանակ չուլիլ տակ անարատ մնալուն հետո զոհ շեր-
թան նետարբեր տեղադրած բնողներու վայրենի բա-
նանույթին:

Տակավին արձանագրություն չգտնվեցավ, սակայն,
այս դռան ճակատը զարդարող վեցթևյա աստղերն մե-
կուն յուրաքանչյուր ծայրերուն վրա, քանդակներու մեջ.
բարձրարտնայակ զրված էին մեյմեկ գիր, որ կկարդաց-
վեին Սարգիս անունը: Դռան արվեստին համեմա-
տաբար եկեղեցին նոր ըլլալուն, պ. Մաս կհետևցնե.
Սա սու գուցե լինի Անիի առաջնորդ Սարգիս կայսրու-

պոսի անունը, ինչպես նաև շերտի եկեղեցիի շատ մոտ
ըլլալուն կհետևցնե անոր առաջնորդարան մը լլլալը:

Տարօրինակ երևույթ մը ալ բացվեցավ դռնկուրն
առջևները. Ձվարթնոցի նման շորս մեծ մայր-սյուններն
գատ. ուղիղ դռներուն դիմաց երևան եկան նմանապես
նույն մեծութամբ հաստահեղույս մայր սյուններու մնա-
ցորդներ, որոնք ոչ միայն անսպասելի էին, այլ նաև
ակամա մտածել կուտան. թե ինչու ուղղակի դռան դի-
մաց հազիվ տունեն մեկ մետր ներս հաստատված են:
Թեև այժմին չէ կարելի ոչինչ վճռել. մոտ ժամանակի
մեջ պիտի պարզվի. սակայն այժմին կտրելի է հեթու-
ղիլ. որ այս եկեղեցու շինող հարուստագետը կամ յու-

նեցյալ Զվարթնոցը շինող նարարարական խրատի մանրգնդությունը նույն ձևով գմբեթը կազմելու համար և դիմեց օժանդակ մայր սյուներու, և կամ նույն ձևով շինելն հետո վերահաս վրանգի մը առջև աննելու համար հետո շինվեցան այս մեծ մայր սյուները, շատով կպարզվի:

Մշակ., 1905 թ., հունիս 30

Օգոստոս 1

Մայիսի 31-ին մեկնեցանք դեպի Անի պրոֆեսոր Մանուկ հետ, որ Պետերբուրգեն եկած էր իր ընտանի բովի-Հունիս երկուսին գործի սկսեցինք այստեղ: Երեք տարի առաջ պ. Արուլյո կարծիք հայտնած էր պալատեն դեպի հարավ արևելք գտնվող մեծ ըլուրի մասին թե թերևս Դազիկի Զվարթնոց եկեղեցիի նմանությամբ շինած եկեղեցին այդ սվեթրակին տակն ըլլա, որովհետև անոր վրա կնշմարվեին Զվարթնոցի մեծ սյուներու խոյակներուն նմանող խոյակներու Պրոֆեսոր Մանուկ հետ տարբերվեցավ ատով, և այս տարի ուլեց այդ տեղն ալ բանալ և 60—70 գործավորով սկսեց աշխատել: Պ. Արուլյոյին կարծիքը իրականության փոխվեցավ: Երևի նույն ձևով նույն մանրամասնություններով սկսեց դուրս գալ հսկա եկեղեցին, որ ավելի մեծ է քան Մայր եկեղեցին: Ենթե դրանք զարգարված է եղել շուրջանակի դուրս սյուներով և վրաները գեղեցիկ քանդակազարդ կամարներով, ու այս կամարներուն մեջ պատուհաններ, կամարներեն վեր դարձյալ կտր պատուհաններ՝ մանվածու ամենանորք քանդակներով շրջանակված: Մեծ սյուներու խոյակները նման են Զվարթնոցի խոյակներուն: Իսցվեցան հարավային և արևմտյան դռները,

ուսկան, աչք պետք է տեսնելու արևմտյան դուռը, մարդ կշվարի կմնա, և չի կարող արտասուքը զսպել այդ հիանալի և կախարդիչ կերտվածքին առջև, այնպես գեղեցիկ և նորք: Միանգամայն այնպիսի վայելուչ պատշաճությամբ քանդակված է դռն ճակատը՝ որ կարծես մարդկային ձեռք չէ դպիր, և բնությունն է որ ստեղծեց է: Երևակալեցեք, որ ես գրեթե անհնար կըտեսնեմ նույնությամբ ընդօրինակել, եթե չափերս բնական մեծությամբ չըսնեմ: այնքան մանր մոնր հյուսվածքներ և զարդախաչեր կան քանդակված՝ քարերուն վրա: Պրոֆեսոր Մանուկը առաջին անգամ տեսավ չկարողացավ յուր զարուկը զսպել, և ցավելով ըսավ որ. «Եթե այս տեսակ թանկագին բեկորներ ռուսները ունենային, ապակիի մեջ կառնեին և կպահպանեին: հայտնի է, որ հայերը, ինչպես ասուր ման ուրիշ շատ բաներ, նույնպես այս թանկագին: Կանն ալ պիտի փռացնեն»: Այդպես ալ պիտի ըլլա. ինչ կարելի է ընել, և ով պիտի ընե: Կիկլոպյան ուժ պետք է այդ դռն անագին քարերը փոխադրելու համար: Մնաց որ, անագին ծախքի ալ դուռ է: Դռան վերնասյամի քարը միակտուր հըսկա մե, ամբողջ բռնված՝ զանազան քանդակներով: նմանապես այսպես հսկա քարերով են կողքերը, վերը դրված մասերը, նույնպես և պատերուն քարերը:

«Առասբեր», 1905 թ., սեպտեմբեր 9, № 117

1907 թիվ

Անցյալ տարվա պեղումներից հետո մինչև հիմա նորություններ չկային հաղորդելիք հիմա ալ նույնն է գրեթե, — մեծ դուռիցը, բաղնիքը և մտից պրեմտյան դիտարդ դուռը, միայն թե ավելի մանրամասն պարզ-

Յվ. 251. Անիի պեղումն արևելից շինվող Զվարթնոցը

լեցան Դաշինքի կրկարտությունը մոտ 20 մետր է. բացի անկյուններեն, երկայնություն կողմերուն վրա 4-ական շքեղ որմասյուններով, որոնց վրային կամարներ ձգված են զանազան կողմեր: Բաղնիքին մեկ մասն էլ դուրս եկած բոլորովին անջատ և անկախ մյուսեն, առանձին դռով և առանձին նախազավթով, որ ենթադրել կուտայ, թե մեկը արանց և մյուսը կանանց հատուկ էր, ըստ հարեմական դրություն, թեև մեկ վառարանով տաքացեր են երկուսն ալ:

Պալատի արևմտյան մտից դուրս մոտ 3 մ. լայնություն ունի, մնացեր է բարավորներու ստորին մասը միայն քանդակված հայոց մեջ ումենահին՝ գրեթե 5-րդ դարու քանդակներով:

Սկսված է պեղում կարուց դռան առջև, մեկ երկու շաբաթեն բոլորովին կբացվի այդ դուռը, որը ծածկված էր փայտակներու տակ. այդ տեղին կպատվի նորություններ:

Երկու օր փ վեր նամակս գրված էր. բերող ըլլալուն պատճառով մնաց, ուստի այս երկու օրվան մեջ պարզվող նորություններն իմացնեմ: Պալատի հյուսիս արևելյան կողմը բացվեցավ մի ուրիշ մեծ դահլիճ սյունազարդ բաղնիքի ձևով, հանդիպակաց արևմտյան կողմինն քի փոքր: Հյուսիսային անկյունը երևաց մի ուրիշ սրահ, բոլորովին համալսի նույնպես արևմտյան կողմինին: Արվեստագործական առարկաներ շերտան, եղածներն ալ հատուկտոր, նակայն այդ փրջված վիճակին մեջ ուշադրություն հրավիրող շատ գեղեցիկ նմուշներ կան. գտնվեցան մի արծաթյա մատանի, որուն ակը թափանցիկ ճերմակ քար մ' է, բավական խորը և վրան գրված է երկու տող խիստ մաքուր արաբերեն, բայց կարծեմ անընթեռնելի մնաց առայժմ: Այսօր սկսեցին արտաքին կողմերն ալ մաքրել, ուր կհուսացվի թափած ըլլալ ճարտարապետական զարդաքանդակներ և արձանագրություններ. ըլլալուն անպատճառ կգրեմ:

«Ախուրյան», 1907 թ., № 44.

Երկու շաբաթեն կարելի է լիովին բացվի պալատին ներսի կողմերն իր բոլոր բաժանմունքներով, քանի մը սենյակներ միայն մնացած են մաքրելու: Այժմ պալատը ոչ միայն պարզ է իր վիթխարի հատակագծով, այլև մեջեն դուրս եկած բոլոր առարկաներով, որոնք պարզ կպագցուցանեն, թե այնտեղ մի ժամանակ ապրեր են տղիքական շատ մեծ և ճաշակավոր մարդիկ: Ամեն մի կտոր, որ չափ որ փշացած և այլանդակված լինեն, դարձյալ իրենց վրա կկրեն գեղեցկության և շքեղության կնիքը: Խեցեղեններու բազմաթիվ բեկորներ, ամենը զանազան տեսակի, իհասկալի կերպով գտնավորված, զարդարված և երբեմն մաքուր ոսկեզօծված, որոնց նմանը հազիվ պատահել էին ուրիշ տեղեր:

Ճարտարապետական բեկորներու մեջ շատ ուշագրավ են գաճե ձուլված բարձրաքանդակ զարդերը, որոնցմով պալատի կանգուն ժամանակ ծածկված են եղեր սրահներու պատերն ու առաստաղներու: Այս գարնականներեն մեկ մասը 5-6 սմ. լայնությամբ քանդակազարդ ժայգիներն են, որոնք հյուսված են եղել արաբական ձևերով, որոնց զանազան ուղղությունց վրա ճյուղավորվելին դոդաղած բառակուսի, եռանկյուն կամ

տարանկյուն մասկուտն վրա քանդակված են նույնպես բարձրաքանդակ և սիրուն գծերով կենդանիներու և թռչուններու շատկերներ: Գաճե զարդաքանդակներուն մեկ մասին ֆոնը կապույտ գույնով ներկված է, թերևս ամենուն ալ վրա կային գույներ, բայց փշացած են այժմ:

Սենյակներուն ոմանց ալ առաստաղները զարդարված են եղեր գեղանկար որբմաններով: Սրահի մը մեջեն բացի փոքր կտորները գտնվեցան մեկ արշինի չափ երկայնությամբ տախտակ մը, որուն վրա գրեթե ամբողջ պահված են զարդաքանդակներու գույները, հակառակ տախտակին բոլորովին փտած ըլլալուն նկարը կներկայացնեն բացի ոլորուն տերևները զանազան ծաղիկներ:

Գտնվեցավ մի մատանի առանց բարի, ակին վրա փորագրված է թռչուն մը: Դժվար է ամբողջովին նկարագրել վերջին երկու շաբթվան պեղումներու արդյունավորությունը, այնպես որ հիմա արդեն թանգարանի մեջ տեղ չէ մնացած առարկաները դասավորելու, եթե այսպես շարունակվեն պեղումները և հետազոտությունները, գալ տարի անհրաժեշտ պետք է մի նոր թանգարան ունենալ, թեև հարգելի պրոֆեսոր Մառ այժմյան թանգարանին վրեժ կուտայ, շատ մը դուրսը մնացած ճարտարապետական զարդաքանդակներ և խաչարձաններ դուրսը զետեղելու համար, բայց սա բավական չէ:

«Ախուրյան», 1907 թ., № 45.

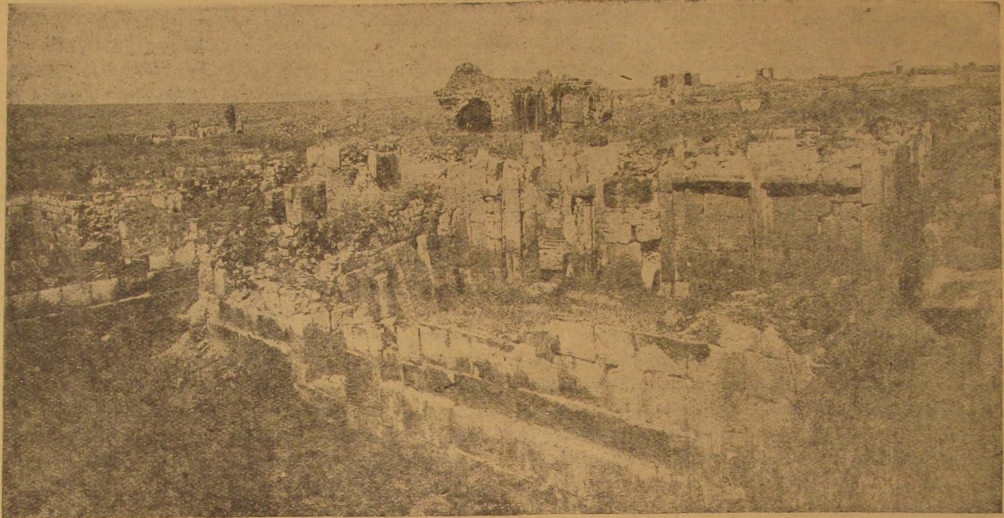
Թիֆլիսի Ազգագրական ընկերությունը մտադրված է շինել Անիի կամուրջը, հյուրատունը և մի թանգարան, ուստի այս գործերուն ուսումնասիրության համար երկու շաբաթ առաջ եկավ պ. Ծ. Լալայանը և դիմեց իմ խորհուրդներու ալ, հայտարարելով, որ ունի հինգ հազար ռուբլի պատրաստի դրամ և կուզեն ծախսել Անիի քարեզարդության և հնությունաց պահպանության համար:

Ես խորհուրդ չտվի այժմե՛ն ծախսել հազարներ կամուրջի մը համար, որը ոչ մի ակնկալված նյութական և բարոյական օգուտներ չպիտի տա, նույնպես և թանգարան և հյուրատուն միժամանակ շինելու համար՝ տասնյակ հազարներու պետք կա. 5000 ռուբլու ողորմելի գումարով (թեև Դետեյալ օրը իմացանք, որ ոչ թե 5000 ռուբլի այլ 500 է եղել), այդ բոլոր բաները իրագործել անհնար էր: Հետևաբար ես առաջարկեցի, որ Ազգ. ընկերությունը փոխանակ ահապի գումարներ ծախսելու, ծրագրերը հղանալով կես ճամփուն մնալու, լավ կըլլալ, որ օգտվին Հոռոմոս վանքին ընդարձակ սրահներեն և այնտեղի վաղուց քանդակած մի կամուրջեն, նույնպես նաև առայժմ չայնտեղ գտնվող 10—15 սենյակներէ: Նախ որ այդ կամուրջը ամենեն շատ 1500 ռուբլիով վերականգնելու, ճանապարհը կդրուրանա այցելողներու համար, երկրորդ՝ այնտեղի յոթը զանազան դարերու ճարտարապետական և գեղարվեստական շքեղ նմուշները կպահպանվին և կնորոգվին նույն սրահները, թանգարանի վերածելով թեթև ծախսերով, երրորդ՝ այցելուները լիովին կօգտվին այն տեղի բնություններեն առայժմ, մինչև մի մեծ և ընդարձակ հյուրատուն շինվիլը:

Այս առաջարկս իխտո նարմար և սրբոնական

դասով պ. Ե. Լալայանը և ինչպես ինձն է անձամբ ըս-
կերտելի իրեն դեպի Հոռոմոսի վանքը տեղյուն վրա իմ
յուշումներս տալու համար: Ես սիրով ընդունեցի: Ո-
րովհետև ինձի մեծ սիրախոնջուն պատճառովս որ տա-

րիներն ի վեր երազած խորհուրդներս իրականութիւն
կ'ստանային, այն է. պահել Հոռոմոսի վանքի գիտա-
կան և պատմական անձնան հարստութիւնները:
Հետեւալ ստավոտ կանուխ կառքով մեկնելիս

Նկ. 252. Անիի փլած միւսարեի մօտ Մառի պիղած եկեղեցին

դէպի Հոռոմոսի վանքը, այնտեղ ցույց տվի ամեն
բան, որով ավելի ուրախութիւն զգաց պ. Լալայանը և
մտադրվեցավ ամեն ջանք ի գործ դնել այն ծրագրին
հաշտութեան: Առջավանքի գլուղացիք լսելով կամուրջի
շինութեան լուրը, իրենք ալ ինքնակամ խոստացան հա-
րուր մշակ և բան սալ ձրի տալ օժանդակելու համար
այս օգտակար գործին: Երբ վերադարձանք Անի, պ.
Լալայանց դիմեց պրոֆ. Մառիին և հայտնեց այս խոր-
հուրդները, անոր ալ կարծիքն իմանալու համար. նա
ևս համակրեցավ լիովին և խոստացավ նույն իսկ քա-
րուպան օգնել կրցածին շարի:

Լալայանց մեծամեծ հույսերով և շարիքանց ոգե-
վորված մեկնեցավ այս տեղին, հավատարով որ ի
մոտոս կանցի շինութեանց ալ ձեռնարկել:

(«Խաւրյան», 1907 թ. № 46.)

18-ին հուլիսի

Անցյալ շաբթու փրցի, որ սրահի մի մեջէն գտնվե-
լան գեղանկար զարդարված տախտակի կտորներ:
Նույն սրահին մեջ, որը կգտնվի պալատին հարավ-արե-
մտյան և միջնաբերդի գագաթի կիսականգուն հնագույն
եկեղեցիի ուղիղ արևմտյան կողմը, սալատակին տակ
նշմարվեցավ, դեռ երկու շաբաթի առաջ, աղյուսով կա-
մարակապված ստորերկրյա շինութեան մը հետքերը:
Հակառակ Անիի մեջ աղյուսի տարօրինակ և հետա-
քրքրական երևույթին, պ. Մառ շտապեց անմիջապէս
բանալու այդ մասը՝ նախքան անոր վրան և շուրջը
խուզարկու պեղումներ կատարելու. և հիրավի նույն կա-

մարի և վրայի սալատակի մեջտեղը պահած էին գրե-
թէ նույնչափ հետաքրքրական բաներ, որոնք կարող
էին փշանալ բրիչի անդուշ հարվածներու տակ: Կա-
մարեն հազիվ կես մետր բարձրութեան վրա հայտնվե-
ցան ջրաբաշխ խողովակներու ճյուղավորումներ ունեց
երկաթե, ունեց մաքուր կավե պատրաստված, իրարմե
տարբեր տրամագծերով: Այս խողովակները հատուկ
էին պալատի զանազան մասերուն վրա գտնվող աղ-
բուրներուն ջուր մատակարարելու, որովհետև մեկ ու
կես սանտիմէն մինչև երեք սանտիմ տրամագիծ ունին
անցքերը: Շատ ավելի մեծ խողովակներ երևցան ուրիշ
տեղեր, մասնավորապէս բաղնիքին մոտերը. բայց դեռ
հայտնի չէ թէ ինչ կապ ունին այս տեղի հետ, որով-
հետև այլևս կասկած չունաց որ այս աղյուսաշեն ստու-
րերկրյա կամարակապը ամրոցի ջրամբարն էր: Պե-
ղումները շարունակվելով մեկ մասին վրա մինչև հա-
տակը տեսնվեցավ, որ պատերը և հատակն ալ շին-
ված էին աղյուսով և խնամքով ծեփված կրով, ավա-
զով՝ հատակն ալ միասին: Աղյուսներուն խոշոր քառու-
կուսի տափակ ձևը և շարվածքը խիստ հնութեան կա-
տարյալ դրոշմը կկրեն, բուցեց Կամարականներու
ժամանակէն է մնացած, Դեռ կշարունակվի ջրամբարի
պեղումը, երբ վերջանա կարելի է որ գտնվի նաև այն
ճանապարհը, ուրկեց կուգար ջուրն այնտեղ լեցվելու
համար: Առայժմ մի տարօրինակ երևույթ կա ջրամ-
բարին մեջ, մեկ մասին վրա հատակն մեկ մետր դե-
պի վեր, բոլորակ հորի նմանող տակն աղյուսով և
վրայն քարով հյուսված բարձրութեան մը ցցված է:
Ոչինչ ենթադրել չէ կարելի մինչև լավ մ'առքովեր:

Արտադրուս շրջապատի վրա դեռ լայր պեղումներ են սկսված, հազիվ թե կարելի ըլլա երկու շաբաթ հետո լեռնակուտակ թափված քարերն ու բեկորները մտքել: Խուճք մը դործավորներ զբաղված են միայն քարերը և բեկորները տեղափոխելու: Այս քարակույտերուն մեջ սկսեք են գտնվել հետզհետե առնվազն 15 մ: մեծությամբ իտղոր տառերով հունարեն արձանագրության մը բեկորները: որոնք ըստ երևույթին շարված են եղբր շինության դրսի ճակատին, ամբողջ երկայնության վրա թե՛ արևելյան և թե՛ հյուսիսային կողմեն: Արձանագրության դեռ հազիվ սկզբի մասերն են ձեռք անցած, որոնց մեջ կարդաց հարգելի պրոֆեսորն ինքն սկսել: հաղթական և այլն և այլն, անկապ բառերը և մի տառը, որմե կհետևեցն թե պետք է լինի Կոստանդին Մոնոմախոսի ներկայացուցիչներու կողմանն գրված, Անին գրավելն հետո: Արդեն շինությանում և քարերի տեսակներով շատ տարբեր է այն պատը, որուն վրայն թափեր է այս արձանագրությունը, հետևագույն հավելված մը կկազմեն իսկական պատի շինության կցված: անկասկած Բագրատունի թագավորաց անկումն հետո հույն կառավարիչներ այս գեղատեսիլ բարձրության վրա հաստատեցին իրենց բնակավայրուն և նորոգեցին հավելվածներով իրենց ճաշակն համաձայն:

Պրոֆեսոր Մառ Մոսպոլի և առաջիկա շարիուն մեջ, մի օր զբաղվել Անի գյուղին մեջ գտնվող հեթանոսական դերձաններու պեղումներով, որոնց մեկ մասը արդեն բավականին հարուստ նյութ ընծայեց Անիի թանգարանին:

«Արույշան», 1907 թ., հուլիս 19. № 47

24-ին հուլիսի

Ամրոցի ջրամբարի պեղումները շարունակվելով անցյալ շաբթու, ամբողջ ծավալը հասեր էր 3 մետր լայնության, 7 մետր երկարության և 5 մետր խորության: Թեև տարօրինակ էին անոր փոքր ծավալը և հարավային պատին վրա երևցող սրածալը կամարակապ երկու դռնակները, որոնք մինչև իսկ կասկածելի կդարձնեին ջրամբար իսկ լինելը, բայց հետո այդ կասկածը լիովին փարատեցավ, երբ պեղման շարունակությանմբ պարզվեցավ, որ հարավային պատը պարզ միջնորմ մ'էր ջրամբարի ամբողջության մեջ: Շինությունը շարունակված էր դեպի հարավ և կար բաժանում մը ևս նույնանման ծավալով, նույնպես աղյուսաշեն, կամարակապ, ատկեց անդին դեռ երրորդ մը կա թե ոչ, առայժմ հայտնի չէ, միայն թե այժմ պարզ է, որ շինության հաստությունը և տեղանությունը ի նկա-

Նկ. 263. Ավերակ եկեղեցու պեղումներ Անիում

տի ունենալով բաժանված էր փոքր մասերու, և առանձին կամարակապված, իսկ դռները անհրաժեշտ պահանջ էին մարքելու: Ժամանակ մեկնե մյուսը անցնելու համար ջրամբարի բուն մուտքը կպտտվի բարձր:

կամարի կորուստն տակ, գտնվող մեջը շինված հորին, շատ հետևագույն ժամանակի անխնամ հավելված մ'է, նույն բանը կրկնված է հարավային բաժանման արևելյան կողմը ջրամբարի պատին դրսի կրեպին

կցված. որ կհայտնակցի անշխուղականաժան անցքում մը անոր հետ երևույթին այս հորերը շինված էին ուն ժամանակ, ինչ ամբողջին մեջ կրնակին հասարակ դասի մարտիկ. որ թեև շուրջ դրսին գալով կցվեր ջր-ամբարին մեջ, սակայն արդեն ավրված ու փշացած էին սրաքաշխ խողովակները, ուստի դուրսով և խնայողա-կան միջոցներով այդ ջուրեն օգտվելու համար, հավա-նական էր որ շինեցին կողբերուն վրա նույն հորերը և խողովակցության մեջ դնելով ջրամբարի հետ բարձ-րեն, շուրջ կթաշին հորերուն բերանեն, այս կերպով ուսև միանգամայն ազատ կմնար ջրամբարին շուրջ պատահական ապականությունները:

Ինչպես կերևի հարգելի պրոֆեսորը ժամանակին և դիտարկողարար նյութականի սղության պատճառով գեթ այս սարի չպիտի կրնա հետախուզել այս մասն իր բո-լոր մանրամասնություններով, թեև ըստիցյան խիստ կարևոր է գիտենալ թե ինչ ճամփաներով կմտներ շուրջ ամբողջին մեջ և ինչ կերպով կբաժանվեր զանազան կողմեր, քանի աղբյուրներ կգտնվեին ամբողջ մեջ և որ կետերու վրա: Անցյալ շաբթվան պեղումներու մեջ աչքի ընկնող երևույթներեն մեկն ալ ամբողջին արևմտյան դասն բացումն է, որ կգտնվի Սաղկոցաձորին բոլոր-վին կից: Այս դուռը երկու երեք տարի առաջ նկատ-ված էր արդեն, բայց հարգելի պրոֆեսորը հարմար սովորի կսպասեր բանալու համար: Այս մասն ալ սպասվածեն ավելի արդյունք տվավ, ոչ միայն բարա-վորներուն խարխիսները, ինչպես կկարծվեր, այլև բարավորներն իսկ կիտով չափ կանգուն են տեղին վրա. բարավորներուն վրա քանդակված են լայն ժապ-վեններ տեղ տեղ ուղղվելով և անցնելով մեկզմեկու մեջ՝ կրկին շարունակված են դեպի վեր, կամարը կան վերնայանը ընկած է թեև, բայց գտնվեցան քա-րերու մեջն բարձրաքանդակ առյուծ մը բավական խո-շոր և արաբերեն արձանագրություններ, որոնք զե-տեղված են եղի դրան, վերևը: Առյուծը թեև մաքուր պահված է, բայց հանձնատեղով ավագ դասն առյու-ծին, ուս անճաշակ շինված է: Արաբերեն արձանագրու-թյունը որ երկու քարի վրա է առայժմ, մեկը բոլորովին փշացած է գրեթե. հագիվ տեղ տեղ նշմարելի են տա-րերը, մյուս կտորը լավ պահված է և շատ նման Ե-պոստալիդի Մզկիթի վրա թողած արձանագրության տա-ներու սեխ: Պրոֆեսորը դեռ ժամանակ չունեցավ կար-դալու, հետևաբար առայժմ անհայտ է թե ինչ ժամա-նակի կպատկանի և ով է գորուը:

Վերջին կիրակի օրվան Անի գյուղի մեջ կատարված նեթատոսական գերեզմաններու պեղումները բացի շա-նեկանությունն, ուներ խիստ հետաքրքրական երևույթ, այստեղ պրոֆեսորի աշխատակից-ուսանողներն ալ լուր՝ ու բրիչ ձեռքերին, ցրված ընդարձակ կալերու մեջ, իրենց հատուկ մշակների խմբով եռանդուն կերպով կաշխատեն կասկածելի տեղերը փորելով, իսկ ինքք նուկատակ ուսատիկ փշոջ քամիին և խեղդող փոշիին շա-րունակ մեկեն մյուս կվազեր դեկավարելու համար, որ մի գուրև անզգույշ հարվածները տան իրենց անփորձու-թյունով: Դժբախտաբար հակառակ ամբողջ օրվան ե-ռանդուն աշխատության պատահեցան շորս գերեզման միայն, որոնք նուրապես պրպտված ու թալանված չը-

լալին: Բայց դարձյալ մխիթարական էր, որ բոլորովին ապարդյուն չանցավ:

Չորս փերեզմաններեն երկուքը մեծ էին և երկուքը փոքր. մեծերը՝ որոնք ուղղված էին արևելքեն արև-մուտք, մոտավորապես ունեին մեկ մետրեն քիչ ավե-լի երկայնություն և վաթսուս սմ. լայնություն, որոնց առաջինին մեջն դուրս եկավ բաց փոսանհինգե ավելի աճյունով և այրած ոսկրներով լեցուն զանազան մեծու-թյան և ձևերով կավե մասններե, նաև 50 սմ. երկայ-նությամբ երկաթին սուր մը բոլորովին ժանգոտած ու փտած, բայց կոթին վրա տակավին նշմարելի էին փայտե ելախակալին մնացորդները, Երկրորդին մեջն նույնպես դուրս եկան կավե մասններ. աճյունով լեց-ված, թվով պակաս քան նախորդը, և մի երկաթի կտոր, որը զանակի նմանություն ուներ. փոքր գերեզմանները ուղղված էին հչոսիսեն հարավ, կպարուքանկին մի քանի հատ միայն հողե ամասներ:

Պրոֆեսորը գտնված իրեղենները նույն օրը թան-պարան փոխադրելն հետո, հետևյալ օրը գերեզմաննե-րեն մեկուն քարերն ալ փոխադրել տվավ և թանգարա-նին մեջ հարմար տեղի մը վրա նույն գերեզմանը վե-րակազմելով, մեջն գտնվածներն ալ դասավորեց ճիշտ այնպես ինչպես որ եղեր էր իր օրն տեղին վրա, որ-պեսզի այցելուներուն ճշգրիտ գաղափարը ներկայաց-նեն հեթանոսական գերեզմանները:

«Ախուրյան», 1907 թ., հուլիս 24, № 49.

1908 թիվ

Ճակատագրապես մշտնջենական տխուր ամայու-թյան դատապարտված Անին, նախընթաց 3—4 տարի-ներու նման, այս տարի ալ կրկին գործունյա ու կեն-դանի շրջանի մը մեջ մտավ. ըստ ամենայնի շեն քա-ղաքի մը տպավորություն կը թողու մեր փոքրիկ գալ-թականություն վրա. թեև ֆիզիկական զրկանքներ խիստ շատ կան, սակայն կազմված գիտնական և մասնագի-տական ընկերային շրջանի եռանդուն գործունեությունը և օր ըստ օրն ակնախտիչ նորություններու հայտ-նագործությունները մոռացնելով ամեն զրկանք՝ ան-խառն բերկրությանը կհամակեն մեր փոքրիկ հասա-րակությունը:

Հունիսի 3-ին ձեռնարկվեցավ պեղման նախնական գործողությանց 40—50 մշակներով, հետևյալ շաբթուն անոց թիվը արդեն հարյուրի մոտ էր: Երկու երեք տա-րիներն ի վեր բնության աղետներն տառապող հուսա-հատ գյուղացի մշակները, ուրախ զվարթ աղաղակնե-րով բահ ու բրիչը շալակած կվազեն իրենց նախընթաց տարիներու սիրելի ու հարգելի պրոֆեսորի գործին. այն պրոֆեսորի, որ առատորեն պիտի տար իրենց սփո-փանք ու մխիթարություն. ինչ որ չէին ստացած անձրևի կաթիլներեն, պիտի ստանային քրտինքի կաթիլներով: Բարեսիրտ ու վեհանձն պրոֆեսորի ներկայությունն, ո-գեվորված, մշակներու ցրված խումբերը երկու երեք շաբաթվան մեջ պատուս պատու ըրին միջնաբերդ կո-ված բլրին ընդարձակածավալ լանջերը, առանց խնա-յելու անոր ծաղկալից ու կանաչազարդ պատմուճա-նին. որը դարունը ծածկել էր դարավոր ցավերու ու

տառապանքներու աղիպեց ՚ի իշատակաց ցաւապին տպաւորութիւններու մեղմելու համար: Ուրիշ բան կ'իմաստենին այնտեղ ալիւի գեղեցիկ, ալիւի վսեմ բան ծաղիկն ու մարգապետին, ամեն բրիշ հարձածի սրտատորփ կ'հետեւին մշակներ և անոնց գլխուն վերև սաստիկ բաժիտն ու փոշիին դեմ անվեհեր կուրծք տվող բարեխիղճ գիտնականը: Արդոյք ինչ նոր բան դուրս պիտի գար, որ մշակը ձոնելով իր պրոֆեսորին իրական հաճույք պատճառեր անոր, և փոխարեն ստանար զվարթ ու գոհունակ դեմքով տրված նվերը, թեև ամեն մշակի չէ վիճակված գլուտներ ըրած ըլլալու հպարտ քավականութիւնը, սակայն իրենց պրոֆեսորը շաքաթ երկու անգամ հավասարապես կվարձատրե, բացի նորութիւններ ներկայացնողներէ, նաև բարեխիղճ աշխատողները բացառիկ նվերներով:

Այս տարի ալ անպասելի կերպով արդունալեւեղան մեծահարգ գիտնական պ. Մատի պեղումները, և վերին աստիճանի շահեկան ու հետաքրքրական նորութիւններով լեցուցին մեր փոքրիկ թանգարանը:

Անեն բան գրել, ամեն բան նկարագրել գրեթե անհնար է, սրտանց հետաքրքրվողներու համար, անձամբ տեսնելն և իրենց ընկալական աչքերով վայելելն զատ, ոչինչ հնար չկա: Ես հազիվ կարող եմ աղոտ կերպով նկարագրել քանի մը գլխաւոր առարկաներ, որոնք ըստ ինքսյան նշանավոր գլուտներ կարող են համարվել:

Միջնաբերդի պալատի արևմտյան մուտքի դռան առջև փորվելով, մոտ 4 մետր խորութեան վրա գտնվեցավ պալատի նախկին հիմքը, որ ամենայն հավանականութեամբ Կամսարականներու հիմնարկածն էր, ոչ ոչ հիմքը, որ որձաքարի հսկա կտորներով շինված է, կվերաբերի ինչ միայն պալատի Կուսիսային բաժնին, որով կարելի է ենթադրել թե, համարականներն հետո, Բագրատունիք ալիւցուցեր են, այժմյան պասաժին հարավային կողմը երկնքած ընդարձակ մասը: Այստեղի պեղման միջոցին գտնվեցավ բյուզանդական գոգավոր ոսկե դրամ մը հնագույն տիպի:

Ամրոցի հյուսիս արևմտյան դռան պեղումը վերըստին շարունակվեցավ անցյալ տարվան ընդհատված տեղեն, այստեղ ոչ միայն գտնվեցավ հին Կամսարականաց ժամանակի դրամ մնացորդները, այլև անոր ժամանակակից խոշոր որձաքարերով հյուսված ամրոցի պարիսպի շարքը, որ երկնքած է մինչև պալատի արևմտյան ճակատը: Գրուն կցված կերպին այժմ քառակուսի բուրդեր՝ բոլորովին տարբեր շինվածանյութերով և շինվածքի կերպով, որոնք կզանազանվին մինչև այժմ տեսնվածներն: Այս բուրգերու շինութեանց կերպը կհիշենք նաև Աղղկաբերդի հսկա ժայռը, Ախուրյանի կողմեն շրջապատող պարիսպները, որոնց մնացորդները դեռ այժմ վրան իբրև վկա Անիի մեջ տասնևհինգ դար առաջ գոյութեան ունեցող քաղաքակրթութեան:

Պալատի ուղիղ հյուսիսային կողմը միջնաբերդի լանջի միջին բարձրութեան վրա գտնվեց մի հնագույն շիրիմ, որուն խաչի պատվանդանը շուրջանակի արձանազրկված է: Թեև թվականը մաշված, բայց թե հիշված անունները և թե փորագրված ոճը կցուցանեն, և որ այդ շիրիմը կանգնված է 11-րդ դարին ոչ ուշ, Երիթմը կվերաբերի Ապուղամրի որդի վաղամեծիկ Գայլի և նրա կողակից Իբնեհիկ: Պ Լստ գմառամբ կորսված այս

արձանագրութեան լեզվի, զնալարվեցաւ անուփթոյնը: Այս գերեզմանին կից կա մի մատուռի ավերակ: Լս:

Անցյալ տարի պալատի հյուսիս արևելյան կողմը բացվեցավ ընդարձակ սրահ մը, որուն պատերը ու առաստաղները զարդարված էին զանազան ձևով արաբիկ զարդարանքներով, որոնցմէ մնացած բեկորները թանգարանի գլխավոր զարդերն մեկն եղան: Այս տարի նույն սրահին անմիջապէս կից ճակատը դեպի արևելք իշնող սյունազարդ դահլիճի պեղման շարունակութեամբ մեր թանգարանը օժտվեցավ ոչ միայն գերազանցորեն գեղարվեստական իրերու ճոխ բազմազանութեամբ, այլև մեր առջև պարզվեցան նույն պալատին մեջ ապրողներու արտակարգ հարստութեան, շոքալուծութեան և փափկամաշակ վայելչաբարութեան անվիճելի փաստեր:

Այստեղ միայն գաճը չէ որ դահլիճը գեղազարդող արվեստագետին տաղանդն ու ճարտարութիւնը արտացոլեցնելու միջոց եղած է, այլև գրչի ու զանակի առջև հաճախ ըմբոստանալու տրամադիր վայրի կաղնիներ ու մայրի փայտերն այն հասգանդակով գեղարվեստի թմահաճույթներուն, և այնպիսի գրչիչ վայելչութեան հագվել են, որոնց արտադրողին առջև այսօրվան մեր քաղաքակրթյալ նվորայի արվեստագետներն ալ հարգանքով խոնարհվելու կտեսնուին: Մարդ կվարանի պահ մը և պատմութի կկարծե յուր արվեստները, միթե կարելի էր, որ տասը դար առաջ անընդհատ զազանաբարո բարբարոսներու սրածութեան և թալաններու ենթարկված Երիթմի դժբախտ փոքրիկ ժողովուրդը, այսպիսի հրաշալիքներ ստեղծելու չափ զարգանալու վրա կարենար մտածել: Բայց փաստերն անհերքելի են, կատարյալ հերոս ժողովուրդի մը թողած հիշատակներուն առջև կզտնվին: Ժողովուրդ մը, որ ոչ միայն արյան գնով արտաքին բազմատեսակ թշնամիներու դեմ իր գոյութիւնը պահպանելու ջանալն զատ, ներքին խավարի և տգիտութեան դեմ ալ յուր շրջապատաբար կռվել, և դուրսզանաբար ալ մեներ և իր ուժերն գերկվել անհավասար կռվի մեջ: Այս տխուր իրողութեանց առջև, անկարելի է ակամա շմտածել, թե բարդը մենք այս անզուգական ժողովուրդի հարազատ սերունդներն ենք, և միթե մենք անոնց գործերով պարծենալու իրավունք ունինք առանց մերն ալ անոնց թով դնելու:

Խոսքերը բազմական չեն այդ բարոյապէս հսկա ժողովուրդի արտադրութիւնները ներքողելու համար: Մտենք պահ մը թանգարան և մարդաբանի աչքով դիտենք այն առարկաները, որոնք դուրս եկած են մի-միայն սյունազարդ դահլիճի փլատակներուն տակեն, այլած, փտած, ժանգոտած և բոլորովին փշանալու մոտեցած վիճակի մը մեջ:

Ապակի դարաններու մեկուն մեջ, խնամքով դասավորված են այն բազմաթիվ ծեփի կտորները, որոնց վրա վառ գույներով նկարված են ծառեր, ծաղիկներ, թռչուններ և ճարտար գծերով մարդկանց պատկերներ: Անոնց մեջ կա 5-6 սմ. մեծութեամբ մարդու ու դեմք, թեև հազիվ գծերն են մնացած, բայց այնպիսի արտահայտիչ, որուն տիրական գոտզ նայվածքի առջև մարդ աչքերը ակամա կկուսարհցնեն: Ուրիշ կտորի մը վրա կտեսնվի մարդու մը բազուկը, որուն վրա կա իշխանական բազկակապ, ուստի կարելի է հետևել, թե այդ

պատանդու վրա նկարված դեմքերը կպատկանեն թագու-
վորներուն և իշխանազուններուն:

Պատերն վեր առաստաղները, նակատները և սյու-
ները կապող փայտյա կամարները դարդարված են և
յնք բազմապիսի նյութերով: Դաճն ձուլված զարդա-
քանդակներն իրենց կարևոր տեղն ունեցնել են այս
դահլիճի մեջ ալ: Բազմաթիվ մեծ ու փոքր վարդաձևներ,
ումանք ուռուցիկ և ոմանք զոգավոր թերթերով, դասա-
վորված են եղբր երկրաշափական մանվածոներն գոյա-
ցած զանազան ձևի մեծ ու փոքր խորշերու մեջ և
փայտյա հաստակի վրա երկաթի զամով զամված:

Բացի հինգնն մինչև ութ տերևանի վարդաձևերի
կան բավական թվով քանդակազարդ կիսագունդեր, ու-
րոնք ուռուցիկ կերպով կկախվին առաստաղի մակե-
րևույթին վար, և ինչ որ ուշագրավ է, ասոնց մեծ մաս-
ը, թերևս ամենն ալ մարտի ոսկով պատված են ելել,
հակառակ երկար դարի խոնավ հողին տակ մնալուն,
զեռ շատ մը կտորներու վրա կփախվան թանձր ոսկե-
զածման գորեղ հետքերը: Որպեսզի պատկերը կատա-
րյալ ըլլա, երևակայեցք, ասոնց հետ խառնված
նույնպէս ձուլված տերևազարդ մանվածոներ, անաս-
նոց, վայրի զազաններու և թռչուններու պատկերներ,
այն ատեն կարելի է ըմբռնել, թե ինչ արտակարգ շքե-
ղութիւն կտրիբն այս դահլիճին մեջ:

Մտենանք պահ մը ուրիշ ապակե դարանի մեջ
դրված ածխացած անկերպարան զանգվածի մը, որուն
վրա տեղ տեղ անաղարտ մնացած զարդաքանդակներու
վեհոթիւնն ու շքեղութիւնը պարզապէս կապշեցնեն.
սա ոչ քար է և ոչ ալ գած. հասարակ կաղնի փայտի
կտոր, որ սաճմանված էր դահլիճի քարե սյունները
միացնելու: Որչափ որ ածխացած են կամարի կիսաու-
լորակ զանազան գծերը, սակայն յուրաքանչյուր կա-
մարամեջի ճոռակոյնի մասերուն մեջ մեզ ծանոթ
13-րդ դարու ռճով փորագրված ոստերու շնորհալի ու
լորտմաններուն խառնված թռչուններու և կենդանիներու
հետքերը դեռ պարզ կերպուն: Իկսոր մենք բարեբախ-
տութիւն ունինք այդ կամարաւեջերուն գոնն մեկ հա-
տը մասամբ անաղարտ ունենել սակայնի ճարտարու-
թյամբ և նրբութեամբ փորագրված, որպիսին դեռ ոչ մի
տեղ չենք տեսած: Ոստերին հրապուրիչ ձկումները,
տերևներուն ու ծաղիկներուն արտաքո վարդի փափկու-
թյունը, տեսնողները միանգաման կդարդարին հիանալի
հին շտապն ու Բյուզանդիոնին, Արաբիային ու Սպա-
նիային վրա: Մի ուրիշ գերան, որուն երկարութիւնը
հինգ մետրն ավելի է, ամբողջ նկարազարդված է երկ-
րաշափական զարդերով ու տեղ տեղ ոսկեզօծված գծե-
րով, անշուշտ այս ալ մեկ մասը կկազմէր շքեղ առաս-
տաղին: Դահլիճին վրա ծածկված է եղբու հաստ դե-
րաններով, որոնց մնացորդներն մեկուն օրամագիծը
55 սմ. կհասնի:

Բազմաթիվ են այս դահլիճին մեջ գտնված գունու-
ղեղ նկարներով ոսկեզօծ գծերով ճոխ ամաններու
կտորներ, և ուրիշ զանազան մետաղյա առարկաներ,
որոնք հետզհետե կփոխարկվին թանգարան, կդասավոր-
վին և կցուցակագրվին 14. Մառի օգնական աշխատա-
կիցներու կողմանից կնկարագրեմ մի ուր, ուր
հարգելի գիտնական պ. Մատի կարծիքով այս կողմերու
ամենահին օրինակ է: Սուրին երկարութիւնը 95 սմ. է:

յուրաքանչյուր 6 սմ. վերին ի վայր սովոր մեկ լայնու-
թեան վրա հազիվ վարի ծայրը քիչ մը նեղցած. պս-
տյանը փրած և խառնվողով ստրի երկաթի ծանգին
հետ կլած է բուրդովին ալնպէս, որ անհար է զույս
քոշել տուսնց մեկին կամ մյուսին վրասելու: Բնակա-
նաբար հայտնի չէ, թե սուրբ քանդակազարդված էր թե
ոչ, բայց հայտնի հետքեր կան, որ պստյանը բազմա-
կան ճոխ զարդարանք ունեցել է վրան. նկատելի են
մետաղյա ժայռակներու թողած ակոսներ, որ փաթթը-
ված է եղել պատյանին շուրջը տեղ տեղ ուղիւ հորի-
զոնական և տեղ տեղ ալ շեղակի ուղորմաներով, երա-
խակալը գրեթե յունի սովորաբար ընդունված խաչա-
ձևը, իսկ վերի ծայրը վերջացած է շափավոր գունդով
մը. վարի ծայրը ազոցված է եղբու մետաղյա կարճ
պատյան մը, որուն անկունները հազիվ նշմարելի վեր-
պով կըրոացած են:

Այժմ անցնինք քիչ մ'ալ ուրիշ տեղերու տված
արդունքներու, որոնք ոչ նվազ հետաքրքրական են քան
սյունազարդ դահլիճը:

Ելուրի հյուսիսային լանջի վրա մի սենյակի պատի
մեջ որպէս խաթիւ հյուսված դտնվեցան երկու հատ
6 մետր երկարութեամբ փայտեք, որոնց յուրաքանչյու-
րին մեկ ծայրը փորագրված է տարբեր տեսակի քան-
դակներով: այս փայտեքը, որոնք կայող են մրցել ար-
վեստի տեսակետով սյունազարդ սրահի փորագրութեան
հետ, անպայման կվերաբերեն 10—11-րդ դարու ար-
վեստագիտութեան, երկուքն ալ փորագրված են երկրա-
շափական զարդաքանդակներով խիստ խոր և մաքուր,
միայն մեկուն մեջ խառնված են քաց տերևներ համա-
շափայն դասավորված երկրաշափական ձևերու հետ
խառն: Մյուսը գրեթե յուրողովին նման է մայր եկեղե-
ցիի արեւմտան ճակատի հարաձակողման պատուհանի
շքանակին և կամ արևելյան կողմի խորշի կամարին
քանդակներուն: Գեղարվեստի վերջին վերածնութեան
շրջանի մարդիկ անպետք համարելով այդ հնացած օրի-
նակները, հշուտեք են նույնիսկ պաշտօնի կից սենյակ-
ներու պատերուն մեջ և տեղը նոր ռճով և նոր արվես-
տով քանդակել են:

Անցյալ տարի գտնված հունարեն արձանագրու-
թեան մասերն այս տարի ալ գտնվեցան կտորներ, ու-
րոնց մեկուն վրա էր 1058 թվականը, քայց դեռ չէ ամ-
բույրացած, փնտրվելու վրա է մյուս մասերը: Պատի
մը տակն գտնվեցավ մի տեղի վրա լեցված 500-ե ավե-
լի զանազան տեսակի երկաթյա նետեր, որ անշուշտ
տանտերը իբրև պաշար պահած էր սենյակին մեջ:
Գտնվեցավ շատ հետաքրքրական ձևով թանգարան
մը, սկ թանաքը մեշը յորացած է տակավին փայլուն:

Ընդհատելով առայժմ պաշտօնի պեղումներու մասը
անցնինք քիչ մ'ալ ուրիշ տեղերու վրա եղած մասնա-
վոր պեղումներու և խուզարկութիւններու արդունքնե-
րուն:

Միջնաբերդի պեղումներու հետ միաժամանակ
սկսվեցավ քաղաքին հյուսիսային կողմը, քաղկեդոնա-
կան եկեղեցին քիչ դեպի հարավ, շատ հետաքրքրա-
կան մնացորդի մը պեղումներ, որ դեռ նախորդ տարին
նշմարված էր. այս շինութիւնը խիստ հետաքրքրական
է նաև, եթե ոչ նախաքաղաքատունի, գոնն Բագրատու-
նյաց սկզբնական շրջանի պատկանելու երկրորդ շի-

տութեան ան սյուքան տարբերակ է. որ մինչև այժմ անոր ինչ նպատակի համար շինված ըլլալուն մասին ոչ մի գաղտնիք չկազմվեցաւ: Իրարմե համաշափ հեռավորութեան վրա չորս հաստահեղուց պատվանդաններ կանգնված են ամենահին օրինակի պատկենքով շրջապատված վերի կողմեն. նետքեր կան որ այս պատվանդաններուն վրա կանգնված են ճեղք սյուներ: Հետագա ժամանակի մեջ, հավանաբար նույնպէս Բագրատունիներու օրով, սօղմելով այս վիթխարի պատվանդաններու ներկայութենէն, անոնց չորս կողմերին ավելցնելով կիսաբոլորակ պատեր. կազմել են մի խաչաձև փոքրիկ մատուռ: Մեջեն դտնվեցան վեղաբանդակ խաչաքերն առհասարակ 11—12-րդ դարերու ճաշակով: Ինքնավային դուռն առջև կային գերեզմաններ, արևելյան կողմը սենյակի մը մեջ գտնվեցան հինգ զանազան մեծութեամբ գինիի խոշոր կարանքեր, որոնց մեկուն մեջ կար գինիի փորձի փարչ մը բոլորովին անվնաս. այս կարանքներն երկուքը միայն անվնաս հանվելով փոխադրվեցան թանգարան: Բացի զանազան մեծ ու փոքր առարկաներն այստեղ դտնվեցաւ մի սղնձյա շափավոր մեծութեամբ աման, որուն ներքև ամբացած են երեք պղնձյա ոտքեր, արտաքին շուրթերը կեղրված են փոքրիկ կիսաբոլորակ առամներով, որոնց յուրաքանչյուրին վրա փորագրված են զանազան տեսակի վարդիկներ, մեղեդի կա մի կենդանիի նկար, որուն ինչ ըլլալը ճշտով որոշել ղժվար եղաւ ժանգոտութիւնն մասամբ մաշված ըլլալուն պատճառով:

Արևմտահայ բժ. Պալաքոյան գտնեցորու ուսումնասիրութեան համար, պրոֆ. Մատի արտոնութեամբ, Հոնենց Տիգրանի քարափոր դամբարանի մեջ փորեց մի գերեզման, ուրկէց դուրս եկաւ 4—5 տարեկան փոքրիկ աղջկան մը դագաղը: Աղջկան մարմինը բոլորովին փտած էր, սակայն. բարեբախտաբար, գրեթե անփուտ մնացած էր զգեստը. մարմնույն վրա հագած էր խիստ նուրբ թույլ շապիկ, որուն հազիվ հետքերը մնացեր են, իսկ վրայն հագած շապիկը, որուն երկարութիւնը, ինչպէս կերպի, ծունկերին ավելի վար իջած է, բոլորովին անփուտ մնացած է: Գուլնը սպիտակ, կերպասը մաքուր մետաքս, թելն բերանը և ուրիշ զանազան եզերքներն ասեղնագործված են այսուցիկ ատամնաշար ձևերով: Թևերին եզերքները ասեղնագործված է նաև ոսկեթել ծաղկանկարներով. բազուկներուն վրա կարված են նրկու մատ լայնութեամբ իշխանական տոհմի հատուկ բազկակապեր ամբողջովին մետաքսով և ոսկեթելով ասեղնագործված, Անիի մեջ հաճախ քարերու վրա քանդակված մանվածոներու ձևերով: Մարմնույն վրայն մեջքին շնորհալի հանգուցով մը կապված էր մետաքսյա քարակ շվան մը:

Դագաղը հանվելն մեկ օր հետո, Գարնգին վարպետ Զովսեփյան, որ այստեղ կգտնվեր վերջին տարիներու պեղման արդիւնքը ուսումնասիրելու համար, կմտնէ դագաղը հանված քարայրը և կգտնէ մի շորի կտոր, որ անուշադրութեամբ նետված էր մեկ կողմ դագաղը հանելու ժամանակ. լվացվելն հետո երևաց, որ ցանցակերպ հյուսված ասեղնագործ ծածկոց և կամ մի ուրիշ բան էր, որուն վրա խիտ ասեղնագործված էին նրկու վագրեր կանգնած դեմ դիմաց, մեկը մեծ և մյուսը՝ փոքր մեծին գլուխը փոքրին կոնակեն թիշ

քարը. լակ փոքրիկ գլուխը՝ մեծին կուրծքին վրա վազրներու մարմնույն վրայ խատուտիկ գծերն ու բլծերը երկու գուլնի մետաքսով և ոսկեթելերով բանված են: Գալով նկարին գեղեցկութեան և բնականութեան, նկարագրութենէն ավելի բանաստեղծական ներբողներու արժանի է անոր նշխնակը. այլ փոքրիկ պատկերին վրա ոչ մի կետ մոռացված չէ անոնց շրիթքն, հողմածներն և բուր կազմական հատվածն. բնն: Ամեն ինչ բնական, ամեն ինչ նուրբ ու ճարտար նկարչական ճաշակով, բոլորովին անկախ մեզ ժանով ոճերէ, հեռու բոլորովին պարսկական, բյուզանդական շաբլոններէ, զոտ տեղական ճաշակի արտադրութիւն կենրկայացնէ. ահա փաստ մը ևս վիշելու համար այն ընդհանուր կարծիքը, թէ հին հայերը, ըստ ամենայնի, ենթարկված են նրկ բյուզանդական ազդեցութեան կամ անոնց ընդօրինակողները եղած են և կամ ուղղակի անոնց արվեստագործութեան արդիւնքով պնասազարդելու ինքնզինքնին, բնականաբանները և այլ ամեն ինչ:

Մտտ երեք շաբթի է, կփորվի մզկիթի (այժմյան Թանգարան) առջևն ղեպի Միջնաբերդ տանող ճանապարհը, որուն ծայրը կսկսվի ավագ դռնէն. այնտեղէն շարունակելով կուգաւ կհասնի մինչև կործանած աշտարակին տակը և անկէց ալ շեղվելով կհասնի մզկիթ ու հետո մինչև Միջնաբերդ, այս դժին վրա կգտնվի այժմս պեղովոլ այն մեծ ապարանքները, որոնց դուռն առջևն դտնվեցաւ Զաքարէ սպասարարի սիմպուլ մարդատուծ սփինքսը: Մզկիթի առջև հանապարհը բանական լայն է, երկու կողմին վրա կազմվին հետզհետե տներու դռներ: Աշտոի պարիսպին այստեղի եղած դուռն հետքը գետին կողմեն միայն հայտնի է, դիմացի կողմը անհետացած էր:

Մզկիթի արտաքին դուռն ալ գրեթե բոլորովին քանդված է, հազիվ կան բարակուրները բնորոշող հետքեր. սակայն միևարին կից արևելյան կողմէն գտնվեցաւ մի դուռ, որուն քանդակազարդ շքեղ բարավորներն ու շրջականները ոչինչով պակաս չեն մնար Առաքելոց եկեղեցիի գալթիին քանդակազարդ ճակատն, նույնքան գեղեցիկ և նույնքան ճոխ: Այստեղէն ոչ միայն հանվեցան բոլորովին նաւաղարտ, մեզ ծանոթ էպոստոսայիտ Պեհաղուր յոսնի արձանագրութիւնը, այլ և ուրիշ արաբերեն արձանագրութեանց կտորներ. գտնվեցաւ կտոր մը հայերեն արձանագրութիւն, որուն վրա մնացեր է միայն ի թագաւորութեանն Գագ (կայ) բառերը:

Նախընթաց շաբթի օր սկսվեցաւ Զաքարէ սպասարարի հատուկ կարծված ապարանքի պեղումը. հյուսիսային կողմի դահլիճը այժմ բաց է կիսով չափ. հայտնեցան բոլոր շքեղ որմասյուները և անոնց մեջ տեղերը գտնված անհավասար շափերով փոքր ու մեծ սենյակներ, որոնք 1817 թվին անգլիացի ճանապարհորդ Քեր-Բորթը կանգնու տեսած է և նկարագրած է մասամբ: Ինչպէս կերևի, մտտ ժամանակներս կանգուն մնացած ըլլալուն պատճառով, միշտ թայնաված է, հազիվ թէ պատահի տնական և այլ տնտեսական պետքերու հատուկ առարկաներ, սակայն անթիվ ու անհամար են ճարտարապետական շքեղ քանակազարդ դռների, առաստաղներու, գմբեթներու մնացորդներ, որոնց նկարագրութիւնը կուտամ հաջորդ անգամին:

Ուկեստրյան, 1908 թ., № 49, 51, 53.

Հուլիսի 9-ին

Շտապում եմ հաղորդել այն նորագույն արդյունքները՝ որ հայտնվեցան այս տարվա պեղումներից: Միջնաբերդի հյուսիսային լանջը բարձրից մինչև ստորոտ բացվեց. և մի հնագույն գերեզման գտնվեց արձանագրությամբ: Պալատի արևմտյան դռան առաջից գտնվեց գոգավոր մի հին բյուզանդական ոսկի դրամ: Նույն պալատի բազիլիկ սրահի տակից դուրս եկան ըստմատենակ գաճե ձուլված զարդարանքներ և գեղարվեստով փորագրված փայտի քանդակներ: Գտնվեց մի սուր 95 սանտիմետր երկար. և 6 սմ. լայն, Լորխակալի ծայրը վերջանում է մի զնդով, պատյանը և երկաթը փտած են: Գտնվեցան նաև բազմաթիվ որմնակարներ, որոնց ծեփի վրա կան ճարտարորեն գծված մարդոց գլուխներ, թռչուններ և ծաղիկներ: Դարձյալ նույն տեղից մի կրտավե քսակ՝ 55 հատ պղնձյա դրամներով, մի թանաքաման՝ թանաք մեջը շորացած: Տիգրան Հոնենցի քարփոր դամբարանում գտնվեց 5-6 տարեկան մի աղջկա փտած դիակը, քայքայ հագուստը գրեթե անփուտ մնացած. հագած է մի սպիտակ մետաքսե շապիկ, մե-

տաքսե թուխով մեջքն կտրված, լիկրին կտրված են ոսկեթելի բանված իշխանական ստանի բազիլակներ: Այդ դագաղի մոտից գտնվեց ցանցակերպ ասեղնագործված մի կտոր, որի վրա ոսկի թելերով և մետաքսով բանված է ամենազեղեցիկ և խիստ բնական գծերով մի զուգը վագր: Մեկը մեծ և մյուսը փոքր: Չաքարն սպասալարի պալատի պեղումները դեռ չեն սկսված:

Դարձյալ պալատից գտնվեց Երկու կտոր փայտ՝ և մետր երկարությամբ և 20 սմ. լայնությամբ, ամբողջապես շքեղ կերպով քանդակված:

Ճանապարհը մզկիթի մոտ հարթելու համար վերջվեց գետնից Արուսալիդ Բենատուր խանի հրովարտակարձանագրությունը, որ փորագրված էր արևմտյան պատի վրա և կործանված էր 1897 թ.: Նրա մոտից գտնվեցին ուրիշ մի քանի շքեղ արաբական քաղակներ և արձանագրություն, մեկն էլ հայերեն արձանագրության կտոր, որից մնում են «ի թագաւորութեան Գագայա» բառերը:

Օրերումս կձեռնարկվի նոր ընդարձակ լիանգարանի շինություն:

«Հուլիսյան», 1908 թ., № 6-7.

Բ

ՄԱՄՈՆՏԻ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐԻ ԳՅՈՒՏԵՐ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՄՈՏ

ա. ՀԱՌՉ ՀՆՈՒԹՅԱՆՑ ՊԱՉՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱԾԻՆ

Մամոնտի ժանիքի մասին Ձեր հարցին շտապում եմ պատասխանել: Ներկա տարվա սեպտեմբերի 5-ին, հնագիտական ճանապարհորդության ժամանակ, երբ հասա Լենինական, դիմեցի Գավգործկոմ պաշտոնական հանձնարարական խնդրելու, շրջանում կատարելիք ճանապարհորդության ժամանակ տեղական իշխանություններից դուրսվելու և աջակցություն գտնելու համար: Սիրով և շտապով կատարվեց խնդիրս. միևնույն ժամանակ ցույց տվին ինձ մի բրածոյի կտոր, որուն ինչ լինելուն մասին անորոշ կարծիք ունեին իրենք: Ըստ ճանաչեցի և հայտնեցի, որ նույն բրածոն մի մամոնտի ժանիքի կտորն էր և երրորդ օրինակն էր այս վերջինը Լենինականի շրջանում գտնվածների: (Նախորդ երկու օրինակները գտել էր հնագույնյալ Հակոբ Կարենյանցը, որոնց մասերը գտնվում են այժմ Պետական թանգարանում): Իհարկե ինքս խիստ հետաքրքրված հարցրի թե ո՞ր գլուղում և ո՞ր կետում գտնվել էր այս կտորը և ի՞նչ միջոցներ ձեռք առնված են սույն հետաքրքրական առարկայի պահպանության համար: Ինձ պատասխանեցին, որ բրածոյի բեկորը բերողն իրենց հայտնի է, սակայն տեղն իրենք էլ չգիտեն, որովհետև բերողը չէ ուզեցել հայտնել, միայն նյութական աջակցություն է խնդրել, ամբողջ բրածոն անվճար հանելու և փոխադրելու համար: Այժմ ինձ մնում էր դիտողություն անել, որ խոհեմություն չի լինի անփորձ մարդոց ձեռքով բրածոնք հանելու փափոկ և խիստ զգուշություն պահանջող գործը, ուստի խորհուրդ տվի, որ անպայման նախապես իմանան իսկական տեղը և հսկողու-

թյան ներքև առեն, իսկ եթե բեկորը բերողը չուզեն հայտնել, պետք է դիմել օրինական միջոցների և պարտավորեցնել ցույց տալ տեղը: Իսկ բրածո հանելու համար պետք է հայտնել պատշաճավոր հիմնարկության: Էլմիածին 26 դեկտեմբերի, 1924 թ.

բ. ՊՉՊ ԿՈՄԻՏԵԻ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԶԱՅՆ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՈՒՄ ՀԱՅՏԱՔԵՐՈՒԱՄ ՄԱՄՈՆՏԻ ՈՍԿՈՐՆԵՐ ԵՐԵՎԱՆ ՏԵԿՆՓՈՒՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԳՈՐԾՈՒՂՄԱՆՍ ՏԵԿՆԿԱԳԻՐՐ

Ներկա 1927 թվի հոկտեմբերի 28-ին մեկնեցի Լենինական, անակնկալ կերպով, Լենինականի ավազահանքի մեջ գտնված մամոնտի ոսկորները հավաքելով Երևան տեղափոխելու և ոսկորները գտնված տեղերը հետազոտելու համար:

Լենինականի շրջանում ավազահանքեր շատ կան, սակայն մամոնտի քարացած ոսկորները գտնված են քաղաքի հարավային կողմը 2-3 կիլոմետր հեռավորության վրա, Կազալի պոստ անվանված նախկին զորանոցի գտնված բարձրից շուրջ փորված ավազահանքի մեջ՝ շորս զանազան կետերու վրա, որոնք միմյանցից հեռու են 50-ից մինչև 150 մետր: Ոսկորները գտնված են բարձունքի այն կետի շուրջը, ուր կանգնված է մի էլեկտրական տրանսֆորմատոր և մի փոքր հուշարձան: Ուստի տեղեկագրիս մեջ առայժմ քանի որ քարտեզ չունիք տեղերը թնորդելու, ես նշանակում եմ ցուցակիս մեջ 1. 2. 3. ... ավազնոց անունով:

Ավազնոցները փորվում են առհասարակ փոքր տարածության վրա ընդարձակ և հեռու միմյանցից: Դարեվանդի ստորին մասից փորումի սկսելով ճեղքահողի ա-

ուաշանում են միշտ ետևի մտուր ուղղահայաց կերպով կտրելով, այս ձևով փորվելով հետզհետե հրևան են փախի բուրդովին պարզ կերպով հողի և ավազի մի քանի շերտեր միմյանց հաջորդող և ընդհանրապես հորիզոնական ձևով, միայն թե տեղ-տեղ շերտեր հաստանում և բարականում են:

Մամոնտի ոսկորները դուրս եկած ավազնոցների շերտերը հետևյալ կերպով դասավորված են (վերևից հաջված)՝

- 1-ին շերտ՝ սևագույն հող, ավելի քան 1,20 մ. հաստությամբ:
- 2-րդ շերտ՝ խճախառն գորշ ավազ, ավելի քան 1,0 մ. հաստությամբ:
- 3-րդ շերտ՝ կավային կարծրացած հող մետրից թիչ պակաս հաստությամբ:
- 4-րդ շերտ՝ շիկագույն բարակ ավազ, սույն շերտին մեջ կա տեղ-տեղ մուրի նման սև ավազի մի կամ երկու սմ. բարակ շերտ:
- 5-րդ շերտ՝ կավային շերտ անհավասար բարձրությամբ:

6-րդ շերտ շիկագույն սուրբ ավազ մոտ 1,5 մ. բանձրությամբ:

Բուրդովին ներքևի, 6-րդ շերտի մեջ կգտնվեն մամոնտի ոսկորները, այս խորությունից մինչև վերևի հողի շերտին երեսը գրեթե 7 մետր է բարձրությունը:

Բացի իմ հավաքած ոսկորները, բանվորների մատմելով, փորողները գտել են ուրիշ շատ ոսկորներ, սակայն անգիտակցաբար փշրել և խառնել են հողի և ավազի հետ: Առաջին ավազնոցի մեջ երևացել է մի երկար ոսկր (ըստ բանվորների նկարագրության՝ ողնաշար), որը թեև ընդհատ ընդհատ, սակայն մեկ գծի վրա էին կտորները, ինձ ցույց տված տեղի երկախությունը չափեցի՝ ավելի քան վեց մետր է:

Տեղական իշխանության միջոցով ևս արգելք է դրված ոսկորներ գտնված ավազահանքերի մեջ աշխատության, մինչև որ հնարավոր կլինի Կոմիտեի ուսումնասիրության համար մասնագետներ ուղարկել:

Էյմիսթին
11 նոյեմբերի 1927 թ

Կ

ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ԶՎԱՐԹՆՈՑԻ ՇՐՋԱԿԱՅՔՈՒՄ

ա. ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՇՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ (Զվարթնոցի մոտ բացված ճեմարանների մասին)

Զվարթնոցի սահմաններին մի քիչ տարակա, Զոբան Քյարայի ճանապարհի մոտ, մի արտի մեջ գտնուվել են հին շենքերի մնացորդներ: Արտը գտնվում է ավելի մոտ Գայանեի վանքին, Զոբան Քյարայի ճանապարհի կողքին և հաղիվ կես կիլոմետր հեռու Զվարթնոցի համար որոշված սահմանից:

Գտնվածը մի հնձան է քառակուսի, մեկ մետր 80 սմ. կողմերով, նախապես արդեն իրավիք, այժմ էլ փորփորելով բուրդովին քայքայվել է, բայց բարեբախտաբար քիչ մասն են փորել: Մնացած մասերը փորելն արգելեցի, թեև մեծ քան շեմ հուսար գտնել քացի հրեձանի մանրամասնություններին, արդեն հրեձում է, որ նախապես այդ ավերակը մի փոքր բլրակի տակ էր ամփոփված, սակայն տեղը և շրջակա ուրիշ մնացորդներ ցույց են տալիս, որ մի ժամանակ այդ տեղերը ներկայից տարբեր մի եռուն կյանք է եղել և թերևս նոր ապացույց հին Վաղարշապատի շատ մոտ լինելուն:

Սույն հնձանից դեպի արևելք (դեպի Զվարթնոց) սկստեցի մի արհեստական բլուր, հարցրի ընկերիս նրա մասին, ուղղվելով դեպի բլուրը, պատմեց հետևյալը: Մի օր արտի պարտադրաման համար հող փորելիս կը գտնե մի պատ, ինք չի համարձակվի ձեռք տալ, տեղեկություն կուտա վանքի՝ այն ժամանակվան դիպրվածվոր վարդապետներից մեկին (Նորմյանի օրով է պատահած)՝ Իմանալով լրողությունը վարդապետներ և վարժապետներ, ճեմարանական աշակերտները հավաք-

վելով և բաժ ու բրդով գինվելով կզանս կսկսեն անկարգ կերպով բլուրի գլխից քանդել: Բանից դուրս կուգա, որ եղել է բլուրի տակ մի շենք արևելյան կողմից մի դռնով, վրան կամարակապ, հաստատուն զան ու կիր շաղախով շինված. դեռ այն ժամանակ անշնորհ պեղիչներ վրայի կամարը ծակել էին: Այժմ կամարը ամբողջովին փլած է: Պատերը որոշ չափով մնում են, շենքը քառակուսի է. մոտավորապես 6 մետր կողմերով, կամարակապ դուրը 90 սանտիմետր լայնություն ունի, բարձրությունը թաղված է հողի ներքև. պատերից և կամարից քանդված քարերը տարված են և տարվում են հետզհետե, ինչպես նաև բլուրի հողը կրում են արտերը պարարտացնելու համար, թե ինչ շենք է այս, թերևս պարզեն պեղումները, համեմայն դեպս կապ ունի տասը քայլ հեռու գտնվող մի աղյուս թրծելու փուռին հետ: Չափազանց հետաքրքրական և հատուկ մասնագիտական քննության արժանի գտա այս աղյուսի փուռի մնացորդը: 5 մետր տրամագծով բուրդով շինված շենք է, բայց մինչ հողի և 5 սմ. հաստությամբ. ինչ ժամանակ են դարսվել այդ աղյուսները փուռին մեջ, ի՞նչպես մնացել են մինչև այսօր, այդ այնքան զարմանալի չէ, որովհետև ինչպես մոտի շենքը, նույնպես և այս փուռը մնացել են հողի տակ, վանական-ճեմարանականների խումբն է որ միաժամանակ բացել են նաև այս բլուրը: Բայց բացվելն է վեր մինչև այսօր ինչու՞ և չեն տարել այդ աղյուսները, ահա այդ է զարմանալին: Փորձեցք վերցնել մեկ հատ այդ կուսի վրայից. դուր ապշած կմտք տեսնեցով, որ այդ մոտա-

* Չեղևակն ակնարկում է Մետրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանին, որն անտեղ պեղել է 1893 թվին:

Կազմող

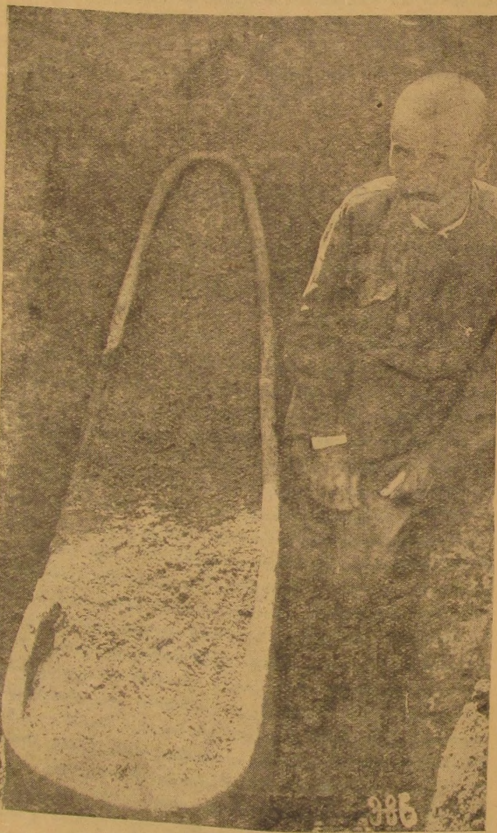
վորպպես մեկ խորանարդ մետրի շափ կանոնավոր շարժերով միմյանց վրա գանազան ձևերով դարաված կուլտը դարձել է ապաստժ բարից ավելի կարծր, մի դանգված:

Այս կողմերու համար ինչքան ինձ հայտնի է, դարձրով անձանոթ է եփած աղյուսի գործածությունը: Բուլոր հին հիշատակարանները շինված են բարով Արդյոք հավանական չէ՞ կարծել, որ Զվարթնոց եկեղեցվո մեջ գործածված աղյուսներն ու կղմինդները եփված լինին ուռյնիսկ այս փուռի, մեջ:

Էմիաժին
18 հունիս 1926 թ.

Գ. ՊՂԳ ԿՈՄԻՏԵՆ

Այսօր ժամը 12-ին ինձ լուր հասցրին, որ Զվարթնոցի սահմանում Զանգուի առուի նորոգության համար սկսել են հող փորել, որի ժամանակ բանվորները գտել

ՉԳ 254. Զվարթնոցի շրջանում բացված կավե գագառ

Նման կավե գագառը Թանվորներին մեկը, ծերունի Մանուկ Ավետիսյանը, աշխատում է փորելը գաղարեցնել, որպեսզի դա ինձ իմացնի. սակայն մինչև դալ ինձ չ

սացանը և իմ հասանելը նրանք շարունակել են փորել, և անզգուշությամբ թե դագաղին խուսին էն փրքել և թև մեկ պտուկը կտորել են:

Դագաղի ձևը մոտավորապես այստեղ գծածխս նրման է. 1,85 մետր երկարություն ունի, զիխի կողմը 45 սմ., իսկ ոտների կողմը 15 սմ.: Տարօրինակ կերպով դագաղը ուղղված է արևելքից արևմուտք, սակայն աստվոր կերպով գլուխն արևելյան կողմն է, Կավի հաստությունը հազիվ հասնի 2 սմ., իսկ խորությունն՝ առավելն 20 սմ.: Կավալա խուսի ծածկել են նաև սալաքարերով: Այս դագաղը հաղիվ հետո է քառասուն քալ հունարեն արձանագրության գտնված տեղից: Ինչպես երևում է, այս դագաղը մենակ չէ. կան թերևս ուրիշ-Ներսիս:

Նա արգելեցի աշխատանքը, կտրված խուսի կտորները դագաղին մեջ լեցնել տվի, սալաքարերով կրկին ծածկելով, ժամանակավորապես հողով ծածկել տվի:

Նրևույթը ըստ ինքյան շատ հետաքրքրական է, ես պիտի սպասեմ շուտավույթի կոմիտեի և որ ավելին է, նախագահի կարգադրության, այդ վիճակին մեջ երկար թողել կարելի չէ, թեև դագաղը տեղից շարված չէ:

Չմոռանամ ասելու, որ դագաղի մեջ մնացած է միայն մի գանդ, հողի մեջին դտա երբեք հատ ատամները:

Էմիաժին,
9 հունիսի, 1926 թ.

Գ. ՊՂԳ ԿՈՄԻՏԵՆ

Դեպի Այդր լիճ տարվող կլեկտրական թևերու համար մի սահմանում փորում էին խոր հորեր՝ սյուններ տնկելու համար: Այդ հորերից մեկում, որուն լայնությունն ու երկայնությունն է (չուրաքանչուր կողմը 2,30 մ., խորությունն է 1,76: Նորի բացվածքը ճշտիվ համապատասխան է երկրի շորս կողմերուն. հյուսիսային կողմին վրա հանկարծ, 85 սմ. խորության վրա երևացեր է մի կարաս: Անմիջապես ինձ լուր հասցրին մեքինները. որոնք հսկում էին այդ գործերուն վրա: Լսելուս պես դնացի, բայց էլստեղ էլ մինչև հասա բանվորներ արդեն կարասը հողից հաներ էին: Մեջը լիքն է եղեր հողով մինչև բերանը, բայց հողի հետ խառն գտել են մի բանի մարդկային ատամներ:

Կարասի բարձրությունը է 58 սմ., բերանի տրամագիծը 23 սմ., փորի տրամագիծը՝ 49--50 սմ., ներքևի մասը՝ 15 սմ., ունի երկու ունկ. կրկու կողմի վրա և մի երկգ բլուրված կնսից վերև: Ներքև ամբողջովին ծակ է, կարասը ուրիշ կտրվածք չունի. ինչպես երևում է, ներկված էլ է եղել: Տարա և պահեցի Զվարթնոցում: Սակայն ինչ որ հետաքրքրական է. այն է, որ այս բառակուսի հորին հարավ արևելյան անկյունում 1,42 սմ. խորության վրա երևում են մեծ քարերու ծալքեր, որոնք ինձ ենթադրել են տալիս մի փլատակ շենքի քարեր: Ընչտ նույն կողմին վրա կա մի բլուր, ամենայն հավանականությամբ այդ բլուրի տակ թաղված կա շենքի փլատակ. որուն քարերուն պիտի լինին այդ երևույթները:

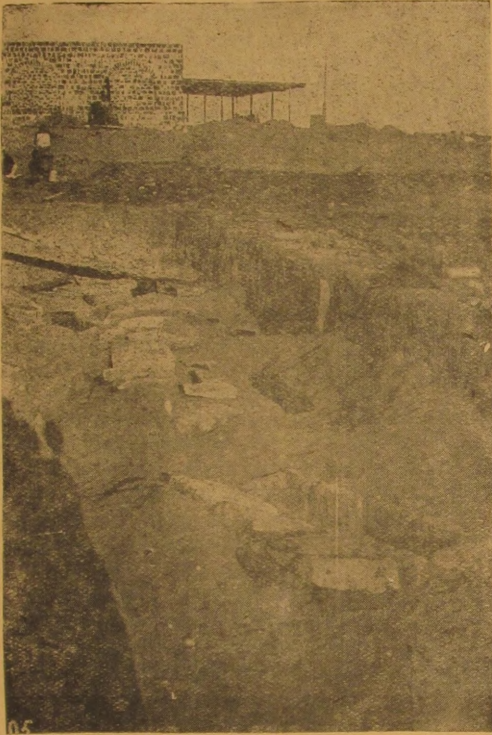
Էմիաժին
9 հունիսի 1926 թ.

II. ՏՆՎԵԿԱԿՈՒ ԱՅԳԵԳՈՒՄԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
 ԶՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԱՅՐԻ ՎՐԱ ԿԱՏԱՐՈՒ
 ՓՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ամեն օր դիտում եմ փորումները: Մինչև օրս հազիվ 70—80 սմ. խորության փորված է, և ուշադրության արժանի մի բան դուրս եկած չէ բացի երկու կտոր սալաքարերից, որոնք գրեթե նման են կավե դագաղի վրա ծածկված սալաքարերին:

Փորվածքի արևելյան կողմը, ուղիղ ճանապարհի և

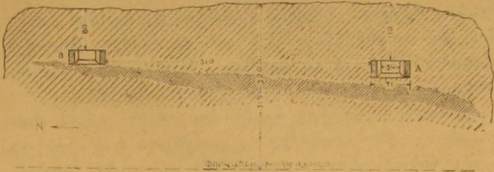

Նկ. 255. Հռիփսիմեի մոտ զամբարանների պեղումներ, 1930 թվին:

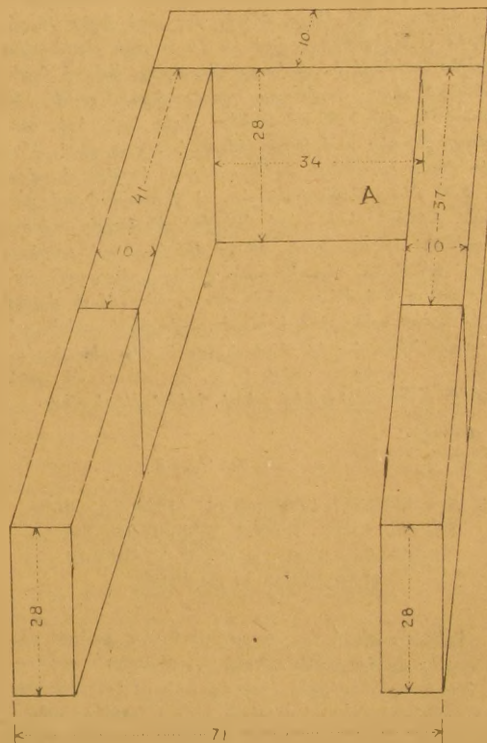
հիմնվելիք շենքի միջև, բացվել են տարօրինակ ձևով երկու դերեզմանների ծայրերը, ինչպես կերևին (պատկ. 256) A և B կետերի ներքևները:

Դերեզմանների գտնված կողմը (արևելյան կողմ) ուղղ աւթողջովին մի տարօրինակ լիցք է, ամբողջ շնորհիվ մինչև այսօր բացված խորության վրա լիցքը կաղմբված է ավազախառն գետնուր մեջ գտնվող հղկված և մասամբ կլորացած խիճերով, որոնց մեծություները գրեթե հավիթի չափ, թիչ ավելի մեծ կամ փոքր ուստի այս շերտը այնքան անհաստատ էր, որ հետզհետե ինքնին փլուզում էր: Տեսա որ այսպես ինքնին փլուզվում, անակնկալ կերպով պիտի թափվին առանց գերեզմանների քնուկվող որոշելու, ստիպված եղա վերևից բարակ շերտեր վերցնելով մինչև գերեզմանին հասնել: այնուամենայնիվ դարձյալ ստեղծեմ մի մասն փյափ. մնաց մի-

այն վերջին մասը: Վերևի խիճն ու ավազը մաքրելուց հետո, պարզվեց, որ գերեզմանը շինված է դագաղածև մի արկղ, կողքերին դրված անթուրծ ալյուսներ: աղյուսների երկայնությունը 37-ից մինչև 42 սմ., իսկ բարձրությունը՝ առ առավել 10 սմ., ինչպես կտեսնինք չափադրված դժագրության մեջ A նր-

Պնկ. 256. Այգեգործական ընկերության (Հռիփսիմեի մոտ) փորումների ժամանակ հայտարարած զամբարանների դիրքը շանակված: Աղյուսների բարձրությունը կամ արկղի խորությունը 28 սմ. է: Արկղը արևելյան կողմից նեղ է. մեջը զուտ գատարկություն, 34 սմ. լայնություն ունի, իսկ գնալով դեպի արևմուտք լայնանում է և հասնում 50 սանտիմետրի: Ա Գերեզմանի վրա սնչարժ միս-

Նկ. 257. Այգեգործական ընկերության (Հռիփսիմեի մոտ) փորումների ժամանակ հայտարարած A զամբարանի չափերը:

ցած ցարերի շափու նշանակված է, իսկ առջևի ցարերի վրա, որ բացի բարձրությունից երկարության շափու չէ նշանակված, պատճառն այն է, որ ինքնին փլշելով փշրված են արկղը ձևացնող կողերի անթուրծ աղյուսակները, կտորների վրա հազիվ հնարավոր եղավ բարձրություն և հաստություն չափելու:

Գերեզմանի հատակին, բացի մի քանի փտած ոսկորներից ուրիշ ոչ մի առարկա չգտնվեց: Գտնված ոսկորները միմիայն ոտքերի մատներին և սրունքի մասերն էին. սրանից հայտնի եղավ, որ մեռելը թաղված էր արևմուտքից դեպի արևելք: Գերեզմանին կեսին հետքը չընթաց, որով անհայտ մնացին կողերը, գլուխը և այլ մասերը: Սրանից և հետևցնում են, որ մի ժամանակ այս գերեզմանները պրպարով են և վրայի կափարիչ սպաղարերը օգտագործվել են ուրիշ հետնադուս մեռելների համար:

Ե գերեզմանից հազիվ ազատվեցին արկղի երկու կողմի երկու քարերն առանց տեղից շարժվելու. արևելյան մասում արկղը փակող քար չկար, իսկ արևմտյան մասում A գերեզմանի նման արկղը ձևացնող աղյուսակները կորած էին: Մնացորդ մասի մեջ, ինչպես երևում է B լուսանկարին մեջ կան միայն սրունքների ոսկորները և ոտի մատերի ոսկորները բուրդովին փտած: Գերեզմանին մեջ ոչ մի օտար առարկա չգտնվեց: A ե և B գերեզմանները մեկ գծի գրա միմյանցից հեռու են 5,1 մետր, միայն B գերեզմանը մի քիչ բարձր է: Արկղները դրված են մի ավաղի շերտի վրա ինչպես կտեսնվի իմ չափագրության մեջ: Ավաղի հորիզոնական շերտը հավասար բարձրություն չունի, 30 սանտիմիտր մինչև 80 սմ թանձր տեղեր կան, իսկ այս ավաղի շերտից ցած նույն ավազախառն լիցքն է, ինչպես վերևն էր: Մինչև այժմ արևելյան կողմից փորված են 3,20 մետր մոտավորապես, չի վերջանում ավազախառն խիճերի լիցքը. իսկ հյուսիսային կողմը ամբողջ փորվածքի երկարության, 50-ից մինչև 80 սմ. ամենավերին խճախառն շերտից ցած, միմիայն խտացած մատեր ավաղ է և խիտոս անհաստատ, հեղահեղտ փլշում է, և մեջքը ուղիշ չի երևում: Հարավային և արևմտյան կողմերը խիտ կարծր բնական հող է, միատեսակ շերտեր են և երբեք սպասելի չէ չէ, որ մեջքը մի բան գտնվի: Այնուամենայնիվ պիտի հսկեմ մինչև վերջ:

Էջմիածին

8 սեպտեմբեր 1927

Ե. ՊՁՊ ԿՈՄԻՏԵԻ ՈՐՈՇՈՒՄՈՎ 1928 ԹՎԻ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 23-ԻՑ ՄԻՆՁԵՎ ՀՈՎԻՏԵՄԲԵՐԻ 9-Ը ՍԱՀԱՐԱՆՈՅԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ԿԱՏԱՐԱՐՈՒՄ
ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՏԵՂԵԿՎԵՐԸ

Իրևանից դեպի Վաղարշապատ հասող Զանգու գետի առվից մի ճյուղ Ջվարձուցի հնագիտական սահմանի հյուսիսային եզերքից ծովելով մտնում է հնագիտական սահմանի մեջ և քավական երկար հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք հոսելուց հետո դարձյալ ծովում է հարավարևելքից դեպի հյուսիս-արևմուտք և հետո զանազան ուղղություններ ստանալով գնում է մինչև Ալիբեկու գյուղը:

Առվի սառ հարավ արևելքից դեպի հյուսիս արև

մուտք հասող մասի վրա, կրկարան ուսումնայ Կոյաքել էր մի հեղեղատ և ջրի մեծ մասը գնում էր առվից: Գուրս՝ հյուսիս արևելքից դեպի հարավ արևմուտք Առվի պատաստումից գոյացած հեղեղատը մոտավորապես երկու մետր լայնություն ուներ, իսկ մշտահոս ջուրը հատակը հեղահեղտ քերելով խորացրել էր մինչև 35—40 սմ: Որովհետև այս պատվածքը վնաս էր տալիս մայր առվին և մեծ քանակությամբ ջուր անօգուտ կորչում էր, այս անտեղության առջև, առնելու համար Ջրային վարչությունը 1927 թ. բանվորներ էր ուղարկել պատվածքին դեմ հողաթումբ կազմելու համար: Վարչությունից ուղարկված բանվորներն առվի պատվածքը լցնելու համար, որտեղ որ կավային հող կար փորել և տարել էին լցնելու պատվածքին մեղ: Ահա այդ աշխատանքների ժամանակ, առուից 35—40 մետր հեռավորության վրա, հեղեղատի աջ եզերքին, երևան է գալիս մի խեցեղեն դազալ: Առուի շրջակայքում հող փորելու և փոխադրելու աշխատանքները դադարեցնելու համար, Ջրային ընկերության պաշտոնապետ հայտնելուց հետո, անմիջապես տեղեկություն տրվեց Սրևան, ՊՁՊ Կոմիտեին: Կոմիտեն, անմիջապես փր ներկայացուցիչներն ուղարկեց դազալը գտնված հողամասը կանոնավորապես պեղելու, և շրջակայքը ուսումնասիրելու համար: Այս միջոցին խեցեղեն դազալը չափազորվելուց և լուսանկարվելուց հետո, դրվեց էջմիածին հնագիտական թանգարանը:

Սակայն, որովհետև դազալը հանված ժամանակ նկատվել էին նաև ուրիշ կետեր մոտիկ հողամասերի մեջ, որոնք ցույց էին տալիս նույնանման գերեզմանների գտնվելու հավանականություն, ոտտի Ջրային վարչության հատուկ դիմումներ կատարվեցին, որպեսզի ընդմիջտ ազատեն այդ մասը որոզումներից, որով փշանում էին հողի տակ գտնված պատմական արժեքները:

Պետք է խոստովանել, որ Ջրային ընկերությունը հեղեղատը ամրացնելու համար բավական աշխատանք կատարելին հետո, երբ սնագուտ եղավ, առվին ուղղությունը փոխել օղվեց, որով ընդմիջտ ազատվեց այդ ուղղումներից:

Նախապես հանված դազալը շատ խոր հետվյան հատկանիշներ ցույց տվեց և զրեթն առաջին օրինակը թվեցավ հնագիտության մեջ իր ձևով, ուստի Կոմիտեն որոշեց, որ որչափ կարելի է, շուտով պեղվի այդ հողամասը և կորուստից ու փլացումից ազատվեն այնտեղ նեթադրյալ պատմական և գիտական արժեքները: Կոմիտեի այդ որոշման իրագործումը ինձ հանձնարարված լինելով, 1928 թվի սեպտեմբերի 23-ին ես սկսեցի աշխատանք այդ ուղղությամբ:

Նախապատրաստական աշխատանքը կատարելուց հետո սեպտեմբեր 26-ին ձևանարկեցի պեղման:

Թեև ծածկված հնագույն գերեզմանների հայտնի նշաններ ցույց տվող հողաբազումներում էր հեղեղատի աջ կողմը՝ Զանգուի առուից դեպի հարավ արևմուտք, սակայն ես սկսեցի պեղել հեղեղատի ձախ կղզից, որպեսզի, ըստ պեղման կանոնի, հեռվից մոտենամ դեպի նպատակակետ՝ լավ քննելու համար շրջապատը, հողային շերտերը, և որ ավելին է, հեղեղման ես կուսկարեքի էր և հարկ է քննել Կեթերի. որովհետև

1927 թվին գտնված դագաղը հանված էր սույն իսկ հեղեղատի աջ ափին:

Նվթարություն մեջ սխալված չէի, հեղեղատը սովազենրից մաքրելու և խորացնելու աշխատանքի երկրորդ օրն իսկ, նախորդ տարվա գտնված գերեզմանի արինակով, երևաց դագաղի վրա ծածկված մեծամեծ սալաքարերի շարքը: Այն կասկած չկար, որ գտնված էր առաջին դերեզմանը, միայն հարկ էր զգուշությամբ մոտենալ և մանրամասն քննել գերեզմանի դիրքն ու կազմությունը: Առանց մեծ սալաքարերը տեղից շարժելու, սկսեցի մաքրել տալ քարերի շուրջը և խորացնել լիովին համոզվելու համար, նախ իսկապես մի հնարարյան գերեզման լինելուն, հետո պարզել նրա մեք և արևելադուրությունը: Այս գործողության շնորհիվ, շուտով հայտնի եղավ, որ իսկապես, հայտնաբերվածը մի հնարարյան գերեզման էր հյուսիս արևելքից դեպի հարավ արևմուտք դրված և սալաքարերի ներքև երևում էր խեցեղեն դագաղի շրթունքի մի մասը և դագաղի խեցեղեն կափարիչներից մեկ հատին ծայրը:

Գերեզմանը ծածկող սալաքարերի միայն մաքրելուց հետո, վերցնել տվի քարերը և զգուշությամբ բանալ տվի դագաղը:

Դագաղը, հատկապես շինված խեցեղեն թրծված և ամ հաստությամբ տախտակներով ծածկվելուց հետո, մոտավորապես 15—20 սմ. հաստությամբ ավազախան հող լցվելուց հետո, վրան շարված էին անտառ սալաքարեր: Դագաղի վրա իբրև ծածկույթ դրված խեցեղեն թրծան շորտ տախտակների միայն երկու հատ կային, մյուս երկուքը անհայտացած էին: Տեղում մնացած կափարիչներից մեկին մեկ եզերքն ընկած էր դագաղին մեջ, իսկ մյուսը, որ դիտի կողմն էր, հաստատուն և անվնաս մնացած էր տեղի վրա:

Դագաղի վրա ոչ մի նշանագիր գոյություն չունեի, իսկ կափարիչների վրա խազված էին $\wedge$ այս նշանը, որոնք հավանորեն բրուտի նշաններն էին: Միայն դագաղի շրթունքները շինված էին կրիկ մուլլուրներով և եզերված էին կիսաբլուրակի նմանող մանր ցցուն վարդերով, որոնք հավանորեն դագաղը տակավին չթրծված, բրուտի մատերի եզերքի վրա սեղմումով ձևացած էին շուրջանակի Դագաղի, մեջ դատարկելով տեսա, որ ոչ կմախք կար և ոչ ուրիշ առարկաներ, մինչև բերանը լցված էր ավազախան հողով: Այս երևույթը կարծել տվեց ինձ, որ շատ վաղ ժամանակ, այս դերեզմանը փորված և զուցե կողոպտված էր:

խեցեղեն դագաղի երկարությունն էր 1,75 մտ., 4/5-ի կողմի լայնությունն էր՝ 47 սմ., ոտների կողմը՝ 35 սմ., իսկ խորությունը՝ 28 սմ., ոտների կողմը, հասակի մոտ դագաղի ուներ մի ծակ մեկ սանտիմետր տրամագծով:

Այս անաչին դերեզմանը մաքրելուց հետո, աշխատեցի դագաղը անվնաս հանել, սակայն հնար չեղավ. թե՛ հստակություն և թե՛ հեղեղատից ծածկ խոնավությունից այնքան խիստ էր, որ տեղից շարժելիս մի րանի կտորի բաժանվեց. այնուամենայնիվ կտորները պահպանված կարող էին փոխարինել էջմիածնի հնագիտական թանգարանը:

Առաջին գերեզմանից փոքր ինչ հարավ արևմուտք, մոտ երկու մետր հեռավորության վրա, երևում էր մի

ուրիշ գերեզմանի վրա ծածկված սալաքարի մի ծայրը: այս մասի վրա ևս շարունակեցի պեղումը. հողը մաքրելուց հետո ամբողջապես երևաց Մ 2 գերեզմանը հորնք անտառ մեծ քարերով ծածկված, որուն ամբողջ երկարությունն էր 2,40 մետր: Ուստի փորումները շարունակելով, քարերի շուրջ հողը մաքրելուց և մեծ քարերը հեռացնելուց հետո, որչափ որ խորսույնն տվի, խեցեղեն դագաղի հետքը չերևաց:

Այս գերեզմանում թեև խեցեղեն դագաղ գոյություն չունեի, այնուամենայնիվ որոշվեց որ, մեռելը թաղված էր գրեթե արևելքից արևմուտք: Գլխի կողմը մնացել էր գանգի մի մասը, որը բացվելուն պես փոշիացավ, ուրիշ կմախքների հետքեր գրեթե չերևացին, գտնվեցին միայն երեք հատ սեղանատափ և մի քանի ատամների փշրանքներ, թեև խեցեղեն դագաղ չերևաց. սակայն շատ հավանական նշաններ երևացին, որ մեռելը դրված էր փայտե դագաղի մեջ և դագաղը դամված էր երկաթի գամներով. որովհետև գերեզմանի և գերեզմանի ամբողջ երկարությամբ գտնվեցին 25—26 հատ երկաթի գամերի նմանող կարճ և ժանգոտած փշրանքներ, որոնց վրա, ըստ երևույթին դեռ կպած կային փայտի փտած հետքերը: Գերեզմանի հողը քիչ ավազախան սև գույն ուներ ամբողջովին և նուր փոշիացած:

Այս Մ 1 և 2 գերեզմանները, որոնք անակնկալ կերպով բացվեցին, 8,40 մետր երկարությամբ և 2 մտ. լայնությամբ հեղեղատի տակ արտաքին մակերևույթից 90—95 սմ. խորությամբ մեջ էին. եթե ենթադրենք, որ նախապես հեղեղատի շուրջ քերած էր մոտավորապես 30—35 սմ. հաստությամբ մի հողի շերտ վերևից, ուրևան այստեղ մեռելները թաղված էին 1,20—1,30 մ. խորությամբ մեջ:

Այս 8,40 մտ. երկարությամբ, 2 մտ. լայնությամբ երկար փոքր դրեթև մի մետր խորության վրա կազմում էր հետևյալ շերտերից:

Ավազի անմիջապես ներքև 18 սմ. հաստությամբ կավային հող:

Կավային հողի ներքև 20 սմ. հաստությամբ սևագույն բարակ ավազի շերտ:

Ավազի շերտի տակ անհավասար չափով մոտավորապես 28-ից մինչև 32 սմ. հաստությամբ կավային րնական կարծր հող:

Ինական հողի ներքև 15—20 սմ. հաստությամբ շիկագույն ավազի շերտ:

Ավազի շերտի տակ կավային կարծր հող, որուն մեջ գրված էին դագաղները:

Թերևս այս ավազուտ հեղեղատին մեջ կային նաև ուրիշ հետաքրքրալի գերեզմաններ (ինչպես հետո հաստատվեց). սակայն, որպեսզի գործը չընդհատվի և շուտով հասնենք մեր ծրագրած հողամասին, սկսեցի փորել տալ դեպի հյուսիս սկսելով Մ 2 գերեզմանի կողմից: Այստեղ աշխատավորներս երկու մասի բաժանելով, երկու կետի վրա առաջ էի տանում պեղումները: վերին շերտին վրա 30—40 սմ. խորությամբ մեջ երևաց մի կարասի փշրված բերան: Ամեն հնարավոր միջոց գործ դրի. որ գեթ այդ կարասը, եթև ոչ ամբողջ, դոնև վերակազմելու հնարավոր միջանկի մեջ հողից հանեմ. սակայն, անկարելի կգավ միջոց հողը դատարկելիս ուր

զնն ինքնին փշրվում էր: Մեջ ունէլ շտանկից, բացի հողից: Կճուճը հողից չհանած ըստ հնարավորութեան կափարկից և թողի իր տեղում՝ վերատն ճողով ծածկելով: Կճուճի շտանկներն հետևյալներն են. բերանի տրամագիծն է 16 սմ., փորի տրամագիծը՝ 40 սմ., իսկ բարձրությունը 48 սմ.:

Կճուճը գտնված տեղից առաջ տանելով պեղումը, գրեթե մոտավորապէս նույն շերտի մէջ (40—60 սմ. խորութեան վրա) երևացին միմյանց կպած զույգ դիմադմաններ. գլխի կողմերը թեև միմյանց կպած էին, սակայն ուղղութիւնները միանգամայն տարբեր: № 3 գերեզմանը ուղղված էր արևելահարաւոր ղեպի արևմտահարավ, իսկ № 4 գերեզմանը ուղղված էր ղեպի հյուսիս, փորի մէջ ղեպի արևմուտք շեղումով, հեցեղէն դազաղներից ավելի բարձր շերտի վրա այս № 3 և 4 գերեզմանների գոյութիւնը ընտանաբար ինձ ենթադրել տվեց, որ այս երկու գերեզմանները ժամանակակից չեն խեցեղէն դազաղներին և ավելի ուշ ժամանակի թաղվածներն են:

Նախապէս բաց արի № 3 գերեզմանը՝ վրան ծածկված մեծ քարեր վեցնելով, որոք շատ նման էին կապելից դազաղի վրա ծածկված մեծ սալաքարերին, թե՛ տեսակով և թե՛ ձևով: Մեծ քարերի տակ, փոխանակ դազաղ գտնելու, մեծ սալաքարերով շինված մի արկղ էր կազմված մոտավորապէս 90 սմ. խորութեամբ: Արկղը ձևացուցր էին գլխի և ոտի կողմերն մեկական սալաքարերով, աչ և ձախ կողմեր երեք և շորս անհավասար լայնութեամբ սալաքարերով: Արկղի միջի կողմից երկարութիւնն է 1,93 մտ., իսկ լայնութիւնը՝ 63 սմ.: Որովհետև լուզեցի այս արկղը քանդել, սկսեցի զգուշութեամբ շերտ առ շերտ միջի հողը դուրս հանել: Արկղի մէջ հատակից մինչև բերանը ավազախառն հող լեցված էր: Սակայն հակառակ իմ մանրակրկիտ խուզարկութեան արկղի միջից ոչ մի առարկա չգտնվեց, բացի մութ կանաչազօլց մի շիշի փորոք և մի կաղնի մեծութեամբ կպատագուրն ուլունք: Կային նաև մի երկաթյա սլաքի մաս և մի քանի հատ կլորացած պեմզայի կտորներ: Արկղի մէջ լեցված ավազախառն հողի մէջ չէր երևում նաև կմախքի աճուկացած բարակ փոշին, որ նախորդ գերեզմանների մէջ հայտնի էին իրենց սևագույն նուրբ փոշիով: Սույն գերեզմանը մինչև ներքև քննելուց հետո, հողը կրկին լեցնել տվի տեղը և իրեն սալաքարերը շարել տվի վրան. ամբողջ գերեզմանը վերնտնի հողով ծածկեցի, այնպէս որ, այսօր իսկ կարելի է տեսնել անվթար վիճակի մէջ:

№ 3 գերեզմանին կից № 4 գերեզմանը վրան ծածկելով ուներ անհավասար երկարութեամբ և լայնութեամբ անտաշ մեծ սալաքարեր և անկանոն շարված: Ծածկելի թարևը վերցնելուց հետո ներքև ոչ քարաշեն արկղ գտաւ, ոչ կմախքներ և ոչ ուրիշ առարկաներ:

Մինչ բանվորներին մի մասը բաց էին անում № 3 և 4 գերեզմանները, մյուս բանվորներս բաց արին № 5-րդ և 6-րդ գերեզմանները, որոնք կայուն էին քիչ ղեպի հյուսիս արևելք, ավելի մոտ Ջանրուի առուին: № 5 գերեզմանը ուղղված էր հարավից ղեպի հյուսիս. վրան ծածկված էր շորս անտաշ ճարտարաւոր քարերով: Ծածկելով քարերը հետադննելուց հետո, երբ հողերից մտ-

րլովեց և փորվեց, մեք ունէլ շտանկից, ոչ կմախք գոյութիւն ուներ անտաշ և ոչ էլ որիշ իրեր: Ուստի ձեռնարկեցի № 6 գերեզմանի բացմանը, որը կգտնվեր № 5 գերեզմանից քիչ ղեպի հյուսիս:

Արտաքին երևույթով № 6 գերեզմանը կգտնվեր միևնույն հողաշերտի վրա, ինչպէս № 5 գերեզմանը, (40—60 սմ. խորութեան մէջ), ինչպէս № 3 և 4 գերեզմանները, միայն թաղման ուղղութիւնը տարբեր էր, գրեթե նման էր № 3 գերեզմանի ուղղութեան, այսինքն արևելքից ղեպի արևմուտք: Նմանապէս թաղման ձևը գրեթե նման էր № 3 գերեզմանին: Վրան ծածկված անհավասար մեծութեամբ երկարավուն անտաշ քարերը հեռացնելուց հետո, երբ հեռացվեց նաև 15—20 սմ. հաստութեամբ հողաշերտը, երևաց որ այս գերեզմանը ևս շինված էր մեծադիր բարակ սալերով արկղաձև և անկախ վերև ծածկված անտաշ քարերից, առանձնապէս արկղը ևս փակված էր 90-ից մինչև 115 սմ. երկարութեամբ, 45-ից մինչև 78 սմ. լայնութեամբ սալաքարերով: Այսքան խնամքով շինված այս գերեզմանը ինձ հույս տվեց, որ անձեռնմխելի մնացած է և այնտեղ կգտնուի գեղ մասդիտական հետաքրքրական առարկաներ: Մասկայն այստեղ ևս հույսս պարտւ պ եղավ. երեսից մինչև հասակը շերտ առ շերտ խնամքով խուզարկելուց հետո, ունէլ շտանկից, բացի մի քանի ոսկրի փշրանքներից և կլորացած մանր պեմզայի կտորներից:

Ինչպէս քիչ առաջ գրեցի, որ այս շորս գերեզմանը և կճուճը դուրս կգան այժմյան հողի մակերևութից 48-ից մինչև 60 սմ. խորութեան մէջ, սակայն ի նկատի ունենալով առկա պատուով ծածկելու համար այս մասից հանված, 15-ից 20 սմ. հաստութեամբ հողը, նաև տեղի փորի ինչ զարկվար լինելուն պատճառով անձրևների մաշցումը, պետք է որ ի սկզբան այս գերեզմանները լինեն առնվազն 80 սմ. մինչև 1 մետր խորութեան մէջ. որովհետև ավելի բարձր շերտի մէջ քան № 1 և 2 գերեզմանները, որոնց խորութիւնը կհասնէր առնվազն 1,30 մ.:

Առուի պատուվածքի մոտ, ձախ ափի վրա, վաղուց երևում էր հողի մէջ թաղված մի քարի ծալը, որը շատ նման էր մյուս գերեզմանների վրա ծածկված քարերին: Ուստի 6-րդ գերեզմանից հետո ձեռնարկեցի այդտեղի պեղման, ուր իսկապէս դուրս եկավ № 7 գերեզմանը: Սովորական սալաքարեր հավաքելուց հետո, դուրս եկավ № 2 կավը դազաղը: Սակայն № 7 գերեզմանի մէջ № 2 կավն դազաղը շատ վնասված էր վրայից մշտապէս հոսող ջրի խոնաղութիւնը շափազանց խիմեցրել էր, այնպէս որ ամենայն զգուշութեամբ անգամ շուրջը փորելիս թափվում էին կտորներ: Առաջին դազաղի նման վրան ևս չունէր թրծուն կավից կափարիչներ, անտարակույս հին ժամանակ այս գերեզմանը ևս կողոսյուտի ենթարկված էր, որով հետև կափարիչի կտորներ երևում էին դազաղից բավական հեռու՝ հողերի մէջ խառնված: Դազաղի մէջ, բացի մասամբ ավազախառն հողից, ոչինչ չկար, սակայն դազաղի շափը և արվեստագործութիւնն այնքան նման էր № 1 դազաղին, որ, համարուել միևնույն բրտ վարպետի գործն էին: Նույնիսկ գոյութիւն ուներ ոտի կողմի փորրիկ ծովը:

№ 2 դազաղը թեև կտորաված, հանելով եծմիտ-

սի թանգարանը ուղարկելուց հետո, ձեռնարկկցի հեղե-
րատի աջ ափին վրա դազաղի գոյութիան նշաններ
ցույց տվող մի տեղի պեղման, ուր նախորդ տարին
կոմիտեի ներկայացուցիչները հավաքել էին ոսկրների
փշրանքներ և կափարկի կտորներ: Թեև ճիշտ միևնույն
տեղում չգտնվեց դազաղ, այլ մեկ և կես մետր դեպի
հարավ, այնուամենայնիվ 50—60 սմ. խորութունից
դուրս եկան դազաղը վերևից ծածկող մեծ քարերը:

Այս № 3 դազաղը գրեթե նույն ճակատագիրն էր
ունեցել ինչ որ № 2 դազաղը: Հեղեղատից անդադար
ճառը շրերի խոնավութունը խորապես ազդել էր: Դա-
զաղի վերին երեսը ծածկող մեծ քարերը դուրս եկան
50-ից 60 սմ. խորութուն վրա. դազաղի խցեղեն կա-
փարկներն ևս ամբողջ չէին, ինչպես նկատվում էր,
այս դազաղը ևս ազատ չէր մնացել գերեզմանակը-
կիտների խուզարկութունից: Դազաղի շինութեան ար-
վեստը նույնն էր ինչ որ նախորդներին: Եզրերը շուր-
ջանակի մույուրազարդ, մույուրներից ցցուն կերպով
եզերված էին փոքրիկ կիսաբլուրակներ, որոնք դեռ
կապը թաց եղած ժամանակ ձևացված էին երկու մատ-
ների սեղմումով: Թեև ամբողջ հնար չեղավ հանել հո-
ղից, այնուամենայնիվ ավելի արդյունավոր եղավ քան
մյուս իր նախորդները: Թեև աննշան բանավորամբ,
այնուամենայնիվ գտնվեցին հատուկտոր այնպիսի ա-
ռարկաներ, որոնք պարզեցին թե թաղվողի սեռը և թե
անոր տնտեսական բարեկեցիկ վիճակը: Անպայման մի
կնոջ գերեզման էր այս № 3 գերեզմանը, որ դազաղի
կարգով 3-րդն էր: Դիակը քնականաբար աճյունացած
էր, ոսկորների բնավ հետք չկար, սակայն մոտավորա-
պես կտրծքի տեղից գտնվեցին գունավոր և սպիտակ
մեծ ու փոքր ուլունքներ: Ուլունքներից երկուքը մեծակ
էին՝ բյուրեղանման և կարմրագույն, ձևով երկար և
բազալիմի հղկված ձև ունեին. հանգուցյալին կտրծքը
դարդարված էին քարերով:

Կային նաև միմյանցից մեծ ու փոքր մարգարտա-
նման, ծածկված ուլունքներ, մի հատ 5—6 միլիմետր
երկարությամբ ծածկված տափակ ուլունք գտնվեց, ո-
րուն մի երեսին վրա կար 8 սուլն նշանը, իսկ մյուս
երեսին վրա խազված էին գծեր միմյանց վրա հակա-
ռակ ուղղությամբ: Դարձյալ դազաղի մեջտեղի մասում
գտնվեց մատանիի նմանող ժանգակալած մի բեկոր,
որուն վրա կարծեք այժմ ևս երևում էին հազցված
մանր ուլունքներ. թերևս մեծ ակնքը կային կենտրո-
նում, սակայն այժմ ոչինչ չի երևում: Մարդու մնա-
ցորդներից գտնվեցին միայն երկու հատ սեղանատամ-
ներ: Դազաղը ուղղված էր հյուսիս արևելքից դեպի հա-
րավ արևմուտք, այսինքն գլխի կողմը հյուսիս արևելք.
Իսկ ոտների կողմը՝ հարավ արևմուտք: Դազաղի մեջի
կողմը, գլխի լայն կողմից մինչև մեջտեղ, գրեթե կի-
սը. սևացած մի գույն ուներ, կարծեք մրտած լինե-
ր. ոտի կողմը հատակի մոտ, ըստ սովորականի կար մի
ձակ մոտավորապես մեկ և կես սմ. մեծությամբ կամ
տրամագծով:

4-րդ դերեզմանի ծայրին, գրեթե նրա ուղղությամբ
կրևում էր կամեղան դազաղը ծածկող քարերի ծայրը,
ուստի վերջին անդամ լինելով ուղեցի բաց անել այս
գերեզմանը ևս և վերջացնել աշխատանքը: Ուստի երբ
8-րդ դերեզմանի 3-րդ դազաղը ուղարկեցի էրմիածնի

Թանգարանը. ձեռնարկկցի այս 9-րդ դերեզմանի սկզ-
ման:

Այս 9-րդ գերեզմանի վրա ծածկված սալաքարեր
ավելի խորն էին քան 3-րդ և 4-րդ գերեզմանների հա-
տակը (մոտավորապես նախորդ կավեղեն դազաղների
հավասար խորության վրա), հետևաբար վերև ստանդ
դազաղի գտնված գերեզմաններից տարբեր շերտի
տակ:

Սկզբից, դազաղի շրջապատն ամբողջ երևում էր.
հույս ունեի, որ այս 9-րդ գերեզմանի 4-րդ դազաղը
կարողանամ առանց կտորտելու անվնաս հաննմ: Ու-
ստի, նախ սկսեցի շերտ ևս շերտ երեսի հողը հանել և
մեջը խուզարկել: Բայց զարմանալի էր, որ մեծ ծած-
կված խցեղեն թրծուն կափարկներն ամբողջ չկային.
եղածներին էլ մի մի եզրերն ընկած էին դազաղի մեջ:
Բայց, որ ավելի տարրիսակ թվեց ինձ, այն է, որ դա-
զաղի հատակի միջին մասը ևս պատկաս էր, և այդ հա-
տակի բաց մնացած տեղին համապատասխանող շափով
կտոր բնավ գոյություն չուներ: Թե ինչ պատճառով այդ
վիճակին էր ենթարկված, այդ մասին մի հզրակացու-
թյան չկարողացա պալ: Դազաղին մեջ ոչ մի իրեղեն
գոյություն չուներ, միայն գլխի կողմը, դիակի թերևս
թիակի մի ոսկր էր կպած մնացել դազաղի հատակին:
Առանց պոկելու այդ կպած ոսկրը, աշխատեցի ամբողջ
հանել հողից այս 4-րդ դազաղը, սակայն ցավոք սըր-
տի, այս ևս հազիվ երեք կտորով փոխադրել տվի մին-
չև կաթը, և ուղարկեցի էջմիածնի թանգարան: Նշա-
նակելի պարագա էր դազաղի գլխի կողմից ներքին մա-
սի մրտավածի նման սևացած լինելը: Ոտների կողմը,
հատակի մոտ մեկ և կես սմ. տրամագծով գոյություն
ունեի մի ծակ:

Այս 9-րդ գերեզմանի 4-րդ դազաղը, որ ըստ ար-
վեստագործության ձևով նման, սակայն իր շափերով
տարբեր էր մյուս երեք դազաղներից. նա հետևյալ
չափերն ուներ.

1,70 մ. երկարություն՝ միջի կողմից:

0,43 մ. լայնություն՝ գլխի կողմից:

0,22 մ. լայնություն՝ ոտի կողմից:

0,26 մ. խորություն:

0,03 մ. հաստություն:

50 X 40 սմ ամբողջ մնացած մի հատ խցեղեն կա-
փարդի շափը:

Այստեղ վերջացնելով աշխատանքս, դազաղն ու-
ղարկեցի էջմիածնի թանգարանը, իսկ մյուս տարակա-
ները կենդակայացնեմ Կոմիտեին:

Սույն պեղումների ընթացքում. առանց կանխահա-
նեթաղություններ անելու տեղի և դիրքի մասին, հե-
տևյալ տպավորությունները կարձանագրեմ այստեղ:

1. Իմ պեղած ինչ գերեզմանով չի սահմանափակ
վում այս գերեզմանատունը, դեռ շատ կան ուրիշ գե-
րեզմաններ հեղեղատի աջ և ձախ կողմերում ընդար-
ձակ հարթ տարածության վրա:

2. Ուրող գերեզմաններն անձնունիելի չեն մնացած.
Ինչպես երևում է. շատ հին ժամանակի բացգլավ և կո-
ղպտված են:

3. Վերևի և ներքևի շերտերուն մեջ թաղվածներ
թեև տարբեր ժամանակի են. սակայն ոչ շատ հույս

միմյանցից, որովհետև վերևի ծածկույթները միևնույն տեսակի բարեբրով և միևնույն ոճով են:

4. Նկատի ունենալով 2-րդ գիրեղմանին անդապառ կամ փայտյա դագաղ լինելու հանգամանքը, կարծում եմ, որ կավե դագաղը հանգուցյալին տնտեսական բարեկեցիկի փնձակին հետ կապ ունի, գուցե ամեն դասակարգի համար մատչելի չէին թրծված խեցեղեն դագաղները:

գ. ԶՎԱՐԹՆՈՅԻ ՍԱՀՄԱՆԻՆ ՄԵՋ 1929 ԹՎԻՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵԿԱՄ ՆԱԽԱՊԱՏՄԱՆԻԱՆ ՄԻ ՆԱԳՈՒՅՆ ԳԻՐԵՋՄԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Այս նոր գերեղմանը գտնվում է անցյալ տարվա իմ պեղումներից արևելք մոտավորապես 150 մետրի վրա,

և շատ մոտ է հունարեն արձանագրությունը գտնված տեղին: Մի քանիսն ասում են, որ շատ հաճախ շուրջ հունարեն լեզվով գրված լինելու էր, որ այստեղից դեպի վարժադար դնացող տրակտորների դռները հանել էր ծածկույթի մի մեծ բարը, որտեղ և պեղում կատարվեց և հանվեց մի կավե դագաղ: Այս դագաղը շափազանց հետաքրքրական է այն տեսակետով, որ իմ անցյալ տարվա հանած դագաղներից բոլորովին տարբեր է իր ձևով:

Էջմիածին
17 ապրիլ 1929

ՂԱԿԻ-ՂԱՐԱՅԻ ՆԱԽԱՊԱՏՄԱՆԻԱՆ ԳԻՐԵՋՄԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Մի շատ կարևոր նորություն:
Վերջին ճանապարհորդություններս վերադարձիս հանդիպեցա Հաչի Ղարա գյուղը նախապատմական գերեղմանները անգամ մը ևս մանրամասն քննելու համար, այդ միջոցին ինձ լուր տվին, որ գյուղի մոտակա քարահանքին մեջ բարի 2—3 մետր շերտի տակից գտնվել են խեցեղեն անոթներ, անմիջապես դնացի քարահանքը, բայց արդեն ուշ էր, խեցեղենները բոլորովին ջարդվել էին և գտնված տեղին վրա բարի մանրուքների մի ահապահի կույտ էին կազմել, որ ինձ համար անհնար էր այդ մեծ քարակույտը հեռացնել և ներքևը քննության ենթարկել: Ուստի բավականացա նույն քարհատ վարպետներին հորդորելով, որ ուրիշ անգամ պատահելիս, առանց ձեռք տալու և իրեղենները տեղից շարժելու մեզ իմացնեն և տեղին, վրա աշխատանքները դադարեցնեն:

Մի բանի օր սուսը կրկին պատահել է նույն քա-

րահանքին մեջ նույնտեսակի մի դեպք (1910 թվականին ևս գտնվեց նույն տեղը եկեղեցվո շինության համար քար կտրելիս): սակայն փոխանակ իրենց եղած պատվերը հիշելու, խեցեղեն ամաններից երկուքը, որ անվնաս հանել են, բաժանել են իրենց մեջ: Իսկ մյուս կոտորվածները թաղվել:

Ինչպես կտեսնեք, շափազանց կարևոր մի հարց է թե երկրաբանական և թե պատմական տեսակետով այս ավելի քան երեք մետր հաստությամբ բարի շերտի ներքևից այն խեցեղենների գտնվելը (1910 թվականին գտնվել են մանր ու խոշոր ամաններ ևս), ուստի հարցը ներկայացրեք Ալեքսանդր Իվանիչի (Թամանյան) ուշադրության, և ինչ փութանակի կարգադրություն որ կանն անմիջապես հաղորդեցեք մեզ, որպեսզի հարկ եղածը անենք: Իմ կարծիքով, այստեղ թե երկրաբանական թե հնագիտական լուրջ քննություն է հարկավոր:

Էջմիածին
3 նոյեմբեր 1924

ԳԵՂԱՐԴԱՋՈՒԻ ՄԵՋ ԿԱՏԱՐԱԾՄ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Ներկա տարվա հոկտեմբեր ամսի մեջ էր, որ Կույսուրյաչի Պատմության Ինստիտուտն ինձ հրավիրեց մասնակցելու և ղեկավարելու պեղումներն այն հողափորի վրա, որը Գեղարդաձորի լեռնալանջին վրա նախապես Ինստիտուտը ստուգողական պեղում էր կատարել:

Ներկայից թեկնեցին հոկտեմբերի 20-ին և պեղման գործողություններն սկսեցին 22-ին:

Պեղման վայրն արևմտի մի թեք զառիվայրի վրա էր, որ նույնիսկ առողջ մարդու համար զլխապտույտ էր առաջացնում: Նախապես թեք դարձանոցը, որի վրա

հազիվ թե բանվորին հանդիստ տեղ կար աշխատելու, հետզհետե ընդարձակվեց, որ թե բանվորին համար աշխատելու տեղ բացվեց և թե ինձ համար, որպեսզի կարողանամ ամեն կողմ մտնել և հետազոտության ենթարկել:

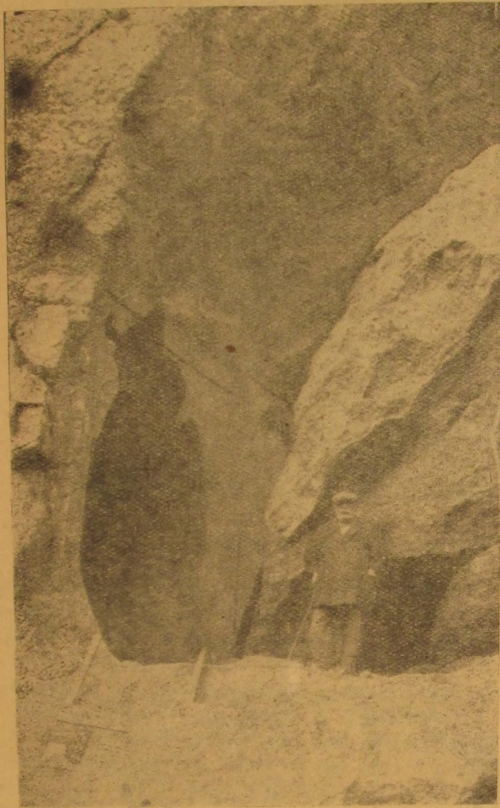
Նուսանկարը միայն ուղիղ գաղափար կուտա պեղման տեղի թեք գոտիվայր դիրքի մասին: (Տես նկար 258):

Այսօրինակ լանջի վրա երևան եկած էր մի փլվածքի ծակ, որ հազիվ մուտք կուտար մի մարդու և այս ծակից ներս ելեցածը մի որմնակամարի մասն էր և մի քանի ստալակափոր քանդակներ: Բայց որմնակամարն և ստալակափոր քանդակագործությունն այնքան մաքուր արտատաշ էին, որ չէր կարելի ենթադրությունների միջ-

* Արտատաշում ենք Կույսուրյաչի Պատմության Ինստիտուտի հրատարակած «Նյութեր հին Հայաստանի պատմության» ժողովածուի երեսմ, 1935 թ., փոքրիկ կրատատեսի:

տառջ չվնայ և կարծել, որ սա մի կայրեր շինութիւնն է, որ անակնկալ փրուզումով փլատակների տակ պահած կլինի: Տնադարձան կուտուրական մնացորդները Իճարկե փլատակը նկատվում է, լատ հին դարաշրջանների ընդհանրացած սովորութիւնն է կեղեցի, որուն մեջ բացի կեղեցիկի հատուկ պիտույքներից, ենթադրվում էր ձեռագրերի մի հավաքածու, որ ամենակարևորը և ամենացանկալին էր:

Նկ. 258 Գեղարդաձորի պեղման վայրի ընդհանուր տեսարանը

Ձանազան նույնբով և ենթադրություններով սկսեցինք պեղումներն այդ դժվարին ափսոսանքից մեզ: Բնկ-Տարագորտը կոչված էր պեղումներից հետզհետե դուրս եկած ճարտարապետական մասերը շախմատի լուս և գծագրելու:

Փլատակների հարավային ծայրից, որ տեսնվել էր բացված ծակը, առաջ տարվեցին պեղումները զեպի հյուսիս: Այս ձևով ոչ միայն հարավային ճակատը, այլև արևելքն ու արևմուտքը ենթարկվեցին մասնակի պեղման:

Հարավային ճակատում ամբողջովին դուրս եկան հրկու որմնակամարներ և մի երրորդ որմնակամարի սկիզբը, որուն մնացած մասերը քանդված էին, իրկու որմնակամարների մեջ տեղավորված էր մի զեղեցիկ խորը, որուն վերին մասին կիսազմբելի ձև էր տրված

և ստալակտիտ քանդակված: Իսկ կիսազմբելի ստորին մասում, կենտրոնից ցած, նույնպես մի ստալակտիտ պոստիով ճոխազարդված էր:

Արևմտյան ճակատի վրա մնացել էր մի որմնակամար, որը փոխանակ շենքի հատակադժի ճեղ ուղղանկյուն կաղմելու, ավելի լայն էր քան 90 սանտիմ: Անշուշտ այդ անկանոնությունը առաջ եկել է փորված քարայրի քարերի բնական անկանոնությունն: Հավանական է, որ այդ մասում փորված քարայրն ընդունակ էր մաքուր սրբատաշ որմնակամարներ քանդակելու լինչպես մյուսները, հետևաբար մի քիչ առաջ են ծռել պատը՝ քանդակելու ավելի հաստատուն ժայռ դռներու: Իմարտ Արևմտյան կողմի այս որմնակամարի շարունակությունը փլատակների ներքև ջախջախված է: Միայն գոյություն ունեցող որմնակամարի վերջում գտնվեց մի որմակից անկյունավոր սյուն, որ ըստ ինքյան շենքի ամբողջության մասին մի հատկանշական երևույթ պետք է լինի, այսինքն քարայրի գեղարվեստական լինելուն մի ապացույց, եթե Իճարկե պեղումները շարունակվին, և իսկապես այդ մասում մի կանոնավոր որմասյուն երբեք աննպատակ չէր կարող լինել: Բացի շենքի ներքին ճոխազարդության ապացույց լինելուց: Այս զեղեցիկ որմասյան հանդիպակաց արևելյան պատը եթե գոյություն ունենար, Իճարկե ավելի շուտ պիտի պայռվեր արևմտյան մասի վրա գոյություն ունեցող որմասյան նպատակը: սակայն դժբախտաբար, արևելյան պատը ամբողջությամբ ջախջախվել է, հազիվ 15—20 սանտ. բարձրություն հետք թողնելով հատակի մեկ մասին վրա:

Քարայր-շենքի բարձրությունը համարյա ճիշտ չափվում է շատակից մինչև առաստաղ 5 մետր բարձրություն ունի: Առայժմ թափված քարերից երևում է, որ առաստաղը եղել է հարթ հորիզոնական, միայն արևմտյան որմասյան գոյությունը կասկած է տալիս, որ թերևս ունեցել է նաև գմբեթ և վերնից ևս լույս, բայց այս մասին խոսել առայժմ վաղաժամ եմ համարում, որովհետև պեղման շարունակությունը միայն կարող է հերքել կամ հաստատել այս կարծիքը:

Ինչպես առաստաղը, նույնպես հատակը հորիզոնական մաքուր հղկված է, այս մաքրությունը երևում է հատակի վրա, երբ մաքրում են մեծ ու փոքր բեկորները: Արևմտյան կողմը 6—7 մետր տեղ գրեթե մաքրված է, իսկ արևելյան կողմն ավելի քան տասն և հինգ մետր տեղ առաջ տարված է պեղումը, բայց զեպ չէ գտնված հյուսիսային պատը: Այսպես երկու թևով զեպի հյուսիս պեղումն առաջ տանելու պատճառը սրահին մեջ ընկած հսկայական զանգվածներն են, սրանց մասին քիչ ճեղք պիտի խոսեն: Ուստի առայժմ կարող ենք պատկերացնել, որ մեր պեղած վայրը 5 մետր բարձրությամբ, 9 մետր լայնությամբ, և ավելի քան 15 մետր երկարությամբ մի մեծ սրահ է՝ փորված մայրի մեջ:

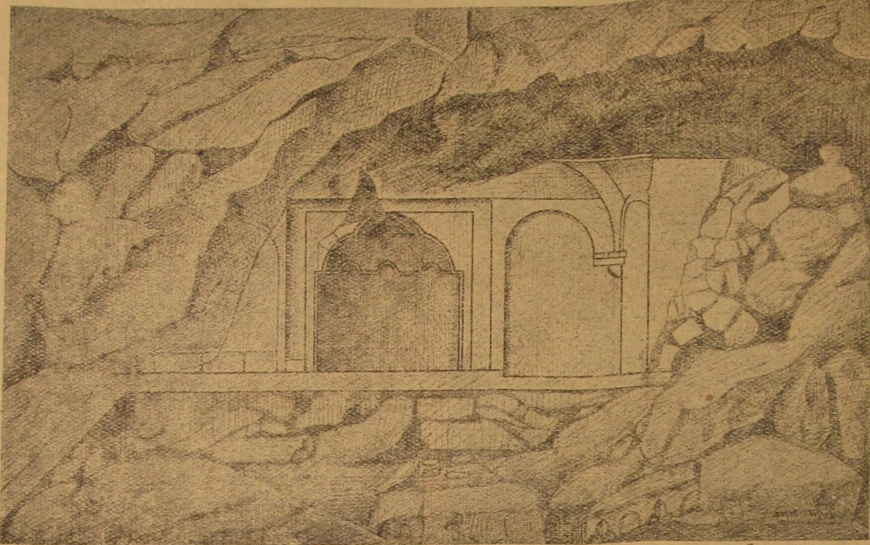
Ի՞նչ այս մեծ սրահը միանգամից փլած և ավերակը հողի ներքև ծածկված լինելը, այն ատեն, բնականաբար, փլատակների տակ պիտի գտնվեին, այն ժամանակվա կուտուրայի արտադրություններ՝ այսինքն պիտույքներ, կարասիքներ և որ ամենակարևորն է՝ ձեռագրերը: Բայց դժբախտաբար միանգամից փլած չէ, Առ-

չվի, արևելյան ժառուղատ վաղ ժամանակ փռել է, սակայն ծածկույթը երկար ժամանակ մնացել է անվնաս:

Որմնակամարների տակի, աստիճանը ծակել են և

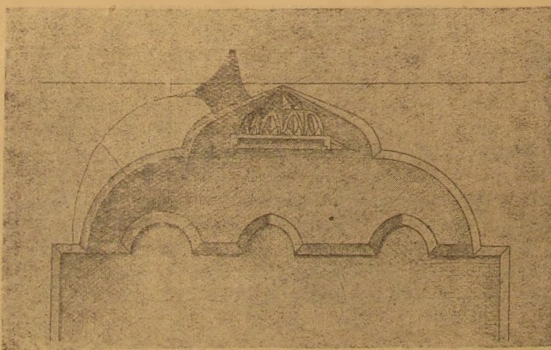
այնտեղ ձի են կապել, ինչպես արել են Անիում մայրեկեղծցիի և այլ հուշարձանների մեջ, Ռայց թեև մեղևից շատ ժամանակ առաջ, նախկին փլուզումից երկար տարիներ հետո առաստաղը ևս փուլ գալուն ապա-

Նկ. 259. Գեղարզամորում պեղված շենքի հարավային պատի զույգ խորշեր

յույց է ոչ միայն ներքևի աստիճանին վրա ձի կապելու համար բացված ծակը, այլև փլատակների մեջ գտնուված երկաթյա նետի ծայրը և ուրիշ մի հին առարկա: Փլատակների մեջ գտնված երկու գանգերը ես համարում եմ վերջին ժամանակների ոճի արդյունք, որով-

կան հատկանիշ շունի, բայց նկատի ունենալով, որ ամբողջ ձորը վանական վարչության իրավասության տակ էր, բնականաբար այս մեծ սրահը ևս կրոնական իշխանության ներքո աշխարհիկ շենք էր՝ ինչպես Հոռոմոսի վանքի մատենադարանը, որը շափազանց մեծ նմանություն է բերում այս նորագյուտ շենքին. նաև նմանները կան Հաղպատում, Սանահնում և ուրիշ տեղերի: Բայց այս աստիճան խնամքով շինված շինությունը, Հոռոմոսի վանքից հետո, միայն այս քարափոր սրահն է: Անշուշտ որոշ նպատակի համար փորված է այս սրահը. թե ինչի՞ համար, առայժմ հարցական է. սակայն մի բան պարզ է, որ այս քարափորը սովորական շենքերից բարձր կանգնած և բարձրագույն մի նպատակի համար շինված է, լինի մատենադարան, ժողովարան և կամ հին առումով մի տաճար (սրահ), ուր կկատարվեին մեծամեծ խրախճանություններ իշխանների կամ վանահայրերի հովանավորության տակ: Ինչպես երևում է մաքրված մասի մեջ վերին աստիճան խնամք տարված է շինության. ոչ միայն ժայռի մեջ փորագրված են աղեղներ, որմնակամարներ, խորշեր, այլ նաև ճոխազարդվել են ժամանակակից ոճի ստալակոտիտներով (Տես նկ. 259—262):

Նկ. 260. Գեղարզամորում պեղված շենքի հարավային պատի խորշը

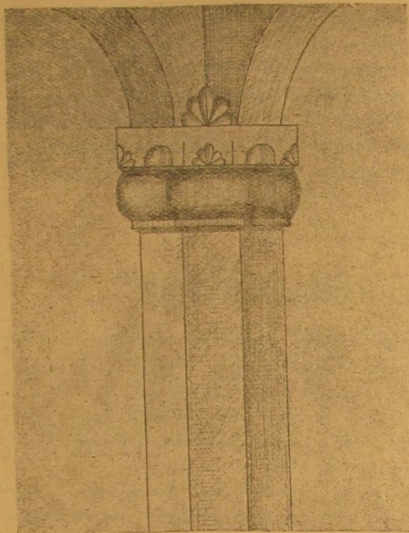
Վետև թե՛ բեկորների վերին շերտին մեջ թաղված էին և թե՛ բացի գանգից ուրիշ ոսկորներ չգտնվեցին:

Այժմ անհրաժեշտ է գտնված շենքի ճարտարապետական արժեքի մասին խոսել: Ենեքը բնավ կրոնա-

Շինության ժամանակ զարմանալի կերպով մաքուր հղկված են բոլոր որմնակամարները, խորշերը, որմնասյուները և վերջապես ամբողջ քարայրը առաստաղով և հատակով: Վանքին կից կան ուրիշ քարափորներ, որոնք իսկապես մեծ զարմանք են պատճառում տեսնող արվեստագետին և շատ իրավամբ ճարտարա-

պետական դուլիս փորձուցնելու են համարվում, սակայն այս նոր պեղված քարափորը մաքրութիւն և կանոնաւորութիւն կողմանէ կմրցի վանքի ուրիշ քարափորներէ հետո նույնիսկ մինչև այժմ Գեղարդա վանքին մեջ գոյութիւն ունեցող քարափոր հուշարձաններին մեջ կան այնպիսի մասեր, որոնք չեն հավասարելու նոր պեղված քարափորին կանոնավորութիւն և մաքրութիւն: Ընկ. Տարագրուող շափագրելով և գծագրելով հիացած էր տիրող համաշափութիւն վրա, որ նույնիսկ մի սանտիմիտր տարբերութիւն չունենին զանազան որմնակամար-

Նկ. 261. Գեղարդաձորում պեղված շենքի որմնասյուներից մեկը

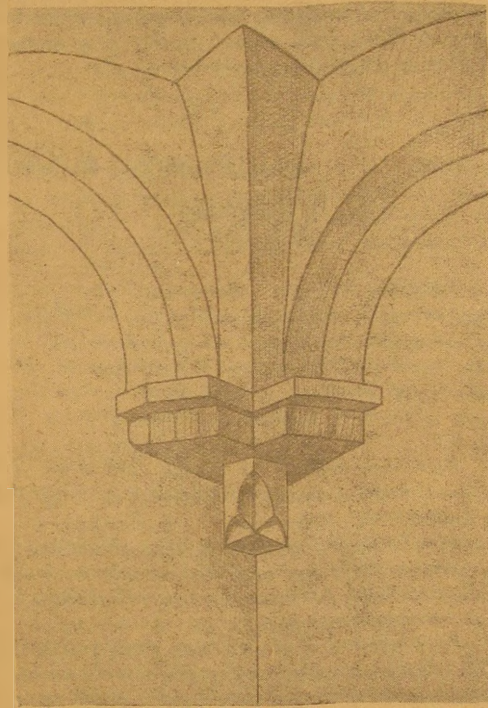
ներ, որոնց մեջ միօրինակութիւն և համաշափութիւն կպահանջվելու Ուրեմն այս բոլորը կուզան վկայելու, որ ոչ միայն քարայրի մեջ աշխատող քարտաշ վարպետները կատարելապես որակյալ էին, այլև այդ քարտաշ վարպետները աշխատել են մի հմուտ և բարեխիղճ ճարտարապետի հսկողութիւն ներքո:

Փորված քարայր-սրահի շքեղութիւն անվրէպ նշան է նաև ներկվածքը, որ քարաքեկորների վրա երևում են տակաւին. մասնավորապես ստալակտիտ քանդակները, որոնք կարմիր և դեղին գույներով ներկված են ելել:

Շենքի երկարութիւնը շտապ որոշելու համար անհրաժեշտ համարվեց արևելյան ճակատի որոշ լայնութիւնը դեպի հյուսիս առաջ տանել պեղումները, բայց անցավ 15 մետր երկարութիւն և տակաւին չեւրեաց սրահի հյուսիսային պատի սահմանը, սակայն այդ մասում երևան եկան որմնակամարների, որմնասյուների ստալակտիտ քեկորներ, որոնք նույնպես հղկված էին: Այս մասին մեջ գտնված քանդակազարդ քեկորներն ապացուցանում են, որ ինչպես հարավային կողմի, նույնպես հյուսիսային և այլ ճակատներ զարդարված էին ոչ միայն որմնակամարներով և ներկված ստալակտիտներով, այլև ճանդիպակաց հարավային կողմի նման քանդակազարդ խորշերով:

Հակառակ մեր ջանքերին, որ գոնե սրահի հյուսիսային պատը գտնենք, մեզ չհաջողեց պեղումները շարունակել, որովհետև ոչ միայն մեզ շրջապատող սարերը անակնկալ կերպով մշուշապատուեցին, այլ և տեղացու մշտատև ձյունը և անձրևը բոլորովին արգելք էին նպատակահարմար աշխատանքի, ուստի ըստիպված էինք աշխատութիւն դադար տալ, շարունակութիւնն ապագային թողելով:

Ինչ ինչ վիճակի մեջ ընդհատեցինք պեղումները, երկու խոսքով բացատրեմ: Բացի ձյունից և անձրևից, սոսկալի դժվարութիւններ եղան մեր առջև: Ի բաց առջալ այն մեծազանգված ժայռի բեկորները, որ թափված էին բուն շենքի մեջ, երկու մեծ և ահռելի բեկորներ ևս ընկած էին սրահի հատակին վրա, որոնց յուրաքանչյուրը 25—30 խոր. մետր ծավալ ունենին: Այդ

Նկ. 262. Գեղարդաձորում պեղված շենքի որմնասյուների տղել

բեկորները միայն սեպով կարելի էր փշրել ու թափել դուրս: Թեև հետերնիս դիտարար տարած էինք, այնուամենայնիվ այդ վայրում խիստ վտանգավար էր դիտարար պայթեցնելը, որովհետև ուրիշ ճեղքվածք ու առաջալարկառ ժայռեր կարող էին պոկ գալ և մեծ վտանգ առաջացնել նույնիսկ քանվորների մեջ: Ուստի երբ մեծամեծ բեկորները մաքրում էինք, որպեսզի սկսենք սեպերի գործողութիւն՝ հսկա ժայռերի փշրման համար, ահա բնութիւնն ստիպեց մեզ դադար տալ աշխատանքին: Քարափոր սրահի ժամանակն է 13-րդ դարը՝ Պոռոշ իշխանի օրով, որ նոր տերն էր լին՝ վանքին և

իև ամբողջ ձորին: Արևմտյան պատին վրա զեղեցիկ տառերով գոյություն է ունեցել 6 տող արձանագրություն, որուն կրեք տողը շնջված է մեզ անհայտ պատճառով, իսկ մնացյալ 3 տողին մեջ գրված է հետևյալը՝ «Ի տիրութեան թարեպաշտ իշխանին Պոռշա ես Մկրտիչ սնևալ ի սուրբ ուխտիս ետու»: այսքանը ամփոփված է կրեք տողի մեջ, իսկ մնացյալ երեք տողը բերված ու շնջված է:

Ազգակազմություն.— Պնդված վայրում գոյություն ունեցել է մի մեծ սրահ, որուն նմանները թեև զանազան տեղերում տեսնված են քար ու կրով սրբատաշ շինված: Բայց այսքան մեծ սրահ ամբողջովին քարափոր, առաջին անգամն է երևում Գեղարդաձորին մեջ:

Արվեստագործության մաքրության տեսակետով բոստամենայնի կատարյալ է մասնավանդ ներքին համաչափությունների նկատմամբ: Թեև փլուզումներով շատ ցախախլված է քարափոր սրահը, սակայն ամենակարևոր նյութերին մեկը պետք է որ լինի ճարտարապետության և դեղարվեստի պատմության մեջ:

Էրիստունեական շրջանի Այրի վանքի պատմությունն ըստ մեր հայ մատենագրության, մինչև 4-րդ դարը կհասցնենք: Սակայն Գեղարդաձորի թաղմաթիվ այրերին մեջ թև բնական և թև՝ ձեռագործ այրեր շատ կան, ուստի անհրաժեշտ է այդ ձորը հետազոտության ենթարկել նաև նախաքրիստոնեական շրջանների տեսակետով և զրիչ մանրամասն ուսումնասիրություն, որը մեր գրականության մեջ գոյություն չունի:

Այրի վանքի ձորը և քարայրերը կապ պետք է ունենան նախաքրիստոնեական պաշտամունքների հետ, ինչպես Բաղնայրը իր բարայրերով և աշտարակած մնացորդով, ինչպես Բազարանն իր քարայրերով, Աղավնատուն գյուղը, Հաջի Ղարայի գերեզմանատան գոյոց աշտարակների և Ուրդար Դավթի՞ անվանված աշտարակի մնացորդները:

Անպայման քննության առնել ձորի հանգիստակաց լանջին վրա գտնված ստորերկրյա սանդղուսը, որը թեև ես չեմ տեսել, այնուամենայնիվ վերերես շատ է խոսվում այդ մասին ժողովուրդի մեջ:

ՁՎԱՐԹՆՈՅՈՒՄ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԿԱՌՈՒՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

ՊԷՊ ԿՈՄԻՏԵՆ Ձեկուցում

Ձվարթնոց եկեղեցու ավերակները և նրա շուրջը եղող ամբողջ հնագիտական սահմանները ՊԷՊ Կոմիտեն իր անմիջական հսկողության տակ առած լինելով, նախորդ նիստում (1925 հունվար 4) հանձնարարեց ինձ, ավերակների խնամքով պահպանության համար, հարկ եղած անմիջական կարիքները քննելով գեկուցել Կոմիտեին:

Այժմ ներկայացնում եմ ժողովի քննության իմ կողմանե հարմար դատված անմիջական անհետաձգելի կարիքները:

Ձվարթնոցի ավերակներն իրենց գեղարվեստապատմական բարձր արժեքի համապատասխան հոգածությունից մինչև այսօր զուրկ մնացած լինելով, օր քստ օրն ոչնչանալու վրա են:

Բացի անխնամ և անպատասպար մնալուց, հուշարձանի արժեքը դիտականորեն ըմբռնելու անընդունակ հսկիչներու ձեռքին տակ (Խաչիկ վրդ.) ավելի ևս ապականվել են, նրա անմիջական շուրջը տգեղ և աննրպատակ շինությունների խտացումով:

Այժմ, մնացորդ պատերի վերևներից և կողքերից անձրևի ջրերը ծծվելով, առաջանում են ճեղքվածքներ, փոշիանում է կրաշաղախը և դուրս են պրծնում քարերը: Վերջերս փլավ արևելյան կողմի հնձաններից մեկուն, հյուսիսային պատը: Հնձաններու հատակները մաքուր կրաշաղախով ծծված էին պեղման ժամանակ, այժմ մաքուր հատակի ծծիքերի փշրանքները միայն կտեսնվին: Փլչելու անմիջական վտանգի տակ են տաճարի կենտրոնին վրա շինված բոլորակ ավազանին հյուսիս-արևմտյան մասը և սեղանի մնացորդը, նույնպես մոտալուտ ավերման ենթակա են տաճարն արևմտյան կողմից շրջապատող և ներկայիս պահպանվող:

ների քնակարանի վերածված բուրգերը և ուրիշ որմնամասեր: Բացօթյա բոլոր գեղաքանդակ քարեր, անձրևի և արեգակի ազդեցության տակ ոչ միայն հալվում ու մաշվում են, այլև մեծ մասամբ նրանց վրայի գեղարվեստական քանդակագործությունները թանձր մամուռով ծածկվում են:

Վաղօրոք ցուցակագրած թանգարանի իրեղենների մեծ մասն անհայտացած լինելին զատ, այսօրվա մնացած մասը նույնպես անխնամ թափված է միմյանց վրա, առանց մի հարմար շենքում դասավորելու և ցուցակագրելու: Անգիտակից հսկողների անուշադրության պատճառով բացօթյա թողված անգնահատելի հիշատակարան քեռագիրը մի քանի տեղ քարով ծծեվելով փշացված են նշանագրեր:

Այսօրինակ ավերումներ և կորուստներ շատ կարելի է ցույց տալ, սակայն ես առանց ավելի երկար ծանրանալու այս հանգամանքի վրա, պիտի հայտնեմ իմ կարծիքով հարմար դատված անմիջական միջոցները, որոնք անհրաժեշտ են նպատակահարմար կերպով հուշարձանի պահպանության:

1. Նշանակել փոքրի շատե գիտակից և աշխույժ հսկիչ, որ ոչ միայն հսկե ավերակների պահպանության, հսկե նաև պահպանների և աշխատավոր բանվորների գործունեության վրա: Պարտ ու պատշաճ ընդունելություն ցույց տալով բազմաթիվ այցելուներին առաջնորդե և որոշ չափով ծանոթացնե ավերակների անցյալի և ներկայի հետ:

2. Առաջիկա գարնան սկզբին անմիջապես հատկացնել բանվոր վարպետ և պատրաստել շինվածաչափ, խախտված մասերի ամրացնելու համար. ծծիքի պատերի այն բոլոր մասերը, որոնք ընդունակ են դարձել անձրևի ջրերը ծծելու:

3. Մշտապես ավերակների մոտ քնակվող պահպանների համար անմիջապես քնակարան ավերակներ:

րից և նույն շինել երկու սենյակից և մի խոհանոցից բաղկացած շինությունը, որպեսզի ազատվին հնազրուական մեծ արժեք ունեցող այն մասերը, որոնց մեջ ներկայիս բնակվելով պահակները սաստիկ վնասում են: Պահակների բնակարանների կից պետք է անպայման երկու բաժանումներից բաղկացած մի պատասպարան նրանց տնտեսական պիտույքների համար՝ ինչպես զոմ, փայտանոց, միլերանոց և այլն և այլն:

4. Ամբողջովին վերացնել ավերակների շուրջը կուտակված խոզերը և աղբերը, որոնք գույացել են պեղումներից և ուրիշ զանազան պատճառներից: Հիմնատակ վերացնել անհրաժեշտ է հաշվիկ վարդապետի շինած բնակարանները, որոնք այժմ վեր են ամփել ավերակների, և մաքրելով իսկական հնադարյան ավերակների շուրջը, վերածել մաքուր հարթավայրի շուրջանակի որոշ լայնության վրա:

5. Կանոնավորել անձրևի ջրերի և ոռոգման սուռուների հոսանքները, որոնց պատճառած մշտական խոնավությունը վնասակար ազդեցություն է ունենում ոչ միայն հողից զուրս եղածներին, այլև հողի տակ եղածներին:

6. Կառուցել մի թանգարան թե՛ մինչև այժմ հավաքված և թե՛ այսուհետև հավաքվելիք թանգարանային իրերը դասավորելու համար: Թանգարանին հարակից հարկ է պատասպարված սրահներ կամ բացօթյա ծածկույթներ պատրաստել, ճարտարապետական զեղարվեստական մեծածավալ գեղաքանդակ քարերը պետեղելու և անձրևի ու արևի ավերիչ ազդեցությունից սպառելու համար:

7. Թանգարանին կից, կարևոր եւ նամարում շինել պատշաճավոր մեծությամբ երկու սենյակներ, որոնց մեկը լինի մշտական հսկող պաշտոնային բնակության հատակ, իսկ մյուսը հուշարձանի ուսումնասիրության համար թե՛ Կոմիտեի կողմից և թե՛ դրպից եկող փիտական և գրական աշխատանքներ կատարելու հատակ:

8. Միջոցներ սուրվին թանգարանի շինության ձեռնարկված զեպում, լիակատար ցուցակագրություն կատարելու թե՛ թանգարանային իրերի և թե՛ ճարտարապետական գեղաքանդակ բեկորների:

9. Պատրաստվին ընդհանուր հնագիտական շրջանի և մասնավորապես ավերակների հատակագծերը, չափագրությունները, ձևագիր և լուսանկար պատկերները, բոլոր գեղարվեստական և դիտական արժեք ունեցող բեկորների համար:

10. Վճռական որոշում կայացնել բեռնագիր արձանագրության մասին, մինչև թանգարանի շինությունը թողել տեղում թե՛ փոխադրել ժամանակավորապես էջմիածնի թանգարանը. տեղում թողվելու դեպքում այսպիսի հարկ չէ՞ առանձնապես մի ծածկույթի մեջ պահպանել:

11. Ի նկատի ունենալով զանազան հանգամանքներ, ձուլել բեռնագիր արձանագրությունից մի քանի օրինակներ, և այդ օրինակություններից տալ էջմիածնի և Երևանի թանգարանի մեջ պահվելու համար*:

17 հունվար
1925 թ.

է

ՆՍԻՆ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՍ ԸՆԿ. ՄՈՒԿՅԱՆՆՆ

Ձեկուցում քանկաբանում հայ ճարտարապետության բաժին կազմելու մասին

Ձեր հանձնարարությամբ ներկայացնում եմ իմ կողմից հետևյալ նկատումները հայ ճարտարապետության թանգարան կազմելու մասին:

Ի նկատի ունենալով, որ վերջին 25—30 տարիների ընթացքում պատմական հայ ճարտարապետությունը և նրա ուսումնասիրությունը մեծ հետաքրքրական նյութ է եղած ինչպես հայ, որս և նույնիսկ եվրոպացի մեծ գիտնականների և զեղարվեստագետների համար, այդ իսկ պատճառով, թանգարանում անհրաժեշտ է կազմակերպել հայ ճարտարապետության և զեղարվեստի բաժին, որի համար չափազանց առատ նյութ կա Հայաստանում:

Հայ ճարտարապետությունը ուսումնասիրող մեծ գիտնականներ մի պատկանելի գրականություն են լույս բնծայած, որոնք մի քանիստ իրենց աշխատության մեջ խոստովանում են ոչ միայն հայ ճարտարապետության բարձրագույն կատարելության հասած լինելը, այլև այդ զարգացման ժամանակակից ժողովուրդի բարձրագույն քաղաքակրթության հասած լինելը: Նույնիսկ նրանցից ոմանք վճռականապես եզրակացնում

են, որ առանց պատմական հայ ճարտարապետության և զեղարվեստի ուսումնասիրության, գրեթե հնար չէ հասկանալ ուրիշ երկրների պատմական զեղարվեստի առեղծվածային մասերը կամ որոշել նրանց ծագումն ու փոխանցման ճանապարհները: Արդ՛հետև հայ ճարտարապետության սկիզբը մեր իվական են շատ առաջ է, զարգացման բարձր աստիճանի հասնում է 7-րդ դարում և նույն կատարելությամբ շարունակվում մինչև 14—15-րդ դարերը: Առաջի կատարելության հասած նախնական դարերի մեջ դեռ արևմուտքում շարունակվում էր հնադարյան մեծ զեղարվեստի անկումը:

Ավելորդ չեմ համարում այստեղ հիշատակել այն ականավոր գիտնականներից մի քանիստ անունները, որոնք հոյակապ մեծ ու փոքր երկասիրություններ լույս են բնծայել հայ զեղարվեստի շուրջը և տակավին շարունակում են: Ինչպես ի հնում Ծարը Տեքսիս, Տյուպուս դե Մոնպերն, Կոնդակով, Գրիմմ, Ն. Մառ,

* Ձվարթնոցում լինած է առջև մի փոքրիկ թանգարան, հոգնի մեծ մասը և հաշվի վարդապետի ավերակների մեջ չինած չենքերի մեծ մասը քանդած են, բեկորները կարգի են բերված 1936—1937 թ. թ. ընթացքում:

Կաղզոմ

Ստորիդուպլի. Պարման. Լեման. Զուուպտ. Սպուստ
Շուազի, Ե. Տիլ և այլն:

Այս դիտնական արվեստագետները ու միայն
քննել են հայ ճարտարապետության և գեղարվեստի ու
հնրեր և աշխատել են գտնել նրանց փոխանցման ճա-
նապարհները, այլև ուղղորդվյալ են առել հին հա-
յերի շինարարական կանոնները, որոնք իրենց մեջ պա-
րունակում են, ձևերի և շինելակերպերի բազմատեսակ
հարստություն:

Որքան թանգարանն իր մեջ բովանդակելու է ա-
մեն տեսակի ճարտարապետական գեղարվեստական և
շինարարական բազմակողմանի նյութեր, որոնք բնորոշ
հատկանիշը կկազմեն պատմական հայ արվեստին:

Հայոց ճարտարապետությունը լի սահմանափակ-
վում տաճարներով: Գոյություն ունին դեռ ներկայիս
բազմաթիվ աշխարհիկ շենքեր. ինչպես բերդեր, ամ-
րոցներ, քաղաքապարիսպներ, պալատներ, զոլակներ,
ճյուղանոցներ, ջրանցքներ, կամուրջներ, ձեռագործ ճա-
նապարհներ և այլն և այլն, որոնք անխտիր հավաքվե-
լու են թանգարանի մեջ նկարված և մանրամասն չա-
փազրված:

Վերոգրյալ շարքին մեջ չպիտի մոռանալ նաև հին
հայերի ընտանեկան բնակարանների վերին աստիճան
հետաքրքրական ձևերն ու շինելակերպերը, որոնք թեև
մեծ քաղաքների մեջ գրեթե անհետացել են, սակայն
դարձր են ի վեր շարունակվելով տակավին պահվել են
գյուղական շենքերի մեջ: Կարող է պատահել, որ շու-
տով անհետանան մեր գյուղերից այս հետաքրքրական
և ուսանելի ձևերը: Ուստի այդ ոճերը և շինվածակեր-
պերը վերջնական կորուստից փրկելու համար, պետք է
շուտափույժ հավաքել սույն կարգի նյութերը և առան-
ձին մի բաժին կազմել մյուս նյութերի շարքում:

Ահա այս տեսակետներից մտնելով հարցին,
թանգարանի ճարտարապետական բաժինը պետք է
կազմել հետևյալ կերպով:

1. Բաժինը պիտի ունենա ընդարձակ սրահներ,
որոնց մեջ հնարավոր լինի զետեղել հայկական ճար-
տարապետության հատուկ բազմակողմանի նյութեր,
լինին այդ նյութերը գծագրական, չափազրական, նը-
կարչական, քանդակագործական և լուսանկարչական:

2. Բաժին մեջ առաջին և ընդարձակ տեղը պետք է
տալ զուտ ճարտարապետական նկարներին և գծագրու-
թյուններին, որոնք չափազրված և գծագրված են հմուտ
ճարտարապետների ձեռքով՝ իսկական հուշարձանների
վրա չից և վերջացած մաքուր աշխատություններին:
Երկրորդ բաժինը պետք է կազմեն միայն չափազրու-
թյուններ և սեպագրություններ, որոնք թեև մանրամասն
չափազրված են տեղին վրա, սակայն վերջնականա-
պես մաքուր նկարված չեն, ուստի թերի աշխատու-
թյունները մասնագիտորեն վերջացնելուց հետո պետք
է փոխադրել առաջին բաժին: Երրորդ բաժնում պետք
է զետեղվեն այն նկարները, որոնք կարող նկարիչների
ձեռքով նկարված են ուղղակի հուշարձանների վրա-

լից վարորդ բաժինը պետք է հատկացվի հուշար-
ձանների քանդակագործ աշխատանքներին՝ իսկական-
ներին և իսկականից հավատարմորեն ընդօրինակված
ներին: Հինգերորդ բաժինը պետք է հատկացվի հուշար-
ձանների լուսանկարներին, նեգատիվներին և էստամ-
բաժներին:

3. Վերոգրյալ բաժինները պետք է նշանակվի թանգարանի
որահները պիտի ունենան մի մատենադարան, ուր պի-
տի հավաքվեն այն բոլոր հայ և օտար լեզվով գրված
հատորները, որոնք բովանդակում են տեսություններ և
ուսումնասիրություններ հայ ճարտարապետության մա-
սին:

4. Թանգարանի համար պետք է նշանակվի մաս-
նագետներից բաղկացած մի հանձնաժողով, որը մշտա-
պես խորհրդածություններ վարի գործը՝ թանգարանն իր
նպատակին ծառայեցնելու և իր կողման բարձրության
մեջ պահելու համար:

5. Թանգարանի համար պետք է նշանակվի մի վարիչ,
ճարտարապետներ և օբյեկտներ գծագրիչներ, վարիչը
լինելով նաև հանձնաժողովի անդամ, բացի ներքին ղե-
կավարությունից, պարտավոր լինի ամբողջացնել կի-
սատ մնացած կամ հում նյութերը:

6. Թանգարանի վարիչի պարտականությունն է
միշտ հավաքել նորաՆոր նյութեր և ճեփացնել նորա-
նոր նյութերով, հանձնաժողովի խորհրդակցություններ:

7. Թանգարանի վարչությունը պետք է պարտավոր
լինի, թանգարանից օգտվելու համար դիմող մասնա-
գետներին ըստ ամենայնի բավարարություն տալ,
տրամադրելով նրանց ամեն տեսակի նյութեր սովետա-
կան հայ ճարտարապետության վերլուծի աշխատանքնե-
րին նպատառով լինելու համար:

8. Ցանկալի է, որ սովետական իշխանության օրով
հայ ճարտարապետության ոճով կառուցված շենքերի
նկարներ կամ լուսանկարներ հավաքվին և պահվին
թանգարանում՝ հանձնաժողովի քննությանը հարմար
համարվելու դեպքում:

9. Թանգարանի կազմակերպման սկզբնական շըր-
ջանին մեջ աշխատել անմիջապես ձեռք բերելու և
թանգարանին սեփականություն դարձնելու համար այն
բոլոր նյութերը, որոնք գտնվում են թե՛ պետական
հիմնարկություններում և թե՛ րասնավոր անհատների
մոտ, որոնք կբաղկանան հետևյալներից.

Ա. Մաքուր գծված նկարված պատկերներ:

Բ. Ընդունված գծագրություններ:

Գ. Լուսանկարներ:

Դ. Լուսանկարչական սեպակներ:

Ե. Լուսանկարների հավաքածու այրումներ:

Զ. Էստամբամներ:

Է. Զանազան հուշարձաններից ձուլված մոդել-
ներ:

Ը. Գունավոր նկարներ:

* Զեկուցագրի պատճեն, որից տպագրում ենք, լուսի թվական
և ամիսամասով:

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ԱՐԺ. ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ*

Ներկա 1909 տարվա «Արարատ» ամսագրի հունվար ամսաթվի մեջ, պատասխանելով հարգելի գիտնական պրոֆ. Մառի Շարք Անվոն № 2 զրթուկի միջոցով ձեզ ուղղված հարցումին, համոզում կհայտնեց որ պրոֆ. Մառ, մեքենաբար ենթարկվելով արտաքին ազդեցություններու, փսփոտքներու, և որ ավելին է իմ հեղինակության համար, Ձեզ վիրավորեր է: Որպես թե պրոֆ. Մառ այնքան միամիտ և դուրահավատ մարդ է, որ առանց որևէ գործնական փաստերու ընդունակ է մեղադրանքներ թափելու ուրիշներու վրա:

Ձեր շոշափած խնդիրներուն մի առ մի պատասխանելն առաջ, հարկ կտեսնեմ շատ համառոտ կերպով պատմել մի իրողություն, որուն միակ վկան դուք եք և ձեր վկայությունները մասամբ հրատարակված է «Ազգագրական հանդեսի» 1907, 16 գրքի մեջ:

1906 թվականի աշնան, հոկտեմբեր ամսո մեջ, Անիին դարձիս, երբ գնացի էջմիածին դարմանվելու, նույն ատեն եկավ նաև ճարտարապետ պ. Տեր-Սարգսյանն ալ: Ի սկզբանն ես, ծանոթ չլլալով այդ ճարտարապետին հետ, ձեր միջոցով իմացա, որ նա ևս եկած է Չվարթնոցով զբաղվելու և թե նա չի ընդունում իմ կարծիքները Չվարթնոցի վերակազմության մասին:

Փանի մը օր հետո, երբ ես հանդուցյալ Հաջիի սենյակը կգտնվեի, եկավ ձեր ծառան զիս կանչեց՝ սվարպետ, հայր սուրբը թեզ կանչում է՝ ըսելով: Շտապեցի անմիջապես գալ, և ձեր սենյակին մեջ գտա նաև ճարտարապետ պ. Տեր-Սարգսյանին, որուն հետ զիս ծանոթացնելու փութացիք:

Ընդհանրապես սովորական դարձած քանի մը քաղաքավարական խոսակցություններն հետո երկուքդ մեկանց շուշացաք նաև Չվարթնոցի կազմության մասին իմ կարծիքս հարցնելու, որն արդեն ըստ իմ հայացողության մարդողովին վերակազմին էի նույն տարվան դարնան մեջ: Բայց որովհետև այդ վերակազմության պատկերները խաչիկ վարդապետը ամիսներ առաջ միասին տարած էր Ռուսաստան, ստիպված եղա բերանացի բացատրել որչափ որ հնար էր:

Երբ պարզեցի տեսություններս, հենվելով իմ զրուսած փաստերու վրա, թե ինչպես արտաքին պատերու զուգահեռական ուղղությամբ ձգված էին ութ աղեղներ, որոնց մեկ մեկ ծայրերը հանգած էին մույթներու ետև գտնված արծվեքանդակ կրող սյուններու խոյակների վրա, և մյուս ծայրերն իրենց հենակետ ունեցած էին միջին կիսաբլուրակ թևերու մեջտեղի երկու սյունները, որով հնարավոր եղեր էր արտաքին պատերու զուգահեռական կլորության խարխիս մը ստեղծել ներքին խաչածակ և արտաքին պատերու միջև գտնված շրջանակի միջոցը ծածկելու սահմանված կամարին համար և այսպիսով նաև մի կախյալ հարկ կազմված էր բոլորովին անկախ մույթներու վրա հանգչող գմբեթեն:

* Այս նամակը որոշ կրճատումներով արտատպում ենք «Մշակույթ» 1909 թվականի 52-80 համարներին

Հազիվ վերջացած էր բացատրությունս, պ. Տեր-Սարգսյան շտապեց նախապես ձեզ հայտնած կարծիքը ինձի ալ կրկնելու, թե միանգամայն գիտության անհամապատասխան է տված բացատրությունս և մինչև իսկ անկարելի: Սակայն երբ ես պնդեցի իմ համոզմանս վրա, պ. Տեր-Սարգսյան ավելի սուր շեշտերով պատասխանեց ինձ հետևյալ խոսքերով. «Ինձի նայեցեք, պարոն, ես Պետերբուրգ եմ ուսել, արտասահման եմ էղել, գիտությունը չի ընդունի, այդպես բան չի կարող լինել»:

Ես խոսքին մեջ՝ անմիջապես ղգացի այն սուր հեղուկություններու և արհամարհանքների արմատը, որ հետզհետե մծածակով պիտի փոխվեր երկար ժամանակ կրած կարո՞ մը ստորացուցիչ պատվանուններու: Ուստի ես ալ վիրավորված պատասխանեցի. «Պարոն, վրաս այլուրոտ տեսնելով զիս շաղացպան մի կարծեք, թերևս ես ալ ունենամ ձեզ պես պարծենալու աղիքներ: Բայց պահ մը ենթադրենք, թե ես ոչ ուսում ստացած եմ և ոչ ալ արտասահման տեսած: Երբ տեղին վրա գոյություն ունին իրական փաստեր և ըսածներս ապացուցանող որոշ բեկորներ, ինչպես կարող եմ ձեր ուզածին պես մտածել: Ես ալ ձեզ նման գուցե չհավատայի, եթե երկար ատեն Չվարթնոցի ավերակները ուսումնասիրելուս առաջ մեկը պատմեր ինձի այս տարօրինակ իրողությունը, ես ոչ թե ենթադրության, այլ իրողության առջև ստիպված եմ խոնարհվիլ»:

Այս միջոցին դուք տեսնելով մեր սուր վեճի կերպարանք ստանալու խոսակցությունը, միջամտեցիք ըսելով. «Նղբայր, ինչու եք միմյանց վիրավորում. լավ չէ՞ որ շուտով մի կարճ կանչեք, գնանք Չվարթնոց, այնտեղ ցույց տվեք ձեր փաստերը»:

Այդպես ալ եղավ. հրամայեցիք, կարք եկավ, և շորս հոգի (զբքախտաբար չեմ հիշեր թե ով էր մեր շորրոզը ընկերը) գնացանք Չվարթնոցի ավերակները. այնտեղ ձեր ներկայության նախ ցույց տվի պ. Տեր-Սարգսյանի անկարելի համարած կոր աղեղներու մնացորդները:

Պերճախոս իրականության առջև պ. Տեր-Սարգսյան ոչ միայն զարմացմամբ ընդունեց այս հետաքրքրական իրողությունը, այլ և վաղածանոթ բարեկամի մը նման թե մտած խնդրեց ինձի ցույց տալ իրեն այն բոլոր մասերը, որոնք ավերակի վերակազմության լրացուցիչները կկազմեն: Ես սիրով կատարեցի անոր անկեղծ ցանկությունը ոչ միայն նույն օրը, այլ և հետևյալ օրն արևալույսի վրա, ցույց տալով բոլոր կարևոր բեկորներն ու քարերը և անոնց պատկանած տեղերը, որչափ որ կարողացած էի ճշտել գարնան շորս ամսվան հետազոտության միջոցին:

Զմոռանամ ըսելու, որ պ. Տեր-Սարգսյան լիովին ընդունելով ներքին հարկերու վերաբերյալ բոլոր ցուցմունքներս՝ միայն անհամաձայն մնաց ինձ հետ գրմբեթի կազմության մասին:

Այս պատմության ճշտությունը դրեթե կետ առ կետ հաստատություն կուտար. երբ «Ազգագրական

հանդես 1907 թ. 16 դրրի 132-րդ էրեսի վրա, չի մտնում իմ վկայության վրա, կնկարագրեք մանրամասնորեն Ձվարթնոցի կանգուն վիճակը: Ես չեմ կարծեր, որ պ. Տեր-Սարգսյանն այլ իրեն պատվազգաց մարդ, դիշանի այլ կերպ պատմելու այս իրողությունները:

Ուրեմն չիմա հայտնի է, որ դեռ պ. Տեր-Սարգսյան Ձվարթնոցի ավերակները շտեմած, ես արդեն հասակագծի և առաջին հարկի բոլոր մասերն ամբողջացնելով անվիճելի կերպով կազմել էի:

Արդ, երբ դուք կգրեք թե «ճարտարապետ Տեր-Սարգսյանը պատրաստեց բուն եկեղեցու մանրագին հատակագիծը» («Ազգագրական հանդես» 1907 թ. 15 դիրք, էրես 90), ով որ ըլլա ընթերցող այդ տեղերուն ուրիշ կերպ չէ կարող հասկնալ, բայց եթե այդ աշխատության բոլոր մանրամասնությունը պ. Քրիստափոր Տեր-Սարգսյանին նվիրված. քանի որ բարեխղճորեն բացատրված և զանազանված չէ յուրաքանչյուրին կողմանե կղած աշխատանքին տեսակները, ուստի բնական է, որ այդ անորոշ դրվածքը տեղի տար թյուրիմացություններու և ծնունդ՝ ծանոթ հարցումին:

Հիմա ի հարկե պարզ կտեսնեք, թե պրոֆ. Մառի հարցման գլխավոր շեշտը կկայանա ոչ թե համալսարանական ճարտարապետի մը հատակագիծ կազմելու արտոլության կամ անկարողության վրա, այլ Ձեր «մանրագին» բառին վրա, որուն միմիայն իմ արդար սեփականությունս ըլլալուն բացի ձեզմե՝ ուրիշ շատ վկաներ ալ կան:

Ինչպես ինձմե առաջ աշխատողներու, նույնպես ալ պ. Տեր-Սարգսյանի կազմած հատակագծի արտաքին բոլորակ պատը սև շրջանակ մը միայն կներկայացնեք վրան՝ բացված դռներով և ներքին բարակ որմնասյուներով: 1904 թվականին մարտ ամիսին մինչև հունիսի վերջը իմ աշխատանքի գլխավոր մասերն մեկն եղավ՝ առաջին անգամ դասավորել արտաքին որմնասյուները և պատուհանները, որոնց ճիշտ դասավորության համոզվի ուզողները թող տեսնեն Անիի գազկաշեն ս. Գրիգոր և Ձվարթնոցի իսկական պատկեր Բանայի եկեղեցին:

Ուստի, երբ պ. Տեր-Սարգսյանի հետ գնացինք Ձվարթնոց, ձեր ներկայության ցույց տվի նաև սյուններուն և պատուհաններուն դասավորությունները, որն ընդունելի համարելով, նույն ճարտարապետին կողմանե, ավելցվեցան ձեզ համար նորոգ կազմված հատակագծին վրա, ինչպես ութ կոր կամարներու շրջագիծը ներկայացնող բոլորակները արծվաքանդակ կտր սյուններու վրայն անցած:

Այլևս կասկած չի մնար կարծեմ պ. Տեր-Սարգսյանի ինձմե օգտված ըլլալուն և «մանրագին» բառին իմ աշխատության վերաբերելուն, ուստի ավելի ուղիղ կըլլար, որ փոխանակ գրելու «երբեմն խոսակցելով նրա հետ գուցե սրա մտքերից ընդունելի կամ յուրացրել է» («Արարատ», 1909 թ. հունվար, էրես 66), գրելիք առանց «գուցե»-ի: Իսկ գալով «յուրացրել» բառին, ձեզի կվերադարձնեմ, անոր պարզապես զրգոն իմաստ պարունակելու համար, որովհետև մինչև այսօր պ. Տեր-Սարգսյան, պաշտոնական շրջանակի մեջ, կամ մամուլի միջոցով փաստացի կերպով, դեռ ձեռնամուխ չէ եղած իմ սեփականություններու, ձեր զրվածքներն

և միայն յրապարակի վրա և անոնց մեջ շփոթված մեկին կամ մյուսին իրավունքները:

Ուրեմն եզրակացությունը պարզ է, որ ես եմ մանրագին հատակագիծը պարտատուը և Տեր-Սարգսյան ինձմե ընդօրինակող եղած է տեղին վրա անհետացած մասերու, նաև բացի հատակագծեն առաջին հարկի ամբողջ բարձրության մեջ: Իսկ ինչ կվերաբերի գմբեթի կազմության մասին ինձմե տարբեր կարծիք ունենալուն, ցանկալի էր, որ մինչև այսօր իր կարծիքը յրապարակի վրա դրված ըլլար և ենթարկվեր կարող մասնագետներու անաշու ըննադատության:

«Ենթադրյալ գողտիքների մեջ ինչ մասնակցություն կարող էի և պետք ունենալի, խոսքերնիդ անարյար խուսափում մը ցույց կուտա, ընդհակառակը դուք իրավամբ պետք է պարծենաք, որ եթե օր մը Ձվարթնոց եկեղեցվո վերակազմության խնդրին իր ցանկալի լուծումը ստանա, այն ալ ձեր ջանքերուն պիտի պարտինք, որովհետև միայն դուք եք ի սկզբան այդ խնդիրը հուղող, անոր մասին վիճող և զանազան կարող ճարտարապետներու քննության ենթարկողը: Կհավատամ նաև որ մինչև վերջը պիտի տանիք: ինչու ուրեմն խույս տալ այդ արդար փաստիրությունն: Միայն կցավիմ, որ հաճախ պատահեք եմ էջմիածին, երբ դուք կարող ճարտարապետներու ընկերակցությամբ դնացել եք Ձվարթնոցն ուսումնասիրելու և չեք բարհուճեք դիս ալ անոնց մեջ տեսնել կարծիքներու փոխանակության համար, և կամ գոնե այդ գործին վրա իրեն ամենեն շատ աշխատող մարդ անումնասիրությանց դյուրություն տալու համար: Զրիտեմ իմ «վարպետի» աստիճանս էր արգելք թե՛ մի ուրիշ ավելի զորեղ պատճառ ալ պատվեն զրկվելուս, ձեզ միայն հայտնի է:

Կամա թե ակամա կրկնակի սխալեցաք այն ատեն, երբ ձեր ներկայացրած հատակագիծը՝ ճարտարապետ պ. Տեր-Սարգսյանի անվան հետ կապելով՝ հանդերձ բացի ուրիշ անկանոնություններե, փոխանակ հինգ դռան՝ երեք դռնով հրապարակ հանեցիք, որուն մասին պ. Տեր-Սարգսյան, իրեն համալսարանական ճարտարապետ, իրավունք ունի բողոքելու, քանի որ համալսարանական արվեստագետի մը անունով եղած գործը «ճեմատանի աշակերտի մը» գործեն ավելի ստորին աստիճանի վրա կմնար: Գոնե ծանոթություն ալ չավելցուցիք այդ մասին արվեստագետին պատիվը խնայած ըլլալու համար: Ոչ միայն այդ բանը շրջք, այլ և շոք տարի հետո նույն աններելի տարմունքը կրկնեցիք՝ «Ազգագրական հանդեսի» մեջ պայելով միևնույն հատակագծերը աննշմարելի կերպով քերթված պակաս դռներին տեղերը:

Ոչ որ պատասխանատու չէ կարծեմ ձեր դժբախտ կլիշեի պլիսն անցած արկածալից պատմություններուն, և ոչ որ ալ մեղավոր չէ ձեր անճշտություններուն համար զձեզ ըննադատելով: փաստը վերին աստիճան տեղը և աններելի է գիտնականի մը պատվուն: Արդարանալու համար բավական չէր մեղքը Պետերբուրգի ճարտարապետ պ. Թամանյանի վիզը փաթաթելը: Ենթադրենք, որ պ. Թամանյանն իրեն մարդ սխալեցավ և մոռացավ երկու դռները, մի՞թե ներելի էր ձեզ՝ բսել թե «խուսափելի էր իմ ուշադրությունից»: Պ. Թամանյան

եթե մի սխալ հատակագիծ տվավ, իր դիմաց ունեւր անհատ մը միայն. իսկ ինչ եղավ ձեռն գիտակցութեան՝ որ շքենցեիք մանրամասն կերպով, քանի որ դուք այդ սխալը պիտի ներկայացնէիք ամբողջ գիտնական աշխարհին և պիտի հավերժացնէիք պատմութեան մեջ: Ընդունենք, որ իբրև մարդ դուք ալ սխալեցաք 1904 թվականին. չէ՞ր կարելի արդո՞ր նորը պատրաստել տալ 1907 թվին «Ազգագրական հանգեսի» համար, փոխանակ կլիշէին վրա քերթելու:

Բավական չէ մարդու մը համար ամեն մասնագիտութեան մեջ հմտութիւն ունենալ ըլլալու նախանձելի ձգտումը, պետք է թիչ մ'ալ մշակված ըլլա այն մասնագիտութեան մեջ, որուն մասին մեկը ցույց տալ կուզի իր հմտութիւնը: Ահա այս իրավացի պատճառով է որ շփոթութիւններու և հակասութիւններու մեջ կը գործվիք, երբ ձեր մասնագիտութիւնն դուրս ալ քննադատութեան մեջ կ'մտնէք: Արդար չէ արդո՞ր այստեղ հիշել «կոշկակարն մինչ ցկոշիկ» առածը:

Ճարտարապետական գծերու և անոնց պաշտոններու մասին ձեր բողոքովին անտեղյակ ըլլալն է որ մտքերնուդ մեջ կարգ մը երևակայական սխալներ ըստեղծեր եք իմ հատակագծիս վրա, և ձեր ներկայացվածը անհամեմատ առավելութիւններով օժտված:

Իր բն արվեստով ճարտարապետ ըլլալով, իմ կազմած հատակագիծը քննադատութեան ենթարկվի: աստվածաբան վարդապետի մը կողմանն, որչափ ազնիւ կասկածելի պետք է որ համարվի աստվածաբան վարդապետի մը ներկայացված ճարտարապետական հատակագիծը, որուն սխալները կրկնված են բացի Զվարթնոցնէն, նաև ուրիշ հատակագծերու մեջ ալ: «Էջմիածին և հայոց նշադուրն եկեղեցիներ» 11 երեսի վրա ձեր ներկայացված էջմիածին հատակագիծը եթէ բաղդադաբան իսկականին է՛նտ, անմիջապէս կ'համոզվիք ստա՞ծիս ճշմարտութեան: Այդ հատակագծին վրա, որտեղն է առաջ եկած, ներքին կողմնէն, հյուսիս և հարավ կողմի արտիդերներն մինչև արևելեան ավանդատունները եղած միջոցին մեկ մետրն ազնիւ երկայնութիւնը քան հակառակ կողմը, մինչդեռ իրականութեան մեջ ընդհակառակը, ձեր հատակագծի վրա երկայն ելող մասերը քանի մը սանտիմով ալ ազնիւ կարճ են քան արտիդերներն մինչև արևմտեան պարտ գտնված երկարութիւնը: Ազնիւորդ համարելով ուրիշ մասերու վրա խոսիլ առաջմ, կվերադառնամ նյութիս: Պատասխանատուութեան ամեն տեսակ ծանրութիւններ հանձն առնելով, վստահ կերպով հրապարակավ կ'հայտարարեմ, թե իմ Զվարթնոցի հատակագիծս միանգամայն ճիշտ է և իրականին լիովին համապատասխան, և պատրաստ եմ ձեր իսկ ընտրած մասնագետներու ներկայութեան փորձի ենթարկել երբ կ'կամենաք:

Այն սխալները, որոնք ցույց կտրվին իմ հատակագծիս վրա ձեր կողմանն, խթրմանն ազնիւ նշանակութիւն չունին: («Արարատ», 1909 թ., հունվար, էջ 63):

ա) Եկեղեցու շուրջ բոլոր տարածված աստիճանները բուն եկեղեցվո մասը չեն կարգուր. ամեն որ ազատ է զանոնք ներկայացնել կամ ոչ: Արդարև ներկայացնելով առավելութիւն մը տրված կ'համարվի. բայց

չներկայացնելով ալ եկեղեցու նստակայիժն իր ամբողջութենէն ոչինչ չի կորսնցնելու:

բ) Գլխավոր սեղանի աջ կողմի մասանց գլորոցը շենք կամ շինութեան մաս չէ. «գլորոց» անունը բավական է ապացուցանելու, որ հա կահ-կարասիքի արժեք միայն ունի:

գ) Սեղանից դեպի ներքի իջնող երկու աստիճանները բողոքովին ճիշտ են, տարաբախտաբար զուր կը սխալած և չեք կարողացած հասկնալ որ այդ՝ եկեղեցիի նախկին սեղանն է, որուն մտախն խոսեր կը ռԱզգագրական հանգեսի» 16 դիրք 137 երեսի վրա: յուրաքանչյուր կողմի զույգ սանդուղներուն մեկը վար իջնելու կծառայէ, և մյուսը սեղան բարձրանալու: 1904 թվականին հս նույն ձևը մասնավորապէս գծեր եմ նաև Պետերբուրգի Հնագիտական կայս. մասնաժողովի համար է, որը զրկելիցալ հաշիվ վարդապետի ձեռքով:

դ) Պիլաստրները—եկեղեցու ներսից, հատակում շուրջ բոլոր տարածված մայրի անվանածնիդ մայր չէ, ալ մի ուրիշ նշանակութիւն ունեցող գիծ, որն ըստ ինքեան շատ հետաքրքրական երևույթ է հայ ճարտարապետութեան մեջ, ինչպէս նաև ձեր քիչ մը վարը, ժերկրորդ շրջագիծ միացնում են բոլոր սյունները ըսածը, որ գրեթէ նույնն է ձեր մայր անվանածին հետ: Ես նպատակավոր կերպով լուծութեան տված էի այս մասերուն վրա բացատրութիւն տալ՝ առանձին հողվածով խոսելու համար, բայց եթէ կփափագիք մասնագիտական ժողովի մը առջև սյատրաստ եմ բացատրելու այդ ձեզ համար անհասկանալի գծերուն նշանակութիւնը:

«Չունի արևելեան քառանկունի շինութեան արտաքին կողմի երեք աստիճանները» րսածնիդ ալ դարձալ արդունք է ձեր անուշադրութեան. եթէ անգամ մը հս երթաք տեղին վրա մասնավորապէս բնեւելու համար, պիտի տեսնէք, որ ունի այդ երեք աստիճանները:

Իսկ գտնով ամենագլխաւոր հարցին, ձեր հատակագծի առավելութիւններուն և անոր իմ հատակագծէն ունեցած կարծեցալ տարբերութիւններուն, զարմանքնիդ շատ բնական պիտի ըլլար, եթէ դուք կարողանալիք բացատրել ինձի ձեր ցույց տված առավելութիւններուն իրականին մեջ ինչ ներկայացնելը:

Իմբեթի մասին խոսած ատեննիդ «երկնակի քառակուսի գիծ» ըսելով ինչ ըսել ուզեր եք և ինչ եք հակըցիք այդ քառակուսի գծերն: Իմ հատակագծէս զանազանվող այդ քառակուսի զծերուն դեպի սլունուարող թեղերուն, կողմը եղած (ձեր հատակագծի մեջ) երրորդ սուր դիւն իրականին մեջ գոյութեան ինչ ապացույց ունի: Ես պարզապէս կ'մերժեմ այդ գծի գոյութիւնը:

Ինչու համար ձեր շուրջ բոլոր աստիճանները եկեղեցին ամեն կողմն շրջապատած են, քանի որ իրականութեան մեջ սկսելալ արևմտեան դունն ամբողջ հարավային կողմը՝ բնալ գոյութիւն չունին: Ինչ ապացույց գտն է հետուն անոր գոյութեան, երբ զուր պատմութեան միջոցով ալ գիտեք թի «եկեղեցուց առաջ ներսեր հիմք ձեցո կաթորիկոսարանին» («Ազգագրական հանգես», 1907 թ., 15 դիրք, երես 105): և աստիճաններու ընդհատումն ալ առաջ եկած է կաթորիկոսական

շինութեանց տաճարին անմիջապէս մուտք դնուցնելու և պատճառով (սկզբագրական հանդես, 1907 թ., գիրք 16, երևս 152, հատակագիծ կաթողիկոսական տան)։

Ինչու համար եկեղեցիին այդ շուրջ բոլոր աստիճաններուն կեդրոնին վրա չէ՞ ձեռք բուն եկեղեցիի հատակագիծը, կալ եկեղեցիի և շուրջ բոլոր աստիճաններուն միջոցը՝ այնեղան կողմէն լայն է և արևմտյան կողմէն նեղ, մինչդեռ իրականութեան մեջ կեդրոնին վրա է եկեղեցիին։

Որպեսզի ձեռք ըրածին նման իմ քննադատութիւնս ալ խժժոքանքի արժեքը շատանայ, ես կ'ընդունու շատ մը ուրիշ մանր մունր իրականին համապատասխան գծեր և անձկանոք կալ պատեմ ձեռք նախաձեռնութեամբ կազմելիք մասնագիտական ժողովի մը, որուն առջև պատուաւ եմ ապացուցանելու իմ աշխատութեանց ճշտութիւնը, բարեխղճութիւնը և ձեռք հատակագիծի մեջ ելած բազմաթիւ մանրամասնութեանց սխալները։

Արդոք որպիսի արդար է ձեռք բողոքը, կենսագրականին միջոցով պրոֆ. Մառի ձեռք ուղղած մեղադրանքին համար, որուն դեմ պաշտպանելի փորձելով էջմիածնի ամբողջ միաբանութենէն օգնութիւն կաղաղակելը։

Պրոֆ. Մառի մեղադրանքն իմ արդար բողոքիս արձագանքն է, որ շատ անխորժ հնչեր է ձեռք ականջին։ Այդ բողոքը բխած է այն երբեմնի ստորացուցիչ արհամարհանքէն, որուն դառնութիւնը երկար ատեն ճաշակեցի էջմիածնի պարսպներուն մեջ։

Երբեք թույլ չեմ տար ինձի զիս ճարտարապետ անվանելու պատիւը բուն պահանջել այն մարդոցմէն, որոնք ոչ կ'անշնան զիս և ոչ ալ տեսած են մասնագիտութեան վերաբերյալ օրինական փաստաթղթեր։ Բայց մի վկայալ մագիստրոսի ալ՝ երբեք չէի ներեր, որ այդքան ոտնակոխ ըներ պատվաւոր վկայականի մը արժանապատիւնը, որուն ստացման համար ամեն մարդ ձեռք նման երկար տարիներ՝ գիշեր ցերեկ կուրծքը կ'աշխատէր դրասեղանի առև, և ես իմ վկայականով կարծեմ դեռ ոչ մի անպատիւնութիւն չբերի թե՛ իմ անձիս և թե՛ իմ պատկանած հասարակութեան։

Կ'Պոլսո գեղարվեստից ճեմարանի վկայականս դուք անձամբ կարդացեր եք ձեռք ընկերացող երեք վարդապետներու հետ 1904 թվականին դարձան սկիզբը, Ձվարթնոց աշխատելու գնայնս առաջ, երբ այցելեցիք յայտարարն աշխատանքներս տեսնելու համար։ Եվ որովհետև բնագրի թյուրբերն լեզուն ձեռք անձանոթ լր. ևս միասին ներկայացուցի Բուլղարիո մայրաքաղաք Սոֆիայի մեջ կատարված պաշտոնական թարգմանութիւնը, որ տեղի ունեցած էր 1899 թվականին և վավերացված. ինձ իրավունք տրվելով ընդհանուր Բուլղարիո մեջ ազատ գործելու. և այդ պաշտոնական արտոնութիւնս հրատարակվեցավ բուլղար կառավարութեան, սեփական օրգան «Տրժավնի վեստնիկի» 1900 թվականի հունվար ամսի առաջին պրակի մեջ, ուրկեց արտառված են նաև տեղական բանի մի թերթեր։

Ձեռք ընկերացող երեք վարդապետներն էին՝ հաշիկ վր., Կոլոնս վր. և մի ուրիշ երիտասարդ վարդապետ, որուն անունը ղօթախտաբար մոռցած եմ, սակայն որչափ որ կ'հիշեմ, ինքը ընկ վանցի էր և նույն տարին մեկնած արտասահման կաթողիկոսի հովանավորութեան սակ կատարելու գործիկու։

Տարախտաբար, այսօրան ալսուցուց տեսնելով թուլեա մեկնելեդ հետո, շվարանեցաք ձեռքս գտնված բոլոր աշխատանքիս մասին ալ կասկածելու՝ հավանական համարելով որ ես ուրիշ արվեստագետներու ձեռքի աշխատութիւնները սեփականած եմ կամ տիրացած անոնց որեւէ թագուն նպատակով։*

Ի լրումն ամենեցուն, երբ ալելորդ ըլլալով ձեռք կողմանէ վարպետ տիտղոսով ալ կմկրտվիմ, միթե իրավունք չունիմ դառնապէս վշտանալու և բողոքելու նվաստացուցիչ ընդհանրացման մը դեմ։

Ըսեք ինչդեմ, միթե ձեռք հաճելի կթվեր և լուռ կմնայիք՝ երբ տեսնեք, որ մի բարձրագույն կրթութիւն ստացած մարդ, արհամարհելով ձեռք իրական արժանիքը վաւերացնող մագիստրոսի պատվաւոր վկայականը, ձեռք տիրացու անվաներ։

Նույնպէս նաև թույլ չեմ տար ինքզինքիս հենվելով վկայականի մը գոյութեան, պահանջել որ ամենագետ համարվիմ. քալ լիցի, ես գիտեմ շատ համեստ արժանավորութեանս իսկական շտիքը, սակայն իրավունք ունիմ գոնե տարրական քաղաքավարութիւն մը սպասելու ձեռք իբրև կրթված մարդ և ականատես պաշտոնական փաստաթղթերու։

Ըն որու հեղինակութեամբ էջմիածնի մեջ ճակտիս դրոշմեցավ այդ «վարպետ» պատվանունը, ինձմի ավելի լալ գիտեք, որ միակ աղբուրը դուք եք։

Հայտնի է, որ էջմիածնի ոտք կոխած օրերս երկու վարդապետի հետ միայն ծանոթացաւ հաշիկ վարդապետին իր Ձվարթնոցի ավերակներուն միջոցով և ձեռք ի պատիւ պրոֆ. Մեյի տրված ճաշով, որուն անարժանաբար ներկա գտնվելու պատիւն ունեցաւ։ Եվ այդ ծանոթութեան սահմանափակ շրջանը տեկց գրեթե միշտ Ձվարթնոցի մեջ ավելի քան մի ամիս աշխատելու հետո։

հաշիկ վարդապետ գործերս տեսած օրեն այնքան հրապուրված և Ձվարթնոցի վերակազմութեան հույսով հափշտակված էր, որ եթե ոչ անկեղծութեամբ, գոնե մարդահաճութեան համար, եթե գիտնար ավելի գերագույն նշանակութիւն ունեցող մի բառ քան ճարտարապետ բառը, սիրով պիտի շոյակեր իմ անվան, գեթ առ ժամանակ զիս խրախուճելու և քաջալերելու համար և ես ի սկզբանէ շատ պատվաբեր վարմունք տեսած եմ հաշիկ վարդապետի կողմանէ։

Բայց հաշիկ վարդապետ, միանգամայն զուրկ ձեռք ստացած բարձրագույն կրթութենէն և ամեն բանի մեջ ունեցած խոր հմտութենէն, բնականաբար շարժողացավ ըմբռնել իմ արվեստիս մեջ ունեցած հմտութեանս շափը, մտքեն անգամ պիտի շանցներ. իմ ռվարպետի արժանիք միայն ունենալու և պիտի մնար ընդմիշտ յարգված՝ եթե վրա չհասներ ձեռք նման ներհուն և խորաթափանց մի անձնավորութիւն. ընկած մոլորութենէն վայն դուրս դերելու համար։

Արդարև հազիվ 15—20 օր անցած, ոչ միայն հաշիկ վարդապետ, ալ և ձեռք միջոցով ինձի ղանոթացող ամեն ոք, մեծ և փոքր, սկսեցին ձեռք նման անխտիր ռվարպետ անվանել զիս։

* Այս կասկածը չեմ կարող ընդհանրացնել և կամ մասնա գործ որեւէ մեկուն վրա, ինձի շարժողած է հաշիկ վր., անոր կթողում հետի թե ալ. որո յարդապետներու որուն կ'ընտրեմ այս կարծիքը։

Իսկապես շնորհակալ եմ և միանգամայն երախտապարտ, որ ձեր հանձնարարականով ծանոթացուցիք զիս մեծանուն գիտնական պրոֆ. Մառի հետ, որուն հովանավորության տակ՝ խաղաղ ու ապահով կատարեցի ոչ միայն ինձի, այլ և համայն գիտական աշխարհի համար շահեկան մի մեծ գործ:

Շատ ուրախ եմ, որ պ. Բասմաջյանի դատն այլ ձեզ նման արժանավոր պաշտպանի հովանավորությունը կվայելել, բայց ցանկալի էր, որ ինքը հրապարակ գար այդ խնդիրով ինձ համար ևս շահեկան ձեր ակնարկած հարցերուն վրա լույս սփռելու: Ըս դեռ 1905 թվականին առաջարկելի եմ հրապարակ իջնել կամ իր կողմանե փոխանորդներ ընտրելով, սակայն նա իրեն հատուկ պատճառներով լռել է:

Մի հորվածով էջմիածինը, դժոխք անվանելուն պատճառով պ. Բասմաջյանի երեսը երկար տարիներ անարգ թուգբերով ձեփելն հետո, երբ անցյալ տարի սիրալիլ գրկախառնովյամբ զիրար չբրմապես համարուեցիք. իմ նամակներս պ. Բասմաջյանը ձեզ ցույց տալն հետո ինչու՞ այնքան բարի շեղավ, որ ձեզ հանձնարարական ըլ ալ տար, որպիսիք ինձ մտտ գալով իր գրած նամակներն ալ անգամ մը այդք անցնեինք, որոնց մեջ դուք շատ հակառակ նորություններ պիտի տեսնեիք: Դարձյալ պատրաստ եմ ցույց տալու զանոնք ամեն անոնց, որոնք բացարձակ հրաման կբերեն ինձ Բասմաջյանի ստորագրությամբ, այլապես չեմ զիջանիր անարգ կիրթերն առաջնորդված, բարեկամական նամակներ, որոնք սրբություններ են գիտակից մարդկանց համար, անխտիր թափել ամեն մարդու առջև, առանց ի նկատի ունենալու անկից ծագելիք խղճի և պատվո ահեղ պատասխանատվությունները:

Դուք չեք կարող այնքան անկեղծ ու ճշմարիտ բարեկամ եղած ըլլար պ. Բասմաջյանին, որչափ ես էի մի ժամանակ, երկրպագու ճանոր ստացած ուսումնականի հուշակիրն որչափ, որ ես եմ մինչև այսօր, թեև նա շատ անարժան և վիրավորական կեցողով վարվեցավ ինձ հետ: Իս Բասմաջյանի այն բարեկամն եմ, որ Կ. Պոլսո մեջ բանտարկված ժամանակ գլուխս կախաղանի վրտանգի հնթարկած՝ ոչ միայն աղատեցի զինքը մշտնջենական արարի վտանգեն, այլ և փրկեցի իր հետ ուրիշներու այ անարգաբար տեսակոխ ըլլալու վտանգեն ևնթարկված պատվի: Եվ ի վերջո, երբ իր ձեռնարկած դործին օգտակար ըլլալու համար Կովկասի ճանապարհորդության ընկերացա առանց ունէ փոխարինության. բարեկամական սիրույս և հարգանքիս ապացույցն էր որ տվի:

Իմ որովհետև ձեր պ. Բասմաջյանի անունով անորոշ գրվածքը կարող է հասարակության մտքին մեջ խոշոր երևակայություններու տոհմ տալ, ուստի քանի մը խոսքով ալ կուզեմ այդ ճանապարհորդության համառոտ պատմությունը մեջ ընդել:

Նախապես գոյություն ունեցող որոշման մը համաձայն եկա Կովկաս պ. Բասմաջյանի համար Անիի մեջ աշխատելու միայն շուր ամիս ժամանակով, պայմանով, որ նա պիտի վճարեր իմ երթևեկարժիս՝ ճանապարհածածած և պիտի հոգար սնունդս:

Արդեն մեր Անի գնալն առաջ, էջմիածին մեջ, պարզվեցավ, որ պ. Բասմաջյանի տրամադրության

տակ Կտեված Կումարը շատ քիչ էր շուր ամիս առաջարկված գիտական նպատակով աշխատելու համար, այդ պատճառով ալ, առանձնապես պ. Բասմաջյանի խորհուրդով, դիմեցի հանպուցյալ կաթողիկոսին և խնդրեցի, որ մի քիչ աշակցություն ցույց տա այս օգտաշատ աշխատության նյութապես օգնելով պ. Բասմաջյանին:

Կաթողիկոսը շատ սիրալիլ կերպով խոստացավ օգնել և շուտափույթ կարգադրել հարկ եղածը:

Մեր էջմիածնեն դեպի Անի մեկնելու պահուն վճարանեն հանձնվեցավ մեզի գոց նամակ մը՝ ուղղված Անիի վանահայր Միքայել վարդապետին, հայտարարելով որ մեզ համար հարկ եղածը գրված է նամակին մեջ: Բայց ի՞նչ զարմանք, երբ Անի հասանք, Մուտրի տուրակին պես՝ նապաստակի տեղ կատու դուրս եկավ: Ոչ մի օգնության խոսք չըլլալն զատ, հազիվ իրեն համար պատահ մը հաց ճարող Միքայել վարդապետին կինդրեին այդ նամակով, որ մեզի օգնելու Այդ նամակն ալ մինչև այսօր իբրև հազվագյուտ հանձնարարական էջմիածնի վճարանի՝ պահված կմնա Միքայել վարդապետի քով:

Բնական էր, որ այս առեղծվածը լուծելու կաշխատեինք, գիտնալու համար թե ի՞նչ հրաշքով փոխված էր նամակի բովանդակությունը: Հարկ համարված տեղեր անմիջապես գրվեցան նամակներ, և ստույգ աղբյուրներն տեղեկացանք, որ այսօրվան՝ Բասմաջյանի դիմաց հարգանքի դիմակով ծածկվող մեկ քանի սրբատուն միաբաններ հարմար առիթը գտեր էին զայն պատժելու, զիրենք զժողով միաբան անվանած ըլլալուն համար, և բուռն թափով բողոքելով արգելել էին այդ նպաստը:

Թե որքան էին այդ լուրի աղբյուրները, և Բասմաջյանի դեմ գտնվող ախտյան վարդապետները, այդ կթողում իրեն պ. Բասմաջյանին, որովհետև ինձ հետ բնավ կապ չունին:

Անիի մեջ աշխատանքի սկսելն հետո երբ պարզվեցավ, որ այդ աշխատանքը տարիներու գործ է, ոչ թե ամիսներու, մանավանդ պ. Բասմաջյանի ունեցած նեղ միջոցներով սաստիկ դժվար, ուստի երկար խորհրդակցեցն հետո, պ. Բասմաջյանը խոստացավ ինձի միջոցներ ճարել գործը շարունակելու համար:

Դեռ Անիեն չմեկնած, պատահաբար, ձեր ակնարկած Թիֆլիսի վաճառական եկավ Անի և խոստացավ Բասմաջյանի մեկնելուն հետո ամեն ամիս 30 ռուբլի վճարել ինձի, Բայց որովհետև 30 ռուբլին շատ աննշան գումար էր այդ բազմապահանջ գործին համար, տասնևհինգ ռուբլին ավելի ամեն ամիս միմիայն ծառայի և մշակներու վարձքը կվճարվեր, հետևաբար հարկ էր ուրիշ աղբյուրներ ևս ունենալ: Պ. Բասմաջյան մեծ հույսեր ուներ, որ Ալեքսանդրապոլ և Թիֆլիս գնալուն. իրեն կհաջողվի նոր աղբյուրներ ճարել, նաև պատրաստելու էր առանձին գումար մը ևս առաջիկա ձմեռային շորերու և այլ անհրաժեշտ պիտույքներու համար:

Մեկնեցավ պ. Բասմաջյան Ալեքսանդրապոլի վրա՝ թիֆլիս. ինչ ըրավ այդ անցած տեղերուն մեջ՝ ինձ հայտնի չէ, միայն Թիֆլիսեն մեկնելուն պահուն ինձ գրած է նամակ մը. որով կհայտնեի. թե նոր աղբյուր

լի կարողացած գտնելու, բայց ձմեռային ճորտերու համար խումբ մը երիտասարդներ շատ շուտով պիտի խրկին հասցիէն պէտք եղած գումարը:

Բասմաջանը վաղուց հասեր էր Կարիզ, ես երկու ամիս ևս Անիի մեջ աշխատանք շարունակելէս հետո, խոստացվածներն ոչինչ չստանալով, Անիի մեջ պարտքեր ալ թողած զնացի Թիֆլիս, որպէսզի թե՛ 30 ուրբի առկա ամսականներս ստանամ և թե՛ գտնեմ խումբ մը երիտասարդները, որոնց մասին գրված էր ինձ: Ամսականներս ստացա, սակայն այդ երիտասարդաց խումբն մեկ հատ ալ զեռ չեմ տեսած մինչև այսօր:

Ասկեց հետո, այլևս սկսավ մեր անընդհատ թրդ-թակցութիւնը պ. Բասմաջանի հետ: Իմ կողմանէ գանգատ, անոր կողմանէ խոստում: ցուրտէն դողալով, կարևոր պիտույքներն զրկվելով, ծանոթներու հյուրասիրութեան ապաստանած՝ ձմեռը անցուցի, և զեռ հուշ չկար լրացուցիչ գումարի՝ զարնանային աշխատանքներս վերստին սկսելու համար:

Այագայի խոստումներով քաջալերված՝ մտրտ ամսո մեջ դարձալ ուղևորվեցա Անի, աշխատանք շարունակելու համար: Այս ուղևորութենէս հետո թե՛ ինչ տխուր ու շարաշուք պատահարներ զլիսիս թափվեցան, ես անոնց մասին կրիմ առաջմ և որոնց ամենէն վեր-

ջինին մի տխուր հետեանքն էլ այսօրվան մի վերին աստիճան զզվելի մեք բանակովք:

Սղոտտոս ամբ վա մեջ Թիֆլիսի վաճառականն և ամակ մը ստացա, որով ինձ կհայտնէր, թե այլևս բավական կհամարի մինչև հուլիս վճարած 30 ուրբի ամսականը, հետեաբար իր վրա հուշ չղնեմ:

Ուրեմն, սխալ սեպտեմբեր ամիսն մինչև հուլիսի վերջը, ընդամենը տասն և մեկ ամիս (ոչ թէ տարուց ազվելի) ստացեք եմ ամսական երեսուն ուրբիով (330) կրք հարյուր երեսուն ուրբի գումար մը: Եթէ այս գումարին զեղջենք բացառիկ պետքերու համար Արտվյանի վճարված մոտ վաթսուչ ուրբի գումարը, որուն՝ Արտվյանցի ստորագրութեամբ ֆաթիլովը ճանձնեցի թիֆլիսեցի վաճառականին, մնաց 270 ուրբի զուտ գումար ամբողջ տասն և մեկ ամսական համար: Այս գումարն զատ Գորիշ ոչինչ չեմ ստացած բացի վերոհիշյալ աղայի հին շորերէն, որ վեհանձնաբար բարեհաճեր էր խրկել, զիս ցնցոտիներէս ազատելու համար, և ես ալ այդ շորերը Բասմաջանի գործին հաջողութեան աղոթելու համար էջմիածնի մեջ բաժանեցի գաղթական աղքատներուն:

Այս ստացած գումարիս փոխարեն, նույն տարին խրկեցի հինգ օրինակ կատարելագործված նկարներ, որոնք գրեթէ այն տարվան բոլոր աշխատութիւնս էին:

«Մշակ», 1909. № 52, 53, 54, 57, 58, 60.

ԻԱՃԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔ*

Առաջին անգամ 1903 թվականին, էջմիածին այգելութեան միջոցին, լսեցի հաշիկ վարդապետի ղեկավարութեամբ կատարվող Զվարթնոց եկեղեցիի հոյակապ ավերակների պեղումների մասին: Բնական էր, որ հետաքրքրութիւնս մեծ լինէր և փութացի տեսնելու այդ հուշարձանի պեղումները, որուն մասին մեծամեծ դուլետներն էին շուրջում տեսնողները:

Երբ այցելեցի, իսկապես ի տես այդ ավերակում երևացող ինքնատիպ հատակադիրքի և դուրս եկած արքանշիկի քանդակազարդ բեկորներին, ինքն ևս հիացմամբ արժեքավորվով, վճռականապես որոշեցի, որ Գարմար առիթ ստեղծեմ այդ մեծ հուշարձանի ուսումնասիրութեամբ զբաղվելու:

Հետևյալ 1904 թ. տարին, ճանդամաքները այնպես դասավորվեցին, որ մի առ մամանակ Էջմիածին մնալու հարկ եղավ. ուստի մեկ կողմանէ հաշիկ վարդապետի հրաժարանոր, մյուս կողմից հրիմյան կաթողիկոսի և զիտական միաբար, Գալուստ Տեր Մկրտչյանի խրախուսանոր ցնացի Զվարթնոց շէնքի վերակազմութեամբ և ուսումնասիրութեամբ զբաղվելու համար, և այնտեղ մնացի շուրս ամիս:

Այս շրջ ամիսները բավական շնորհ ինձ համար հաջողութեամբ գործ ավարտելու համար հետևյալ պատճառներով: Նախ, որ պեղումները չէին ամբողջացած. տաճարի մեջ ամբողջովին մարրված էր, սակայն

դուրսը ամբողջովին կմար առանց պեղման: Երկրորդ, որ կատարված պեղումները միանգամայն աննպատակահարմար և պարզապես հակափտական կիրպով կատարված էին:

Անվիճելի օրեք է, որ պեղման ժամանակ, երբ խնդիրը այսպիսի մեծ և հոյակապ հուշարձանի վրա է, պետք է որ պեղումները կատարվին մի ճարտարապետի հսկողութեան ներքո, որպէսզի ճարտարապետը հնար ունենա մեծազանգված բեկորների ընկած տեղը, դիրքը ի նկատի առնելու և նրանց կարևոր մասերը շարժագրելու և գծագրելու: Այս շարժագրութիւնները և գծագրութիւններն են, որ ճարտարապետին սեղանին վրա պիտի դրոյարացնեն վերակազմութեան պատասխանատու գործը: Գուցէ հաշիկ վարդապետի մտքից անգամ չէր անցած մի ճարտարապետ հրաժիրել, և իրեն սովորական կողմ զիջողութիւն ոգևորութեամբ, տաճարին մեջը օր առաջ մարներու համար, մեջը թափված բարերն ու շաղախի փշարները զուրս թափելու հետո մնացած մեծազանգված փուլերը, որոնք պիտի բերողներն շէնքին ներքին կազմութիւնը և զմբիթի մանրամասն ձևն ու նկարագիրը, վառողով պայթեցրել և փռելի վերածել էր, որովհետև այդ զանգվածները անհնար է կզել բրդով կամ լինելով մանրացնել: Ահա այս իսկ պատճառով է, որ այդ հոյակապ տաճարին ներքին կազմութիւնը: Ինչ րուսական ճշտված և շէնքից դուրս թափված մեծ բեկորների միջոցով, սակայն ուրիշ ճարտարապետական մանրամասնութիւնները ընդմիջու կորած են հուշարձանի պատմութեան համար:

Դրանի երկու ամիս տեղը մինչև շէնքին հատակա-

* Այս կարևոր փաստաթուղթը սպաղուս երբ Հնութիւնների Գահպետութեան կոմիտեի գործերին, որտեղ Թվագրված է մտ 655, 1922 թ. սպրիտի 26:

գիծը կազմելու՝ ստեղծված բառասլանի դրուձյան ւյատ-
ճատով, այն ևս ոչ բոլորովին կատարյալ, իսկ շենքի
ձևը կամ կառուցվածքը որոշել անճանար եղաւ: Ինչպէս
երևում էր, հաշիկ վարդապետը զեղծ յ վերջո, նախքան
յա՛ այնտեղ գնալս, ինքն ևս գզացեր էր ոչ միայն հա-
տակագծի ճշտով չափագրության, այլև վերակազմու-
թյան կարևորությունը: Ուստի հրավիրել էր անփորձ
ուսանողներ և գծագրիչներ, իր հասկացողութամբ, որոշ
ենթորոշություններ Վրա հիմնված, ներշնչել էր այս
կամ այն ձևը տալ շենքին, որոնք ոչ միայն լիքի էին,
այլև հիմնովին սխալ:

Ամբողջական վերակազմության համար հուսա-
հատական էր դրուձյունը: Հուլյս մնացել էր արտաքին
պեղումների վրա, ուստի առաջարկեցի դրսի մասերը
պեղել իմ ներկայությամբ, որով թերևս կարելի լիներ
դրական ապացույցներ գտնել շենքի ընդհանուր կազ-
մության մասին: Նամանակնը որ, ինչպէս շենքի մե-
ջը, այնպէս էլ դուրը ընկած էին մեծազանգված բե-
կորներ, որոնց վառողով պայթեցնելու ժամանակը յուր
էր հասել՝ ըստ պեղման ղեկավարի: Պետք է ասել, որ
հաշիկ վարդապետ սիրով ընդունեց առաջարկս պեղման
ձեռնարկելու մասին և խոստացավ զուրս ընկած մեծ
բեկորները ևս պահել ընդմիջտ, իբրև հաստատուն ա-
պացույցներ վերակազմության, որովհետև նույն բե-
կորների վրա ղեռ այսօր ևս կարելի է տեսնել ներքին
կազմության խիստ բնորոշ հետքեր:

Մեծ չափով արդարացան հուլյսերս: Ենթեց դուրս
ընկած մեծ բեկորների վրա գտա, գմբեթակիր սյուների
մեջ եղած բաժանումները: Իրորող հարկին իբրև լսա-
րիսխ ծառայող բոլորակ պատը և այս խարխախները
կրող առագաստները: Իսկ իմ ներկայությամբ արտա-
քին պեղումների ժամանակ կարգավ դուրս եկան ամ-
բողջ ձակատների, սյուների, պատուհանների, որմա-
ղեղների և այլ գեղանգան մանրամասնություններ, ո-
րոնց մանրամասն չափագրությունները ոչ միայն ճշը-
տեցին արտաքին երևանների ճիշտ կազմությունը, այլև
գրեթե անլիճելի կերպով տվին բարձրությանց չափե-
րը, որով հնար եղավ կազմել ամբողջ վերակազմու-
թյունը: Վերակազմության ճշտության իբրև ապա-
ցույց, տարիներ հետո, երևան եկան պր. Ն. Մառի-
ջանքերով, Անիի գագակաշեն ս. Գրիգորի և Բանայի
եկեղեցիները:

Չետևաբար, եթե պատահաբար ես վրա չհասնեի,
և ըստ կանոնի չհետևեի յուրաքանչյուր բեկորի ընկած
տեղին, դիրքին և չափերին և մնար հաշիկ վարդապե-
տի հասկացողության և ամեն ինչ ոչնչացնելու ուղղու-
թյամբ առաջ տարվեին մնացած պեղումները, պարզա-
պես պետք է միանգամայն կորած լիներ Ձվարթնոցի
ընդհանուր կառուցվածքն ու ներքին և արտաքին ձե-
վերը:

Արտաքին կողմից, վատահ եմ որ անթերի վերա-
կազմված է Ձվարթնոցը, սակայն ի ներքուստ կան

այնպիսի կորուստներ, որոնք միանգամայն անդառնա-
լի են:

Որինակի համար ըստ դարաշրջանի ոճերու գմբե-
թի յիսար պանտալոնովներով վրա էր լին՝ տրամբները
վրա, ինչ բնորոշ կազմություն ուներ գմբեթի գրակը
և ուրիշ ինչ մանրամասնություններ կալին արուստուստ
ալոքան շքել տաճարի մեջ՝ ներքին կողմից դարաշրջ-
ջանի ճաշակը և ոճը արտահայտող:

Միմիայն բոլորակ տաճարը չէ, որ այս այսպիսի
կազմության մատնված է իր ներքին կողմից. այլև Ձվարթ-
նոցի շինարարական պատմության համար անդարձ կո-
րած են հարավային կողմից բնդարձակ շինություննե-
րի հատուցվածքը, նրանց ծածկի ձևերը, լուսամուտնե-
րի դասավորությունները և ուրիշ բազմաթիվ մանրա-
մասնություններ, որոնք այլևս անհնարին են որևէ
կերպով վերակազմել և գաղափար կազմել ժամանա-
կակից շինարարական ոճերի վրա: Մասնավանդ այդ շի-
նություններից երկու մասեր, որոնք վերին աստիճան
հետաքրքրական են մեր այսօրվան շինարարական ար-
վեստի տեսակետով իսկ: Այս մասերեն մեկն է այն
բաժինը, որուն մասին հնայի վարդապետ երկու դա-
սախոսություններ է կարդում այցելուներին անհեթեթ
կերպով, համարելով հայոց հին կրթապաշտական
տաճար լինելու՝ առանց դրական ապացույցների. երկ-
րորդը՝ կաթողիկոսական մեծ զահչիճը, որուն կազմու-
թյունը ղեղարկվեստի և ճարտարապետության և պատ-
մության համար անգնահատելի պիտի լինեին: Այժմ
այս բոլոր շենքերից անհետացել են շինարարական ա-
պացույցներ և քարեր, իսկ տեղում մնացած մասերը
լուհ հատակագծի միայն արժեք ունին:

Միայն Ձվարթնոցը չէ, որ հաշիկ վարդապետի
բըշի տակ կորցրել է իր բոլոր ցանկալի առանձնա-
հատկություններն ի վրա գեղարվեստի պատմության.
կան նաև ուրիշ տեղեր, որոնք ավերված ու ոչնչացած
են անկարգ և անգիտակից փորումների պատճառով:
Միևնույն ձևով պեղվել է Գառնին, Դվինը, Եղվարդը և
ուրիշ կարևոր վայրեր:

Գառնիի մասին ցանկալի էր, որ պր. Ն. Մառ իր
հեղինակավոր խոսքն ասեր այնտեղ կատարված ավե-
րումների մասին. Ձվարթնոցի մասին Չ. Ստրյիգով-
սկիի արտահայտությունը բավական է թե՛ իր երկհա-
տոր մեծ գրքին մեջ և թե՛ 1913 թվին Լենինգրադ գնա-
լիս այնտեղի գիտնականների շրջանում: Իսկ գալով
6-րդ դարու Եղվարդի հոյակապ տաճարին, ոչինչ չէ
մնացած այնտեղ բացի հատակագծից: Որովհետև պե-
ղելուց հետո եղած քարերը ևս թողած ճակատագրին
ամեն տեղ և խաղաղ սրտով հեռանում է պեղած վայ-
րերից: և այդպիսով պեղման վայրը շրջակա բնակչու-
թյան համար ծառայում է իբրև շինության քարերի մի-
շտեմարան, և ամեն ոք տանում է իր գոմն ու մարդ-
յները շինելու համար:

Ավելի քան քառասուն տարիներն ի վեր հաշիկ

վարդապետ մեծ համբավ է վաչկում իբրև պեղումներ
անող: Բայց մինչև այսօր ոչ որ չէ տեսել նրա պեղման
օրագրություններ, տեղեկագրերը, և կամ գտնել մի
փոքր ուսումնասիրություն: Իր պեղած բազմաթիվ վաչ-
րերեն ինչ թանգարանալիկ առարկաներ է հանել, ո-
րոնք արժեքավոր լինին, ինչն ր էին նրանք և ո՞ր են

պահած, այդ միայն ինքը գիտու: Իսկ Եջմիածնի Թան-
գարանում երբեմն երևում էին պահարաններ, որոնց
վրա գրված էր. «Մոլորվածու Խաչիկ վարդապետի»,
բայց դրանք ևս խոսքս գուրկ էին գիտական արժե-
քից, սրով: Ետև պեղման մասին շունկին որևէ փաստա-
կան տեղեկություն:

ՅՈՒՅԱԿՆԵՐ

ԵՎ

ՅԱՆԿԵՐ

Ց Ո Ւ Ց Ա Կ

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՄԵՁ ՁԵՏԵՂՎԱԾ ՆԿԱՐՆԵՐԻ

1. Հնապույն կրոնական տաճարների հատակածները
2. Սողոմոնի տաճարի հատակածեն ըստ սուրբ գրքից
3. Նախաքրիստոնեական բազիլիկներու հատակածները
4. Վանա բերդի ընդհանուր տեսարանը
5. Վանա բերդի ուրարտական աստիճանները և վիմափորների մուտքը
6. Տիգրանակերտի պարիսպների մնացորդներն ըստ Լեմանի Էսուպաի
7. Դոմի օդա գյուղական տան մեջ
8. Գլխատան ծածկը գյուղական տան մեջ
9. Անիի կամուրջի սվերակներն Ախուրյան գետի վրա
10. Թալինի իջևանատան ներքին մասերից
11. Թալինի իջևանատան մուտքի ճակատակալ բարի մի մասը
12. Մորիկ կայսեր մոր վերազմող սյունն Սյականում
13. Դվինում գտնված 7-րդ դարի խոյակները
14. Կոթող Հովհաննավանքի բակում
15. Էջմիածնի վանքի ընդհանուր տեսարանը հյուսիս արևմուտքից
16. Էջմիածնի տաճարի գմբեթը
17. Էջմիածնի զանդակատան հարավային երեսը
18. Էջմիածնի տաճարի հարավային արտիղը, որի վրա փլված է զանգակատունը
19. Տեկորի տաճարի հյուսիսային սյուսի արևմտյան կեսը
20. Տեկորի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելյան կողմի մուտքը և հուսրովանույշ թագուհու արձանագրությունը
21. Տեկորի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավ արևմուտքից ծածկի կործանումից հետո
22. Տեկորի տաճարի արևելյան արտիղի ներքին տեսքը ծածկի կործանումից հետո
23. Տեկորի տաճարի արևմտյան պատի վերին մասերը
24. Երբուլյքի տաճարի հարավային պատի կինտոնական մասը
25. Երբուլյքի տաճարի հյուսիս արևելյան մասի ներքին տեսարանը
26. Երբուլյքի տաճարի քանդակազարդ խոյակը
27. Հոփսիմի ընդհանուր տեսարանը հյուսիս արևմուտքից
28. Հոփսիմի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավից
29. Հոփսիմի տաճարի գմբեթը ներսից
30. Հոփսիմի տաճարի արևմտյան ճակատի բարձրագույն սյուսուհանի քանդակազարդ պսակը
31. Չվարթնոցի տաճարի վերակազմության ճակատի երկրորդ մասը Թորամանյանի կատարած կտրվածքի
32. Չվարթնոցի տաճարի արևելքից արևմուտք կտրվածքը
33. Չվարթնոցի առաջին հարկաբաժնի քանդակազարդ սյուսուհ
34. Չվարթնոցի տաճարի առաջին հարկաբաժնի քանդակազարդ դուռը բեկոր
35. Չվարթնոցի տաճարի մուտքի ֆրոնտոնի քանդակներից
36. Չվարթնոցի տաճարի մուտքի ֆրոնտոնի քանդակներից
37. Չվարթնոցի տաճարի արտաքին զույգ որմնասյուների խոյակի շափերը
38. Չվարթնոցի տաճարի առաջին հարկաբաժնի որմնասյուների գլխի մուլյուրները

39. Չվարթնոցի տաճարի գմբեթի օղակը ներսից
40. Չվարթնոցի տաճարի հյուսիս արևելյան մուլյուրի ստորին անկյան մուլյուրները
41. Չվարթնոցի հարավ արևելյան մուլյուրի ստորին մուլյուրները (գետնին 102 սմ. բարձր)
42. Չվարթնոցի տաճարի ներքին արծվանիշ խոյակի ճակատը և մակարդակը
43. Չվարթնոցի տաճարի ներքին արծվանիշ խոյակը կողքից և հետևից
44. Չվարթնոցի տաճարի սեղանի և դզրոցի ավերակները
45. Չվարթնոցի տաճարի ներքին խաչածակի սյունաշարքերի խաղիսխ
46. Չվարթնոցի տաճարի արծվանիշ և կողոված խոյակը
47. Չվարթնոցի տաճարի հարավային մուտքի զույգ որմնասյուները
48. Չվարթնոցի տաճարի արտաքին սյուսի ներսի երեսի որմնասյունի խաղիսխ
49. Չվարթնոցի տաճարի վերին հարկի արտաքին որմնաղեղների բեկորները
50. Չվարթնոցի տաճարի որմնաղեղի մուլյուրները (հավանորեն վերին հարկին պատկանող)
51. Չվարթնոցի տաճարի ներսի խաչածակի սյունաշարքի ներքին ճակատի սյունակամարների մուլյուրները
52. Չվարթնոցի տաճարի վերին հարկաբաժնի պատկանող արտաքին որմնաղեղը
53. Չվարթնոցի տաճարի խաչածակի միջին տաճար նայող պատուհանի շրջանակի մուլյուրները
54. Չվարթնոցի տաճարի սյուսի ճակատի քանդակ
55. Չվարթնոցի տաճարի պսակի ստորնահայաց մասի կողովաքանդակը
56. Չվարթնոցի տաճարի հարավային մուտքի կողքի վարպետի բարձրաքանդակը
57. Չվարթնոցի հարավային կողմի շինությունից խմբի հատակածը
58. Չվարթնոցի արևմտյան կողմի աջակողմյան շինությունների մի մասի հատակածը
59. Անվո հյուսիսային սյուսիսպների արևմտյան մասը ներսից
60. Անվո զաքարայն զույգ սուրբերը Դիձորում
61. Ագարակի 7-րդ դարի խաչածակ եկեղեցին և 5-րդ դարու ռազիլիլի ավերակները
62. Ագարակի 5-րդ և 7-րդ դարու եկեղեցիների հատակաձևերը
63. Ադիսամանի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից
64. Աղցի՝ Արշակունյաց ստորերկրյա դամբարանի մուտքը
65. Աղցի՝ Արշակունյաց ստորերկրյա դամբարանի հատակածը և կտրվածքը
66. Աղցի՝ Արշակունյաց ստորերկրյա դամբարանի քարձաքանդակներից
67. Աղցի՝ Արշակունյաց ստորերկրյա դամբարանի բարձրաքանդակներից
68. Ամբերդի հյուսիս-արևմտյան պարիսպների ավերակները
69. Ամբերդի եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

70. Ամբրոյի եկեղեցու հարստւոյն մուտքը
71. Կեղարդականի վիմարտր տաճարի քանդակագործները
72. Աշտարակի կամուրջը
73. Ապարանի (Քասախի) թաղիւր եկեղեցին հյուսիս-արեւելքից
74. Ապարանի (Քասախի) թաղիւր եկեղեցու հարստւոյն ճակատը
75. Ապարանի (Քասախի) թաղիւր եկեղեցու արեւմտյան մուտքի ճակատի քանդակները
76. Ապարանի (Քասախի) թաղիւր եկեղեցու հարստւոյն փակւած մուտքի ճակատի քանդակները
77. Ապուղամբնից ս. Կրիզոստոմի եկեղեցու արեւելյան լուսամտաւի պատկը և արձանագրութիւնը
78. Աստվածընկալի՝ Քուրդ իշխանի շինած եկեղեցու և ժամատան ընդհանուր տեսքը հարավ-արեւմուտքից
79. Աստվածընկալի՝ Քուրդ իշխանի կառուցած եկեղեցու դաւթի արեւելյան մասի ներքին տեսքը
80. Ալանի եկեղեցու արեւմտյան ճակատը 1939 թ. վերստնորոգութենից հետո
81. Արթիկի 5-րդ դարի եկեղեցին հյուսիս-արեւմուտքից
82. Բաղարանի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավից
83. Բագարանի բերդի ավերակները
84. Բագարանի երեք եկեղեցիներին խումբը հարավ-արեւմուտքից
85. Բարձրաբաշ սբ. Գրիգոր եկեղեցու արեւելյան արտաքին պատուր
86. Բարաքանի սբ. Հովհաննէս եկեղեցին հարավ-արեւելքից
87. Բջինի բերդապարիսպներին ավերակները
88. Բջինի եկեղեցու արեւելյան ճակատը
89. Եղվարդի 6-րդ դարի թաղիւր եկեղեցու ավերակներին ներքին տեսքն արեւմտյան կողմից
90. Եղվարդի 14-րդ դարի Լուսհարկ եկեղեցին հարավ արեւմուտքից
91. Ջալալու 7-րդ դարի եկեղեցին հյուսիս-արեւելքից
92. Թալինի կաթողիկէի կենտրոնական թևի արեւմտյան տեսքը ներքին
93. Ներքին Թալինի միջնաբերդի պատերը
94. Խոթա վանքի ընդհանուր տեսարանը հարավից
95. Խոր-Վիրապի եկեղեցին հյուսիս-արեւելքից
96. Կնչաուերի ս. Գրիգոր եկեղեցու և գավթի ընդհանուր տեսքը հարավից
97. Կնչաուերի ս. Նշան և կաթողիկէ եկեղեցիներն արեւմուտքից
98. Կնչաուերի ս. Գրիգոր եկեղեցու արեւելյան տեսքը ներքին
99. Կնչաուերի ս. Գրիգորի գավթի ներքին
100. Կարսիլուրի դուղի 7-րդ դարի ավերակ եկեղեցին
101. Կարսի բերդի պարիսպները (քանդակած 1878 թ.)
102. Կարսի բերդի պարիսպները (քանդակած 1878 թ.)
103. Հատիճավանքի՝ Չարսի և Իվանն իշխանների շինած եկեղեցին հյուսիս-արեւելքից
104. Հատիճավանքի՝ Չարսի և Իվանն իշխանների շինած եկեղեցու թիակը
105. Մուղնու ս. Գևորգ եկեղեցին
106. Մահմուդաղի 5-րդ դարի եկեղեցու արեւմտյան մուտքի ճակատի Տիրամոր արձանագրակը
107. Մահմուդաղի Մուկարավանք կառուցած եկեղեցին հարավ-արեւելյան կողմից
108. Մահմուդաղի 7-րդ դարի եկեղեցին հյուսիս-արեւելքից
109. Մարտավանքը հարավ-արեւմուտքից
110. Մտավանքի եկեղեցու արեւմտյան ավերակ դաւթի
111. Շիրվանցուկի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արեւմուտքից
112. Ստանաղլուրի 11-րդ դարի եկեղեցին հարավ-արեւմուտքից
113. Օրթաբլիտալի 7-րդ դարի եկեղեցին հարավ-արեւմուտքից
114. Ալամի հյուսիս-արեւմտյան արտիկի քառակուսի մասի թիակը
115. Ալամի հյուսիսային արտիկի մեկ մասի թիակը
116. Ալամի հարավային և արեւելյան արտիկների թիակը
117. Ալամի պատուհաններից մեկի պատկը
118. Ալամի ներքին սրմնասյուների խոյակը
119. Ալամի տաճարի հատակածը
120. Ալամի տաճարի դմբթի հիմքը
121. Տեկուրի տաճարի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արեւմուտքից քանդակույց ստաշ Վերարտադրութուն
122. Տեկուրի տաճարի հյուսիսային կողմի արեւելյան մասի տեսքն արտաքուստ
123. Տեկուրի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավային կողմից քանդակույց հետո
124. Տեկուրի մի տապանաբարի հյուսիսային ճակատի նկարը
125. Տեկուրի գերեզմանատան 964 թ. խաչարձանը
126. Եղվարդի կաթողիկէի մեջ դրսևած շարժական ավազանի վրայի խաչը
127. Եղվարդի փոքր եկեղեցու մեջ դրսևած տապանաբարից մեկը
128. Եղվարդում՝ Գրիգոր Մամիկոնյանի շինած տաճարի արտիկներն անստուղ ներքին սրմնասյուների խոյակ և խաչարձան
129. Եղվարդում Գրիգոր Մամիկոնյանի շինած տաճարի մուտքի փոքր մատուցի հատակածը (արտաքին շափերը)
130. Եղվարդի 5-րդ դարի եկեղեցու փլատակներին մեջ դրսևած քարի վրայի քանդակները
131. Դվինի կաթողիկէի հատակածի ներքին շափերը
132. Դվինում դրսևած խոյակը
133. Աղիամանի քառակող կոթողի շափերը
134. Աղիամանի եկեղեցու հատակագծի արտաքին շափերը
135. Աղիամանի տաճարի քարտաշ վարպետների նշանները
136. Աղիամանի տաճարի արեւմտյան խորշերի միջի սյունները
137. Թալինի կաթողիկէի գերեզմանատան Ա քառակող կողմի շարս երեսները
138. Թալինի կաթողիկէի գերեզմանատան Բ քառակող կոթողի պատվանդանի ա և բ երեսները
139. Թալինի կաթողիկէի գերեզմանատան Բ քառակող կոթողի պատվանդանի գ և դ երեսները
140. Թալինի կաթողիկէի գերեզմանատան Գ քառակող կոթողի շարս երեսները
141. Թալինի կաթողիկէի գերեզմանատան Դ քառակող կոթողի շարս երեսները
142. Թալինի կաթողիկէի գերեզմանատան Զ քառակող կոթողի շարս երեսները
143. Թալինի կաթողիկէի գերեզմանատան Է քառակող կոթողի շարս երեսները
144. Թալինի փոքր, ներսեճ կամարակների շինած եկեղեցու հատակագծի ներքին շափերը
145. Թալինի կաթողիկէ եկեղեցու հատակագծի հյուսիսային կիսի ներքին շափերը
146. Թալինի կաթողիկէի եկեղեցու հյուսիսային պատի հատակագծի արտաքին շափերը
147. Թալինի կաթողիկէի հյուսիսային ճակատի Ա պատուհանի պատկի ձևը (արեւմուտքից հաշված)
148. Թալինի կաթողիկէի հյուսիսային ճակատի Բ պատուհանի պատկի ձևը (արեւմուտքից հաշված)
149. Թալինի կաթողիկէի հյուսիսային ճակատի Գ պատուհանի պատկի ձևը (արեւմուտքից հաշված)
150. Թալինի կաթողիկէի հյուսիսային ճակատի Դ պատուհանի պատկի քանդակները (արեւմուտքից հաշված)
151. Ներքին Թալինի դուղիի մուտքի փոքր եկեղեցու ավերակները
152. Ներքին Թալինի բերդի հյուսիսային կողմի արտաքին պարիսպները
153. Ներքին Թալինի միջնաբերդի պարիսպները
154. Թալինի իշխանատան ընդհանուր հատակագիծը
155. Թալինի՝ Ներսէճ կամարակների շինած փոքր եկեղեցու վրայի վարպետների նշանները
156. Լմպառավանքի հարավային պատի լուսամտի պատկը
157. Շիրվանցուկի եկեղեցու ներքին սրմնասյույակ և խաչարձան

155. Մարմաշենի մեծ եկեղեցու հասակագծի հյուսիսային կիսի ներքին շափերը:
159. Մարմաշենի մեծ եկեղեցու ընկած խորշերից մեկի մասնաձևապատկերները:
160. Արալլիսի բերդի հատակագիծը:
161. Անիի հյուսիսային պարիսպների արևելյան անկյունը:
162. Անիի հյուսիսային պարիսպները ավագ դասն մոտ:
163. Անիի վիճափոր եկեղեցու հատակաձևը:
164. Անիի վիճափոր եկեղեցու արևելյան մասը:
165. Սյունազարյո բարաթ Անիում:
166. Անիի քնակելի խորշից մեկը:
167. Ախուրյանի ձորը Անիի սակ:
168. Անիի Կուսանաց անապատը:
169. Մրենի տաճարի արևմտյան մուտքի բարձրաքանդակները:
170. Մրենի տաճարի հյուսիսային մուտքի բարձրաքանդակները:
171. Մրենի տաճարի արևելյան պատի կողմնակի պատուհանները պսակի քանդակները:
172. Մրենի տաճարի արևմտյան ճակատի հյուսիսային պատուհանի պսակը:
179. Մրենի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելակողմի պատուհանի պսակը:
174. Մրենի տաճարի հյուսիսային ճակատի միջին բարձր պատուհանի պսակը:
175. Բագարանի տաճարի արևմտյան ճակատի հյուսիսային պատուհանի մուլլոները:
178. Բագարանի տաճարի արևելյան ճակատի հյուսիսակողման պատուհանի մուլլոները:
177. Բագարանի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևմտյան պատուհանի մուլլոները:
178. Բագարանի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելյան պատուհանի մուլլոները:
179. Բագարանի տաճարի արևմտյան ճակատի վերին մասը:
180. Բագարանի տաճարի հարավային միջին մեծ պատուհանի պսակը:
181. Բագարանի տաճարի զմբեթակիր կամարները:
182. Բագարանի տաճարի հարավային պատի պատուհաններից մեկի պսակը:
183. Բագարանի տաճարի արևմտյան ճակատի հարավակողման պատուհանի պսակի քանդակները:
184. Բագարանի տաճարի բոլոր մեծ կամարների հանգուտի ձևը:
185. Բագարանի տաճարի արևմտյան պատի հյուսիս-արևմտյան մեծ սյան փորը կամարի հանգուտը:
186. Բագարանի տաճարի հարավ-արևելյան մեծ սյան փորը կամարի հանգուտը հարավային պատի վրա:
187. Բագարանի տաճարի հյուսիսային պատի վրա արևելյան սյան փորը կամարի հանգուտը:
188. Բագարանի տաճարի հյուսիսային պատի վրա արևելյան սյան փորը կամարի հանգուտի տարբերությունը Ա մասի վրա:
189. Բագարանի տաճարի արևմտյան կողմի մեծ սյունների համանման խոյակների ձևը:
190. Բագարանի տաճարի հյուսիս-արևելյան մեծ սյան խոյակի արևմտյան ճակատը:
191. Բագարանի տաճարի հյուսիս-արևելյան մեծ սյան խոյակի մյուս ճակատները:
192. Բագարանի տաճարի հարավային խորանի հատակաձևը:
193. Բագարանի տաճարի հյուսիսային խորանի հատակաձևը:
194. Բագարանի մեծ եկեղեցու զավթի ներքին տեսքը:
195. Բագարանի մեծ եկեղեցու զավթի հատակաձևը:
196. Օրթոքսիլիսայի Աստվածածին եկեղեցու հատակաձևի ներքին շափերը:
197. Օրթոքսիլիսայի Աստվածածին եկեղեցու հատակաձևի արտաքին շափերը:
198. Մուլլաղասումի եկեղեցու հատակաձևի ներքին շափերը:
199. Մուլլաղասումի դերեգամանատան մատուռի հատակաձևի ներքին շափերը:
200. Մուլլաղասումի գերեզմանատան մատուռի ներքին որմնասյուների խարխալներից մեկը:
201. Մուլլաղասումի եկեղեցու ծածկի կղմինդրների մեկ ձևը:

202. Արթիկի մեծ եկեղեցու արտաքին արևմտյան մուտքը:
203. Արթիկի մեծ եկեղեցու արտաքին որմնակամարները:
204. Աստվածընկալ եկեղեցու հարավակողման փոքր եկեղեցու հատակաձևի ներքին շափերը:
205. Մաճիտուրի եկեղեցու հյուսիսային պատի ուղուցիկ գրությունների խումբը:
206. Մաճիտուրի եկեղեցու հյուսիսային պատի ուղուցիկ գրությունը արձանագրությունը:
207. Հասիճի բառակոչ կոթողը (Հայաստանի Պետական Պատմական թանգարան):
208. Ճգնավորի դերեզմանատանը Հառիճավանում:
209. Երջանիկ ծիրանու դերեզմանատանը Հառիճավանում:
210. Հառիճավանի սաճարի արևելյան ճակատի պսակի ուղուցիկ գրությունը արձանագրությունը:
211. Հառիճավանի սաճարի հյուսիսային ճակատի քիվը:
212. Արթիկի կաթողիկե եկեղեցին հարավ-արևելքից:
213. Արթիկի կաթողիկե եկեղեցու հարավային արտաքին քանդակազարդ որմնակամարները:
214. Արթիկի կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան արտաքին որմնադրված մեկը և նրա տակի արձանագրությունը:
215. Արթիկի փոքր եկեղեցին հարավ-արևմուտքից:
216. Արթիկի փոքր եկեղեցին հարավ-արևելքից:
217. Արթիկի փոքր եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատի արձանագրությունը:
218. Լմպատավանքը հարավ-արևմուտքից:
219. Լմպատավանքը հարավ-արևելքից:
220. Մահմուդուլի հնագույն եկեղեցին հյուսիսային կողմից:
221. Մահմուդուլի հնագույն եկեղեցին արևմտյան կողմից:
222. Մահմուդուլի հնագույն եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատի արձանագրությունը:
223. Մահմուդուլի մոտ գտնված 1036 թվականի դերեզմանատան արձանագրությունը:
224. Աղիամանի 7-րդ դարի եկեղեցու արևմտյան ճակատը:
225. Օշականի Մանուկոց եկեղեցու հատակաձևը:
226. Օշականի Թուխ Մանուկ մատուռի հատակաձևը:
227. Օշականի փոքր Թուխ Մանուկի հյուսիսային կողմի պատվահանալոր խաչքարը:
228. Օշականի փոքր Թուխ Մանուկ մատուռի հատակաձևը:
229. Բաթրինճի աղտոցի ներքին հարկի հատակաձևը:
230. Ագարակի եկեղեցու և փլատակ զավթի հյուսիսային պատի հատակաձևը:
231. Փարպիի Միրանավոր եկեղեցու հատակաձևը:
232. Փարպիի Թարգմանչաց եկեղեցու հատակաձևը:
233. Փարպիի ս. Կրիզոստ եկեղեցու հատակաձևը:
234. Տեղերի եկեղեցու և զավթի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից:
235. Տեղերի եկեղեցու զավթի արևմտյան մուտքը:
236. Տեղերի եկեղեցու զավթի ներքին տեսքը:
237. Ավանի (Աշտարակի շրջան) 5-րդ դարի եկեղեցու հատակաձևը:
238. Կոչի 7-րդ դարի եկեղեցու հատակաձևը:
239. Կոչի ջրամուտքի հատակաձևը:
240. Կոչի բաղնիքի եկեղեցու հատակաձևը:
241. Մարմաշենի կաթողիկե եկեղեցու հարավ-արևմուտքից:
242. Մարմաշենի 7-րդ դարի ալեբրակ եկեղեցին հյուսիսային թարձր բլուրի վրա:
243. Մարմաշենի Վահրամաշեն և ավերակ եկեղեցիները:
244. Մարմաշենի Վահրամաշեն տաճարի հյուսիսային կողմի եկեղեցու ներքին տեսքը:
245. Մարմաշենի փոքր եկեղեցին (Վահրամաշեն եկեղեցու հարավային կողմում):
246. Մարմաշենի փոքր եկեղեցու հատակաձևը:
247. Մարմաշենի կաթողիկե եկեղեցու հատակաձևը:
248. Անիի զուգակաշին բուրակ եկեղեցու արտաքին քանդակազարդ աղեղները:
249. Անիի զուգակաշին բուրակ եկեղեցու մուտքերից մեկը:
250. Անիի զուգակաշին բուրակ եկեղեցու քանդակազարդ բեկորները:
251. Անիի պեղած քանակելի շինքերի մնացորդները:
252. Անիի փլած միջարեի մոտ Մառի պեղած եկեղեցին:

1. The first thing I noticed when
I stepped out of the plane was
the humidity. It felt like I was
being hugged by a giant hand.
The air was thick and sticky,
and I could feel it on my skin.
It was a relief, but also a bit
unpleasant. I had heard that
the humidity was bad, but I
didn't realize how bad it would
be.

2. The humidity was not just
a nuisance, it was a challenge.
I had to wear light-colored
clothing and avoid heavy
perfumes. I also had to
drink plenty of water and
avoid alcohol. It was a bit
of a hassle, but I had to
adapt. The humidity was
part of the experience, and
I had to embrace it.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ.

1. Планы древнейших храмов.
2. План храма Соломона по Библии.
3. Планы до христианских базилик.
4. Общий вид Ванской крепости.
5. Банская скала, Урартские ступени и вход в пещеру.
6. Остатки городских стен Тигранакерта по Леману-Гаупту.
7. Крестьянское жилое помещение соединенное с хлевом.
8. Шатровое покрытие сельского дома.
9. Развалины Анийского моста.
10. Внутренние стены Талинской гостиницы.
11. Резной орнамент фронтона Талинской гостиницы.
12. Надгробный столб в Ошакане, приписываемый хатери византийского императора Маврикия.
13. Капители VII века, найденные в Двине.
14. Надгробная стела в Ованнаванке.
15. Общий вид Эчмиадзинского монастыря с северо-запада.
16. Купол Эчмиадзинского собора.
17. Западная сторона колокольни Эчмиадзинского собора.
18. Южная абсида Эчмиадзинского собора.
19. Западная часть северного фасада Текорского храма.
20. Надпись царицы Хосровануш над восточным входом северного фасада Текорского храма.
21. Общий вид Текорского храма с юго-запада после разрушения покрытия.
22. Внутренний вид главной абсиды Текорского храма.
23. Деталь западной стены Текорского храма.
24. Деталь южного фасада Ереванской базилики.
25. Внутренний вид Ереванской базилики.
26. Капитель Ереванской базилики.
27. Общий вид церкви Рипсимэ с северо-запада.
28. Общий вид церкви Рипсимэ с юга.
29. Купол церкви Рипсимэ с внутренней стороны.
30. Бровка окна западного фасада церкви Рипсимэ.
31. Второй вариант реконструкции фасада Звартноца, сделанный по разрезу.
32. Разрез Звартноца.
33. Деталь орнаментированного пояса первого яруса Звартноца.
34. Обломок орнаментированного пояса первого яруса Звартноца.
35. Рельеф над входом Звартноца.
36. Деталь рельефа над входом Звартноца.
37. Схема капители наружных парных полуколонн.
38. Деталь архивольты наружной декоративной аркады первого яруса Звартноца.
39. Профиль основания кольца барабана купола Звартноца с внутренней стороны.
40. Мулюры нижнего угла северо-восточного пилона Звартноца.
41. Нижние мулюры юго-восточного пилона Звартноца.
42. Передняя часть и план капители с орлом Звартноцкого храма.
43. Вид капители с орлом сбоку и сзади Звартноцкого храма.
44. Алтарь и кафедра для проповеди в Звартноце.
45. База колонн внутренней колоннады Звартноца.
46. Части развалин Звартноца (капители).
47. Парные полуколонны южного входа Звартноца.
48. База внутренней колоннады первого яруса Звартноца.
49. Орнамент наружных арок верхнего яруса Звартноца.
50. Профиль внутренней отделки Звартноца (обмерено по обломку).
51. Профиль отделки арок внутренней аркады.
52. Профиль детали верхней аркады Звартноца.
53. Профиль обрамления окон первого яруса с внутренней стороны.
54. Орнамент лобовой части карниза Звартноца.
55. Пикетный орнамент скоса карниза Звартноца.
56. Фигура мастера-строителя в антралье первого яруса Звартноца.
57. План южной группы светских построек Звартноца.
58. План западных светских построек Звартноца.
59. Развалины северной части городских стен Ани.
60. Башни городских стен, сооруженные Захарием.
61. Церковь VII века в Агараке.
62. Планы церквей V и VII веков в Агараке.
63. Общий вид церкви в Адиамане с юго-востока.
64. Вход подземной гробницы в Ахце.
65. План и разрез подземной гробницы в Ахце.
66. Рельефы подземной гробницы в Ахце.
67. Рельефы подземной гробницы в Ахце.
68. Развалины северо-западных стен замка Амберд.
69. Общий вид Амбердской церкви с юго-запада.
70. Южный вход Амбердской церкви.
71. Декоративные рельефы пещерного храма в Геггарде.
72. Аштаракский мост.
73. Казахская базиликальная церковь с северо-востока.
74. Казахская базиликальная церковь с юга.
75. Орнаменты над западным входом Казахской базиликальной церкви.
76. Орнаменты над южным входом Казахской базиликальной церкви.
77. Бровка окна и надпись над окном церкви Апугамронц в Ани.
78. Общий вид церкви в Аствацанкале.
79. Внутренний вид восточной части притвора в Аствацанкале.

80. Западный фасад церкви в Аване после частичной реставрации 1939 года.
81. Общий вид церкви V века в Артике.
82. Южный фасад Багаранской церкви.
83. Развалины Багаранской крепости.
84. Общий вид монастыря в Багнайре.
85. Восточный фасад церкви св. Григория, в селе Ту-манян.
86. Церковь св. Ованнес в Бюракане. Вид с юго-запада.
87. Развалины крепостных стен в Бджни.
88. Внутренний фасад церкви в Бджни.
89. Внутренний вид развалин базилики VI в. в Егварде.
90. Часовня XIV в. в Егварде. Вид с юго-запада.
91. Церковь VII в. в селе Зопуни. Вид с северо-востока.
92. Внутренний вид среднего нефа собора в Верхнем Талине.
93. Стены вышгорода в Нижнем Талине.
94. Общий вид монастыря Хотаванк.
95. Церковь Хор-Вирап с северо-востока.
96. Общий вид церкви св. Григория с притвором в Кечаруке (Цахкадзор).
97. Кафедральный собор и церковь св. Ишан в Кечаруке (Цахкадзор).
98. Восточная абсида церкви св. Григория в Кечаруке (Цахкадзор).
99. Внутренний вид притвора церкви св. Григория в Кечаруке (Цахкадзор).
100. Развалины церкви VII в. в Каранлухе.
101. Крепостные стены Карса.
102. Крепостные стены Карса.
103. Общий вид церкви с северо-востока в Ариче.
104. Княжеская ложа в Аричской церкви.
105. Церковь св. Георгия в сел. Мугни.
106. Рельеф богородицы в церкви V в. в Пемзашене (Магмуджук).
107. Общий вид церкви Макараванк с юго-востока в Пемзашене (Магмуджук).
108. Церковь VII в. в селе Нор Кянк (Мачитли).
109. Общий вид церкви Макараванк с юго-запада.
110. Развалины западного притвора церкви в селе Мравян (Тамджирлу).
111. Общий вид церкви в Ширванджухе с северо-запада.
112. Церковь X в. Сарнахпуре (Согютлу) с юго-запада.
113. Церковь VII в. в селе Маисян (Ортакилиса), с юго-запада.
114. Карниз одной части северной абсиды церкви в Аламе.
115. Карниз другой части северной абсиды церкви в Аламе.
116. Карниз южной и восточной абсиды церкви в Аламе.
117. Бровка окна церкви в Аламе.
118. Капитель внутренних полуколонн церкви в Аламе.
119. Внутренний контур плана церкви в Аламе.
120. Основание купола церкви в Аламе.
121. Общий вид Текорского храма с северо-запада, до разрушения покрытия (репродукция).
122. Ниша в западной стене северного придела Текорского храма.
123. Общий вид Текорского храма с юга после его разрушения.
124. Рисунки на надгробном камне в Текоре.
125. Крестный камень 964 года на кладбище Текорского храма.
126. Крест на купели в базиличной церкви в Егварде.
127. Надгробная плита у часовни в Егварде.
128. Капитель и база полуколонн церкви Григория Мамикопяна в Егварде.
129. План малой часовни при церкви Григория Мамикопяна в Егварде.
130. Рельеф, найденный в развалинах церкви V в. в Егварде.
131. Внутренний контур и обмер плана Двинского собора.
132. Капитель, найденная в Двине.
133. Размеры стелы из Адиамана.
134. Наружный контур и обмеры плана церкви в Адиамане.
135. Знаки мастеров-каменщиков на камнях стен церкви в Адиамане.
136. План западной ниши церкви в Адиамане.
137. Четыре стороны стелы № 1 на кладбище Талинского собора.
138. Две стороны основания стелы № 2 на кладбище Талинского собора.
139. Остальные две стороны основания стелы № 2 на кладбище Талинского собора.
140. Четыре стороны стелы № 3 на кладбище Талинского собора.
141. Четыре стороны стелы № 4 на кладбище Талинского собора.
142. Четыре стороны стелы № 6 на кладбище Талинского собора.
143. Четыре стороны стелы № 7 на кладбище Талинского собора.
144. Внутренний обмер плана церкви Нерсе Камсаракана в Верхнем Талине.
145. Внутренний обмер плана северной половины Талинского собора.
146. Наружный обмер плана северной стены Талинского собора.
147. Орнамент бровки первого окна на северном фасаде Талинского собора.
148. Бровка второго окна северного фасада Талинского собора.
149. Бровка третьего окна северного фасада Талинского собора.
150. Орнамент бровки четвертого окна северного фасада Талинского собора.
151. Развалины церкви VII в. около Нижнего Талина.
152. Крепостные стены замка в Нижнем Талине.
153. Крепостные стены вышгорода в Нижнем Талине.
154. Схематический план Талинской гостиницы.
155. Знаки мастеров-каменщиков на камнях стен церкви Камсаракана в Верхнем Талине.
156. Окно южной стены Амбатаванка.
157. База и капитель внутренних полуколонн церкви в Ширванджухе.
158. Внутренний обмер плана северной половины большой церкви в Мармашене.
159. Детали ниш главной абсиды большой церкви в Мармашене.
160. Схематический план замка в Аралихе.
161. Северные городские стены Ани.
162. Северные городские стены Ани у главного входа.
163. План пещерной церкви в Ани.
164. Внутренний вид пещерной церкви в Ани.
165. Пещерное помещение с колоннами в Ани.
166. Пещерное жилище в Ани.
167. Ущелье р. Ахурян у Ани.
168. Девичий монастырь в Ани.
169. Рельефы над западным входом церкви в Мрене.
170. Рельефы над северным входом церкви в Мрене.
171. Рельеф на бровке восточного окна церкви в Мрене.
172. Бровка северного окна западного фасада церкви в Мрене.

173. Бровка восточного окна северного фасада церкви в Мрене.
174. Бровка среднего верхнего окна северного фасада церкви в Мрене.
175. Профиль отделки северного окна западного фасада церкви в Багаране.
176. Профиль отделки северного окна западного фасада церкви в Багаране.
177. Профиль отделки западного окна северного фасада церкви в Багаране.
178. Профиль отделки восточного окна северного фасада церкви в Багаране.
179. Верхняя часть западного фасада церкви в Багаране.
180. Бровка большого среднего окна южного фасада церкви в Багаране.
181. Опорные арки купола в церкви в Багаране.
182. Бровка окна на южной стене церкви в Багаране.
183. Орнамент бровки южного окна северного фасада церкви в Багаране.
184. Профиль капители внутренних пилонов церкви в Багаране.
185. Профиль капители северозападного пилона церкви в Багаране.
- 186—193. Детали церкви в Багаране.
194. Притвор (жаматун) большой церкви в Багнайре.
195. План притвора (жаматуна) большой церкви в Багнайре.
196. Внутренний обмер плана церкви св. Богородицы в сел. Маисян (Ортакилиса).
197. Наружный обмер плана церкви св. Богородицы в сел. Маисян (Ортакилиса).
198. Внутренний обмер плана церкви в сел. Зовуни (Молла Касум).
199. Внутренний обмер плана часовни на кладбище сел. Зовуни.
200. Профиль базы внутренних полуколонн часовни на кладбище сел. Зовуни.
201. Форма кровельной черепицы церкви в сел. Зовуни.
202. Западный вход большой церкви в Артике.
203. Южная абсида большой церкви в Артике.
204. Внутренний обмер плана южной малой церкви в Аствацнкалае.
205. Надписи на южной стене церкви в сел. Нор-Кянк (Мачитли).
206. Надпись выпуклыми буквами на южной стене церкви в сел. Нор-Кянк.
207. Стела из Арича (Гос. Исторический Музей Армении).
208. Надгробный крестный камень Чикиавора в Ариче.
209. Надгробная надпись «старика Ерчаник» в Ариче.
210. Надпись выпуклыми буквами на карнизе восточного фасада церкви в Ариче.
211. Карниз северного фасада церкви в Ариче.
212. Кафедральный собор в Артике. Вид с юго-востока.
213. Декоративное убранство южной абсиды кафедрального собора в Артике.
214. Надпись на стене западной абсиды кафедрального собора в Артике.
214. Надпись на стене западной абсиды кафедрального собора в Артике.
215. Малая церковь в Артике. Вид с юго-запада.
216. Малая церковь в Артике. Вид с юго-востока.
217. Надпись над западным входом малой церкви в Артике.
218. Общий вид церкви Амбатаванк с юго-запада.
219. Общий вид церкви Амбатаванк с юго-востока.
220. Церковь V в. в Махмуджук. Вид с севера.
221. Церковь V в. в Махмуджук. Вид с запада.
222. Надпись над западными входом церкви в Махмуджук.
223. Надгробная надпись 1036 года в сел. Махмуджук.
224. Западный фасад церкви VII века в Адимане.
225. План церкви Манканоц в сел. Ошакан.
226. План часовни Тух-Манук в сел. Ошакан.
227. Крестный камень у малой часовни Тух-Манук в сел. Ошакан.
228. План малой часовни Тух-Манук в сел. Ошакан.
229. План первого этажа замка в Батринче.
230. План церкви и северной стены жаматуна в сел. Агарак.
231. План церкви Циранавор в сел. Парпи.
232. План церкви Таргманчац в сел. Парпи.
233. План церкви св. Григория в сел. Парпи.
234. Общий вид церкви с притвором в Тегере, с юго-востока.
235. Западный вход притвора церкви в Тегере.
236. Внутренний вид притвора церкви в Тегере.
237. План церкви V в. в Аване (Аштаракский район).
238. План церкви VII в. в сел. Кош.
239. План бассейна в сел. Кош.
240. План базиличной церкви в сел. Кош.
241. Кафедральный собор в Мармашене. Вид с юго-запада.
242. Развалины церкви VII в. в сел. Мармашен.
243. Кафедральный собор и развалины другой церкви в Мармашене.
244. Развалины церкви северной стороны кафедрального собора в сел. Мармашен.
245. Малая церковь в сел. Мармашен.
246. План малой церкви в сел. Мармашен.
247. План церкви Таргманчац.
248. Орнаментированные камни из церкви Гагика в Ани.
249. Развалины церкви Гагика в Ани.
250. Обломки орнаментированных камней церкви Гагика в Ани.
251. Раскопанные жилищные постройки в Ани.
252. Раскопанная церковь у обвалившегося минарета в Ани.
253. Раскопанные развалины церкви в Ани.
254. Глиняный гроб из раскопок в Вагаршапате.
255. Раскопки могильников у церкви Рипсимэ в 1930 году.
256. Расположение могил у церкви Рипсимэ.
257. Обмер могилы у церкви Рипсимэ.
258. Общий вид раскопок пещерных помещений в ущелье Гегард.
259. Ниши в южной стене пещерного помещения в ущелье Гегард.
260. Верх ниши в южной стене пещерного помещения в ущелье Гегард.
261. Одна из полуколонн пещерного помещения в ущелье Гегард.
262. Антрвольт декоративных арок пещерного помещения в ущелье Гегард.

ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ա. Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Ա
Արաս (Քաղաքատունի) թագավոր 126, 133
Արաս (Քաղաքատունի) սպարապետ 133
Արովյանց 288
Արուսայից Քաճատուր խան 264, 268
Ազաթանգեղու (պատմագիր) 44, 45
Այրիանոս, կայսր 19
Աղիզբեկ 127
Ալեքսանդր (Մակեդոնացի, աշխարհակալ) 41, 97, 99
Ալիշան Ղ. 26, 47, 66, 108, 112, 129, 141, 153, 204, 215, 252
Ալփաույան 49
Ահարոն 15
Ահուրամազդա 98—100, 247
Աղպուղա 130, 170
Ամիր (էլիզպարի որդի) 252
Ամմոն, աստված 12, 15
Անահիտ 99
Անանիա եպիսկոպոս (Արշարունյաց) 161—162, 201
Անանիա նարեկացի 105, 106
Անանիա Շիրակացի 254
Անաստաս Ակոռեցի, կաթողիկոս 81, 112
Անթեմիոս Թրալլացի (ճարտարապետ) 42, 43
Անկթեմիոս Տյուբերոն 101, 102, 106
Աշոտ (Ա) Քաղաքատունի 133
Աշոտ (Գ. Բագրատունի, Ողորմած) հայոց թագավոր 43, 142, 170
Ապիս (աստված) 115
Ապլարիպ (Պահլավունի իշխան) 136, 209, 244, 245
Ապողոն 13
Ապուղամր 265
Առաքել Դավրիժեցի (պատմագիր) 62, 63
Առողիկ (պատմագիր), տե՛ս Ստեփաննոս Ասողիկ
Ասուրբանիպալ 99
Աս(ս)ուր (աստված) 96, 98, 100, 105
Ասողիկ (դիցուհի) 258
Ավետիսյան Մանուկ 270
Ավետիսյան Վասիլ 216
Արամազդ 98
Արգիշտի 138
Արշակունիներ (Արշակունիք) 37, 38, 40, 148
Արտաշ 244
Արտաշես Ա. թագավոր 28
Արտավազդ, թագավոր 34
Արտաքսերքսես 99
Ափրիկանոս Աղեքսանդրացի 18
Աթմենյաններ 95

Բ
Բագրատ արքեպիսկոպոս 63
Բագրատունի Գաղիկ Ա. տե՛ս Գաղիկ Ա.
Բագրատունիներ (Քաղաքատունիք) 30, 35, 66, 68, 69, 106, 107, 109, 110, 114, 119, 123, 142, 148, 149, 150, 152—154, 183, 230, 238, 254, 263, 265—267
Բալդրուշայտիս (Փյունոփս) 36, 38, 40
Բասմաճյան (Բասմաշյան) Կ(արապետ) 46, 287, 288
Բարսեղ կայսր 77 (տե՛ս նաև Վասիլ) Բ և լ 97
Բեկ (քերական) 252
Բուդա 96
Բուտ Առավելյան (իշխան) 123

Գ.
Գագիկ Ա. (Արծրունի թագավոր) 34
Գագիկ Ա. թագավոր (Բագրատունի, Շահնշահ) 30, 42, 47, 89, 142, 161, 201, 267, 268
Գալլ, որդի Ապուղամրի 265
Գասպարյան Լ. (ճարտարապետ) 82
Գասպարյան Քերիմ 258
Գարեգին եպիսկոպոս, տե՛ս Հովսեփյան Գարեգին
Գևորգ 161
Գևորգ (2-րդ, Կարնեցի) կաթողիկոս 84, 88
Գևորգ (4-րդ) կաթողիկոս 64, 66, 143
Գևորգ Քեղա իշխան 135
(ս.) Գևորգ (Գևորգիոս) 118, 201
Գեղատուրգ մեղավոր 157
Գեթունի իշխան 128, 200
Գրիգոր 112
Գրիգոր առաջնորդ (Հառիճավանքի) 204
Գրիգոր Եղյուստ 148
Գրիգորիկ 155
Գրիգոր Լուսավորիչ 44, 45, 84, 131
Գրիգոր Մազիստրոս (Պահլավունի) 125, 132, 135, 142, 155
Գրիգոր Մամիկոնյան 121, 158
Գրիգոր Պահլավունի (իշխան) 244
Գրիգոր (Սարտր...) 157
Գրիգորյան Արմենակ 254
Գրիմմ, 281

Դ
Դադյան Խաչիկ Ժ. վարդապետ 85, 92, 94, 105, 106, 127, 142, 156, 157, 159, 202, 214, 215, 224, 280, 281, 283, 285, 286, 288—290

Դանիել (մարդարե) 142, 250
Դանիել (ուրն) 258
Դավթյան Սիրական 163
Դավիթ 209
Դավիթ Գեթունի 128
Դավիթ մարգարե 16, 22
Դավիթ վարդապետ 138
Դարեհ 99, 100
Դիել Շ. (Diehl Charles) 25, 89, 282
Դիելաֆուա (Dienlaff) 101
Դիոկղետիանոս (կայսր) 41
Դիոսկորոս կաթողիկոս 254
Դյուբուա (դե Մոմպերե) 221, 281
Դոմենտիանոս 17

Ե
Եզյան 257
Եզր կաթողիկոս 125
Ելտուզ Ամիրա 254
Եղիազար կաթողիկոս 62, 63, 125
Եղիշե (պատմագիր) 33, 102, 105
Երեմիա երածիշտ 204
Երջանիկ Մերունի 205
Երվանդ (հայոց թագավոր) 128

Զ
Զաքարե (Ամիր սպասալար) 49, 50, 133, 140, 161, 226, 267, 268
Զաքարիա պատմիչ (Քանաքեռցի) 249
Զաքարյան տոհմ 130
Զևս (աստված) 12, 13, 21
Զրադաշտ (Զորոաստր) 95, 96, 98, 99, 104

Ը
Ընդադր 252
Ընդոթս 99

Թ
Թաթուլ 155
Թամանյան Ալեքսանդր Իվանիչ 63, 64, 66, 276, 284
Թեոդորոս իմաստապետ 18
Թովմա Արծրունի, պատմագիր 28, 34, 84, 88
Թորամանյան Թ(որոս) 43, 46, 69, 78, 82, 88, 108, 203, 214, 215

Հ
Հայաստանի Արևմտյան (ազգապատկան) 85, 142, 224, 261, 262
Հայաստան 25
Հեռան Հատուկ 28, 232
Հյուսիսային Քուստան 99

Խ
Խոյսթյան Բարդատ 243
Խոյսթի կաթողիկոս 119
Խոյսթի վարդապետ, տե՛ս Դուրյան Խոյսթի ձ. վարդապետ
Խոյսթի վանքի թաղուհի 69, 155
Խորեն արքեպիսկոպոս 63
Խորենացի, տե՛ս Մովսես Խորենացի
Խորենյան կաթողիկոս 230, 269, 288

Կ
Կամրիզ 99
Կամսարական իշխաններ 59
Կամսարականներ 49, 68, 110, 129, 148, 183, 187, 254, 262, 265
Կամսարականներին տոհմ (ցեղ) 129
Կատրանիդե, թագուհի (Դուրյանի կինը) 42, 44, 153
Կարսյակտ 171
Կարանյանյ Հակոբ 126, 268
Կարապետ դպիր 155
Կիպրիանոս 19
Կիրակոս Գանձակեցի (պատմագիր) 224
Կիրակոս վարդապետ 179, 180
Կյուրոն 156
Կյուրոս 99, 104
Կամիրոս կաթողիկոս 61-63
Կոնյակով 281
Կոնֆուցիուս 96
Կոստանդ կայսր 81
Կոստանդիանոս կայսր 20, 37, 41-43
Կոստանյին Մոնոմախոս 263
Կորյուն վարդապետ 286
Կրեոս 12

Լ
Հաջի 283
Հասան 132
(ս.) Հեղի 21
Հևմիպոս 99
Հերակլ կայսր 148
Հերոդոտ 97
Հյուսիսի խան Սարգար 252
Հոնենց, տե՛ս Տիգրան
Հովանեն 185
Հովհան (Քաղարանցի հակաթոռ կաթողիկոս) 119
Հովհաննես ավետարանիչ 15
Հովհաննես (Հովհան) կաթողիկոս Դրասխանսկերտցի, պատմագիր 81, 85, 88, 121, 124, 156, 227
Հովհաննես Կոզերն վարդապետ 33
Հովհաննես Սմբատ (Քաղարանցի), թագավոր 114, 148, 161
Հովհաննես վարդապետ 138
Հովհաննես վարդապետ (Պրուզ) 33
Հովհաննեսյան Ասատուր 276
Հովսեփ 14

Հովսեփյան Գարեգին (վարդապետ, եպիսկոպոս) 231, 267
Հուլիանոս խան 80
Հուսեին խան Սարգար 252
Հուսեյնիանոս, կայսր 41-43, 77
Հոսիսիմե կույս 45
Հսոտ Բուսի 249

Ղ
Ղազար Փարպեցի, պատմագիր 63, 84
Ղևոնց (երեց), պատմագիր 85
Ղուկաս, (որդի Տեր-Ղազարի) 156

Մ
Մահմեդ 79
Մամիկոնյաններ 124
Մ ա ո ն (Իկոլայ) 29, 48, 78, 128, 159, 187, 203, 257-263, 265-267, 281, 283, 284, 286, 287, 289
Մ ա ո ն (տիկին) 258
Մասպերո (Maspero G) 96-98, 100, 101
Մարիամ 252
Մարիամ (Աստվածածին) 164-166, 204, 221, 244
Մարկոս Ավրելիանոս, կայսր 19
Մարտինոս (Հիպատոս) 18
Մարտիրոս 161
Մելիթյան Հմայակ 253
Մելիթյան Մեարոպ 253
Մեյն 286
Մենիկ (Ապուլյամբի կողակից) 265
Մենուա Ա. 27
Մեղանիմով (Իվան Իվանիչ) 251
Մեարոպ (Մաշտոց, վարդապետ) 84, 142
Մեարոպ (վարդապետ, արքեպիսկոպոս, Տեր-Մովսեսյան) 63, 85, 269, 283
Միթրա 100
Միսայիլ 170
Միրայիլ (Անիի վարդապետ) 183, 287
Միրայիլ Ասորի (պատմագիր) 17
Միսիթար Գոչ 126
Միսիթար Նունացի 202
Մկրտիչ 280
Մովսես Խորենացի 27, 55, 120, 128
Մովսես կաթողիկոս (եղվարդեցի) 127
Մովսես Չալանկատվացի 81, 156
Մովսես Սարգար 14-17, 21, 23, 55, 99
Մովսես (Մյունեցի) վարդապետ, ապա կաթողիկոս 62
Մորգան Փլաթ 104
Մորիկ (Մավրիկ) կայսր 54, 55, 142, 224
Մոսայան (Արսևան) 281
Մոսու 287

Ն
Նարուշոտնոս 97
Նաթան մարգար 16
Նահապետ կաթողիկոս 143
Ներսես 126
Ներսես Կամսարական (Ապուլյուպատ պատրիկ Արչառույցյաց տեր) 129, 148, 168, 169, 253, 254
Ներսես Գ. կաթողիկոս (Տալեցի, Շինող) 44, 61-63, 81-85, 88, 92, 93, 132, 285
Ներսես Համբրոնացի 231
Նեփլուն, աստվածուհի 13
Նոյ 55

Շ
Շահխաթունյան 143, 252
Շահնշահ (Չարարիի որդի) 170, 171, 226
Շահրիարցի Օհան Սուլթան 171
Շամիրամ, Ռադուհի 27
Շանտր 221
Շարդեն (Chardin) 96, 102, 104, 105
Շիրակունի բանան 161
Շուազի (Սոլուսո, Choisy A.) 25, 30, 36, 40, 96, 97, 282

Ո
Ուլիսպիական Զևս, տե՛ս Զևս աստված
Ուլանես, բարսուր 251
Ուսեկ 180
Պալարյան (բժիշկ) 267
Պախման 282
Պահլավունիներ 110
Պատկեր 161, 163, 169, 197, 202
Պատրուսուր 18
Պեհատուր խան 267
Պիլիոս 99
Պրուզ, տե՛ս Հովհաննես վարդապետ
Պողանիա (աշխարհագիր) 99
Պոլոս [առաքյալ] 14, 17, 18, 21
Պոսիդոն 12
Պորցիուս Կատոն orcius Ion) 22
Պուլիլ Կուլ 26, 215-217
Պուշ իշխան 275, 280
Պաղոմեոս 129, 133, 254

Ռ
Ռա, աստված 12
Ռամզե 41
Ռամե Գանիլի (Camiel Ramie) 30, 95-98,
Ռուդուրան 132

Ս
Սարել Լիթիացի 19
Սաթենիկ, թագուհի 28
(ս.) Սահակ 84
Սահակ Կամսարական 66, 153
Սահրաղյան Սահակ բանան 161
Սամեսան, ճարտարապետ 133
Սասանյաններ 38, 40, 95
Սարգիս 244
Սարգիս (ամիր) 183
Սարգիս (եպիսկոպոս) 259
Սարգիս Միլենց 185-187
Սարդոն 41
Սարտուր Ա. 27
Սեբեոս, պատմագիր 83, 85, 119
Սելեկյաններ 40
Սենեքերիմ 41
Սիթի խաթուն 170
Սիմեոն կաթողիկոս (Սրևանցի) 143, 219
Սիրատ (Քաղարանցի Տիգրեակալ, Շահնշահ, Շիրակի թագավոր) 30, 42, 44, 133
Սմբատ Պահլավունի (մազախոս) 123
Սմբատյան Մեարոպ եպիսկոպոս 250
Սողոմոն (Իմաստուն) 15-17, 42
Սողան (եղծված անձնանուն) 174
Սուլթան Սելիմ 254

Սովիա (կին Վահրամ Պահլավունու) 237
 Ստեփաննոս Ասողիկ պատմագիր 30, 42, 133
 Ստեփաննոս Օրբելյան, արքեպիսկոպոս Սյունյաց, պատմագիր 89
 Ստրաբոն 9, 99, 102, 133
 Սարգիստիս 2(ովսեփ) 25, 32, 37, 78, 79, 89, 156, 212, 282, 289

Վ
 Վահան Ամատունի 143, 221
 Վահան Մամիկոնյան (զորավար, մարշալ) 61, 63, 142
 Վահրամ Պահլավունի 111, 136, 137, 230, 231, 235, 238
 Վաղենտինոս 19
 Վաչե 132
 Վաչե (Վաչուտյան) իշխան 136, 140
 Վաչուտյաններ 125
 Վասակ (հաղորակի որդի) 132
 Վասիլ Բյուզանդական կայսր 42, 44 (տե՛ս նաև Բարսեղ կայսր)
 Վարդան 159, 180
 Վեստ Սարգիս 131, 155
 Վ(իկտոր) Հյուզո 79
 Վ(ի)շտասպ, տե՛ս Դարբճ
 Վոգյուս 40
 Վոհումանո 99
 Վրույր (Արամ) 260

S
 Տալապրոն 277, 279
 Տեկտանդեր 62
 Տեոթոր Տարապ, մովսևա 102
 Տեոթորոն 3
 Տեր-Խոսրով քահանա 161
 Տեր-Ղազար հայր Ղուկասի 156
 Տեր-Մինասյան Ծովանդ 231
 Տեր-Մկրտչյան Գալուստ 288
 Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ, տե՛ս Մեսրոպ
 Տեր-Սարգսյան Քրիստափոր 293, 294
 Տեքսիե (Շարլ) 25, 29, 63, 281
 Տիբերիոս, կայսր 99
 Տիգրան (Հոնենց) 184, 267, 268
 Տիգրան Մեծ 28, 34
 Տիլ Ե., տե՛ս Դիեյ Ե.
 Տիրան, թագավոր 234
 Տիրոն պապ 234
 Տյուպուա, տե՛ս Դյուբուա
 Տրալանոս, կայսր 19, 22, 45
 Տրդատ Ա. թագավոր 125, 126
 Տրդատ Գ. թագավոր 45, 131, 213
 Տրդատ ճարտարագետ 42, 43, 44, 47, 84, 89, 119

P
 Քոստինոս 18

Փ
 Փավստոս, պատմագիր 53
 Փիլիպյան Ալեքսանդր, տե՛ս Ալեքսանդր Մակեդոնացի
 Փիլիպոս կաթողիկոս 125, 143
 Փորթուբալ Միքայել Փաշա 102, 105

Ք
 Քեղա Դևորգ իշխան, տե՛ս Դևորգ Քեղա
 Քեր-Բորթր, անգլ. ճանապարհորդ 267
 Քսերքսես 48, 97, 99
 Քուրդ իշխան (Վաչուտյան) 119, 120, 125

Օ
 Օրբելյան, տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան արքեպիսկոպոս Սյունյաց
 Օրլուզ 99

Ֆ
 Ֆաթիմ սուլթան Մուստաֆա 41
 Ֆահրազ փաշա 252
 Ֆոստյոն Զեյրի 37

Ի. Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Ա
 Ագարակ (Աղյուսակ) գյուղ 69, 111, 141, 149, 155, 226
 Ագարակի եկեղեցի (5-րդ դար) 111
 Ագարակի եկեղեցի (7-րդ դար) 110, 111, 226
 Ադիաման գյուղ [Թալինի շրջան] 26, 111, 139, 140, 162, 221, 240, 243, 253
 Ադիամանի բերդ 163
 Ադիամանի եկեղեցի (տաճար) 75, 111, 162, 163, 214
 Ազատ (գետ) 125
 Աղատավան (գյուղ) 140
 Աղբյուրյան (Ազրբեջան, Azerbaijan) 104, 105
 Աթենք 13, 99, 103
 Աթենքի ակրոպոլիս 13
 Ալանա (լեռ), տե՛ս Ալաշա լեռ
 Ալանալի (գյուղ) 112
 Ալանալիի եկեղեցի 112
 Ալաման (Ալամ), գյուղ 147
 Ալամանի (Ալամի) ս. Անանիա եկեղեցի (տաճար) 48, 147, 148, 193
 Ալայաթի դամբարան 12
 Ալայեղդինի մզկիթ (Կոնստանդուպոլիս) 30
 Ալաշկերտ 169, 202
 Ալաշա լեռ 35, 124, 146
 Ալաիարս (գյուղ) 112
 Ալափարսի եկեղեցի 142
 Ալեքսանդրապոլ, տե՛ս Լեհնիական
 Ալմիր 30
 Ալիբեկլու (գյուղ) 272
 Ալիբուլակ (գյուղ) 202
 Ալպյաններ 7

Ախուրյան (գետ) 34, 106, 127, 133, 137, 138, 140, 161, 175, 181, 183, 186, 194, 195, 238, 265
 Ախուրյանի ձոր 181, 184, 194
 Ախուրյանի ձորեզր 181
 Ախուրալի շրջան 125
 Ակոտի (գյուղ) 112
 Ակոտիի եկեղեցի 112
 Ակրիժանթ 13
 Ալազի (գյուղ) 163
 Աղամանտուն (գյուղ) 112, 215, 217-220, 235, 250, 251, 260
 Աղթամարի եկեղեցի 25
 Աղթամարի (Աղթամուր) գյուղ 142
 Աղթամարի (Աղթամուրի) ամրոց 225
 Աղջաղալա (Աղճաղալա, այժմ՝ Բազմաբերդ) գյուղ 35, 215-218
 Աղջոյ վանք 112, 135
 Աղվերան (գյուղ) 112
 Աղց (գյուղ) 112-114, 235, 241
 Աղցի Արշակունյաց դամբարան 112
 Ամբերդ (Ամբերդ) 111, 124, 229-231
 Ամբերդի (Ամբերդի ամրոց, զոլակ) 112, 114, 235
 Ամբերդի բերդաշրջան 35
 Ամբերդի գետ 35
 Ամբերդի եկեղեցի 114, 115
 Ամբերդի պարիսպ 114, 115
 Ամբերդի ջրանցքներ 35
 Ամբերկա 9
 Այա Սոֆիա (տաճար) 21, 24, 29, 41-44, 47, 78, 89
 Այլաբերդ (գյուղ) 112
 Այդր լիճ 270
 Այրարատ (հասանց) 52, 112, 120, 129
 Այրիվանք, տե՛ս Գեղարկավանք

Անբերդ, տե՛ս Ամբերդ
 Անդրկովկաս 38, 39
 Անի (գյուղ) 178, 179, 181, 263, 264
 Անի կայսրան (երկաթուղու) 127
 Անի-Պեմզա (ավան) 127
 Անի (քաղաք) 24, 29, 30, 35, 36, 38, 40, 43, 44, 47-50, 54, 57, 81, 93, 106, 109, 110, 112, 114, 118, 119, 126, 131, 147, 161, 176-179, 181-183, 184, 187, 194, 198, 202, 209, 225, 230, 251, 257, 259-265, 267, 268, 278, 283, 287, 288
 Անիի Աղջկարբերդ 35, 181, 183-186, 191, 265, 268
 Անիի Աղջկարբերդի ս. Աստվածածին (եկեղեցի) 50
 Անիի Ամենափրկիչ, տե՛ս Անիի Փրկիչ եկեղեցի
 Անիի այրիք 183, 184
 Անիի Ապուլամբերդ ս. Գրիգոր եկեղեցի 47, 49, 107, 118, 161
 Անիի Առաքելոց եկեղեցի 48-50, 75, 89, 161, 202, 267
 Անիի ավերակներ 220
 Անիի բարձրավանդակ 182
 Անիի Բեկենց վանք 50, 185
 Անիի բուրգեր 108
 Անիի Գազկաշեն ս. Դրիգոր եկեղեցի 30, 42, 47, 48, 89, 93, 106, 107, 161, 257, 259, 284, 289
 Անիի զերեզմանոց 179
 Անիի (ս.) Գրիգոր Լուսավորիչ (նախնի) 50
 Անիի Դավիթ զուտ 106
 Անիի թանգարան 128, 257, 259, 263
 Անիի իշխանական պալատ 183 (տե՛ս նաև Սահմատինի պալատ)

- Անիի լուսավորիչ կենդանի 30, 106, 161, 161—186, 202
- Անիի կաթողիկոս (Մայր կենդանի) 25, 42, 48, 93, 106, 112, 178, 186, 195, 257, 260
- Անիի կամուրջ 34, 35, 181, 183, 185—187, 233, 261
- Անիի Կարուց դուռ 107, 178, 179, 261
- Անիի Կեղան Կեմեզ (գեոմետրի) 181, 184
- Անիի Կուսանաց վանք (անասատ) 183, 185—187
- Անիի Հոնենցի գերեզման 184
- Անիի Հովվի կենդանի 48, 49, 81, 88, 106, 177, 178, 179 (տե՛ս նաև Նաիրեան ժամը)
- Անիի Մայր Կենդանի, տե՛ս Անիի Կաթողիկոս
- Անիի Մանուչեի մզկիթ 186, 187, 267
- Անիի Միջնաբերդ 183, 184, 187, 211, 267
- Անիի Միջնաբերդի պալատ 49
- Անիի պարիսպներ 49, 50, 106, 107, 114, 180, 185, 187, 267
- Անիի պեղածո բնակելի շենքեր 260
- Անիի վիճափոր կենդանի 182
- Անիի փլած միջնաբերդ 262
- Անիի Փրկիչ (Ամենափրկիչ) կենդանի 49, 50, 161, 175, 183, 186, 187, 244
- Աշնակ 116
- Աշտարակ (գյուղ) 116
- Աշտարակի Միրանավոր (բազիլիկ) կենդանի 117, 157, 162,
- Աշտարակի կամուրջ 116
- Աշտարակի շրջան 121, 124, 127, 140
- Ապարան 38, 117, 132, 136, 198, 250
- Ապարանի կենդանի 117, 119, 148, 157, 162, 233 (տե՛ս նաև Քասախի կենդանի)
- Ապարանի շրջան 119, 125, 128, 134, 138, 139
- Առաջավոր Ասիա 41
- Ա ս ի ա 7, 38, 79
- Ասորա-Փաղղեա 39, 81, 95—98
- Ասորեստան 24, 48, 96, 98, 99, 101, 104
- Ասորիք 20, 46
- (ս.) Աստվածածին կենդանի, տե՛ս Գողափանքի Աստվածածին
- (ս.) Աստվածածին Նեղոսի (կենդանի) 120
- Աստվածընկալ (գյուղ) 119, 120, 202, 203
- Աստվածընկալի կենդանի 119, 120, 202
- Ավան (գյուղ, Աշտարակի շրջան) 231, 233
- Ավան (գյուղ, Կոտայքի շրջան) 119, 161
- Ավանի (Աշտարակի շրջան) կենդանի 233
- Ավանի (Կոտայքի շրջան) կենդանի 75, 89, 119, 121
- Ավանի Միրանավոր կենդանի, տե՛ս Ավանի (Կոտայքի շրջան) կենդանի
- Ավանի (ս.) Հովհաննես մատուռ 161
- Ատրոպատեն 99, 104
- Ատրպատական 96, 99
- Արարիա 77, 266
- Արագած (լեռ) 43, 110—112, 117, 120, 128, 134, 136, 137, 139, 140, 142, 148, 198, 213, 220, 228, 231, 235, 243, 247, 248
- Արաբածի շրջան 203
- Արագածոտն գավառ 112, 120, 124, 129, 220
- Արագի (գյուղ) 176
- Արագպարուն 252
- Արալիսի բերդ 176
- Արայի գյուղ 119
- Արայի լեռ 125, 127, 132
- Արարատ (լեռ) 31, 32, 55, 110
- Արարատյան լալարճ 24, 227
- Արարատյան դաշտ 80, 83
- Արաքս (գետ) 34, 104, 128
- Արգինա (բաղաբ, բիրդաբաղաբ, լեռ) 30, 119
- Արդար Դավիթ (բուրբակ շինություն) 220, 250, 280
- Արևելյան կայսրություն (Բյուզանդիա) 20
- Արևելք 12
- Արևմուտք 12, 32, 33
- Արևմտյան Ասիա 38
- Արզական (գյուղ) 119
- Արզականի կենդանի 120
- Արթիկ (գյուղ) 56, 120, 134, 136, 200, 206, 208, 243, 246
- Արթիկի կենդանի (փոքր, 5-րդ դար) 122, 127, 168, 208, 210
- Արթիկի կաթողիկոս (մեծ) կենդանի 121, 171, 200, 201, 207, 208, 228, 233
- Արթիկի շրջան 132—134, 142
- Արիավալի (գյուղ) 198, 243
- Արմավիր (բաղաբ, մայրաքաղաք) 29, 46, 120
- Արմուտլու (գյուղ, այժմ՝ Տուֆաշեն) 243
- Արմուտլուի (Տուֆաշենի) Թուխ Մանուկ 243
- Արուն (Թալիշ) գյուղ 120
- Արունի Գրիգոր Մամիկոնյանի ապարանք 121
- Արունի կենդանի (տաճար) 77, 121
- Արտամետ (բաղաբ) 28
- Արտաշական (գյուղ, հնում՝ Իլանչական) 121
- Արտաշատ (բաղաբ) 28, 29, 46, 159
- Արտաշար (գյուղ, այժմ՝ Վերին Արտաշատ) 127
- Արտաշատիկ (վայր) 125
- Արցախ 126, 131
- Բ**
- Բաբելոն 25, 96, 97, 99
- Բագարան 35, 36, 76, 114, 121, 130, 194, 195, 221, 280
- Բագարանի բերդ 123
- Բագարանի (ս.) Գեորգ կենդանի 123, 195
- Բաղարանի (ս.) Թեոդորոս կաթողիկոս կենդանի 76, 89, 121, 122, 128, 188, 190—133, 195, 201, 220
- Բաղարանի (ս.) Երուզան կենդանի 123
- Բաղնայր (Ղուղիճա, գյուղ) 49, 123, 195, 196, 200, 280
- Բաղնայրի ս. Աստվածածին (տաճար), կենդանի 195, 196
- Բագնայրի մեծ կենդանի 196, 197
- Բագրատունյաց պալատ, տե՛ս Անիի Միջնաբերդի պալատ
- Բաթրինե (գյուղ) 225, 226
- Բաթրինեի ամրոց 225
- Բախչալար (Նախկին՝ Հաջի Բայրամ), գյուղ 128
- Բակուրիա 98—100
- Բաղտաս 80
- Բանա (գյուղ) 81
- Բանայի կենդանի 284, 289
- Բաշ Ապարան, տե՛ս Ապարան
- Բաշգյուղ 246
- Բարձր Հայք (Բարձր Հայաստան) 104
- Բարձրաբաշ ս. Աստվածածին, տե՛ս Բուլմանյան գյուղի ս. Գրիգոր կենդանի
- Բարու 101, 103—105
- Բերդիկ (գյուղ) 197
- Բերսի (Փերսի), գյուղ 229, 235
- Բյուզանդական կայսրություն 20, 43, 44, 46
- Բյուզանդիա (Բյուզանդիոն) 24, 25, 29, 30, 41, 43, 44, 46, 77, 89, 106, 224, 266
- Բյուրական (գյուղ) 112, 124, 227, 253
- Բյուրականի ս. Հովհաննես կենդանի 124
- Բուզարիա 286
- Բուժական (գյուղ) 125
- Բուղուտլու (Պուղուտլու) սար 175, 211
- Բջնի (գյուղ) 112, 125, 140, 141
- Բջնիի ս. Աստվածածին կենդանի 125, 126
- Բջնիի բիրդապարիսպներ 125
- Բջնիի գետակ 119
- Բրիտանական երկիր 8
- Գ**
- Գալիլիա (Գալիլա) երկիր 8, 102
- Գալանե (կենդանի, վանք, տաճար, վկայարան) 47, 125, 269
- Գանձատարի կենդանիներ 25
- Գաննի 28, 29, 37, 40, 46, 47, 125, 127, 159, 289
- Գաննիի հասարակարգի հովանոց 126
- Գանու վանք 25
- Գալիլիա 7
- Գարնաք (Նիսիստոս) 8, 10, 14
- Գարնաք (Ֆրանսիական սահմանների վրա) 14
- Գեղարդաձոր 276—280
- Գեղարդական (Արիվանք) 112, 114, 203, 279, 280
- Գեղարդականի վիճափոր տաճար 116
- Գետիկներ 35
- Գետկա վանք 126
- (ս.) Գեորգ կենդանի, տե՛ս Արզականի կենդանի
- Գլիճոր 50, 108, 178, 181, 182, 184, 186
- Գլավուր Ղալա (ամրոց) 228, 229
- Գլուղաղբեր (գյուղ) 198
- Գլուղի Կոնդ (բլուր) 142
- Գոթուլ (գյուղ), տե՛ս Ղոթուլ
- Գոնիա 30
- Գուշավանք (Նոր Գետիկ, Դոշ Մխիթարի վանք) 126
- Գողափանքի (ս.) Աստվածածին կենդանի 126
- Գողափանքի Գրիգոր լուսավորիչ կենդանի 126
- Գողափանքի (ս.) Կարապետի կենդանի 126
- (ս.) Գրիգոր գյուղ (Վաղարշապատ) 85
- (ս.) Գրիգոր կենդանի, տե՛ս Ջվարթնոց Գրիգոր Մամիկոնյանի բազմակնունքի կենդանի
- Գրիգոր Մամիկոնյանի ձորականքի վրա 35
- Գրիգոր Մամիկոնյանի պալատ Արունու 34
- Դ**
- Դալի Դագիրման 197
- Դալման 101
- Դաղտաս 104
- Դանուք (գետ) 36
- Դարբանդ (գյուղ) 26, 126, 212, 213
- Դամաշեն (գյուղ) 126
- Դեբեթի կամուրջ 35
- Դերբեր (գյուղ) տե՛ս Տեղեր
- Դիլի Կոնդ 142 (տե՛ս նաև Մեծ Կոնդ)
- Դիլիզան 126
- Դիրակլար 28, 126
- Դիրակլարի կենդանի 227
- Դենուր (գետ) 37

Դոն (գետ) 36
Դորթա 12
Դուռն Անվո (Կարսում) 133
Դպրեմանը կամ դպրավանք (գյուղ) 126
Դվին (քաղաք) 29, 46, 55, 62, 63, 84, 85, 88, 127, 159, 160, 179, 181, 289
Դվինի ավերակներ 127
Դվինի Կաթողիկե (ս. Գրիգոր եկեղեցի) 127, 159, 227
Դվինի միջնաբերդ 127
Դվինի (ս.) Սարգիս եկեղեցի 81

Ծ

Եգիպտոս 9, 10, 12—15, 22, 24, 36, 48, 56, 69, 97, 101
Եգրեկ, տե՛ս Ագարակ
Եղվարդ (գյուղ) 35, 127, 156, 158, 203, 221, 289
Եղվարդի՝ Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած տաճար 158, 159
Եղվարդի եկեղեցի (5-րդ դար) 159, 227
Եղվարդի եկեղեցի (Կաթողիկե, 6-րդ դար) 127, 156, 157, 233
Եղվարդի եռահարկ, փոքր եկեղեցի, զանգակատուն 127, 128, 157, 158
Եպուսալիդի մզկիթ 264
Եվրոպա 7, 20, 32, 33, 36, 38, 41, 78—80, 265
Երազգավորս 36
Երասխաձոր 79
Երասխաձորի եկեղեցի 75
Երեւուլեի տաճար (եկեղեցի, քաղիլիկ) 29, 66, 72, 73, 77, 89, 114, 127, 157, 206, 227, 233, 245
Երևան 119, 127, 132, 159, 268, 272, 276
Երիզու 98
Երկրորդ Կոնդ, տե՛ս Դյուլլե Կոնդ
Երուսաղեմ 16—18
Երվանդաշատ (քաղաք) 128
(ս.) Երրորդուլյան տաճար, տե՛ս Տեկորի տաճար
Եփրատ (դետ) 7, 97, 110

Ձ

Ձանգու (գետ) 272
Ձանգուի առու 85, 270, 272, 274
Ձարնճա (գյուղ) 128
Ձարնճայի եկեղեցի 175
Ձովունի (Նախկին Մուլա Ղաստ) գյուղ 128
Ձովունու եկեղեցի 129
(ս.) Ձորավոր եկեղեցի Կ. Պոլսում 77
Ջվարթնոց եկեղեցի, տաճար 30, 38, 42, 44, 45, 47, 48, 63, 68, 76—78, 80—94, 103, 105, 112, 128, 142, 154, 157, 158, 175, 193, 200, 214, 215, 224, 257, 259, 260, 269, 270, 272, 276, 280, 283—286, 288, 289

Է

Էլլայա 13
Էկրատան 59
Էջմիածին 61, 62, 66, 76, 80, 84, 136, 211, 215, 220, 235, 250, 251, 268—270, 272, 276, 283, 284, 297, 288
Էջմիածնի (Կուլտուր-սյամական, դիտական) ինստիտուտ 76, 231
Էջմիածնի հնագիտական թանգարան 272, 273, 275, 281, 290

Էջմիածնի վանք 25, 61, 92, 162, 174, 191, 285—287
Էջմիածնի տաճար (Կաթողիկե, եկեղեցի) 28, 37, 40, 45, 47, 61, 62, 63, 65, 66, 75, 76, 154, Էրենքթեոն 13

Բալին Ներքին 129, 130, 136, 170, 171, 218, 251, 252
Բալին Վերին 36, 128—130, 163, 164, 167, 170, 171, 251—254
Բալինի բերդ 172
Բալինի իշխանատուն 35, 36, 173
Բալինի կաթողիկե (եկեղեցի, մեծ եկեղեցի, ս. Աստվածածին) 48, 77, 121, 128, 130, 163, 169—171, 211, 228, 254
Բալինի կաթողիկեի գերեզմանատուն 164—166, 168, 169, 212, 213
Բալինի միջնաբերդ 130, 173
Բալինի շրջան 116, 129, 150, 139
Բալինի փոքր ավերակ եկեղեցի 172 (տե՛ս Նաև Գարավանք)
Բալինի փոքր եկեղեցի (Ներսեճ Կամսարականի շինած) 169, 173, 253
Բալիշ (գյուղ) 36, 120
Բավուզբյարի եկեղեցի 93
Բարգամաշաք վանք (եկեղեցի) 75, 250
Բարթառ (դետ) 131
Բաքիա (գյուղ) 235
Բեքե 10
Բեքեի Ամմոնի տաճար 97
Թիֆլիս 212, 219, 287, 288 (տե՛ս Նաև Տըլփ-շիս)
Թիֆլիսի Ազգայրական Հնգերություն 251
Թումանյան գյուղ (Ալավերդու շրջան) 124
Թումանյան գյուղի բարձրաբաշ ս. Գրիգոր եկեղեցի 124
Թունիս 30

Ի

Իգաձոր 179, 180, 183
Իւլյանդիա 36
Իսրայել (երկիր) 17
Իտալիա 13
Իրան 100

Լ

Լենինական 50, 126, 127, 132—135, 137, 143, 200, 206, 208, 243, 246, 268
Լենինպոլս 289
Լիբանան 16
Լիսիում Պատարի 97
Լիպատա ս. Ստեփաննոս (մյապտավանք) 56, 120, 171—173, 200, 206, 211
Լ ս ո ս 52, 150

Լս

Լալաբիլիսա (այժմ՝ Փարոս) գյուղ 250
Լուչի Զոր (Անիի մոտ) 181
Լուչի Զոր (Մարտաշենի մոտ) 138
Լոկոնք (Լոկոնք, Պեշ Քիլոն) 131, 141, 147
Լոկոնքի (ս.) Աստվածածին եկեղեցի 131
Լոկոնքի (ս.) Լուսավորիչ եկեղեցի 131
Լոկոնքի (ս.) Կարապետ տաճար 131
Լոկոնքի (ս.) Սարգիս եկեղեցի 68, 131, 154, 241
Լոկոնքի (ս.) Ստեփաննոս եկեղեցի 68, 131

Խնավուզ, տե՛ս Ղընավուզ
Խոթավանք 131
Խոր Վիրաք 81, 131
Խոր Վիրաքի եկեղեցի (վանք) 131
Խորվինի (Կարս) 133
Խորասպատ 31, 48

Ս

Մաղկաձոր 132, 138
Մաղկաձորի (ս.) Գրիգոր Լուսավորիչ (Կաթողիկե) եկեղեցի 132—134
Մաղկաձորի (ս.) Հարություն եկեղեցի 132
Մաղկաձորի (ս.) Նշառ կամ ս. Հովհաննես եկեղեցի 132, 133
Մաղկաձոր 107, 160, 163, 187, 264

Կ

Կաղանի (այժմ՝ Մեղրաշեն), գյուղ 132
Կաղաչի պոստ 268
Կայենպոլիս, տե՛ս Վաղարշապատ
Կաուպից ծով 38, 104
Կարանլուս (Ղարանլուզ), գյուղ 132
Կարանլուսի եկեղեցի 132, 135
Կարբի (գյուղ) 132, 133, 140, 225
Կարմիր Վանք (գյուղ) 133
Կարմիր վանք, տե՛ս Հոռոմոսի վանք
Կարմրավոր եկեղեցի 117
Կարս (Ղարս) 133, 178, 197, 252
Կարսի Առաքելոց հեկեղեցի 75, 133
Կարսի բերդ 133
Կարսի բերդի պարիսպներ 133, 135, 136
Կարսի Քորոզլու բերդ 198
Կափըլի, տե՛ս Ղափլի
Կեչառուս (Կեչառուր) տե՛ս Մաղկաձոր
Կեսարիա 20
Կերթի Դագիրման (այժմ՝ Հնաքերդ), գյուղ 134
Կյուլեկ Թեփե (սար) 129, 253, 254
Կյուլեքաթ 102, 103
Կյուլեքաթի աթաղակներ 103
Կոչ (հնում Կուաչ), գյուղ 35, 218, 220, 233, 235
Կոչի քաղիլիկ եկեղեցի 235
Կոչի եկեղեցի (7-րդ դար) 234
Կոչի ջրամբար 234
Կոստանդնուպոլիս 42—44, 81, 89, 287
Կոստանդնուպոլիսի Գեղարվեստից ճեմարան 286
Կովկաս 24, 287
Կորդովա (մզկիթ) 49
Կուլիջան, տե՛ս Ղուլիջան
Կուլտուրալի պատմության ինստիտուտ 276
Կումայրի (այժմ՝ Լենինական) 235, 289
Կուսանոց, տե՛ս Անիի Կուսանոց վանք
Կրետե (կղզի) 12

Հ

Հաթիրը գավառ 131
Հախպատի վանք 25, 49, 278
Հախս տե՛ս Աղց
Հաճի Խալիլ, տե՛ս Հաջի Խալիլ
Հայաստան 20, 25—34, 36—40, 43, 44, 46—48, 51—54, 61, 63, 66, 75—81, 85, 89, 92—95, 98, 104, 105, 108—110, 117, 120, 127, 128, 148, 214, 221, 224, 226, 230, 231

Չբրփրլու (գյուղ) 35, 138, 140
Չբրփրլուի կամուրջ 140, 201, 233
Չիւստան 96
Չորան Քյարա (գյուղ) 269

Պ

Պաղեստին 15, 17, 36
Պատմական Թանգարան, տե՛ս Հայաստանի (Երևանի) Պետական Պատմական Թանգարան
Պարթենոն 13
Պարթևական նահանգ 104
Պարոնաց պալատ, տե՛ս Անիի իշխանական պալատ
Պարսկաստան 20, 30—32, 46, 48, 62, 77, 96, 99, 101, 104, 161
Պ(ետազան) Պ(ատմական) թանգարան, տե՛ս Հայաստանի (Երևանի) Պետական Պատմական Թանգարան
Պետերբուրգ (Սանկտ Պետերբուրգ) 84, 203, 260, 283, 284
Պետերբուրգի Գիտությունների Կայսերական Կաճառ 45
Պետերբուրգի Հնագիտական Կայսերական Մասնաժողով 285
Պերսեպոլիս 48, 99, 101
Պոլիս, տե՛ս Կոստանդնուպոլիս
Պոմպե 7, 14, 85
Պուլուարու, տե՛ս Բուլուարու
Պտղնիի եկեղեցի 48

Ջ

Ջուղա (Հին) 104
Ջուղայի խաչքարեր 40
Ջրափի, տե՛ս Չբրփրլու (գյուղ)

Թ

Թաքա 99
Թեղամալ, (գյուղ) 126, 140
Թեղամալի կիսավեր եկեղեցի 140
Թուսաստան 36, 283

Ս

Սահմատիկի պալատը Անիում 34 (տե՛ս նաև Անիի իշխանական պալատ)
Սահմատիկի պալատը Մրենում 34
Սաղմոսավանք 140
Սամաղար (գյուղ) 216
Սանահին 278
Սանթորին 7, 8
Սանկտ Պետերբուրգ, տե՛ս Պետերբուրգ
Սառնաղբուր (Սողյուծու), գյուղ 140, 162, 210, 211
Սատնաղբուրի (Սողյուծուի) եկեղեցի 140, 141
(ս.) Սարգսի մատուռ, տե՛ս Օշականի փոքր մատուռ
(ս.) Սարգսի վկայարան, տե՛ս Տելուրի տաճար
Սարգա. 99
Սարգաթապատ (այժմ՝ Հոկոսմբերյան) 163, 251
Սելևկյանց շրջան 77
Սելիոնիթ 13

Սենկեր (Սանդյատ), գյուղ 249
Սեղյուծի, տե՛ս Սառնաղբուր
Նև ծով 36, 38
Նեանա (լիճ, ծով) 52, 142
Նիսական նահանգ 89
Նիրեթ 37
Նիրիա 38, 40, 47
Նիցիլիա 13
Նկանդինավիա 7, 8, 36
Նյունիք 110
Նյուրիա 30, 77
Նուազ (գյուղ) 141
Նուազ գյուղի (ս.) Աստվածածին եկեղեցի 141
Նուրմոնի տաճար 16
Նոնգուրու (այժմ՝ Հայրենյաց), գյուղ 241, 243
Նորբնի համալսարան 25, 36, 37, 46
Նուրախանի 101—104
Նուրախանի աթաղկաճ 103, 104
(ս.) Նուրիս, տե՛ս Այա Նուֆիա
Նոֆիա (քաղաք) 286
Նպանիա 30, 266
Նպոտա լիճ, տե՛ս Արմիա լիճ
ՆՄՄՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալ 127
(ս.) Ստեփաննոս, տե՛ս Լժպատալանք

Վ

Վահրամյանի բերդ, տե՛ս Մարմաշենի բերդ
Վաղարշապատ (Կայնուպոլիս, Նոր-Քաղաք) 25, 29, 44, 45, 63, 74, 83—85, 88, 215, 220, 224, 250, 251, 269, 272
Վան 27
Վանա բերդ 26, 27
Վանա լիճ (ծովակ) 25, 28
Վանանդ 110
Վասպուրական 34, 46, 110
Վարի Բերդ 245, 246
Վարի Ղանլիչա (այժմ՝ Վահրամյանի բերդ), գյուղ 238
Վարմազիար (այժմ՝ Արևշատ), գյուղ 85, 276
Վահեթիկ 79, 102
Վերի Բերդ 246
Վիեննայի համալսարան 78, 79
Վոլգա (գետ) 36
Վրաստան 38, 39

Տ

Տաճար, տե՛ս Մասլյան
Տալար 181
Տալարի կաթողիկե 201
Տալլուս (լեռ) 104
Տարոն 169
Տափակ Մալրի 111
Տելուս 13, 14
Տեկոր (գյուղ) 28, 30, 37, 40, 66, 71, 131, 141, 147, 155, 156, 222
Տեկորի դերեգամատան խաչքար 156
Տեկորի տաճար, եկեղեցի 29, 47, 48, 65—71, 111, 114, 124, 128, 141, 148, 149, 151, 153—157, 162, 174, 175, 180, 193, 203, 206, 210, 236, 233
Տեկորի տապանաքար 155
Տեղեր (գյուղ) 231
Տեղերի տաճար, եկեղեցի 231, 232
Տիլիսիի գյուղակ 114, 235
Տիրանակերտ 28

Տիրանակերտ, տե՛ս Օրթարիխայի ս. Աստվածածին եկեղեցի
Տիրաշեն (գյուղ) 239
Տյուրոս 16
Տրաշանոսի քաղաք 22
Տրդատա բերդ 159 (տե՛ս նաև Կառնի)
Տրդատա թախտ (տե՛ս Կառնի)
Տրովադա 7, 8, 12
Տիլիսի (այժմ՝ Թբիլիսի) 84 (տե՛ս նաև Թիֆլիս)

Ց

Տամար Չոր 197

Փ

Փարիզ 25, 31, 36, 46, 288
Փարոս (Խաչարիլիսա) գյուղ 142
Փարոսի եկեղեցի 142
Փարպի գյուղ 226—229, 235
Փարպիի ս. Գրիգոր եկեղեցի 228
Փարպիի Թարգմանյաց եկեղեցի 227, 228
Փարպիի Միրանակերտ եկեղեցի 227
Փյունիկե 12, 15
Փոքր Ասիա 12, 18, 20, 25, 36, 46, 77

Փաղեա 9, 31, 97, 101
Փաղսի (գյուղ) 142
Փաղսիի ս. Աստվածածին եկեղեցի 142
Փասաղ (Փասաս), գետ 88, 117, 140, 203, 221, 224, 225, 250
Փասաղի եկեղեցի 148, 162 (տե՛ս նաև Ապարանի եկեղեցի)
Փասաղի կամուրջ 117, 221
Փեթլի գյուղ 197
Փոքր Բողալ 249
Փուսա պավան 126
(ս.) Քրիստափոր 170

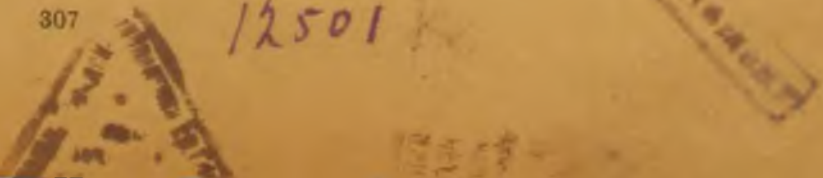
Պ

Պձուկի տաճար 89
Պյուղ 218, 220, 250
Պշական (գյուղ) 54, 55, 137, 140, 142, 220—222, 224, 241, 250
Պշականի Գյուլլե Կոնյ (քուր) 223
Պշականի եկեղեցի 143
Պշականի Թուր Մանուկ մատուռ 222, 223
Պշականի Չեռադորձ ճակատաքաճ 224
Պշականի Մանկանոց (ս. Սիոն) եկեղեցի 137, 143, 220
Պշականի Փոքր Թուր Մանուկ մատուռ 223
Պշականի Փոքր (ս. Սարգսի) մատուռ 224
Պշականի բարախր-մատուռ 221
Ովկիանիա 8
Օրդակու (հնում Պորտակ, այժմ՝ Ճաշեն), գյուղ 143
Օրդակուի ս. Հովհաննես եկեղեցի 143
Օրթարիխա (այժմ՝ Մասլյան), գյուղ 143, 197
Օրթարիխայի ս. Աստվածածին եկեղեցի, գյուղ 143, 197, 198

Յ

Յիլիլիում, տաճար 14
Յիկուլի 13
Յրանկանոց գյուղ 215, 218, 225
Յրանսիա 14, 36

12501

Կազմը, անվանաթերթերը, բնագրի
գլխագրերը ու վերջնագրերը
նարտարապետ Լ. ՍԱԴՈՅԱՆԻ

ՏԵԽ. Խմբագիր Մ. ԿԱՒԼԱՆՅԱՆ

Սրբագրիչ Ս. ՇԱՀԲԱՋՅԱՆ

Հանձնված է արտադրության 14/XI 1947 թ. ստորագրված է սպաղրության 25/II 1948 թ.

ՎՖ_00990, Պատվեր 303, հրատ. № 476, տիրաժ 3000, 20 1/2 տպ. մասուղ, յԵԿ

մամ 98,400 տպ. ն/շ.

ԳԻՆԸ 35 ՌՈՒՐԸ

Հայկական ՍՍՌ Գիտության և կրթության նախարարության, Երևան, Արտվյան 104

